

Міністерство юстиції України
Харківський науково-дослідний інститут судових експертиз
ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса

Національний університет «Юридична академія України
імені Ярослава Мудрого»

ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА СУДОВОЇ ЕКСПЕРТИЗИ І КРИМІНАЛІСТИКИ

Збірник наукових праць

Виходить щорічно

Заснований у 2001 р.

Випуск 12

Харків
«Право»
2012

Рекомендовано до друку вченою радою Харківського науково-дослідного інституту судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса (протокол № 9 від 14 листопада 2012 р.)

Свідоцтво про державну реєстрацію KB № 9440 від 20.12.2004

ТЗЗ Теорія та практика судової експертизи і криміналістики : збірник наукових праць. Вип. 12 / ред. кол. : М. Л. Цимбал, В. Ю. Шепітько, Л. М. Головченко та ін. — Х. : Право, 2012. — 528 с. : іл.

Засновники: Харківський науково-дослідний інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса; Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»

Редакційна колегія: **М. Л. Цимбал** – кандидат юридичних наук, доцент, старший науковий співробітник (співголова редколегії), **В. Ю. Шепітько** – доктор юридичних наук, професор (співголова редколегії), **Л. М. Головченко** – кандидат юридичних наук, **Т. Є. Балінян** – кандидат біологічних наук, **Л. Г. Бордюгов** – кандидат юридичних наук, **Ю. М. Грошев** – доктор юридичних наук, професор, **Л. М. Дереча** – кандидат біологічних наук, старший науковий співробітник, **О. Ф. Дьяченко** – кандидат технічних наук, старший науковий співробітник, **В. А. Журавель** – доктор юридичних наук, професор, **О. В. Капліна** – доктор юридичних наук, професор, **О. В. Коломійцев** – кандидат технічних наук, **В. О. Коновалова** – доктор юридичних наук, професор, **А. І. Лозовий**, **В. О. Ольховський** – доктор медичних наук, професор, **М. І. Панов** – доктор юридичних наук, професор, **О. О. Прокопенко** – кандидат біологічних наук, **В. В. Сабадаш** – кандидат технічних наук, доцент, **Е. Б. Сімакова-Єфремян** – кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник (відповідальний секретар), **В. В. Седнів** – доктор медичних наук, доцент, **В. М. Сиріх** – кандидат технічних наук, доцент, **О. О. Хлесткова** – кандидат сільськогосподарських наук, старший науковий співробітник, **В. М. Шерстюк** – кандидат юридичних наук

Відповідальний за випуск О. Ф. Дьяченко

Статті пройшли внутрішнє та зовнішнє рецензування

Адреса редакційної колегії: 61177, м. Харків, вул. Золочівська, 8-А, Харківський науково-дослідний інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса, тел. 372-13-23

- © Харківський НДІ судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса, 2012
- © Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», 2012
- © «Право», 2012

Від редакційної колегії

Редакційна колегія при формуванні дванадцятого випуску збірника наукових праць «Теорія та практика судової експертизи і криміналістики» додержувалася традиційної рубрикації: у ньому подано матеріали щодо висвітлення сучасних проблем криміналістики, вирішення загальних питань теорії судової експертизи, організації та нормативно-правового регулювання судово-експертної діяльності, а також розділи, що формувалися із праць, у яких розкрито теоретичні та практичні проблеми за окремими класами, родами, видами та підвидами судових експертиз. Питання експертної практики виділено у відповідних підрозділах основних рубрик. У підготуванні статей для збірника взяли участь представники судово-експертних установ, вищих навчальних закладів, правоохоронних органів не тільки України, а й зарубіжних країн. У збірнику також подано матеріали, що містять інформацію про міжнародні конференції з проблем криміналістики та судової експертизи, які відбулися протягом року в Харкові, Сумах, Криму. У рубриці з історії розвитку судової експертизи та криміналістики вшановується пам'ять про видатного вченого, експерта-криміналіста Л. Ю. Ароцкера.

Висловлюємо щиру вдячність усім авторам, які надали матеріали для оприлюднення в збірнику, а також фахівцям, які взяли участь у його виданні. Запрошуємо вчених і практиків до підготування статей у наступний випуск.

От редакционной коллегии

Редакционная коллегия при формировании двенадцатого выпуска сборника научных трудов «Теория и практика судебной экспертизы и криминалистики» придерживалась традиционной рубрикации: в нем представлены материалы по освещению современных проблем криминалистики, решению общих вопросов теории судебной экспертизы, организации и нормативно-правовому регулированию судебно-экспертной деятельности, а также разделы, сформированные из работ, в которых раскрываются теоретические и практические проблемы по отдельным классам, родам, видам и подвидам судебных экспертиз. Вопросы экспертной практики выделены в соответствующих подразделах основных рубрик. В подготовке статей для сборника приняли участие представители судебно-экспертных учреждений, высших учебных заведений, правоохранительных органов не только Украины, но и зарубежных стран. В сборнике также представлены материалы, содержащие информацию о международных конференциях по проблемам криминалистики и судебной экспертизы, которые состоялись в течение года в Харькове, Сумах, Крыму. В рубрике об истории развития судебной экспертизы и криминалистики воздается должное памяти о выдающемся ученом, эксперте-криминалисте Л. Е. Ароцкере.

Выражаем искреннюю благодарность всем авторам, предоставившим материалы для публикации в сборнике, а также специалистам, которые приняли участие в его издании. Приглашаем ученых и практиков к подготовке статей в следующий выпуск.

НАШІ ЮВІЛЯРИ

ВОЛОДИМИР ПЕТРОВИЧ БАХІН

Професор кафедри кримінального права, процесу та криміналістики Національного університету державної податкової служби України, доктор юридичних наук, професор, академік Міжнародної Слов'янської академії наук **Володимир Петрович Бахін** народився 23 вересня 1932 р. в родині службовців у м. Ленінграді (нині – Санкт-Петербург).

Після закінчення середньої школи в м. Благовіщенську на Амурі у 1952 р. вступив до юридичного факультету Ростовського-на-Дону університету, який закінчив за спеціальністю «Правознавство». У 1955 р. після закінчення університету проходив службу в органах внутрішніх справ, обіймаючи посади оперуповноваженого, слідчого

та експерта-криміналіста в УВС Ростовського облвиконкому, набував практичного досвіду для майбутньої наукової діяльності.

З 1959 р. на педагогічній роботі – викладач Республіканського навчального центру МВС РРФСР м. Новочеркаськ. У 1961 р. вступив до ад'юнктури Московської вищої школи МВС СРСР. У 1965 р. В. П. Бахін захистив кандидатську дисертацію на тему «Розслідування викрадань автотранспортних засобів» (спеціальність 12.00.09) та призначений на посаду викладача відділення заочного навчання Московської вищої школи МВС СРСР (м. Орел).

Для розбудови системи підготовки міліцейських кадрів Сибірського регіону в серпні 1965 р. направлений до Омської вищої школи МВС СРСР (м. Омськ), де очолює кафедру криміналістики. Під його керівництвом удосконалювалась науково-дослідна робота, створені навчально-методичні кабінети, сформовано колектив кафедри з кваліфікованих учених і практиків. Його подальша діяльність на посаді заступника начальника школи з наукової роботи сприяла підвищенню авторитету Омської вищої школи.

З лютого 1979 р. В. П. Бахін продовжив службу в органах внутрішніх справ начальником кафедри криміналістики Київської вищої школи МВС СРСР (м. Київ), де розпочався новий етап його науково-педагогічної діяльності.

Протягом 1985–1996 рр. – доцент, професор кафедри криміналістики Київського державного університету ім. Тараса Шевченка і експерт Київського науково-дослідного інституту судових експертиз Міністерства юстиції України.

У 1991 р. В. П. Бахін захистив докторську дисертацію на тему «Слідча практика: проблеми вивчення та удосконалення» (спеціальність 12.00.09). У березні 1993 р. отримав учене звання професора. З вересня 1996 р. – професор кафедри криміналістики Національної академії внутрішніх справ України, а з 2000 р. – професор кафедри кримінального права, процесу та криміналістики Національного університету державної податкової служби України (м. Ірпінь).

За понад п'ятдесят років науково-педагогічної діяльності В. П. Бахін створив власну наукову криміналістичну школу, підготувавши 7 докторів і понад 20 кандидатів юридичних наук у галузі криміналістики.

Основна галузь наукових досліджень ученого – проблеми криміналістики, криміналістичної тактики та методики, судової експертизи. В. П. Бахін – автор понад 200 наукових праць, з яких 3 монографії, 12 глав у підручниках криміналістики, 18 навчальних посібників, серед них: «Опыт практики – ключ к раскрытию и расследованию преступлений» (у співавторстві з В. П. Дементьевим), Свердловськ, 1980; «Следственная практика: проблемы изучения и совершенствования», Київ, 1991; «Як розкриваються злочини», Київ, 1996; «Тактика допиту», Київ, 1997; «Полицейский допрос». Алматы, 1997; «Тактика – профессионализм и мастерство при общении», Київ, 2006; «Тактика преступников. Тактические приемы противодействия преступников следствию», Київ, 2009.

Науковий доробок В. П. Бахіна створив йому незаперечний авторитет ученого-криміналіста в країнах СНД і за їх кордонами.

Редакційна колегія збірника наукових праць «Теорія та практика судової експертизи і криміналістики» вітає **Володимира Петровича Бахіна** з ювілеєм і бажає йому міцного здоров'я, сімейного щастя, благополуччя, усіляких гараздів, як науковцю – творчого натхнення, нових ідей, талановитих учнів.

номер, технічні характеристики). Помімо цього, в обов'язковому порядку слід приводити результати розрахунку хеша, характеристики носителя інформації (компакт-диска), на який було вироблено копіювання, в тому числі його серійний номер, а також відомості про програму, використану для запису диска, і режим запису.

Соблюдение этих рекомендаций позволит повысить эффективность использования результатов ОРМ при доказывании. При этом их реализация не требует каких-либо финансовых вложений, а выполнить необходимые действия может и человек, не обладающий высокой квалификацией в обращении с техническими средствами.

ВЕРИФІКАЦІЯ РЕЗУЛЬТАТІВ НЕГЛАСНОГО ВІДЕОЗВУКОЗАПІСУ ТА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЇХ ДОСТОВІРНОСТІ ЯК ДОКАЗУ В КРИМІНАЛЬНІЙ СПРАВІ

О. І. Галяшина, Г. П. Шамасєв

Вивчено проблему належного оформлення результатів негласних оперативно-розшукових заходів (фонограм і відеофонограм), що приєднуються як докази в кримінальних справах. Позначено основні вимоги, що ставляються до подібних матеріалів, і надані рекомендації щодо верифікації результатів оперативно-розшукових заходів для забезпечення можливості їх використання як цифрових доказів.

RESULTS VERIFICATION OF UNDERCOVER VIDEO AND AUDIO RECORDING AND GUARANTEEING THEIR AUTHENTICITY AS EVIDENCE IN A CRIMINAL CASE

E. I. Galiashyna, G. P. Shamaiev

The article studies the problem of the due drawing up of undercover operational search action results (audio or video recordings) filed as evidence in criminal cases and presents basic requirements to these materials as well as recommendations on the verification of operational search action results to make them eligible to enter as digital evidence.

УДК 347.77

*С. М. Бобрицький, завідувач лабораторії
Харківського НДІСЕ*

ДОСЛІДЖЕННЯ МОВЛЕННЄВОГО ТРАФІКУ IP-МЕРЕЖ

Розглянуто методичні та практичні питання особливостей дослідження мовленнєвого трафіку IP-, GSM-мереж як об'єкта фоноскопичної експертизи.

Звукозаписи, що є об'єктами дослідження сучасної фоноскопичної експертизи, завжди мають своєрідне породження, що відображає не тільки мовленнєвий вміст, а й середовище, де вони формувались і яке несе в собі

додаткову інформацію стосовно мережевих процесів, які теж там відображені. Метою статті є загальний огляд чинників, що впливають на якість передавання мовлення в мережах з пакетною комутацією, у першу чергу VoIP (Voice over IP)- і GSM (Groupe Special Mobile)-мереж, оскільки виконані в них звукозаписи сьогодні найчастіше досліджуються в розслідуванні кримінальних справ. Для експерта-інструментальника якість мовленнєвого сигналу – це в першу чергу можливість виділення ознак, що стануть у подальшому предметом кількісних і якісних порівнянь.

Розуміння принципової можливості передавання скомпресованого мовлення впливає з того, що, хоча мовленнєвий сигнал на виході мікрофону й описується швидкоосцилюючими функціями, сама ж динамічна характеристика мовленнєвого тракту людини та параметри джерел його збудження описуються функціями часу, що повільно змінюються, та які зберігаються при компресії мовлення.

Відомо, що мовленнєвий сигнал на виході мікрофону, наприклад зі смугою 12 кГц і розрядністю оцифрування 10–12 біт, повинен мати інформаційну швидкість приблизно 250–300 Кбіт/с. Для забезпечення передачі мовленнєвої інформації каналами зв'язку в реальному масштабі часу зі збереженням розбірливості, якості, природності звучання та індивідуальних особливостей мовленнєвирного апарату диктора (функція аналізатора мовлення) на прийомному кінці лінії зв'язку вживаються заходи з відновлення первинного обсягу переданого мовленнєвого сигналу (функція синтезатора мовлення). Мовленнєва інформація в мережах з пакетною комутацією передається мовленнєвими пакетами (кадрами). У зв'язку з тим, що в мережах VoIP мовленнєвий сигнал передається за протоколами переносу RTP/RTCP (RTCP-XR), а в мережах GSM – суто мовленнєвими пакетами, більш детально розглянемо чинники, що впливають на якість передавання мовлення в мережах VoIP як більш складної за своєю будовою.

Протоколи, що використовуються в IP-телефонії, зазвичай поділяють на такі групи¹:

- перенесення (RTP);
- сигналізації (SIP, H.323, MGCP, MEGACO, RTSP);
- забезпечення параметрів QOS (RTCP, RTPCP-XR, RSVP, DiffServ);
- забезпечення тарифікації, білінгу, дозволу на адреси тощо (LDAP, RADIUS, ENUM).

До основних чинників, що впливають на якість передавання мовлення в мережах VoIP, належать:

- значна короточасна зміна джитеру² затримок протягом сеансу зв'язку;

¹ Див.: Methodology for derivation of equipment impairment factors from subjective listening – only tests. — ITU-T Recommendation P.833. — 2001, February.

² Джитер (англ. jitter – тремтіння) або фазове тремтіння цифрового сигналу даних – небажані фазові і/або частотні випадкові відхилення сигналу, що передається. Виникають унаслідок нестабільності задаючого генератора, змін параметрів лінії передачі в часі та різної швидкості поширення частотних складових одного й того самого сигналу.

- висока ймовірність утрат пакетів;
- нестаціонарність мережевого трафіку¹;
- залежність затримок і втрат мовленнєвих сегментів від реалізацій алгоритмів обслуговування черги заявок у транзитних вузлах. У процесі кодування формуються блоки даних кодека Application Data Unit (ADU), які потім опційно групуються й «капсулюються» в сегменти транспортного протоколу реального масштабу часу² Real Time Protocol (RTP);
- залежність затримок і втрат ADU від характеристик попутного трафіку даних;
- необхідність сполучення з телефонною мережею загального користування (ТМЗК) при сеансі зв'язку за участю абонентів ТМЗК.

Отже, чинники, що впливають і характеризують якість передавання мовлення в IP-мережах, можна поділити на два рівні: мережеві та терміналу служби VoIP. На транспортному рівні це: коефіцієнт утрат пакетів, середня однокінцева затримка, джитер мережевих затримок, а на рівні терміналу VOIP – спотворення, що вносяться процесом кодування/декодування, затримками в джитер-буфері, та залежать від кількості блоків даних кодека в одному мовленнєвому пакеті, методу відновлення втрачених мовних сегментів (FEC), сумарної однокінцевої затримки, коефіцієнта втрат пакетів даних кодека.

Наведені чинники безумовно є основною турботою провайдерів, які надають послуги зв'язку. Тому для їх компенсації (приховування), а також економії ресурсів у мережах використовують: кодування з придушенням пауз мови (Voice Activity Detection, VAD) на стороні передачі; компенсацію втрат мовленнєвих пакетів (Packet Loss Concealment, PLC); функцію джитеру мережевої затримки на стороні прийому. Як відчуває користувач у реальних IP-, GSM-мережах дію цих чинників? Це втрати частини слів чи фраз, затримка відповіді від співбесідника в часі, що призводить до повторення діалогу/монологу між співрозмовниками, «завмирання» каналу зв'язку між ними в моменти видалення пауз мовлення (передавання мовлення виключно в момент мовленнєвої активності), прослуховування сигналу відлуння власного мовлення, спотворення частотного спектру чи гучності за рахунок помилок при кодуванні.

У табл. 1 наведено типи сучасних кодеків, що використовуються при наданні послуг у IP-, GSM-мережах, і зазначені коефіцієнти їх стійкості до мережевих утрат та спотворень, які можуть уноситися кодеком при кодуванні. Для судового експерта, що як вимірює параметри усного мовлення дикторів, так і вирішує питання стосовно виявлення ознак монтажу звукозаписів, зафіксованих в IP-, GSM-мережах, дуже важливо розуміти глибинний сенс виникнення спотворень мовлення.

¹ Трафік – обсяг інформації, що передається мережею за певний проміжок часу.

² Див.: RTP: A Transport Protocol for Real-Time Applications RFC 1889 / [H. Schulzrinne, S. Casner, R. Frederick, V. Jacobson]. — 1996, January. — 254 p.

Таблиця 1

Параметри стійкості кодеків до групових утрат

Тип кодека	Період формування пакету, мс	Швидкість, кбіт/с	I_e	B_{pl}
G.711	10	64	10	4,3
G.729A + VAD	20 (2 кадри)	8	11	19
GSM 06.10 (GSM-EFR)	20	12,2	5	10
G.723.1	30	6,3	15	16,1

Примітка. Умовні позначення: B_{pl} – коефіцієнт, що враховує стійкість кодека до втрат; I_e – коефіцієнт, залежний від спотворень, які вносяться кодом.

У практичній роботі із звукозаписами, зафіксованими в IP-, GSM-мережах фахівці Харківського НДІСЕ використовують як методи досліджень, закладені в сучасних програмно-апаратних комплексах, таких як Justiphone, Fonexi, Sarfig, так і власні наукові розробки, що дають змогу вирішувати окремі питання. Наприклад, для аналізу дії алгоритму компенсації втрат мовленнєвих пакетів (PLC), знаходження місць групування втрат, інтервалів їх групування, оцінювання відстані між ними та вирішення питання стосовно встановлення ознак монтажу розробляється програмний продукт під робочою назвою «Поиск потерянных участков речи» (рис. 1). На рис. 2 наведено результати сканування мовленнєвого фрагмента із зазначенням ділянки, де виявлено втрати, що компенсувалися засобами мережі.

Робота з програмою проходить у декілька етапів: визначення параметрів файлу; спектрально-часовий і формантний аналізи вмісту файлу; вибір рівня декомпозиції сигналу; вейвлет-декомпозиція сигналу; відображення вейвлет-

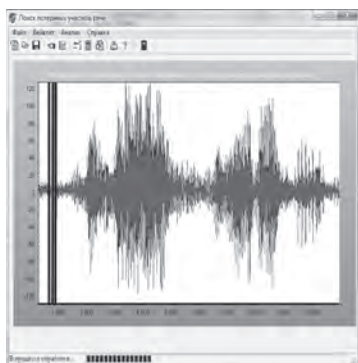

Рис. 1. Інтерфейс програмного продукту, що розробляється

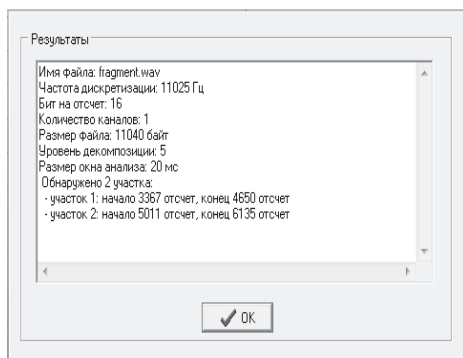

Рис. 2. Результати сканування мовленнєвого фрагмента

коефіцієнтів; встановлення розміру вікна аналізу; пошук утрачених ділянок сигналу; виведення результатів.

Доцільно окремо виділити критичні значення характеристик пакетних мереж у звукозаписах, які досліджували експерти Харківського НДІСЕ:

— утрати мовленнєвих пакетів стають реальною проблемою для ідентифікації диктора при перевищенні порогу в 3 %;

— затримки мовленнєвих пакетів (як наслідок цього – подальші їх утрати) стають реальною проблемою для диференціації мовлення дикторів при перевищенні порогу у 250 мс;

— джитер у 250 мс погіршує якість переданого мовленнєвого фрагмента.

На рис. 3–5 наведено узагальнені результати аналізу впливу характеристик пакетних мереж на якість розпізнавання особи за мовленням, переданим цією мережею. Якість розпізнавання диктора характеризується таким поняттям, як інформативність. Інформативність – показник, який відповідає

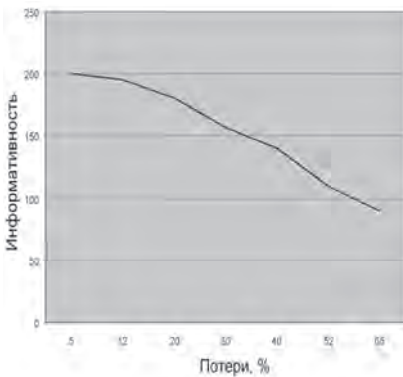

Рис. 3. Залежність інформативності від утрат

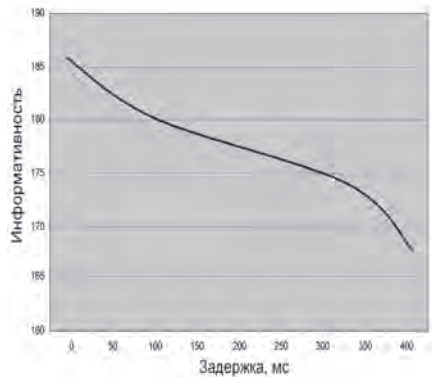

Рис. 4. Залежність інформативності від затримок

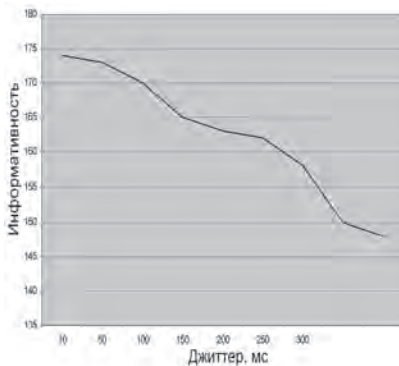

Рис.5. Залежність інформативності від джитеру

відстані між вибірками мовлення різних дикторів, що розрізняються, за яким визначається здатність розпізнавання мовленнєвого фрагмента. Поріг інформативності (прийняття рішення свій/чужий) дорівнює 148,17 і визначається в середовищі програмного продукту Fonexi. Унаслідок проходження мовленнєвого сигналу через канали зв'язку IP-мережі під час інструментальних досліджень спостерігається таке:

- відношення сигнал/шум у трасі істотно зменшується із збільшенням утрат і трохи варіює при джитері та затримках;

- відхилення швидкості передачі є істотними при затримці на 65 %;

- збільшення втрат істотно впливає на всі параметри мовленнєвого сигналу, крім групи ознак основного тону, які не настільки піддаються змінам (при будь-якій зміні мовленнєвого потоку характеристики диктора залишаються практично незмінними);

- із збільшенням утрат збільшується відсоток помилкового прилічення голосу на досліджуваній фонограмі до голосу «чужого» диктора;

- вплив втрати буде значним, якщо більшість з них потрапляють на мовленнєвий сигнал, та буде незначним, якщо вони потрапляють на мовленнєві паузи;

- затримки та джитер не справляють істотного впливу на зниження інформативності груп ознак мовлення, вони впливають на сприйняття мовлення (людина в реальних умовах не в змозі чітко відтворити всі похибки сприймання, пов'язані із затримками та джитером); при джитері в 350 мс утрачається здатність розпізнавання мовлення людиною.

ИССЛЕДОВАНИЕ РЕЧЕВОГО ТРАФИКА IP-СЕТЕЙ

С. М. Бобрицкий

Рассмотрены методические и практические вопросы особенностей исследования речевого трафика IP-, GSM-сетей как объекта фоноскопической экспертизы.

THE STUDY OF VERBAL TRAFFIC IN IP-NETWORKS

S. M. Bobrytskyi

The article deals methodological and practical issues of the peculiarities in the study of verbal traffic in IP-networks, GSM-networks as objects of a phonoscopic examination.

меж (стін), на яких виконується умова непротікання, тобто швидкість свіжої суміші на жорстких стінах дорівнює нулю¹.

Отже, процес формування вибухонебезпечних сумішей і закономірності виникнення й розвитку дефлаграційного горіння в об'ємі приміщення є предметом дослідження судової пожежно-технічної експертизи. У зв'язку з цим установлення технічної причини дефлаграційного вибуху належить до компетенції пожежно-технічного експерта (спеціаліста).

ДЕФЛАГРАЦИОННЫЕ ВЗРЫВЫ КАК ПРЕДМЕТ ПОЖАРНО-ТЕХНИЧЕСКОГО ИССЛЕДОВАНИЯ

И. Н. Рябинин

Определена компетенция судебного эксперта (специалиста) по специальности 10.8 «Исследование обстоятельств возникновения и распространения пожаров и соблюдения требований пожарной безопасности» при исследовании объемных (дефлаграционных) взрывов в помещениях.

DEFLAGRATION EXPLOSIONS AS A SUBJECT OF FIRE AND TECHNICAL EXAMINATION

I. M. Riabinin

The article determines the competence of a forensic expert (specialist) in the major 10.8 «The study of causes fire break up and spread and observance of fire safety requirements» in studying fuel air (deflagration) explosions in premises.

УДК 343.983

Л. Г. Бордюгов, заместитель директора
по научной работе Донецкого НИИСЭ,
кандидат юридических наук

ИСТОРИЯ, СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ, ТЕНДЕНЦИИ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ СУДЕБНО-ЭКОЛОГИЧЕСКОЙ ЭКСПЕРТИЗЫ

Рассмотрены вопросы истории формирования экологических прав как предпосылки формирования судебно-экологической экспертизы. Показаны современное состояние и перспективы развития судебно-экологической экспертизы как класса экспертиз и ее рода – судебной инженерно-экологической экспертизы.

Проблема взаимодействия человека и природы – одна из тех проблем, которые называют вечными. Она начала интересовать человечество еще на заре его существования. Древний человек путем повседневной практической деятельности, методом проб и ошибок накапливал эмпирические знания об окружающем его мире. При этом объектом его восприятия становились

¹ Див.: Комаров А.А. Указ. праця.

именно те природные явления, с которыми он был связан своей повседневной практической деятельностью и которые имели для него жизненно важное значение¹.

Окружающая природная среда существенно влияла на условия существования человека. Влияние человека на природу было минимальным, а его зависимость от природы – очень сильной. Природа нелегко подчинялась ему². Для того чтобы выжить, человеку необходимо было овладевать определенными умениями и навыками. Происходило это и под влиянием изменений природы, но главным образом в связи с развитием человека как биологического и социального существа.

Нельзя сказать, что уже в древности человек бережно относился к природе, по сути дела он никак к ней не относился, поскольку только начинал познавать различные свойства растений и животных, возможности их использования в практических целях, а растения и животные в свою очередь были одними из первых природных компонентов, с которыми пришлось ему иметь дело. По мнению Л. Н. Гумилева, в древности любой этнос, живущий в привычном для него ландшафте, находился почти в состоянии равновесия³.

Постепенно, по мере накопления знаний поиск и сбор растений стали приобретать целенаправленный характер и определяться потребностями человека. Одновременно появилось и отрицательное влияние первобытного человека на природу, имевшее, как полагает В. К. Рахилин, «по своему локальный характер»⁴. Сбор наиболее доступных видов приводил к определенному селективному воздействию – сокращению численности, уничтожению в первую очередь наиболее массовых, крупных особей популяций. Накопившиеся наблюдения за природой натолкнули человека на мысль о создании орудий, облегчающих сбор растений, добычу животных и транспортировку добытого. С развитием технической и технологической сторон еще более увеличилось влияние человеческой деятельности на природу⁵.

Однако отношение человека к природе не всегда было хищническим, поскольку он брал от природы только жизненно необходимое. Тем не менее правовое регулирование охраны окружающей среды имеет древнюю историю.

Наиболее древние законы – законы Шумера датируются XXIV в. до н. э. В сборнике законов Шульги (правил приблизительно в 2094–2046 гг. до н. э.) предусматривалось «за затопление чужого поля или за его превращение в пу-

¹ См.: Шальнев В. А. Проблемы взаимодействия общества и природы: взгляд географа / В. А. Шальнев. — Ставрополь : Изд-во СГУ, 2006. — С. 11.

² См.: Лешков В. Н. Русский народ и государство / В. Н. Лешков ; сост., предисл., прим. А. Д. Каплина ; отв. ред. О. А. Платонов. — М. : Ин-т русской цивилизации, 2010. — С. 80.

³ См.: Гумилев Л. Н. Этногенез и биосфера Земли / Л. Н. Гумилев. — М. : Книга по требованию, 2011. — С. 62.

⁴ Рахилин В. К. Общество и живая природа: краткий очерк истории взаимодействия / В. К. Рахилин ; отв. ред. С. В. Зонн; АН СССР, Ин-т истории естествознания и техники. — М. : Наука, 1989. — С. 82.

⁵ См.: Любичанковский В. А. Эволюция взаимоотношений общества и природы / В. А. Любичанковский // Credo new : теор. журнал. — 2007. — № 1(49). — С. 139–155.

стошь по небрежности ... возмещение в размере около 900 литров ячменя за 0,3 гектара поля»¹. Законы царя Вавилона Хаммурапи (1792–1750 гг. до н. э.) устанавливали ответственность в виде штрафов за затопление по небрежности обработанного поля соседа, за уничтожение садового дерева².

На Руси природоохранное законодательство, связанное с защитой владельческих прав, берет свое начало со времен «Правды Русской» Ярослава Мудрого³. Так, ст. 69 «Пространной Правды» за кражу бобра предусматривала штраф в 12 гривен, «аже украдет бобр, то 12 гривен»⁴. В Судебнике 1497 г. предусматривалась ответственность за потраву посевов⁵. В Соборном Уложении 1649 года содержались статьи об ответственности за недозволенные действия к лесам⁶, а также статьи, касающиеся охраны охотничьих, бортовых угодий⁷. Такая тенденция продолжалась и в более поздние времена. Например, при царствовании Анны Иоанновны в апреле 1730 г. «накрепко» было указано, чтобы «под Москвою как сами помещики, так и люди их и крестьяне со псовою и птичьею охотами не ездили и зверей, зайцев и лисиц и прочих, кроме волков, медведей, не трогали и тенетами и ничем не ловили и не стреляли»⁸.

Позже в Российской империи стали появляться заказники и заповедники. В частности, «Император Александр I, желая сохранить водящуюся в Беловежской пуще породу зубров, сделал ее в 1803 г. заповедною... В 1820 г. была совершенно запрещена рубка леса в Беловежской пуще»⁹.

Однако все эти законодательные акты, нововведения относились только к охране частной собственности, и никаким образом не к охране окружающей среды. Все внимание правительства в течение долгих веков было сосредоточено на внешнем устройстве государства, и многие стороны внутренней жизни силой обстоятельств оставались без всякого «направления и руководства»¹⁰.

¹ Емельянов В. В. Древний Шумер. Очерки культуры / В. В. Емельянов. — СПб.: Петербургское востоковедение, 2001. — 368 с.

² См.: Волков И. М. Законы вавилонского царя Хаммурапи / И. М. Волков ; под общей ред. Б. А. Тураева. — М., 1914. — С. 28–29.

³ См.: Булгаков М. Б. Российское природоохранное законодательство XI – нач. XX вв. / М. Б. Булгаков, А. А. Ялбулганов. — М.: ЛЕГАТ, 1997. — С. 5.

⁴ Правда Русская. Т. 2. Комментарии / сост. : Б. В. Александров, В. Г. Гейман, Г. Е. Кочин и др. ; под. ред. Б. Д. Грекова. — М.-Л. : Изд-во Академии наук СССР, 1947. — С. 549.

⁵ См.: Судебник 1497 года // Памятники права периода образования Русского централизованного государства XIV – XV вв. Памятники Русского права. Вып. 3 / под ред. Л. В. Черепнина. — М.: Гос. изд-во юрид. ли-ры, 1955. — С. 408.

⁶ См.: Российское законодательств X – XX веков : в 9-ти т. Т. 3. Акты Земских соборов. — М. : Юрид. лит., 1985. — С. 176.

⁷ См.: Там же. — С. 183.

⁸ Полное собрание законов Российской Империи съ 1649 года. Т. VIII. 1728–1732 гг. — СПб. : Тип. II-го Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. — С. 465.

⁹ Императорская охота на Руси. Конец XVIII и XIX век. Исторический очерк Николая Кутепова. — С.-Петербург : Экспедиция заготовления государственных бумаг, 1911. — Т. 4. — С. 286.

¹⁰ Пирожкова И. Г. История строительного законодательства Российской империи : науч. монография / И. Г. Пирожкова. — М. : «Канон+» РООИ «Реабилитация», 2008. — С. 6.

На протяжении многих тысяч лет человек пользовался благами природы, но только недавно начал осознавать, что Земля – это не более чем «космический корабль», возможности которого ограничены. При этом только недавно человечество стало понимать, что нерациональное использование природных ресурсов «и загрязнение окружающей среды могут сделать невозможной жизнь последующих поколений»¹.

Совершенно прав был основоположник учения о биосфере академик В. И. Вернадский, когда писал: «Лик планеты – биосфера – химически резко меняется человеком сознательно и главным образом бессознательно. Меняется человеком физически и химически воздушная оболочка суши, все ее природные воды»². Все это негативно отражается на климате, экологии.

Термин «экология» (от греч. *oikos* – жилище, обитель, дом и *logos* – слово, учение) ввел в научный обиход выдающийся немецкий биолог Э. Геккель в 1866 г. в работе «Всеобщая морфология»³. В его трактовке экология – «это познание экономики природы, одновременное исследование всех взаимоотношений живого с органическими и неорганическими компонентами среды ...»⁴.

Удачно окрещенная Э. Геккелем в самом начале своего становления экология обрела самостоятельность в начале XX в., когда были предложены первые экологические концепции, и претерпела период очень бурного развития в 20–40-х годах, когда сложился ее существующий и поныне понятийный аппарат и были выработаны основные методологические подходы⁵.

Хотя проблема сохранения благоприятных природных условий стояла перед человечеством на протяжении столетий, но лишь в начале XX в. общественное движение за охрану природы приобрело глобальный характер⁶. В настоящее время все прекрасно понимают, что природа уже не является просто нашим живописным окружением. Техника сама становится средой в самом полном смысле этого слова и окружает нас как сплошной кокон без просветов, делающий природу, как справедливо заметил Ж. Эллюль, «совершенно бесполезной, покорной, вторичной, малозначительной»⁷.

Ф. Энгельс еще в XIX в. очень точно заметил, что не нужно «слишком обольщаться нашими победами над природой. За каждую такую победу она нам мстит. Каждая из этих побед имеет, правда, в первую очередь те по-

¹ Николайкин Н. И. Экология : учеб. для вузов / Н. И. Николайкин, Н. Е. Николайкина, О. П. Мелехова. — [2-е изд., перераб. и доп.]. — М. : Дрофа, 2003. — С. 7.

² Вернадский В. И. Философские мысли натуралиста / В. И. Вернадский. — М. : Наука, 1988. — С. 510.

³ Николайкин Н. И., Николайкина Н. Е., Мелехова О. П. Указ. работа. — С. 11.

⁴ Акимов Т. А. Основы экоразвития : учеб. пособие / Т. А. Акимов, В. В. Хаскин. — М. : Изд-во Рос. экон. акад., 1994. — С. 16.

⁵ См.: Бигон М. Экология. Особи, популяції і сообщества : в 2-х т. / М. Бигон, Дж. Харпер, К. Таунсенд. — М. : Мир, 1989. — Т. 1. — С. 5.

⁶ См.: Абашидзе А. Х. Первая международная экологическая конференция – Конференция по международной охране природы (Берн, 1913 г.) / А. Х. Абашидзе, А. М. Солнцев // Экологическое право. — М. : ИГ «ЮРИС», 2006. — Вып. 4. — С. 2.

⁷ Эллюль Ж. Другая революция / Ж. Эллюль // Новая технократическая волна на Западе / сост. и вступ. ст. П. С. Гуревича. — М. : Прогресс, 1986. — С. 147.

следствия, на которые мы рассчитывали, но во вторую и третью очередь совсем другие, непредвиденные последствия, которые очень часто уничтожают значение первых»¹.

Глобальный экологический кризис стал тем переломным моментом, который способствовал возникновению идеи формирования нового вида субъективных прав человека – экологических. В специальной литературе первым документом, который заложил основы современного института экологических прав, называют принятую в декабре 1948 г. Декларацию ООН о правах человека². Хотя, как известно, еще в 1913 г. в Берне впервые в истории человечества состоялась Конференция по международной охране природы. После Бернской конференции состоялся ряд международных экологических конференций: в Швеции (Стокгольм, 1972), Бразилии (Рио-де-Жанейро, 1992), ЮАР (Йоханнесбург, 2002). Но проблемы, которые рассматривались на Бернской конференции по международной охране природы, являются актуальными и в начале XXI в.³.

Таким образом, вопросы защиты окружающей среды и как следствие проблемы защиты экологических прав человека начали подниматься еще в первой половине XX в. Однако только во второй половине XX в. зашла речь о создании судебно-экологической экспертизы.

Одним из первых упоминает судебно-экологическую экспертизу как самостоятельный класс судебных экспертиз А. Р. Шляхов в предложенной им же классификации судебных экспертиз. Кроме того, он пишет, что на II Конгрессе судебных экспертов, который проводился в 1974 г. в Венгерской Народной Республике, обсуждался вопрос об организационных формах и методах проведения экспертиз этого класса⁴. Таким образом, можно считать, что формирование судебно-экологической экспертизы как класса началось около 40 лет назад.

О судебно-экологической экспертизе упоминается также в 1979 г. в совместной работе А. И. Винберга и Н. Т. Малаховской⁵.

В 1980 г. О. В. Жгенти в предложенной им классификации судебных экспертиз писал, что выделить подвиды судебно-экологической экспертизы пока нельзя, и предложил формировать ее подвиды «по объектному принципу, по которому построена охрана природы: лесов, водоемов, пахотных

¹ Энгельс Ф. Диалектика природы / Ф. Энгельс // К. Маркс., Ф. Энгельс. Сочинения. — М.: Полит. ли-ра, 1961. — Т. 20. — С. 495–496.

² См.: Колбасов О. С. Экология: политика – право / О. С. Колбасов. — М.: Наука, 1976. — С. 80.; Петров В. В. Экологическое право России : учеб. для вузов / В. В. Петров. — М.: БЕК, 1995. — С. 119.

³ См.: Абашидзе А. Х., Солнцев А. М. Указ. работа. — С. 3.

⁴ См.: Шляхов А. Р. Классификация судебной экспертизы / А. Р. Шляхов // Общее учение о методах судебной экспертизы : сб. науч. тр. — М.: ВНИИСЭ, 1977. — № 28. — С. 23.

⁵ См.: Винберг А. И. Судебная экспертология (Общетеоретические и методологические проблемы судебных экспертиз) : учеб. пособие / А. И. Винберг, Н. Т. Малаховская ; отв. ред. Б. А. Виктор. — Волгоград: ВСШ МВД СССР, 1979. — С. 124.

земель, воздуха, зверей, рыб, птиц и т. п.»¹. Подобное явление не бесспорно, поскольку в этой классификации не нашлось места исследованиям с целью защиты жизни и здоровья человека.

Отметим, что при расследовании преступных загрязнений природной среды судебные экспертизы проводились и раньше. Так, в 1965 г. в водохранилище на окраине г. Вышнего Волочка произошла массовая гибель рыбы из-за сброса одним из предприятий вредных химических веществ. В процессе расследования было проведено ряд экспертиз: ветеринарно-санитарную, судебно-химическую, ихтиолого-токсикологическую, гидрологическую, техническую².

Проблемы специальных исследований при расследовании уголовных дел, возбужденных по фактам экологических правонарушений, были и остаются предметом пристального внимания ученых и практиков. Отдельные вопросы таких исследований рассматривались в работах В. Е. Коноваловой, Г. А. Матусовского³, А. М. Плешакова⁴, А. П. Резвана⁵, Н. А. Селиванова, К. С. Скоромникова⁶ и др. В перечисленных работах исследовались определенные аспекты использования специальных знаний, необходимость в которых возникает при расследовании экологических преступлений. Вместе с этим началась работа по разработке методик расследования преступных нарушений правил охраны окружающей среды⁷.

Поэтому возникновение судебно-экологической экспертизы как самостоятельного класса экспертных исследований – закономерный процесс, необходимость которого обусловлена реалиями сегодняшнего и в еще большей мере завтрашнего дня, поскольку экологические проблемы занимают все большее место в жизни современного человека и всего общества, в про-

¹ Жгенти О. В. Классификация судебных экспертиз, ее роль и значение / О. В. Жгенти // Общетеоретические вопросы судебной экспертизы : сб. науч. тр. — М. : ВНИИСЭ, 1982. — С. 22.

² См.: *Водолажский Г. И.* Некоторые особенности расследования загрязнений водоемов и рек, повлекших за собой массовую гибель рыбы / Г. И. Водолажский // Следственная практика. — М. : Юрид. ли-ра., 1970. — Вып. 88. — С. 24–31.

³ См.: *Коновалова В. Е.* Экологические преступления: квалификация и методика расследования / В. Е. Коновалова, Г. А. Матусовский. — Х. : Консультационная юридическо-аудиторская фирма «Глобус», 1994. — С. 27.

⁴ См.: *Плешаков А. М.* Уголовно-правовая борьба с экологическими преступлениями : учеб. пособие / А. М. Плешаков. — М. : МВШ МВД РФ, 1993. — 100 с.

⁵ См.: *Резван А. П.* Подготовка и назначение экспертиз по делам о загрязнении водоемов и воздуха : учеб. пособие / А. П. Резван. — Волгоград : ВСШ МВД СССР, 1982. — 56 с.

⁶ См.: *Селиванов Н. А.* Расследование преступных загрязнений природной среды : учеб. пособие / Н. А. Селиванов, К. С. Скоромников. — М. : МНЭПУ, 1994. — 116 с.

⁷ См.: Советская криминалистика. Методика расследования отдельных видов преступлений / [В. К. Лисиченко, В. И. Гончаренко, М. В. Салтевский и др.] ; под ред. В. К. Лисиченко. — К. : Выща шк., 1988. — С. 372–391; Справочная книга криминалиста / отв. ред. Н. А. Селиванов. — М. : Норма, 2001. — С. 427–448; Криміналістика : підручник / [В. Ю. Шепітько, В. О. Коновалова, В. А. Журавель та ін.] ; за ред. В. Ю. Шепітька. — [4-е вид., перероб. і доп.]. — Х. : Право, 2008. — С. 414–429.

мышленности, экономике и даже политике¹. В последнее время в судебно-следственной практике все больше используются выводы судебно-экологических экспертиз.

Несмотря на то что в государственных судебно-экспертных учреждениях, к которым Закон Украины «О судебной экспертизе»² относит научно-исследовательские учреждения судебных экспертиз Министерства юстиции Украины; научно-исследовательские учреждения судебных экспертиз, судебно-медицинские и судебно-психиатрические учреждения Министерства здравоохранения Украины; экспертные службы Министерства внутренних дел Украины, Министерства обороны Украины, Службы безопасности Украины и Государственной пограничной службы Украины, проводятся различные судебные экспертизы, однако из всех указанных экспертных учреждений только в системе Министерства юстиции Украины в настоящее время в перечне проводимых экспертиз нормативно-правовым порядком предусмотрено производство судебно-экологической экспертизы³ как самостоятельного класса судебных экспертиз.

В настоящее время, как в России, так и в Украине, ведутся научные исследования, посвященные вопросам теории судебно-экологической экспертизы⁴.

Судебно-экологическая экспертиза является классом судебных экспертиз, который находится в состоянии формирования. При этом научными основами судебно-экологической экспертизы являются знания о закономерностях экспертного исследования объектов природопользования и окружающей среды, которые позволяют на основании этих закономерностей разработать

¹ См.: *Майорова Е. И.* Некоторые теоретические вопросы судебно-экологической экспертизы / Е. И. Майорова // Теория и практика судебной экспертизы. — 2007. — Вып. 2(6). — С. 15.

² См.: Про судову експертизу : Закон України від 25 лют. 1994 р. № 4038-ХІІ [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua>. — 20.04.2012.

³ См.: Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень : наказ Міністерства юстиції України від 8 жовт. 1998 р. № 53/5 (у редакції наказу МЮ України від 30 груд. 2004 р. № 144/5) // Офіц. вісн. України. — 2005. — № 5. — С. 276–284.

⁴ См.: *Омельянюк Г. Г.* Перспективы развития судебно-экологической экспертизы в России / Г. Г. Омельянюк, М. В. Никулина // Современное состояние и перспективы развития новых направлений судебных экспертиз в России и за рубежом : матер. междунар. науч.-практ. конф. (Калининград, 23–24 апр. 2003 г.). — Калининград, 2003. — С. 174–177; *Омельянюк Г. Г.* Проблемы производства судебно-экологической экспертизы : метод. основы суд. экспертиз / Г. Г. Омельянюк // Криминалистические средства и методы в раскрытии и расследовании преступлений. Методические основы судебных экспертиз : матер. 3-й Всерос. науч.-практ. конф. по криминалистике и судебной экспертизе 15–17 марта 2006 г. : в 2-х т. — М. : ЭКЦ МВД России, 2006. — Т. 2. — С. 124–128; *Аихамахов А. Р.* Судебно-экологическая экспертиза : цели и задачи / А. Р. Аихамахов // Современное право. — М. : Новый Индекс, 2007. — № 6. — С. 101–103; *Бордюгов Л. Г.* Зміст предмета судової екологічної експертизи / Л. Г. Бордюгов // Криміналістичний вісник : наук.-практ. зб. — К. : Вид. Дім «Ін Юре», 2007. — № 2(8). — С. 114–117; *Бордюгов Л. Г.* Судово-екологічна експертиза: теоретичні аспекти / Л. Г. Бордюгов // Вісн. Акад. адвокатури України. — 2008. — Вип. 12. — С. 124–126.

методики решения задач судебно-экологической экспертизы в целях установления фактов, имеющих доказательственное значение по уголовным, гражданским, хозяйственным и административным делам.

Мы полностью согласны с российскими учеными, ставящими вопрос о необходимости развития нового самостоятельного научного направления синтетической природы – судебной экологии, которая представляется сегодня как формирующаяся отрасль (раздел) криминалистики и науки о судебной экспертизе. В общем случае судебную экологию они определяют как науку о: закономерностях механизма экологического правонарушения, возникновения информации об этом правонарушении и его участниках; закономерностях собирания, исследования, оценки и использования доказательств негативного антропогенного воздействия на окружающую среду; основанных на познании этих закономерностей специальных методах и средствах судебного исследования и предотвращения экологических правонарушений¹.

В специальной литературе выделяют следующие роды судебно-экологической экспертизы:

- судебная экспертиза экологического состояния почвенно-геологических объектов;
- судебная экспертиза экологического состояния биогеоценозов;
- судебная экспертиза экологического состояния водных объектов;
- судебная экспертиза экологического состояния атмосферного воздуха;
- судебная экспертиза радиационной обстановки;
- судебная экспертиза влияния субъекта хозяйствования на окружающую среду;
- судебная экспертиза исследования обстоятельств экологического правонарушения;
- судебная экспертиза исследования технологических, технических, организационных и других причин, условий возникновения экологического правонарушения и его последствий².

Последний в указанном перечне род экспертиз предлагается назвать судебной инженерно-экологической экспертизой.

Как уже неоднократно отмечалось, в Украине теоретические исследования в области судебно-экологической экспертизы, а также практическое применение этих исследований в основном реализовались в разработке основ судебной инженерно-экологической экспертизы³. Однако многие ее положения (учение

¹ См.: Черных Н. А. Судебно-экологическая экспертиза : учеб. пособие / Н. А. Черных, А. И. Усов, Г. Г. Омельянюк. — М. : РУДН, 2008. — С. 38–39.

² Омельянюк Г. Г., Никулина М. В. Указ. работа; Россинская Е. Р. Судебная экспертиза в гражданском, арбитражном, административном и уголовном процессе / Е. Р. Россинская. — М. : Норма, 2005. — С. 568.

³ Бордюгов Л. Г. Общая характеристика методики судебной инженерно-экологической экспертизы / Л. Г. Бордюгов // Современные тенденции развития криминалистики и судебной экспертизы в России и Украине : матер. междунар. науч.-практ. конф. в рамках проекта «Российско-украинские криминалистические чтения на Слобожанщине», 25–26 марта 2011 г. : в 2 т. / отв. ред. И. М. Комаров. — Белгород : Изд-во БелГУ, 2011. — Т. II. — С. 25–28; Бордюгов Л. Г. Судебная инженерно-экологическая экспертиза: основные понятия и перспективы развития / Л. Г. Бордюгов // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики : зб. наук. праць. — Х. : Право, 2011. — Вип. 11. — С. 569–577.

о предмете, объекте, задачах, методах и др.) еще требуют углубленного и систематизированного теоретического обоснования и развития.

Судебная инженерно-экологическая экспертиза – это процессуальное действие, сущность которого состоит в специальном исследовании, направленном на установление обстоятельств и организационно-технических причин и последствий чрезвычайной экологической ситуации, проводимое в предусмотренном процессуальным законодательством порядке сведущими в области инженерной экологии и некоторых прикладных науках лицами по поручению органа, проводящего расследование, или суда с целью установления фактических данных, которые в форме заключения судебного эксперта могут стать доказательством в уголовном, гражданском, административном или хозяйственном деле.

К основным задачам судебной инженерно-экологической экспертизы относятся следующие:

- определение обстоятельств, связанных с наступлением чрезвычайной экологической ситуации;

- установление технических и организационных причин нарушений технологического процесса производства, если это способствовало выделению загрязняющих веществ, энергии, выбросам других вредных веществ и накоплению промышленных отходов;

- установление соответствия действий / бездействия лиц, причастных к чрезвычайной экологической ситуации, требованиям нормативных актов в сфере экологической безопасности, охраны окружающей природной среды и использования природных ресурсов;

- определение причинно-следственных зависимостей между действиями / бездействием лиц, причастных к чрезвычайной экологической ситуации, и наступившими последствиями.

Судебная инженерно-экологическая экспертиза проводится в двух судебно-экспертных учреждениях Украины – Харьковском и Донецком научно-исследовательских института судебных экспертиз. Конечно, такие исследования пока еще очень редкие. Например, в Донецком НИИСЭ судебные инженерно-экологические экспертизы проводятся не чаще двух раз в месяц, хотя потребность в таких исследованиях очень высока.

Судебная инженерно-экологическая экспертиза, являясь новым направлением экспертных исследований, должна пройти определенный путь своего становления и надлежащего нормативного и методического оформления. В настоящее время разработана, апробирована, внедрена и рекомендована в установленном порядке для использования в экспертной практике методика судебной инженерно-экологической экспертизы, разработана программа подготовки судебных экспертов данного направления.

Только выполнение полного комплекса соответствующих мероприятий в этом направлении позволит сформировать в государственных судебно-экспертных учреждениях Министерства юстиции Украины необходимые экспертные подразделения судебно-экологических экспертиз, результаты деятельности которых будут полностью отвечать принципам законности, независимости, объективности и полноты исследования.

ІСТОРІЯ, СУЧАСНИЙ СТАН, ТЕНДЕНЦІЇ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ СУДОВО-ЕКОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ

Л. Г. Бордюгов

Розглянуто питання історії формування екологічних прав як передумови формування судово-екологічної експертизи. Показано сучасний стан і перспективи розвитку судово-екологічної експертизи як класу експертиз та її роду – судової інженерно-екологічної експертизи.

THE HISTORY, PRESENT STATE, TRENDS AND PERSPECTIVES OF FORENSIC ECOLOGICAL EXAMINATION DEVELOPMENT

L. G. Bordiugov

The article deals with the history of ecological law formation as a precondition for the development of forensic ecological examination, shows the present state and perspectives of forensic ecological examination as a class of examinations and its kind – forensic engineering and ecological examination.

ды эксперта и, соответственно, дальнейшую правовую оценку действий участников ДТП.

ПРО ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ТЕХНІЧНОЇ МОЖЛИВОСТІ ЗАПОБІГТИ ДОРОЖНЬО-ТРАНСПОРТНІЙ ПРИГОДІ ТА СТАЖУ ВОДІЯ

В. В. Сарафанов, С. О. Марков, О. С. Руденко

Розглянуто проблему відсутності в первинних матеріалах оформлення дорожньо-транспортної пригоди даних щодо стажу водіння (дати видачі посвідчення водія) і впливу цього факту на висновки експерта про наявність у водія технічної можливості запобігти дорожньо-транспортній пригоді.

ON THE INTERCONNECTION BETWEEN THE CAPACITY TO AVOID A TRAFFIC ACCIDENT AND DRIVING EXPERIENCE

V. V. Sarafanov, S. A. Markov, Y. S. Rudenko

The article deals with the problem of no record of driving experience (the date of the driving license issuance) in primary paperwork on a traffic accident and its influence on the establishment of the driver's technical capacity of avoiding the accident.

УДК 343.346.4

В. Ю. Бражник, судовий експерт Сумського відділення Харківського НДІСЕ,
В. І. Войтенко, судовий експерт Сумського відділення Харківського НДІСЕ

ЕКСПЕРТНЕ ОЦІНЮВАННЯ ДІЙ ВОДІЇВ ПІД ЧАС РУХУ В ТЕМНИЙ ЧАС ДОБИ, В УМОВАХ НЕДОСТАТНЬОЇ ВИДИМОСТІ (ТУМАНУ)

Розглянуто деякі методичні рекомендації щодо експертного оцінювання дій водіїв при керуванні транспортним засобом у конкретних дорожніх умовах (рух у темний час доби, в умовах недостатньої видимості – туману) з метою запобігання дорожньо-транспортних пригод.

Дорожньо-транспортні пригоди (ДТП) у темний час доби – важлива проблема, розв'язання якої має бути спрямоване на захист суспільства від їх наслідків. У темний час відбувається 41–50 % ДТП. За даними статистики, кількість ДТП на 100 тис. транспортних одиниць становить: ранкові сутінки – 26; світлий час доби – 2; вечірні сутінки – 65; уночі – 4. На перехрестях неосвітлених доріг уночі відбувається 24–29 %, а в сутінках 6–7 % ДТП, на інших ділянках доріг у темну пору доби – 26 %. Уночі відбуваються найбільш тяжкі ДТП. У темний час доби на 30–40 % збільшується тяжкість наслідків ДТП¹. Основна причина підвищеного числа ДТП у темний час

¹ Див.: Водіння в темну пору доби і за різних погодних умов [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://ncpn.net.ua/keruvania_avto3.html.

добі – недостатня відстань видимості перешкоди на проїзній частині, а саме її освітленість. Крім основної причини, посилюється вплив людських (супутніх) чинників: стомленість, безвідповідальність, неуважність (відволікання), спотворення відстаней, кольору різних предметів, дорожньої світлової сигналізації, уживання алкоголю.

Перш за все зіткнення транспортних засобів (ТЗ) і наїзди на пішоходів в основному залежать від видимості дороги, розташування непередбачених перешкод на проїзній частині або їх раптової появи, а також засліплення водіїв світлом фар зустрічних ТЗ.

Зазначені проблеми є актуальними, адже кількість ДТП (згідно з наведеними статистичними даними) непинно зростає, а їх експертне оцінювання набуває все більшої складності. Тому метою цієї статті є надання рекомендацій щодо експертного оцінювання дій водіїв під час руху в темний час доби та в умовах недостатньої видимості (туману).

Уночі водій бачить тільки освітлену смугу на проїзній частині дороги довжиною близько 100 м і шириною 15 м. Поза нею видимість практично відсутня. За таких умов водій може не помітити розташовані на узбіччі ТЗ або людей, що йдуть, особливо коли колір автомобіля, який стоїть, або одяг пішохода мають темні відтінки. Тому під час руху в темний час доби необхідно розглянути (залежно від конкретної ситуації) дії водіїв, які повинні бути спрямовані на зменшення кількості ДТП, а саме: під час зустрічного роз'їзду, виконання маневру обгону, обрання швидкості руху, за наявності непередбачених перешкод на проїзній частині, а також під час здійснення вимушеної зупинки або стоянки в темний час доби.

Зустрічний роз'їзд. У темний час доби до 15 % ДТП відбувається при зустрічному роз'їзді. При зближенні ТЗ (до відстані 150–100 м) знижується видимість унаслідок прямого засліплення водіїв променями світла фар зустрічних ТЗ і віддзеркалення променів світла від полотна дороги, особливо мокрої. Максимальна втрата видимості настає на відстані 25–30 м. Потім поступово відновлюється чутливість очей. Тривалість цього періоду залежить від швидкості адаптації органів зору та ступеня максимальної втрати видимості після засліплення.

Адаптація зіниці, тобто пристосування до зміни яскравості, триває в більшості водіїв декілька секунд. Однак у деяких з них (близько 5 %) цей показник у кілька разів нижчий за нормальний і сягає 20–30 с (автомобіль, який рухається зі швидкістю 30 км/год за цей час долає відстань близько 167–250 м). При раптовому переході зі світла в темряву водій, навпаки, практично нічого не бачить. Ось чому засліплення є небезпечним. Уникнути або знизити засліплення водія зустрічного ТЗ можна насамперед своєчасним перемиканням дальнього світла на ближнє. Перемикати доцільно в той момент, коли дальнє світло вже заважає безпечному роз'їзду, тобто за 250–300 м до зустрічного ТЗ, але не менш ніж за 250 м, як того вимагають Правила дорожнього руху України¹ (далі – ПДР).

При роз'їзді рекомендується дивитися трохи в бік ближнього узбіччя, а не на фари зустрічного ТЗ. Перед перемиканням фар слід подивитися подаль

¹ Див.: Правила дорожнього руху з коментарями та ілюстраціями. — К. : Арії, 2012.

вперед, намагаючись помітити, чи знаходяться попереду перешкоди, визначити до них відстань і час зближення. Якщо водій зустрічного ТЗ не перейшов на ближнє світло й засліпив водія, що рухається назустріч, у жодному разі не відповідати йому тими самими діями. Цілком можливо, що він не має достатньої кваліфікації і не може точно визначити момент перемикання світла фар з дальнього на ближнє. Слід також урахувати, що деякі водії вантажних автомобілів не завжди перемикають дальнє світло (робоче місце водія розташоване набагато вище, ніж у легкових ТЗ) і дальнє світло фар легкових автомобілів неповністю їх засліплює).

Якщо водій зустрічного ТЗ не перевіркнув дальнє світло фар, можна попередити його про це перемиканням на підфарники або неодноразовим перемиканням світла з дальнього на ближнє. Якщо це не допомогло й сталося засліплення, то слід увімкнути аварійну світлову сигналізацію та, не змінюючи смуги руху, зупинитися. Відновити рух треба лише після того, як пройде засліплення. При цьому неприпустимо маневрувати праворуч або ліворуч, оскільки існує велика ймовірність зіткнення з ТЗ, що рухаються в сусідніх рядах або стоять на узбіччі, наїзду на пішоходів, що йдуть краєм дороги або узбіччям.

Під час руху з ближнім світлом фар треба триматися якомога ближче до правого краю дороги та проглядати праву смугу. Це дозволить своєчасно виявити непередбачені перешкоди, що з'явилися на смузі руху: неосвітлені ТЗ або їх причепа, будівельні машини, мотоциклістів, велосипедистів, гужові вози (сани). При зустрічних роз'їздах на поворотах водій, що рухається внутрішньою кривою, знаходитиметься в кращих умовах: світло фар зустрічного ТЗ його не засліплює. Проте йому слід пам'ятати про небезпечність засліплення водія, наступного за зовнішньою кривою: якийсь час права частина пучка світла спрямовуватиметься йому прямо в очі. Тому при повороті ліворуч треба заздалегідь підготуватися до можливого засліплення, знизити швидкість і спостерігати за правим краєм дороги, орієнтуючись на огорожувальні стовпчики, зелене насадження, що розташовані в зоні світла фар.

Обгін. При обгоні схема перевіркення світла фар має бути такою. Наблизившись на відстань 150–200 м до ТЗ, що обганяється, слід перевіркнути світло фар з дальнього на ближнє, щоб не засліпити водія через дзеркало заднього виду. Потім, порівнявшись з ТЗ, що обганяється, можна ввімкнути дальнє світло, оскільки небезпечність засліплення вже усунено.

Водій ТЗ, що обганяється, при наближенні ТЗ, який здійснює обгін, повинен знизити швидкість і прийняти праворуч. Коли ТЗ, який здійснює обгін, почне випередження, водій ТЗ, що обганяється, повинен перевіркнути світло на ближнє та рухатися з таким світлом, доки дистанція між ТЗ не досягне 150–200 м.

Обрання швидкості руху. Погіршення умов видимості приводить до збільшення часу реакції (уночі проходить близько 2,5–3,0 с доки водій приведе в дію гальмівну систему), і через це збільшується величина зупинного шляху ТЗ, що вимагає особливої уваги водія до обрання швидкості руху. При сприятливих дорожніх умовах і рівній місцевості з увімкненим дальнім

світлом треба рухатися зі швидкістю не більше 80 км/год, а з ближнім світлом фар – не більше 40–45 км/год. Це, звичайно, за умови, що світло фар відбивається на проїзній частині й не поглинається темрявою. Якщо ж дорога звивиста, то світло фар «повисає» в повітрі, тому швидкість необхідно знизити. Узагалі-то, швидкість руху вночі повинна забезпечувати зупинку на тій довжині шляху, яку видно у світлі фар ТЗ або ліхтарів на вулиці.

Непередбачені перешкоди. Уночі велику небезпеку становить раптова поява тварин, пішоходів (особливо в стані алкогольного сп'яніння) на проїзній частині. Пішохід у темному одязі зливається з навколишньою місцевістю та стає видимим тільки з відстані 25–30 м. Узимку зазвичай видимість пішохода на фоні сніжного покриття дещо поліпшується, але все ж безпека існує. Річ у тому, що водій, помітивши в дальньому світлі фар на деякій відстані пішохода, у якийсь момент утрачає його з поля зору. Це відбувається внаслідок того, що в міру зближення освітлення людини й навколишнього сніжного фону зрівнюються. Тому, помітивши пішохода, що йде узбіччям, а тим більше проїзною частиною, слід знизити швидкість і об'їхати пішохода з дотриманням безпечного інтервалу.

Небезпечним є також автомобіль, що рухається в темряві зі світлом однієї фари, його можна прийняти за мотоцикл (мопед). Ось чому з метою забезпечення безпеки зустрічного руху (зустрічного роз'їзду) ПДР вимагають обов'язкової наявності світла в лівій фарі автомобіля. Цієї вимоги в подібних обставинах слід дотримуватися водіям неухильно. Якщо ліва лампа перегоріла, а запасної немає, треба переставити лампу з правої фари в ліву, і тільки потім продовжити рух з обережністю.

Уночі велику небезпеку на дорозі становлять огороження в місцях проведення ремонтних робіт. Вони не завжди позначені червоними ліхтарями та відповідними знаками. Але це не знімає з водія вимог щодо забезпечення безпеки дорожнього руху. Про наближення до такого місця можуть указувати купи піску, гравію на краях дороги, підготовлені для ремонту. Таку саму небезпеку становлять залишені на дорозі без освітлення автомобілі (трактори) або їх неосвітлені причепа, будівельно-дорожні машини, мотоцикли, мопеди, велосипеди, гужові вози (сани).

Зазвичай неосвітлених перешкод на дорозі бути не повинно. Але водій завжди зобов'язаний дотримуватися належних заходів безпеки руху, до числа яких належить, зокрема, таке обмеження швидкості, аби можна було виконати необхідні дії при керуванні ТЗ на відстані видимості проїзної частини дороги. Тому обирати швидкість необхідно з урахуванням можливої зупинки ТЗ, перед яким з'явилися з темряви: автомобіль, неосвітлений автомобільний (тракторний) причеп, гужовий віз (сани), велосипедист, пішохід та інші неосвітлені перешкоди, які не повинні були перебувати на дорозі, але опинилися на ній.

Зупинка або стоянка. У темний час доби зупинка (стоянка) ТЗ на неосвітленій проїзній частині є небезпечною в будь-якому разі, тому залишений у цих умовах неосвітлений ТЗ або інша перешкода є небезпекою для руху. Найкращим місцем для стоянки, якщо вона необхідна, є спеціальні майданчики, що прилягають до шосе або ґрунтових доріг.

Якщо габаритні або стоянкові вогні ТЗ несправні, навіть короткочасна зупинка вночі на неосвітленій ділянці дороги заборонена. Автомобіль має бути зупинений за межами проїзної частини на узбіччі. Трапляються ситуації, коли водій через те, що виникла технічна несправність, змушений зупинити ТЗ у місці, де ПДР зупинка та стоянка заборонені. У цьому разі водій зобов'язаний увімкнути аварійну світлову сигналізацію, а якщо вона несправна або відсутня, – встановити на відстані 20–40 м позаду ТЗ знак аварійної зупинки (трикутник із світлоповертальних планок) або червоний миготливий ліхтар. Такий ліхтар або знак аварійної зупинки має входити до комплектації кожного автомобіля. Аварійна світлова сигналізація вмикається для попередження інших учасників дорожнього руху про наявність попереду перешкоди, яка створює небезпеку для руху.

Правила дорожнього руху України регламентують:

— п. 12.2 – у темну пору доби та в умовах недостатньої видимості швидкість руху повинна бути такою, щоб водій мав змогу зупинити транспортний засіб у межах видимості дороги;

п. 12.3 – у разі виникнення небезпеки для руху або перешкоди, яку водій об'єктивно спроможний виявити, він повинен негайно вжити заходів для зменшення швидкості аж до зупинки транспортного засобу або безпечного для інших учасників руху об'їзду перешкоди¹.

В експертній практиці непоодинокими є випадки, коли водії ТЗ під час руху в темну пору доби мають можливість завчасно виявити нерухому перешкоду на проїзній частині, але не вживають заходів щодо зменшення швидкості з метою зупинки свого ТЗ до місця розташування перешкоди, унаслідок чого відбуваються попутні зіткнення. У цьому разі експерт у висновках указує, що невідповідність вимогам п. 12.3 ПДР перебуває в причинному зв'язку з ДТП.

Як приклад оцінювання дорожніх умов розглянемо такий механізм ДТП, яка відбулася в темний час доби за межами населеного пункту. Водій легкового автомобіля (ТЗ-1) рухався зі швидкістю 90 км/год. На проїзній частині (на правій смузі в напрямку руху ТЗ-1) розташовувався автомобіль (ТЗ-2) з напівприцепом. Стоянка ТЗ-2 на правій смузі руху була пов'язана з технічною несправністю паливної системи двигуна. Відповідно до матеріалів протоколу відтворення обстановки та обставин події: видимість нерухомого напівприцепа ТЗ-2 з робочого місця водія ТЗ-1, у момент виявлення перешкоди на проїзній частині в напрямку руху ТЗ, з урахуванням увімкненого дальнього світла фар ТЗ-1 $S_{\text{вн}} = 108$ м (з вимкнутою аварійною сигналізацією та вимкнутими габаритними вогнями) або $S_{\text{вн}} = 220$ м (з увімкненою аварійною сигналізацією та вимкнутими габаритними вогнями). Унаслідок незастосування своєчасного гальмування водієм ТЗ-1 сталося попутне зіткнення з напівприцепом ТЗ-2, який знаходився в нерухомому стані з увімкненою аварійною світловою сигналізацією.

У такій дорожній ситуації водій ТЗ-1 мав бути уважним, стежити за дорожньою обстановкою, відповідно реагувати на її зміни, у разі виникнення небезпеки для руху або перешкоди, яку водій об'єктивно спроможний вия-

¹ Див.: Правила дорожнього руху з коментарями та ілюстраціями. — С. 52.

вити, він повинен негайно вжити заходів для зменшення швидкості аж до зупинки ТЗ.

Експериментальним шляхом було визначено об'єктивну видимість проїзної частини при дальньому світлі фар ТЗ-1, яка складає $S_o = 79,8$ м. Максимально допустима швидкість руху ТЗ-1 за умови зазначеної видимості проїзної частини, розраховується за такою формулою й становить 91,0 км/год (при русі на мокрому асфальтобетонному покритті)

$$V_{don} = 3,6 \cdot jT(\sqrt{2S_o / jT^2 + 1} - 1) = 3,6 \cdot 4,9 \cdot 0,575(\sqrt{2 \cdot 79,8 / 4,9 \cdot 0,575^2 + 1} - 1) = 91,0 \text{ км/год},$$

де $T = t_{1min} + t_2 + 0,5 \cdot t_3 = 0,3 + 0,2 + 0,5 \cdot 0,15 = 0,575$ с – час, необхідний водію ТЗ-1 для приведення в дію гальмівної системи; $t_{1min} = 0,3$ с – ситуаційний час реакції водія ТЗ-1 за умовами видимості; $t_2 = 0,2$ с – час запізнення спрацювання гальмівного приводу ТЗ-1; $t_3 = 0,15$ с – час наростання сповільнення при гальмуванні ТЗ-1 (стан покриття – мокре); $j = 4,9$ м/с² – сповільнення технічно справного ТЗ-1, не завантаженого, при екстремому гальмуванні на мокрому асфальтобетонному покритті; $S_o = 79,8$ м – об'єктивна видимість проїзної частини з урахуванням дальнього світла фар ТЗ-1.

Технічна можливість для водія ТЗ-1 уникнути зіткнення з нерухомим напівприцепом ТЗ-2, який розташовувався на проїзній частині, визначається порівнянням видимості нерухомого напівпричепа (S_{en}) ТЗ-2 з робочого місця водія ТЗ-1 у момент виявлення перешкоди на проїзній частині в напрямку руху ТЗ із зупинним шляхом (S_o) ТЗ-1 у даній дорожній ситуації.

Величина зупинного шляху ТЗ-1¹ при екстремому гальмуванні на мокрому асфальтобетонному покритті складає $S_o = 90,4$ м при швидкості руху $V = 90$ км/год:

$$S_o = (t_1 + t_2 + 0,5 \cdot t_3)V/3,6 + V^2/26 \cdot j = (0,8 + 0,2 + 0,5 \cdot 0,15) 90/3,6 + (90)^2/26 \cdot 4,9 = 90,4 \text{ м},$$

де $t_1 = 0,8$ с – ситуаційний час реакції водія ТЗ-1 в даній дорожній ситуації.

При порівнянні величини зупинного шляху (S_o) ТЗ-1 із видимістю нерухомого напівпричепа (S_{en}) ТЗ-2 ($S_o = 90,4$ м < $S_{en} = 108\text{--}220$ м), слід дійти висновку про те, що водій ТЗ-1 міг зупинити ТЗ до місця розташування нерухомого напівпричепа ТЗ-2 шляхом застосування своєчасного гальмування при швидкості руху ТЗ-1 $V = 90$ км/год. Тому в діях водія ТЗ-1 убачаються невідповідності вимогам п. 12.3 ПДР які, з технічної точки зору, перебувають у причинному зв'язку з подією ДТП та її наслідками.

Підсумовуючи викладене, маємо зробити висновок про те, що аналіз цієї ДТП указує на її можливі причини: порушення або незнання вимог ПДР; неувважність під час руху або відволікання від спостереження за дорожньою обстановкою; неврахування темного періоду доби; стомленість.

¹ Див.: Результаты систематизации экспериментально-расчетных значений параметров торможения АТС. // Экспертная практика и новые методы исследования. — М. : ВНИИСЭ, 1990. — Вып. 3.

Рух у тумані. За даними світової статистики з усіх аварій, що трапилися у тумані, близько 77 % становлять зіткнення з ТЗ, які рухалися попереду в попутному напрямку. Більшість водіїв намагаються витримати безпечну дистанцію між ТЗ, але людському оку всі предмети в тумані видаються приблизно вдвічі віддаленішими, ніж у дійсності. Туман не тільки погіршує видимість, а й змінює забарвлення всіх кольорів, крім червоного. Водію треба знати й ураховувати, що жовтий колір у тумані стає червонуватим, а зелений – жовтуватим. При русі в тумані в місті слід бути дуже уважним і, під'їжджаючи до перехрестя, на якому рух регулюється світлофором, перетинати його лише тоді, коли буде повна впевненість у тому, що ввімкнений сигнал світлофору дозволяє рух.

Причинами погіршення видимості в умовах туману є не тільки його недостатня прозорість, а й осідання конденсату на теплому склі самого автомобіля. Тому під час руху в тумані треба періодично вмикати склоочисники.

Рух у густому тумані є великим психофізіологічним навантаженням для водія. Увімкнення дальнього світла фар (незалежно від часу доби) не покращує видимості: світло, відбиваючись від найдрібніших водяних крапель, створює непрозоре середовище й може засліпити водія. Тому в тумані слід рухатися тільки при ближньому світлі фар, яке деякою мірою висвітлює дорогу. Ще краще використовувати спеціальні протитуманні фари з низьким і широким пучками світла. Правила дорожнього руху вимагають, щоб протитуманні фари були розташовані на висоті не менше 200 мм від покриття дороги, але не вище фар ближнього світла, симетрично відносно поздовжньої осі ТЗ, і не далі 400 мм від зовнішнього габариту за шириною. Неодмінною умовою має бути відсутність променів, спрямованих угору. Оскільки туман «стелиться» на деякій відстані від поверхні проїзної частини дороги, то пучок світла, спрямований між дорогою та туманом, дозволяє водію бачити освітлені предмети крізь нього.

Одночасно з протитуманними фарами слід обов'язково ввімкнути освітлення номерного знака й габаритні вогні. Габаритні вогні необхідно вмикати і вдень, якщо ТЗ рухатиметься в умовах туману. Це допоможе водіям зустрічних ТЗ, а також водіям ТЗ, які рухаються позаду в попутному напрямку, раніше побачити автомобіль і вжити необхідних заходів безпеки. В умовах туману на ТЗ повинно бути ввімкнено освітлення як під час руху, так і на стоянках. Треба пам'ятати, що якщо в цих умовах світло не дуже допомагає бачити дорогу, то воно є попередженням для інших учасників руху про небезпеку. Найбільша небезпека при русі в тумані – це ТЗ, що рухаються або стоять без освітлення, велосипедисти й пішоходи, з якими можна зіткнутися перш ніж водій їх помітить. Виконання обгону в тумані є небезпечним, оскільки це пов'язано не тільки з виїздом на зустрічну смугу руху, а й з можливим розташуванням нерухомих ТЗ на проїзній частині або на узбіччі відносно їх напрямку руху.

При русі в тумані треба триматися правого краю проїзної частини, орієнтуючись при цьому на краї тротуарів, краї дорожнього покриття або узбіччя. Швидкість руху в тумані у всіх випадках має бути нижчою за швидкість руху при ясній погоді. При її обранні треба виходити з видимості:

якщо вона не перевищує 10–20 м, швидкість руху повинна дорівнювати 5–10 км/год.

Можливі такі заходи щодо зменшення кількості ДТП у темний час доби:

- зменшення швидкості руху ТЗ в умовах недостатньої видимості;
- обладнання небезпечних ділянок вулиць (перехресть, пішохідних переходів) додатковим освітленням, а ТЗ додатковими світлоповертальними елементами;
- огороження тротуарів і перешкод, установлення попереджувальних дорожніх знаків, нанесення дорожньої розмітки;
- застосування протиасліплюючих засобів на вітровому склі від світла фар зустрічних ТЗ;
- удосконалення освітлювальних приладів самих ТЗ;
- обов'язкове розташування світловідбиваючих елементів на зовнішньому одязі пішоходів у темний час доби.

Таким чином, існує потреба в подальшому системному комплексному вивченні особливостей дій водія при русі в темний час доби та в умовах недостатньої видимості (туману), а також їх експертного оцінювання.

ЭКСПЕРТНАЯ ОЦЕНКА ДЕЙСТВИЙ ВОДИТЕЛЕЙ ВО ВРЕМЯ ДВИЖЕНИЯ В ТЕМНОЕ ВРЕМЯ СУТОК, В УСЛОВИЯХ НЕДОСТАТОЧНОЙ ВИДИМОСТИ (ТУМАНА)

В. Ю. Бражник, В. И. Войтенко

Рассмотрены некоторые методические рекомендации относительно действий водителей при управлении транспортным средством в конкретных дорожных условиях (движение в темное время суток, в условиях недостаточной видимости – тумана) с целью предотвращения дорожно-транспортных происшествий.

EXPERT ASSESSMENT OF DRIVERS' ACTIONS WHILE DRIVING IN THE NIGHTTIME, IN THE CONDITIONS OF LOW VISIBILITY (FOG)

V. Y. Brazhnyk, V. I. Voitenko

The article deals with certain methodological recommendations on expert assessment of drivers' actions under specific driving conditions (in the nighttime, in the conditions of low visibility – fog) in order to avoid a traffic accident.

З огляду на викладене врахування платником податку в залишку суми від'ємного значення з ПДВ, сформованої більше 1095 днів і невикористаної таким платником податку повністю, відповідає приписам п. 200.6 ст. 200 ПК та не суперечить п. 102.5 ст. 102 ПК.

ПРАКТИКА ПРОВЕДЕНИЯ СУДЕБНЫХ ЭКСПЕРТИЗ ПО ВОПРОСАМ НАЛОГОВОГО УЧЕТА УБЫТКОВ ПРОШЕДШИХ ЛЕТ И ОТРИЦАТЕЛЬНОГО ЗНАЧЕНИЯ НАЛОГА НА ДОБАВЛЕННУЮ СТОИМОСТЬ

С. В. Хомутенко

Рассмотрены проблемные вопросы учета убытков прошлых лет и отрицательного значения налога на добавленную стоимость. Предложен подход для проведения экспертиз по указанным вопросам.

FORENSIC EXAMINATION EXPERIENCE IN TAX ACCOUNTING OF PREVIOUS YEARS' LOSSES AND NEGATIVE VALUE ADDED TAX AMOUNT

S. V. Khomutenko

The article deals with problematic issues of accounting previous years' losses and negative value added tax amount, suggesting a method of performing examinations on such issues.

УДК 331.215.72

В. В. Буколова, старший судовий експерт
Полтавського відділення Харківського
НДІСЕ

ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОВЕДЕННЯ ЕКСПЕРТНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ЩОДО НАРАХУВАННЯ ЗАРОБІТНОЇ ПЛАТИ ПРИ ВИКОНАННІ ПІДРЯДНИХ РОБІТ

Розглянуто найбільш типові проблеми, що виникають при проведенні судово-економічних експертиз і пов'язані із зіставленням фактичної суми нарахованої заробітної плати із заробітною платою, яка визначена в складових акта приймання виконаних ремонтно-будівельних робіт форми КБ-2в.

Останнім часом для проведення експертного дослідження все частіше надходять матеріали кримінальних справ, пов'язаних з визначенням збитків, заподіяних державі в особі бюджетних установ, при проведенні ремонтно-будівельних робіт. Сутність порушення полягає в тому, що сума фактично нарахованої й виплаченої заробітної плати разом з податками та зборами значно менше, ніж сплачено замовником за заробітну плату в складових акта приймання виконаних ремонтно-будівельних робіт.

Порядок проведення дослідження пропонуємо розглянути на конкретному прикладі з експертної практики. З одного зі слідчих управлінь області надійшла копія постанови про призначення судово-економічної експертизи за матеріалами кримінальної справи, порушеної за фактом службового

підроблення та зловживання повноваженнями службовими особами підприємства.

На вирішення експертизи поставлене таке питання: «Чи підтверджується документально висновок акта КРУ в Полтавській області щодо отримання приватною фірмою від замовників робіт суми коштів на виплату заробітної плати робітникам, яка на 757469 грн перевищує розмір фактично виплаченої заробітної плати? Чи є це збитками? Якщо так, то кому та на яку суму заподіяно збитків?».

У ході дослідження наданих матеріалів і ознайомлення з актом ревізії встановлено, що основний вид діяльності підприємства – виконання будівельно-монтажних робіт. Протягом досліджуваного року значні обсяги робіт виконано для підприємств, установ, організацій, які фінансуються з держбюджету. На дослідження надано акти виконаних робіт (за формою КБ-2в) за досліджуваний рік, складені підрядником і підписані замовниками.

Згідно з наказом Державного комітету статистики України і Державного комітету України з будівництва та архітектури «Про затвердження типових форм первинних документів з обліку в будівництві»¹ будівельні організації та будівельні структурні підрозділи підприємств, які виконують будівельні й монтажні роботи, інші підрядні роботи із залученням бюджетних коштів або коштів підприємств, установ і організацій державної форми власності, складають Довідку про вартість виконаних підрядних робіт та витрати (форма № КБ-3) і Акт приймання виконаних підрядних робіт (форма № КБ-2в). Реквізити наданих на дослідження актів виконаних робіт (форми КБ-2в), що складені підрядником, відповідають вимогам ст. 9 Закону України «Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні» і є первинними документами бухгалтерського обліку, які підтверджують факт проведення господарських операцій.

Загальна сума виконаних ремонтно-будівельних робіт в досліджуваному році за державні кошти на об'єктах соціальної сфери Полтавської області становить 11520704,00 грн. Загальна сума заробітної плати в прямих і загальновиробничих витратах наведена в розрахунках загальновиробничих витрат до актів виконаних робіт за формою КБ-2в і становить 1991303,00 грн.

У ДБН Д.1.1-1-2000 «Правила визначення вартості будівництва»² зазначено наступне:

«4.1.1 Загальновиробничі витрати – це витрати будівельно-монтажної організації, які включаються до виробничої собівартості будівельно-монтажних робіт.

4.2.1 Для розрахунку загальновиробничих (ЗВ) витрат їхній перелік, наведений в додатку 19, групується в 3 блоки:

— кошти на заробітну плату працівників;

¹ Див.: Про затвердження типових форм первинних документів з обліку в будівництві : наказ Державного комітету статистики України і Державного комітету України з будівництва та архітектури від 21 червня 2002 р. № 237/5 / Компанія «Дінай» [Електронний довідник по законодавству України], ГРОСБУХ.

² Див.: Правила визначення вартості будівництва : ДБН Д.1.1-1-2000 : наказ Держбуду України від 27 серпня 2000 р. № 174 / Компанія «Дінай» [Електронний довідник по законодавству України], ГРОСБУХ.

- відрахування на соціальні заходи згідно із законодавством;
- решта статей ЗВ витрат.

4.2.1.2 Відрахування на соціальні заходи визначаються виходячи з норм, установлених законодавством, і кошторисної заробітної плати.

4.2.1.5 При складанні пропозицій щодо визначення вартості будівництва підприємств організації – претенденти на виконання будівельно-монтажних робіт – розрахунково-аналітичним методом визначають кошти на заробітну плату працівників, зазначених у додатку 19, з урахуванням структурного складу організації та рівня заробітної плати, що її планують отримувати на об'єкті замовлення.

До ціни пропозиції також включаються відрахування за встановленими законодавством нормами на соціальні заходи від заробітної плати робітників, зайнятих на будівельно-монтажних роботах і на керуванні та обслуговуванні будівельних машин і механізмів, та працівників, кошти на заробітну плату яких враховуються в ЗВ витратах».

Згідно з приміткою до п. 2.8.16 ДБН Д.1.1-1-2000 внески до Пенсійного фонду України та інших фондів соціального страхування враховуються в загальновиробничих витратах.

Відповідно до Методичних рекомендацій з формування собівартості будівельно-монтажних робіт¹ витрати операційної діяльності будівельної організації групуються за такими економічними елементами: матеріальні затрати; витрати на оплату праці; відрахування на соціальні заходи; амортизація; інші операційні витрати. Згідно з п. 3.1 додатку № 1 до цих Методичних рекомендацій розрахунок страхових внесків і відрахувань на соціальні заходи здійснюється за встановленими законодавством нормами від фактичних витрат на оплату праці працівників будівельної організації для кожного виду державного соціального страхування окремо.

Підсумовуючи вимоги перелічених актів, заробітна плата персоналу будівельного підприємства розраховується за встановленими законодавством нормами (усередненої вартості людино-години за розрядами робіт у будівництві, виходячи з середньомісячної заробітної плати 2300,00 грн при звичайних умовах праці та 40-годинному робочому тижні, що відповідає середньому розряду складності робіт у будівництві в цілому 3,8)².

У ст. 1 Закону України «Про оплату праці»³ зазначено таке:

«Заробітна плата – це винагорода, обчислена, як правило, у грошовому виразі, яку за трудовим договором власник або уповноважений ним орган виплачує працівникові за виконану ним роботу.

Розмір заробітної плати залежить від складності та умов виконуваної роботи, професійно-ділових якостей працівника, результатів його праці та господарської діяльності підприємства».

¹ Див.: Методичні рекомендації з формування собівартості будівельно-монтажних робіт : наказ Державного комітету України з будівництва та архітектури від 16 лютого 2004 р. № 30 / Компанія «Дінай» [Електронний довідник по законодавству України], ГРОСБУХ.

² Див.: Додаток 1 до ДБН Д.1.1-1-2000 зі змінами на підставі наказу Мінрегіон-буду України від 19 березня 2009 р. № 114 / Компанія «Дінай» [Електронний довідник по законодавству України], ГРОСБУХ.

³ Див.: Про оплату праці : Закон України від 24 березня 1995 р. № 108/95-ВР / Компанія «Дінай» [Електронний довідник по законодавству України], ГРОСБУХ.

Таким чином, заробітна плата нараховується кожному окремому працівнику за фактично відпрацьований час, залежно від його кваліфікації тощо. Нарахована та виплачена працівникам підприємства заробітна плата обліковується на рахунку 66 «Розрахунки за виплатами працівникам».

На дослідження надано оборотно-сальдову відомість за рахунком 661 «Розрахунки за заробітною платою» підприємства за досліджуваний рік, з якої встановлено, що протягом досліджуваного року загальний фонд заробітної плати працівникам підприємства склав 1416984,61 грн. Різниця між сумою отриманої заробітної плати робітниками підприємства від замовників за виконанні будівельно-монтажних робіт за державні кошти на об'єктах соціальної сфери Полтавської області в розмірі 1991303,00 грн і сумою фактично виплаченої заробітної плати працівникам підприємства в розмірі 1416984,61 грн становить 574318,39 грн ($1991303,00 - 1416984,61 = 574318,39$ грн). З урахуванням обов'язкових відрахувань до Пенсійного фонду та фондів соціального страхування (у досліджуваному році розмір внесків становив 38,52 %) зазначена різниця складає 795545,83 грн ($574318,39 \times 1,3852 = 795545,83$ грн).

У листі Державного комітету України з будівництва та архітектури «Відносно заповнення форми № КБ-2в» зазначено наступне:

«Кошторисні прямі витрати враховують у своєму складі заробітну плату робітників, вартість експлуатації будівельних машин і механізмів та матеріалів, виробів, конструкцій. При взаєморозрахунках за обсяги виконаних робіт кошторисна заробітна плата визначається на підставі нормативних трудовитрат на певний обсяг робіт, вартості людино-години, яка відповідає середньому нормативному розряду цих робіт і передбачена у договірній ціні, та відображається у «Акті приймання виконаних підрядних робіт» (типова форма № КБ-2в). Кошторисна заробітна плата відшкодовується замовником підрядникові в складі вартості будівництва і є джерелом коштів підрядної організації для нарахування заробітної плати (основної та додаткової) робітникам та працівникам цієї підрядної організації. Нарахування заробітної плати працівникам будівельної організації відноситься до її компетенції та здійснюється згідно з установленими в цій організації положеннями щодо оплати праці»¹.

Таким чином, наведеним розрахунком зіставлена розрахункова сума заробітної плати, яка визначена за усередненою вартістю людино-години при середньому розряді складності робіт у будівництві в цілому – 3,8, виходячи з середньомісячної заробітної плати 2300,00 грн при звичайних умовах праці та при 40-годинному робочому тижні, з фактично нарахованою заробітною платою. Тобто, зазначені величини неможливо порівнювати, а розрахункова сума заробітної плати, наведена в формі № КБ-2в, є базою для формування фонду заробітної плати.

Відповідно до п. 1.3 Порядку взаємодії між органами державної контрольно-ревізійної служби та органами прокуратури, внутрішніх справ і служби безпеки України²: матеріальна шкода (збитки) – це втрата активів

¹ Див.: Про нюанси заповнення форми № КБ-2в : лист Державного комітету України з будівництва та архітектури від 22 травня 2003 р. № 7/5-462 [Електронний ресурс]. Режим доступу : <http://uazakon.com/document/fpart93/idx93594.htm>.

² Див.: Порядок взаємодії між органами державної контрольно-ревізійної служби та органами прокуратури, внутрішніх справ і служби безпеки України : від 19 жовтня 2006 р. № 346/1025/685/53 / Компанія «Дінай» [Електронний довідник по законодавству України], ГРОСБУХ.

чи недоотримання належних доходів об'єктом контролю та/або державою, що сталися внаслідок порушення законодавства об'єктом контролю шляхом дій або бездіяльності його посадових (службових) осіб; втрата активів – це безповоротне зменшення активів через: перерахування (сплату) коштів; відчуження, недостачу, знищення (псування) чи придбання неліквідного (зіпсованого) майна; втрату боржника в зобов'язанні; зменшення частки державної (комунальної) власності в статутному фонді господарського товариства.

Згідно з Положенням (стандартом) бухгалтерського обліку 2 «Баланс», грошові кошти є оборотними активами підприємства. Перерахування коштів з рахунків замовників за виконання будівельно-монтажних робіт за державні кошти на об'єктах соціальної сфери Полтавської області, у тому числі кошторисної заробітної плати, яка є базою для формування фонду заробітної плати для підрядного підприємства, не є втратою грошових активів замовників і відповідно не є матеріальною шкодою (збитками), завданою замовникам зазначених робіт.

Підсумовуючи викладене, слід зазначити, що висновок акта КРУ в Полтавській області стосовно отримання приватною фірмою від замовників робіт суми коштів на виплату заробітної плати робітникам, яка на 757469 грн перевищує розмір фактично виплаченої заробітної плати, документально підтверджується на суму різниці в розмірі 795545,83 грн, чим не завдано матеріальної шкоди (збитків) замовникам робіт – підприємствам, установам, організаціям, що фінансуються з держбюджету.

НЕКОТОРЫЕ ОСОБЕННОСТИ ПРОВЕДЕНИЯ ЭКСПЕРТНОГО ИССЛЕДОВАНИЯ ПО НАЧИСЛЕНИЮ ЗАРАБОТНОЙ ПЛАТЫ ПРИ ВЫПОЛНЕНИИ ПОДРЯДНЫХ РАБОТ

В. В. Буколова

Рассмотрены наиболее типичные проблемы, возникающие при проведении судебно-экономических экспертиз и связанные с сопоставлением фактической суммы начисленной заработной платы с заработной платой, которая определена в составляющих акта приемки выполненных ремонтно-строительных работ формы КБ-2В.

CERTAIN PECULIARITIES IN EXPERT EXAMINATION OF PAYROLL ACCOUNTING IN CONTRACT WORKS

V. V. Bukolova

The article deals with the most typical problems in forensic economic examinations connected with comparing the actual amount of accounted payroll with the payroll amount stated in the act of accepting the performed repairs and construction works КБ-2в Form.

УДК 347.948:519.72

О. Ю. Булулуков, доцент кафедри криміналістики Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», кандидат юридичних наук

МОЖЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ МАТЕМАТИЧНИХ МЕТОДІВ ПРИ ПРИЙНЯТТІ ТАКТИЧНИХ РІШЕНЬ У КРИМІНАЛІСТИЦІ

Проаналізовано можливості використання математичних методів при прийнятті тактичних рішень у криміналістиці. Розкрито поняття алгоритму та його властивості відповідно до криміналістичної діяльності.

Проблеми раціонального обрання альтернативних варіантів дій є характерними для слідчої діяльності. Сучасний стан розкриття й розслідування злочинів вимагає нових підходів до оцінювання багатоваріантності альтернатив і ухвалення ефективних рішень. Розроблення й прийняття рішень завжди обумовлені відповідним рівнем знань, а якість прийнятих рішень сприяє досягненню цілей кримінального судочинства¹.

Необхідність подальшого дослідження прийняття рішень можна пояснити таким: по-перше, зріс динамізм у сфері громадських і економічних відносин, що призвело до змін способів учинення злочинів, способів їх приховування, а також до зміни самого злочинця. У швидко змінюваних умовах зменшується час на прийняття ефективного тактичного рішення у відповідній слідчій ситуації, яка склалася на певний проміжок часу; по-друге, в умовах науково-технічного прогресу з'явилася значна кількість альтернативних варіантів обрання рішень щодо застосування слідчим науково-технічних засобів і спеціальних знань; по-третє, зросла складність кожного з варіантів прийнятих рішень; по-четверте, збільшилася взаємозалежність різних рішень і їх наслідків, що необхідно враховувати при їх прийнятті.

Наявність низки фактів при вирішенні завдань розслідування вимагає зіставлення їх між собою з метою виявлення логічно обгрунтованого, вірного напрямку дії. Таке зіставлення є суб'єктивним і тому постає питання щодо визначення повного переліку фактів як основи для прийняття вірного рішення. Звичайно перелік фактів, якими оперує особа в такому разі, може відрізнитися певною нетиповістю, що є відображенням специфіки наявної слідчої ситуації. Ця проблема поглиблюється при колективному прийнятті рішень, коли в кожного члена колективного органу можуть бути різні підходи до зіставлення та аналізування наявної інформації про злочин.

Така проблема виникає, наприклад, при взаємодії окремого слідчого і слідчої групи, коли окремі тактичні завдання слідчого тісно пов'язані із необхідністю швидкого розслідування злочину групою.

Інформацію при прийнятті тактичних рішень слід починати аналізувати із оцінювання низки аспектів, які впливають на їх прийняття. Ефективним інструментом при цьому є використання різних методів.

¹ Див.: *Грошевой Ю. М.* Сущность судебных решений в советском уголовном процессе / Ю. М. Грошевой. — Х. : Вища шк., 1979. — С. 6.

Метод у криміналістиці як спосіб досягнення певної мети, застосовується для дослідження теоретичних положень криміналістики, а також для успішного вирішення завдань розкриття, розслідування та профілактики злочинів. Використання методів при прийнятті тактичних рішень обумовлюється необхідністю оптимізувати зазначені завдання та прискорити їх вирішення.

У літературних джерелах методи прийняття рішень поділяють на групи, вирізняючи різні напрями їхньої класифікації. Незважаючи на значну кількість підходів до поділу методів на види й групи, в основі таких поділів завжди лежить думка авторів про можливість їхнього використання для вирішення завдань, які постають перед особою, яка приймає рішення.

Розглянемо один із перспективних напрямів прийняття тактичних рішень – використання математичних методів, моделей і алгоритмів. Використання моделей дозволяє вирішити певну кількість завдань що в остаточному результаті значно підвищує ефективність цього процесу.

Функцією математики в криміналістиці є підвищення ефективності пізнавальних дій і точності отриманих результатів. Об'єктивне відображення об'єкта – основа будь-якого пізнання. У криміналістиці це має особливе значення у зв'язку із тим, що від його результатів залежить правильність прийнятого рішення при розкритті й розслідуванні злочинів. Зазначене вимагає використання таких методів пізнання, які б сприяли отриманню достовірних даних, незалежно від суб'єктивних особливостей суб'єкта пізнання. Методи в криміналістиці повинні відповідати принципам відтворюваності та повторності результатів криміналістичного дослідження, що є одним із засобів перевірки прийнятого рішення¹.

Важливою ознакою математичних методів є точність у пізнанні досліджених фактів і вирішенні поставлених завдань. Відповідно до криміналістичних завдань, це вирішення низки питань, які виникають у процесі розслідування. Математичні методи сприяють точності в пізнанні окремих фактів у процесі розслідування, підвищенню обґрунтування криміналістичних досліджень і їх висновків, які формуються.

Використання математичних методів, або «математизація» криміналістики, на думку Р. С. Белкіна, відбувається в трьох напрямках:

— загальнотеоретичне направлення, яке обґрунтовує принципову можливість застосування математичних методів дослідження й визначення тих галузей науки, при розробленні яких зазначені методи можуть бути найбільш ефективними;

— використання математичних методів для розроблення проблем теорії криміналістичної ідентифікації та проблем судової експертизи в цілому;

— використання математичних методів для вирішення проблем криміналістичної тактики й методики².

Розглядаючи третій напрямок використання математичних методів у криміналістичній тактиці необхідно зазначити, що в літературі вказані пи-

¹ Див.: Колдин В. Я. Информационные процессы и структуры в криминалистике / В. Я. Колдин, Н. С. Полевой. — М. : Изд-во Моск. ун-та, 1985. — С. 88.

² Див.: Белкин Р. С. Курс криминалистики : в 3 т. Т. 1. Общая теория криминалистики / Р. С. Белкин. — М. : Юристъ, 1997. — С. 352–356.

тання знайшли своє відображення в роботах А. А. Ейсмана, І. М. Лузгіна, М. О. Селіванова та ін. Хоча загальна думка зазначених авторів є такою, що використання математичних методів в криміналістичній тактиці можливо лише в обмеженому порядку, дослідження цього питання розкриває певні перспективи у використанні математичних методів для збільшення ефективності слідчої діяльності.

Існуючі труднощі оцінювання якісних і кількісних показників зібраних доказів за допомогою методів математики призводять до висловлювань у криміналістичній літературі, за якими не завжди можливо показати надійність моделювання. На думку А. А. Ейсмана, засоби математичної логіки при розслідуванні відіграють лише допоміжну роль в апараті правил побудови висновків¹.

Проблеми використання математичних методів при прийнятті рішень полягають у тому, що не всі рішення можуть бути прийняті за допомогою моделей. При високому ступені невизначеності й відсутності фіксованих числових характеристик цілей і параметрів використання моделей неможливо. Теоретично модель можна визначити як уявну або матеріально реалізовану систему, що відображає об'єкт дослідження й здатна заміщати його так, що її вивчення надає вичерпну інформацію про об'єкт.

Більш розгорнуте визначення об'єктів логіко-математичного моделювання знаходимо в роботі І. М. Лузгіна, де до об'єктів моделювання належать ознаки спірних ситуацій, факти, які входять до складу злочину, відносини між предметами та явищами, ознаки слідів².

Інші вчені вбачають можливість використання математичних методів у криміналістичній тактиці лише при проведенні окремих слідчих дій. Так, М. О. Селіванов робить акцент у використанні зазначених методів на здійсненні необхідних вимірів і в більшому ступені в процесі огляду місця події для визначення: невідомої відстані за двома відомими значеннями; кута польоту крапель крові; розмірів автомобільних шин і швидкості руху автомобіля³.

На нашу думку, застосування математичних методів у розслідуванні не повинно обмежуватися веденням певних математичних розрахунків у процесі конкретної слідчої дії. Сучасні потреби розкриття й розслідування злочинів вимагають нових способів вирішення нагальних завдань, а саме використання моделей і алгоритмів при прийнятті тактичних рішень.

Можна навести деякі аспекти побудови математичної моделі, яка лежить в основі прийняття рішення:

1) аналіз теоретичних закономірностей, притаманних даному процесу або об'єкту, і емпіричні дані, отримані в процесі спостереження за цим або аналогічними процесами (об'єктами), формулювання кінцевої мети побудови моделі (стать, вік злочинця, наявність психічних захворювань, місце, час, спосіб учинення злочину);

¹ Див.: *Эйсман А. А.* Логика доказывания / А. А. Эйсман. — М. : Юрид. лит., 1971. — С. 10–11.

² Див.: *Лузгин И. М.* Моделирование при расследовании преступлений / И. М. Лузгин. — М. : Юрид. лит., 1981. — С. 8.

³ Див.: *Селиванов Н. А.* Математические методы в собирании доказательств / Н. А. Селиванов. — М. : Юрид. лит., 1974. — С. 82–95.

2) обрання найбільш раціонального математичного методу для вирішення даного завдання. Кращим є метод, що дозволяє одержати найраціональніше рішення та найбільш точні оцінки;

3) аналіз результатів застосування моделі, їх відповідність реальним умовам сформованої слідчої ситуації.

Розглядаючи поняття «алгоритм», зазначимо, що початок його використання в науці та практичній діяльності відноситься до 30-х років ХХ ст. Алгоритм визначається як безапеляційний (жорсткий) припис щодо здійснення певних дій, вирішення певного завдання. Той самий час є початком формування теорії алгоритмів, яка на сучасному розвитку науки є самостійним науковим напрямком, пов'язаним із математикою. Відповідно до теорії алгоритмів саме поняття «алгоритм» розглядається з різних точок зору щодо можливості його використання як у математиці, так і в інших галузях знань.

Нас цікавить використання алгоритмів у нематематичних галузях знань, а саме використання алгоритмів при розкритті й розслідуванні злочинів.

Відмінності алгоритмів, які застосовуються в криміналістичній діяльності, від алгоритмів, сферою використання яких є математика, полягають у їх «послабленні». Важливість цього процесу в тому, що такого роду алгоритми впливають на прийняття рішень у ситуації вибору, коли немає однозначності у визначенні наслідків того чи іншого рішення.

Необхідність у «послабленні» таких алгоритмів визначається специфікою криміналістичної діяльності та неможливістю в усіх випадках побудувати «жорсткі» алгоритми. Це пов'язано із переліком завдань, які вирішуються криміналістикою. Певна їх частина є за своїм змістом чітко визначеною, тому їх можна вирішити за вихідними даними. Друга частина завдань не містить такої чіткості у вихідних даних і тому їх зв'язок з рішенням має ймовірний характер. Відповідно прийняття рішення залежить від імовірно-статистичної оцінки результатів операцій, проведених над вихідними даними. Тому такі завдання й алгоритми їх рішення часто називають «розпливчастими», або «схоластичними»¹.

Завдання, які вирішуються криміналістикою, спрямовані на розкриття та розслідування злочинів, що визначає необхідність оптимізації діяльності осіб, які її здійснюють. Можливість підвищення ефективності при вирішенні завдань розслідування можливо лише завдяки використанню різних алгоритмів, побудованих із застосуванням математичних методів.

Різноплановість завдань криміналістики й неможливість у зв'язку з цим використовувати єдиний, універсальний алгоритм не дозволяє чітко визначити поняття «криміналістичний алгоритм». Разом із тим можна виділити загальні властивості, притаманні алгоритмам криміналістичного типу. На думку М. С. Польового, алгоритмам криміналістичного типу притаманні такі властивості, як детермінованість, масовість і результативність².

Розглянемо зазначені властивості докладніше, для розкриття сутності криміналістичних алгоритмів.

¹ Див.: *Полевой Н. С. Криминалистическая кибернетика. (теория информационных процессов и систем в криминалистике) / Н. С. Полевой. — М. : Изд-во Моск. ун-та, 1982. — С. 127.*

² Див.: *Полевой Н. С. Указ. праця. — С. 128–130.*

Детермінованість алгоритму криміналістичного типу – це його здатність певним чином спрямовувати процес вирішення завдання та управляти ним. Детермінованість алгоритму визначається ступенем «послабленості» «жорстких» алгоритмів. Зменшення жорсткості алгоритму необхідно з метою найбільш оптимального пристосування його для вирішення криміналістичних завдань. В умовах наявності неоднозначних закономірних зв'язків між елементами криміналістичної характеристики відмова від «жорстких» підходів у виявленні доказової інформації дає змогу з'ясувати інші, відсутні елементи, шляхом прийняття відповідних тактичних рішень.

Масовість алгоритму визначається можливістю його використання для дослідження як одного, так і декількох аналогічних об'єктів. «Послаблення» алгоритму в цьому разі простежується у відносно принциповій можливості розроблення «універсального» алгоритму, який можна використати для дослідження аналогічних за своєю структурою об'єктів.

Результативність алгоритму як його властивість, полягає в здатності забезпечувати вирішення завдання за наявності певних вихідних даних. Загальновідомо, що вихідні дані можуть бути невизначеними на початку розслідування. У такому разі лише після аналізування й виділення певної інформації можливо застосування алгоритмів, спрямованих на її перетворення, дослідження, а після цього – для прийняття обґрунтованого рішення.

Незважаючи на логічність і системність математичних методів, їх використання лише як допоміжного засобу пояснюється ситуаційністю розслідування. Проте аналізування й оброблення первісної інформації, необхідної для вирішення практичних завдань розслідування, побудова моделей і алгоритмів, вийшли на новий рівень при використанні комп'ютерних технологій. Попереднє оброблення даних за допомогою комп'ютерних програм дозволяє отримувати інформацію, яка максимально звужує та конкретизує перелік можливих варіантів напрямів пошуку доказів. Прийняття тактичних рішень зважаючи на змістовну, обґрунтовану математичними методами інформацію ефективно впливає на досягнення мети розслідування.

ВОЗМОЖНОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ МАТЕМАТИЧЕСКИХ МЕТОДОВ ПРИ ПРИНЯТИИ ТАКТИЧЕСКИХ РЕШЕНИЙ В КРИМИНАЛИСТИКЕ

О. Ю. Булулук

Проанализированы возможности использования математических методов при принятии тактических решений в криминалистике. Раскрыты понятия алгоритма и его свойств применительно к криминалистической деятельности.

APPLICATION OF MATHEMATICAL METHODS IN TAKING TACTICAL DECISIONS IN CRIMINALISTICS

O. Y. Bululukov

The article analyzes the application of mathematical methods in taking tactical decisions in criminalistics and defines the notion of an algorithm as well as its properties in terms of criminalistic activity.

женность по заработной плате. Приведены методические подходы к решению этого вопроса.

ECONOMIC EXAMINATION OF THE ENTERPRISES' AND ORGANIZATIONS' FINANCIAL CAPACITY OF PAYING OFF ARREARS WITH PAYROLL PAYMENTS

I. O. Savchenko, S. I. Glushchenko

The article deals with peculiarities of economic examination of the enterprises' and organizations' financial capacity of paying off arrears with payroll payments and suggests methodological approaches to resolve this issue.

УДК 338.054.23:349.6

Н.Л. Чумаченко, науковий співробітник
Харківського НДІСЕ

МЕЖИ КОМПЕТЕНЦІЙ СУДОВОГО ЕКСПЕРТА-ЕКОНОМІСТА ПРИ ВИЗНАЧЕННІ ШКОДИ, ЗАПОДІЯНОЇ ДЕРЖАВІ ВНАСЛІДОК ПОРУШЕННЯ ПРИРОДООХОРОННОГО ЗАКОНОДАВСТВА

Наведено нормативно-правові й законодавчі акти України, які регулюють питання з контролю за використанням та охороною земель і визначення розміру шкоди, заподіяної державі внаслідок порушень природоохоронного законодавства, що зумовлені засміченням земельних ресурсів відходами. Визначено межі компетенції судового експерта-економіста при проведенні досліджень, пов'язаних з використанням і охороною земель.

Актуальність цієї теми зумовлена перш за все тим, що останнім часом все частіше порушуються кримінальні справи за фактом перевищення службових повноважень службовими особами підприємства, що призвело до забруднення земельної ділянки відходами та спричинило тяжкі наслідки у вигляді матеріальної шкоди, заподіяної державі. При розслідуванні кримінальних справ даного напрямку перед слідчим постає питання щодо визначення розміру шкоди, заподіяної в результаті порушення посадовими особами підприємства природоохоронного законодавства внаслідок засмічення земельної ділянки відходами, у зв'язку з чим призначаються судово-економічні експертизи.

Правове регулювання у сфері охорони земель здійснюється відповідно до Конституції України, Земельного кодексу України, законів України «Про охорону навколишнього природного середовища», «Про охорону земель» та інших нормативно-правових актів, які приймаються згідно з ними.

У ст. 4 Земельного кодексу України (прийнятого відповідним Законом України від 25 жовтня 2001 р. № 2768-III) визначено, що завданням земельного законодавства є регулювання земельних відносин з метою забезпечення права на землю громадян, юридичних осіб, територіальних громад і держави, раціонального використання та охорони земель.

Завданням законодавства про охорону навколишнього природного середовища є регулювання відносин у галузі охорони, використання й відтворення природних ресурсів, забезпечення екологічної безпеки, запобігання та ліквідації негативного впливу господарської й іншої діяльності на навколишнє природне середовище, збереження природних ресурсів, генетичного фонду живої природи, ландшафтів та інших природних комплексів, унікальних територій і природних об'єктів, пов'язаних з історико-культурною спадщиною (ст. 1 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» від 25 червня 1991 р. № 1264-XII).

Охорона земель – система правових, організаційних, економічних, технологічних та інших заходів, спрямованих на раціональне використання земель, запобігання необґрунтованому вилученню земель сільськогосподарського призначення для несільськогосподарських потреб, захист від шкідливого антропогенного впливу, відтворення й підвищення родючості ґрунтів, підвищення продуктивності земель лісового фонду, забезпечення особливого режиму використання земель природоохоронного, оздоровчого, рекреаційного та історико-культурного призначення (ст. 1 Закону України «Про охорону земель» від 19 червня 2003 р. № 962-IV). Відповідно до ст. 2 цього Закону об'єктом особливої охорони держави є всі землі в межах території України.

Нормами чинного законодавства щодо державного контролю за використанням і охороною земель передбачено:

— державний контроль за використанням та охороною земель усіх категорій і форм власності здійснюється відповідно до закону. Порядок здійснення державного контролю за використанням та охороною земель установлюється законом (ст. 188 ЗК);

— державний контроль за дотриманням вимог законодавства України про охорону земель здійснює центральний орган виконавчої влади, який забезпечує реалізацію державної політики із здійснення державного нагляду (контролю) у сфері охорони навколишнього природного середовища, раціонального використання, відтворення й охорони природних ресурсів (ст. 5 Закону України «Про державний контроль за використанням та охороною земель»);

— державний контроль за використанням і охороною земель належить до компетенції спеціально уповноваженого центрального органу виконавчої влади з питань екології та природних ресурсів і його органів на місцях (ст. 20 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища»).

Отже, з огляду на норми чинного законодавства контроль за використанням і охороною земель покладається на спеціально уповноважений центральний орган виконавчої влади з питань екології та природних ресурсів і його органів на місцях.

У Методиці визначення розмірів шкоди, зумовленої забрудненням і засміченням земельних ресурсів через порушення природоохоронного законодавства, затвердженій наказом Міністерства охорони навколишнього природного середовища України від 27 жовтня 1997 р. № 171 (у редакції наказу від 4 квітня 2007 р. № 149) зазначено наступне:

«3.5. При виявленні засмічення визначаються на місці обсяги засмічення відходами та інші показники, які необхідні для визначення розмірів шкоди.

3.5.1. Об'єм відходів (м^3), що спричинили засмічення, установлюють за об'ємними характеристиками цього засмічення через добуток площі засмічення земельної ділянки та товщини шару цих відходів. Товщину шару відходів ділянки визначають вимірюванням».

Державна екологічна інспекція перевіряє дотримання вимог природоохоронного законодавства, результати яких фіксуються у відповідному акті обстеження засміченої земельної ділянки та акті дотримання вимог природоохоронного законодавства, і на підставі зазначеної Методики розраховує розмір шкоди, заподіяної державі внаслідок порушення природоохоронного законодавства через засмічення земельних ресурсів відходами.

На розгляд судово-економічної експертизи здебільшого ставляться питання щодо документального й нормативного підтвердження розрахунків шкоди, заподіяної державі внаслідок порушення природоохоронного законодавства через засмічення земельних ресурсів відходами, складених державними інспекторами з охорони навколишнього природного середовища. Але постанови про призначення судово-економічних експертиз у деяких випадках містять не тільки питання щодо дослідження документального підтвердження визначеного розміру шкоди, а й питання стосовно обґрунтованості встановлених Державною екологічною інспекцією порушень норм законів України «Про відходи», «Про охорону навколишнього природного середовища» і «Про охорону земель» та визначення розміру засміченої ділянки, які зазначаються в акті обстеження (дотримання вимог природоохоронного законодавства), що не належить до компетенції судового експерта-економіста, оскільки передбачає юридичну оцінку наданих на дослідження документів і встановлення фактичних обставин справи.

Отже, у ході проведення судово-економічної експертизи можливо вирішувати тільки питання щодо документального підтвердження розрахунку шкоди, заподіяної державі внаслідок порушення природоохоронного законодавства через засмічення земельних ресурсів відходами, виконаного відповідним контролюючим органом.

При проведенні експертиз цього напрямку перш за все необхідно звернути увагу на наявність у матеріалах кримінальної справи такого розрахунку. У зазначеній Методиці стосовно визначення розмірів шкоди внаслідок засмічення земель наведене наступне:

«5.1. Розміри шкоди обчислюються уповноваженими особами, що здійснюють державний контроль за додержанням вимог природоохоронного законодавства, на основі актів перевірок, протоколів про адміністративне правопорушення та інших матеріалів, що підтверджують факт засмічення земель, протягом шести місяців з дня виявлення порушення.

5.2. Основою розрахунків розміру шкоди від засмічення земель є нормативна грошова оцінка земельної ділянки, що засмічена.

5.3. Відходи, що спричинили засмічення земельної ділянки, класифікуються за 4 класами небезпеки згідно з ДСанПіН 2.2.7.029-99 «Державні санітарні правила і норми. Гігієнічні вимоги щодо поводження з промисловими відходами та визначення класу їх небезпеки для здоров'я населення», що затверджені постановою Головного державного санітарного

лікаря України від 01.07.99 № 29, чинними нормативними документами у сфері поводження з відходами (додаток 5).

5.4. Віднесення відходів, що спричинили засмічення земельної ділянки, до категорії небезпечних (токсичних) відходів здійснюється відповідно до чинних нормативних документів у сфері поводження з відходами, затверджених у встановленому порядку, переліків небезпечних (токсичних) відходів тощо.

5.5. Розмір шкоди внаслідок засмічення земель визначається за формулою

$$P_{шз} = A \times B \times G_{оз} \times P_{дз} \times K_{зз} \times K_{нв} \times K_{ег}$$

де $P_{шз}$ – розмір шкоди від засмічення земель, грн; A – питомі витрати на ліквідацію наслідків засмічення земельної ділянки, значення якого дорівнює 0,5; B – коефіцієнт перерахунку, що при засміченні земельної ділянки побутовими, промисловими та іншими відходами дорівнює 10, а небезпечними (токсичними) відходами – 100; $G_{оз}$ – нормативна грошова оцінка земельної ділянки, що зазнала засмічення, грн/м²; $P_{дз}$ – площа засміченої земельної ділянки, м²; $K_{зз}$ – коефіцієнт засмічення земельної ділянки, що характеризує ступінь засмічення її відходами, який визначається за додатком 6; $K_{нв}$ – коефіцієнт небезпеки відходів, який визначається за додатком 5; $K_{ег}$ – коефіцієнт еколого-господарського значення земель визначається за додатком 2.

5.6. Довідку про нормативну грошову оцінку земельної ділянки, що зазнала засмічення, надають територіальні органи спеціально уповноваженого центрального органу виконавчої влади з питань земельних ресурсів.

5.6.1. Грошова оцінка земель, по яких не проведено її визначення, здійснюється за пп. 4.7.1 цієї Методики.

5.6.2. Розрахована за пп. 4.7.1 цієї Методики грошова оцінка використовується у формулі замість нормативної грошової оцінки земельної ділянки ($G_{оз}$).

5.7. Значення коефіцієнта засмічення земельної ділянки ($K_{зз}$) приймається за ступенем її засмічення, визначеного залежно від об'єму відходів, згідно з додатком 6.

5.7.1. Для земель, що засмічені багатотоннажними (>10 тис. т) відходами гірничодобувної промисловості, коефіцієнт засмічення земельної ділянки ($K_{зз}$) приймається рівним 1,0.

5.8. Значення коефіцієнта еколого-господарського значення земель ($K_{ег}$) приймається відповідно до категорії земель, що зазнали засмічення, або їх статусу як таких, що підлягають особливій охороні, згідно з додатком 2.

5.8.1. Якщо за шкалою еколого-господарського значення земель (додаток 2) земельна ділянка, що зазнала засмічення, може бути класифікована за декількома категоріями земель чи особливостями охорони, для розрахунків обирається $K_{ег}$ з максимальним значенням серед відповідних коефіцієнтів.

5.8.2. Довідку про віднесення земельної ділянки, що зазнала засмічення, до категорій за цільовим призначенням надають територіальні органи спеціально уповноваженого центрального органу виконавчої влади з питань земельних ресурсів.

5.8.3. Довідку про віднесення земельної ділянки, що зазнала засмічення, до особливо цінних земель надають територіальні органи спеціально уповноваженого центрального органу виконавчої влади з питань земельних ресурсів».

При вирішенні судовим експертом-економістом питання щодо підтвердження розрахунку шкоди, заподіяної державі внаслідок порушення природоохоронного законодавства через засмічення земельних ресурсів відходами, об'єктами дослідження є:

— акт обстеження засміченої земельної ділянки (акт дотримання вимог природоохоронного законодавства), складений Державною екологічною інспекцією, у якому наведено площа засміченої ділянки, об'єм відходів, клас і ступінь небезпеки відходів;

— довідка Держкомзему, у якій зазначено дані про нормативну грошову оцінку земельної ділянки та категорію земель.

Таким чином, при дослідженні судовий експерт для повноти й обґрунтованості розрахунку шкоди використовує перелічені документи та вихідні дані, наведені в додатках до Методики. Питання, пов'язані з розрахунком шкоди, заподіяної державі внаслідок порушення природоохоронного законодавства через засмічення земельних ресурсів відходами, судовий експерт-економіст вирішує в межах своєї компетенції, а саме судовим експертом проводиться дослідження тільки правильності розрахунку розміру шкоди, який складено державним інспектором з охорони навколишнього природного середовища, і документів, на основі яких проведено цей розрахунок.

Підсумовуючи наведене, слід зазначити, що судово-економічна експертиза з питань визначення розміру шкоди, заподіяної державі внаслідок порушення природоохоронного законодавства через засмічення земельних ресурсів відходами, може вирішувати питання тільки в межах компетенції судового експерта-економіста стосовно документального підтвердження розрахунків, проведених відповідними контролюючими органами.

ПРЕДЕЛЫ КОМПЕТЕНЦИИ СУДЕБНОГО ЭКСПЕРТА-ЭКОНОМИСТА ПРИ ОПРЕДЕЛЕНИИ ВРЕДА, ПРИЧИНЕННОГО ГОСУДАРСТВУ В РЕЗУЛЬТАТЕ НАРУШЕНИЯ ПРИРОДООХРАННОГО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА

Н. Л. Чумаченко

Приведены нормативно-правовые и законодательные акты Украины, регулирующие вопросы контроля использования и охраны земель и определения размера ущерба, причиненного государству в результате нарушений природоохранного законодательства, которые обусловлены засорением земельных ресурсов отходами. Определены пределы компетенции судебного эксперта-экономиста при проведении исследований, связанных с использованием и охраной земель.

THE COMPETENCE BOUNDARIES OF A FORENSIC ECONOMIC EXPERT IN THE ASSESSMENT OF DAMAGES INCURRED BY THE STATE BECAUSE OF THE VIOLATIONS OF ENVIRONMENTAL LAWS

N. L. Chumachenko

The article provides laws and regulations of Ukraine on monitoring the use and protection of lands and evaluation of damages incurred by the state because of the violations of the environmental laws involving the pollution of lands with wastes, defines the competence boundaries of forensic economic expert in examinations involving the land use and protection.

Розроблений нами алгоритм проведення типового дослідження щодо встановлення вартості контрафактної аудіовізуальної продукції та програмного забезпечення допоможе вирішувати питання судової товарознавчої експертизи при встановленні розміру матеріальної шкоди, заподіяної власнику незаконним відтворенням і розповсюдженням аудіовізуальної продукції та програмного забезпечення.

Викладені пропозиції щодо оцінювання контрафактної аудіовізуальної продукції та програмного забезпечення дозволять забезпечити систематизацію та методичну одноманітність експертної практики, скоротити трудомісткість і часові витрати при проведенні експертиз, підвищити результативність досліджень, повноту вирішення експертних завдань, розширити можливості стосовно такого оцінювання.

ОПРЕДЕЛЕНИЕ СТОИМОСТИ АУДИОВИЗУАЛЬНОЙ ПРОДУКЦИИ И ПРОГРАММНОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ

О. А. Михальский, Т. А. Занина

Разработан алгоритм проведения типового исследования по установлению стоимости контрафактной аудиовизуальной продукции и программного обеспечения. Определена целесообразность использования отдельных общепринятых в судебном товароведении методических подходов при установлении размера материального ущерба, нанесенного владельцу незаконным воспроизведением и распространением аудиовизуальной продукции и программного обеспечения.

THE DETERMINATION OF AUDIOVISUAL AND SOFTWARE PRODUCTS VALUE

O. O. Mykhalskyi, T. A. Zanina

The articles presents an algorithm of conducting a typical examination to determine the value of counterfeit audiovisual and software products, and it shows the expediency of the use of certain generally accepted forensic commodity research methodological approaches to determine the amount of tangible damage incurred by the owner of audiovisual and software products as the result of their illegal reproduction and dissemination.

УДК 620.21

О. С. Донцова, старший науковий співробітник Харківського НДІСЕ,
О. В. Мануленко, молодший науковий співробітник Харківського НДІСЕ

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ З ОЦІНЮВАННЯ ПРОДУКТІВ РОСЛИННИЦТВА ПРИ ПРОВЕДЕННІ СУДОВО-ТОВАРОЗНАВЧИХ ЕКСПЕРТИЗ

Розглянуто підходи до розв'язання проблем, які виникають в експертній практиці при проведенні судово-товарознавчих експертиз з оцінювання продуктів рослинництва.

З метою наукового обґрунтування актуальності даного проблемного питання необхідно розглянути деякі історичні моменти формування безпосередньо товарознавства як дисципліни та визначити місце, яке займає в ньому напрямок, пов'язаний з рослинництвом.

Товарознавство виникло в XVI ст. завдяки розвитку зовнішньоторговельних зв'язків. Перша кафедра товарознавства (рослинних і тваринних фармацевтичних матеріалів) була заснована в 1549 р. у Падуанському університеті (Італія). У Росії одним з перших посібників з товарознавства була «Торговая книга» (1575). Як самостійна навчальна дисципліна товарознавство почало вводитися в комерційних середніх і вищих навчальних закладах наприкінці XVIII ст. У деяких країнах (Великій Британії, США) товарознавство вивчається в розширених курсах технології різних груп товарів. Основоположниками наукового товарознавства в Росії були М. Я. Кіттари (1825–1880), П. П. Петров (1850–1928), Я. Я. Нікітінський (1854–1924). За редакцією останніх в 1906–1908 роках вийшов підручник з товарознавства «Руководство по товароведению с необходимыми сведениями из технологии», у якому розглядалися будова, склад, властивості та технологія перероблення сировини й матеріалів, що використовуються в промисловому виробництві.

У XX ст. зміст товарознавства в різних країнах диференціювався. У СРСР найбільш широкий розвиток отримало товарознавство товарів народного споживання. Воно безперервно розширювалося за рахунок вивчення нових груп товарів (швацьких виробів, трикотажу, товарів культурно-побутового призначення й господарського споживання). Вивчення будови та властивостей матеріалів виділилося в самостійну наукову дисципліну – матеріалознавство (за галузями промисловості). Центральним напрямком у товарознавстві стали якості товарів і всі питання, пов'язані з цим. Провідне місце в розвитку товарознавства сучасного періоду займають праці Ф. В. Церевітінова (1874–1947), В. С. Смірнова (1881–1958), Н. І. Козіна (1887–1975), А. А. Колесника (1905), Б. Ф. Церевітінова (1905) та ін.

Товарознавство підрозділяється на низку навчальних дисциплін залежно від профілю спеціальностей: товарознавство матеріалів, машин, устаткування; товарознавство промислових товарів народного споживання, харчових продуктів тощо. Для визначення показників якості товарів у товарознавстві застосовуються інструментальні, органолептичні, розрахункові та інші методи. При вивченні природи товарів, їх будови, властивостей, процесів, що відбуваються в них, товарознавство використовує досягнення багатьох наук: фізики, хімії, біології та ін. При вивченні процесів формування асортименту товарів товарознавство враховує закономірності розвитку суспільного виробництва й розподілу. У країнах СНД товарознавство є основною профілюючою дисципліною при підготуванні товарознавців у вищих і середніх спеціальних навчальних закладах (торгівельно-економічних інститутах і технікумах, інститутах народного господарства, університетах), фахівців масових професій для торгівлі в професійних училищах і школах, викладається при підготуванні економістів для торгівлі, матеріально-технічного постачання, вивчається також студентами поліграфічних, лісотехнічних, медичних і деяких інших навчальних закладів¹.

¹ Див.: Товарознавство [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://vseslova.com.ua/word/Товарознавство>. — 11.05.2012.

До виконання судових товарознавчих експертиз (СТЕ) залучаються експерти-товарознавці, які мають вищу товарознавчу освіту та кваліфікацію з експертної спеціальності 12.1 «Оцінка машин, обладнання, сировини та товарів народного споживання», а в оціночній практиці для цього залучаються спеціально підготовлені фахівці з оцінки рухомого майна.

Перше засідання секції СТЕ Науково-консультативної та методичної ради з проблем судової експертизи при Міністерстві юстиції України (далі – НКМР) відбулося в червні 2000 р. Після цього розпочалося формування методичної бази СТЕ інформаційного фонду при Мін'юсті України. Оскільки СТЕ порівняно з іншими видами експертиз є досить новим видом судової експертизи, то в експертній практиці виникає безліч не вирішених проблемних питань, до яких належать і питання з оцінювання продуктів рослинництва.

Практика розгляду актуальних питань на останніх засіданнях секції СТЕ НКМР показує, що до цього часу не усунена проблема методичного регулювання з оцінювання багатьох продуктів рослинництва, які на сучасному етапі мають споживчу цінність поряд з іншими товарами народного споживання, але стосовно яких не врегульовано законодавчі положення, регламенти, терміни і їх визначення та існують суперечності в завданнях і межах компетенції експертів різних галузей знань. До цього часу чітко не визначено межі компетенції експертів-товарознавців щодо оцінювання живих рослин, які б могли розглядатись у дефініції «товар», а їх дослідження – у дефініції «метод товарознавства», а саме:

— товар – це будь-яка річ, що на момент надходження в обіг повинна бути виокремлена з-поміж інших за визначальними ознаками для конкретного договору купівлі-продажу;

— метод товарознавства – системний підхід до пізнання споживчої цінності товарів і вивчення закономірностей її прояву та збереження¹.

У сучасних умовах підготування фахівців-товарознавців поширено знаннями з питань маркетингу на базі знань щодо класифікації, асортименту, стандартизації, якості, оптимальних умов і режимів зберігання, спеціальною підготовкою з оцінювання якості та вартості товарів народного споживання різних груп, але тему товарознавства продуктів рослинництва, а саме живих рослин (наприклад, плодово-ягідних саджанців, живих рослин лісівництва, декоративного садівництва, зокрема квітникарства, та іншої продукції рослинництва) достатньо не освітлено. З напрямку рослинництва до переліку літератури методичної бази судово-товарознавчої експертизи інформаційного фонду при Мін'юсті України включені лише Методичні рекомендації з дослідження якості та встановлення вартості плодовоовочевої продукції, розроблені в Донецькому НДІСЕ (2009 р.), і довідкова література під назвами «Товарознавство плодовоовочевої продукції», «Товароведение зерновых и масличных культур», «Товароведение вкусовых товаров» різних авторів і видавництв. Виходячи з наведеного, товарознавство щодо «рослинництва» з багатьох груп товарів (зернові й олійні культури; смакові товари (зокрема прянощі); плодово-ягідні та овочеві товари – продукти садівництва,

¹ Див.: Товарознавство. Терміни та визначення : ДСТУ 3993-2000. — К. : Держстандарт України, 2000. — 24 с.

горіхи; гриби – продукти лісівництва) має теоретичну та практичну основу, крім продукції квітникарства, продукції лісівництва – дерев, знищених незаконною порубкою лісу; садово-паркових саджанців (зокрема продукції садівництва розсадницьких господарств, екзотичних рослин і продукції ботанічних садів). При цьому дефініції «квітникарство» та «лісівництво», як і «садівництво», також є категоріями «рослинництва».

Так, *квітникарство* – це галузь рослинництва, що займається селекцією й вирощуванням рослин з декоративною метою: для створення букетів, оранжерей і зелених насаджень відкритого ґрунту, а також для прикрашування житлових і виробничих приміщень. Займатися квітникарством люди почали з глибокої давнини. Квітникарство – один з напрямків декоративного садівництва. Воно має справу з вирощуванням рослин для прикрашування парків і скверів¹.

Лісівництво – наука про закони життя й розвитку лісу, його відновлення, вирощування та формування систем рубок, підвищення комплексної продуктивності лісових насаджень. Лісівництво поділяють на дві частини – теоретичну (лісознавство) і практичну (практичне лісівництво, лісокористування). Лісознавство як учення про ліс сформувалося на початку ХХ ст. Основи практичного лісівництва є базою лісового господарства та вирішують цілий комплекс як біологічних, так і економічних питань, зокрема збільшення виходу товарної продукції з одиниці площі та ін. Практичне лісівництво вивчає й рекомендує системи рубок, їх технологію й економічне обґрунтування, методи та способи природного відновлення лісів, висвітлює методи догляду за лісом і вирощування біологічно стійких і цінних лісових насаджень².

Садівництво – інтенсивна галузь сільського господарства, до якої належить вирощування овочевих (плодових) культур. Самостійною галуззю садівництва є виноградарство. На сьогодні в Україні вирощуванням садивного матеріалу плодових і ягідних культур займаються 173 розсадницьких господарств, у тому числі 10 наукових і 53 спеціалізованих установ. У 2001–2005 рр. на кожний гектар насаджень із садозміни припадало 8,9 га із старими малопродуктивними сортами³.

Розглянувши визначення термінів «квітникарство», «лісівництво» та «садівництво», зазначаємо, що квіти, декоративні рослини, садивний матеріал (саджанці) та інші рослини, стосовно яких сформувався ринок з можливістю проведення незалежного адекватного маркетингу, підлягають оцінюванню спеціалістами в галузі товарознавства.

У дисципліні «Товарознавство» відсутні розділи товарних груп, де б значилися такі товари, як квіти, садивний матеріал та інше, але з розвитком ринку й ринкових відносин саме ці товари набирають обертів з реалізації на ринку України та стають об'єктами судових експертиз і експертних товарознавчих досліджень. Усе частіше до експертних установ звертаються судово-слідчі органи, інші організації та громадяни з питаннями стосовно оцінювання

¹ Див.: Квітникарство [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://uk.wikipedia.org/wiki/Квітникарство>. — 11.05.2012.

² Див.: Лісівництво [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://uk.wikipedia.org/wiki/Лісівництво>. — 11.05.2012.

³ Див.: Садівництво [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://uk.wikipedia.org/wiki/Садівництво>. — 11.05.2012.

вартості квітів, саджанців і дерев господарських лісництв, які реалізуються на ринку України за ринковими цінами, і підлягають товарознавчому оцінюванню. Ураховуючи наведене та практичний досвід експертів-товарознавців судових експертних установ Мін'юсту України, у яких проводились експертизи з оцінювання продуктів рослинництва, напрацьовано алгоритм вирішення цього проблемного питання.

Дослідження споживчих властивостей рослин можливо розділити на два етапи.

1. Оцінювання якості – комплексні товарознавчо-біологічні дослідження чи дослідження із залученням фахівців у галузі відповідної категорії рослинництва (лісівництва, садівництва, квітникарства тощо). Комплексні дослідження з товарної ідентифікації об'єктів дослідження проводяться за наявності об'єкта дослідження. Наприклад:

— для продукції лісівництва в справах про незаконну порубку лісу для визначення ринкової вартості дерев товарознавцю необхідно мати дані сортаменту; при цьому слід зауважити, що визначення розміру шкоди, заподіяної внаслідок незаконної порубки лісу, до компетенції експертів-товарознавців не належить;

— для оцінювання квітів та декоративних рослин, садово-паркових і кімнатних саджанців (садивних матеріалів) необхідно мати вихідні дані про їх ботанічну та товарну назву, походження, вік, розмірні характеристики й інші індивідуальні товарні характеристики, за якими в цілому складаються споживні властивості за конкретним найменуванням та за якими товар пропонується на ринку.

2. Оцінювання вартості (товарознавчі дослідження проводяться як за наявності об'єкта дослідження з урахуванням результатів попереднього етапу, так і при його відсутності за вихідними даними з матеріалів справи стосовно об'єкта дослідження). Тільки за наявності перелічених вихідних даних експерт-товарознавець може приступити до цього етапу.

Зараз вартість продуктів рослинництва оцінюється за загальною схемою з оцінки рухомого майна відповідно до Закону України «Про оцінку майна, майнових прав та професійну оціночну діяльність в Україні» від 12 липня 2001 р. № 2568-III. Загальні вимоги, порядок, принципи, методичні підходи й методи оцінки, база оцінки та види вартості відповідають регламентам Національного стандарту № 1¹. Але відсутність методичних матеріалів з повним переліком вихідних даних, необхідних для визначення вартості продуктів рослинництва, призводить до неповноти досліджень, розбіжностей у висновках експертів-товарознавців. Крім того, оскільки предмет і завдання СТЕ стосовно таких об'єктів до цього часу чітко не визначено, то при призначенні такого роду експертиз питання, поставлені перед експертами-товарознавцями, можуть виходити за межі їх компетенції, а висновки – мати редакцію «не надається можливим»².

¹ Див.: Про затвердження Національного стандарту № 1 «Загальні засади оцінки майна і майнових прав»: постанова Кабінету Міністрів України від 10 верес. 2003 р. № 1440 // *Офіц. вісн. України*. — 2003. — № 37. — Ст. 1995.

² Див.: Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень: наказ Міністерства юстиції України від 8 жовт. 1998 р. № 53/5 (із змінами та доповненнями) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/...> — 11.05.2012.

Вирішити проблемне питання з оцінювання продуктів квітникарства, лісівництва, садівництва тощо в експертній судовій товарознавчій практиці допоможуть методичні матеріали з визначення ринкової вартості продуктів рослинництва при проведенні СТЕ, де б були зазначені предмет, завдання, об'єкти дослідження цієї експертизи та запропоновані декілька підходів і методів з оцінювання їх вартості; чітко визначалися межі компетенції експертів-товарознавців при виконанні досліджень з оцінювання продуктів рослинництва, асортимент яких сформовано на світовому ринку й на ринку України та які не мають обмежень щодо проведення товарознавцями незалежного адекватного маркетингу за конкретними товарними найменуваннями.

**ПРОБЛЕМНЫЕ ВОПРОСЫ ПО ОЦЕНКЕ ПРОДУКТОВ
РАСТЕНИЕВОДСТВА ПРИ ПРОВЕДЕНИИ СУДЕБНО-
ТОВАРОВЕДЧЕСКИХ ЭКСПЕРТИЗ**

О. С. Донцова, А. В. Мануленко

Рассмотрены подходы к решению проблем, которые возникают в экспертной практике при проведении судебно-товароведческих экспертиз по оценке продуктов растениеводства.

**PROBLEMATIC ISSUES IN THE ASSESSMENT OF PLANT PRODUCTS IN
THE FORENSIC COMMODITY RESEARCH EXAMINATIONS**

O. S. Dontsova, O. V. Manulenko

The article deals with approaches to solve problems that arise in the expert's practice during the assessment of plant products in the forensic commodity research examinations.

СУДОВІ ПОЧЕРКОЗНАВЧА, АВТОРОЗНАВЧА ТА ЛІНГВІСТИЧНА ЕКСПЕРТИЗИ: МЕТОДИЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИРІШЕННЯ ЗАВДАНЬ

УДК 343.148.4:7.01

О. В. Довженко, судовий експерт Харківського НДІСЕ,

Є. В. Ковкіна, судовий експерт Харківського НДІСЕ,

О. С. Дробишева, судовий експерт Харківського НДІСЕ

ОСОБЛИВОСТІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПІДПИСІВ ХУДОЖНИКІВ ПРИ ВИРІШЕННІ ПИТАННЯ ПРО АТРИБУЦІЮ КАРТИН

Розглянуто випадки із експертної практики дослідження підписів, виконаних незвичними пишучими приладами: пензлем масляною фарбою, вістрям колючого предмета (цвях, голка, шило та ін.) на відносно м'якій (полотно) і твердій (картон, дошка) поверхнях, на які нанесено шари ґрунтовки та масляної фарби.

Проблема атрибуції художніх творів тісно пов'язана з визначенням авторства. У зв'язку з постійним розвитком індустрії підроблень узагалі на перше місце виступає завдання визначення відповідності завідомо приписуваного авторства істинному.

Як правило, при вирішенні питання про атрибуцію¹ картини признаються комплексні дослідження як із мистецтвознавчих, хімічних, так і почеркознавчих досліджень авторського підпису або рукописного запису художника, які містяться на картині. Слід наголосити на тому, що сам підпис не є точним показником авторства. Іноді його додають власники галерей та інші особи з метою виокремлення, де саме знаходилася картина. Така атрибуція, що базується на добавленому пізніше підписі, є неточною, необумовленою або невійною належністю автентичності. Відомі й випадки, коли обмірковано вдаються до нанесення завідомо недостовірного підпису чи рукописного запису від імені відомого художника з метою отримання вигоди, намагаючись продати картину під виглядом історичної пам'ятки мистецтва.

¹ *Атрибуція* – визначення достовірності, автентичності художнього твору, його автора, місця й часу створення на підставі аналізу стилістичних і технологічних особливостей [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://uk.wikipedia.org>.

З метою встановлення справжності картини потрібне поєднання підходів, методів аналізу й дослідження, які не є однаковими для всіх об'єктів.

Як відомо, твори європейських художників уже з XVI ст. часто мали підпис автора, що спрощувало атрибуцію. Допомагають атрибуціям і відомі європейські архіви, і мистецькі заклади¹. Традиція аукціонних продаж картин сприяла виникненню та розповсюдженню аукціонних каталогів, де наводили опис сюжетів, деталей і розмірів полотна, ім'я автора. На сьогодні дозволена практика копіювання оригіналів відомих і видатних пам'яток мистецтва. При цьому сучасний художник-копіїст повинен дотримуватися декількох правил: робити копію в іншому, ніж оригінал, розмірі та без копіювання підпису автора.

Останнім часом експерти-почеркознавці неодноразово брали участь у проведенні комплексних мистецтвознавчих і почеркознавчих експертиз при вирішенні питання про справжність картини, малюнка. Досліджувані підписи, як правило, виконувалися незвичним пишучим приладом – пензлем масляною фарбою (аквареллю) на полотнах, дерев'яних поверхнях, тобто в умовах, звичних для виконавця, у даному випадку художника, але в умовах, які експерти відносять до незвичних². У процесі дослідження таких об'єктів перед експертом постають певні труднощі, спровоковані впливом незвичних приладів, поверхні, а також розташуванням руки відносно пишучої поверхні на стійкість ознак почерку виконавця.

Розглянемо окремі групи підписів за видами зовнішніх збиваючих факторів, які виконані пензлем масляною фарбою на відносно м'якій (полотно) або твердій (картон, дошка) поверхні, на яку нанесено шари ґрунтовки та масляної фарби³. Ці підписи у свою чергу різняться за способом їх нанесення, який залежить від самого автора картини.

1. До першої групи належать підписи та рукописні записи, виконані пензлем з тонким пишучим вузлом масляною фарбою на відносно м'якій поверхні (полотно) «мокрим способом», тобто по шару масляної фарби, яка ще не висохла. При цьому фарба, якою наноситься підпис, проникає в нижній шар фарби та досить рівномірно в ньому розподіляється.

Так, дослідженню підлягала картина художника І. Волкова⁴. Виконувалася комплексна експертиза, у якій проводилися мікроскопічні, хімічні, спектрофотометричні, почеркознавчі та мистецтвознавчі дослідження.

Перед експертом-почеркознавцем були поставлені питання щодо ідентифікації виконавця рукописного тексту та підпису. Зазначені об'єкти нанесено пензлем з тонким пишучим вузлом масляною фарбою коричнево-

¹ Див.: [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://uk.wikipedia.org>.

² Див.: Довженко О. В. Современные возможности комплексного исследования подписей, выполненных в необычных условиях / О. В. Довженко, С. М. Бобрицкий // Теория та практика судової експертизи і криміналістики : зб. наук.-практ. матер. — Х. : Право, 2005. — Вип. 5. — С. 171–175.

³ Масив підписів відібрано з експертної практики Харківського НДІСЕ.

⁴ Див.: Висновок № 4890/4891 за 2010 р. / Архів Харківського НДІСЕ.

го кольору на старому полотні, про що свідчили сліди побутування – забруднення, потертості, розриви тощо. Полотно значний час зберігалось в рулоні, а це призвело до того, що в прошарку фарби утворився характерний кракелюр¹ механічного походження. На картині також присутній по всій поверхні жорсткий кракелюр природного походження від дії використаних препаратів в умовах температурно-вологого режиму й висихання структури живопису, тобто ґрунтовки, шару фарби та захисного шару.

Мікроскопічним і хімічним дослідженнями встановлено, що підпис нанесено масляною фарбою коричневого кольору зверху на фарбу, яка ще не повністю висохла.

Рис. 1. Досліджуваний підпис художника І. Волкова, виконаний на картині пензлем з тонким пишучим вузлом масляною фарбою

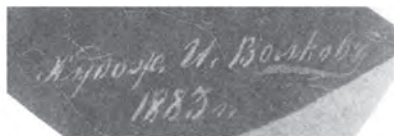

Рис. 2. Зразок підпису художника І. Волкова, виконаний на картині пензлем з тонким пишучим вузлом масляною фарбою

Досліджуваний підпис виконано простими рухами з елементами ускладнення, ступінь виробленості яких високий, темп – вище середнього (рис. 1). Порівнянням описаного підпису зі зразками підписів і почерку І. Волкова встановлено збіги транскрипції підпису («И. В-о-л-к-о-в-ъ», заключний штрих), розміру букв (великий), розгону (середній), розстановки (середня) та великої кількості окремих ознак (рис. 2).

Але разом з цим було встановлено розбіжності нахилу (у зразках – правий) і таких окремих ознак:

- напрямку початкового штриха букви «ъ» (у дослідженому – зліва направо, у зразках – зверху донизу),

- форми рухів при виконанні другого елемента букви «к» (у дослідженому – дугова, у зразках – прямолінійна), першого елемента букви «л» (у дослідженому – звивиста, у зразках – дугова).

Виявлені збіжні загальні й окремі ознаки виявилися стійкими, суттєвими та достатніми для категоричного висновку про те, що досліджуваний підпис виконано І. Волковим.

Що ж стосується встановлених розбіжних ознак, то їх наявність можна пояснити варіаційністю підписів виконавця, незвичними умовами виконання досліджуваного підпису (незвичний пишучий прилад і незвична пишуча поверхня), а також відмінним за якісними показниками пишучим приладом (досліджуваний підпис виконано більш витонченими рухами, ніж зразки, що може залежати від товщини волокон пензлика). Відмічені ж розбіжності на висновок не вплинули.

¹ Див.: *Кракелюр* (франц. *craquelure*) – шпарини фарбового шару чи лаку у творах живопису [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://ru.wikipedia.org/>.

2. До другої групи включено підписи та рукописні записи, нанесені пензлем з тонким (або середнім) пишучим вузлом масляною фарбою на рельєфну тверду поверхню (дошка) зверху масляної фарби, яка ще не висохла, тобто «мокрим способом».

Таким прикладом виконання художником свого автографу є досліджуваний підпис від імені М. А. Беркоса, зроблений на картині із зображенням селянського подвір'я із квітковою розсадою¹ (рис. 3).

Візуальним дослідженням установлено, що нанесені пензлем окремі елементи та штрихи букв не відобразилися досить чітко: нечітко зображені перший елемент букви «М» та другий елемент букви «р», за ступенем складності спрощені букви «е», «ь».

Рис. 3. Досліджуваний підпис художника М. А. Беркоса, виконаний пензлем із середнім пишучим вузлом масляною фарбою на рельєфній твердій поверхні зверху масляної фарби, яка ще не висохла, тобто «мокрим способом»

Відзначені особливості можна пояснити впливом незвичних писемних приладів і поверхні, яка має горбистий рельєф, а також розміщенням руки відносно пишучої поверхні, тобто виконання підпису в умовах, які є звичні для виконавця, у даному випадку художника, але які експерти відносять до незвичних. Незважаючи на те, що незвичності пишучого приладу й поверхні дещо знизили стрункість і чіткість почерку, ці зміни не виключили можливість вирішення ідентифікаційного завдання про виконавця підпису.

Досліджуваний підпис виконано спрощеними та стилізованими рухами, ступінь виробленості яких високий, темп – вище середнього. Після проведення дослідження, експерт установив, що відмічені збіжні загальні й окремі ознаки стійкі, суттєві, утворюють індивідуальну сукупність, достатню для категоричного висновку про те, що підпис виконано М. А. Беркосом.

До цієї групи підписів за умовами їх виконання також відносимо підпис, розташований на живопису із зображенням літнього пейзажу, який було надано на почеркознавче дослідження². Досліджуваний об'єкт являв собою картину, виконану на папері, який наклеєно на картон. На картині пензлем із середнім пишучим вузлом масляною фарбою було нанесено підпис від імені І. І. Шишкіна (рис. 4).

Порівняльним дослідженням досліджуваного підпису з підписами та почерком І. І. Шишкіна було встановлено збіжності всіх загальних і окремих ознак, які, незважаючи на виявлені діагностичні ознаки, виявилися достатніми для категоричного висновку про те, що зазначений підпис виконано І. І. Шишкіним.

¹ Див.: Висновок № 3012 за 2008 р. / Архів Харківського НДІСЕ.

² Див.: Висновок № 8061 за 2006 р. / Архів Харківського НДІСЕ.

Рис 4. Досліджуваний підпис художника І. І. Шишкіна, виконаний пензлем із середнім пишучим вузлом масляною фарбою на твердій поверхні зверху масляної фарби, яка ще не висохла, тобто «мокрим способом»

3. Ще одну групу становлять підписи, нанесені на відносно м'яку рельєфну поверхню (полотно) зверху масляної фарби, яка ще не висохла, вістрям колючого предмета (цвях, голка, шило тощо).

До Харківського НДІ судових експертиз на дослідження було надано картину І. І. Шишкіна із зображенням пейзажу з виноградом, у нижньому куті якої розташовано підпис від імені І. І. Шишкіна. Експерт вирішував ідентифікаційне питання стосовно справжності цього підпису (рис. 5).

Картина із зображенням пейзажу з виноградом було написано масляними фарбами на полотні. Досліджуваний підпис виконано вістрям колючого предмета, наприклад, голкою, шилом, цвяхом, загостреною паличкою тощо. Підпис виконано простими рухами, ступінь виробленості яких є високим. У ньому відмічені ознаки зниження координації рухів другої групи, що відобразилося в уповільненості темпу, про що свідчать кутастість та звивистість окремих дугових і прямолінійних елементів букв, нерівномірність розподілення рухів по вертикалі при виконанні основ елементів букв. Відмічене свідчить про незвичні умови при виконанні цього підпису, зокрема про незвичний пишучий прилад.

Порівняльним дослідженням досліджуваного підпису з підписами та почерком І. І. Шишкіна було встановлено збіжності всіх загальних та окремих ознак, які достатні для категоричного висновку про те, що зазначений підпис виконано І. І. Шишкіним.

Аналогічним прикладом використання автором незвичного пишучого приладу (голка, шило, цвях тощо) є картина М. Є. Сверчкова, виконана маслом на полотні із зображенням голови коня, із підписом (рис 6).

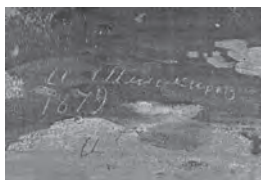

Рис. 5. Досліджуваний підпис художника І. І. Шишкіна, виконаний на відносно м'якій рельєфній поверхні (полотно) зверху масляної фарби, яка ще не висохла, вістрям колючого предмета (цвях, голка, шило тощо)

Рис. 6. Досліджуваний підпис художника М. Є. Сверчкова, виконаний зверху масляної фарби, яка ще не висохла, вістрям колючого предмета (цвях, голка, шило тощо)

Порівняльним дослідженням описаного підпису зі зразками підписів і почерку М. Є. Сверчкова експертом відмічені збіжності всіх загальних (розміру букв, розгону, нахилу, транскрипції підпису) і окремих ознак (підписами цього художника. Ідентифікаційним дослідженням установлено їх індивідуальну сукупність, достатню для категоричного висновку про те, що підпис на полотні із зображенням голови коня, нанесений зверху масляної фарби вістрям колючого предмета (цвях, голка, шило тощо), виконаний М. Є. Сверчковим.

4. Виділяється ще одна група картин, де виконується підпис пензликом із середнім або широким пишучим вузлом масляною фарбою «сухим способом», тобто по шару масляної фарби, яка вже висохла та має рельєфну поверхню. При цьому фарба затікає в кракелюр, нерівномірно розподіляється, може відшаровуватися від основного шару фарби. І хоча теоретично можна припустити, що автор картини за впливом тривалого часу вирішив підписати свою картину, виконання підпису «сухим способом» у більшості випадків є однією з ознак фальсифікації картини (бо природний кракелюр утворюється протягом багатьох років). У такому випадку велике значення має почеркознавче дослідження, у якому вирішується питання про справжність підпису автора картини.

Під час опрацювання масиву почерків і підписів, виконаних пензлем масляними фарбами на картинах усіма наведеними способами їх виконання, установлені такі особливості:

- зниження темпу письма та зв'язності рухів;
- спрощення рухів почерку в цілому;
- виконання окремих букв, знаків стилізованими рухами або за схемою друкованого шрифту;

- при виконанні підписів «мокрим способом» спостерігається диференційований натиск при виконанні пензлем з вузьким або середнім пишучим вузлом, а при виконанні підписів широким пишучим вузлом натиск не диференційований;

- при виконанні підписів «сухим способом» визначити ступінь натиску неможливо, що пояснюється нерівномірним розподіленням фарбувальної речовини як на пишучому вузлі, так і на рельєфній поверхні. Іноді пишучий прилад письма не поєднується з поверхнею матеріалу письма через її нерівність, унаслідок цього ускладнюється можливість установлення ознак порушення координації рухів першої групи. Також спостерігається збільшення розміру письмових знаків, але співвідношення між пропорціями їх розміру, розгону та розстановки зберігається.

Серед окремих почеркознавчих ознак відмічено:

- спрощення використання письмових знаків овальної, дугової конфігурації при виконанні, наприклад, букв «с», «о», «а», «в», «б» шляхом утрати початкових і заключних висхідних штрихів;

- кількість рухів при виконанні окремих письмових знаків може зменшуватися або ж, навпаки, збільшуватися, що у свою чергу змінює розміщення точок початку та закінчення рухів;

- у деяких письмових знаках зберігається протяжність рухів при виконанні окремих елементів, розчерків;

— форма рухів письмових знаків при виконанні виражених петель може змінюватися на «сліпі» петлі або на прямолінійні штрихи (спостерігається в буквах «в», «ш»).

Зазначене свідчать про те, що письмо незвичними пишучими приладами (пензлем масляною фарбою, вістрям колючого предмета (цвях, голка, шило тощо) призводить до змін почеркових ознак, які є результатом взаємодії пишучого приладу з матеріалом письма.

При виконанні почеркових об'єктів «сухим способом», при якому фарба частково проникає в пишучу поверхню, іноді краска відлущується, проникає в кракелюр, проведення ідентифікаційного дослідження не завжди можливе.

При виконанні почеркових об'єктів «мокрим способом», під час якого відбувається повне з'єднання пишучого приладу з поверхнею, за умови достатнього обсягу графічного матеріалу та відповідних зразків, можливе вирішення питання про їх виконавця, оскільки істотних змін загальних і окремих ознак почерку не відбувається, що свідчить про їхню стійкість.

ОСОБЕННОСТИ ИССЛЕДОВАНИЯ ПОДПИСЕЙ ХУДОЖНИКОВ ПРИ РЕШЕНИИ ВОПРОСА ОБ АТРИБУЦИИ КАРТИН

О. В. Довженко, Е. В. Ковкина, Е. С. Дробышева

Рассмотрены случаи из практики исследования подписей, выполненных непривычными пишущими приборами: кистью масляной краской, острием колющего предмета (гвоздь, игла, шило и др.) на относительно мягкой (холст) и твердой (картон, доска) поверхностях, на которые нанесены слои грунтовки и масляной краски.

PECULIARITIES OF EXAMINING ARTISTS' SIGNATURES DURING THE ATTRIBUTION OF PAINTINGS

O. V. Dovzhenko, Y. V. Kovkina, O. S. Drobysheva

The article deals with cases from experts' experience while examining signatures made with unconventional writing and drawing supplies: a brush and oil-based paints, a tip of a piercing instrument (a nail, a needle, an awl and others) on relatively soft (canvases) and hard (cardboard, wood board) surfaces covered with layers of priming and oil-based paint.

УДК 343.148.4

Д. И. Гайдамакина, старший научный сотрудник Харьковского НИИСЭ,
Е. В. Максюк, судебный эксперт Харьковского НИИСЭ

ОБ ИЗМЕНЕНИИ ПРИЗНАКОВ ПОЧЕРКА ПРИ ПИСЬМЕ НА НЕОБЫЧНОЙ ПОВЕРХНОСТИ

Рассмотрены результаты эксперимента по исследованию рукописных записей, выполненных привычным пишущим прибором (шариковой ручкой) на

ПРИЧИНЫ ВОЗНИКНОВЕНИЯ КОНДЕНСАТА НА СТЕКЛЕ ОКОННЫХ БЛОКОВ, ИЗГОТОВЛЕННЫХ ИЗ ПОЛИВИНИЛХЛОРИДА

В. В. Харченко

Рассмотрены вопросы о причинах возникновения конденсата на стекле оконных блоков, изготовленных из поливинилхлорида, которые могут помочь во время проведения судебных строительно-технических исследований.

THE CAUSES OF CONDENSATE FORMATION ON THE GLASS OF PVC WINDOW UNITS

V. V. Kharchenko

The article deals with the causes of condensate formation on the glass of PVC window units that may help in the forensic building and technical examination.

УДК 332.834.8

Т. Г. Дудник, завідувач сектору Полтавського відділення Харківського НДІСЕ,
Д. Ю. Савельєв, судовий експерт Полтавського відділення Харківського НДІСЕ

ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ ВАРТОСТІ ГРОШОВОЇ КОМПЕНСАЦІЇ ВЛАСНИКУ ЗЕМЕЛЬНОЇ ДІЛЯНКИ ПРИ ПРОВЕДЕННІ НА НІЙ НОВОГО БУДІВНИЦТВА

Розглянуто сучасну проблему, яка виникає при визначенні ринкової вартості будівель, споруд, земельних ділянок і плодово-ягідних насаджень на момент знесення (вилучення) домоволодіння. Визначено проблемні питання та наведено перелік об'єктів, методів проведення цього виду досліджень.

Узагальнення експертної практики та експертних досліджень, звернення за консультаціями юристів-фахівців (слідчих, адвокатів, державних виконавців), аналіз питань, які ставляться судовим експертам, показали, що проблема, про яку йдеться, існує, але загальних підходів для її розв'язання, на жаль, на цей момент не напрацьовано.

Доволі часто експерти стикаються з проблемою оцінки (визначення ринкової вартості) нерухомого майна (житлового будинку, господарських споруд) на земельних ділянках, які підлягають вилученню під нове будівництво. Так, наскільки обґрунтованою з погляду вимог нормативних документів виглядає оцінка ринкової вартості майна (об'єктів, які підлягають знесенню, або частковому знесенню) при вирішенні майнових спорів (компенсації вартості майна при знесенні за рішенням суду та ін.).

Законодавча база із зазначеної проблеми передбачає наступне. У разі суспільної необхідності спочатку має здійснюватися викуп земельної ділянки в її власника та за його згодою. Якщо власник не погоджується продати зе-

мельну ділянку або сторони не домовилися про викупну ціну, викуп земельної ділянки відбувається за рішенням суду. При цьому як вартість земельної ділянки, що вилучається, так і вартість будинку, інших будівель, споруд тощо, які знаходяться на земельній ділянці, підлягають грошовій компенсації або власник повинен отримати нову земельну ділянку та новий будинок.

Рішення про викуп земельної ділянки у зв'язку з суспільною необхідністю ухвалюється в межах своєї компетенції органом державної влади, органом влади Автономної Республіки Крим або органом місцевого самоврядування. Орган, який ухвалив рішення про викуп земельної ділянки у зв'язку з суспільною необхідністю, зобов'язаний письмово повідомити про це власника земельної ділянки не пізніше ніж за рік до викупу.

Плата за земельну ділянку (викупна ціна), строки та інші умови викупу визначаються за домовленістю з власником ділянки, а не на власний розсуд органу влади. Якщо дійти згоди не вдається, то, як уже зазначалося, спір має вирішуватися в судовому порядку. До викупної ціни включаються як ринкова вартість земельної ділянки й нерухомого майна, що на ній розміщене, так і збитки, завдані власникові у зв'язку з викупом земельної ділянки (у тому числі упущена вигода), у повному обсязі. За домовленістю з власником земельної ділянки, яка підлягає викупу, орган влади, який ухвалив рішення про її викуп, може надати йому іншу земельну ділянку, вартість якої враховується при визначенні викупної ціни (ст. 350 ЦК України).

Порядок визначення та відшкодування збитків власникам землі та землекористувачам встановлено постановою Кабінету Міністрів України¹. Відповідно до цього Порядку власникам землі та землекористувачам (тобто особам, що лише користуються земельною ділянкою, не будучи її власниками) відшкодовуються збитки, заподіяні викупом і тимчасовим зайняттям земельних ділянок, встановленням обмежень щодо їх використання, погіршенням якості ґрунтового покриття та інших корисних властивостей земельних ділянок або приведенням їх у непридатний для використання стан і неодержання доходів у зв'язку з тимчасовим невикористанням земельних ділянок.

Відшкодуванню підлягають:

- вартість житлових будинків, господарських будівель і споруд, включаючи незавершене будівництво;
- вартість плодово-ягідних та інших багаторічних насаджень;
- вартість лісових і деревно-чагарникових насаджень;
- вартість водних джерел (колодязів, ставків, свердловин тощо), зрошувальних і осушувальних систем;
- витрати на поліпшення якості земель за час використання земельних ділянок з урахуванням економічних показників, незавершене сільсько-господарське виробництво (оранка, унесення добрив, посів, інші види робіт), розвідувальні та проектні роботи;

¹ Див.: Про порядок визначення та відшкодування збитків власникам землі та землекористувачам : постанова Кабінету Міністрів України від 19 квітня 1993 р. № 284 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/284-93-п>.

— інші збитки власників землі та землекористувачів, у тому числі орендарів, включаючи неодержані доходи (упущену вигоду), якщо вони обґрунтовані.

Неодержаним доходом вважається дохід, який міг би одержати власник землі, землекористувач, у тому числі орендар, із земельної ділянки та який він не одержав унаслідок її викупу або тимчасового зайняття, обмеження прав, погіршення якості землі або приведення її в непридатність для використання за цільовим призначенням у результаті негативного впливу, спричиненого діяльністю підприємств, установ, організацій і громадян.

Розміри збитків визначаються в повному обсязі відповідно до реальної вартості майна на момент заподіяння збитків, проведених витрат на поліпшення якості земель (з урахуванням ринкової або відновної вартості).

Право власності на житловий будинок, інші будівлі, споруди, насадження у зв'язку з викупом земельної ділянки, на якій вони розміщені, може бути припинене за рішенням суду шляхом їх викупу із обов'язковим попереднім відшкодуванням збитків у повному обсязі. Позов про викуп житлового будинку, інших будівель, споруд, насаджень у зв'язку з викупом земельної ділянки, на якій вони розміщені, може бути поданий органом влади, який ухвалив рішення про їх знесення. Вимога про викуп зазначеного майна підлягає задоволенню, якщо відповідний орган влади доведе, що використання земельної ділянки, викупленої у зв'язку з суспільною необхідністю, є неможливим без припинення права власності на це майно.

Суд може ухвалити рішення про знесення житлового будинку, інших будівель, споруд, насаджень, які розміщені на земельній ділянці, що підлягає викупу, або про перенесення їх, за бажанням власника, на іншу земельну ділянку та їх відбудову, якщо це можливо. У разі знесення або перенесення цих об'єктів на іншу земельну ділянку особа має право на попереднє відшкодування збитків, у тому числі витрат на поліпшення якості земельної ділянки, а також на відшкодування упущеної вигоди. Особа, право власності якої припинилося, має право вимагати надання їй іншої, рівноцінної за якістю, земельної ділянки в межах даного населеного пункту.

Знесення житлового будинку не допускається до забезпечення особи, яка проживала у ньому як власник, і членів її сім'ї, а також особи, яка проживала в ньому як наймач, і членів її сім'ї помешканням у розмірі та в порядку встановлених законом. До набуття чинності рішення суду про викуп земельної ділянки у зв'язку з суспільною необхідністю власник має право розпорядитися житловим будинком, іншими будівлями, спорудами, насадженнями, що розміщені на цій земельній ділянці, на власний розсуд (ст. 351 ЦК України).

Отже, перед вилученням земельної ділянки для суспільних потреб органи влади повинні відшкодувати власнику такої ділянки її вартість, а також нерухомого майна та насаджень, що на ній знаходяться, і збитки, завдані власникові у зв'язку з викупом земельної ділянки (у тому числі упущену вигоду) у повному обсязі.

У кожному конкретному випадку при виникненні спору щодо розміру відшкодування питання має вирішувати суд. Однак у будь-якому разі особи (тобто власник будинку та члени його сім'ї або наймач будинку та члени

його сім'ї), які на законних підставах проживають у будинку, що підлягає викупу для суспільних потреб, повинні отримати нове житло або належне відшкодування за будинок, що підлягає знесенню.

Саме процес викупу нерухомого майна для суспільних потреб, а не його вилучення, регулюється ЦК України, яким взагалі не передбачається вилучення майна у власника, за виключенням позбавлення права власності на майно у випадку вчинення власником правопорушення (конфіскація) – ст. 354 ЦК України. Цивільний кодекс України є основним актом цивільного законодавства та має перевагу над всіма іншими нормативними актами, у тому числі й над Житловим кодексом України (ч. 2 ст. 4 ЦК України).

При визначенні вартості майна експертом-будівельником (оцінювачем) мають застосовуватись три загальні оціночні підходи: витратний, порівняльний і дохідний. Можлива також їх комбінація, що не забороняється нормами.

Спочатку, щоб перейти до аналізу можливостей використання кожного із підходів, треба окреслити коло обмежень щодо такого специфічного майна (житловий будинок, господарські будівлі та споруди, земельна ділянка, плодово-ягідні насадження). Відповідно до вимог Національного стандарту №1¹, ринкова вартість – це вартість, за яку можливе відчуження об'єкта оцінки на ринку подібного майна на дату оцінки за угодою, укладеною між покупцем і продавцем після проведення відповідного маркетингу за умови, що кожна із сторін діяла із знанням справи, розсудливо та без примусу.

Таким чином, для того щоб застосувати концепцію ринкової вартості для оцінки будь якого-майна, необхідне:

- існування ринку подібного майна, тобто майна, що за своїми характеристиками й (або) властивостями подібне до об'єкта оцінки та має таку саму інвестиційну привабливість;

- існування інформації про факти переходу прав на подібне (аналогічне) майно в ринкових умовах (чи пропозицію) і вартість (суму грошей, яка була сплачена в обмін на оцінювані права);

- існування ринкової мотивації придбання подібного майна, тобто придбання майна стороною, яка діє із знанням справи, розсудливо та без примусу.

Відповідно до вимог п. 4. Національного стандарту № 1, майно має оцінюватися з дотриманням принципів корисності, попиту і пропонування, заміщення, очікування, граничної продуктивності внеску, найбільш ефективного використання.

Виходячи з викладених вимог, розглянемо можливість застосування зазначених оціночних принципів для визначення вартості об'єкта оцінки.

Принцип корисності ґрунтується на тому, що майно має вартість тільки за умови його корисності для потенційного власника або користувача. Під корисністю слід розуміти здатність майна задовольняти потреби власника або користувача протягом певного часу.

¹ Див.: Про затвердження Національного стандарту № 1 «Загальні засади оцінки майна і майнових прав»: постанова Кабінету Міністрів України від 10 вересня 2003 р. № 1440 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1440-2003-п>.

Оцінюване майно, яке згідно з генеральним планом міста підлягає знесенню, не може бути продане, тобто його корисність для потенційного власника або користувача визначається за потенційною можливістю отримання грошової або іншої компенсації від органу, який вилучає земельну ділянку для своїх цілей. Очевидно, що появи інших інвесторів очікувати не доводиться, тому найбільш імовірно, що будь-які інші потреби власника або користувача будинку оцінюване майно не задовольняє й не може задовольняти (за винятком некомерційного використання самим власником). Таким чином, оскільки ринок продажу такого майна, як правило, станом на дату проведення конкретного дослідження відсутній, то застосування принципу корисності для визначення вартості об'єкта неможливе.

Принцип попиту і пропонування відображає співвідношення пропонування та попиту на подібне майно. Відповідно до цього принципу, під час оцінювання повинні враховуватися ринкові коливання цін на подібне майно та інші чинники, що можуть призвести до змін у співвідношенні пропонування і попиту на подібне майно.

«Відкрита» пропозиція такого майна, як і існування його відкритого ринку, неможлива навіть теоретично. Угоди щодо виплати компенсації власнику будівель, споруд, земельної ділянки, зелених насаджень не укладаються з урахуванням вимог п. 3 Національного стандарту № 1, які розкривають сутність ринкової вартості, принаймні тому, що для власника будівлі виплата грошової або іншої компенсації є завжди вимушеним кроком. Отже, застосування цього принципу для визначення вартості об'єкта також неможливе.

Принцип заміщення передбачає врахування поведінки покупців на ринку, яка полягає в тому, що за придбання майна не сплачується сума, більша від мінімальної ціни майна такої самої корисності, яке продається на ринку.

Оскільки право власності забезпечує власнику потенційну можливість отримання грошової або іншої компенсації від органу, який викупляє, займає земельну ділянку, а ринок аналогічних об'єктів на дату проведення дослідження відсутній, очевидно, що застосування зазначеного принципу для визначення вартості об'єкта неможливе.

Принцип очікування передбачає, що вартість об'єкта оцінки визначається розміром економічних вигод, які очікуються від володіння, користування, розпорядження ним.

Тому використання цього принципу в даному випадку повністю обгрунтоване. Якою повинна бути компенсація за житло, навіть і ветхе, якщо при його знесенні будівельна компанія отримає можливість збудувати сучасну багатоповерхівку в центральному районі міста, продати вільні квартири й отримати надприбутки? Чи коректно в такому разі говорити про компенсацію лише ринкової вартості житла, без урахування перелічених чинників, зважаючи на право компанії в односторонньому порядку виселити мешканців застарілого житлового фонду?

Проаналізувавши можливість застосування до визначення вартості майна, що підлягає знесенню, бази оцінки «ринкова вартість», бачимо:

— відчуження оцінюваного майна потенційно можливе (але обмежене — у грошовому вигляді чи вигляді товарної компенсації);

— відсутність ринку подібного майна та ринкової мотивації учасників угоди, відповідно до вимог п. 3, 6–8, 11, 12, Національного стандарту № 1

робить неможливим при визначенні вартості оцінюваного майна застосовувати базу оцінки «ринкова вартість» у повному обсязі;

— відповідно до вимог п. 18 Національного стандарту № 1 для визначення вартості оцінюваного майна можуть застосовуватись неринкові бази оцінки.

Аналізуючи проблему, далі можна сказати, що проведення такого виду оцінювання залежить від певних чинників:

- від характеристик об'єкта (розміри, площа, об'єм, планування та ін.);
- від технічного стану об'єкта;
- від місця розташування об'єкта;
- від потенційності об'єкта надавати дохід;
- від його первісного функціонального призначення;
- від чинників, що обмежують найбільш ефективно використання об'єкта (цільове призначення земельної ділянки, ускладнення з оформленням документації з реконструкції та ін.);
- від наявності інформації про перспективи розвитку (чи її відсутність) району місця розташування об'єкта та ін.

Методами таких експертних досліджень є: зіставлення технічної документації на житловий будинок, наданої на дослідження, з вимогами нормативних документів і визначення технічного стану кожної будівлі й споруди; аналіз технічної документації зі складання державних актів у разі, якщо ділянку приватизовано; проведення натурного дослідження домоволодіння.

Характерною особливістю цього виду досліджень є те, що на визначення ринкової вартості об'єктів, які підлягають знесенню (вилученню), істотно впливають перелічені чинники, тобто вказати конкретну суму можливо з достатнім ступенем імовірності. Виконуючи такі дослідження, експерт повинен мати повний пакет необхідних документів, орієнтуватися на ринкову ситуацію, що існує на вказану дату оцінки, застосовувати існуючі традиційні підходи.

ПРОБЛЕМЫ ОПРЕДЕЛЕНИЯ СТОИМОСТИ ДЕНЕЖНОЙ КОМПЕНСАЦИИ ВЛАДЕЛЬЦУ ЗЕМЕЛЬНОГО УЧАСТКА ПРИ ПРОВЕДЕНИИ НА НЕМ НОВОГО СТРОИТЕЛЬСТВА

Т. Г. Дудник, Д. Ю. Савельев

Рассмотрена современная проблема, которая возникает при определении рыночной стоимости зданий, сооружений, земельных участков и плодово-ягодных насаждений на момент сноса (изъятия) домовладения. Определены проблемные вопросы и приведен перечень объектов, методов проведения этого вида исследований.

PROBLEMS IN THE DETERMINATION OF THE MONEY COMPENSATION TO THE OWNER OF A LAND PLOT DURING NEW CONSTRUCTION WORKS

T. G. Dudnik, D. V. Saveliev

The article deals with the modern problem of the determination of the market value of buildings, structures, land plots, fruit and berry plantations at the time of demolition (expropriation) of the house. The article also defines problematic issues and provides a list of objects and methods of this type of examination.

УДК 343.148.33:347.77

Т. М. Егорова, старший научный сотрудник Полтавского отделения Харьковского НИИСЭ,

Е. А. Слипец, научный сотрудник Полтавского отделения Харьковского НИИСЭ

ОСОБЕННОСТИ СУДЕБНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ЭКСПЕРТИЗЫ КОММУНИКАТИВНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ, ЗАФИКСИРОВАННОЙ В МАТЕРИАЛАХ ВИДЕОЗАПИСИ ПРОЦЕССУАЛЬНЫХ ДЕЙСТВИЙ

Рассмотрены основные теоретико-методические вопросы и задачи по выполнению судебно-психологической экспертизы материалов видеозаписи процессуальных действий – воспроизведения обстановки и обстоятельств события, явки с повинной, допроса, опознания, очной ставки, в которых зафиксированы психологические особенности коммуникативной деятельности лица, реконструирующего событие преступления или осуществляющего опознание определенного объекта.

В настоящее время судебно-психологическая экспертиза (СПЭ) материалов видеозаписи процессуальных действий заняла прочную позицию наряду с иными видами предметных судебно-психологических исследований. Спрос органов досудебного и судебного следствия на проведение психологических экспертиз материалов видеозаписи процессуальных действий постоянно растет, что подтверждается неуклонным увеличением количества выполненных экспертных исследований. Так, за период 2002–2012 гг. в Полтавском отделении Харьковского НИИСЭ проведено более 200 СПЭ материалов видеозаписи – воспроизведения обстановки и обстоятельств события, допросов, очных ставок, опознания. В указанных экспертных исследованиях проанализированы психологические особенности коммуникативной деятельности подозреваемых, обвиняемых, свидетелей, потерпевших. Увеличение количества запросов судебно-следственных органов на проведение судебно-психологических исследований видеозаписи процессуальных действий также имеет место во всех экспертных учреждениях системы Министерства юстиции Украины.

В течение нескольких лет научно-методическая работа по выполнению СПЭ материалов видеозаписи процессуальных действий, в которых зафиксированы особенности коммуникативной деятельности личности, проводится в Полтавском отделении Харьковского НИИСЭ, и основные разрабатываемые нами положения изложены в ряде публикаций¹. На данный момент

¹ См.: *Егорова Т. М.* Возможности судебно-психологической экспертизы видеозаписей следственных действий // *Т. М. Егорова // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики — Х. : Право, 2005. — Вип. 5. — С. 476–481; Она же.* Судово-психологічна експертиза комунікативної діяльності особи, зафіксованої на відеозаписі слідчої дії, як новий вид досліджень // *Актуальні питання судової експертизи та криміналістики : зб. матер. засідання «Круглого столу», присвяченого 85-річчю створення Харківського науководослідного інституту судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса, 11–12 лист. 2008 р. — Х., 2008. — С. 347–351; Она же.* Особенности судебно-психологической экспертизы коммуникативной деятельности допрашиваемого, зафиксированной на видеозаписи следственного действия // *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики : зб. наук. праць. — Х. : Право, 2008. — Вип. 8. — С. 601–605.*

авторами розробляється методика СПЭ комунікативної діяльності людини, зафіксованої в відеозаписі.

С целью соблюдения ст. 3 Закона Украины «О судебной экспертизе»¹, создания единого научно-методического подхода к проведению указанных исследований, оптимизации и унификации исследовательского процесса на заседании секции СПЭ НКМР при Министерстве юстиции Украины 24–25 ноября 2011 г. был проведен обучающий семинар, на котором освещены основные алгоритмы методики СПЭ по материалам видеозаписи следственных действий, рассмотрены обобщенные образцы выполнения экспертных заключений (с безусловным требованием соблюдения принципа конфиденциальности), а также вопросы, стоящие на разрешении данной экспертизы. Однако формат указанного семинара не позволил нам в полной мере изложить теоретические положения, которые являются необходимыми для научного обоснования таких экспертных заключений.

Учитывая изложенное, актуальным является освещение основных аспектов, которые составляют научно-теоретическую основу судебно-психологических экспертных исследований видеозаписей процессуальных действий.

Основная задача СПЭ материалов видеозаписи – определение поведенческих признаков, свойственных самостоятельной (несамостоятельной) коммуникативной деятельности субъекта, реконструирующего событие либо осуществляющего опознание объекта в ситуации процессуального действия.

Объектом исследования данного вида СПЭ является видеозапись процессуального действия, в которой зафиксированы психологические особенности коммуникативной деятельности лица, реконструирующего событие преступления либо опознающего объект.

Предметом СПЭ материалов видеозаписи является целостная совокупность фактических данных о специфике коммуникативной деятельности лица, реконструирующего событие либо опознающего объект в процессе следственного действия, проведенного с использованием видеосъемки.

При проведении СПЭ материалов видеозаписи в основном решается вопрос о том, оказывалось ли целенаправленное психическое воздействие на допрашиваемого (опознающего) со стороны участников следственного действия², поскольку вынужденные показания под воздействием психического давления наряду со множеством иных причин могут обусловить недостоверность сообщений допрашиваемого лица³. Для решения вопроса о самостоятельности (несамостоятельности) коммуникативной деятельности анализируется вся совокупность психологических особенностей процесса общения между подозреваемым (обвиняемым, свидетелем, потерпевшим),

¹ См.: Про судову експертизу : Закон України від 25 лют. 1994 р. № 4038-ХІІ // Судово-експертна діяльність : довідник для суддів. — [2-ге вид., перероб. та допов.]. — К. : Ін Юре, 2003. — С. 146.

² См.: *Нагаев В. В.* Основы судебно-психологической экспертизы / В. В. Нагаев. — М. : Юнити, 2000. — С. 311.

³ См.: *Нуркова В. В.* Проблема истинности автобиографических воспоминаний в процессе судопроизводства / В. В. Нуркова // Вопросы психологии. — 1998. — Т. 19. — № 5. — С. 15–29; *Она же.* Психологическое исследование автобиографической памяти // Психол. журн. — 1996. — № 2. — С. 16–30.

следователем и иными участниками следственного действия (статистом, экспертом, адвокатом, понятыми и др.).

Реконструкция событий и опознание объекта в ходе следственного действия – это совокупность психических актов и психических состояний, которые являются составляющими индивидуальной коммуникативной деятельности субъекта, воссоздающего событие преступления либо узнающего конкретные объекты (людей, предметы, обстановку и т. п.).

Психический процесс *реконструкции (воспроизведения)* с точки зрения научной психологии положен в основу процессуальных действий – воспроизведения обстановки и обстоятельств события преступления, допроса, явки с повинной, очной ставки¹. Основой экспертного анализа коммуникативной деятельности лица, реконструирующего событие преступления, выступают проявления индивидуальных особенностей процесса воспроизведения (англ. *recall, reproduction*), зафиксированные в видеозаписи, – это актуализация (англ. *retrieval* – извлечение) содержания из долговременной памяти и перевод его в кратковременную память (оперативную), произвольность либо произвольность реконструкции, ее избирательный характер, использование ассоциаций, которые образуются в прошлом опыте человека, и т. п.

Психологической основой процессуального действия *опознания* является психический процесс памяти – узнавание, которое осуществляется при условии непосредственного восприятия объекта. При восприятии объекта при помощи органов чувств осуществляется сопоставление визуальных признаков с тем образом, который существует (либо не существует) в сознании субъекта, т. е. в основу опознания положена способность человека узнавать в предъявленных ему объектах тот, который воспринимался им ранее и запомнился.

Анализ коммуникативного поведения лица, реконструирующего событие преступления либо осуществляющего опознание, является многовекторным и учитывает комплекс психологических параметров и факторов, которые действуют одновременно, неразрывно и параллельно (или последовательно). С учетом изложенного в экспертном заключении анализируются коммуникативная тактика процесса следственного действия, особенности вербальной продукции лица, реконструирующего событие либо узнающего объект, и его невербальные реакции.

Коммуникативная тактика (как совокупность практических ходов) в процессе взаимодействия между допрашиваемым лицом и иными участниками следственного действия определяется спецификой поставленных вопросов (открытого, альтернативного или суггестивного характера), их последовательностью, компоновкой, спецификой интеракции, эмоциональным фоном следственного действия, динамичностью ситуации, особенностями помещения, предметами обстановки и т. п.

Исследование коммуникативной деятельности субъекта, воссоздающего событие преступления либо осуществляющего опознание, заключается в анализе совокупности психологических особенностей его вербальной продукции и невербальных реакций.

¹ См.: Васильев В. Л. Юридическая психология / В. Л. Васильев. — СПб. : Питер, 1997. — С. 459–520.

Сообщения (*вербальная продукция*) допрашиваемого представляют собой систему его знаний о событии преступления либо об опознаваемом объекте, имеют специфику организации содержательного материала, облекаются в формы мыслительной деятельности (суждения и умозаключения) и содержат отношение к сообщаемому материалу. Логической единицей психологического анализа мыслительного процесса является мыслительный акт, или логема (логическая фраза)¹.

Реконструкция (воспроизведение) допрашиваемым обстоятельств, относящихся к предмету расследования по уголовному делу, состоит из содержательных фрагментов, которые являются алгоритмами и в своей совокупности составляют сюжет воспроизводимых событий. Каждый из сюжетных фрагментов в свою очередь также состоит из алгоритмов в виде высказанных суждений (логем, т. е. мыслительных актов). Психологический анализ вербальной деятельности допрашиваемого должен основываться на анализе мыслительных актов, поскольку отдельные логемы и их сочетания отражают либо не отражают отношения между сообщаемыми фактами.

Если совокупность суждений, при помощи которых конструируется повествование, обусловлена центральными содержательными звеньями воспроизводимых событий и подчинена им, суждения хронологически последовательны и объединены между собой общностью содержания, между реконструируемыми событиями отражены существенные и частные отношения, мыслительные акты являются взаимосвязанными и взаимодополняющими, объединены между собой во времени, то отражение конкретного явления действительности в мыслительном процессе допрашиваемого имеет характер цельности, сбалансированного описания докриминальной, криминальной и посткриминальной стадий противоправного деяния. Указанные особенности характерны для отражения в сознании субъекта события, зафиксированного в его опыте, в соответствии с чем сформирована цельная внутренняя модель, на основании которой субъект активно формирует собственное повествование, что по сути и является существенным признаком самостоятельной реконструктивной деятельности².

Экспертный анализ процесса опознания включает зафиксированные в видеозаписи особенности поведения субъекта в процессе узнавания: simultанности (мгновенного совпадения образа объекта, зафиксированного в памяти, с объектом, воспринимаемым в момент его предъявления для опознания), сукцессивности (постепенного, при помощи мыслительных актов,

¹ См.: Кодухов В. И. Мышление и языковые значения и функции / В. И. Кодухов // Язык и мышление. — М. : Наука, 1967. — С. 102–115; Чесноков П. В. О взаимоотношении формальных типов языковых и логических построений / П. В. Чесноков // Там же. — С. 88–101.

² См.: Егорова Т. М. Анализ вербальной деятельности допрашиваемого в судебно-психологической экспертизе материалов следственного действия / Т. М. Егорова // Судова експертиза. Сучасний стан та перспективи розвитку : тези доповідей. — К. : М-во юстиції України, 2010. — С. 375–379.

узнавания признаков объекта, сохраненных в памяти, с воспринимаемыми при опознании). Если быстрого и автоматического узнавания не произошло, осуществляются (либо не осуществляются) осмысленное припоминание и развернутое сопоставление признаков, в результате чего наступает стадия узнавания либо неузнавания. Узнавание зависит от психической активности субъекта, что необходимо отметить в экспертном заключении. При психологическом анализе процесса опознания, зафиксированного на видеозаписи, следует определить опорные сигналы, которые использует субъект, узнавая некий объект (как одушевленный, так и неодушевленный). При опознании другого человека доминирующими являются признаки его внешности и манеры речи. Учитывая то, что наибольшую информационную нагрузку при опознании несут признаки внешности человека, необходимо проанализировать особенности их словесного описания (статичных и динамичных признаков внешности, особых примет). При психологическом анализе процесса опознания манеры речи следует констатировать ее особые приметы – тембр голоса, дефекты, скорость, типичные речевые конструкции, употребление жаргонизмов, диалекта и т. п.

В *невербальных реакциях* (мимика, пантомимика, интонация, громкость, темп речи, особенности визуального контакта и др.) отображаются психофизиологические состояния человека, которые по своей психологической сути являются спонтанными, подсознательными. Соотношение вербальных и невербальных характеристик коммуникативной деятельности в процессе воссоздания события либо опознания объекта рассматривается в качестве показателя конгруэнтности – неконгруэнтности общения. Конгруэнтное общение констатируется при условии соответствия и взаимодополнения вербальных и невербальных характеристик участников коммуникативного процесса. Неконгруэнтному общению присуще противоречие между вербальной и невербальной сторонами коммуникативного послания. Неконгруэнтность свидетельствует в пользу того, что в сознании субъекта общения существуют внутренне противоречивые модели поведения, что проявляется во внешних признаках психической напряженности невербальных реакций.

Таким образом, для констатации самостоятельности (несамостоятельности) процесса реконструкции события лицом, дающим показания о событии преступления, либо опознающим объект, а также для определения наличия и степени влияния на него со стороны лиц, участвовавших в проведении следственного действия с применением видеосъемки, необходимым является совокупный анализ психологических особенностей вербальной и невербальной деятельности субъекта. Такой анализ позволяет определить наличие (либо отсутствие) противоречий между вербальными и невербальными особенностями коммуникативных единиц, которые свидетельствуют в пользу существования (либо отсутствия) в сознании субъекта внутренне противоречивых моделей поведения, характерных для процесса общения при условии вмешательства (либо без вмешательства) посторонних факторов.

**ОСОБЛИВОСТІ СУДОВО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ
КОМУНІКАТИВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ, ЗАФІКСОВАНОЇ В МАТЕРІАЛАХ
ВІДЕОЗАПИСУ ПРОЦЕСУАЛЬНИХ ДІЙ**

Т. М. Єгорова, О. О. Слінець

Розглянуто основні теоретико-методичні питання та завдання з виконання судово-психологічної експертизи матеріалів відеозапису процесуальних дій – відтворення обстановки та обставин події, з'явлення з повинною, допиту, упізнання, очної ставки, у яких зафіксовано психологічні особливості комунікативної діяльності особи, що реконструює подію злочину або здійснює впізнання певного об'єкта.

**PECULIARITIES OF FORENSIC PSYCHOLOGICAL EXAMINATION OF
COMMUNICATIONS RECORDED ON VIDEO DURING THE LEGAL
PROCEEDINGS**

T. M. Egorova, E. A. Slipets

The article deals with the basic theoretical and methodological issues and tasks of forensic psychological examination of video recordings of the legal proceedings – reconstruction of the environment and circumstances of the act, surrender, interrogation, identification, confrontation that record psychological peculiarities of a person's communications in the reconstruction of the crime or identification of a certain object.

— форма рухів письмових знаків при виконанні виражених петель може змінюватися на «сліпі» петлі або на прямолінійні штрихи (спостерігається в буквах «в», «ш»).

Зазначене свідчать про те, що письмо незвичними пишучими приладами (пензлем масляною фарбою, вістрям колючого предмета (цвях, голка, шило тощо) призводить до змін почеркових ознак, які є результатом взаємодії пишучого приладу з матеріалом письма.

При виконанні почеркових об'єктів «сухим способом», при якому фарба частково проникає в пишучу поверхню, іноді краска відлущується, проникає в кракелюр, проведення ідентифікаційного дослідження не завжди можливе.

При виконанні почеркових об'єктів «мокрим способом», під час якого відбувається повне з'єднання пишучого приладу з поверхнею, за умови достатнього обсягу графічного матеріалу та відповідних зразків, можливе вирішення питання про їх виконавця, оскільки істотних змін загальних і окремих ознак почерку не відбувається, що свідчить про їхню стійкість.

ОСОБЕННОСТИ ИССЛЕДОВАНИЯ ПОДПИСЕЙ ХУДОЖНИКОВ ПРИ РЕШЕНИИ ВОПРОСА ОБ АТРИБУЦИИ КАРТИН

О. В. Довженко, Е. В. Ковкина, Е. С. Дробышева

Рассмотрены случаи из практики исследования подписей, выполненных непривычными пишущими приборами: кистью масляной краской, острием колющего предмета (гвоздь, игла, шило и др.) на относительно мягкой (холст) и твердой (картон, доска) поверхностях, на которые нанесены слои грунтовки и масляной краски.

PECULIARITIES OF EXAMINING ARTISTS' SIGNATURES DURING THE ATTRIBUTION OF PAINTINGS

O. V. Dovzhenko, Y. V. Kovkina, O. S. Drobysheva

The article deals with cases from experts' experience while examining signatures made with unconventional writing and drawing supplies: a brush and oil-based paints, a tip of a piercing instrument (a nail, a needle, an awl and others) on relatively soft (canvases) and hard (cardboard, wood board) surfaces covered with layers of priming and oil-based paint.

УДК 343.148.4

Д. И. Гайдамакина, старший научный сотрудник Харьковского НИИСЭ,
Е. В. Максюк, судебный эксперт Харьковского НИИСЭ

ОБ ИЗМЕНЕНИИ ПРИЗНАКОВ ПОЧЕРКА ПРИ ПИСЬМЕ НА НЕОБЫЧНОЙ ПОВЕРХНОСТИ

Рассмотрены результаты эксперимента по исследованию рукописных записей, выполненных привычным пишущим прибором (шариковой ручкой) на

необычной поверхности (салфетке), и проанализированы изменения общих признаков почерка, которые появляются вследствие такого выполнения.

В экспертной практике нередко встречаются случаи, когда объектами исследования являются рукописные записи, выполненные на необычном материале письма. Характер подложки существенно влияет на признаки почерка исполнителя. Анализом причин изменений признаков почерка вследствие влияния непривычных письменных материалов занимались Г. В. Рожкова¹, Б. Н. Рюмин², В. В. Томила³, Н. С. Вольвач⁴ и др. Однако необходимость в более глубоком изучении вопроса влияния на процесс письма необычного материала письма до сих пор остается актуальной. Исследование рукописных записей на необычных материалах имеет большое значение для установления личности писавшего, когда такие записи выполнены в связи с приготовлением или совершением преступления, например, выполнение записи суммы денег на салфетке в связи с дачей взятки и в ряде других случаев. Поэтому изучение влияния необычных письменных материалов на признаки почерка имеет большое значение, поскольку это обусловливает идентификационные возможности экспертных исследований.

Идентификация лица по почерку заключается как в сравнительном исследовании, так и в умении правильно оценить признаки и определить закономерности их изменения. Установление этих закономерностей возможно либо путем обобщения экспертной практики, либо проведением эксперимента и изучением экспериментальных образцов почерка, выполненных на непривычных материалах письма. Эксперты-почерковеды Харьковского НИИ судебных экспертиз остановились на втором пути. В связи с этим в институте проводилась научно-исследовательская работа по вопросу устойчивости и изменчивости почерка в зависимости от использования различных письменных материалов. Эта работа основана на экспериментальных исследованиях. В качестве непривычных письменных материалов использовались стекло, ткань (полотно), картон и салфетка. Рассмотрим результаты, полученные при исследовании записей, выполненных на салфетках.

В процессе исследования были отобраны краткие записи номеров телефонов, дат, времени и сумм денег (в 12 цифровых знаков, а также в 5, 8 и 10 буквенных и цифровых знаков) у каждого лица индивидуально: сначала в привычных для пишущего условиях: рабочая поза при письме, привычный пишущий прибор – шариковая ручка, стандартные листы бумаги форматом А4, а затем эти же рукописные записи выполнялись в той же позе и тем же пишущим прибором, но уже с изменением материала письма – вместо обыч-

¹ См.: Рожкова Г. В. Устойчивость признаков почерка при использовании непривычных письменных материалов / Г. В. Рожкова // Проблемы судебной экспертизы. — Х. : ХНИИСЭ, 1962.

² См.: Рюмин Б. Н. О влиянии материала письма с неровной поверхностью на признаки почерка / Б. Н. Рюмин // Сборник работ по криминалистике (графические исследования). — М. : МВД СССР, 1957. — С. 148–156.

³ См.: Томила В. В. Основы судебно-медицинской экспертизы письма / В. В. Томила. — М. : Медицина, 1974. — С. 51–52.

⁴ См.: Вольвач Н. С. О влиянии свойств пишущего прибора на признаки почерка / Н. С. Вольвач // Криминалистика и судебная экспертиза. — К., 1957. — С. 57–60.

ной бумаги использовалась салфетка. Умышленные изменения почерка самим пишущим не допускались. Кроме того, у испытуемых отбирались свободные образцы почерков для проверки обоснованности выводов при анализе полученного экспериментального материала. Все испытуемые, участвовавшие в эксперименте, обладали высоковыработанным почерком. В эксперименте участвовали 25 человек, были отобраны 250 экспериментальных записей (кроме свободных образцов почерков испытуемых). Пять из 25-ти испытуемых во время отбора экспериментального материала выполняли записи с использованием печатного шрифта, а 20 – скорописью. При обработке экспериментальных образцов изучались общие и частные признаки почерка, а также взаимозависимость изменений этих признаков.

У лиц, участвовавших в эксперименте, происходили такие существенные изменения общих признаков, отражающих степень и характер сформированности письменно-двигательного навыка:

- снижалась конструктивная сложность почерка (у 22-х лиц происходило упрощение движений, отсутствовали начальные и заключительные штрихи при выполнении букв и цифр);

- снижалась четкость почерка (у 15-ти испытуемых из-за обводок, дорисовок, деформации цифр и букв);

- снижалась стройность почерка также (у 15-ти испытуемых из-за неравномерности интервалов между буквами или цифрами наблюдались изломы овальных частей цифр и букв, а также извилистость в прямолинейных штрихах, неравномерность размеров деформированных букв и цифр);

- снижалась координация движений первой группы (у 17-ти испытуемых проявились извилистость и угловатость штрихов, неточность мелких движений);

- значительно снижался темп движений (у 20-ти лиц происходил переход от быстрого темпа к среднему, от среднего – к медленному из-за мягкой поверхности салфетки, чтобы избежать разрывов ее поверхности);

- появилась частичная зеркальность (у семи испытуемых отдельные штрихи в овалах букв и цифр, которые должны выполняться левоокружными движениями, выполнены правоокружными движениями).

Значительные изменения произошли также в общих признаках, отражающих структурные характеристики траектории движений:

- размер букв и цифр увеличивался (у всех лиц в среднем на 2 мм), становился более неравномерным;

- разгон изменялся в сторону увеличения (у всех испытуемых);

- расстановка букв и цифр увеличивалась (увеличение размера букв и цифр повлекло за собой увеличение их расстановки, однако это не привело к переходу почерка в другую группу принятого деления расстановки букв и цифр. Наблюдалась неравномерность интервалов между буквами и цифрами; при выполнении вертикальных элементов букв и цифр ширина штриха оставалась одинаковой);

- связность букв резко снизилась (у 20-ти испытуемых вследствие мягкой поверхности салфетки во избежание разрывов ее поверхности. Измеряя связность путем подсчета слитных и интервальных соединений букв,

можно констатировать, что связность букв и цифр уменьшилась, слитное соединение букв и цифр наблюдалось только у пяти испытуемых. Отсутствие связности букв также характерно как для лиц, выполнявших записи по типу печатных знаков, так и для лиц, выполнявших записи скорописью);

— нажим стал более интенсивным (у 25 лиц ширина приводящих и отводящих штрихов одинакова, поскольку отводящие штрихи, выполненные с меньшей силой давления, малоразличимы на рельефной поверхности; вдавленность штрихов увеличилась вследствие мягкой поверхности салфетки);

— наклон букв и цифр в основном не изменился, немного уменьшился угол наклона.

Анализируя общие признаки, отражающие пространственную ориентацию (относительное размещение) фрагментов записей и движений, которыми они выполнялись, можно сказать, что направление линии письма в строке оставалось неизменным – горизонтальным, а форма линии письма менялась с прямолинейной на ступенчатую.

Кроме того, из-за сильного нажима на мягкую поверхность салфетки при выполнении отдельных записей у 15-ти испытуемых произошли фрагментарные разрывы этой поверхности, вследствие чего некоторые буквенные и цифровые знаки стали непригодными для обработки.

У всех 25-ти испытуемых произошли изменения и в частных признаках почерка:

— форма движений при выполнении начальных штрихов большинства букв и цифр изменилась с дуговой и петлевой на прямолинейную (у 22-х испытуемых);

— форма движений при соединении первого и второго элементов буквы «н» изменилась с возвратно-прямолинейной на угловатую (у 17-ти лиц);

— точки начала движений в буквах: «т», «ч», «в», а также в цифрах: «3», «9», «0», «6», «7», «4», «1» представляют собой тупые сильнонажимные штрихи, в то время как в привычных условиях они выполнены тонкими волосатыми остроконечными штрихами (у 24-х испытуемых).

Анализируя экспериментальные образцы почерков лиц на необычном материале письма – салфетке, можно сказать, что поверхность письменного материала воздействует на признаки почерка исполнителей. Как отмечает Г. В. Рожкова, характер и объем изменений этих признаков почерка у каждого исполнителя в отдельности обусловлены особенностями центральной нервной системы этого исполнителя¹. Мягкая шероховатая поверхность салфетки оказывает большее сопротивление при движении по ней пишущего прибора – шариковой ручки, чем гладкая поверхность, вследствие чего увеличивается коэффициент трения, что изменяет напряжение мышц руки. В результате этого изменяются свойства нервно-мышечного аппарата в сторону снижения его работоспособности. Наступает дискоординация мышечных движений, что приводит к изменению отдельных признаков почерка. Одновременно изменения, которые рассматриваются как результат влияния характера поверхности материала письма, являются также следствием физиологических процессов – ответной реакции центральной нервной системы

¹ См.: Рожкова Г. В. Указ. работа. — С. 18–20.

и подчиненных ей систем и органов на действие необычных факторов. Общий результат этих процессов – более или менее значительное нарушение двигательных условных рефлексов. При письме в нормальных (привычных) условиях процессы возбуждения и торможения находятся в уравновешенном состоянии, влияние же непривычных условий письма нарушает равновесие между этими процессами. Происходит сдвиг нервных процессов в сторону преобладания торможения. Отсюда у испытуемых при выполнении записей на непривычном материале письма – салфетке наблюдалось снижение темпа, связности, координации движений, стройности почерка. А. А. Ухтомский в работе о функциональной подвижности писал о том, что при развитии тормозного процесса скорость реакции тканей замедляется и уменьшается функциональная подвижность¹. Другими словами, функциональное состояние двигательного аппарата человека изменяется в результате перемен условий. Поэтому вполне будут логичны отклонения, которые появляются при письме на непривычном материале письма, в частности на салфетке.

При исследовании записей, выполненных на непривычном материале письма (салфетке), первоочередная задача эксперта – выявить изменения общих и частных признаков почерка. Второе и более сложное задание – оценить установленные в ходе исследования различающиеся признаки почерка: являются ли они результатом влияния непривычного письменного материала либо их появление связано с другими причинами, например, с необычным состоянием писавшего и др. Для этого эксперту необходимо знать данные о характере изменений признаков почерка, появившихся в результате влияния поверхности непривычного материала. При решении указанных задач эксперт может столкнуться с двумя ситуациями: в первой он может выявить два комплекса признаков – комплекс совпадающих признаков, которые идентифицируют почерк конкретного исполнителя, и комплекс различающихся диагностических признаков, которые объясняются выполнением записей на необычном материале письма и подкрепляют категорический положительный вывод об исполнителе записей; во второй эксперт выявляет только один комплекс различающихся признаков и дает категорический отрицательный вывод о тождестве. В этом случае ему необходимо разграничить различающиеся признаки, не связанные с влиянием непривычных условий письма, и различия, которые образовались именно в результате выполнения записей на непривычном материале письма. Это иногда очень трудно сделать, поскольку изменения признаков почерка при использовании непривычного материала письма и в других случаях бывают внешне очень похожими, учитывая краткость графических объектов. Поэтому, чтобы избежать ошибок в оценке признаков и в последующем при решении идентификационных задач необходимо четко знать, какие изменения общих и частных признаков почерка наступают при выполнении записей на непривычном материале письма.

Таким образом, изложенное свидетельствует о сложности идентификационного исследования записей на непривычном материале письма, особенно в части объяснения происхождения различающихся признаков, их

¹ См.: Ухтомский А. А. Возбуждение, утомление, торможение / А. А. Ухтомский // Собр. соч. : в 6 т. — Л., 1951. — Т. 2.

оценки и значимости. Знание характера изменений признаков почерка, наступающих в случае письма на непривычном материале – салфетке, позволит эксперту успешно решать поставленные перед ним идентификационные и диагностические задачи.

ПРО ЗМІНУ ОЗНАК ПОЧЕРКУ ПРИ ПИСЬМІ НА НЕЗВИЧНІЙ ПОВЕРХНІ

Д. І. Гайдамакіна, О. В. Максюк

Розглянуто результати експерименту з дослідження рукописних записів, виконаних звичним пишучим приладом (кульковою ручкою) на незвичній поверхні (серветці), та проаналізовано зміни загальних ознак почерку, які з'являються внаслідок такого виконання.

ON THE CHANGES IN THE FEATURES OF HANDWRITING WHILE WRITING ON AN UNCONVENTIONAL SURFACE

D. I. Gaidamakina, E. V. Maksuk

The article provides findings of the experiment studying handwritten inscriptions made with a conventional writing supply (ballpoint pen) on an unconventional surface (a napkin) and analyzes changes in general features of the handwriting revealed in this particular setting.

УДК 343.148.4

Є. В. Ковкіна, судовий експерт Харківського НДІСЕ,
О. М. Смоліна, судовий експерт Харківського НДІСЕ,
Л. О. Грінченко, судовий експерт Харківського НДІСЕ

ЗАКОНОМІРНОСТІ ЗМІН ЗАГАЛЬНИХ І ОКРЕМИХ ОЗНАК ПОЧЕРКУ ПРИ ВИКОНАННІ РУКОПИСНИХ ЗАПИСІВ МАСЛЯНОЮ КРЕЙДОЮ НА ТКАНИНІ ТА ШПАЛЕРАХ

Розглянуто питання стійкості загальних і окремих ознак почерку при виконанні рукописних записів масляною крейдою на тканині та шпалерах. Виокремлено діагностичні ознаки, які характерно проявляються при зазначених видах незвичних умов виконання рукописних записів.

Основним завданням дослідження почерку або підписів є ідентифікація конкретного виконавця. Такі властивості почерку, як індивідуальність і стійкість, надають можливість реалізувати це завдання. Індивідуальність почерку вказує на його своєрідність, яка містить сукупність особливостей, притаманних почерку лише одній особі і є відмінною від інших. Незважаючи на причини, які викликають зміни почерку, система рухів (їх стереотипність) у цілому залишається відносно стійкою. У зв'язку з цим зберігання та відтворення особливостей почерку навіть при виконанні

СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА ВІДЕОЗВУКОЗАПИСУ

УДК 343.141:534.78

Е. И. Галяшина, заместитель заведующей кафедрой судебных экспертиз Московской государственной юридической академии имени О. Е. Кутафина, доктор юридических наук, доктор филологических наук, профессор, академик РАЕН,
Г. П. Шамаев, заместитель директора АНО «СОДЭКС МГЮА имени О. Е. Кутафина», кандидат юридических наук

ВЕРИФИКАЦИЯ РЕЗУЛЬТАТОВ НЕГЛАСНОЙ ВИДЕОЗВУКОЗАПИСИ И ОБЕСПЕЧЕНИЕ ИХ ДОСТОВЕРНОСТИ КАК ДОКАЗАТЕЛЬСТВА ПО УГОЛОВНОМУ ДЕЛУ

Изучена проблема надлежащего оформления результатов негласных оперативно-розыскных мероприятий (фонограмм и видеофонограмм), приобщаемых как доказательства по уголовным делам. Обозначены основные требования, предъявляемые к подобным материалам, и представлены рекомендации по верификации результатов оперативно-розыскных мероприятий для обеспечения возможности их использования как цифровых доказательств.

Материалы оперативной видеосъемки или звукозаписи давно стали привычным доказательством по уголовным делам. При совершении экономических преступлений, преступлений против правосудия (мошенничество, вымогательство, получение или дача взятки, злоупотребление должностными полномочиями или их превышение, провокация взятки либо коммерческого подкупа и др.) каких-либо материальных следов или признаков преступлений практически не формируется, а для правильной квалификации деяния необходимо доказать его умышленный характер, нужны объективные источники информации о событии.

Считать вину конкретного лица в совершении коррупционного преступления доказанной можно, установив цели преступного деяния. Этап приготовления к совершению коррупционных преступлений обычно выражается в переговорах преступника/членов преступной группы с потерпевшим, в ходе которых выдвигаются определенные требования. Квалификация подобных деяний отчасти зависит от речевого поведения участников (например, одни и те же действия лиц в различных ситуациях могут быть квалифицированы по ст. 290, 291 или 304 УК РФ). Получить объективную информацию о преступлении можно путем применения звуко- и видеозаписи в ходе

оперативных мероприятий: наблюдение, прослушивание телефонных переговоров; оперативный эксперимент.

Проведение оперативно-розыскных мероприятий (ОРМ) регламентируется соответствующими нормативно-правовыми актами¹ и межведомственными инструкциями. Впоследствии материалы ОРМ передаются в следственные органы или суд в соответствии с действующей межведомственной инструкцией². После возбуждения уголовного дела фонограммы и видеофонограммы, полученные в ходе ОРМ, прослушиваются и просматриваются в рамках проводящихся осмотров предметов и документов, а затем приобщаются к материалам уголовного дела в качестве вещественных доказательств. Действующий порядок получения материалов ОРМ и их направления в следственные органы или суд не позволяет в полной мере обеспечить соответствие этих материалов требованиям относимости, допустимости и достоверности, предъявляемым к доказательствам по уголовному делу.

Формируемые в рамках ОРМ материалы представляют собой информацию (фонограммы и видеофонограммы), записанную в цифровом виде на различных носителях, а значит, являются цифровыми доказательствами, т. е. информацией, хранящейся или передающейся в бинарной форме, имеющей значение для суда³. В 1997 г. были утверждены «Принципы и план действий по борьбе с высокотехнологическими преступлениями». В соответствии с распоряжением Президента РФ «О реализации договоренностей, достигнутых на встрече глав государств и правительств «восьмерки» в Бирмингеме (Великобритания)» от 11 ноября 1998 г. № 396-рп главным ведомством, осуществляющим контроль за реализацией согласованного в рамках «восьмерки» плана действий по борьбе с преступлениями в сфере высоких технологий и подготовку в рамках «восьмерки» доклада о ходе его реализации, определена Генеральная прокуратура РФ. В настоящее время Международной организацией по компьютерным доказательствам (IOCE) приняты принципы⁴, которыми надлежит руководствоваться при поиске, обнаружении, фиксации, изъятии, исследовании и хранении цифровых доказательств, к каковым относятся и цифровые сигналограммы⁵. Хотя последние, формируемые в ходе ОРМ, формально не «изымаются», а «получаются»⁶, считаем

¹ См.: Об оперативно-розыскной деятельности : Федеральный закон от 12 августа 1995 г. № 144-ФЗ.

² См.: Об утверждении Инструкции о порядке представления результатов оперативно-розыскной деятельности дознавателю, органу дознания, следователю, прокурору или в суд: приказ МВД, ФСБ, ФСО, ФТС, СВР, ФСИН, ФСКН, Минобороны от 17 апреля 2007 г. № 368/185164/481 32/184 97/147.

³ См.: Guidelines for best practice in the forensic examination of digital technology. IOCE, May 2002 [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://www.ioce.org/fileadmin/user_upload/2002/. — 20.04.2012.

⁴ См.: IOCE: Principles [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.ioce.org/core.php?ID=5>. — 20.04.2012.

⁵ Здесь: фонограммы и видеофонограммы (см. ГОСТ 13699-91 «Запись и воспроизведение информации»).

⁶ См.: Ст. 5 Федерального закона «Об оперативно-розыскной деятельности» от 12 августа 1995 г. № 144-ФЗ.

необходимым, чтобы при их получении указанные принципы соблюдались, поскольку это позволит обеспечить возможность проверки на предмет достоверности, относимости и допустимости сигналограмм, полученных в рамках ОРМ и приобщенных впоследствии к материалам уголовного дела в качестве доказательств. При этом необходимо различать оригинал цифрового доказательства, его дубликат и копию. Оригинальным цифровым доказательством являются материальные носители и такие информационные объекты, которые связаны с этими носителями на момент изъятия (получения). Дубликатом является точная цифровая репродукция всех информационных объектов, хранящихся на оригинальном материальном носителе, а копией – точная репродукция информации, содержащейся в информационных объектах, независимая от материального носителя¹.

При проведении ОРМ оригиналом будет видеофонограмма, записанная на носителе информации, находящемся непосредственно в устройстве (кассета, встроенная память) и иногда неотделимом от него. Дубликатом будет файл-образ содержимого памяти устройства записи, в то время как копией – аудио- или видеофайл, скопированный на любой другой носитель информации (например, НЖМД компьютера). Иногда под копией видеофонограммы, полученной каким-либо цифровым записывающим устройством, понимают файл, содержащий зафиксированную информацию, но записанный в другом формате (т. е. конвертированный). Необходимо учитывать, что полученный в результате конвертации объект является не дубликатом оригинальной сигналограммы, а по сути новым объектом, в определенной степени связанный с оригиналом.

Специфика процесса конвертации заключается в том, что изображение и звук, закодированные по одним алгоритмам в цифровом записывающем устройстве, преобразуются в новые изображения и звук, закодированные по другим алгоритмам. При этом может быть удален или создан какой-либо объем данных. Например, при конвертации звука из формата WAVE в формат MPEG Layer-3 часть исходной (оригинальной) звуковой информации будет утрачена вследствие неизбежных потерь, возникающих при преобразовании и сжатии. При обратном преобразовании утраченные данные будут восполнены «нулевой» информацией. При этом полученная фонограмма не будет точно соответствовать первоначальному оригиналу, хотя и будет представлена в таком же формате.

Большинство цифровых диктофонов кодируют аудиоинформацию при помощи специфических алгоритмов, в результате чего ее можно воспроизвести только на самих диктофонах или при помощи прилагающихся к ним программ. Для обеспечения возможности прослушивания на любом компьютере в прилагаемых программах обычно предусмотрена функция конвертации в формат WAVE, являющийся практически универсальным. При записи на компакт-диск файлов с фонограммами, полученными в ходе ОРМ, полагаем необходимым копировать два файла: в оригинальном формате и преобразованном виде, что позволит обеспечить как возможность проверки источника происхождения фонограммы, так и возможность ее прослушивания с помощью любого компьютера.

¹ См.: Guidelines for best practice in the forensic examination of digital technology.

Только дубликат цифрового доказательства точно и полностью воспроизводит оригинал. В настоящее время дубликат фонограммы или видеофонограммы может быть получен при снятии образа с оригинального носителя, в результате чего не только фонограмма сохранится в полном объеме, но и будут зафиксированы свойства носителя информации. При таком способе копирования аудио- или видеофайла не будет утрачена или изменена криминалистически значимая информация. В то же время при обычном копировании файла могут быть внесены изменения в некоторые атрибуты фонограммы/видеофонограммы, в частности в дату создания файла.

При копировании записанной на устройство информации, полученной в рамках ОРМ, видеофонограммы преобразовываются в один из распространенных форматов. При этом оригиналы видеофонограмм не копируются из памяти устройства, где они хранятся в исходном формате. Вместе с тем, для установления достоверности видеофонограмм-копий, равно как исключения сомнений в их полном и точном соответствии оригиналам, а также исключения возможности внесения при перезаписи каких-либо изменений необходимо сличить приобщенные к материалам дела цифровые видеофонограммы с точными (непреобразованными исходными) дубликатами видеофонограмм. Учитывая, что технические средства применяются при проведении многих ОРМ, оригиналы видеофонограммы спустя короткое время безвозвратно утрачиваются. В распоряжении следствия и суда остается только копия, которая даже не может считаться таковой в полном смысле этого слова. В преобразованных видеофонограммах сохраняется созданная при помощи программных средств информация, находящаяся в определенной связи с оригинальной видеофонограммой, но не с объектом съемки.

Таким образом, при записи полученных видеофонограмм на носители для приобщения к материалам ОРМ необходимо сохранять не только преобразованную видеофонограмму, сохраненную в одном из распространенных форматов, но и дубликат оригинального файла, записанного в памяти устройства. Если запись осуществлялась на сменные магнитные носители (кассеты), они также должны приобщаться к материалам ОРМ.

В документах, фиксирующих результаты ОРМ, следует указывать название файла, дату создания и последнего изменения, атрибуты файла, информацию о дате/времени записи файла на компакт-диск и программу, использованную для записи диска. К индивидуальным признакам, кроме указанных, относятся также алгоритмы кодирования изображения и звука (кодеки), характеристики цветовых моделей, настройки формата, разрядность, частота дискретизации, длительность с точностью до долей секунды, а также информация об устройстве, использованном для звуко- или видеоозвучивания (модель, серийный номер). Отметим, что необходимые и подробные сведения о параметрах аудио- или видеофайлов могут быть легко получены при помощи свободно распространяемых программ (например, MediaInfo¹).

Для устранения возможных сомнений в достоверности записанной на копии визуальной и звуковой информации и исключения возможности мон-

¹ См.: [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://mediainfo.sourceforge.net/ru>. — 20.04.2012.

тажа видеофонограмм при производстве экспертизы эксперту необходимо представлять устройство, использованное для видео-, звукозаписи (цифровой регистратор, видеокамера, микрофон), а также детальные сведения об обстоятельствах и технических условиях проведения видеозвукозаписи, идентифицирующих реквизитах исходного файла, способе его преобразования при перезаписи. Именно поэтому подробное указание технических средств и обстоятельств видео-, звукозаписи способствует устранению сомнений в достоверности видеофонограмм.

На практике в документах, составляемых по результатам ОРМ, свойства и технические характеристики применяемых технических средств обычно не указываются на том основании, что это относится к государственной тайне. Однако передача видеозвукозаписывающей аппаратуры участникам оперативно-розыскных мероприятий осуществляется в присутствии произвольно отобранных случайным образом граждан – понятых. Иногда при передаче проверяется работоспособность устройства и (к сожалению не всегда) отсутствие заранее записанной информации. Факт демонстрации функционирования записывающего устройства и тем более его передачи посторонним лицам указывает на то, что внешний вид, способ переключения режимов работы не относятся к сведениям, составляющим государственную тайну. Если оперативный работник посчитал возможным опробовать правильность функционирования изделия в присутствии посторонних лиц, то ничто не мешает представить данное изделие в суд для опробования его работоспособности и демонстрации его возможностей участникам уголовного судопроизводства.

Во избежание внесения случайных изменений в содержимое памяти подключаемых цифровых записывающих устройств при их подключении к компьютеру для копирования записанных фонограмм и видеофонограмм необходимо применять средства блокировки записи. Большинство современных цифровых диктофонов подключаются к компьютерам через порты USB, и для предотвращения изменения содержащейся на них информации могут быть применены программные средства блокировки записи, такие как NCFS Write-block XP, USB Write-protector и их многочисленные аналоги. При использовании программы-блокиратора необходимо учитывать, что некоторые из них требуют перезагрузки компьютера для активации блокировки. Блокировка записи также должна быть включена и при проверке отсутствия в памяти устройства какой-либо заранее записанной информации перед проведением ОРМ.

Неизменность содержания фонограммы или видеофонограммы может быть проконтролирована путем верификации файла при помощи расчета контрольных сумм (хэша) до и после каждой операции по его воспроизведению, репродуцированию, передаче и т. п. В зарубежной практике¹ наиболее распространен расчет хэша по алгоритмам MD5 (Message Digest 5)

¹ См.: Newby T. Rethinking the storage of computer evidence / T. Newby, J. M. Schwarz, O. L. Carroll // Resource Material Series No. 79. — UNAFEI, Tokyo, Japan. — Dec. 2009. — P. 44 [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://www.unafei.or.jp/english/pdf/RS_No79/No79_00All.pdf. — 10.04.2012.

или SHA-1 (Secure Hash Algorithm-1), которые обеспечивают очень высокую надежность верификации: вероятность совпадения значений хэша для двух разных файлов приблизительно оценивается в 1 к 10^{38} . Следует также отметить, что расчет хэша – однонаправленный и из полученного значения невозможно воссоздать исходный файл, при том что контрольная сумма (хэш) может быть рассчитана для абсолютно любого типа файлов.

Отметим, что некоторые современные цифровые устройства звукозаписи (например, диктофоны EDIC-mini¹) позволяют проконтролировать неизменность содержимого фонограмм путем записи непосредственно в тело файла дополнительной служебной информации (цифровой подписи), в том числе серийного номера устройства. Однако эта возможность практически не используется правоохранительными органами для верификации фонограмм.

Учитывая простоту и доступность средств для расчета хэша (например, программа Arpoon Checksum², позволяющая рассчитывать хэш по различным алгоритмам не только для одиночных файлов, но и для каталогов), высокую надежность и простоту фиксации его результатов представляется целесообразным выполнять эту операцию при верификации цифровых видеофонограмм, полученных в ходе ОРМ. После расчета контрольной суммы любое, даже самое незначительное изменение файла (в том числе не связанное с изменением содержимого сигналаграммы) будет легко выявлено. Поэтому хэш нужно рассчитывать в тот момент, как только впервые получен файл с сигналаграммой, поскольку полученное значение является ориентиром при последующих операциях с сигналаграммой. Однако невыполнение этой рекомендации на стадии оформления результатов ОРМ не означает, что хэш не должен быть рассчитан позднее (например, на стадии проведения следственных действий по прослушиванию и просмотру записанных сигналаграмм или при судебно-экспертном исследовании).

На практике нередки случаи, когда изменения в полученную сигналаграмму вносятся сразу после окончания ОРМ. Наиболее распространено удаление начального и конечного фрагментов видеофонограмм, поскольку, по мнению оперативных работников, они не содержат какой-либо ценной информации. В качестве еще одной причины подобных манипуляций указывается необходимость сохранения в тайне внешности оперативных работников. В некоторых случаях от оригинальной видеофонограммы остаются только отдельные фрагменты, содержащие только сцены, представляющие оперативный интерес. Так, в одном из уголовных дел фигурировала видеофонограмма, содержащая запись начала и окончания встречи общей продолжительностью около десяти минут, в то время как в действительности встреча длилась более часа.

Избирательное сохранение фрагментов видеофонограмм, полученных в рамках ОРМ, приводит к тому, что утрачивается большой объем информа-

¹ См.: Руководство по использованию RecManager от 18.01.2007. ООО «Телесистемы» [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.telesys.ru/products/recorders/download/> — 20.04.2012.

² См.: [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.arpoon.de/checksum.html>. — 20.04.2012.

ции о запечатленном событии. По отрывкам невозможно установить общий ход беседы, а сохранившиеся высказывания дикторов вырываются из контекста. Сохранение полной информации о событии также позволит подтвердить отсутствие факта провокации на совершение преступления. Кроме того, удаление фрагментов видеофонограммы является неситуационным изменением, вносимым в ее содержание, и, несмотря на то что формально удаление начального и конечного фрагментов видеофонограммы монтажом не является, удаление других фрагментов полностью входит в объем понятия «монтаж», содержащегося в ГОСТ 13699-91.

Окончательный этап фиксации результатов негласных ОРМ – запись полученных видеофонограмм на носитель информации (обычно оптический). В обязательном порядке в документах, содержащих результаты проведения ОРМ, следует указывать характеристики носителя информации (компакт-диска), на который было произведено копирование, в том числе его серийный номер. При этом вопреки обоснованным указаниям на недопустимость использования для хранения информации носителей многократной записи¹, на практике продолжается использование перезаписываемых носителей для хранения материалов ОРМ.

При записи диска следует учитывать, что некоторые режимы записи позволяют вносить изменения в записанную информацию. Например, в режиме Track-At-Once (ТАО, Дорожка за раз) данные пишутся по одной дорожке (сессии) за раз и диск остается «открытым» (т. е. запись о «закрытии» диска не делается), что говорит о возможности дальнейшей записи информации на этот диск. Режим «мультисессия» также позволяет в дальнейшем добавлять информацию на диск. Каждая сессия содержит информацию начала сессии (lead-in), затем данные и информацию о конце сессии (lead-out). При записи в режиме «мультисессия» информация о структуре предыдущих записей копируется в новую сессию и может быть отредактирована. Таким образом, пользователь может уничтожить информацию о структуре уже ненужных или устаревших записей, не включив ее в новую таблицу содержания (ТОС – Table Of Content). Есть возможность «стирать» ненужную ему информацию с компакт-диска, хотя на самом деле физически она продолжает оставаться на CD диске и может быть восстановлена с помощью специального программного обеспечения. Поэтому запись следует производить только на носители однократной записи (CD-R, DVD+R, DVD-R, BD-R) и только в режиме Disc-At-Once (DAO, Диск за раз). В настройках программы записи целесообразно установить, что при записи следует сохранять дату и время оригинальных файлов, поскольку в этом случае дата и время создания оригинальных файлов и их копий на компакт-диске будут совпадать.

На практике имеют место случаи, когда запись полученных видеофонограмм на компакт-диски осуществляется не сразу после окончания ОРМ, а много позже (задержка может составлять несколько недель). В целях сохранения доказательственного значения полученных материалов и во избежание вопросов о том, где находились видеофонограммы и что с ними происходило в период

¹ См.: *Иванов Н. А.* О хранении цифровых доказательств в наблюдательном производстве // *Н. А. Иванов // Судебная экспертиза.* — 2010. — № 1 (21). — С. 24–29.

между окончанием ОРМ и записью на компакт-диск, протокол о записи файлов на компакт-диск составляется задним числом. Однако подобные несоответствия могут быть выявлены при исследовании свойств носителя информации. Большинство программ записи сохраняют на диске информацию о дате записи, которая может быть легко отображена при помощи специальных программ (например, Nero InfoTool¹). В случае выявления подобных несоответствий компакт-диск и содержащиеся на нем видеофонограммы могут быть исключены из числа доказательств как недопустимые и недостоверные.

На основании изложенного можно сформулировать ряд рекомендаций, соблюдение которых позволит повысить доказательственное значение сигналограмм, получаемых в рамках ОРМ.

1. Поскольку сигналограммы, получаемые по результатам ОРМ, являются цифровыми доказательствами, при работе с ними следует соблюдать общепринятые международные принципы. При записи сигналограмм на носители для приобщения к материалам ОРМ необходимо сохранять преобразованную в один из распространенных форматов сигналограмму и дубликат оригинального файла, записанного в памяти устройства, который может быть получен при снятии образа с оригинального носителя.

2. Во избежание внесения изменений в содержимое памяти подключаемых цифровых записывающих устройств при их подключении к компьютеру для копирования записанной информации необходимо применять средства блокировки записи (в случае отсутствия аппаратных – программные).

3. Для контроля неизменности содержания фонограммы или видеофонограммы следует верифицировать файл путем расчета контрольных сумм (хэша) до и после каждой операции по его воспроизведению, репродуцированию, передаче. Первый расчет хэша следует производить в тот момент, как только впервые получен файл с сигналограммой, поскольку полученное значение является ориентиром при последующих операциях с сигналограммой. Кроме того, следует использовать устройства, обладающие встроенными средствами верификации файлов.

4. Во избежание утраты информации о событии, которую невозможно восстановить, не допускается удалять какие-либо фрагменты полученных сигналограмм. Подобные манипуляции относятся к неситуационным изменениям сигналограммы.

5. Для записи сигналограмм следует применять только носители однократной записи и выбирать режим «диск за раз». В противном случае возможно внесение изменений в записанную информацию, даже в случае, если применяются перезаписываемые носители.

6. В документах, фиксирующих результаты ОРМ, следует указывать название файла, дату создания и последнего изменения, атрибуты файла. К индивидуальным признакам файла, кроме указанных, относятся также алгоритмы кодирования изображения и звука (кодеки), характеристики цветных моделей, настройки формата, разрядность, частота дискретизации, длительность с точностью до долей секунды, а также информация об устройстве, использованном для звуко- или видеозвукозаписи (модель, серийный

¹ См.: [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.nero.com/redirect.php?id=3537>. — 20.04.2012.

номер, технические характеристики). Помимо этого, в обязательном порядке следует приводить результаты расчета хэша, характеристики носителя информации (компакт-диска), на который было произведено копирование, в том числе его серийный номер, а также сведения о программе, использованной для записи диска, и режиме записи.

Соблюдение этих рекомендаций позволит повысить эффективность использования результатов ОРМ при доказывании. При этом их реализация не требует каких-либо финансовых вложений, а выполнить необходимые действия может и человек, не обладающий высокой квалификацией в обращении с техническими средствами.

ВЕРИФІКАЦІЯ РЕЗУЛЬТАТІВ НЕГЛАСНОГО ВІДЕОЗВУКОЗАПІСУ ТА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЇХ ДОСТОВІРНОСТІ ЯК ДОКАЗУ В КРИМІНАЛЬНІЙ СПРАВІ

О. І. Галяшина, Г. П. Шамасєв

Вивчено проблему належного оформлення результатів негласних оперативно-розшукових заходів (фонограм і відеофонограм), що приєднуються як докази в кримінальних справах. Позначено основні вимоги, що ставляються до подібних матеріалів, і надані рекомендації щодо верифікації результатів оперативно-розшукових заходів для забезпечення можливості їх використання як цифрових доказів.

RESULTS VERIFICATION OF UNDERCOVER VIDEO AND AUDIO RECORDING AND GUARANTEEING THEIR AUTHENTICITY AS EVIDENCE IN A CRIMINAL CASE

E. I. Galiashyna, G. P. Shamaiev

The article studies the problem of the due drawing up of undercover operational search action results (audio or video recordings) filed as evidence in criminal cases and presents basic requirements to these materials as well as recommendations on the verification of operational search action results to make them eligible to enter as digital evidence.

УДК 347.77

С. М. Бобрицький, завідувач лабораторії Харківського НДІСЕ

ДОСЛІДЖЕННЯ МОВЛЕННЄВОГО ТРАФІКУ ІР-МЕРЕЖ

Розглянуто методичні та практичні питання особливостей дослідження мовленнєвого трафіку ІР-, GSM-мереж як об'єкта фоноскопичної експертизи.

Звукозаписи, що є об'єктами дослідження сучасної фоноскопичної експертизи, завжди мають своєрідне породження, що відображає не тільки мовленнєвий вміст, а й середовище, де вони формувались і яке несе в собі

УДК 331.215.72

І. С. Ганенко, судовий експерт Дніпропетровського НДІСЕ

ВИРІШЕННЯ ОКРЕМИХ ПИТАНЬ СУДОВО-ЕКОНОМІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ СТОСОВНО НАРАХУВАННЯ Й ВИПЛАТИ ЗАРОБІТНОЇ ПЛАТИ

Викладено правові засади обчислення та нарахування заробітної плати. Розглянуто особливості проведення судово-економічних досліджень, пов'язаних з безпідставним нарахуванням і виплатою заробітної плати в установах та організаціях, які утримуються за рахунок державного бюджету.

Дослідження, пов'язані з питаннями нарахування та виплати заробітної плати, посідають особливе місце в експертній практиці. З одного боку, це пов'язано зі ставленням до таких питань безпосередньо робітників, для яких заробітна плата є основним джерелом матеріальних благ, а з другого – суми, які спрямовуються підприємством на оплату праці, так чи інакше слугують мірою, яка визначає надходження податків і обов'язкових платежів до бюджету та цільових фондів.

У теперішній час випадки щодо несвоєчасної виплати заробітної плати мають місце на багатьох підприємствах усіх форм власності. Це стосується як державних підприємств, так і приватних структур.

Право кожного громадянина на своєчасне одержання винагороди за працю та соціальних виплат закріплено в ст. 43, 46 Конституції України. Реалізацію зазначених конституційних прав громадян урегульовано Законом України «Про оплату праці» від 24 березня 1995 р. № 108/95-ВР, Кодексом законів про працю України (далі – КЗпП), іншими законодавчими та нормативними актами. Зокрема, у ст. 1 зазначеного Закону передбачено, що заробітна плата – це винагорода, обчислена, як правило, у грошовому виразі, яку за трудовим договором власник або уповноважений ним орган виплачує працівникові за виконану ним роботу; у ч. 3 ст. 15 (у редакції Закону від 21 жовтня 2004 р. № 2103-IV) встановлено, що оплата праці працівників підприємства здійснюється в першочерговому порядку. Усі інші платежі підприємство здійснює після виконання зобов'язань щодо оплати праці (у попередній редакції оплата праці проводилася в першочерговому порядку після сплати обов'язкових платежів); у ч. 5 ст. 24 (тієї самої редакції) зазначено, що своєчасність і обсяги виплати заробітної плати працівникам не можуть бути поставлені в залежність від здійснення інших платежів і їх черговості. У ст. 115 КЗпП передбачено, що заробітна плата виплачується працівникам регулярно в робочі дні в строки, установлені колективним договором, але не рідше двох разів на місяць через проміжок часу, що не перевищує 16 календарних днів. Відповідно до ст. 116 цього Кодексу при звільненні працівника виплата всіх належних йому сум проводиться в день звільнення.

Однак на практиці заробітна плата на підприємствах не завжди виплачується своєчасно, що призводить до зростання заборгованості з опла-

ти праці та негативно впливає на стан соціальної напруги в суспільстві. Подібні тенденції поширились у зв'язку з економічною кризою.

Необґрунтована затримка виплат заробітної плати, стипендій, пенсій чи інших установлених законом виплат громадянам більше ніж за один місяць є злочином, відповідальність за який передбачено в ст. 175 КК України. У зв'язку з цим все частіше порушуються кримінальні справи за фактом безпідставної невивплати посадовими особами заробітної плати працівникам підприємств і організацій.

Але, як свідчить експертна практика, існують випадки безпідставного або зайвого нарахування та виплати заробітної плати. Особливо важкі наслідки мають місце на підприємствах, що утримуються за рахунок державного бюджету. У результаті таких дій державі може бути завдано шкоди у великих і особливо великих розмірах.

Останнім часом усе частіше до експертних установ надходять постанови про призначення експертних досліджень, пов'язаних саме з безпідставним нарахуванням і виплатою заробітної плати. Економічні, правові та організаційні засади оплати праці працівників, які перебувають у трудових відносинах на підставі трудового договору з підприємствами, установами, організаціями всіх форм власності й господарювання, визначаються КЗпП і Законом України «Про оплату праці» (зі змінами та доповненнями).

Заробітна плата – це винагорода, обчислена, як правило, у грошовому виразі, яку власник або уповноважений ним орган виплачує працівникові за виконану ним роботу. Розмір заробітної плати залежить від складності та умов виконуваної роботи, професійно-ділових якостей працівника, результатів його праці та господарської діяльності підприємства, установи, організації і максимальним розміром не обмежується.

Згідно зі ст. 97 КЗпП оплата праці працівників здійснюється за погодинною, відрядною або іншими системами оплати праці. Оплата може проводитися за результатами індивідуальних і колективних робіт.

Форми й системи оплати праці, норми праці, розцінки, тарифні сітки, ставки, схеми посадових окладів, умови запровадження та розміри надбавок, доплат, премій, винагород та інших заохочувальних, компенсаційних і гарантійних виплат установлюються підприємствами, установами, організаціями самостійно в колективному договорі з дотриманням норм і гарантій, передбачених законодавством, генеральною та галузевими (регіональними) угодами. Якщо колективний договір на підприємстві, в установі, організації не укладено, власник або уповноважений ним орган зобов'язаний погодити ці питання з виборним органом первинної профспілкової організації (профспілковим представником), що представляє інтереси більшості працівників, а в разі його відсутності – з іншим уповноваженим на представництво трудовим колективом органом.

Суб'єктами організації оплати праці є: органи державної влади та місцевого самоврядування; власники, об'єднання власників або їх представницькі органи; професійні спілки, об'єднання професійних спілок або їх представницькі органи; працівники.

Отже, відповідно до нормативних документів форми й системи оплати праці встановлюються підприємствами самостійно в колективному договорі.

Основою організації оплати праці на підприємстві є тарифна система, яка включає: тарифні сітки, тарифні ставки, схеми посадових окладів і тарифно-кваліфікаційні характеристики (довідники). Тарифна система оплати праці використовується для розподілу робіт за їх складністю, а працівників – залежно від їх кваліфікації й відповідальності за розрядами тарифної сітки. Вона слугує підставою для формування й диференціації розмірів заробітної плати.

Порядок нарахування заробітної плати залежить від форм оплати праці, що застосовуються на підприємстві, і організації виконання самих робіт (в індивідуальному порядку чи бригадою). На підприємствах застосовують дві форми оплати праці – відрядну й погодинну. Кожна з цих форм має різновиди (системи).

Відрядна форма оплати праці має системи: пряму відрядну, відрядно-преміальну, відрядно-прогресивну та акордну. При прямій відрядній системі оплата праці здійснюється за кожную одиницю виготовленої продукції (виконаних робіт, послуг). Відрядно-преміальна система передбачає, що робітникам, крім основного заробітку, нараховуються премії. При відрядно-прогресивній системі виконані роботи оплачуються: у межах норми – за твердими розцінками, понад норми – за підвищеними прогресивно-зростаючими розцінками. При акордній системі оплати праці норма й розцінка визначаються на весь комплекс виконуваних робіт.

Погодинна форма оплати праці має дві системи: просту погодинну та погодинно-преміальну. При погодинній оплаті праці основним документом, який слугує підставою для нарахування заробітної плати, є табель використання робочого часу (форми № П-12 і П-13). У цьому разі для розрахунку погодинного заробітку працівника достатньо знати його розряд, погодинну тарифну ставку даного розряду та кількість відпрацьованих годин за табелем. При розрахунку заробітної плати за посадовим окладом останній зберігається при відпрацюванні всіх робочих днів місяця. Якщо відпрацьована неповна кількість робочих днів, середньоденний заробіток перемножується на кількість відпрацьованих днів.

Фінансування витрат на оплату праці робітників бюджетних організацій регулюється в межах асигнувань, передбачених кошторисом витрат і доходів на ці цілі. Планування витрат на оплату праці при складанні кошторису здійснюється відповідно до постанови Кабінету Міністрів України¹.

Основними документами, що визначають порядок оплати праці робітників бюджетних організацій, є:

— Інструкція про порядок обчислення заробітної плати працівників освіти, затверджена наказом Міністерства освіти України від 15 квітня 1993 р. № 102 (із змінами);

¹ Див.: Про затвердження Порядку складання, розгляду, затвердження та основних вимог до виконання кошторисів бюджетних установ : постанова Кабінету Міністрів України від 28 лют. 2002 р. № 228 (із змінами) [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.ua-tenders.com/legislation/decisions/p228/>.

— Інструкція про оплату праці та розміри ставок заробітної плати професорсько-викладацького складу вищих навчальних закладів, затверджена наказом Міністерства освіти України від 2 квітня 1993 р. № 90 (із змінами та доповненнями);

— наказ Міністерства праці та соціальної політики України, Міністерства охорони здоров'я України від 5 жовтня 2005 р. № 308/519 «Про впорядкування умов оплати праці працівників закладів охорони здоров'я та установ соціального захисту населення»;

— наказ Міністерства культури і туризму України від 18 жовтня 2005 р. № 745 «Про впорядкування умов оплати праці працівників культури на основі Єдиної тарифної сітки» та інші нормативні акти.

Цими документами встановлено порядок оплати праці робітників закладів освіти, охорони здоров'я, культури та туризму. Слід мати на увазі специфіку деяких особливостей нарахування заробітної плати, які встановлюються цими та іншими нормативними актами.

Об'єктами дослідження при виконанні експертного завдання є такі документи: накази по установі про зарахування, звільнення й переміщення співробітників, таблиці обліку використання робочого часу, штатний розклад, розрахунок трудомісткості робіт, документи, у яких відображено кількість та найменування виготовленої за зміну продукції, платіжні відомості, меморіальний ордер № 5 та інші реєстри бухгалтерського обліку, виписки банку за картковими рахунками працівників та інші документи.

Здійснюючи дослідження, експерту доцільно застосовувати методи документальної перевірки та зіставлення документів, а саме:

— установлювати правильність заповнення реквізитів у первинних документах бухгалтерського обліку, розрахунковій відомості працівників підприємства (наявність номера документа, дати підписання, печатки);

— перевіряти правильність арифметичних підрахунків і підбиття підсумків у документах бухгалтерського обліку;

— зіставляти дані підсумків розрахункових відомостей з даними журналів ордерів і даними загальних сум, відображених у головній книзі.

Нарахування заробітної плати відображено в розрахунково-платіжній відомості. У ній указуються табельні номери, прізвища та ініціали працівників, суми нарахованої заробітної плати та допомоги, виданого авансу, утриманих податків та інших сум. Розрахунково-платіжні та платіжні відомості підписуються працівниками, які склали й перевірили ці відомості. Дозвіл на виплату заробітної плати підписується керівником установи й головним бухгалтером. У централізованих бухгалтеріях розрахунково-платіжні та платіжні відомості складають окремо на кожну установу, підписуються керівником відповідної установи, керівником групи обліку та складачем відомості. Дозвіл на виплату заробітної плати підписується керівником установи, при якій створено централізовану бухгалтерію, і головним бухгалтером у платіжній відомості.

Для отримання відомостей про заробітну плату працюючого за минулі періоди ведеться картка-довідка, у якій, крім загальних відомостей про працівника, щомісяця відображаються суми нарахованої заробітної плати за видами.

На підставі розрахунково-платіжних відомостей складається меморіальний ордер № 5. В установах, у яких складаються декілька розрахунково-платіжних відомостей, і в централізованих бухгалтеріях на підставі цих відомостей складається зведення (меморіальний ордер № 5). До меморіального ордеру повинні бути долучені всі документи, що слугували підставою для нарахування заробітної плати (табелі використання робочого часу, виписки з наказів про зарахування, звільнення та ін.).

При дослідженні розрахунково-платіжних відомостей експерту стане відомо, кому та в якому розмірі була нарахована заробітна плата. При зіставленні цих документів зі списками працівників, наказів про призначення, переміщення та звільнення, експерт має змогу встановити осіб, які, не будучи працівниками підприємства, отримують нарахування заробітної плати.

Згідно зі ст. 24 Закону України «Про оплату праці» заробітна плата виплачується за місцем роботи, але за особистою письмовою згодою працівника виплата заробітної плати може здійснюватися через установи банків, поштовими переказами на вказаний ними рахунок (адресу) з обов'язковою оплатою цих послуг за рахунок власника або уповноваженого ним органу. Тобто, нарахована заробітна плата може виплачуватися працівникам як шляхом перерахування грошових коштів на карткові рахунки працівників, так і готівкою.

Останнім часом поширеною є виплата заробітної плати на банківські платіжні картки. Розглянемо виплату заробітної плати через установи банку. Сутність їх використання полягає в тому, що зарплата видається не готівкою з каси, а перераховується на персональний картковий рахунок співробітника. Організація розрахунків юридичних і фізичних осіб з робітниками через установи банку здійснюється відповідно до Закону України «Про Національний банк України» від 20 травня 1999 р. № 679-XIV (зі змінами та доповненнями), постанови Правління Національного банку України «Про затвердження Положення про порядок емісії платіжних карток і здійснення операцій з їх застосуванням» від 19 квітня 2005 р. № 137.

Якщо підприємство прийняло рішення про виплату заробітної плати своїм робітникам через банківські установи, йому необхідно укласти угоду з банком про надання та використання платіжних карток і організаційно забезпечити укладання договору банку з кожним окремим працівником, оскільки індивідуальна платіжна картка надається клієнту відповідно до умов угоди, яка має бути укладена письмово. У рамках зарплатного проекту банк відкриває підприємству транзитний рахунок і окремі карткові рахунки для кожного робітника. При цьому, якщо в робітника вже відкрито поточний рахунок у цьому банку, картковий рахунок відкривається на підставі заяви про відкриття картрахунку та договору.

Розрахунок заробітної плати, утримань з неї (прибуткового податку, аліментів тощо), відрахувань у соціальні фонди, а також документальне оформлення розрахунків по заробітній платі здійснюються в загальновстановленому порядку.

На дату, указану в договорі з банком, підприємство надає:

— реєстр зарахувань на карткові рахунки робітників грошових коштів (аналог розрахунково-платіжної відомості, який містить інформацію про

суми виплат і їх отримувачів, є підставою для зарахування банком коштів на особові карткові рахунки робітників);

— платіжне доручення на перерахування заробітної плати робітникам підприємства;

— платіжне доручення на сплату податків, зборів та інших обов'язкових платежів, пов'язаних з нарахуванням заробітної плати.

Підприємство надає в банк указані документи, банк перераховує суми обов'язкових податків і зборів із заробітної плати на відповідні рахунки казначейства та цільових фондів, після чого суму, яку належить виплатити робітникам, перераховує на транзитний рахунок. Після цього на підставі реєстру даного рахунку йде розподіл відповідних сум на особові карткові рахунки працівників.

При дослідженні зазначених документів і виписок банку по особовим картковим рахункам експерт зможе встановити, кому та в якому розмірі була перерахована заробітна плата. Як свідчить експертна практика, якщо слідчим або судом було поставлено питання про необґрунтоване нарахування та виплату заробітної плати особам, які, за даними слідства або суду, не є працівниками установи, де мало місце таке нарахування, експерту достатньо дослідити документи, пов'язані тільки з цими особами. Якщо слідчим органом або судом не встановлені такі особи, треба зіставити документи, у яких міститься інформація про прийняття, звільнення й переміщення працівників з документами, згідно з якими проводилися нарахування та виплата заробітної плати.

Розглянуті питання не можуть охопити весь спектр проблем, які постають перед судовим експертом під час досліджень, пов'язаних з безпідставним нарахуванням заробітної плати. Кожний випадок потребує окремого дослідження.

РЕШЕНИЕ ОТДЕЛЬНЫХ ВОПРОСОВ СУДЕБНО-ЭКОНОМИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ, КАСАЮЩИХСЯ НАЧИСЛЕНИЯ И ВЫПЛАТЫ ЗАРАБОТНОЙ ПЛАТЫ

И. С. Ганенко

Изложены правовые основы расчета и начисления заработной платы. Рассмотрены особенности проведения судебно-экономических исследований, связанных с безосновательным начислением и выплатой заработной платы в учреждениях и организациях, которые содержатся за счет госбюджета.

RESOLUTION OF CERTAIN PROBLEMS IN THE FORENSIC ECONOMIC EXAMINATION OF PAYROLL ACCOUNTING AND PAYMENT

I. S. Ganenko

The article presents the legal foundations for payroll accounting and deals with the peculiarities of forensic economic examination involving unfounded payroll accounting and payment in budget organizations and institutions.

Як видно із проведеного аналізу, на нинішньому етапі розвитку судової експертизи жоден із згаданих методів сам по собі не забезпечує повне та ефективне вирішення всіх завдань стосовно дослідження кольорових електрофотографічних зображень. Разом з тим метод проведення діагностичних і особливо ідентифікаційних досліджень шляхом вивчення кодових міток, виявився найбільш ефективним для отримання доказової інформації, хоча й не виключає використання зазначених методів.

ТЕХНИЧЕСКАЯ ЭКСПЕРТИЗА ЦВЕТНЫХ ЭЛЕКТРОФОТОГРАФИЧЕСКИХ ИЗОБРАЖЕНИЙ ПУТЕМ ИЗУЧЕНИЯ КОДОВЫХ МЕТОК И ЕЕ ВОЗМОЖНОСТИ В ПОЛУЧЕНИИ ДОКАЗА- ТЕЛЬСТВЕННОЙ ИНФОРМАЦИИ

Л. А. Сидоренко

Рассмотрены особенности нового подvida технической экспертизы документов – технической экспертизы цветных электрофотографических изображений путем изучения кодовых меток. Описаны возможности и проблемные вопросы идентификационных и диагностических исследований с целью получения доказательственной информации. Показана важность формирования криминалистических учетов.

TECHNICAL EXAMINATION OF COLOR AND ELECTROPHOTOGRAPHIC IMAGES BY STUDYING CODE TAGS AND ITS APPLICATION IN GATHERING EVIDENCE

L. O. Sydorenko

The article deals with the new subtype in technical examination of documents – technical examination of color and electrophotographic images by studying code tags and describes its application as well as problems in identification and diagnostic examinations to gather evidence. The article also emphasizes the importance of compiling criminalistic records.

УДК 343.9:004.891.3

Ю. В. Гаврильченко, завідувач сектору
Дніпропетровського НДІСЕ

СУЧАСНІ МОЖЛИВОСТІ ВИЯВЛЕННЯ СЛАБКОВИДИМИХ ЗОБРАЖЕНЬ ЗА ДОПОМОГОЮ КОМП'ЮТЕРНИХ ТЕХНОЛОГІЙ

Розглянуто проблеми та можливості застосування цифрових технологій при дослідженні слабковидимих зображень.

Поява нових технічних засобів потребує розроблення нових технічних прийомів їх застосування. Науково-технічний прогрес дозволив створити цифрову фотографію, яка швидко витіснила «мокру» фотографію та має істотні переваги. Цифрова фотографія застосовується в криміналістиці для фіксації й дослідження різних слідів і речових доказів, що внесло зміни до структури криміналістичної фотографії. Нові методи все частіше замінюють

традиційні фотографічні та відкривають можливості для створення методик дослідження, які раніше в криміналістичній експертизі не використовувалися. У зв'язку з цим розширюються завдання сучасної криміналістичної фотографії.

Цифрова фотографія включає два комплекси комп'ютерних технічних засобів: комплекс фотографування і комплекс оброблення зображень. Відповідно повинні розроблятися методи для експертів-криміналістів стосовно цих комплексів. Упровадження цифрової технології призвело до зміни вимог, що ставляться до експерта, зокрема нові засоби й методи зумовлюють наявність технічних знань застосування комп'ютерних технологій при проведеному судових експертиз. Експерту необхідно зосередити увагу на виборі: а) комплексу технічних засобів цифрової фотографії; б) програмного забезпечення для фіксації, оброблення та виготовлення ілюстрацій¹. Практика показує, що в даний час утворилася істотна прогалина між існуючим і необхідним обсягом знань, а також рівнями підготовки експертів.

Аналіз експертної практики свідчить, що вирішення як ідентифікаційних, так і діагностичних питань, поставлених на розв'язання техніко-криміналістичної експертизи документів, досить часто пов'язано з дослідженням різного роду слабковидимих зображень, які викликають значні труднощі при виконанні експертиз. У той самий час коло завдань і досліджуваних об'єктів при цьому досить широке: виявлення змісту згаслих, екранованих (залитих, заштрихованих тощо), виконаних збідненою фарбувальною композицією текстів, відновлення їх первинного змісту, а також визначення послідовності виконання реквізитів та ін.

До недавнього часу використання найбільш затребуваних «традиційних» методів вирішення завдань, пов'язаних з виявленням слабковидимих зображень, виводилося до диференціації корисного сигналу і фону за умови, що вони мають різні фізичні або хімічні властивості, наприклад, різна пропускання і відбивна здатність в ультрафіолетовій та інфрачервоній зонах спектра, різний блиск, копіювальна здатність, люмінесцентні властивості, оптична щільність тощо².

Разом з тим, дослідження слабковидимих зображень в оптичній (видимій) зоні спектра є обмеженою. Це пов'язано в першу чергу з особливостями апарату зору людини, а також з низькою роздільною здатністю традиційних методів дослідження. При цьому зазначені проблеми в деяких випадках можна успішно розв'язати за допомогою комп'ютерних технічних засобів і програмного забезпечення. Отже, використання цифрових технологій при вирішенні цих завдань за своїми можливостями істотно доповнює традиційні методи дослідження.

¹ Див.: Патрушева Т. В. Теоретические и практические вопросы применения цифровой фотографии при обнаружении и исследовании папиллярных узоров : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Уголовный процесс; криминалистика и судебная экспертиза; оперативно-розыскная деятельность» / Т. В. Патрушева. — Тюмень, 2005. — 20 с.

² Див.: Меликов А. С. Использование оптической и цифровой фильтрации при выявлении записей по вдавленным штрихам / А. С. Меликов, Н. Т. Панахов // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики : зб. наук. праць. — Х. : Право, 2011. — С. 278–283.

Однак на сьогодні застосування цифрових методів оброблення слабо-видимих зображень, на жаль, у більшості випадків зводиться лише до доведення рівня виявлення деталей до необхідного ступеня наочності при первинному використанні аналогових методів дослідження, що не відображає повністю сучасний рівень розвитку зазначених методів дослідження речових доказів у судовій експертизі. При цьому сама практика застосування цифрових технологій у судочинстві зіткнулася з низкою проблем правового, організаційного або методичного характеру. Відсутність самостійної теорії судового цифрового фотографічного процесу та термінологічного апарату в цій галузі, пряма процесуальна незакріпленість можливості використання таких технологій у вітчизняному судочинстві досі викликають дискусії вчених, серед яких чимало супротивників їх застосування.

Теорія та практика дослідження слабовидимих зображень методами цифрового оброблення оптичних сигналів зіткнулася з тим, що розрізнені прийоми й методи дослідження зазначених об'єктів не мають під собою чіткого наукового фундаменту і як наслідок не дозволяють сформуванню універсальної методичної бази аналізу слабовидимих зображень, не можуть повністю відповідати завданням судово-експертної практики. Поряд з цим, стало можливим дослідження найрізноманітніших об'єктів з експертної практики, включаючи згаслі, екрановані (заштриховані, заліті, забруднені та ін.) тексти, пересічні штрихи реквізитів документів, сліди паперопровідних механізмів, приховані мітки в документах, виготовлених з використанням кольорових електрофотографічних пристроїв, та ін.

Слід розрізняти два аспекти, з позиції яких можливий розгляд поняття «слабовидиме зображення» – психофізіологічний і юридичний. Перший з них відображає характеристику будь-якого слабовидимого зображення в тих випадках, коли воно, наприклад, унаслідок своїх яскравості та/або кольорових характеристик просто слабо помітне з психофізіологічної точки зору. Другий аспект (юридичний) характеризує слабовидиме зображення, у якого корисні елементи через свої характеристики не просто слабо помітні, а й не дозволяють достовірно отримати без проведення спеціального дослідження криміналістично значущу інформацію, щоб використовувати її в судочинстві.

Отже, викладене дозволяє визначити слабовидиме зображення в криміналістиці й судовій експертизі як зображення, корисні елементи котрого частково чи повністю візуально не сприймаються апаратом зору людини та не дають змогу достовірно тлумачити інформацію, яка міститься в ньому, з метою правильного вирішення питань, що постають перед слідством і судом.

З теоретико-інформаційної точки зору зображення при їх перетворенні виступають не як повідомлення, а як сукупність сигналів. При цьому реальні об'єкти дослідження в інформаційному аспекті, крім корисного сигналу, містять, як правило, і шумовий (паразитний), який визначається наявністю будь-яких елементів зображення, що заважають сприйняттю інформативної складової. У таких випадках вихідними факторами для експерта є візуально аналізовані випадкові характеристики окремих деталей корисного сигналу і фону, що дозволяють судити про якісні та кількісні характеристики дослі-

джуваного зображення. При цьому конкретне значення характеристик корисного сигналу і фону визначається безпосередньо експертом, котрий виконує дослідження, при якому корисну інформацію конкретних деталей зображення слід виділити й перетворити до рівня, що візуально сприймається, а шумові елементи (деталі зображення) усереднити та зберегти.

На відміну від «традиційних» методів дослідження цифрове оброблення зображень дозволяє використовувати як основні диференціюючі принципи поділу корисного сигналу і фону яскравісні та кольорові складові первісного масиву образотворчої інформації. Це стає можливим завдяки використанню в програмних продуктах різних принципів організації колірного простору. До того ж, сучасне програмне забезпечення підтримує низку колірних моделей (систем координат колірного простору), таких, як RGB, Lab, CMYK, HSB, HSL, в основі яких лежать різні принципи синтезу й подання кольору. Більш того, реальні об'єкти дослідження в інформаційному аспекті, крім корисного сигналу, як уже зазначалося, містять, як правило, і шумовий (паразитний), під яким розуміється будь-який елемент зображення, котрий заважає сприйняттю інформативної складової. Усунення шумових сигналів у традиційній фотографії також проводилося, хоча ускладнювалося різними факторами. Сучасне програмне забезпечення дозволяє ефективно реалізовувати різні алгоритми фільтрації зображень під безпосереднім контролем індивідуального одержувача в реальному режимі часу.

Для збільшення співвідношення корисних елементів зображення до шумових використовуються різні варіанти фільтрації, унаслідок чого може бути візуалізована необхідна корисна інформація. Зокрема, для фільтрації слабковидимих зображень може використовуватися інформація з інших зображень. Одним із способів є отримання зображення фону з шумовими елементами (зображення-фільтр), яке потім віднімається від початкового зображення, таким чином наближаючи експерта до вирішення завдання дослідження. Можливість поділу досліджуваних слабковидимих зображень з використанням відповідного програмного забезпечення на низку проміжних, які можуть бути сформовані за яскравісними й кольоровими складовими, дозволяє фільтрувати інформативні канали з використанням «шумових». При цьому зазначений метод не має деяких недоліків з низки підстав, у першу чергу через відсутність необхідності дотримання умов точної фіксації досліджуваного та проміжного зображень. Інший варіант фільтрації полягає в обранні необхідного типового автоматизованого алгоритму оброблення зображення з відповідним визначенням потрібних параметрів. Зокрема, фільтрація зображень у більшості випадків може здійснюватися з використанням окремих інструментів-фільтрів, робота з якими проводиться через спеціальний інтерфейс. У деяких випадках фільтрація слабковидимих зображень може використовуватися з метою збільшення не тільки їх інформативності, а і якості. Таким чином, кожен із зазначених методів фільтрації використовується з певною метою, виходячи із завдань перетворення зображень. Для збільшення відношення корисних елементів зображення до шумових в досліджуваному зображенні, крім описаних методів фільтрації,

можуть бути використані також інші методи, наприклад, підсумовування декількох зображень (накопичення сигналу) та ін.

Аналіз нормативних джерел, судової, слідчої та експертної практики показав, що відсутність нормативно закріплених загальних принципів допустимості використання технічних засобів у судочинстві ускладнює застосування деяких сучасних фотореєструючих пристроїв в експертній практиці, ставлячи під сумнів об'єктивність способів їх реєстрації й оброблення зображень. Так, відсутність інформації щодо сертифікації програмного забезпечення оброблення зображень стосовно адекватності отриманих результатів може викликати спір про допустимість його використання з посиланням на те, що в будь-якій програмі можлива наявність якогось прихованого алгоритму з оброблення зображення, який вносить до нього помилки та здатний привести експерта до неправильного висновку, тобто помилки.

З позицій кримінально-процесуального законодавства, при оцінюванні висновку експерта, який при дослідженні використав методи цифрового оброблення зображень, може виникнути необхідність у доведенні об'єктивного зв'язку між вихідними зображеннями та отриманими результатами оброблення. Подальше розв'язання зазначених проблем має бути здійснено в рамках розроблення й уточнення загальної й окремих методик застосування засобів і методів цифрової фотографії при проведенні експертних досліджень, які забезпечують можливість об'єктивного відображення перебігу та результатів їх застосування. Такі методики мають бути затверджені.

Ідеальний процес реєстрації в цифровій формі слабковидимих зображень у документах забезпечується повною відповідністю об'єктивних яскравостей і деталей досліджуваного об'єкта перетвореним яскравостям і деталям в отриманому оптичному зображенні. Таким чином, відмінність досліджуваного об'єкта від його зображення визначає якість реєстрації. Як пристрій реєстрації безумовну перевагу перед іншими мають планшетні сканери. Через відсутність неконтрольованих процедур стиснення даних вони мають стабільне й каліброване освітлення, спрямовану роботу з кольором та ін. Це свідчить про пріоритет використання таких пристроїв реєстрації при введенні зображень документів у програмно-технічний комплекс експерта.

Одним із важливих пристроїв, що забезпечують реєстрацію та перетворення слабковидимих зображень, є також ЕОМ з відповідним програмним забезпеченням. При цьому результат реєстрації й подальшого перетворення слабковидимих зображень значною мірою залежить не тільки від самих потенційних можливостей використовуваного програмно-технічного комплексу, а й від відповідного налагодження правильної взаємодії всіх складових його компонентів між собою. Зазначене багато в чому забезпечує можливість потенційного вирішення завдань певної категорії складності.

Зважаючи на основне функціональне призначення сучасного програмного забезпечення оброблення зображень, використовуваного в практиці техніко-криміналістичного дослідження документів, виділяють дві його ключові групи: а) системи аналізу та розпізнавання зображень криміналістичних об'єктів; б) програмне забезпечення щодо поліпшення якості зображень. При цьому програмні продукти, що належать до другої групи, можна

класифікувати на спеціалізоване криміналістичне програмне забезпечення оброблення зображень і програмне забезпечення, адаптоване для вирішення судово-експертних завдань.

У результаті аналізу використання спеціалізованих програмних продуктів з метою оброблення слабковидимих зображень при техніко-криміналістичному дослідженні документів установлено, що в більшості випадків вони не дозволяють ефективно досягати необхідних результатів і не завжди повністю враховують специфіку експертного дослідження. У більшості випадків у такому програмному забезпеченні оброблення зображень закладено алгоритми, що дають змогу лише поліпшити якість зображень, а також проводити нескладні перетворення, як правило, не пов'язані з підвищенням їх інформативності. Окремі ефективні методи перетворення зображень у деяких випадках не мають можливості гнучкої настройки та оптимізації їх параметрів.

Одним з найбільш ефективних програмних продуктів оброблення слабковидимих зображень у документах є програма Adobe Photoshop, яка має потужні алгоритми адаптивного оброблення зображень, підтримує значну кількість кольірних моделей (включаючи рівноконтрастну кольірну модель Lab), містить коректні механізми управління кольором, має можливості протоколювати оброблення зображень, а також автоматизації та інтеграції з MATLAB, що в цілому дозволяє найбільш коректно наблизитися до вирішення поставлених завдань при техніко-криміналістичному дослідженні документів. Однак у деяких випадках відсутність у зазначеному програмному забезпеченні вузькоспеціалізованих алгоритмів перетворення й аналізу досліджуваних зображень вимагає від експерта використовувати певний пакет програм або їх комбінації з урахуванням специфіки розв'язуваного завдання, поставленого на вирішення судової експертизи.

Особливості оцінювання результатів цифрового оброблення слабковидимих зображень і формулювання висновків при техніко-криміналістичному дослідженні документів полягають у тому, що будь-які слабковидимі зображення являють собою певний масив образотворчої інформації, який може характеризуватися наявністю як однозначною, неоднозначною, так і повністю візуально не інтерпретованою смисловою, або слідовою у вузькому сенсі слова, інформацією. Дослідження зазначених об'єктів, крім самих процесів перетворення, супроводжується постійним аналізом та інтерпретацією візуалізованих корисних елементів зображення. При цьому в деяких випадках оцінювання результатів візуалізації досліджуваного зображення супроводжується його дешифруванням, сутність якого полягає у виявленні, розпізнаванні та визначенні відповідних характеристик шуканого об'єкта за певними правилами, обумовленими поставленим завданням дослідження. Цей процес вимагає своїх специфічних підходів, при яких вид досліджуваного слабковидимого зображення в документі визначає власні методи дешифрування та відповідні ознаки. Можливість інтерпретації досліджуваних об'єктів, а також повнота й достовірність проведеного дешифрування слабковидимих зображень оцінюються у висновку експерта, результати якого безпосередньо використовуються при формулюванні відповідних форм експертних висновків по суті поставлених завдань.

Вирішення даного завдання багато в чому залежить не тільки від результативності конкретних застосованих інструментальних методів дослідження, а й від низки інших методів, які, на жаль, часто не беруться до уваги експертами. Між тим на правильність аналізу та інтерпретацію отриманих результатів, крім знань особливостей цифрового оброблення зображень, значною мірою впливають знання експертом основ іконіки (техніки використання ЕОМ для оброблення зображень, способів їх перетворення й відтворення), психології зорового сприйняття, логіки, математичної статистики, філології, почеркознавства та інших наукових дисциплін. Поєднання такої сукупності спеціальних знань сприяє ефективному дешифруванню досліджуваного об'єкта і, як наслідок, веде до отримання об'єктивного результату.

Процес дешифрування виявлених слабковидимих зображень у документах передувє заключній стадії процесу експертного діагностичного дослідження, що полягає в оцінюванні результатів і формулюванні висновків. При цьому висновки експерта повинні логічно впливати з проведених досліджень і містити відповіді на всі поставлені на вирішення експертизи питання. Аналіз усіх установлених і зафіксованих фактів у дослідницькій частині експертного дослідження дозволить уникнути логічно необґрунтованих або помилкових експертних висновків.

СОВРЕМЕННЫЕ ВОЗМОЖНОСТИ ВЫЯВЛЕНИЯ СЛАБОВИДИМЫХ ИЗОБРАЖЕНИЙ ПРИ ПОМОЩИ КОМПЬЮТЕРНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ

Ю. В. Гаврильченко

Рассмотрены проблемы и возможности применения цифровых технологий при исследовании слабовидимых изображений.

MODERN TECHNIQUES IN IDENTIFYING LOW-VISIBLE IMAGES WITH THE HELP OF COMPUTER TECHNOLOGIES

Y. V. Gavrylchenko

The article deals with problems and possible application of digital technologies in the examination of low-visible images.

досліджень, серед яких є унікальні, тобто такі, що виконуються лише в нашому інституті. Це дослідження технічної експлуатації електроустаткування, дорожньо-технічні дослідження тощо. Більшість експертиз, проведених співробітниками інституту, має новаторський характер, базується на новітніх досягненнях науки та техніки, у тому числі й на авторських розробках.

Працівникам слідства та суду постійно надається допомога в розкритті, розслідуванні й судовому розгляді справ шляхом застосування спеціальних знань, що дозволяє розв'язувати складні проблеми судово-експертного забезпечення правосуддя в Україні.

Таким чином, добрий і міцний фундамент, закладений нашими славетними попередниками, у тому числі Левом Юхимовичем Ароцкером, які завжди будуть нам прикладом для наслідування, взірцем служіння науці, благородним ідеалам, і сьогодні допомагає в розвитку сучасної судової експертизи та криміналістики.

ЖИЗНЕННЫЙ ПУТЬ И НАУЧНО-ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ПРОФЕССОРА ЛЬВА ЕФИМОВИЧА АРОЦКЕРА

А. И. Лозовой, Э. Б. Симакова-Ефремян, Л. Н. Дереча

На основе архивных материалов, имеющихся в Харьковском НИИСЭ им. Засл. проф. Н. С. Бокариуса, рукописей, опубликованных работ Льва Ефимовича Ароцкера, рассмотрены основные этапы его научной и практической деятельности как ученого, судебного эксперта и криминалиста, одного из основоположников харьковской школы судебных экспертов.

THE LIFE AND WORK (RESEARCH AND EDUCATIONAL) ACTIVITY OF FULL PROFESSOR LEV EFIMOVICH AROTSKER

A. I. Lozovyi, E. B. Simakova-Yefremian, L. M. Derecha

Based on the archive records from Kharkov Research Institute of Forensic Examinations named after Professor Emeritus N. S. Bokarius, manuscripts and publications of Lev Efimovich Arotsker the article outlines the main stages in his research and practical work as a scientist, a forensic expert and a criminalist, one of the founders of Kharkov school of forensic experts.

УДК 343.98:25

В. Г. Грузкова, доцент кафедри криміналістики Національного університету «Юридическая академия Украины имени Ярослава Мудрого», кандидат юридических наук, старший научный сотрудник

ТАЛАНТЛИВЫЙ УЧЕНЫЙ, СУДЕБНЫЙ ЭКСПЕРТ И КРИМИНАЛИСТ, КОЛЛЕГА И ЧЕЛОВЕК (ПАМЯТИ ПРОФЕССОРА ЛЬВА АРОЦКЕРА)

Представлены воспоминания о выдающемся криминалисте Льве Ефимовиче Ароцкере. На основе тридцатилетнего опыта работы с ним в Харь-

ковском НИИСЭ им. Засл. проф. Н. С. Бокариуса рассказано о жизненном пути профессора Л. Е. Ароцкера как человека, ученого, судебного эксперта и криминалиста, наставника молодых ученых и экспертов-практиков.

В научной судьбе будущего доктора юридических наук, профессора Л. Е. Ароцкера весьма значимым был сентябрь 1947 г., когда после успешной двухмесячной работы в качестве заведующего музеем Харьковского НИИСЭ им. Засл. проф. Н. С. Бокариуса он был переведен на должность и. о. младшего научного сотрудника отдела идентификации: открывались перспективы научной работы. Молодой Лев Ароцкер с жадностью стал постигать суть специфической профессии криминалиста-исследователя личности и вещественных доказательств – профессии, связанной с производством криминалистических экспертиз и научно-исследовательской работой. Пытливостью, необыкновенным интересом к избранному виду деятельности, аналитическим складом ума, добросовестностью 20-летний младший научный сотрудник сразу обратил на себя внимание. В декабре 1947 г. он уже и. о. старшего научного сотрудника отдела.

В сохранившейся в его личном деле первой характеристике, датированной 15 марта 1948 г., необычно быстрый служебный рост самого молодого научного сотрудника в системе судебно-экспертных учреждений (СЭУ) Министерства юстиции СССР директор Харьковского НИИСЭ доцент В. П. Колмаков объяснил исключительными способностями Льва Ефимовича в овладении «техникой криминалистической идентификации», «проявленными при проверке глубокими знаниями криминалистики», успешными выступлениями по теоретическим проблемам на научных конференциях, публикацией к этому времени двух научных статей. Характеристика завершена оптимистическим выводом: «Ароцкер является перспективным научным сотрудником, который, безусловно, в ближайшие 2–3 года защитит кандидатскую диссертацию, тему которой уже выбрал». В сроках, оценке его способностей В. П. Колмаков не ошибся: через два с половиной года диссертация была представлена в ученый совет Харьковского НИИСЭ.

Лев Ефимович прошел прекрасную школу профессора Н. Н. Бокариуса, опытного известного криминалиста-практика А. А. Елисеева, своего научного руководителя профессора В. П. Колмакова.

Ответственное отношение, строгая внутренняя дисциплина, напряженная творческая деятельность помогали от природы одаренному Л. Е. Ароцкеру стать таким, каким мы его знали – ученым, жизнь которого была посвящена любимой криминалистике и судебной экспертизе в старейшем научно-экспертном учреждении страны.

Судебная экспертиза оказалась стихией будущего профессора Л. Е. Ароцкера. В ней проявились его природные способности: наблюдательность, аналитический склад ума, умение делать обобщенные оценки, постоянное стремление познавать специфику новых объектов экспертизы, разрабатывать и проверять практикой экспертиз появляющиеся методики исследования, на себе познавать сложную психологию деятельности эксперта и вместе с тем

оказывать практическую помощь следователям непосредственным участием в следственных действиях, консультациями, конкретными рекомендациями. Молодого коллегу уважали умудренные жизненным и профессиональным опытом специалисты.

В течение 1961–1964 гг. Л. Е. Ароцкер заведовал лабораторией судебно-почерковедческих и автороведческих исследований. Однако от этого он не стал узкопрофильным специалистом. Его всегда аргументированное мнение было авторитетным, с ним считались коллеги, следователи, судьи. В сложных, спорных экспертных ситуациях обычно звучал вопрос: «А Лев смотрел?». Зная в каком напряженном режиме работал Лев Ефимович, эксперты к нему обращались в исключительных случаях. Тем не менее он всегда изыскивал возможность проконсультировать (по сути это проведение экспериментального исследования), обязательно с анализом доводов сомневающегося эксперта.

Такие незапланированные общения с сотрудниками лаборатории Л. Е. Ароцкер использовал и для того, чтобы по возможности наглядно показать органическую взаимосвязь между очередной решаемой практической задачей и выполнением проблемного для лаборатории научного исследования. Завершалось все, как правило, рекомендацией подготовить сообщение для выступления на конференции или публикации статьи.

В лабораториях Харьковского НИИСЭ с легкой руки В. П. Колмакова культивировался дух творческого отношения к экспертным исследованиям. Коллективный опыт экспертной, следственной и судебной практики непременно воспринимался Л. Е. Ароцкером как источник новых проблем, новых научных идей, актуальных тем предстоящих научных исследований. Такую обстановку на новой должности заместителя директора Харьковского НИИСЭ по научной работе (с 1964 г.) Л. Е. Ароцкер считал для себя естественной.

Первая статья Л. Е. Ароцкера «Криминалистическое значение следов на дереве», опубликованная в журнале «Социалистическая законность» (1948), была написана для следователей по материалам экспертной практики. Лев Ефимович начал ежегодно публиковаться в периодических изданиях, союзных и республиканских сборниках научных работ по актуальным вопросам судебной экспертизы, криминалистики, уголовного процесса. Однако основное внимание уже было сосредоточено на проблемах следственного эксперимента (теоретических и практических¹).

В работе «Следственный эксперимент на предварительном следствии» (в соавт. с В. П. Колмаковым, 1949) освещен круг вопросов, ставших предметом диссертационного исследования Л. Е. Ароцкера на несколько лет. В 1952 г. ему – первому и лучшему ученику В. П. Колмакова², первому из научных сотрудников Харьковского НИИСЭ и судебно-экспертных учреждений СССР – была присвоена ученая степень кандидата юридических наук. Его диссертация «Следственный эксперимент в советской криминалистике» стала первой монографией, посвященной новому следственному действию, которого УПК тогда не знал. В ней показано существенное отличие следственного эксперимента от осмотра: в основе следственного эксперимента

¹ Лев Ефимович лично участвовал в организации и производстве следователями более 70-ти следственных экспериментов.

² «Трудяга Лев – сынок мой умный» – так называл его В. П. Колмаков.

(как самостоятельного следственного действия) лежит проведение испытаний в искусственно воссозданных условиях, впервые полно были раскрыты процессуальная и криминалистическая природа следственного эксперимента, его цели, задачи (не только для проверки имеющихся, но и для получения новых доказательств, выявления обстоятельств, способствовавших преступлению). В работе систематизированы виды¹ следственного эксперимента, названы его участники, рассмотрен широкий круг обстоятельств, которые можно установить путем производства следственного эксперимента, разработаны условия проведения (процессуальные и непроцессуальные) и тактические приемы его подготовки и практического производства, предложены рекомендации для оценки следователем и судом позитивных и негативных результатов проведенного эксперимента.

В работе обоснована необходимость регламентации следственного эксперимента как самостоятельного следственного действия в специальной статье УПК. Впоследствии это предложение нашло поддержку у ряда криминалистов (В. П. Колмакова, 1956; Н. И. Гуковской, 1958; Р. С. Белкина, 1959) и было воспринято УПК союзных республик (в УПК СССР 1961 г. ст. 194).

Эта диссертационная работа стала первой ступенькой в научной биографии молодого талантливого ученого. Творческий потенциал Л. Е. Ароцкера позволял ему заняться исследованием сложнейшей неизученной и актуальной проблемы использования возможностей криминалистики в судебном разбирательстве. «Проба пера» в избранном направлении состоялась в 1959 г., когда Л. Е. Ароцкер выступил с научным докладом на объединенной научной конференции СЭУ Украины в Харькове. Осветив свое видение тактики судебного следствия и отдельных судебных действий (осмотра, следственного эксперимента, допроса, назначения и производства экспертизы в суде), он акцентировал внимание на том, что применение достижений криминалистики и судебной экспертизы расширяет возможности суда при анализе и оценке доказательств во время слушания дела (об этом его работы: «Использование данных криминалистики в судебном разбирательстве» (1964), «Тактика и этика судебного допроса» (1969), «Вопросы криминалистической экспертизы в практике Верховного суда СССР и Верховного суда УССР» (1969), главы в «Настольной книге судьи» (1972).

Для обширных творческих планов и научных работ Л. Е. Ароцкера характерна многовекторность. Он изучает общие проблемы судебной экспертизы и ее видов, смежные вопросы криминалистики уголовного процесса, судебной и экспертной этики², психологии экспертной и судебной деятельности, в том числе оценочной (работы: «Структура оценочной деятельности

¹ В литературе вопрос о видах следственного эксперимента впервые рассмотрен П. И. Тарасовым-Родионовым (Следственный эксперимент // Матер. учеб. конф. следователей Прокуратуры СССР. — М., 1937).

² Признаются и сейчас мало изученными, например, нравственно-правовые аспекты деятельности судебного эксперта (см., напр.: *Комиссарова Я. В.* Теоретические проблемы экспертной этики / Я. В. Комиссарова // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики : зб. матер. міжнарод. наук.-практ. конф., 19–20 черв. 2002 р. — Х. : Право, 2002. — Вип. 2. — С. 623–628), к познанию которых Л. Е. Ароцкер обращался еще в 1968 г.

судебного эксперта» (1973), «Основные принципы оценки экспертом почерковедом признаков письма» (1975), главы в пособиях (1971, 1981 (посмертно)).

В те годы, когда разрабатывались научные основы различных видов судебных экспертиз и методики исследования разнообразных объектов, большое внимание в решении научных проблем (идентификационной значимости признаков, их устойчивости, вариационности) Л. Е. Ароцкер придавал экспериментальным методам исследования. Он – фактический основатель харьковской школы экспериментального исследования кратких «почерковых» объектов, в частности, цифровых записей, подписей, выполненных путем автоподлога (работа в соавторстве) и с подражанием подлинным (основные работы: «К вопросу об идентификации личности по цифровому письму» (1955), «Криминалистическое исследование подписей, выполненных с подражанием» (1956). Разработанная им методика диагностики факта и вида подражания при выполнении подписи от имени иного лица и идентификации ее исполнителя не утратила своей значимости по сей день. Она широко используется в арсенале методик экспертов-почерковедов.

Л. Е. Ароцкер – инициатор внедрения методов математической лингвистики в разработку научных основ и методик судебно-автороведческой экспертизы, рационального использования компьютерных технологий, математической статистики для создания и использования современных методик решения экспертных задач при исследованиях разнообразных объектов, особенно письма и почерка. В 1975 г. публикуются две статьи (в соавторстве со специалистом в области кибернетических методов исследования И. Б. Сироджей), посвященные выяснению возможностей использования математического моделирования и ЭВМ для решения неидентификационных почерковедческих задач судебным экспертом¹. Авторами доказана принципиальная возможность их применения для диагностики конкретных сбивающих факторов, воздействующих на процесс письма. Признавая необходимость внедрения электронно-вычислительной техники в экспертные исследования (прежде всего почерковых объектов в целях повышения объективности оценки признаков), Л. Е. Ароцкер в статьях, монографиях и выступлениях на конференциях предостерегал от переоценки значимости новых «электронных» методик, обращал внимание на то, что деятельность ЭВМ алгоритмизирована, а эксперт более широко, творчески подходит к выявлению и оценке признаков, он «не запрограммирован».

Умение решать актуальные проблемы из области не только криминалистики, но и уголовного процесса на высоком научном уровне особенно ярко раскрылось в докторской диссертации Л. Е. Ароцкера «Криминалистические методы в судебном разбирательстве уголовных дел» (1965), фундаменталь-

¹ См.: *Ароцкер Л. Е.* Возможности использования ЭВМ для решения неидентификационных задач судебно-почерковедческой экспертизы / Л. Е. Ароцкер, И. Б. Сироджа // Применение ЭВМ в судебно-экспертных исследованиях и поиск правовой информации. — М., 1975; *Они же.* Математическое моделирование решения неидентификационных задач в судебно-почерковедческой экспертизе с применением ЭВМ // Актуальные проблемы теории и практики применения математических методов и ЭВМ в деятельности органов юстиции. — М., 1975. — Вып. IV.

ных монографиях «Использование данных криминалистики в судебном разбирательстве» (1964), «Вопросы криминалистической экспертизы в практике Верховного суда СССР и Верховного суда УССР» (1969), «Тактика и этика судебного допроса» (1969) и статьях 1959 и 1960 гг. Вопреки распространенной точке зрения о том, что вопросы тактики судебных действий находятся якобы вне предмета криминалистики, в этих монографиях (и более ранних работах)¹ Л. Е. Ароцкер, используя материалы судебной практики, убедительно аргументировал свой новаторский взгляд на разработку проблем тактики судебного следствия криминалистикой. Исходя из содержания ст. 66 УПК УССР, он отмечал, что процессуальная природа использования процессуальных средств для установления истины следователем и судом одна. Однако тактика, обстановка, конкретные условия проведения и круг участников действий (допросов, осмотров, экспериментов и др.), возможности использования средств криминалистической техники, формы и способы процессуального оформления этих действий следователем и судом различны. В них впервые наиболее полно освещены структура и специфика судебной тактики, особенности тактических приемов допроса, судебного эксперимента, назначения и производства первичных и повторных экспертиз в суде.

Л. Е. Ароцкеру принадлежат наиболее глубокие исследования весьма актуальных и в наше время вопросов судебной этики, моральных, нравственных начал деятельности суда, реализующего тактические приемы, обеспечивающие полноту изучения обстоятельств дела, принятие судом правильных решений.

Принципиальным требованием Л. Е. Ароцкера к своим и другим научным работам было органичное сочетание теоретических исследований с выработкой обоснованных практических рекомендаций, в которых нуждаются следственные и судебные органы. В изданном уже после его смерти пособии для экспертов, работников органов расследования, прокуроров, судей, адвокатов «Судебные экспертизы (Возможности, подготовка материалов, назначение, оценка)» (1981) он написал обширный первый раздел «Общие вопросы назначения и использования экспертизы в уголовном и гражданском судопроизводстве». Здесь четко изложены общие положения оценки и использования заключений эксперта-криминалиста (прежде всего почерковеда) и сформулированы конкретные рекомендации по оценке научной обоснованности и достоверности экспертных заключений, не утратившие своего значения и сейчас. Акцентируется внимание на особенностях оценки и использования в доказывании выводов о тождестве, групповой принадлежности, вероятных выводов, заключений повторных экспертиз.

Не менее значимы содержащиеся в монографиях Л. Е. Ароцкера научные рекомендации о применении судом непосредственно в судебном заседании определенных научно-технических средств и научно-технических приемов

¹ См.: «Возможности суда в использовании данных криминалистики при судебном разбирательстве уголовных и гражданских дел» (1959), «Особенности тактики производства следственного эксперимента судом» (1960), «Шире использовать в суде криминалистику» (1960).

криміналістики¹. Благодаря его работам, впервые в нашей литературе обоснована необходимость использования судом криминалистической техники (как одного из путей повышения качества судебного следствия).

В целом, по признанию криминалистов и процессуалистов, монографические работы Л. Е. Ароцкера являются значительным вкладом в формирование научных основ судебной тактики, профессиональной этики судьи. В них намечены перспективные направления исследования поднятых проблем.

Обобщение практики Верховного Суда СССР и Верховного Суда УССР в 70-е годы подсказали Л. Е. Ароцкеру актуальность исследования одного из общих теоретических вопросов криминалистической экспертизы, рассмотренного в статье «О максимальной научной обоснованности и объективности заключения эксперта, обеспечивающих достоверность его выводов» (1969), в которой подчеркивалась необходимость творческой разработки, формирования научных основ различных видов экспертиз в целом, теоретического исследования вопросов оценки и тактических приемов использования заключений различных видов экспертиз во время досудебного следствия и судебного разбирательства дел.

Выполненная под научным руководством и с участием Л. Е. Ароцкера первая (коллективная) монография, посвященная неидентификационным исследованиям в судебном почерковедении и автороведении (1972), положила начало новому направлению в судебной экспертизе письма и почерка – диагностическим исследованиям, научным основам для экспертного решения задач диагностики: определения воздействия на письмо внешних и внутренних условий в конкретной ситуации письма.

В последние годы жизни Л. Е. Ароцкер наибольшее внимание уделял аналитической и оценочной деятельности эксперта-почерковеда. Он не без оснований считал проблему оценочной деятельности судебного эксперта и, в частности, эксперта-почерковеда одной из наиболее сложных. Коллективная монография «Теоретические проблемы оценки экспертом признаков почерка» (1975) стала вкладом в теорию судебного почерковедения и практику судебно-почерковедческой экспертизы. В ней предметно раскрыты структура оценочной деятельности эксперта-почерковеда и принципы оценки им признаков, показаны комплексы объективных и субъективных факторов, действующих на него в процессе оценки выявленных признаков почерка экспертом при производстве первичных и повторных экспертиз. В помощь экспертам предложены методические рекомендации по формулированию синтезирующих частей заключений, отражающих своеобразие проведенного экспертного исследования.

Последнее монографическое исследование, проведенное под руководством Л. Е. Ароцкера почерковедами Харьковского и Киевского НИИСЭ с его участием,

¹ В 60-е годы XX ст. по инициативе Харьковского НИИСЭ на базе нескольких районных судов г. Харькова с участием старшего научного сотрудника Л. Е. Ароцкера были оборудованы кабинеты криминалистической техники. Судьи самостоятельно либо с участием специалиста имели возможность в ходе судебного следствия в необходимых случаях пользоваться соответствующими техническими средствами (увеличительной, осветительной техникой, портативными УФО, ЭОП и др.) для осмотра вещественного доказательства, документа, приложений к заключению эксперта. Подобные кабинеты предполагалось создать при каждом суде.

посвящено не менее сложной проблеме – психологическим особенностям деятельности эксперта. В ней освещены вопросы психологии деятельности судебного эксперта, связанные с выполнением его процессуальных функций. Дана психологическая характеристика профессионально значимых качеств эксперта (социально-этических, психологических, профессиональных) в его деятельности на стадиях (раздельного и сравнительного) исследования. Специальная глава посвящена психологическим вопросам оценочной деятельности эксперта и путям ее совершенствования. Рассмотрены психологические вопросы деятельности групп (комиссий) экспертов и показаны пути преодоления отрицательных явлений, связанных с групповой деятельностью. Показаны психолингвистические и психологические вопросы деятельности эксперта при исследовании письменной речи. Работа предназначалась для экспертов, слушателей факультетов подготовки экспертов-криминалистов, следователей и судей¹.

Как истинный лидер, Л. Е. Ароцкер беспокоился о повышении эффективности научно-исследовательской работы в НИИ и НИЛ судебных экспертиз в системе Министерства юстиции УССР и СССР в целом, организации планирования, оптимизации управления научными исследованиями и контроля за исполнением. В последней своей публикации «Совершенствование планирования научных исследований в области судебной экспертизы» (вышла посмертно)² Л. Е. Ароцкер предложил создать в масштабе Министерства юстиции Союза отраслевую систему управления научными исследованиями и разработками (СУНИР) и для оценки эффективности тематики НИР практиковать метод экспертных оценок, который тогда не использовался в СЭУ, и др.

Творческое наследие Л. Е. Ароцкера велико и значимо: он оставил после себя более 160 работ (статьи, монографии, главы в учебниках и пособиях для экспертов, следователей, судей, адвокатов, методические письма и методики экспертных исследований) и своих учеников. Работы Л. Е. Ароцкера и по сей день не утратили своей ценности. Не может профессионально состояться судебный эксперт (любой специальности) без глубокого изучения его трудов. Они остаются востребованными не только судебными экспертами, но и следователями, прокурорами, судьями, адвокатами, преподавателями вузов (криминалистами, процессуалистами).

Невероятная загруженность научной работой сочеталась у Льва Ефимовича Ароцкера с постоянными контактами с коллегами. Как заместитель директора по научной работе он знал о проблемах каждого автора, по каждой теме, всегда искал пути их решения. Он был требовательным к себе и другим и вместе с тем душевным человеком, понимал и ценил юмор, удачную шутку, страдал от ложного внимания.

¹ См.: Вопросы психологии в судебно-экспертной деятельности : Отчет о НИР (заключ.) / МЮУ, ХНИИСЭ, КНИИСЭ ; рук. Л. Е. Ароцкер. — № ГР 74021112. — Х., 1980. — 299 с. (Монографию подготовили: Л. Е. Ароцкер (введение, гл. 3), С. М. Вул (гл. 5), В. Г. Грузкова (гл. 1), З. А. Ковальчук (гл. 2), З. С. Меленевская (гл. 4), консультант М. М. Гохлернер. Работа находится в научной библиотеке ХНИИСЭ, не издана по организационно-техническим причинам.).

² См.: Ароцкер Л. Е. Совершенствование планирования научных исследований в области судебной экспертизы / Л. Е. Ароцкер // Криминалистика и судебная экспертиза. — К., 1981. — Вып. 22.

Он неожиданно рано ушел из жизни. За свои 53 года сделал много. Мог сделать значительно больше. Голова была переполнена планами ...

Светлая ему память.

**ТАЛАНОВИТИЙ УЧЕНИЙ, СУДОВИЙ ЕКСПЕРТ І КРИМІНАЛІСТ,
КОЛЕГА Й ЛЮДИНА (ПАМ'ЯТІ ПРОФЕСОРА ЛЕВА АРОЦКЕРА)**

В. Г. Грузкова

Подано спогади про видатного криміналіста Лева Юхимовича Ароцкера. На основі тридцятирічного досвіду роботи з ним у Харківському НДІСЕ ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса розказано про життєвий шлях професора Л. Ю. Ароцкера як людини, ученого, судового експерта та криміналіста, наставника молодих учених і експертів-практиків.

**A TALENTED SCIENTIST, A FORENSIC EXPERT AND A CRIMINALIST,
A COLLEAGUE AND A PERSON (IN MEMORY OF FULL PROFESSOR LEV
AROTSKER)**

V. G. Gruzкова

The article presents the recollections about an outstanding criminalist Lev Efimovich Arotsker based on the 30 years of experience working with him at Kharkov Research Institute of Forensic Examinations named after Professor Emeritus N. S. Bokarius, telling the reader about Full Professor Arotsker's course of life as a person, a scientist, a forensic expert and a criminalist, a mentor of young scientists and practicing experts.

УДК 343.98:05:92

К. В. Капустник, заведуючий лабораторією
Харківського НІИСЄ

**РОЛЬ М. В. САЛТЕВСКОГО В ФОРМИРОВАНИИ ЭКСПЕРТНОЙ
ШКОЛЫ ХАРЬКОВСКОГО НАУЧНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОГО
ИНСТИТУТА СУДЕБНЫХ ЭКСПЕРТИЗ**

Рассмотрены основные этапы научной и экспертной деятельности известного ученого-криминалиста, профессора Михаила Васильевича Салтевского и его роль в формировании экспертной школы Харьковского научно-исследовательского института судебных экспертиз им. Засл. проф. Н. С. Бокариуса.

Михаил Васильевич Салтевский родился 8 ноября 1917 г. в деревне Григорьевка Венгеровского района Новосибирской области. В 1938 г. он экстерном окончил среднюю школу и поступил в Томский государственный учительский институт на физико-математический факультет, который и окончил в 1940 г. До 1942 г. Михаил Васильевич работал учителем в средней школе.

С 1942 по 1945 г. участвовал в Великой Отечественной войне. Добровольцем прошел ее от Ленинграда до Берлина. Служил в разведке, был ко-

ПАМЯТИ ПРОФЕССОРА Г.А. ГУСТОВА

15 января 2012 г. на 88 году оборвалась жизнь Генриха Арсеньевича Густова, выдающегося ученого-криминалиста, талантливого педагога, душевного, яркого человека, доктора юридических наук, профессора, старшего советника юстиции, заслуженного юриста Российской Федерации, почетного работника прокуратуры РФ.

Генрих Арсеньевич родился 5 января 1925 г. в г. Кириллове Вологодской области. Участник Великой отечественной войны. В 1943 г. Г. А. Густов был отправлен на фронт, где ему присвоили звание старшего сержанта, затем он стал командиром стрелкового отделения, потом – помощником командира взвода разведки. За боевые

заслуги награжден орденами Отечественной войны I и II степени (орден II степени был вручен ему в августе 1944 г.) и четыремья медалями. В 1951 г. после окончания юридического факультета Московского госуниверситета был распределен следователем на работу в органы прокуратуры Ставропольского края. Бесценный опыт следственной практики явился стимулом для научной деятельности.

После успешной защиты кандидатской диссертации в 1966 г. Генрих Арсеньевич был направлен в только что образованный в Ленинграде Институт усовершенствования следственных работников органов прокуратуры и охраны общественного порядка СССР (ныне – Санкт-Петербургский юридический институт Академии Генеральной прокуратуры РФ). Возглавлял кафедру методики расследования преступлений. В 1993 г. он защитил докторскую диссертацию на тему: «Проблемы методов научного познания и организации расследования преступлений».

Г. А. Густов проявил себя уникальным ученым, криминалистом-теоретиком. Все его научные работы нацелены на дальнейшее развитие теории и методологии криминалистической науки, на создание эффективного криминалистического инструментария по раскрытию преступлений и научно-методических основ криминалистического мышления. Им разработаны новые направления в криминалистике, которые способствовали не только формированию ряда теоретических положений криминалистической науки, но и созданию передовой практики расследования особо опасных преступлений. Им опубликовано более 100 научных и учебно-методических работ по проблемам аналитического подхода к организации выявления и расследования преступлений, внедрения в следственную практику методов научного познания и управления. Генрих Арсеньевич сформулировал четыре криминалистических метода: криминалистическое моделирование,

программно-целевой метод, комплексный подход и криминалистический факторный анализ. Указанные методы обусловили начало формирования инновационной технологии расследования преступлений путем его программирования и алгоритмизации.

Г. А. Густов на протяжении всей своей жизни щедро делился своими знаниями с коллегами, со слушателями – следователями и прокурорами, со студентами. Он был прекрасным педагогом, на опыте которого выросло не одно поколение сотрудников правоохранительных органов, ученых-криминалистов и преподавателей, которые полученные у Генриха Арсеньевича знания передают своим коллегам, слушателям и студентам.

Принципиальным, добрым, сердечным и отзывчивым – таким в нашей памяти навсегда останется Генрих Арсеньевич Густов.

*В. Д. Пристансков, доцент юридического факультета
Санкт-Петербургского государственного университета,
кандидат юридических наук.*

УДК 343.148.7:340.67

Е. В. Иванова, доцент кафедры судебных экспертиз Московской государственной юридической академии им. О. Е. Кутафина, кандидат юридических наук

ПОНЯТИЕ, КЛАССИФИКАЦИЯ И КРИТЕРИИ ОПАСНОСТИ ВЕЩЕСТВ, ИСПОЛЬЗУЕМЫХ ПРИ СОВЕРШЕНИИ ПРЕСТУПЛЕНИЙ

Проанализированы понятие веществ, опасных для здоровья; критерии, с точки зрения которых эти вещества должны быть контролируемыми. Предложены определение опасных для здоровья веществ, варианты и основания их классификации.

В настоящее время преступленные действия, совершаемые с использованием веществ, опасных для здоровья, составляют значительную часть уголовно наказуемых деяний. Любые противоправные деяния, предметом которых выступают опасные для здоровья вещества, посягают на один объект, а именно, приводят к нарушению общественных отношений, обеспечивающих охрану здоровья широких слоев населения. Несмотря на то что группы веществ, опасных для здоровья, имеют различный правовой статус, эти средства и вещества близки с медико-биологической точки зрения: все они вредно действуют на организм человека. Такой вывод следует из анализа общественного значения антисоциальной сущности противозаконных деяний, связанных с этими потенциально опасными веществами. При этом вещества данной категории выступают в одном случае как предмет, а в других случаях как средство преступной деятельности.

Недооценка понимания сущности понятия опасных для здоровья веществ приводит к некачественному и недобросовестному расследованию и как следствие к ошибкам квалификации при судебном разрешении уголовных дел о преступлениях, совершаемых с использованием этой категории средств и веществ.

Ранее в научной криминалистической литературе уже предпринимались попытки объединить опасные вещества в единую группу. Так, В. Д. Корма, предлагая новую частную криминалистическую теорию – криминалистическое учение о техногенных источниках повышенной опасности, дает следующее определение техногенным источникам повышенной опасности: «Материальные объекты, созданные или преобразованные человеческой деятельностью, которые изначально содержат в себе высокую степень вероятности причинения необратимых изменений организму человека, гибели людей и животных, а также значительного разрушения преград»¹. К техногенным источникам повышенной опасности автор относит и ядовитые, сильнодействующие, наркотические, психотропные, радиоактивные и другие вещества.

¹ Корма В. Д. Основы криминалистического учения о техногенных источниках повышенной опасности / В. Д. Корма ; под общ. ред. Е. П. Ищенко. — М. : Юрлитинформ, 2005. — С. 19.

Рассматривая данное В. Д. Кормой определение «техногенных источников повышенной опасности» и объекты, отнесенные им к этой категории, отметим, что значительное количество веществ, отнесенных автором к техногенным источникам, никакого отношения к человеческой деятельности не имеет. Например, пчелиный и змеиный яды, отнесенные к ядовитым веществам, кокаиновый куст, лист кока и шалфея, опийный мак, семена розы гавайской, цветки и листья голубого лотоса, и многие другие вещества, отнесенные к наркотическим средствам, существуют безотносительно к какой бы то ни было деятельности человека и тем более никакой техногенной угрозы не создают.

Кроме того, представляются неопределенными понятия «повышенная опасность» и «высокая степень вероятности причинения необратимых изменений организму человека», включенные автором в определение. Например, неясно, в связи с чем лекарственные препараты, включенные в список сильнодействующих веществ, отнесены к техногенным источникам повышенной опасности. В данном контексте сложно согласиться и с термином «техногенный» применительно к таким сильнодействующим веществам, как трава эфедры, так и с тем, что существует высокая степень вероятности причинения необратимых изменений организму человека.

Научному исследованию подвергались также понятия «вредность» и «вредоносность» веществ. Так, Д. И. Леин и В. А. Образцов определяют вредное вещество как «объект материального мира, не обладающий устойчивой структурой и применяющийся преступником для противоправного воздействия на объект виновной активности»¹. В. Д. Корма к вредным относит «такие вещества, которые изначально опасны для окружающей среды, здоровья и жизни человека», вредоносными же предлагает считать «вещества, которые становятся опасными для организма вследствие их неправильного хранения, изготовления, транспортировки, дозировки, реализации и других обстоятельств»². Сильнодействующие, ядовитые, наркотические, психотропные автор относит к вредным веществам.

Анализируя рассматриваемые понятия, отметим, что они характеризуют свойства вещества. Вредность, как свойство, характеризует непосредственно объект (вещество) и существует безотносительно к другим объектам. При взаимодействии с другими объектами (явлениями, веществами) может проявиться иное свойство – вредоносность, т. е. способность причинять вред другому конкретному объекту. Таким образом, свойство вредоносности может рассматриваться только во взаимодействии с другими объектами.

С другой стороны, вред – это порча, ущерб, убыток чему-либо³, т. е. вред не может рассматриваться без другого объекта, что позволяет считать понятия «вредность» и «вредоносность» как синонимы. В связи с этим, как представляется, следует поддержать мнение В. А. Хвалина, рассматриваю-

¹ Леин Д. И. Вредное вещество как орудие преступления / Д. И. Леин, В. А. Образцов // Криминалистические проблемы в свете нового Уголовно-процессуального кодекса Российской Федерации: матер. науч.-практ. конф. — М., 2003. — С. 80–81.

² Корма В. Д. Указ. работа. — С. 50.

³ См.: Толковый словарь русского языка : в 4 т. / под ред. Д. Н. Ушакова. — [Репринт. изд.] — М., 1995–2000.

щего «вредное вещество» и «вредоносное вещество», как имеющие одно смысловое значение¹.

Понятие веществ, опасных для здоровья, по нашему мнению, должно рассматриваться в точки зрения следующих категорий: содержания понятия, медицинского, юридического (или критерия контролируемости) и критерия криминальности.

С медицинской точки зрения опасность вещества для здоровья определяется его способностью наносить вред живому организму. Установление на качественном уровне способности того или иного вещества оказывать определенное вредное воздействие на человека может быть медицинским критерием опасности того или иного вещества для здоровья человека. Источниками данных о потенциальной опасности химического вещества являются его физико-химические свойства, результаты эпидемиологических исследований, сообщения о нарушении состояния здоровья лиц, подвергавшихся вредному воздействию, результаты клинических исследований, экспериментов на лабораторных животных, опытов *in vitro*, анализа зависимости «химическая структура – биологическая активность». При этом под вредным воздействием в соответствии с Федеральным законом «О санитарно-эпидемиологическом благополучии населения» понимается воздействие факторов, создающих угрозу жизни или здоровью человека либо угрозу жизни или здоровью будущих поколений².

Вещества, которые обладают вредоносными свойствами, классифицируются в зависимости от степени опасности в порядке, установленном специально уполномоченными федеральными органами исполнительной власти.

Стандарт ГОСТ 12.1.007-76 «Классификация и общие требования безопасности» устанавливает признаки для определения класса опасности. По степени воздействия на организм вредные вещества подразделяются на четыре класса опасности³.

1. Чрезвычайно опасные. Степень вредного воздействия очень высокая.

2. Высокоопасные. Степень вредного воздействия высокая.

3. Умеренно опасные. Средняя степень вредного воздействия.

4. Малоопасные. Низкая степень вредного воздействия.

Класс опасности веществ – условная величина, предназначенная для упрощенной классификации потенциально опасных веществ. Степень и характер опасности веществ различны и определяются способностью химического, физического, биологического агента или совокупности определен-

¹ См.: Хвалин В. А. Вещество как объект теории криминалистики и уголовно-процессуальной практики / В. А. Хвалин // Криминалистические проблемы в свете нового Уголовно-процессуального кодекса Российской Федерации : матер. 3-й науч.-практ. криминалист. конф. — М., 2003. — С. 53.

² См.: О санитарно-эпидемиологическом благополучии населения : Федеральный закон от 30 марта 1999 г. № 52-ФЗ / Собрание законодательства РФ от 5 апреля 1999 г. — № 14. — Ст. 1650.

³ См.: Вредные вещества. Межгосударственный стандарт : ГОСТ 12.1.007-76. — Группа Т58.

ных факторов наносить вред живому организму. Понятие «опасность» близко понятию «вредоносность», однако не тождественно ему. Опасность – наступление или появление заметной вероятности наступления нежелательных событий. По характеру воздействия на человека опасности условно подразделяют на две группы¹:

— факторы, которые в зависимости от дозировки вредны или опасны, но не нужны для жизни и деятельности человека;

— факторы, которые при выходе за допустимые уровни являются опасными, но способны оказывать полезный и даже необходимый эффект для человека.

В целом, раскрывая содержание медицинского признака опасных для здоровья веществ, следует констатировать значительную потенциальную вредоносность для здоровья определенных способов их использования. Это качество (потенциальная вредоносность) представляет собой первый признак в рассматриваемой категории веществ.

В научном отношении отнесение вещества к категории опасных представляет собой процесс установления причинной связи между воздействием вещества и развитием неблагоприятных эффектов для здоровья человека. Этот процесс предусматривает углубленный анализ всех имеющихся научных данных об особенностях воздействия вещества на организм человека, зависимости неблагоприятных эффектов от путей поступления вещества в организм, уровней и продолжительности воздействия, возможных механизмах развития нарушений состояния здоровья.

Опасность химических соединений может оцениваться на основании принадлежности к отечественным, зарубежным и международным перечням приоритетных и особо опасных химических веществ. Основные отечественные и международные перечни приоритетных и опасных химических веществ обобщены в компьютерной системе, разработанной в ГУ НИИ ЭЧ и ГОС им. А. Н. Сысина РАМН. Сведения о приоритетности веществ могут быть получены также в Российском регистре потенциально опасных химических и биологических веществ.

Основной задачей установления потенциальной опасности вещества является выбор приоритетных, индикаторных химических веществ, изучение которых позволяет с достаточной надежностью охарактеризовать уровни риска нарушений состояния здоровья населения и источники его возникновения. При этом процесс установления степени потенциальной опасности тесно связан с этапом оценки зависимости «доза – ответ», основная цель которого состоит в установлении количественных показателей опасности химического вещества.

Криминалистическое значение опасности того или иного вещества реализуется в действиях, которые приводят к нарушению общественных отношений, обеспечивающих охрану здоровья населения. Анализ законода-

¹ См.: *Заплатинский В. М.* Терминология науки о безопасности / В. М. Заплатинский // *Bezpecnostna veda a bezpecnostne vzdelanie : zbornik prispevkov z medzinarodnej vedeckej konferencie*. — Liptovsky Mikulas : AOS v Liptovskom Mikulasi, 2006. — [CD nosic].

тельства показывает, что с криминалистической точки зрения количество вещества, опасного для здоровья, по общему правилу, определяющей роли не играет, однако в некоторых случаях может выступать одним из признаков степени опасности. Например, сильнодействующие вещества в малых дозах используются как лекарственные средства, однако при систематическом употреблении и увеличении дозы вызывают привыкание и отравление. Использование малого количества того или иного средства (вещества) может также свидетельствовать о малозначительности деяния (ч. 2 ст. 14 УК РФ), означающей отсутствие состава преступления. Поскольку количество опасного для здоровья вещества в определенных случаях является признаком состава преступления, порядок исчисления количеств контролируемых веществ выступает средством получения фактических данных, имеющих значение для дела, и должен быть нормативно регламентирован.

Признавая потенциальную опасность определенных веществ, государство предусмотрело зависимость степени их контролируемости от их вредоносных свойств. Опасные для здоровья свойства контролируемых государством веществ существуют безотносительно к совершенному преступлению и поэтому могут быть определены заранее. На основе оценки свойств опасных для здоровья веществ, как отмечает Н. И. Пикуров, появляется норма с технико-юридическими свойствами, содержание которой зависит не от воли Правительства РФ, а от закономерностей естественного характера, предварительно устанавливаемых экспертами соответствующего профиля. По существу – это особая форма правового закрепления результатов экспертного исследования, имеющего нормативный характер. Законодатель заранее предусматривает возможность изменения свойств контролируемых веществ, а соответственно и их размеров, поскольку опасные для здоровья вещества могут менять свои свойства и степень воздействия на организм человека¹.

Таким образом, контролируемость является еще одной характеристикой рассматриваемой категории веществ.

В соответствии с признаком контролируемости опасные для здоровья вещества включаются в специальные списки и перечни, определяющие характер вредного воздействия на организм человека. Вариантом признака контролируемости мы считаем установленные компетентными органами и неоднократно проявляющиеся в противоправных действиях условия использования веществ или смесей в целях воздействия на организм человека и способные изменять психику и поведение, не вызывая устойчивой зависимости.

В качестве одного из криминалистических критериев опасных для здоровья веществ можно рассматривать и критерий криминальности, т. е. способность создавать реальную или потенциальную угрозу здоровью общества в виде причинения ущерба охраняемым законом общественным отношениям. Критерий криминальности может рассматриваться и через социальный

¹ См.: *Пикуров Н. И.* Правовая природа актов определения тяжести вреда здоровью и размеров наркотических средств: их сходство и различие / Н. И. Пикуров // Рос. юстиция. — 2009. — № 8.

признак, который присущ некоторым категориям опасных для здоровья веществ. Рассматривая, например, данный аспект относительно наркотических средств и психотропных веществ, А. Ю. Мартынович отметил, что социальный аспект заключается в том, что в результате незаконного оборота наркотических средств и психотропных веществ их немедицинское потребление конкретными гражданами постоянно увеличивается, в результате чего возникает опасность для здоровья значительной части населения. Именно наличие такой опасности обуславливает необходимость установления специального правового контроля за оборотом наркотиков¹. При установлении социального признака предлагается учитывать реальную и потенциальную опасность – угрозу причинения ущерба охраняемым законом общественным отношениям, которая в текущий момент хотя и не проявилась в конкретных негативных последствиях, но вполне может их повлечь при определенных условиях. Например, В. Н. Курченко, определяя социальный аспект наркотизма, справедливо говорил о его негативных последствиях «в виде наличия или возможного вреда, причиняемого общественным отношениям»².

Таким образом, криминалистическим понятием веществ опасных для здоровья охватываются такие вещества, которые оказывают вредное воздействие на организм человека, подлежат контролю и представляют реальную или потенциальную угрозу здоровью общества в виде причинения ущерба охраняемым законом общественным отношениям.

Опасные для здоровья вещества могут быть классифицированы по разным основаниям. По нашему мнению, основанием классификации опасных для здоровья веществ могут являться наличие и характер нормативной регламентации, степень и характер опасного воздействия на организм человека, наличие и характер правовых последствий, наступающих за действия, совершаемые с ними.

I. По характеру нормативной регламентации вещества, опасные для здоровья, подразделяются на:

— наркотические средства, включающие вещества, лекарственные препараты, растения и части растений, которые в соответствии с Единой конвенцией о наркотических веществах 1961 г. включены в Перечень наркотических средств, психотропных веществ и их прекурсоров, подлежащих контролю в Российской Федерации (утвержден постановлением Правительства РФ от 30 июня 1998 г. № 681);

— психотропные вещества – включенные в Перечень наркотических средств, психотропных веществ и их прекурсоров, подлежащих контролю в Российской Федерации и содержащиеся в списках I, II, III и IV Венской конвенции о психотропных веществах 1971 г.;

— сильнодействующие и ядовитые вещества – вещества, внесенные в постановление Правительства РФ «Об утверждении списков сильнодей-

¹ См.: Мартынович А. Ю. К вопросу об объекте и предмете преступлений, связанных с незаконным оборотом наркотических средств и психотропных веществ / А. Ю. Мартынович // СибЮрВестник. — 2002. — № 3.

² Курченко В. Н. Противостояние незаконному обороту наркотических средств и психотропных веществ: уголовно-правовой и уголовно-процессуальные аспекты / В. Н. Курченко. — СПб. : Юрид. центр Пресс, 2003. — С. 38.

ствующих и ядовитых веществ для целей статьи 234 и других статей Уголовного кодекса Российской Федерации, а также крупного размера сильнодействующих веществ для целей статьи 234 Уголовного кодекса РФ» от 29 декабря 2007 г. № 964. Номенклатура, порядок ввоза в РФ и вывоза из РФ для сильнодействующих и ядовитых веществ установлены постановлением Правительства РФ от 3 августа 1996 г. № 930 (в редакции от 31 июля 1998 г.);

— радиоактивные вещества и ядерные материалы – находящиеся в газообразном, твердом или жидком состоянии вещества (материалы), обладающие способностью к самопроизвольному превращению в другие химические элементы, которое сопровождается испусканием ядерных излучений, а также материалы, содержащие или способные воспроизвести делящиеся (расщепляющиеся) ядерные вещества. Материалы и вещества, обладающие такими свойствами, указаны в Конвенции о физической защите ядерного материала (Вена, 26 октября 1979 г.);

— одурманивающие вещества – вещества, включенные в Список одурманивающих веществ, утвержденный на заседаниях Постоянного комитета по контролю наркотиков;

— вещества, потенциально опасные для здоровья, но индивидуально не включенные в какие-либо нормативные документы.

II. По характеру воздействия на организм человека вещества, опасные для здоровья, могут быть классифицированы как:

— вещества, которые обладают способностью вызывать состояние зависимости и оказывать стимулирующее или депрессивное воздействие на центральную нервную систему, вызывая галлюцинации или нарушения моторной функции, либо мышления, либо поведения, либо восприятия, либо настроения;

— вещества, используемые для получения одурманивающего эффекта, способные изменять психику и поведение человека, не вызывая устойчивой зависимости. Под одурманивающими веществами, как правило, понимаются обычные лекарственные препараты (клофелин, смесь димедрола с алкоголем и др.) либо предметы бытовой химии (ацетон, хлороформ, эфир и др.), при передозировке или вдыхании паров которых у человека наступает торможение или расслабление психики¹;

— вещества (материалы), обладающие способностью к проникающей радиации. Воздействие на организм человека радиации заключается в ионизации биологических тканей. При передаче энергии от радиоактивных частиц клеткам и жидкостям происходит возбуждение атомов и молекул. Эта передача энергии приводит к разрушению клеток, нарушению их деятельности и даже гибели в зависимости от дозы облучения и состояния здоровья человека. При больших дозах радиация может разрушать клетки, повреждать ткани различных органов и явиться причиной скорой гибели организма.

III. По правовым последствиям, наступающим за действия, совершаемые с опасными для здоровья веществами, эти вещества могут быть подразделены на три группы.

¹ См.: Комментарий к Кодексу Российской Федерации об административных правонарушениях / под общ. ред. Н. Г. Салищевой. — [6-е изд., перераб. и доп.] — М.: Проспект, 2009.

1. Вещества, запрещенные к обороту на территории РФ. Любой оборот данных веществ является незаконным. К категории этих веществ относятся наркотические средства, включенные в Список I Перечня наркотических средств, психотропных веществ и их прекурсоров, подлежащих контролю в Российской Федерации.

2. Вещества, действия с которыми подлежат обязательному лицензированию. К этой группе относятся наркотические средства Списка II Перечня наркотических средств, психотропных веществ и их прекурсоров, подлежащих контролю в Российской Федерации, сильнодействующие, ядовитые и радиоактивные вещества¹. Деятельность унитарных государственных структур с наркотическими средствами и психотропными веществами Списка II контролируется посредством лицензирования. Деятельность с психотропными веществами Списка III также предусматривает обязательное лицензирование. Организации (предприятия), деятельность которых связана с наркотическими, психотропными, сильнодействующими и ядовитыми лекарственными средствами, должны иметь лицензию на право деятельности, связанной с данными веществами, и подлежат обязательной регистрации в установленном порядке как объекты разрешительной системы МВД РФ. Государственному контролю подлежат все ввозимые на территорию РФ зарегистрированные и незарегистрированные наркотические, психотропные, сильнодействующие и ядовитые лекарственные вещества (субстанции). Их контроль осуществляется при наличии разрешения Минздрава России на ввоз.

Порядок ввоза на территорию РФ и вывоза с территории РФ веществ этой категории регламентируются следующими нормативными актами:

— постановлением Правительства РФ «О порядке ввоза в Российскую Федерацию и вывоза из Российской Федерации наркотических средств, сильнодействующих и ядовитых веществ» от 16 марта 1996 г. № 278;

— постановлением Правительства РФ «Об утверждении положения о порядке вывоза из Российской Федерации радиоактивных веществ и изделий на их основе» от 16 марта 1996 г. № 291;

— постановлением Правительства РФ «О ввозе в Российскую Федерацию и вывозе из нее лекарственных средств и фармацевтических субстанций» от 25 декабря 1998 г. № 1539.

3. Вещества потенциально опасные для здоровья, деятельность с которыми не имеет каких-либо нормативных ограничений. При условии причинения вреда здоровью личности эти вещества являются средствами совершения преступлений. К данной группе веществ могут быть отнесены одурманивающие вещества, а также все рассмотренные нами опасные для здоровья вещества.

Таким образом, в преступной деятельности могут быть использованы некоторые вещества, обладающие опасными свойствами. Понятием веществ, опасных для здоровья, охватываются такие *вещества, которые обладают свойствами, создающими при определенных условиях угрозу жизни или здоровью человека либо угрозу жизни или здоровью будущих поколений, под-*

¹ См.: Информационное письмо Министерства здравоохранения и социального развития РФ от 23 марта 2009 г. № 25-1/10/2-1873.

лежат контролю, т. е. включаются в специальные списки и перечни, определяющие характер вредного воздействия на организм человека, и представляют реальную или потенциальную угрозу здоровью общества в виде причинения ущерба охраняемым законом общественным отношениям.

ПОНЯТТЯ, КЛАСИФІКАЦІЯ ТА КРИТЕРІЇ НЕБЕЗПЕЧНОСТІ РЕЧОВИН, ЩО ВИКОРИСТОВУЮТЬСЯ ПРИ ВЧИНЕННІ ЗЛОЧИНІВ

О. В. Иванова

Проаналізовано поняття речовин, небезпечних для здоров'я, критерії, з точки зору яких ці речовини мають бути контрольовані. Запропоновано визначення небезпечних для здоров'я речовин, варіанти та підстави їх класифікації.

THE NOTION, CLASSIFICATION AND CRITERIA FOR HAZARDOUS SUBSTANCES USED IN COMMITTING CRIMES

E. V. Ivanova

The article analyzes the notion of hazardous substances, the criteria showing that these substances should be controlled, and it suggests definitions of hazardous substances, variants and reasons for their classification.

Координация действий следователя с оперативно-розыскными работниками возможна и при производстве иных следственных (розыскных) действий, что обеспечивает эффективность расследования взяточничества.

РОЗСЛІДУВАННЯ ХАБАРНИЦТВА: ПЛАНУВАННЯ Й ОРГАНІЗАЦІЯ

Я. Є. Мишков

Розглянуто проблеми планування та організації розслідування хабарництва. Викладено основні теоретичні передумови висунення версій як основи планування. Надано практичні рекомендації стосовно різних форм організації розслідування, які проілюстровані прикладами зі слідчої практики.

BRIBERY INVESTIGATION: PLANNING AND ORGANIZATION

Y. E. Myshkov

The article deals with the problem of planning and organization of bribery investigations and provides main theoretical grounds for advancing versions as the basis for planning. It provides practical recommendations for various forms of investigation organization illustrated with examples from investigative experience.

УДК 340.62

М. В. Капустіна, асистент кафедри криміналістики Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», кандидат юридичних наук

ОСОБА ПАЦІЄНТА В МЕХАНІЗМІ ЯТРОГЕННОГО ЗЛОЧИНУ

Розглянуто особу пацієнта в механізмі злочинів, що вчиняються при наданні медичної допомоги. Виокремлено специфічні ознаки, притаманні особі пацієнта, розкрито їх роль у процесі доказування порушення медичним працівником стандарту та технології надання медичної допомоги.

Особа пацієнта в механізмі злочинів, що вчиняються при наданні медичної допомоги, суттєво відрізняється від осіб, що стали жертвами в разі вчинення злочинів інших категорій. Це пояснюється, по-перше, тим, що особа пацієнта в більшості випадків перебуває в особливому фізіологічному стані (хвороба, травма, вагітність), змінити або поліпшити який можна завдяки здійсненню певних медичних заходів особами відповідного фаху (лікарями); по-друге, зазначений стан особи викликає певні психологічні реакції, які відображаються в її поведінці; по-третє, з моменту звернення за медичною допомогою вона набуває певного статусу з відповідними правами та обов'язками. Отже, специфіка особи пацієнта полягає в тому, що вона поряд з медичним працівником є активним учасником лікувального процесу, має певні якості (фізіологічні, поведінкові, правові), які можуть вплинути на очікуваний результат лікування.

Криміналістичний аналіз особи пацієнта, тобто людини, незалежно від віку, статті, расової належності, віросповідання, національності, стану здоров'я та інших чинників, яка реалізує своє право на отримання медичної допомоги¹, передбачає передусім віднесення її до певної групи. Виходячи з положень Закону України «Про внесення змін до Основ законодавства України про охорону здоров'я щодо удосконалення надання медичної допомоги», згідно з якими під медичною допомогою розуміється діяльність професійно підготовлених медичних працівників, спрямована на профілактику, діагностику, лікування та реабілітацію у зв'язку з *хворобами, травмами, отруєннями і патологічними станами, а також у зв'язку з вагітністю та пологами*², а також ураховуючи диспозиції статей Особливої частини КК України, у яких передбачено відповідальність за злочини у сфері надання медичної допомоги (ст. 131 – неналежне виконання професійних обов'язків, що спричинило зараження особи вірусом імунодефіциту людини чи іншої невиліковної інфекційної хвороби; ст. 134 – незаконне проведення абортів; ст. 138 – незаконна лікувальна діяльність; ст. 139 – ненадання допомоги хворому медичним працівником; ст. 140 – неналежне виконання професійних обов'язків медичним або фармацевтичним працівником; ст. 141 – порушення прав пацієнта, ст. 143 – порушення встановленого законом порядку трансплантації органів або тканин особи³), можна стверджувати, що особою пацієнта може бути як хвора (або особа, стан якої має певні відхилення від норми, що мають біологічно негативне значення для організму), так і здорова людина (вагітність, пологи, донорство).

У юридичній літературі особа пацієнта характеризується системою різносторонніх ознак, яка має доволі складну структуру. Так, В. Д. Пристанков до криміналістично значущих ознак, які характеризують особу пацієнта, відносить такі: 1) вік, характер патології, генетичні особливості, наявність хронічних захворювань та їх виявів; індивідуальні особливості організму і його функцій; належність пацієнта до групи ризику та ін.; 2) поведінкові особливості хворого до, під час і після лікування – дотримання режиму лікування, дієти, його ставлення до алкоголю, наркотиків; 3) фізичний стан, ступінь ураження його організму хворобою або травмою та фізіологічні особливості; 4) ступінь поінформованості про медичні засоби й препарати (з боку лікаря); 5) обізнаність потерпілого щодо заподіяної йому шкоди, обсягу і якості наданої медичної допомоги, характеру проведеного лікування⁴.

¹ Див.: *Стеценко С. Г.* Медичне право України (реалізація та захист прав пацієнтів) : монографія / С. Г. Стеценко, В. О. Галай. — К. : Атіка, 2010. — С. 8.

² Див.: Про внесення змін до Основ законодавства України про охорону здоров'я щодо удосконалення надання медичної допомоги : Закон України від 7 липня 2011 р. № 3611-VI [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/>. — 25.11.2011.

³ Норми цієї статті віднесено до групи злочинів, що вчиняються при наданні медичної допомоги частково, а саме що стосується частини першої – порушення встановленого законом порядку трансплантації органів або тканин особи, зокрема, проведення зазначених дій без відповідної згоди донора, без дотримання суворо встановленої процедури трансплантації та ін.

⁴ Див.: Курс криміналістики : в 3 т. Т. 2. Криміналістическая методика: методика расследования преступлений против личности, общественной безопасности и общественного порядка / под ред. О. Н. Коршуновой и А. А. Степанова. — СПб. : Юрид. центр Пресс, 2004. — С. 603–604.

У свою чергу Є. П. Іщенко та М. М. Яковлев вважають, що на відомості про особу потерпілого (пацієнта) і його поведінку впливає низка чинників – об'єктивних та суб'єктивних. До перших вони відносять: вік, стать, генетичну схильність, реактивність організму (алергія), ступінь патології, яка зумовлена запущеністю хвороби, причини її виникнення й розвитку; до других – поведінкові акти, пов'язані з недотриманням приписаного режиму, та наявність негативних схильностей і шкідливих звичок¹. Л. Г. Дунаєвська вважає, що до відомостей про особу потерпілого мають входити такі дані: загальні, про стан його здоров'я до й після злочинної дії, поведінкові, що зумовлюють негативні наслідки надання медичної допомоги².

Вивчення та узагальнення юридичної літератури надають підстави стверджувати, що особа пацієнта характеризується не тільки традиційними соціально-демографічними ознаками, а й тими, що є доволі специфічними саме для цієї категорії злочинів. Дослідження такого елемента механізму ятрогенного злочину, як особа пацієнта, дозволило виокремити три групи відомостей щодо потерпілого. Це дані про: 1) фізіологічний стан; 2) поведінкові особливості; 3) ступінь використання пацієнтом своїх прав.

До *першої групи* відомостей про фізіологічний стан пацієнта входять такі дані: вік; характер і ступінь тяжкості хвороби або травми; нозологічна форма хвороби³; етіологія (причина) її виникнення – чинники (наприклад, травма, опромінення, емоціональний вплив та ін.) і умови (зовнішні вияви – переохолодження, перевтомлення, характер харчування й особливості організму – вік, стать, генотип, функціональний стан різних органів і систем та ін.); реактивність організму, тобто його здатність реагувати на різноманітні фізіологічні та хворобливі подразники⁴; механізм виникнення й розвитку хвороби (патогенез); резистентність організму як його стійкість до дії різноманітних хворобливих чинників⁵; характер і ступінь патології; генетичні особливості, а саме схильність до певних видів захворювань. Вагоме значення мають відомості про фізіологічний стан пацієнта, що є суто індивідуальними: ступінь тяжкості хворого, несвідомий стан особи, рідкість захворювання, безсимптомність протікання хвороби, зміна клінічних і морфологічних рис хвороби (природній патоморфоз).

До *другої групи* відомостей про особу пацієнта входять дані про його поведінкові особливості. Відомості цієї групи обов'язково враховуються за всі періоди: до госпіталізації (або звернення за медичною допомогою), під час неї

¹ Див.: *Ищенко Е. П.* Расследование преступлений, связанных с профессиональной деятельностью / Е. П. Ищенко, М. М. Яковлев ; под ред. Е. П. Ищенко. — М. : Юрлитинформ, 2009. — С. 250.

² Див.: *Дунаевская Л.* Криміналістична характеристика злочинів, скоєних при наданні медичної допомоги / Л. Дунаєвська // Підприємництво, господарство і право. — 2003. — № 7. — С. 15.

³ Нозологічна форма хвороби – чітко окреслені патологічні стани, які мають певну етіологію, патогенез і характерні клініко-анатомічні прояви (див.: *Медицинская энциклопедия* [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.medical-enc.ru/>. — 01.07.2012.

⁴ Див.: *Медицинская энциклопедия* [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.medical-enc.ru/>. — 01.07.2012.

⁵ Див. Там само.

(безпосереднє надання медичної допомоги) і після (реабілітація). Так, до поведінкових особливостей пацієнта на догоспітальному періоді належать такі дані про: негативні схильності – паління, надмірне споживання алкоголю, приймання наркотичних засобів; спосіб життя та (або) праці – малорухливий спосіб життя, надмірна вага, неправильне харчування, нехтування своїм здоров'ям (наприклад, уникнення щорічних медичних обстежень, проходження флюорографії), великі фізичні перевантаження, схильність до впливів шкідливих явищ, спричинених умовами праці (добувна, хімічна промисловість, металургія, авіаційне й оборонне виробництво та ін.¹); реагування на наявні розлади здоров'я – самолікування (його зміст, тривалість, приймання ліків, їх дозування), звернення до нетрадиційних методів лікування (знахарство). Щодо поведінкових особливостей під час госпіталізації та безпосереднього надання медичної допомоги – неповний або необ'єктивний опис виявів хвороби (скарг на здоров'я), недотримання умов здійснення клініко-лабораторного дослідження (наприклад, здавання крові, сечі на аналіз одразу після приймання їжі), відмова від госпіталізації за медичними показниками; дотримання чи недотримання режиму припisanого режиму лікування – приймання ліків (перевищення або зменшення дозування, одночасність їх приймання), дієти, несвоєчасне виконання або невиконання лікувальних процедур, відмова (або згода) від маніпуляцій і втручання, передчасне (самовільне) припинення лікування, необмеження фізичних навантажень, трудової діяльності за медичними показниками, дотримання чи недотримання правил внутрішнього розпорядку лікувально-профілактичного закладу в разі стаціонарного лікування. Поведінкові особливості пацієнта під час реабілітації включають такі відомості: виконання чи відмова від фізіотерапії, лікувальної фізкультури, відмова або з'явлення на профілактичні медичні обстеження в строки, установлені лікарем, передчасне (самовільне) припинення санаторно-курортного лікування.

Вивчення й аналіз поведінкових особливостей пацієнта надають підстави включити в цю групу також його психологічні особливості, оскільки науковці в галузі медичної психології, зокрема М. Боухал, А. Гольдшейдер, Р. Конечний, О. Лурія, В. Ніколаєва та ін., вважають, що кожна хвороба має певне відображення в психіці людини, тобто суб'єктивному уявленні хворого про стан свого здоров'я. У літературі з медичної (клінічної) психології зазначені відображення в психіці пацієнта мають назву «внутрішня (суб'єктивна) картина хвороби» (ВКХ)². Це поняття складається з трьох синтезованих компонентів – «переживання хвороби», «усвідомлення хвороби», «соматозогнозія», кожний з яких відображає одну зі сторін психологічної реакції на хворобливий стан. Так, перший компонент демонструє емоціональну складову ставлення особи до

¹ Див.: Про затвердження Переліку виробництв, цехів, професій і посад із шкідливими умовами праці, робота в яких дає право на скорочену тривалість робочого тижня : постанова Кабінету Міністрів України від 21 лют. 2001 р. № 163 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/>. — 04.07.2012.

² Автором концепції «внутрішня картина хвороби» в рамках соматопсихічного напрямку в радянській клінічній психології був О. Р. Лурія, який зробив акцент на залежності формування сталості до захворювання й характеру протікання хвороби від активності ставлення хворого до свого захворювання, до власного внутрішнього світу та оточуючої реальності (див.: *Лурія А. Р. Внутренняя картина болезни и ятрогенные заболевания* / А. Р. Лурія. — М. : Медицина, 1977. — 135 с.).

розладу здоров'я. Що стосується «усвідомлення хвороби», то це інтелектуальна інтерпретація хворим свого стану. Останній компонент «соматозогнозія» (від лат. *soma* – тіло, *нозос* – хвороба, *гнозис* – пізнання) – пізнавальне оцінювання ступеня тяжкості прогнозу свого стану, оцінювання значення хвороби в часовій перспективі (ким був до хвороби, ким є зараз, що зі мною буде далі)¹. Зміст ВКХ залежить від таких чинників: характер розладу (гостре або хронічне захворювання, наявність чи відсутність болю, збереження чи обмеження колишніх можливостей у поведінці й діяльності та ін.), обставини життя пов'язані з розладом здоров'я (дискримінація, поява нових проблем), особисті якості пацієнта, соціальний статус до розвитку хвороби або розладу здоров'я. Залежно від змісту ВКХ у пацієнта можуть розвиватися різні типи ставлення до своєї хвороби, серед яких учені-психологи виділяють такі: адекватне – ставлення відповідає об'єктивному стану: без перебільшення або недооцінювання; зневажливе – недооцінювання свого стану; заперечливе – активне ігнорування наявності розладу; агравуюче – перебільшення ступеня тяжкості свого стану; іпохондричне – занурення, «відхід» у хворобу, зосередженість тільки на своєму розладі; рентне – використання свого стану для маніпулювання іншими особами з метою отримання моральних і матеріальних благ; байдуже – пасивне сприйняття свого стану, втрата інтересу до всього, що цікавило раніше². Отже, відомості про психологічні особисті реакції пацієнта на хворобу надають можливість спрогнозувати його поведінку під час отримання медичної допомоги. Тому вважаємо слушною позицію В. В. Ніколаєвої, яка наголошує на тому, що не враховувати «внутрішню картину хвороби» є методологічно неввічно та практично шкідливо. Більш того, як аргументацію своєї позиції вона зазначає, що «внутрішня картина хвороби» – це основний комплекс вторинних психологічних за своєю природою симптомів захворювання, який у деяких випадках може ускладнювати протікання хвороби, перешкоджати успіху лікування та гальмувати хід реабілітації. Важливим ситуаційним чинником, який формує ВКХ, стає вся ситуація лікування: тяжкість і тривалість процедур, ступінь залежності хворого від медичної апаратури та персоналу, зміст і стиль взаємовідносин хворого й медичного персоналу»³.

Отже, психологічні особливості пацієнта нерідко можуть перешкоджати наданню медичної допомоги та успіху лікування, які виявляються в таких діях пацієнта, як відмова від маніпуляцій і втручань, вимога втручання без медичних показників, порушення приписаного режиму та самолікування, дисимуляція ушкодження, небажання спілкуватися з медичними працівниками та ін. Але ці дії є вже наслідком психологічної реакції пацієнта на

¹ Див.: Репина Н. В. Основы клинической психологии / Н. В. Репина, Д. В. Воронцов, И. И. Юматова — Ростов н/Д.: Феникс, 2003. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://vash-psiolog.info/>. — 10.07.2012; Психологический словарь [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://psi.webzone.ru> — 10.07.2012.

² Див.: Урванцев Л. П. Психология соматического больного / Л. П. Урванцев. — Ярославль: Изд-во Ин-та психологии РАН; Ин-т «Открытое общество», 2000. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.medpsy.ru>. — 10.07.2012; Конечный Р. Психология в медицине / Р. Конечный, М. Боухал. — Прага: Авиценум, 1983. — С. 27; Репина Н. В., Воронцов Д. В., Юматова И. И. Указ. праця.

³ Див.: Николаева В. В. Влияние хронической болезни на психику / В. В. Николаева. — М.: Изд-во МГУ, 1986. — С. 43.

хворобу, які можуть бути виражені у вигляді депресії, тривоги, паніки, шоку, стиду, афектах, гіпертрофованих скаргах. Саме це й слугувало основою для включення психологічних особливостей пацієнта в групу поведінкових.

До *третьої групи* відомостей про пацієнта входять дані про ступінь використання ним своїх прав і механізм їх реалізації. Річ у тім, що можливість реалізації прав пацієнта вповному обсязі, які передбачені законодавством України та низкою міжнародних правових актів, по-перше, є чинником, який нерідко запобігає виникненню дефекту надання медичної допомоги і як його наслідку шкоди здоров'ю або смерті пацієнта; по-друге, може виступати обставиною, що пом'якшує покарання медичного працівника; по-третє, узагалі виключає злочинність діяння (а саме злочин, за який передбачена відповідальність у ст. 141 КК України – порушення прав пацієнта).

У юридичній літературі проблема забезпечення прав пацієнта та механізм їх реалізації актуалізуються протягом останнього десятиріччя. Зазначена проблема досліджувалася в роботах таких учених, як О. В. Галай, О. В. Леонтьєв, О. М. Рузаєва, О. Є. Рузаєва, С. Г. Стеценко та ін. Зокрема, О. В. Галай та С. Г. Стеценко пропонують розподіл прав пацієнта на загальні та спеціальні. До першої групи прав вони відносять: право на вибір методів лікування, право на вибір лікаря й лікувального закладу, право на згоду або відмову від лікування, право на відкриту та конфіденційну інформацію про стан здоров'я, право на медичну експертизу, права пацієнта, що перебуває на стаціонарному лікуванні (право на допущення до пацієнта інших медичних працівників, членів сім'ї, опікуна, піклувальника, нотаріуса, адвоката та священнослужителя для відправлення богослужіння й релігійного обряду), право на забезпечення лікарськими (зокрема імунобіологічними) препаратами та протезними засобами, право на поважне й гуманне ставлення з боку медичного персоналу, право на полегшення болю у випадках, передбачених законодавством. Спеціальні права пацієнта автори класифікують за такими критеріями: 1) напрямком медичної діяльності (наприклад, права пацієнтів при трансплантації органів та інших біологічних матеріалів; права пацієнтів-донорів крові і її компонентів тощо); 2) особливостями хвороби пацієнта (наприклад, права психічно хворих, права ВІЛ-інфікованих і хворих на СНІД тощо); 3) особливостями окремих груп пацієнтів (наприклад, права військовослужбовців, людей похилого віку та ін.)¹. У свою чергу, О. В. Леонтьєв пропонує інший варіант класифікації прав пацієнтів, а саме: право на надання медичної допомоги, право на отримання інформації про стан свого здоров'я, право на згоду на медичне втручання та відмову від нього, право на вимогу допущення до пацієнта священнослужителів і адвокатів, право на вимогу відшкодування шкоди здоров'ю пацієнта і (або) моральної шкоди в разі її спричинення². О. М. Рузаєва та О. Є. Рузаєва пропонують свій варіант класифікації прав пацієнтів, згідно з яким розрізняють такі групи прав: 1) загальні права пацієнта – збереження в таємниці інформації про факт звернення за медичною допомогою, про стан здоров'я, діагноз та інші відомості, які отримані при його обстеженні та лікуванні, поінформована добровільна згода на медичне втручання, відмова від медичного втручання, отримання інформації про свої права й обов'язки та

¹ Див.: Стеценко С. Г., Галай В. О. Указ праця. — С. 18–19.

² Див.: Леонтьєв О. В. Медицинская помощь: права пациента / О. В. Леонтьев. — СПб.: ИК «Невский проспект», 2002. — С. 11–25.

стан свого здоров'я, а також вибір осіб, яким може бути передана інформація про стан його здоров'я, відшкодування збитків у разі спричинення шкоди його здоров'ю при наданні медичної допомоги; 2) права пацієнтів у галузі медичного страхування – вибір медичної страхової організації, вибір медичної установи та (або) лікаря згідно з договорами обов'язкового й добровільного медичного страхування, отримання медичних послуг, що відповідають за обсягом і якістю умовам договору незалежно від розміру фактично виплаченого страхового внеску, пред'явлення позову страхової медичної організації медичній установі, у тому числі на матеріальне відшкодування спричинених за їхньої вини збитків незалежно від того, чи передбачено це в договорі медичного страхування; 3) права пацієнтів при наданні різних видів медичної допомоги – трансплантологія, психіатрія, гінекологія, боротьба з туберкульозом і СНІДом та ін.; 4) права різних професійних і соціальних категорій пацієнтів – неповнолітніх, військовослужбовців, громадян, які підлягають призову на військову службу за контрактом, осіб, які затримані, відбувають покарання у виді обмеження волі, заарештовані та перебувають під вартою, відбувають покарання в місцях позбавлення волі або під адміністративним арештом, вагітних жінок і матерів¹.

Вивчення й аналіз нормативних актів і юридичної літератури надають підстави виділити дві групи прав пацієнтів (основні та факультативні), які мають суттєве значення для встановлення наявності ознак злочинів, що вчиняються при наданні медичної допомоги. До основних прав пацієнтів, на нашу думку, можна віднести такі:

1) *право на інформацію* – можливість пацієнта на отримання достовірної й повної інформації про стан свого здоров'я, мету проведення запропонованих досліджень і лікувальних заходів, прогноз можливого розвитку захворювання, у тому числі наявність ризику для життя й здоров'я та ознайомлення з відповідними медичними документами;

2) *право на таємницю про стан здоров'я* – обов'язок медичних працівників не розголошувати відомості про факт звернення пацієнта за медичною допомогою, діагноз, медичне обстеження, огляд і його результати, методи лікування²;

3) *право на вибір методів діагностики, лікування, реабілітації та лікарських засобів* – поінформованість пацієнта й можливість відмовитись або надати згоду на медичне втручання;

4) *право на вибір лікаря та лікувального закладу* – можливість кожного пацієнта звертатися до будь-якого державного лікувально-профілактичного закладу за своїм вибором, якщо цей заклад має можливість забезпечити відповідне лікування. Право на вільний вибір лікаря реалізується в тому разі, якщо останній може запропонувати свої послуги стосовно ведення пацієнта (обстеження й лікування). Реалізація цього права може бути припинена вже обраним лікарем у разі, якщо пацієнт не виконує медичних приписів або не додержується правил внутрішнього розпорядку закладу охорони здоров'я за умови, що це не загрожуватиме життю хворого та здоров'ю населення³.

¹ Див.: Рузаєва Е. М. Некоторые аспекты правового регулирования труда медицинских работников / Е. М. Рузаева, О. Е. Рузаева. — М. : Юрлитинформ, 2011. — С. 77–79.

² Див.: Основи законодавства України про охорону здоров'я : Закон України від 19 листоп. 1992 р. № 2801-ХІІ [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/>. — 13.06.2011.

³ Див.: Там само.

Факультативні права пацієнтів – це права осіб, які потребують медичної допомоги залежно від різних (специфічних) напрямків медичної діяльності, – трансплантологія, акушерство та гінекологія (штучне запліднення та імплантація ембріона, стерилізація, переривання вагітності, зміна (корекція) статевий належності, клінічні дослідження (медико-біологічні експерименти) і особливостей хвороби (туберкульоз, венеричні, психічні, карантинні захворювання, СНІД, лепра), які визнані соціально небезпечними. Аналіз факультативних прав і механізм їх реалізації дозволяє погодитись з думкою О. М. Рузаєвої та О. Є. Рузаєвої, які наголошують на тому, «що при вивченні будь-якої специфічної галузі медицини, без сумніву, правовий статус пацієнтів матиме суттєві відмінності»¹. Так, якщо звернутися до такого напрямку медичної діяльності, як трансплантологія, то одразу стає очевидною його специфіка, яка полягає в чіткій регламентації процедур різновидів трансплантації² органів та інших анатомічних матеріалів³. При цьому в більшості її різновидів беруть участь два пацієнта одночасно – донор і реципієнт⁴, права яких мають певну специфіку. Так, донор має такі права: на інформацію; попередню згоду (без будь-яких винятків) на вилучення органів або тканин (одного з парних органів або частини органа, або частини іншого анатомічного матеріалу); відмову від наданої попередньої згоди; дотримання принципу оптимального захисту донора, тобто вилучення анатомічного матеріалу з живого донора лише за умови, що шкода, завдана здоров'ю донора, буде меншою, ніж небезпека для життя, що загрожує реципієнту; обов'язкове державне страхування на випадок смерті донора або зараження його інфекційною хворобою, виникнення в нього інших хвороб чи розладів здоров'я у зв'язку з виконанням ним донорської функції. У свою чергу реципієнт має право: на інформацію, попередню згоду на оперативне втручання (крім випадків, коли є реальна загроза життю реципієнта) або відмову від нього, пересадження органів або тканин, які законодавством дозволено вилучати з живого донора або донора-трупа та тих, що є придатними до трансплантації за медичними показниками, дотримання принципу черговості згідно з «листом очікування»⁵. Перелік зазначених

¹ Див.: Рузаєва Е. М., Рузаєва О. Е. Указ. праця. — С. 78.

² Трансплантація – спеціальний метод лікування, що полягає в пересадженні реципієнту органу або іншого анатомічного матеріалу, узятих у людини чи тварини (див. Про трансплантацію органів та інших анатомічних матеріалів людини : Закон України від 16 липня 1999 р. № 1007-XIV [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/>. — 29.06.2012.

³ Різновидами трансплантації є: 1) ауто трансплантація – пересадження власних органів і тканин організму; 2) ізо трансплантація – пересадження органів або тканин, узятих від організмів генетично повністю ідентичних або переважно ідентичних; 3) гомо трансплантація – пересадження органів або тканин організму того самого виду; 4) ксено трансплантація – пересадження органів або тканин від організму іншого виду (див.: Грінчак С. В. Кримінальна відповідальність за незаконну трансплантацію органів або тканин людини : монографія / С. В. Грінчак. — Х. : Право, 2011. — С. 124).

⁴ Донор – особа, у якої за життя або після її смерті взято анатомічні матеріали для трансплантації або виготовлення біоімплантів. Реципієнт – особа, для лікування якої застосовується трансплантація (див.: Закон України «Про трансплантацію органів та інших анатомічних матеріалів людини»).

⁵ Див.: Закон України «Про трансплантацію органів та інших анатомічних матеріалів людини»; Грінчак С. В. Указ. праця. — С. 136–147, 160–164.

прав як донора, так і реципієнта не є вичерпним, але він красномовно засвідчує їх специфіку та необхідність дотримання.

Таким чином, криміналістичний аналіз особи пацієнта в механізмі злочинів, що вчиняються при наданні медичної допомоги, дозволяє отримати інформацію про фізіологічний стан пацієнта, його поведінкові особливості до, під час лікування та при реабілітації, а також ступінь використання своїх прав. На основі отриманої інформації можна встановити відсутність будь-яких ризикованих виявів з боку пацієнта, що могли призвести до несприятливих наслідків надання медичної допомоги. Установлення цього факту є підставою для початку пошуку доказів, що свідчитимуть про порушення медичним працівником стандарту та технології надання медичної допомоги, які є причиною виникнення дефекту, котрий завдав шкоди здоров'ю пацієнта або призвів до летального наслідку.

ЛИЧНОСТЬ ПАЦИЕНТА В МЕХАНИЗМЕ ЯТРОГЕННОГО ПРЕСТУПЛЕНИЯ

М. В. Капустина

Рассмотрена личность пациента в механизме преступлений, совершаемых при оказании медицинской помощи. Выделены специфические признаки, присущие личности пациента, раскрыта их роль в процессе доказывания нарушения медицинским работником стандарта и технологии оказания медицинской помощи.

PATIENT'S PERSONALITY IN THE MECHANISM OF IATROGENIC CRIMES

M. V. Kapustina

The article deals with the patient's personality in the mechanism of crimes committed while providing medical aid and treatment. It specifies particular features peculiar to the patient's personality and shows their role in the process of proving any violations in standards and techniques of medical treatment provision by medical staff.

УДК 343.415:343.522

Ю. А. Осипова, аспирантка кафедры судебных экспертиз Московской государственной юридической академии имени О. Е. Кутафина

ПРАВОВЫЕ АСПЕКТЫ КРИМИНАЛИСТИЧЕСКОГО ИССЛЕДОВАНИЯ ДОКУМЕНТОВ ИЗБИРАТЕЛЬНЫХ КАМПАНИЙ

Обсуждены проблемы правового регулирования криминалистического исследования таких документов, как подписные листы, фигурирующие на стадии выдвижения кандидатов. Рассмотрены нормы современного российского законодательства, устанавливающие процедуру привлечения специалиста, формальные и методические требования к исследованию подписных листов избирательных кампаний.

Он неожиданно рано ушел из жизни. За свои 53 года сделал много. Мог сделать значительно больше. Голова была переполнена планами ...

Светлая ему память.

**ТАЛАНОВИТИЙ УЧЕНИЙ, СУДОВИЙ ЕКСПЕРТ І КРИМІНАЛІСТ,
КОЛЕГА Й ЛЮДИНА (ПАМ'ЯТІ ПРОФЕСОРА ЛЕВА АРОЦКЕРА)**

В. Г. Грузкова

Подано спогади про видатного криміналіста Лева Юхимовича Ароцкера. На основі тридцятирічного досвіду роботи з ним у Харківському НДІСЕ ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса розказано про життєвий шлях професора Л. Ю. Ароцкера як людини, ученого, судового експерта та криміналіста, наставника молодих учених і експертів-практиків.

**A TALENTED SCIENTIST, A FORENSIC EXPERT AND A CRIMINALIST,
A COLLEAGUE AND A PERSON (IN MEMORY OF FULL PROFESSOR LEV
AROTSKER)**

V. G. Gruzкова

The article presents the recollections about an outstanding criminalist Lev Efimovich Arotsker based on the 30 years of experience working with him at Kharkov Research Institute of Forensic Examinations named after Professor Emeritus N. S. Bokarius, telling the reader about Full Professor Arotsker's course of life as a person, a scientist, a forensic expert and a criminalist, a mentor of young scientists and practicing experts.

УДК 343.98:05:92

К. В. Капустник, заведуючий лабораторією
Харківського НІИСЗ

**РОЛЬ М. В. САЛТЕВСКОГО В ФОРМИРОВАНИИ ЭКСПЕРТНОЙ
ШКОЛЫ ХАРЬКОВСКОГО НАУЧНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОГО
ИНСТИТУТА СУДЕБНЫХ ЭКСПЕРТИЗ**

Рассмотрены основные этапы научной и экспертной деятельности известного ученого-криминалиста, профессора Михаила Васильевича Салтевского и его роль в формировании экспертной школы Харьковского научно-исследовательского института судебных экспертиз им. Засл. проф. Н. С. Бокариуса.

Михаил Васильевич Салтевский родился 8 ноября 1917 г. в деревне Григорьевка Венгеровского района Новосибирской области. В 1938 г. он экстерном окончил среднюю школу и поступил в Томский государственный учительский институт на физико-математический факультет, который и окончил в 1940 г. До 1942 г. Михаил Васильевич работал учителем в средней школе.

С 1942 по 1945 г. участвовал в Великой Отечественной войне. Добровольцем прошел ее от Ленинграда до Берлина. Служил в разведке, был ко-

М. В. Салтевский

мандиром отделения, старшим сержантом, защищал Ленинград, освобождал Варшаву, штурмовал Берлин.

Он награжден боевыми орденами «Красной звезды», «Отечественной войны» второй степени, «За мужество», медалями «За отвагу», «За освобождение Варшавы», «За взятие Берлина» и др.

В 1946 г. М. В. Салтевский приезжает в Харьков и связывает свою судьбу с Харьковским научно-исследовательским институтом судебных экспертиз им. Засл. проф. Н. С. Бокариуса. В 1948 г. он – старший научный сотрудник. С этого времени судебная экспертиза и криминалистика стали частью его жизни.

Необыкновенный интерес к выбранной специальности требовал юридических знаний, поэтому Михаил Васильевич решает получить юридическое образование. В 1951 г. он закончил Харьковский юридический институт.

С 1953 по 1962 г. – заведует отделом фотофизических исследований Харьковского НИИ судебных экспертиз им. Засл. проф. Н. С. Бокариуса.

В 1956 г. он защищает кандидатскую диссертацию на тему «Криминалистическое исследование замков и пломб в судебной экспертизе». В 1957 г. Михаилу Васильевичу присвоено ученое звание старшего научного сотрудника по специальности «Криминалистика».

За время работы в институте М. В. Салтевский лично выполнил большое количество особенно сложных и неординарных экспертиз, участвовал в осмотрах мест происшествий, следственных экспериментах, судебных заседаниях, успешно совмещал научную, методическую и экспертную работу, помогал сотрудникам МВД, прокуратуры, суда. Около 10 лет он возглавлял отдел фотофизических исследований, являясь автором многих публикаций и изобретений.

Более 14 лет М. В. Салтевский проработал в стенах Харьковского НИИ судебных экспертиз им. Засл. проф. Н. С. Бокариуса – «в стенах института, взрастившего меня», так он написал на подарочном экземпляре своей книги «Криминалистическая фотография, кинематография и видеозапись в правоохранительной деятельности». Количество дел, которыми занимался Михаил Васильевич, и его личный вклад в их реализацию является настолько значительным, что их хватило бы на несколько человеческих жизней.

С 1962 г. М. В. Салтевский – доцент кафедры криминалистики Харьковского юридического института. Впоследствии, работая в разных городах и на различных ответственных должностях, он постоянно поддерживал связь с институтом.

Михаил Васильевич Салтевский – доктор юридических наук, заслуженный деятель науки и техники Украины, профессор, полковник внутренней службы в отставке, ветеран органов внутренних дел, автор более 280 научных работ в различных областях криминалистики и судебной экспертизы, изобретатель и разработчик новых методов исследований. Среди его работ –

10 монографий, 4 учебника, 15 учебных пособий, научные статьи, научные доклады на международных научно-практических конференциях.

Среди наиболее известных работ М. В. Салтевского можно выделить такие:

«Идентификация и установление групповой принадлежности» (1965), «Измерительная фотосъемка в следственной практике» (в соавторстве, 1975), «Криминалистическая одорология» (1976), «Собирание криминалистической информации техническими способами на предварительном следствии» (1980), «Специализированный курс криминалистики для слушателей вузов МВД СССР» (1987), «Советская криминалистика (методика расследования отдельных видов преступлений)» (1988), «Криминалистическая фотография, кинематография и видеозапись в правоохранительной деятельности» (1993), «Опыт использования фотороботов в розыскной и следственной практике» (в соавторстве, 1998), «Криминалистика и криминалистическая техника» (1998), «Криминалистика (учебник для высших юридических учебных заведений)» (1999, 2001, 2005) и др.

Сегодня задачу сеять разумное, доброе, вечное, переданную как эстафету, успешно выполняют ученики М. В. Салтевского. Среди них – пять докторов и 40 кандидатов юридических наук. Заслуги М. В. Салтевского в подготовке квалифицированных юристов-практиков, работников судов, правоохранительных органов, экспертов трудно переоценить.

Талантливый ученый, педагог, профессор М. В. Салтевский свой творческий путь посвятил решению проблем судебной экспертизы и криминалистики. Существенным является его вклад в развитие теории идентификации. Он разработал приемы измерительной фотосъемки, стоял у истоков зарождения криминалистической одорологии и фоноскопии, развивал методики исследования электронных документов, тактические приемы осмотра компьютерных средств и др. Многие из научных трудов Михаила Васильевича остаются актуальными и на сегодняшний день, служат теоретической основой для разработки новых экспертных методик, дальнейшего развития судебной экспертологии.

Михаил Васильевич Салтевский останется в памяти всех, кто его знал, кого он научил, воспитал, кому помог, кто будет читать написанные или подаренные им книги. Научная библиотека Харьковского НИИ судебных экспертиз им. Засл. проф. Н. С. Бокариуса постоянно пополнялась книгами с его автографами: «В дар институту Н. С. Бокариуса, возрадившему меня», «В дар библиотеке, с которой меня связывает основной этап научной работы» и др.

Профессор Михаил Васильевич Салтевский – наш современник, человек эпохи, известный ученый-криминалист, настоящий деятель науки, активный исследователь, учитель, глубоко порядочный, интеллигентный человек. Даже в последние годы жизни, несмотря на преклонный возраст, принимал участие в научных конференциях, семинарах и заседаниях «круглого стола», проводившихся на базе Харьковского НИИ судебных экспертиз им. Засл. проф. Н. С. Бокариуса по проблемным вопросам судебной экспертизы и криминалистики.

Все, кто близко знал М. В. Салтевского, неизменно отмечали не только его эрудицию, но и высокие человеческие качества – интеллигентность, необычайный такт, широту души, острый юмор, жизнелюбие, чуткость, доброжелательность.

Известный ученый, воспитатель многих поколений юристов-практиков и научных работников, беспрдельно преданный любимому делу и ныне является примером для нынешнего поколения научных сотрудников и экспертов нашего института.

РОЛЬ М. В. САЛТЕВСЬКОГО У ФОРМУВАННІ ЕКСПЕРТНОЇ ШКОЛИ ХАРКІВСЬКОГО НАУКОВО-ДОСЛІДНОГО ІНСТИТУТУ СУДОВИХ ЕКСПЕРТИЗ

К. В. Капустник

Розглянуто основні етапи наукової й експертної діяльності відомого вченого-криміналіста, професора Михайла Васильовича Салтевського і його роль у формуванні експертної школи Харківського науково-дослідного інституту судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса.

THE ROLE OF M. V. SALTEVSKII IN THE FORMATION OF THE EXPERT SCHOOL AT KHARKOV RESEARCH INSTITUTE OF FORENSIC EXAMINATIONS

K. V. Kapustnik

The article deals with the main stages of research and expert activity of the famous scientist and criminalist, Full Professor Mikhail Vasilievich Saltevsii and his role in the formation of the expert school at Kharkov Research Institute of Forensic Examinations named after Professor Emeritus N. S. Bokarius.

УДК 343.346

А. А. Казаров, судебный эксперт Харьковского НИИСЭ,
П. Н. Хоробрых, старший научный сотрудник Харьковского НИИСЭ,
В. А. Лабинцев, судебный эксперт Харьковского НИИСЭ

УСТАНОВЛЕНИЕ МЕХАНИЗМА РАЗВИТИЯ ДОРОЖНО-ТРАНСПОРТНОГО ПРОИСШЕСТВИЯ С УЧЕТОМ РЕЗУЛЬТАТОВ ЕГО ВОСПРОИЗВЕДЕНИЯ

Рассмотрены вопросы, касающиеся общих проблем при установлении механизма развития дорожно-транспортного происшествия путем воспроизведения обстановки и обстоятельств этого события. Отображены этапы проведения следственных действий при таком воспроизведении.

В настоящее время довольно остро стоит задача по организации и осуществлению эффективного расследования дорожно-транспортных происшествий (ДТП), количество которых постоянно растет. Так, при досудебном расследовании ДТП по уголовным делам следователи проводят различные следственные действия, в частности воспроизведение обстановки и обстоятельств события ДТП с целью уточнения и конкретизации механизма его развития на разных стадиях. К сожалению, на сегодняшний день при производстве судебной автотехнической экспертизы экспертам-автотехникам часто приходится сталкиваться с протоколами воспроизведения обстановки и обстоятельств события ДТП, при изучении которых обнаруживается тот факт, что проведение этих следственных действий без участия эксперта-автотехника противоречит существующим методикам. Также нередко встречаются случаи, когда воспроизведение обстановки и обстоятельств события ДТП выполнялось не в полной мере приближенно к той ситуации, которая была на момент ДТП. Именно тогда и возникают проблемы при проведении судебной автотехнической экспертизы.

Цель статьи состоит в том, чтобы исследовать ошибки, имеющие место при воспроизведении обстановки и обстоятельств события ДТП, устранение которых поможет повысить качество и сократит сроки проведения расследования ДТП, а также положительно скажется на предоставлении всех необходимых исходных данных для судебной автотехнической экспертизы, не противоречащих действительному механизму развития ДТП.

Установление механизма ДТП может составлять самостоятельную задачу воспроизведения обстановки и обстоятельств события ДТП, а также входить составным элементом в решение других вопросов этого следственного действия. Например, без уяснения механизма происшествия невозможно или затруднительно определить параметры движения автомобиля или установить механизм слеодообразования как на поверхности автомобиля, так и на его скрытых частях для последующей идентификации слеодообразующих объектов и решения других вопросов. Таким образом, понятие механизма ДТП может рассматриваться в широком смысле, а также в конкретном при-

ложении к механизму локального характера (механизм слеодообразования на дороге, отдельных деталях и узлах автомобиля и т. д.)¹.

Особенно существенной является задача установления механизма события по делам о ДТП. Для определения объективной стороны такого происшествия необходимо выяснить его механизм. В этом плане механизм события является одним из важнейших обстоятельств, позволяющих установить характер действия или бездействия лица, управляющего транспортным средством (ТС), наличие определенных последствий и др.

В экспертной практике под механизмом ДТП понимают процесс развития (динамику) происшествия. При этом выделяется начальная стадия развития происшествия – процесс сближения ТС (или ТС и пешехода) перед столкновением. Следующая стадия – взаимное расположение ТС, участвующих в движении в момент столкновения (ТС и пешехода). Финальная (ко-нечная) стадия – последующее движение ТС до остановки.

Механизм ДТП характеризуется дорожными условиями (видимостью, обзорностью, видом, типом покрытия дороги, шириной ее проезжей части и т. д.), режимом движения ТС (в торможении, заносе, свободном качении и т. д.), скоростью движения, расположением на проезжей части до момента изменения дорожной ситуации, техническим состоянием ТС и другими обстоятельствами. Установление и анализ механизма развития ДТП позволяют уяснить характер самого события, определить его юридические признаки, выяснить обстоятельства, способствовавшие происшествию. Близким к механизму происшествия является понятие конкретно сложившейся обстановки ДТП, обозначающее комплекс данных, характеризующих условия, при которых происшествие возникло, протекало и закончилось². Это понятие имеет двоякое значение: в узком смысле – как комплекс фактических исходных данных, характеризующих момент конкретного проявления опасности при движении, и широком – указанные данные, а также сведения, отражающие обстановку, предшествовавшую моменту конкретного возникновения (проявления) опасности. Эти понятия различны по смыслу и не совпадают полностью. Конкретно сложившаяся обстановка как комплекс данных о событии (в двух указанных значениях) отличается от понятия «механизм ДТП», включающего сам процесс происшествия, который характеризуется динамикой события.

Немаловажное значение для установления механизма происшествия имеет выяснение действий водителя ТС, которые привели к ДТП. Они могут характеризоваться превышением скорости движения, выездом на встречную полосу движения, несоблюдением правил обгона, очередности начала движения, нарушением правил проезда перекрестка, пешеходных переходов, правил перевозки людей, грузов, нарушением правил буксирования и др.

¹ См.: Новиков С. И. Следственный эксперимент при расследовании дорожно-транспортных происшествий : учеб. пособие / С. И. Новиков, Ш. Ш. Ярамышьян. — К. : НИИРЮ Киев. ВШ МВД СССР, 1986. — 84 с.

² См.: Романов Н. С. Основные положения судебно-экспертного анализа авто-транспортного происшествия / Н. С. Романов — К. : РИО МВД УССР, 1969. — С. 7.

Также перед воспроизведением обстановки и обстоятельств событий с учетом приведенных данных при столкновении ТС, следовательно необходимо назначить проведение транспортно-трасологической экспертизы для установления механизма контактирования ТС (выявление взаимно контактирующих пар, взаимного расположения ТС относительно друг друга, а также относительно границ проезжей части) в момент первичного контакта. При этом нужно установить расположение места столкновения с конкретными привязками к ориентирам (границам проезжей части).

Определение скорости движения ТС является одним из часто встречающихся вопросов, требующих разрешения путем производства автотехнической экспертизы, а при соответствующих условиях – следственного эксперимента¹.

Как уже отмечалось, сведения о скорости движения, полученные от допрашиваемых лиц, не всегда точны. Результаты определения скорости экспертным путем по оставленным следам на месте ДТП также могут отличаться от действительных, поскольку следы торможения не всегда отображаются по всей длине, а порой вообще не отображаются на проезжей части либо не просматриваются.

Таким образом, воспроизведение обстановки и обстоятельств события необходимо проводить с учетом всех приведенных данных, а также с привлечением специалиста (-ов). При этом перед проведением этого мероприятия специалисту (-ам) следует изучить фактуру ДТП для предоставления более эффективной помощи следователю при его воспроизведении.

Прибыв на место происшествия, нужно установить тип, вид, состояние дорожного покрытия, погодные условия, время суток, дорожную обстановку, которые были на момент ДТП.

Как первый этап необходимо отметить на проезжей части расположение места столкновения (наезда). Далее нужно установить ТС (пешехода) в том положении, в котором они находились в момент возникновения опасности, с учетом следовой информации, зафиксированной при осмотре места ДТП. Если же следовая информация отсутствовала на момент осмотра места ДТП, то ТС (пешеход-статист) устанавливаются согласно показаниям участников ДТП, свидетелей-очевидцев, после этого необходимо измерить расстояние, которое ТС (пешеход) преодолело в опасном направлении и за какое время. Исходя из этого, можно определить расчетным путем скорость движения ТС (пешехода). Скорость движения ТС (пешехода) также устанавливается путем преодоления последним контрольного участка с замером времени. Одним из методов установления скорости движения ТС является экспериментальный метод, когда водитель разгоняет управляемый им автомобиль до той скорости, с которой, на его взгляд, он двигался перед ДТП. При этом спидометр закрывается листком бумаги. Также необходимо установить момент возникновения опасности для движения, который будет более правильно определен при участии специалиста в воспроизведении обстановки и обстоятельств события ДТП.

Рассмотрим случай воспроизведения обстановки и обстоятельств события ДТП, в котором водитель автомобиля совершил наезд на пешехода в темное время суток. При этом необходимо выполнить все ранее указанные

¹ См.: Новиков С. И., Ярамышьян Ш. Ш. Указ. работа.

действия, а затем установить объективную видимость элементов проезжей части и пешехода с рабочего места водителя. Нередки случаи, когда наступление видимости пешехода определяется со слов водителя, что является нарушением методики такого воспроизведения обстановки и обстоятельств события ДТП. Данный параметр может не соответствовать действительному значению видимости пешехода.

Согласно методическим рекомендациям величина расстояния, на котором находился пешеход относительно места наезда по его траектории движения в момент обнаружения водителем автомобиля, должна устанавливаться путем проведения посекундной раздвижки автомобиля и пешехода от места наезда в направлении, обратном их первоначальному с учетом их скоростей, режима и характера движения (с учетом торможения автомобиля, если он тормозился, а также интенсивности торможения). Положение автомобиля и пешехода в момент обнаружения последнего водителем (величина видимости препятствия) должно определяться с рабочего места автомобиля в свете его фар.

Кроме того, воспроизведение обстановки и обстоятельств события ДТП необходимо проводить с привлечением ТС, идентичного тому, которое участвовало в ДТП. При этом техническое состояние этого ТС должно быть таким, которое было на момент ДТП. Это следственное действие также следует проводить с привлечением статиста, идентичного по телосложению, возрасту и одежде, в частности соответствия тона одежды (светлый, темный), потерпевшему. Следует проверить, что сила и наклон пучка света фар соответствует тому, которые были на момент ДТП (а также на соответствие их требованиям завода-изготовителя).

С учетом приведенных параметров видимости элементов проезжей части определяется следующим образом. Понятой – участник следственных действий должен, держа в руке белый лист бумаги, переворачивая его из стороны в сторону, удаляться по краю проезжей части от автомобиля до момента, когда происходит слияние проезжей части с элементами дороги (бордюрным камнем, линией дорожной разметки, краем проезжей части и т. д.). При этом видимость элементов проезжей части определяется в момент появления пешехода в поле зрения водителя.

Таким образом, при воспроизведении обстановки и обстоятельств события ДТП согласно методическим рекомендациям и приведенным рекомендациям будет обеспечено получение исходных данных для проведения судебной автотехнической экспертизы, не противоречащих действительным условиям, при которых произошло ДТП, и его механизму.

УСТАНОВЛЕННЯ МЕХАНІЗМУ РОЗВИТКУ ДОРОЖНЬО-ТРАНСПОРТНОЇ ПРИГОДИ З УРАХУВАННЯМ РЕЗУЛЬТАТІВ ЇЇ ВІДТВОРЕННЯ

А. О. Казаров, П. М. Хоробрих, В. О. Лабинцев

Розглянуто питання, які стосуються загальних проблем при встановленні механізму розвитку дорожньо-транспортної пригоди шляхом відтворення обстановки та обставин цієї події. Відображено етапи проведення слідчих дій у разі такого відтворення.

ESTABLISHMENT OF THE TRAFFIC ACCIDENT DEVELOPMENT MECHANISM TAKING INTO ACCOUNT ITS REPRODUCTION

A. A. Kazarov, P. N. Khorobrykh, V. A. Labintsev

The article deals with general problems in the establishment of the traffic accident development mechanism through the reproduction of its conditions and circumstances, it also describes stages of investigation proceedings in such a reproduction process.

УДК 343.346.22

А. В. Лубенцов, старший судебный эксперт Харьковского НИИСЭ,
А. А. Сви́дeрский, заведующий сектором Харьковского НИИСЭ

ФАКТОРЫ, ВЛИЯЮЩИЕ НА ВИДИМОСТЬ ПРОЕЗЖЕЙ ЧАСТИ ДОРОГИ И ПЕШЕХОДОВ ПРИ ТЕХНИЧЕСКОМ АНАЛИЗЕ ДЕЙСТВИЙ ВОДИТЕЛЯ

Рассмотрены некоторые вопросы, касающиеся факторов, которые влияют на видимость проезжей части дороги и пешеходов в темное время суток при техническом анализе действий водителя во время дорожно-транспортного происшествия.

В темное время суток интенсивность движения на автодорогах и в городах по сравнению с интенсивностью движения в дневное время резко снижается. Это связано с тем, что уменьшается в первую очередь общий поток транспорта, предназначенного для доставки людей на работу и с работы (учащихся – к месту учебы), служебного передвижения в течение рабочего дня, а также для перемещения по хозяйственным нуждам той части населения, которая непосредственно не занята на предприятиях и в учреждениях. Состав транспортных средств (ТС) в вечернее и ночное время становится более однородным. Сокращается число грузовых автомобилей, уменьшается число автобусов, мотоциклов, мопедов; на дорогах и особенно на городских улицах и проспектах остаются легковые автомобили, такси и др.

Следовало бы ожидать снижения дорожно-транспортных происшествий (ДТП) в темное время суток, поскольку поток транспорта уменьшается. Однако статистика указывает на то, что это не так. Из общего числа ДТП 46–54 % происходят в темное время суток, а число погибших в этот период составляет 60 % от общего числа. В то же время интенсивность движения в темное время суток снижается в 3–10 раз по сравнению с интенсивностью движения в дневное время.

В темное время суток ДТП может быть вызвано одной из причин, характерных для любого времени суток: неправильными действиями водителя или другого участника дорожного движения, технической неисправностью автомобиля и др. Дополнительно к постоянным ДТП может быть вызвано одной или несколькими специфическими причинами, присущими только данным конкретным условиям. Поэтому, говоря об увеличении опасности

Повна тривалість інсоляції приміщення – тривалість інсоляції приміщення за методом ГП.

Розрахункова тривалість інсоляції – тривалість інсоляції приміщення за період з початку другої години після сходу Сонця до початку останньої години перед його заходом. Якщо інсоляція переривається більше ніж один раз, то за розрахункову тривалість інсоляції беруть суму тривалості двох найбільших періодів інсоляції.

Викладена інформація може бути використана при проведенні судових будівельно-технічних експертиз щодо визначення впливу новобудов на інсоляцію існуючих житлових приміщень.

ВЛИЯНИЕ РЕКОНСТРУКЦИИ И УПЛОТНЕНИЯ ЖИЛИЩНОЙ ЗАСТРОЙКИ НА УСЛОВИЯ ИНСОЛЯЦИИ

Л. Ф. Пугачова, И. П. Мищенко

Рассмотрены вопросы влияния реконструкции городской застройки на инсоляцию существующих жилых домов. Изложены основные методы и этапы проведения экспертных исследований по решению этих вопросов.

THE INFLUENCE OF RECONSTRUCTION AND HOUSING DENSIFICATION ON THE INSOLATION CONDITIONS

L. F. Pugachova, I. P. Mishchenko

The article deals with the influence of urban reconstruction on the insolation of existing houses and presents basic methods and stages in the expert examination on these issues.

УДК 691.6

В. В. Харченко, завідувач лабораторії
Дніпропетровського НДІСЕ

ПРИЧИНЫ ВИНИКНЕННЯ КОНДЕНСАТУ НА СКЛІ ВІКОННИХ БЛОКІВ, ВИГОТОВЛЕНИХ З ПОЛІВІНІЛХЛОРИДУ

Розглянуто питання про причини виникнення конденсату на склі віконних блоків, виготовлених з полівінілхлориду, які можуть допомогти під час проведення судових будівельно -технічних досліджень.

Запропоновані сьогодні на вітчизняному ринку скляні світлопрозорі конструкції щодо їх використання можна приблизно класифікувати в такий спосіб: фасадні системи; покрівлі; вікна й вітрини; вітражі; зимові сади; двері та входні системи; огороження балконів і лоджій та ін.

Світлопрозорі системи, які використовуються в Україні, можна також розділити за іншими ознаками, у першу чергу за матеріалом, з якого виготовлено каркас: алюмінієві, полівінілхлоридні (у просторіччі їх ще називають металопластиковими), сталеві, дерев'яні.

Скляна світлопрозора конструкція з полівінілхлоридним каркасом являє собою досить складний «організм», що «дихає», реагує на холод і тепло, «плаче» при перепадах температури та зміні вологості. Щоб цей організм нормально функціонував, необхідно не тільки ретельно вибрати матеріал, з якого буде виготовлено виріб, а й вирішити низку технічних завдань, наприклад, як забезпечуватиметься робота системи вентиляції, обігріву, виконуватиметься комплекс заходів з обслуговування виробу.

За конструкцією полівінілхлоридні вікна класифікуються як одинарні, спарені, роздільні, роздільно-спарені, а також за наявністю елементів, що відчиняються: такі, що відчиняються; такі, що не відчиняються (глухі); такі, що частково відчиняються. Ще вони класифікуються за способом відчинення стулок: поворотні; поворотно-відкидні; підвісні; відкидні; середньоповоротні; середньопідвісні; розсувні; підйомні; комбіновані. Такий матеріал, як полівінілхлорид, дозволяє виконувати різноманітні за формою віконні блоки: прямокутні, аркові, круглі, трапецієподібні, трикутні.

Практика виконання судових будівельно-технічних експертиз свідчить, що судові експерти все частіше стикаються з такими питаннями, які їм ставляться на вирішення: стосовно встановлення причин утворення конденсату на внутрішньому склі в середині кімнати чи приміщенні або на профілі; що необхідно здійснити для усунення утворення конденсату на поверхні виробу, чи виконувалися власниками житла вимоги виробника віконних блоків із полівінілхлориду щодо відповідної їх експлуатації.

Вікна з полівінілхлориду відрізняються високою щільністю всіх з'єднань і в зачищеному стані майже не пропускають повітря. Таким чином, у приміщеннях накопичується волога (особливо в кухні), яка випадає на найхолодніших ділянках конструкцій, тобто на склопакетах, у вигляді конденсату. Що означає з фізичної точки зору поява крапель води на внутрішній стороні склопакета або на профілі? Це означає, що температура поверхні (скла або пластика) виявилася нижче за точку роси¹.

Чим нижче температура повітря в кімнаті, тим менше води потрібно для утворення в ньому насиченої водяної пари, тим нижча точка роси, і тим легше воді випадати у вигляді конденсату на вікнах. Наприклад, при температурі повітря в кімнаті +15 °C і відносній вологості² 90 % точка роси +13,38 °C. Іншими словами, у холодній і сирій кімнаті взимку поява конденсату на вікнах практично неминуча. При тих самих +15 °C, але вологості 60 % точка роси +7,30 °C, що істотно зменшує ризик конденсату, а при вологості 40 % у тій самій кімнаті точка роси становитиме +1,51 °C, що практично виключить його. При звичайній температурі в житлових

¹ Точка роси – температура, при якій (або нижче якої) водяна пара, що завжди міститься в повітрі, з ненасиченого (кажучи побутовою мовою, такого, яке може ще ввібрати в себе додаткову воду) стає насиченим, і надлишки її випадають у вигляді опадів, у даному разі – конденсату.

² Відносна вологість – це співвідношення тієї кількості води, яка знаходиться в даний момент в повітрі у вигляді ненасиченої водяної пари, до тієї кількості води у вигляді насиченої водяної пари, яку максимально здатне поглинути в себе повітря при даній температурі. Найкомфортніша для людини відносна вологість – 40–60 %.

приміщеннях $+20^{\circ}\text{C}$ і оптимальній відносній вологості 60 % точка роси складає $+12^{\circ}\text{C}$. Тобто, якщо внутрішнє скло, профіль або (що теж іноді зустрічається) віконний укіс матиме температуру меншу, ніж $+12^{\circ}\text{C}$, то на цих поверхнях конденсуватиметься водяна пара.

Якими ж шляхами відбувається охолодження вікна?

По-перше, через стикання всієї площини вікна з холодним зовнішнім повітрям.

По-друге, через проникнення холодного повітря дренажними отворами в нижній частині профілів. Дренаж необхідний для видалення води, що конденсується усередині профілю, без таких отворів вода, накопичуючись усередині профілю, при замерзанні руйнувала б сталеве армування і сам профіль.

Що це означає з практичної точки зору?

1. Будь-які заходи щодо усунення конденсату повинні мати таку мету – знизити відносну вологості у приміщенні й нагріті внутрішнє скло.

2. У приміщенні необхідно періодично перевіряти нормальну роботу вентиляції. У квартирах простіше за все перевірити наявність тяги у вентиляційних каналах по відхиленню полум'я, наприклад, підпаленого поблизу вентиляційних каналів клаптика паперу, сірника, запальнички тощо. Якщо немає нормальної вентиляції, відносна вологості повітря підвищується, точка роси наближається до температури повітря, і конденсат легко випадає на склі.

3. Особливо згубним є поєднання поганої вентиляції та поганого обігріву приміщення. Тоді випадіння конденсату практично гарантоване. При цьому, якщо ці два фактори об'єднуються, то можна помітити й випадання конденсату на зовнішніх стінах усередині приміщень.

4. Необхідно якнайкраще виконати теплоізоляцію зовнішньої стіни. Будь-яка теплоізоляція хай ненабагато, але підвищуватиме температуру й усередині приміщення, і, що особливо важливо, привіконного простору і як наслідок температуру внутрішнього скла й профілю. У жодному разі не слід виконувати віконні укоси зі штукатурного розчину або з гіпсокартону без теплоізоляції – тільки з гіпсокартону з ефективною теплоізоляцією. Як показує практика, у багатьох випадках результатом невиконання теплоізоляції укосів і є утворення конденсату. При цьому необхідно виконувати також ретельну гідроізоляцію простору між поверхнею стінового отвору та коробкою віконного блока.

5. Чим краще й ефективніше утеплене приміщення (у першу чергу віконні укоси, простір під підвіконням, відливом, уся зовнішня стіна), тим вище при тому самому режимі опалювання буде температура в приміщенні та внутрішніх частин вікна, і тим менше буде можливості для утворення конденсату.

6. Після монтажу вікон режим вентиляції в приміщенні кардинально змінюється. Якщо повітрообмін у кімнаті із старими дерев'яними вікнами багато в чому відбувався через нещільність рам і коробок, то віконні блоки з полівінілхлориду (металопластикові вікна) різко зменшили його. Зникли

протяги, стало тихіше, але помітно підвищилася вологість у приміщенні. Ця обставина, а також те, що температура взимку внутрішнього скла в склопакеті завжди нижча (між зовнішнім і внутрішнім склом відстань 24 або 32 мм), ніж температура внутрішнього скла в традиційному дерев'яному вікні, відстань між стеклами в якому мінімум 50 мм, а може бути й 100, й 200 мм, і призводить до того, що на вікнах конденсат у цілому утворюється легше, ніж на традиційних дерев'яних.

Вікна з полівінілхлориду хоча й виконують в цілому такі самі функції, як і традиційні дерев'яні, однак за своєю сутністю є багато в чому принципово іншою захисною конструкцією. Їх монтаж різко змінює мікроклімат у приміщенні та вимагає загалом інших побутових (простих і нескладних) навиків. Вентиляції приміщення повинно приділятися більше уваги, ніж заміні вікон, особливо в сирих і холодних приміщеннях.

Якщо на вікнах утворюється конденсат, у першу чергу власникам житла необхідно:

- перевірити та в разі необхідності усунути несправності витяжної вентиляції;

- зробити приміщення якомога теплішим, виконати ретельну теплоізоляцію;

- домагатися того, щоб температура в приміщенні в холодну пору року за можливістю не була нижче +18 °С;

- усунути джерела постійної вологості – затікання з даху, прориви трубопроводів і т. ін.;

- частіше провітрювати приміщення.

Також власникам житла, у яких встановлено віконні блоки з полівінілхлориду, необхідно дотримуватися елементарних вимог з експлуатації, які ставляться до такого виду виробів:

- доглядати за резиновими ущільнювачами. Для продовження строку експлуатації ущільнювачів, тобто збереження еластичності та здатності затримувати будь-які протяги й зливи, необхідно один раз – двічі на рік очищати їх від забруднення та протирати спеціальними засобами;

- доглядати за віконною ручкою. Якщо віконна ручка розбвалася, необхідно підняти декоративну планку, що знаходиться під ручкою, і затягнути гвинти;

- слідкувати за станом водовідвідних каналів (дренажних отворів) і час від часу очищати їх від забруднення. У кожному вікні з полівінілхлориду передбачені водовідвідні канали для виведення назовні води, що накопичується всередині. Водовідвідні канали розташовані в нижній частині рами, і їх нескладно виявити, відкривши стулку;

- доглядати за фурнітурою. Для продовження строку експлуатації слід не менше двох разів на рік змащувати всі складові частини, що рухаються, маслом;

- провітрювати приміщення три – чотири рази на добу. При цьому вікна повинні бути широко відкриті, що забезпечує ефективне провітрювання за короткий строк.

ПРИЧИНЫ ВОЗНИКНОВЕНИЯ КОНДЕНСАТА НА СТЕКЛЕ ОКОННЫХ БЛОКОВ, ИЗГОТОВЛЕННЫХ ИЗ ПОЛИВИНИЛХЛОРИДА

В. В. Харченко

Рассмотрены вопросы о причинах возникновения конденсата на стекле оконных блоков, изготовленных из поливинилхлорида, которые могут помочь во время проведения судебных строительно-технических исследований.

THE CAUSES OF CONDENSATE FORMATION ON THE GLASS OF PVC WINDOW UNITS

V. V. Kharchenko

The article deals with the causes of condensate formation on the glass of PVC window units that may help in the forensic building and technical examination.

УДК 332.834.8

Т. Г. Дудник, завідувач сектору Полтавського відділення Харківського НДІСЕ,
Д. Ю. Савельєв, судовий експерт Полтавського відділення Харківського НДІСЕ

ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ ВАРТОСТІ ГРОШОВОЇ КОМПЕНСАЦІЇ ВЛАСНИКУ ЗЕМЕЛЬНОЇ ДІЛЯНКИ ПРИ ПРОВЕДЕННІ НА НІЙ НОВОГО БУДІВНИЦТВА

Розглянуто сучасну проблему, яка виникає при визначенні ринкової вартості будівель, споруд, земельних ділянок і плодово-ягідних насаджень на момент знесення (вилучення) домоволодіння. Визначено проблемні питання та наведено перелік об'єктів, методів проведення цього виду досліджень.

Узагальнення експертної практики та експертних досліджень, звернення за консультаціями юристів-фахівців (слідчих, адвокатів, державних виконавців), аналіз питань, які ставляться судовим експертам, показали, що проблема, про яку йдеться, існує, але загальних підходів для її розв'язання, на жаль, на цей момент не напрацьовано.

Доволі часто експерти стикаються з проблемою оцінки (визначення ринкової вартості) нерухомого майна (житлового будинку, господарських споруд) на земельних ділянках, які підлягають вилученню під нове будівництво. Так, наскільки обґрунтованою з погляду вимог нормативних документів виглядає оцінка ринкової вартості майна (об'єктів, які підлягають знесенню, або частковому знесенню) при вирішенні майнових спорів (компенсації вартості майна при знесенні за рішенням суду та ін.).

Законодавча база із зазначеної проблеми передбачає наступне. У разі суспільної необхідності спочатку має здійснюватися викуп земельної ділянки в її власника та за його згодою. Якщо власник не погоджується продати зе-

СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА МАТЕРІАЛІВ, РЕЧОВИН ТА ВИРОБІВ: МЕТОДИЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИРІШЕННЯ ЗАВДАНЬ

УДК 343.977.008.4:631.417(075.5)

О. О. Хлесткова, завідувач лабораторії
НДЕКЦ при ГУ МВС України в Харків-
ській області, кандидат сільськогоспо-
дарських наук, старший науковий спів-
робітник

ВИБІР СХЕМИ ЕКСПЕРТНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ҐРУНТОВО- МІНЕРАЛЬНИХ ОБ'ЄКТІВ

*Розглянуто основні принципи вибору оптимальної схеми експертного до-
слідження ґрунтів. Запропоновано декілька схем дослідження хімічних і фізико-
хімічних показників ґрунтових об'єктів послідовно з однієї наважки.*

З огляду на те, що ґрунт є складним багатокомпонентним об'єктом, комплекс методів судово-експертного дослідження має включати вивчення як основних ґрунтових компонентів (гумусові речовини, мінералогічний та хімічний склад, властивості, зумовлені ними), так і різного роду включень біологічного та антропогенного характеру.

В усіх випадках початковими етапами дослідження є:

- установлення природи об'єктів, характер локалізації та ступінь про-
никнення нашарувань ґрунту в об'єкт-носії;
- установлення морфологічних ознак ґрунтів (крім ґрунтів, забруднених
кров'ю, нафтопродуктами і под.);
- мінералогічний аналіз крупної фракції;
- вивчення включень (мінеральних домішок і часток біологічного по-
ходження).

Подальші фізико-хімічні методи дослідження обираються з урахуванням таких головних моментів¹:

1) завдань, які постають перед експертом. При вирішенні ідентифікаційних завдань можливо використання нестандартних методів за умови обов'язкового дотримання строго однакових методик аналізу порівнюваних об'єктів; у діагностичних дослідженнях треба дотримуватися стандартних методів і прийомів, за допомогою яких були одержані довідкові дані;

2) кількість досліджуваних об'єктів;

3) морфологічні властивості ґрунтів, їх генетичні особливості;

¹ Див.: Судова експертиза об'єктів ґрунтового-мінерального походження : метод. по-
сібник / [О. О. Хлесткова, Е. Б. Сімакова-Єфремян, О. С. Дараган, Б. М. Жук]. — Х. :
ХНДІСЕ, 2007. — С. 139–142.

4) забруднення речовинами, що впливають на властивості ґрунту (кров, сперма тощо), які можуть змінити первісні показники;

5) характер збереження й використання об'єктів-носіїв – ступінь проникнення нашарувань ґрунту в матеріал об'єкта-носія, який залежить від властивостей ґрунту (слідоутворюючого об'єкта) і властивостей об'єкта-носія (слідосприймаючого об'єкта);

6) часові фактори та умови збереження ґрунтових об'єктів. Це обумовлено тим, що ґрунт є динамічним тілом і його властивості певною мірою залежать від зовнішніх умов (температури, вологості);

7) інформативність ознак, які встановлюються за допомогою того чи іншого комплексу методів дослідження. В ідентифікаційних дослідженнях найбільш інформативними є ознаки, що мають мінімальну взаємну кореляцію й досить високу макрочисельність; у дослідженнях з діагностики невідомої ділянки місцевості максимальну інформацію дають ознаки, вивчення яких дозволяє віднести досліджуваний ґрунт до певної класифікаційної одиниці або ділянки визначеного місцеперебування;

8) обрання комплексу методів, що дають змогу одержати максимальну інформацію при мінімальних кількостях ґрунту. Як правило, у судово-ґрунтознавчій експертизі експерт має справу з дуже незначними кількостями ґрунту. Така специфіка експертного дослідження висуває особливі вимоги у виборі такої схеми, де при послідовному вивченні однієї ґрунтової наважки можна одержати декілька показників. Виходячи з цього, у цій статті методи дослідження ґрунтів розглядаються за певними схемами послідовного визначення показників ґрунтів з однієї маси (наважки).

Розглянемо *загальну схему* експертного дослідження ґрунтів (рис. 1). Середня проба досліджуваної маси ґрунту (або уся проба за умови малої кількості) вивчається за допомогою стереомікроскопу з метою встановлення природи об'єкта й вилучення помітних включень: щебеню, будь-яких домішок, волокон, волосся, часток фарби, рослинних часток тощо. Далі проба ґрунту розподіляється на дві фракції шляхом розтирання та просіювання через сито з розміром отворів 0,1 мм (для піщаних ґрунтів просіювання здійснюють через набір сит з різними розмірами отворів для встановлення співвідношення гранулометричних фракцій піску).

Фракція $> 0,1$ мм відмивається дистильованою водою методом відмучування; водна суспензія може використовуватися для подальшого дослідження – визначення реакції середовища (pH), якісного аналізу засоленості, біологічних включень (насіння, діатомові водорості, колемболи тощо). У відмитій і висушеній крупній фракції визначають склад мінералів та домішок.

Фракція ґрунту $< 0,1$ мм надалі використовується для визначення фізико-хімічних і хімічних показників за однією із запропонованих нами схем залежно від зазначених умов.

Так, дослідження *за схемою I* (рис. 2) застосовується тільки для некарбонатних ґрунтів відносно важкого механічного складу (важче, ніж легкий суглинок). З наважки ґрунту послідовно екстрагуються перша фракція рухомих гумусових речовин (за допомогою 0,1-н. розчину їдкого натрію) і друга фракція гумусових речовин, пов'язаних з кальцієм (сумішшю пірофосфату натрію і їдкого натрію). Екстракти гумусових речовин відділяють

за допомогою центрифуги. Одержані вилучення колориметрують з визначенням оптичних щільностей $D_{\text{сп-1}}$ і $D_{\text{сп-2}}$ ($\lambda = 460$ і 660 нм), які використовуються для обчислення фракційного коефіцієнта $D_{\text{сп-1}}/D_{\text{сп-2}}(460)$ та коефіцієнта забарвленості D_4/D_6 для другої фракції.

Показники $D_{\text{сп-1}}$ і $D_{\text{сп-2}}$, визначені за однаковими умовами, свідчать про концентрацію гумусових речовин у першій і другій фракціях.

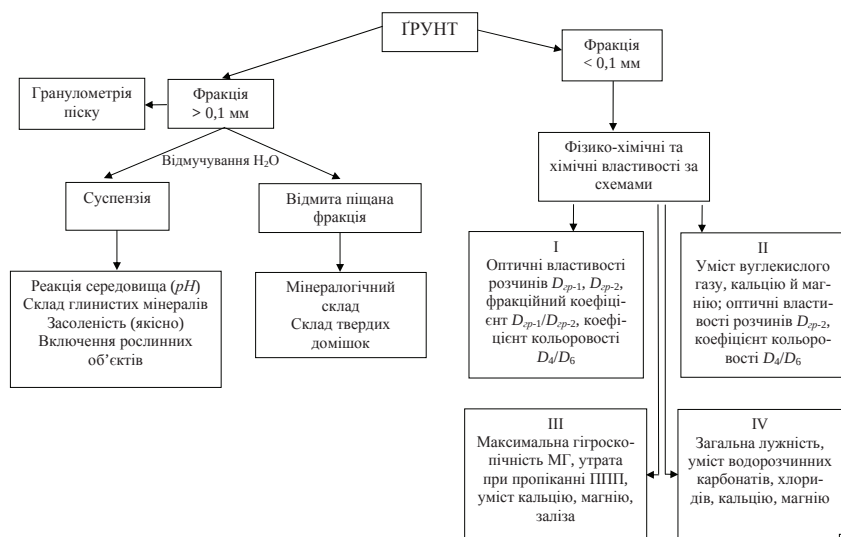

Рис. 1. Загальна схема дослідження ґрунтів

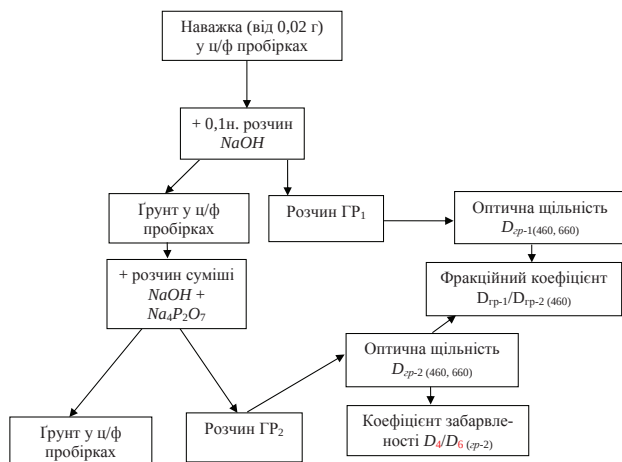

Рис. 2. Схема дослідження I

Коефіцієнт забарвленості та фракційний коефіцієнт є відносними величинами і не залежать від концентрації гумусових речовин у розчинах: змінення D_4/D_6 у зворотньо-пропорційному напрямку свідчить про ступінь конденсованості молекул гумусових кислот (чим вище ступінь конденсованості, тим нижчий коефіцієнт забарвленості й навпаки), D_{cp-1}/D_{cp-2} – про кількісне співвідношення вмісту першої й другої фракції гумусових речовин. Ураховуючи, що показник D_6 використовується тільки для обчислення коефіцієнта забарвленості, в ідентифікаційних дослідженнях за першою схемою можна отримати чотири малокорелюючих між собою показника: два родових (D_{cp-1}/D_{cp-2} та D_4/D_6) і два групових (D_{cp-1} і D_{cp-2}).

Ця схема дослідження може застосовуватися й при вирішенні діагностичних завдань.

Фракційний коефіцієнт є генетичним показником напрямку ґрунтоутворюючого процесу¹. Якщо він більше 0,7–1, ґрунти утворилися внаслідок переваги підзолистого типу (звичайно під природними лісовими ценозами). Фракційний коефіцієнт у межах 0,2–0,7 притаманний ґрунтам, що утворилися за участю підзолистого й акумуляційного (дернового) типів ґрунтоутворення, які поширені в опідзолених ґрунтах під трав'янистими ценозами або агроценозах. Якщо цей коефіцієнт менше 0,02, ґрунти утворилися за участю аморфно- або гідроакумулятивного процесу під трав'янистими ценозами, у тому числі в ораних ґрунтах. Коефіцієнт забарвленості D_4/D_6 теж якоюсь мірою є діагностичним, оскільки залежить від надходження в ґрунти рослинних залишків і їх характеру (трав'яниста або лісова рослинність). Найбільший ступінь конденсованості (збагачення молекул ароматичними сполуками) характерний для «зрілих», староутворених молекул гумусових кислот (превалюють в ораних сільськогосподарських ґрунтах), а найменший – для молодих новоутворених гумусових речовин. Тобто, у ґрунтах у межах одного типу ґрунтоутворення коефіцієнт D_4/D_6 буде вищий на ділянках під лісом, ніж на галявині цього лісу, або на цілині чи перелозі під багаторічною трав'янистою рослинністю, ніж на ораних ділянках.

Схема II (рис. 3) використовується для дослідження тільки карбонатних ґрунтів і глин відносно важкого механічного складу (важче, ніж легкий суглинок). За цією схемою карбонатний ґрунт обробляється надлишком титрованої соляної кислоти, у витяжці з якої в одній пробі послідовно визначається вміст вуглекислого газу карбонатів (за допомогою титрування надлишку кислоти розчином їдкого натрію), кальцію та магнію (комплексометричним методом). Із ґрунту, що залишився в центрифужних (ц/ф) пробірках, за допомогою суміші пірофосфату натрію і їдкого натрію вилучають гумусові речовини, у розчині яких визначають оптичну щільність. За цією схемою експерт отримує п'ять показників: один родовий (D_4/D_6) і чотири групових (D_{cp1+2} , кількісний вміст CO_2 , Ca і Mg). У цьому разі показник D_{cp1+2} характеризує практично загальний вміст гумусових речовин, а кількісний вміст CO_2 тісно корелює з вмістом Ca і мало – з вмістом Mg .

¹ Див.: Хлесткова Е. А. Использование некоторых показателей гумусного состояния почв в целях диагностики / Е. А. Хлесткова // Почвоведение. — 1991. — № 6. — С. 38–46.

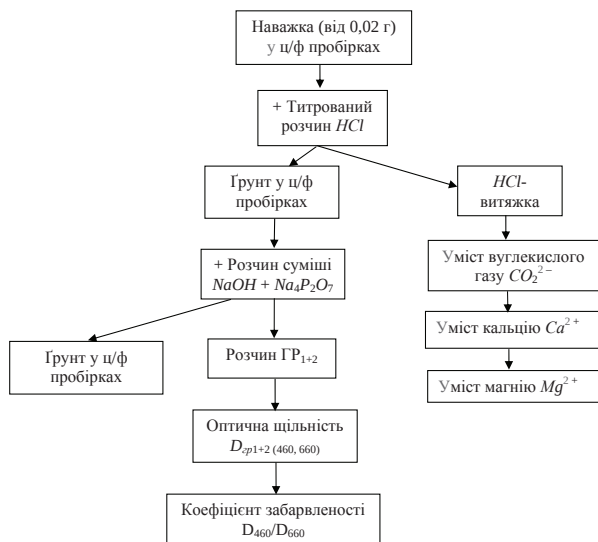

Рис. 3. Схема дослідження II

Схема дослідження III, що пропонується (рис. 4), може використовуватися в разі дослідження ґрунтів, відібраних з великим ідентифікаційним періодом, оскільки ознаки, які визначаються за цією схемою, є відносно стійкими, малозалежними від кліматичних умов оточуючого середовища. За цією схемою передбачається послідовне визначення з однієї наважки п'яти практично не корелюючих групових ознак.

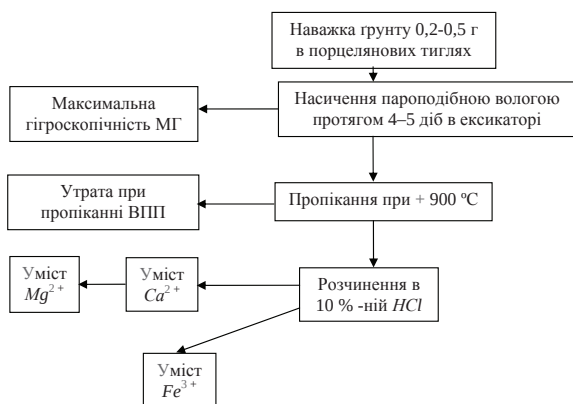

Рис. 4. Схема дослідження III

Показники МГ і ВПП установлюються за допомогою послідовного зважування на аналітичних вагах ґрунту, насиченого пароподібною вологою (в екскаторах над шаром розчину K_2SO_4), висушеного в сушильній шафі та пропеченого в муфельній печі. Ці величини є посередніми показниками відповідно ступеня дисперсності та сумарного вмісту органічних речовин і вуглекислого газу, які втрачаються при пропіканні. Уміст кальцію, магнію й заліза визначаються комплексометричним методом; у цьому разі вони не відповідають їх валовому вмісту (для повного розкладу алюмосилікатної частини ґрунту треба проводити аналіз за допомогою плавикової кислоти в платинових тиглях), але проведення досліджень в однакових умовах дозволяє порівнювати ґрунти за вмістом цих хімічних елементів. Негативною стороною цієї схеми є необхідність наявності відносно великої наважки (0,2 г для ґрунтів важкого механічного складу та 0,4–0,5 г – для ґрунтів легкого механічного складу).

У районах попоширення засолених ґрунтів, а також поблизу шосейних доріг і пішохідних тротуарів, які під час ожеледиці обробляються сумішшю піску з повареною сіллю, доцільно проводити дослідження, спрямовані на встановлення засоленості водорозчинними сполуками. Нижче пропонується скорочена схема (IV) дослідження водної витяжки з однієї наважки ґрунту (рис. 5).

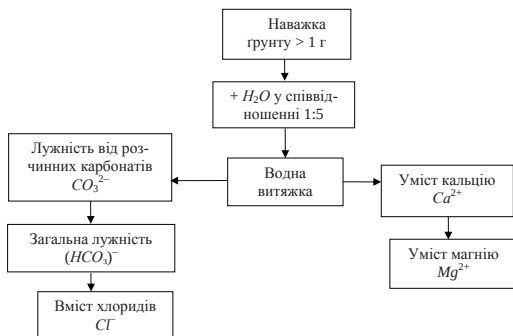

Рис. 5. Схема дослідження IV

У цьому разі наважку ґрунту (не менше 1 г) збовтують з 5-кратною кількістю дистильованої води протягом трьох хвилин, і після фільтрування у витяжці визначають лужність від розчинних карбонатів та загальну лужність (послідовним титруванням сірчаною кислотою з фенолфталеїном і метилоранжем) і вміст хлоридів (меркурметричним методом). При достатній кількості витяжки в другій пробі послідовно визначають уміст кальцію й магнію комплексометричним методом. За цією схемою з однієї наважки ґрунту можна визначити п'ять некорелюючих групових ознак.

Докладний опис проведення аналізів за пропонуваними схемами наведено в методичній літературі з судового ґрунтознавства¹.

¹ Див. Судова експертиза об'єктів ґрунтово-мінерального походження. — С. 108–125; Хлесткова О. О. Криміналістичне дослідження об'єктів ґрунтово-мінерального походження: метод. рекомендації / О. О. Хлесткова, Г. В. Лінючев, Н. М. Косміна. — К. : ДНДЕКЦ, 2007. — С. 80–100.

ВЫБОР СХЕМЫ ЭКСПЕРТНОГО ИССЛЕДОВАНИЯ ПОЧВЕННО-МИНЕРАЛЬНЫХ ОБЪЕКТОВ

Е. А. Хлесткова

Рассмотрены основные принципы выбора оптимальной схемы экспертного исследования почв. Предложено несколько схем исследования химических и физико-химических показателей почвенных объектов последовательно из одной навески.

THE CHOICE OF THE EXPERT EXAMINATION OUTLINE IN EXAMINING GROUND AND MINERALOGICAL OBJECTS

O. O. Khlestkova

The article deals with the basic principles for the choice of an optimum expert examination outline in examining ground samples and suggests several outlines for consecutive examination of chemical and physical and chemical characteristics of ground objects from one sampling.

УДК 343.57:178

Н. М. Косміна, начальник відділу НДЕКЦ при ГУ МВС України в Харківській області, кандидат юридичних наук

АЛГОРИТМИ ДОСЛІДЖЕННЯ НАРКОТИЧНИХ ЗАСОБІВ, ПСИХОТРОПНИХ РЕЧОВИН І ПРЕКУРСОРІВ

Доведено, що загальна мета і однорідність об'єктів дослідження зумовлюють стандартні алгоритми вирішення типових завдань, які ставляться перед експертом. З огляду на особливості типових об'єктів, завдань та методів експертизи наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів, запропоновано алгоритми їх дослідження.

У зв'язку з різноманітністю завдань, що виносяться на експертизу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів, методів, які використовуються, наданих об'єктів із практичної точки зору гостро постає проблема розроблення методик дослідження.

У спеціальній літературі теоретичним питанням щодо поняття та видів експертних методик присвячено роботи Л. Ю. Ароцкера, Г. Л. Грановського, З. І. Кірсанова, В. Я. Колдіна, Р. М. Ланцмана, Д. Я. Мірського, М. С. Польового та ін. Методика посідає найважливіше місце в методології експертного дослідження.

У словнику основних термінів судових експертиз під методикою судової експертизи розуміється «система методів (прийомів, технічних засобів), застосованих при вивченні об'єктів судової експертизи для встановлення фактів, що належать до предмета певного роду, виду та підвиду судової експертизи»¹. Д. Я. Мірський визначає методику як регламентовану про-

¹ Словарь основных терминов судебных экспертиз / под ред. А. И. Винберга, А. Р. Шляхова, А. А. Эйсмана. — М. : ВНИИСЭ, 1980. — С. 43.

УДК 657.6:008.4(075.5)

О. В. Хомутенко, завідувач сектору
Харківського НДІСЕ

ЕКСПЕРТНА ЕКОНОМІЧНА ІНФОРМАЦІЯ ЯК ЕЛЕМЕНТ ІНФОРМАЦІЙНОЇ СИСТЕМИ

Розглянуто суб'єктів експертного забезпечення правосуддя як інформаційну систему. Визначено модель її включення до інформаційного поля регіонального рівня. Досліджено властивості якісної економіки.

Роль єдиного, незамінного компоненту буття, що одночасно відбиває властивості реального світу й забезпечує суттєві зміни в суспільстві, природі, економіці, виконує саме інформація. Інформація та інформаційні системи в економіці формують інституціональні умови господарювання, результативність виробництва, процесу обміну, чим і обумовлена актуальність теми статті.

Вивчення ступеня розробленості проблеми показало, що питанням дослідження інформації й розроблення інформаційних систем і технологій присвячено численні праці зарубіжних і вітчизняних учених: Д. Белла, Н. Вінера, Ф. Вебера, А. Тоффлера, А. Урсула, К. Шеннона, Б. Гейтса, М. Кастельса, Л. Мельника, В. Трофимова, В. Глушкова, Р. Нижегородцева¹. Останніми роками цій проблемі присвячували свої роботи В. П. Камша (зі співавторами), В. В. Лидовський, В. С. Цимбалюк, З. В. Партико². Функціонування регіональних економік і економіки держави в цілому неможливе без її якісного інформаційного забезпечення. Велике значення в цьому процесі має інформація, що утворюється на межі взаємодії економічних процесів і правових норм господарювання³. Ця інформація створюється в ревізійній діяльності, системах контролю, моніторингових моделях, при аудиті, виконанні судових економічних експертиз та експертних

¹ Див., напр.: Шеннон К. Работа по теории информации и кибернетике / К. Шеннон. — М. : ИЛ, 1963. — 19 с.; Винер Н. Кибернетика или управление связями в живом организме и машине / Н. Винер. — М., 1968. — 166 с.

² Див.: Камша В. П. Про кибернетику другого етапу НТР / В. П. Камша, Л. С. Камша, Ю. В. Камша // Складні системи і процеси. — 2010. — № 1 (17). — С. 25–41; Лидовський В. В. Теория информации: учеб. пособие / В. В. Лидовский. — М.: Компания Спутник+, 2004; Цимбалюк В. С. Інформаційне право (основи теорії і практики) / В. С. Цимбалюк. — К. : Освіта України, 2010; Партико З. В. Теорія масової інформації та комунікації / З. В. Партико. — Львів : Афіша, 2008. — 292 с.

³ Див.: Хомутенко О. В. До питання про формування поняття «Експертна економічна інформація» / О. В. Хомутенко // Судова експертиза. Сучасний стан та перспективи розвитку : тези доповідей міжнарод. наук.-практ. конф. — К. : М-во юстиції України, 2010. — С. 338–341.

досліджень. Зараз експертна, особливо судово-економічна інформація, посилює свою роль у процесі розвитку економіки й нових економічних відносин. Не зважаючи на те що інформаційна проблематика широко й досконало вивчається, є підстави вважати малодослідженим такий напрямок як місце інформації, що створюється в конфліктних ситуаціях, у формуванні економічних відносин, визначення якого і є метою статті.

Суттєвий і функціональний вимір інформації доцільно здійснювати в системному поєднанні з інформаційним механізмом, що формується із технологіями (процедурами) оброблення та використання інформації. В економічній літературі інформаційний механізм визначено як сукупність логічних прийомів і технічних засобів перетворення вихідних даних на систему перманентної інформації, що забезпечує комунікацію учасників локальних інвестиційних процесів, прийняття рішень та регулювання регіональних інвестицій. До цього доцільно додати, що такий механізм може виконувати й обслуговувати будь-які види діяльності (аналітику ситуацій, економічне проектування господарських об'єктів, оцінювання прийнятих рішень). У нашому випадку його завданням є аналіз і підтримка прийняття рішень на підприємствах.

Традиційні дев'ять функцій інформаційного механізму (вони ж – операції) – збір, первинна обробка, перевірка достовірності, збереження, пошук, змістовна обробка, видача інформації, передача даних, оцінювання інформації – відображають структуру операційно-технологічного процесу та відрізняються певною специфікою. Одні з них пов'язані з організаційною складовою цього механізму, інші (перевірка достовірності, змістовна обробка, оцінювання інформації) побудовані на семантичних і якісних характеристиках самої інформації. Реалізує управлінські завдання з використанням інформаційного механізму інформаційний менеджмент. Такий менеджмент насамперед ставить завдання аналізу й оцінювання ситуації, формуючи на цих даних або умови для прийняття рішень, або прогноз і проектування перспектив. І в тому, і в іншому випадку ставляться відповідні вимоги до масштабу, якості та функціонального призначення інформаційної системи.

Узагальнюючи різні підходи до інформаційного механізму, наведемо відносно короткий і ємний перелік вимог до нього:

- безперервний облік і аналітичний супровід економічних процесів;
- переведення технологій на автоматизовані режими;
- підтримка прийняття управлінських рішень;
- формування сценаріїв і моделей розвитку (структур, процесів, ситуацій);
- оптимізація траєкторії руху в процесі здійснення господарських, управлінських чи експертно-аналітичних операцій.

Відносно новою є судово-експертна інформаційна система. Рамки її використання постійно розширюються. Особливу роль у сучасних умовах починає виконувати інформація, що народжується та функціонує в практиці судового вирішення конфліктних ситуацій економічного характеру. У цій сфері обсяги робіт збільшуються високими темпами, що пов'язано з розвитком приватного бізнесу та реформами, у тому числі й податкового законо-

давства. Ці процеси породжують безліч суперечностей, які розв'язуються в судовому порядку, де і зміцнює свої позиції блок «судово-економічної інформації». У цьому дослідженні судово-економічну експертизу ми розглядаємо як інструмент уточнення економічної інформації для підтримки рішень і раціонального функціонування підприємств, а систему суб'єктів експертного забезпечення правосуддя – як інформаційну систему, що забезпечує генерування судово-економічної інформації.

Якщо розглядати регіон як інформаційну систему з позицій головних завдань підвищення якості управління за рахунок високої якості самої інформації, то взаємозв'язок інформаційного простору та включення в нього експертно-судового блоку можна представити як це показано на рис. 1.

Запропонована модель взаємозв'язку експертної системи із загальною регіональною структурою інформаційного поля добавляє в останню нові сектори банку даних, відомчі мережі та нові елементи в організаційно-економічний механізм.

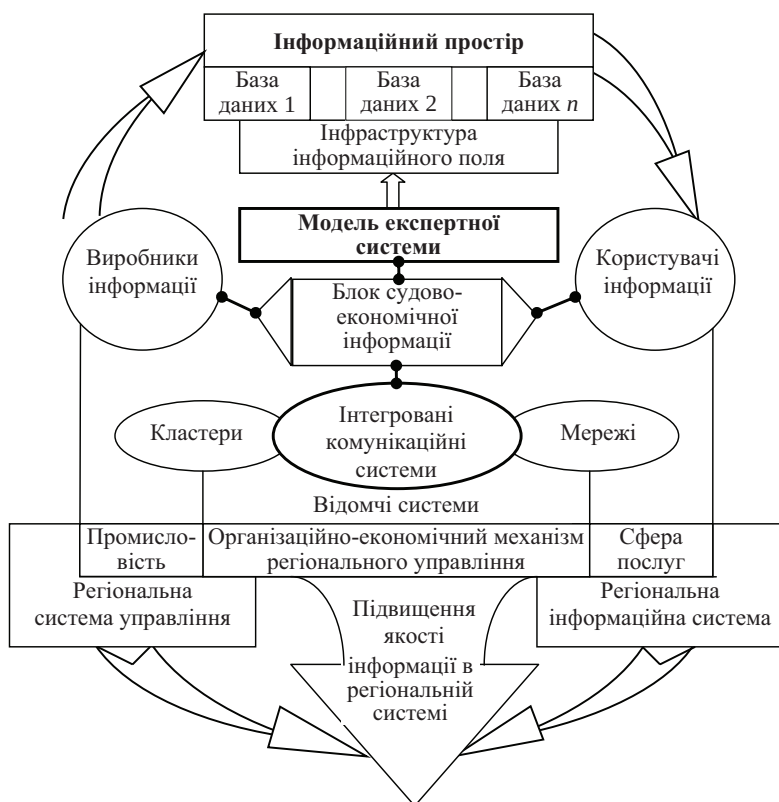

Рис. 1. Модель включення експертного блоку в інформаційне поле регіонального рівня

Масиви інформації в економічному просторі регіону, взаємодіючи між собою й формуючи сам економічний процес, містять усі ознаки, характерні для нестабільних систем, а саме: невизначеність, неточності та ін. Завдання ж ефективного управління економічними системами – об'єктами та процесами, що в них відбуваються, полягає в тому, щоб ці неточності та невизначеності зменшити, ліквідувати чи виявити. Це завдання вирішується різними шляхами, включаючи економічний аналіз, підбір інструментарію для прийняття рішення, створення інституціональних механізмів якісної економіки, які б базувалися на правових, ринкових, адміністративних моделях управління й розвитку.

У числі останніх (інституціональних механізмів) є такі, що непрямо впливають на забезпечення якісної економіки, а інші безпосередньо використовуються для цих цілей. До прямих «інститутів» (інститутів прямого впливу) ми відносимо: контроль (у першу чергу виробничий, нормативно-правовий, фінансовий), аудит, проведення експертиз.

Відмінені «прямі інститути», тобто організаційні норми й технології прямої дії, вирішують значне коло актуальних завдань, у числі яких зазначимо:

- підвищення рівня правдивості інформаційного масиву;
- забезпечення гарантій економічної стійкості та безпеки господарських систем;
- протидію чинникам умисного викривлення інформації.

Ці три функціональні завдання корегуються з принципами достовірності, безпеки, превентивності.

Переносячи увагу на змістовне розкриття ролі та значення експертизи й аудиту в механізмі розбудови чи переходу до «якісної економіки», викладемо свої міркування стосовно нашого розуміння поняття «якісна економіка».

Якісна економіка утворюється з державної (а не з ринкової) ідеології «управління загальною якістю». І в цю економіку включено: якісні товари (послуги), якісну працю, якісне управління і якісні соціально-економічні відносини. Природно в центрі цього всього перебувають два джерела якості – сама людина (якісна) і якісна інформація.

Становлення якісної економіки визначається побудовою якісного управління.

У контексті головних завдань нашого дослідження в термін «якісна економіка» ми вкладаємо не її ефективність, конкурентну успішність чи прибутковість (що саме собою зрозуміло, бо все це зазначений термін в собі містить). Але ми підкреслюємо в цьому понятті не стільки якість «продуктивну та результативну», скільки побудову всіх її елементів (складових, об'єктів і процесів) управління й розвитку на принципах якості інформації, на умовах системної організованості та збалансованості економічних процесів. Скоріше за все, ми згодні вбачати в понятті «якісна економіка» інформаційну та інституційну складові процесів аналізування, оцінювання, регулювання розвитку економіки. А якщо говорити більш системно й стисло, то якісна економіка – це інноваційно орієнтована, інституційно відрегульована, інформаційно забезпечена, структурно оптимізована економіка. За таких умов вона неодмінно буде ефективною, прибутковою й динамічно прогресивною (рис. 2).

У такому аспекті якісна економіка у своєму інформаційному секторі зміцнює:

- систему аудиту результатів економічної діяльності підприємств регіону;
- систему експертиз і експертних оцінок;
- систему оцінювання якості інформації та інформаційно-комунікаційну технологію (ІКТ);
- фактор інновацій в ІКТ.

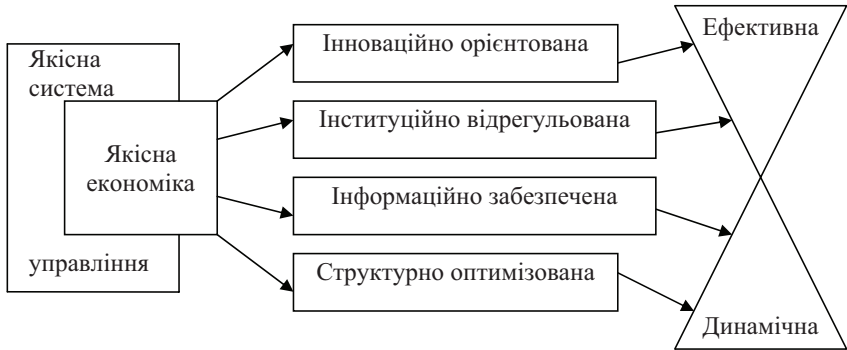

Рис. 2. Складові якісної економіки

Таким чином, аудит і експертиза «працюють» на інформаційне розкриття об'єкта, процесу, ситуації, конфлікту інтересів і правових норм, справедливості відносин, уточнюючи інформаційне поле діяльності суб'єктів господарювання та створюючи інформаційну основу функціонування якісної економіки.

ЭКСПЕРТНАЯ ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ИНФОРМАЦИЯ КАК ЭЛЕМЕНТ ИНФОРМАЦИОННОЙ СИСТЕМЫ

А. В. Хомутенко

Рассмотрены субъекты экспертного обеспечения правосудия как информационная система. Определена модель ее включения в информационное поле регионального уровня. Исследованы свойства качественной экономики.

EXPERT ECONOMIC INFORMATION AS AN ELEMENT OF AN INFORMATION SYSTEM

O. V. Khomutenko

The article deals with the subjects of expert support for justice administration as an information system and determines the model of its incorporation into the regional level information area. The article also studies into the properties of qualitative economy.

УДК 343.359.2

С. В. Хомутенко, судовий експерт Харківського НДІСЕ

ПРАКТИКА ПРОВЕДЕННЯ СУДОВИХ ЕКСПЕРТИЗ ІЗ ПИТАНЬ ПОДАТКОВОГО ОБЛІКУ ЗБИТКІВ МИНУЛИХ РОКІВ І ВІД'ЄМНОГО ЗНАЧЕННЯ ПОДАТКУ НА ДОДАНУ ВАРТІСТЬ

Розглянуто проблемні питання врахування збитків минулих років і від'ємного значення з податку на додану вартість. Запропоновано підхід до виконання експертиз із зазначених питань.

Останнім часом на дослідження судовим експертам-економістам суди направляють акти перевірок ДПП, у яких установлено завищення суми від'ємного значення об'єкта оподаткування з податку на прибуток за II квартал 2011 р. Завищення валових витрат, на думку ДПС України, виникає в результаті того, що до складу витрат II кварталу платникам слід переносити суму збитків, отриманих лише в I кварталі 2011 р., без урахування від'ємного значення попередніх років. В обґрунтування своєї позиції ДПС України посилається на приписи п. 3 підрозділу 4 розділу XX «Перехідні положення» Податкового кодексу України (далі – ПК):

«Якщо результатом розрахунку об'єкта оподаткування платника податку з числа резидентів за підсумками першого кварталу 2011 року є від'ємне значення, то сума такого від'ємного значення підлягає включенню до витрат другого календарного кварталу 2011 року.

Розрахунок об'єкта оподаткування за наслідками другого, другого і третього кварталів, другого – четвертого кварталів 2011 року здійснюється з урахуванням від'ємного значення, отриманого платником податку за перший квартал 2011 року, у складі витрат таких податкових періодів нарастаючим підсумком до повного погашення такого від'ємного значення».

Аналіз чинного законодавства свідчить про таке.

Відповідно до пп. 1 підрозділу 4 розділу XX ПК норми цього розділу застосовуються починаючи з доходів і витрат, отриманих і проведених з 1 квітня 2011 р. До вказаного терміну для цілей визначення податкового зобов'язання з податку на прибуток, у разі, якщо об'єкт оподаткування має від'ємне значення, застосовуються норми п. 6.1. ст. 6 Закону України «Про оподаткування прибутку підприємств». У 2010 р. зазначеного пункту діяли з урахуванням особливостей, установлених п. 22.4 ст. 22 цього Закону, зокрема, згідно з якими, починаючи зі звітного податкового періоду – III кварталу 2010 р., у складі валових витрат платника податку враховувалося 20 % суми від'ємного значення об'єкта оподаткування з податку на прибуток, яке утворилося станом на 1 січня 2010 р. У I кварталі 2011 р. сума збитків з податку на прибуток, які утворилися станом на 1 січня 2010 р. і не були враховані в складі валових витрат у 2010 р., та збитки, які утворилися у 2011 р., включаються до складу валових витрат I календарного кварталу 2011 р. і відповідно стають від'ємним значенням I кварталу 2011 р.

Така позиція відповідає приписам ст. 6.1 Закону України «Про оподаткування прибутку підприємств», відповідно до яких сума від'ємного значен-

ня об'єкта оподаткування попереднього податкового року включається до складу валових витрат I кварталу наступного року та відповідно стає витратами I кварталу.

Ця думка також підтверджується в податковій декларації з податку на прибуток підприємств, затвердженій наказом Державної податкової адміністрації України від 29 березня 2003 р. № 143, оскільки сума збитків попереднього року включається до рядку 04.9, який акумулюється в рядку 04 «Валові витрати», і податковій декларації з податку на прибуток підприємств, затвердженій наказом Державної податкової адміністрації України від 28 лютого 2011 р. № 114, оскільки сума збитків попередніх періодів указується в рядку 06.6 декларації, акумулюється в рядку 06.6 «Інші витрати» та відповідно включається до рядку 04 «Витрати, що впливають на об'єкт оподаткування», тобто вони складаються з усіма витратами звітного податкового періоду та стають витратами звітного періоду.

Починаючи з II кварталу 2011 р., до доходів і витрат, отриманих і проведених з 1 квітня 2011 року, застосовуються норми ПК. Згідно з п. 3 підрозділу 4 розділу XX «Перехідні положення» цього Кодексу, п. 150.1 ст. 150 ПК застосовується у 2011 р. з урахуванням уже зазначеного: якщо результатом розрахунку об'єкта оподаткування платника податку з числа резидентів за підсумками I кварталу 2011 р. є від'ємне значення, то сума такого від'ємного значення підлягає включенню до витрат II кварталу 2011 р. ... Одночасно, положення п. 150.1 ст. 150 ПК установлюють: якщо результатом розрахунку об'єкта оподаткування платника податку з числа резидентів за підсумками податкового року є від'ємне значення, то сума такого від'ємного значення підлягає включенню до витрат I кварталу наступного року. Розрахунок об'єкта оподаткування за наслідками півріччя, трьох кварталів і року здійснюється з урахуванням зазначеного від'ємного значення попереднього року в складі витрат таких податкових періодів наростаючим підсумком до повного погашення такого від'ємного значення.

Такої самої думки дотримується Комітет Верховної Ради України з питань фінансів, банківської діяльності, податкової та митної політики (лист від 10 листопада 2011 р. № 04-39/10-1160).

Крім того, навіть якщо припустити, що законодавчі норми мають неоднозначне (множинне) тлумачення прав і обов'язків платників податків, то відповідно до п. 4.1.4 ПК визнається презумпція правомірності рішень платника податку, а п. 56.21 указує, що за умови, коли норми одного й того самого нормативно-правового акта суперечать одна одній і припускають неоднозначне (множинне) тлумачення прав та обов'язків платників податків, унаслідок чого є можливість прийняти рішення на користь як платника податків, так і контролюючого органу, рішення приймається на користь платника податків.

З огляду на викладене збитки, сформовані в рамках дії Закону, не мають строку давності та повинні враховуватись у від'ємному значенні з податку на прибуток у II кварталі 2011 р. до повного погашення такого від'ємного значення.

Суди на дослідження також направляють акти перевірок ДПІ, у яких встановлено завищення від'ємного значення з податку на додану вартість.

На думку ДПС України, урахування в залишку суми від'ємного значення (рядок 26 декларації з ПДВ, затвердженої наказом Державної податкової адміністрації України від 30 травня 1997 р. № 166; рядок 24 декларації з ПДВ, затвердженої наказом Державної податкової адміністрації України від 25 січня 2011 р. № 41 і рядок 24 декларації з ПДВ, затвердженої наказом Міністерства фінансів України від 25 листопада 2011 р. № 1492) попередніх податкових періодів, що залишається непогашеним після бюджетного відшкодування, отриманого у звітному податковому періоді, та підлягає включенню до податкового кредиту наступного податкового періоду суми податкового кредиту, які сформовані більше 1095 днів і залишаються невикористаними, призводить до порушення підприємством п. 102.5 ст. 102 ПК.

Аналіз чинного законодавства показує таке.

Відповідно до п. 102.5 ст. 102 ПК заява про повернення надміру сплачених грошових зобов'язань або про їх відшкодування у випадках, передбачених цим Кодексом, може бути подано не пізніше 1095 дня, що настає за днем здійснення такої переплати або отримання права на таке відшкодування. Таким чином, зазначені пункти можна застосовувати лише в разі заяви сум, сформованих більше 1095 днів до відшкодування.

Згідно з п. 200.14 ст. 200 ПК, якщо за результатами камеральної або документальної позапланової виїзної перевірки орган державної податкової служби виявляє невідповідність суми бюджетного відшкодування сумі, заявленій у податковій декларації, то такий орган:

а) у разі заниження заявленої платником податку суми бюджетного відшкодування щодо суми, визначеної органом державної податкової служби за результатами перевірок, надсилає платнику податку податкове повідомлення, у якому зазначаються сума такого заниження та підстави для її вирахування. У цьому випадку вважається, що платник податку добровільно відмовляється від отримання такої суми заниження як бюджетного відшкодування та враховує її згідно з п. 200.6 цієї статті в зменшення податкових зобов'язань з цього податку в наступних податкових періодах;

б) у разі перевищення заявленої платником податку суми бюджетного відшкодування над сумою, визначеною органом державної податкової служби за результатами перевірок, надсилає платнику податку податкове повідомлення, у якому зазначаються сума такого перевищення та підстави для її вирахування;

в) у разі з'ясування за результатами проведення перевірок факту, за яким платник податку не має права на отримання бюджетного відшкодування, надсилає платнику податку податкове повідомлення, у якому зазначаються підстави відмови в наданні бюджетного відшкодування.

Таким чином, за результатами перевірки податковий орган відповідно до абз. «а» п. 200.14 ст. 200 ПК повинен був надіслати платнику податку податкове повідомлення, у якому зазначаються сума такого заниження й підстави для її вирахування. У цьому разі вважається, що платник податку добровільно відмовляється від отримання такої суми заниження як бюджетного відшкодування та враховує її згідно з п. 200.6 цієї статті в зменшення податкових зобов'язань з цього податку в наступних податкових періодах.

З огляду на викладене врахування платником податку в залишку суми від'ємного значення з ПДВ, сформованої більше 1095 днів і невикористаної таким платником податку повністю, відповідає приписам п. 200.6 ст. 200 ПК та не суперечить п. 102.5 ст. 102 ПК.

ПРАКТИКА ПРОВЕДЕНИЯ СУДЕБНЫХ ЭКСПЕРТИЗ ПО ВОПРОСАМ НАЛОГОВОГО УЧЕТА УБЫТКОВ ПРОШЕДШИХ ЛЕТ И ОТРИЦАТЕЛЬНОГО ЗНАЧЕНИЯ НАЛОГА НА ДОБАВЛЕННУЮ СТОИМОСТЬ

С. В. Хомутенко

Рассмотрены проблемные вопросы учета убытков прошлых лет и отрицательного значения налога на добавленную стоимость. Предложен подход для проведения экспертиз по указанным вопросам.

FORENSIC EXAMINATION EXPERIENCE IN TAX ACCOUNTING OF PREVIOUS YEARS' LOSSES AND NEGATIVE VALUE ADDED TAX AMOUNT

S. V. Khomutenko

The article deals with problematic issues of accounting previous years' losses and negative value added tax amount, suggesting a method of performing examinations on such issues.

УДК 331.215.72

В. В. Буколова, старший судовий експерт
Полтавського відділення Харківського
НДІСЕ

ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОВЕДЕННЯ ЕКСПЕРТНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ЩОДО НАРАХУВАННЯ ЗАРОБІТНОЇ ПЛАТИ ПРИ ВИКОНАННІ ПІДРЯДНИХ РОБІТ

Розглянуто найбільш типові проблеми, що виникають при проведенні судово-економічних експертиз і пов'язані із зіставленням фактичної суми нарахованої заробітної плати із заробітною платою, яка визначена в складових акта приймання виконаних ремонтно-будівельних робіт форми КБ-2в.

Останнім часом для проведення експертного дослідження все частіше надходять матеріали кримінальних справ, пов'язаних з визначенням збитків, заподіяних державі в особі бюджетних установ, при проведенні ремонтно-будівельних робіт. Сутність порушення полягає в тому, що сума фактично нарахованої й виплаченої заробітної плати разом з податками та зборами значно менше, ніж сплачено замовником за заробітну плату в складових акта приймання виконаних ремонтно-будівельних робіт.

Порядок проведення дослідження пропонуємо розглянути на конкретному прикладі з експертної практики. З одного зі слідчих управлінь області надійшла копія постанови про призначення судово-економічної експертизи за матеріалами кримінальної справи, порушеної за фактом службового

Если дорога ранее была обозначена дорожным знаком 2.3 «Главная дорога», то в случае ее неизменного направления при проезде перекрестков и отсутствия на них повторяющегося данного дорожного знака главенство этой дороги не отменяется. Иными словами, отсутствие повторяющегося дорожного знака 2.3 «Главная дорога» не ограничивает зону действия этого дорожного знака ближайшим перекрестком в случае неизменного направления главной дороги при проезде перекрестка и судебным автотехническим экспертам следует учитывать это обстоятельство в процессе проведения исследований.

ОСОБЛИВОСТІ ЕКСПЕРТНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ОБСТАВИН ДОРОЖНЬО-ТРАНСПОРТНОЇ ПРИГОДИ НА ПЕРЕХРЕСТЯХ ІЗ ГОЛОВНОЮ ДОРОГОЮ

В. М. Ковкін, В. О. Варлахов

Викладено проблеми, що виникають у судовій автотехнічній експертизі при оцінюванні дій водіїв в умовах перехресних зіткнень транспортних засобів на нерегульованих перехрестях.

PECULIARITIES OF EXPERT EXAMINATION OF TRAFFIC ACCIDENTS CIRCUMSTANCES AT THE CROSSROADS WITH A MAJOR ROAD

V. N. Kovkin, V. A. Varlakhov

The article presents problems connected with forensic autotechnical examination involving drivers' action assessment in vehicle crossroad collisions at unregulated crossroads.

УДК 343.346.24

П. Н. Хоробрых, старший научный сотрудник Харьковского НИИСЭ,
А. А. Казаров, судебный эксперт Харьковского НИИСЭ,
Е. Н. Хоробрых, судебный эксперт Харьковского НИИСЭ

ПРОБЛЕМЫ, ВОЗНИКАЮЩИЕ ПРИ ПРОВЕДЕНИИ АВТОТЕХНИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ МОТОТРАНСПОРТНЫХ СРЕДСТВ ИНОСТРАННОГО ПРОИЗВОДСТВА

Изложены проблемы, возникающие при проведении судебной автотехнической экспертизы, в которой необходимо проводить расчеты, связанные с величиной остановочного пути мототранспортного средства иностранного производства, временем его движения в заторможенном состоянии и др.

В настоящее время на дорогах нашей страны появляется все больше и больше участников дорожного движения, которые передвигаются на мототранспортных средствах иностранного производства (МТС ИП). При этом

растет число дорожно-транспортных происшествий (ДТП) с участием водителей двухколесной техники. Последствия таких происшествий, как правило, тяжелые из-за незащищенности водителя мотоцикла (мопеда)¹ и его пассажира (при наличии такового) кузовом транспортного средства (ТС) в отличие от водителя автомобиля.

Во время проведения автотехнических исследований и анализа ДТП с участием МТС ИП судебные эксперты сталкиваются с отсутствием следующих исходных данных относительно того или иного МТС ИП:

- времени запаздывания срабатывания тормозного привода t_2 ;
- времени нарастания замедления t_3 ;
- отсутствие величины установившегося замедления j .

Эти данные необходимы для расчета скорости движения МТС по следам торможения (при их наличии на проезжей части), остановочного пути, времени движения в заторможенном состоянии и др.

Цель статьи – анализ конструкций тормозных систем мототранспортных средств отечественного производства (МТС ОП) и МТС ИП, сравнение параметров t_2 , t_3 и j МТС ОП, которые указаны в соответствующих методических рекомендациях и используются при проведении судебной автотехнической экспертизы, и параметров торможения МТС ИП согласно тестам SWA (Supertest World Association – Всемирная организация по супер-тестам²).

На данный момент в экспертной практике рекомендована к использованию следующая методическая литература:

— Использование в экспертной практике экспериментально-расчетных значений параметров торможения мототранспортных средств : методические рекомендации. — М. : ВНИИСЭ, 1990 г.;

— Применение нормативных значений параметров торможения мототранспортных средств в экспертной практике : методические рекомендации. — М. : ВНИИСЭ, 1987 г.

В этих методических рекомендациях приведены параметры t_2 , t_3 и j отечественных мотороллеров и мотоциклов таких марок: «Минск», «Восход», ИЖ, «Урал», «Днепр», «Ковровец», «Тулица», «Вятка», «Турист», «Муравей», а также мотоциклов чехословацкого производства – марки Jawa и венгерского производства – марки Pannonia.

Тормозные механизмы этих МТС по своей конструкции принципиально не отличаются друг от друга. Так, на указанных мотоциклах установлены ручной и ножной колодочные тормозные механизмы барабанного типа. Приведение тормозных механизмов в действие осуществляется механическим путем с помощью боуден-троса³. Передний тормоз приводится в действие рычагом на правой стороне руля, задний – рычагом на правой стороне мо-

¹ См. термины «мотоцикл» и «мопед» в Правилах дорожного движения Украины : постановление Кабинета Министров Украины от 10 октября 2001 г. № 1306 (с изменениями и дополнениями).

² См.: Маленькие, спортивные и «злые» / [А. Падовани, Л. Скаццолла, Ф. Монтеро и др.] // Мотодрайв. — 2008. — № 3 (47). — С. 40.

³ См.: Википедия. Свободная энциклопедия [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://ru.wikipedia.org>.

тоцикла в районі середньої нижньої частини рами. При цьому на передньому колесі встановлюється тормозний барабан з двухкулачковим колодочним тормозом (рис. 1), а на задньому – с однокулачковим (рис. 2).

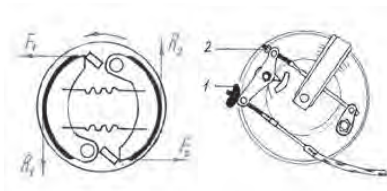

Рис. 1. Тормозной механизм с двухкулачковым колодочным тормозом

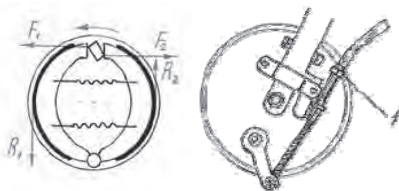

Рис. 2. Тормозной механизм с однокулачковым колодочным тормозом

Тормозной барабан с двухкулачковим колодочним тормозом встановлюється на переднє колесо для більш ефективного реалізації тормозної сили в зв'язі з перерозподілом ваги при гальмуванні. Ефективність двухкулачкового тормозного механізму вище, ніж однокулачкового, оскільки кожна колодка прижимается к тормозному барабану окремим кулачком рычажного механізму. Це показано на рис. 1, 2 відповідним розподілом тормозних моментів.

Таким образом, в залежності від характеру виниклої небезпеки для подальшого руху водій МТС приймає заходи до гальмування шляхом впливу на ручний або ножний тормоз або використовує два тормоза одночасно. При цьому в результаті використання одного тормоза (ручного або ногого) уповільнення МТС становить меншу величину порівняно з використанням двох тормозних механізмів. Про дану обставину також свідчать параметри j (величина встановившегося уповільнення) вітчизняних мотороллерів і мотоциклів в наведеної спеціальної експертної літературі.

На МТС ИП, мотоциклах і мопедах марок Suzuki, Yamaha, Honda, Kawasaki, Aprilia, BMW, Buell, Defiant, Ducati, Harley-Davidson, Hyosung, Keeway, KTM, Lifan, Lifan і т. д. встановлюються тормозні механізми дискового типу.

Сучасні МТС ИП діляться на кілька класів. На даний момент існують мотоцикли наступних класів: спортивний мотоцикл (рис. 3); класический мотоцикл (рис. 4); круїзер (рис. 5); ендуро (рис. 6); скутер (рис. 7).

На деяких мопедах від вказаних виробників встановлюються як колодочні тормозні механізми барабанного типу, так і тормозні механізми дискового типу. При цьому на переднє колесо як тормозного механізму на всі мотоцикли іноземного виробництва встановлюються дискові тормоза (рис. 3–7). Тормозні механізми дискового типу приводяться в дію з допомогою рідини, т. є. привод гідравлічний. Це дозволяє реалізувати великий тормозний момент при меншій зусиллі

Рис. 3. Спортивний мотоцикл Suzuki GSX 1300R

Рис. 4. Класический мотоцикл Yamaha FJR 1300

Рис. 5. Крузер Harley-Davidson FLSTF Fatboy

Рис. 6. Ендуро BMW R1200GS

Рис. 7. Скутер Suzuki Burgman 400

на рычаге тормоза по сравнению с тормозным моментом механического привода, поскольку их конструкция принципиально разная.

Кроме того, на мотоциклах некоторых марок, например Honda, тормозные системы являются комбинированными¹. Это означает, что при воздействии на один из рычагов тормоза ручного (рис. 8) или ножного (рис. 9) в работу одновременно вступают тормозные механизмы переднего и заднего колес МТС. При этом комбинированная тормозная система сконструирована таким образом, что на переднее колесо приходится большая часть тормозного момента, чем на заднее. Прежде всего это связано с перераспределением веса МТС при его торможении, как уже указано отмечалось.

¹ См.: Кумбс М. Мотоциклы. Устройство и принцип действия. Полное описание / М. Кумбс. — СПб., 2002. — Гл. 6.

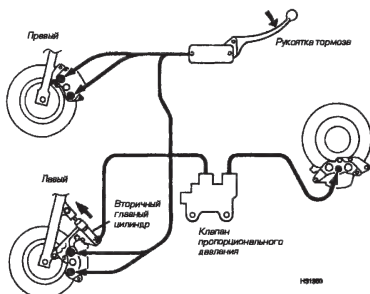

Рис. 8. Принцип действия комбинированной системы мотоцикла Honda VFR 800 при воздействии на ручку переднего тормоза

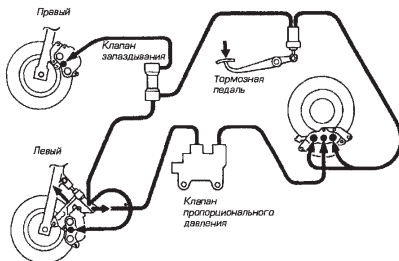

Рис. 9. Принцип действия комбинированной системы мотоцикла Honda VFR 800 при воздействии на рычаг заднего тормоза

Наряду с тем, что МТС ИП оборудованы дисковыми тормозами, на некоторые из них устанавливаются антиблокировочные системы тормозов (ABS). В результате действия ABS во время торможения мотоцикла повышается его управляемость, а также сокращается тормозной путь, поскольку водитель прилагает максимальное усилие для торможения, не боясь при этом потерять управление над ТС.

В настоящее время при исследовании действий участников ДТП и решении вопросов, связанных с проведением расчетов остановочного пути МТС ИП, как правило, используются величины t_2 , t_3 и j как аналог отечественных мотоциклов в соответствии с методическими рекомендациями¹.

Согласно тестам SWA испытывались мотоциклы Triumph Daytona 675, Yamaha YZF-R6, Kawasaki ZX-6R, Suzuki GSX-R 600, Honda CBR 600 RR, Suzuki GSX-R 750. Результаты тестов приведены на рис. 10.

ПОКАЗАТЕЛИ	Triumph Daytona 675	Yamaha YZF- R6	Kawasaki ZX-6R	Suzuki GSX-R600	Honda CBR600RR	Suzuki GSX-R750
Торможение, учитывая условное время реакции водителя (1 с): время /расстояние до полной остановки						
30-80 км/ч	2,5 с /80,4 м	2,5 с /79,9 м	2,3 с /75,5 м	2,5 с /79,0 м	2,4 с /78,4 м	2,4 с /77,7 м
50-0 км/ч	2,5 с /13,9 м	2,5 с /13,9 м	2,3 с /23,1 м	2,4 с /23,9 м	2,4 с /23,8 м	2,4 с /24,0 м

Рис. 10. Результаты тестов

Однако данные тестов SWA не могут быть использованы при проведении судебной автотехнической экспертизы, поскольку имеют условный и субъективный характер, а также неизвестно, как и при каких условиях, в том числе погодных, они получены. Для сравнения: при времени реакции водителя 1 с остановочный путь мотоцикла «Минск» на сухом асфальтированном участке проезжей части дороги горизонтального профиля при скорости 50 км/ч составляет 31,4 м. При этом величина установившегося замедления ($j = 6,4 \text{ м/с}^2$)

¹ См.: Использование в экспертной практике экспериментально-расчетных значений параметров торможения мототранспортных средств : метод. рекоменд. — М. : ВНИИСЭ, 1990.

мотоцикла «Минск», при використанні одночасно ручного і ногого гальмівного механізму, є найбільшій по порівнянню з іншими МТС ОП¹.

Аналізуючи викладене, слід констатувати, що конструкції гальмівних систем МТС ОП і гальмівних систем МТС ИП відрізняються як конструктивно, так і наявністю у останніх додаткових систем, таких як ABS. Приведені класи МТС ИП відрізняються одні від одні по масі, конструкції і потужності гальмівної системи, що з технічної точки зору впливає на встановившеся гальмування j .

Крім того, відстань, яку необхідно для зупинки мотоцикла Triumph Daytona 675, Yamaha YZF-R6, Kawasaki ZX-6R, Suzuki GSX-R 600, Honda CBR 600 RR, Suzuki GSX-R 750 при швидкості руху 50 км/год менше, що випливає з рис. 10, зупинного шляху мотоцикла «Минск», у якого найбільшій гальмування з МТС ОП.

Таким чином, відсутність параметрів t_2 , t_3 і j МТС ИП на даний момент представляє собою серйозну проблему, пов'язану з об'єктивністю висновків при технічній оцінці показань і дій водія МТС ИП. Проведення же розрахунків з використанням t_2 , t_3 і j , виходячи з існуючої літератури² (умовне порівняння вказаних параметрів МТС ОП і МТС ИП), в деяких випадках може привести до заведомо хибного і необґрунтованого висновку при вирішенні того чи іншого питання.

Для вирішення даної проблеми необхідні проведення досліджень і встановлення експериментальним шляхом параметрів t_2 , t_3 і j МТС ИП, після цього їх обробка і систематизація з допомогою методів математичної статистики.

ПРОБЛЕМИ, ЩО ВИНИКАЮТЬ ПРИ ПРОВЕДЕННІ АВТОТЕХНІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ МОТОТРАНСПОРТНИХ ЗАСОБІВ ІНОЗЕМНОГО ВИРОБНИЦТВА

П. М. Хоробрих, А. О. Казаров, О. М. Хоробрих

Викладено проблеми, що виникають при проведенні судової автотехнічної експертизи, у якій необхідно проводити розрахунки, пов'язані з величиною зупинного шляху мототранспортного засобу іноземного виробництва, часом його руху в загальмованому стані тощо.

PROBLEMS CONNECTED WITH AUTOTECHNICAL EXAMINATION OF FOREIGN-MADE MOTOR VEHICLES

P. N. Khorobrykh, A. A. Kazarov, E. N. Khorobrykh

The article deals with problems connected with forensic autotechnical examinations that require calculation of the stopping distance of a foreign-made motor vehicle, the movement time with applied brakes and so on.

¹См.: Використання в експертній практиці експериментально-розрахункових значень параметрів гальмування мототранспортних засобів.

²См.: Там же; Використання нормативних значень параметрів гальмування мототранспортних засобів в експертній практиці.

правових наук України, іностранный член Российской академии естественных наук В. Ю. Шепитько (г. Харьков, Украина), вице-президент – доктор юридических наук, профессор, академик Российской академии естественных наук – Т. С. Волчецкая (г. Калининград, Российская Федерация). Пост вице-президента по вопросам международного сотрудничества было решено оставить вакантным. Дополнительно членами Президиума Конгресса Криминалистов был избран доктор юридических наук, профессор, академик Российской академии естественных наук О. Я. Баев (г. Воронеж, Российская Федерация); доктор юридических наук, профессор, академик Российской академии естественных наук А. Р. Белкин (г. Москва, Российская Федерация); доктор юридических наук, профессора, академик Национальной академии правовых наук Украины В. Е. Коновалова (г. Харьков, Украина) и председатель Литовского общества криминалистов, доктор права, доцент Г. Юодкайте-Гранскене (г. Вильнюс, Литовская Республика). Советником-секретарем был избран кандидат юридических наук М. В. Шепитько. В состав ревизионной комиссии вошли доктор юридических наук, профессор, член-корреспондент Национальной академии правовых наук Украины В. А. Журавель (г. Харьков, Украина), кандидат юридических наук, доцент А. В. Реуцкий (г. Севастополь, Украина) и кандидат юридических наук Д. В. Затенацкий (г. Харьков, Украина). На заседании Учредительной конференции был установлен размер вступительных и членских взносов. Кроме того, было принято решение о направлении документов для регистрации в Государственную регистрационную службу Украины.

*Материал подготовил М. В. Шепитько,
советник-секретарь Конгресса Криминалистов,
кандидат юридических наук*

МІЖНАРОДНА НАУКОВО-ПРАКТИЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ «СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ СУДОВОЇ ЕКСПЕРТИЗИ»

20–21 вересня 2012 р. на базі Кримського науково-дослідного інституту судових експертиз відбулася міжнародна науково-практична конференція «Сучасні тенденції розвитку судової експертизи», присвячена 10-річчю його створення, у якій узяли участь представники Верховної Ради України, Міністерства юстиції України, судово-експертних установ, вищих навчальних закладів та інших установ і організацій України, Російської Федерації та Республіки Білорусь.

Надіслані до організаційного комітету біля дев'яносто матеріалів наукових доповідей відомих учених і практиків у галузі судової експертизи дозволили виділити основні напрямки в роботі конференції та скомпонувати за розділами матеріали в збірнику, який видано й презентовано під час засідання.

Конференцію відкрила голова організаційного комітету міжнародної науково-практичної конференції «Сучасні тенденції розвитку судової експертизи», директор Кримського НДІСЕ **Г. В. Ярошеня**. З вітальним словом до

учасників звернулися народний депутат України VI скликання, заступник Голови Комітету Верховної Ради України з питань правосуддя, член Вищої ради юстиції, Президент Союзу експертів України **В. А. Бондик**, начальник відділу Управління експертного забезпечення правосуддя Міністерства юстиції України **Н. М. Ткаченко**, начальник Головного управління юстиції Міністерства юстиції України в АР Крим **О. О. Сотнікова**, директор Дніпропетровського НДІСЕ **Н. Ф. Водоп'ян**, директор Одеського НДІСЕ **О. М. Кравченко**, директор науково-дослідного центру судової експертизи з питань інтелектуальної власності **І. В. Стародубов**, заступник директора Київського НДІСЕ **Т. Д. Голікова**, заступник директора Харківського НДІСЕ **Е. Б. Сімакова-Єфремян**, завідувач лабораторії інженерно-технічних досліджень Донецького НДІСЕ **І. М. Новоселецький** та ін.

Під час пленарного засідання начальник відділу науково-методичного забезпечення Управління експертного забезпечення правосуддя Міністерства юстиції України **Н. М. Ткаченко** у своїй доповіді звернула увагу учасників на створений державний реєстр методик проведення судових експертиз, як на важливий фактор удосконалення висновку експерта. Відзначено, що саме в Україні вперше прийнято нормативний документ, який передбачає узагальнення всіх існуючих на теперішній час методик, їх упорядкування за всіма видами судових експертиз і експертних спеціальностей, яких налічується близько 80-ти. Постановою Кабінету Міністрів України від 2 липня 2008 р. № 595 затверджено Порядок атестації та державної реєстрації методик проведення судових експертиз, яким передбачено ведення Реєстру атестованих методик. Наголошено на необхідності встановлення єдиних вимог до структури методик проведення експертиз у частині розроблення обов'язкових елементів, що мають містити методики за всіма видами досліджень, а також індивідуальних елементів, притаманних окремим видам експертиз. Актуальним також є питання щодо доцільності доступу громадян до більш розгорнутої інформації про зміст методики.

Заступник директора з наукової роботи Харківського НДІСЕ, кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник **Е. Б. Сімакова-Єфремян** розглянула питання необхідності прийняття нової редакції базового закону про судово-експертну діяльність в Україні. Запропоновано закріпити в Законі особливості соціального захисту, оплати праці, заохочення, матеріально-соціального забезпечення, робочого часу, часу відпочинку, відпусток судових експертів з урахуванням специфіки судово-експертної діяльності та інші положення, яких немає в чинному Законі.

Професор кафедри правосуддя Київського національного університету імені Тараса Шевченка, доктор юридичних наук **Н. І. Клименко** докладно висвітлювала актуальні проблеми судової експертизи в аспекті подальшого розроблення методик проведення деяких видів експертиз і ефективності комплексного підходу щодо дослідження об'єктів, які вимагають інтеграції різних знань. Також у доповіді приділено увагу питанням судової експертизи в новому КПК.

Директор Кримського НДІСЕ **Г. В. Ярошеня** навела деякі попередні підсумки аналізу норм нового КПК України стосовно судового експерта, його прав, обов'язків тощо.

Учасники конференції

Президія конференції

Про регламентацію проведення судових експертиз за новим КПК України йшлося в доповіді доцента кафедри кримінального процесу та криміналістики Харківського національного університету внутрішніх справ, кандидата юридичних наук **М. Г. Щербаковського**.

Професор кафедри кримінального процесу та криміналістики Харківського національного університету внутрішніх справ, доктор юридичних наук **В. П. Корж** розглянула деякі дискусійні питання щодо залучення експерта стороною захисту та вдосконалення деяких статей нового КПК, у яких доцільно визначити процесуальний порядок призначення й проведення експертизи, у тому числі додаткової, повторної, комісійної, комплексної, процесуальні гарантії забезпечення прав підозрюваного, обвинуваченого при призначенні та проведенні експертизи, пред'явленні її матеріалів і проведення обов'язкової експертизи за клопотанням сторони

захисту за рахунок бюджетних коштів у разі відсутності коштів у підозрюваного, обвинуваченого.

Завідувач сектору аналітичних, теоретичних досліджень та інформаційного забезпечення Харківського НДІСЕ **В. В. Хоша** акцентував увагу на тому, що найважливішим етапом на шляху розвитку судово-експертних установ Міністерства юстиції України є розширення їх науково-методичної бази та поглиблення міжнародного співробітництва в галузі судової експертизи. Одним з актуальних питань міжнародного співробітництва в галузі судової експертизи є вступ судово-експертних установ (СЕУ) Міністерства юстиції України до Європейської мережі СЕУ – European Network of Forensic Science Institutes (ENFSI). Особливого значення набуває проведення заходів щодо акредитації СЕУ Мін'юсту України на відповідність міжнародним стандартам, оскільки висновки експертів, які виконані в акредитованих СЕУ, гарантують їх високу якість і використання як джерела доказів усіма державними та міжнародними судами.

Про практичні проблеми розгляду звернень і запитів громадян у державних спеціалізованих судово-експертних установах доповів судовий експерт Миколаївського відділення Одеського НДІСЕ, викладач кафедри державної служби Чорноморського державного університету ім. Петра Могили, кандидат наук з державного управління **П. І. Репешко**.

Учений секретар ФБУ Російський федеральний центр судової експертизи при Міністерстві юстиції Російської Федерації, кандидат юридичних наук, доцент **О. В. Мікляєва** узагальнила експертні помилки при проведенні судово-балістичної експертизи з метою оптимізації використання спеціальних знань в інтересах розкриття, повного та всебічного розслідування злочинів.

Деяким проблемним питанням призначення й проведення судових експертиз за ухвалами господарських судів приділила увагу суддя Севастопольського апеляційного господарського суду **Ю. В. Борисова**.

Експерт науково-дослідного експертно-криміналістичного центру при ГУ МВС України в АР Крим, кандидат юридичних наук, доцент **Л. С. Анохіна** доповіла про деякі аспекти етичних проблем судово-експертної діяльності та шляхи їх розв'язання із урахуванням ретельного підбору кадрів в експертні підрозділи; своєчасного усунення причин і умов, що розкладають моральні устої колективу та окремих співробітників; необхідності системного й ефективного формування в рамках службової підготовки високого рівня етичної культури особового складу, його орієнтації на моральну повинність виконання свого професійного обов'язку в ім'я утвердження загальної справедливості й порядку в суспільстві.

Завідувач кафедри загальної та юридичної психології Калужського державного університету ім. К. Е. Цюлковського, директор Науково-дослідного центру судової експертизи та криміналістики, доктор психологічних наук, професор **В. Ф. Єнгаличев** у своїй доповіді звернув увагу учасників на участь психолога в розслідуванні кримінальних справ, пов'язаних із застосуванням тортур.

Етичним проблемам судової психології присвячено доповідь судового експерта Миколаївського відділення Одеського НДІСЕ **М. М. Семерея**.

Завідувач сектору науково-методичного забезпечення лабораторії криміналістичних видів досліджень Київського НДІСЕ, кандидат юридичних наук **М. Є. Бондар** розглянула застосування комплексного підходу при дослідженні почеркових об'єктів у деяких експертних ситуаціях та звернула увагу на необхідність розширення кола спеціальних знань експерта-почеркознавця шляхом вивчення додаткової літератури, проведення наукових семінарів і практичних занять, включення відповідних розділів у програму підготовки експертів за спеціальністю «Дослідження почерку і підписів».

Старший науковий співробітник лабораторії судових почеркознавчих, авторознавчих, психологічних та мистецтвознавчих досліджень Харківського НДІСЕ **Л. В. Свиридова** у своїй доповіді приділила увагу українському писемному мовленню як об'єкту судово-авторознавчого дослідження.

Заступник начальника управління комп'ютерно-інформаційних досліджень і технічних досліджень документів ДУ «Центр судових експертиз та криміналістики Міністерства юстиції Республіки Білорусь», кандидат юридичних наук, член-кореспондент Міжнародної академії інформаційних технологій **О. С. Бочарова** доповіла про криміналістичну експертизу голограм як засобів захисту.

Доцент кафедри геоекології географічного факультету Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського, кандидат сільсько-господарських наук **Н. О. Драган** у своїй доповіді розглянула питання діагностики антропогенної деградації ґрунтів.

Актуальності створення судової екологічної експертизи в Україні присвячено доповідь старшого судового експерта лабораторії криміналістичних, матеріалознавчих, біологічних та спеціальних досліджень Кримського НДІСЕ **Ю. С. Хіжняк**.

Про гриби-деструктори в судово-біологічній експертизі (макроміцети і мікроміцети) доповіла провідний науковий співробітник лабораторії криміналістичних, матеріалознавчих, біологічних та спеціальних досліджень Кримського НДІСЕ, кандидат біологічних наук **О. О. Саганяк**.

Провідний науковий співробітник лабораторії інженерно-технічних досліджень Львівського НДІСЕ, кандидат технічних наук, доцент **Я. В. Болжелярський** розглянув питання становлення та розвитку судової залізнично-транспортної експертизи в Україні.

Учасники конференції одноголосно висловилися стосовно необхідності подальшого розвитку міжнародного співробітництва судово-експертних установ Міністерства юстиції України, інших відомств, інших країн; підтримали необхідність розширення міжнародних відносин у галузі судової експертизи, що мають бути збудовані на засадах співробітництва органів державної влади та судово-експертних установ різних держав. Були відзначені основні досягнення в галузі судової експертизи, обговорені проблеми її розвитку, запропоновані шляхи їх розв'язання.

З урахуванням розглянутих у ході роботи конференції проблем та з метою подальшого вдосконалення організаційної, науково-методичної, науково-дослідної і експертної роботи прийнято рішення вважати доцільним:

1. Активізацію міжнародного співробітництва науково-дослідних установ судових експертиз Міністерства юстиції України з державними спеціалізованими судово-експертними установами Республіки Білорусь, Російської Федерації та ін., що сприятиме більш ефективному вирішенню складних теоретичних і практичних завдань стосовно використання спеціальних знань у встановленні істини за кримінальними й цивільними справами.

2. Інформування Управління експертного забезпечення правосуддя Міністерства юстиції України щодо проблем у галузі судової експертизи, які виникнуть унаслідок практичного застосування нового Кримінального процесуального кодексу України.

3. Удосконалення правових засад стосовно запобігання корупційним проявам, які містять комплекс заходів, спрямованих на діагностику, профілактику, виявлення та припинення корупційних діянь, притягнення винних осіб до відповідальності, формування негативного ставлення суспільства до проявів корупції.

4. Вирішення на рівні Міністерства юстиції України питання вдосконалення нормативно-правових гарантій незалежності судового експерта, мінімізації впливу на судового експерта, обмеження взаємодії з учасниками процесу, забезпечення його безпеки.

5. Уживання заходів щодо подальшого розроблення та впровадження в практику нових експертних методик деяких видів судових експертиз; підвищення ролі інформаційних технологій при проведенні судово-експертних досліджень.

6. Установлення й дотримання єдиних вимог до структури методик проведення експертиз науково-дослідними установами судових експертиз Міністерства юстиції України для подальшого внесення до Реєстру методик проведення судових експертиз України.

7. Приведення у відповідність міжнародним стандартам (акредитування) СЕУ Мін'юсту України, що дозволить ефективно реалізувати елементи кооперації у виконанні складних, багатооб'єктних експертиз, підвищити динаміку розвитку методичного забезпечення за рахунок координації наукових досліджень, організації інформаційного обміну тощо.

8. Продовження вдосконалення системи професійної підготовки та підвищення кваліфікації як експертів державних СЕУ, так і судових експертів, що не працюють в державних установах судової експертизи.

9. Розвиток нових видів судової експертизи з метою розширення доказової бази судочинства шляхом встановлення даних на основі дослідження нових об'єктів експертизи.

10. Обговорення підсумків роботи конференції в організаціях, установах і навчальних закладах, співробітники яких приймали в ній участь.

*Матеріал підготував В. В. Хоша,
завідувач сектору аналітичних, теоретичних досліджень
та інформаційного забезпечення Харківського НДІСЕ*

На виставці спеціального устаткування

*Матеріал підготував В. В. Сабадаш,
завідувач лабораторії судових інженерно-транспортних,
пожежно-технічних, електротехнічних досліджень
і досліджень у галузі охорони праці та безпеки
життєдіяльності Харківського НДІСЕ,
кандидат технічних наук, доцент*

«АРОЦКЕРІВСЬКІ ЧИТАННЯ», ПРИСВЯЧЕНІ 85-РІЧЧЮ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ ВИДАТНОГО ВЧЕНОГО-КРИМІНАЛІСТА Л. Ю. АРОЦКЕРА

1–2 листопада 2012 р. на базі Сумського відділення Харківського НДІ судових експертиз відбулися «Ароцкерівські читання», присвячені 85-річчю від дня народження Л. Ю. Ароцкера, що проходили в межах засідання з нагоди 10-річчя створення Сумського відділення Харківського НДІСЕ. У засіданні взяли участь близько 100 осіб: представники Міністерства юстиції України, інших органів державної влади та органів місцевого самоврядування, правоохоронних органів, судової влади, судово-експертних установ (СЕУ) Міністерства юстиції України (Харківського, Київського, Одеського, Донецького, Львівського, Кримського, Дніпропетровського науково-дослідних інститутів судових експертиз, Науково-дослідного центру судової експертизи з питань інтелектуальної власності), Міністерства внутрішніх справ України, науковці Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», Національної академії правових наук України, Київського національного університету імені Тараса

Шевченка, Харківського національного університету внутрішніх справ, інших вищих навчальних закладів України, представники СЕУ, навчальних закладів Російської Федерації, Республіки Білорусь та ін.

Президія «Ароцкерівських читань»

Урочисту частину засідання відкрила начальник Управління експертно-го забезпечення правосуддя Міністерства юстиції України, кандидат юридичних наук, заслужений юрист України **Л. М. Головченко**. З вітальними словами до учасників звернулися директор Харківського НДІСЕ **А. І. Лозовий**, в. о. начальника управління взаємодії з правоохоронними органами та оборонної роботи Сумської обласної державної адміністрації **О. В. Румянцев**, заступник Голови Апеляційного суду Сумської області **В. О. Маслов**, заступник прокурора Сумської області **О. М. Муха**, заступник начальника Головного управління юстиції в Сумській області **О. О. Литвиненко**, заступник начальника Сумської митниці **В. І. Підрушняк**, керівник апарату Господарського суду Сумської області **М. І. Руденко**, начальник бюро судово-медичної експертизи в Сумській області **Б. І. Генсіцький**, начальник Науково-дослідного експертно-криміналістичного центру при управлінні Міністерства внутрішніх справ України в Сумській області **А. М. Бородай**, член Ради адвокатів України **І. В. Марченко**, директор Київського НДІСЕ **О. Г. Рувін**, директор Дніпропетровського НДІСЕ **Н. Ф. Водоп'ян**, директор Кримського НДІСЕ **Г. В. Ярошеня**, директор Донецького НДІСЕ **Г. М. Дружинін**, заступник директора Науково-дослідного центру судової експертизи з питань інтелектуальної власності **Н. В. Кісіль**, завідувач Севастопольського відділення Харківського НДІСЕ **О. В. Плохотний**, завідувач відділу Одеського НДІСЕ **О. М. Шабля**, Голова регіонального відділення Всеукраїнської громадської організації «Союз експертів України» в Сумській області **В. О. Варуха** та завідувач Полтавського відділення Харківського НДІСЕ **В. В. Возненко**.

Надіслані до організаційного комітету матеріали наукових доповідей учених і практиків у галузі судової експертизи, криміналістики та кримінального процесу дозволили виділити основні напрямки роботи пленарного засідання й розмістити матеріали в збірнику, який видано та презентовано під час засідання.

У збірнику матеріалів «Ароцкерівських читань» розміщено доповіді: завідувача кафедри криміналістики Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», доктора юридичних наук, професора, академіка Національної академії правових наук України, заслуженого діяча науки і техніки України **В. Ю. Шенітька** «Лев Юхимович Ароцкер – засновник учення про судову тактику»; професора кафедри зброєзнавства та трасології Московського університету МВС Росії, доктора юридичних наук, заслуженого діяча науки Російської Федерації, заслуженого юриста Росії **Н. П. Майліс** «Про роль видатного вченого-криміналіста Л. Ю. Ароцкера в розвитку криміналістики, судової експертизи та кримінального процесу»; завідувача кафедри кримінального процесу та криміналістики Академії адвокатури України, доктора юридичних наук, професора, академіка Національної академії правових наук України, заслуженого діяча науки і техніки України **В. Г. Гончаренка** «Ідеї Л. Ю. Ароцкера в сучасному вимірі»; завідувача кафедри судової експертизи та криміналістики Федеральної державної автономної освітньої установи вищої професійної освіти «Білгородський державний національний дослідницький університет», доктора юридичних наук, професора **І. М. Комарова** «Тези про експертну ініціативу та її зв'язок з експертною помилкою»; начальника відділу науково-методичного забезпечення Управління експертного забезпечення правосуддя Міністерства юстиції України **Н. М. Ткаченко** «До питання про методичне забезпечення судово-експертної діяльності в Україні»; проректора з наукової роботи та міжнародних зв'язків Міжнародного гуманітарного університету, заслуженого діяча науки і техніки України, доктора юридичних наук, професора, член-кореспондента Національної академії правових наук України **В. Д. Берназа** «Психологічні аспекти оціночної діяльності експерта»; професора кафедри загальної та юридичної психології Калузького державного університету ім. К. Е. Цюлковського, доктора психологічних наук **В. Ф. Єнгаличева** «Експертне дослідження кодової мови комунікацій, що використовується в корупційних угодах»; старшого наукового співробітника Донецького НДІСЕ, доктора юридичних

Збірник матеріалів
«Ароцкерівських читань»

наук **О. М. Мойсєєва** «Структура внутрішнього переконання судового експерта» та ін.

Відповідно до програми «Ароцкерівських читань» у ході пленарного засідання заслухано та обговорено доповіді начальника Управління експертного забезпечення правосуддя Міністерства юстиції України, кандидата юридичних наук, заслуженого юриста України **Л. М. Головченко**, заступника директора з наукової роботи Харківського НДІСЕ ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса, кандидата юридичних наук, старшого наукового співробітника **Е. Б. Сімакової-Єфремян**, доцента кафедри криміналістики Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», кандидата юридичних наук **В. Г. Грузкової**, професора кафедри криміналістики Київського національного університету імені Тараса Шевченка, доктора юридичних наук **Н. І. Клименко** та завідувача сектору Харківського НДІСЕ ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса **В. В. Хоша**, присвячені пам'яті Лева Юхимовича Ароцкера – видатного вченого-криміналіста, доктора юридичних наук, професора, одного з провідних фахівців у галузі судової експертизи, криміналістики та кримінального процесу, розробника фундаментальних основ етики судового експерта, засновника вчення про судову тактику, одного з основоположників Харківської школи судових експертів.

Професор кафедри кримінального процесу та криміналістики Харківського національного університету внутрішніх справ, доктор юридичних наук **В. П. Корж** у своїй доповіді приділила увагу особливостям тактики судового розгляду.

Питанням проведення експертизи під час судового розгляду присвячено доповідь доцента кафедри кримінального процесу та криміналістики Харківського національного університету внутрішніх справ, кандидата юридичних наук **М. Г. Щербаковського**.

Старший науковий співробітник Донецького НДІСЕ, доктор медичних наук, професор **В. В. Седнів** доповів про інформаційні потреби судового експерта.

Судовій практиці як джерелу права в судово-експертній діяльності присвячено доповідь судового експерта Миколаївського відділення Одеського НДІСЕ, кандидата наук з державного управління **П. І. Репешка**.

Старший викладач кафедри загальної та юридичної психології Калужького державного університету ім. К. Е. Цюлковського, кандидат філологічних наук **Г. Г. Волкова** у своїй доповіді зосередила увагу на понятті «мовна особистість» в судовій лінгвістичній експертизі.

Головний судовий експерт Київського НДІСЕ **Т. О. Сукманова** розглянула перспективи розвитку діагностичних досліджень у судово-почеркознавчій експертизі в Україні.

Питанням використання можливостей системи дистанційної освіти в процесі підготовки судово-експертних кадрів і апарату кореляційної функції для проведення експертизи графічних зображень товарних знаків присвячено доповіді заступника начальника управління ДУ «Центр судових експертиз

та криміналістики Міністерства юстиції Республіки Білорусь», кандидата юридичних наук, член-кореспондента Міжнародної академії інформаційних технологій **О. С. Бочарової**.

Судовий експерт Харківського НДІСЕ ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса **Л. П. Щербаковська** доповіла про різновиди та властивості чорнила для струменевих принтерів.

Учасники «Ароцкерівських читань»

З урахуванням обговорення проблем, розглянутих на «Ароцкерівських читаннях», з метою подальшого вдосконалення організаційної, наукової, експертної, методичної роботи прийнято такі *рекомендації*.

1. Активізувати роботу над розв'язанням проблем експертного забезпечення правосуддя в Україні стосовно процесуальних, організаційних, фінансових і кадрових питань, подальшого розвитку теорії й методології судової експертизи та криміналістики.

2. Уважати актуальним розв'язання проблем вдосконалення нормативно-правового регулювання питань судово-експертної діяльності в ході судово-правової реформи в Україні, звернувши увагу на необхідність їх активного обговорення з метою внесення відповідних змін до кримінально-процесуального законодавства та базового закону «Про судово-експертну діяльність» в Україні.

3. Шляхом надання Міністерству юстиції України відповідних пропозицій до проєктів нормативно-правових актів СЕУ проаналізувати неузгодженості й прогалини в окремих нормах господарського, цивільного, адміністративного та кримінального процесуального законодавства щодо здійснення судово-експертної діяльності.

4. При проведенні наукових досліджень особливу увагу приділяти вдосконаленню методичної бази судової експертизи, у тому числі подальшому

розвитку наукових ідей Л. Ю. Ароцкера.

5. Уважати актуальним упровадження єдиних підходів при проведенні судових експертиз із використанням сучасних науково-технічних досягнень.

6. Для найбільш повного, своєчасного та якісного задоволення потреб слідчої та судової практики в різних видах експертних досліджень удосконалити доступ до інформаційних ресурсів, оснащення СЕУ сучасною технікою та обладнанням, стандартними зразками, матеріалами, необхідними для проведення досліджень; регулярно забезпечувати СЕУ програмними продуктами, нормативними й довідково-методичними матеріалами, інформацією про досягнення в галузі судової експертизи в Україні та країнах ближнього і далекого зарубіжжя, постійно обмінюватися інформацією стосовно нових напрямків досліджень.

7. Рекомендувати СЕУ активізувати діяльність щодо видання завершених, апробованих і рекомендованих до впровадження в експертну практику методичних та інших матеріалів.

8. Рекомендації «Ароцкерівських читань» надіслати всім СЕУ системи Міністерства юстиції України та Державному науково-дослідному експертно-криміналістичному центру Міністерства внутрішніх справ України для використання в роботі.

9. Уважати за доцільне видання вибраних праць видатного вченого-криміналіста Л. Ю. Ароцкера.

*Матеріал підготував **В. В. Хоша**,
завідувач сектору аналітичних, теоретичних досліджень
та інформаційного забезпечення Харківського НДІСЕ*

THE CRITERIA DEFINING COMPLEXITY OF EXPERT EXAMINATION

V. V. Sednev, P. A. Chernogor, E. V. Kondrashova

The article analyzes the basic approaches to defining the complexity of forensic examinations and studies the ontology and gnosiology of the notion of complexity, showing the development trends of this notion in experts' work as well as the criteria of defining the level of complexity.

УДК 343.148:340.69

Э. П. Ким, заведующая кафедрой уголовного права и уголовного процесса Южно-Казахстанского государственного университета, кандидат юридических наук,

В. А. Цой, заместитель начальника Южно-Казахстанской региональной научно-производственной лаборатории Центра судебной экспертизы Министерства юстиции Республики Казахстан, кандидат юридических наук

ПРОБЛЕМЫ КОМПЛЕКСНОЙ ЭКСПЕРТИЗЫ

Рассмотрены проблемные вопросы использования различных форм комплексности в судебной экспертизе. На основе анализа специальной литературы и обобщения экспертной практики предложены определяющие признаки комплексной экспертизы, исходя из ее процессуальной сущности.

Исходя из принципа всестороннего, полного и объективного исследования обстоятельств дела в их совокупности, закрепленного в законе (ст. 24 УПК РК), следственная и судебная практика выдвигает такие вопросы, которые могут быть успешно решены лишь при комплексном использовании познавательного аппарата не одной, а нескольких наук.

Взаимодействие наук в такой специфической области, как судопроизводство, должно осуществляться в соответствии с принципами экспертной деятельности, т. е. дачи заключения на основе лично проведенного исследования в пределах научной компетенции эксперта, что предопределяет дальнейшую разработку методологии комплексных исследований и на этой основе – рекомендаций по дальнейшему совершенствованию правового регулирования такого рода исследований.

В действующем УПК РК закреплена норма, регламентирующая правовой статус комплексной экспертизы, которая, на наш взгляд, требует особого рассмотрения для целей практической реализации, поскольку вопрос о комплексной экспертизе – один из сложных в теории судебной экспертизы. Об этом свидетельствует продолжающаяся в специальной литературе дискуссия по различным аспектам комплексности в судебной экспертизе.

На первоначальном этапе обсуждения были обозначены основные понятия предмета, объекта, классификация задач и методик комплексной экспертизы.

По определению А. Р. Шляхова, предметом комплексной экспертизы являются «...фактические данные, как правило, интеграционного (совокупного) характера, т. е. речь идет о системе фактов, взаимодействии каких-либо событий, последовательности их совершения, причинно-следственных и пространственно-временных связях; такие факты по своему содержанию имеют нередко более общую значимость. В итоге комплексных экспертиз чаще всего устанавливаются не просто фактические данные, а обстоятельства, подлежащие доказыванию по делу»¹.

Объектом комплексной экспертизы, по его мнению, является материализованная информация, извлекаемая из вещественных доказательств и других материалов дела для решения поставленной задачи. По сути эта информация изучается и при производстве моноэкспертиз экспертами соответствующей специализации для решения традиционных задач, но для решения пограничных задач ее необходимо синтезировать, чтобы дать на вопрос следователя (суда) полный, а не односторонний ответ.

Задачи комплексной экспертизы Г. Л. Грановский предлагает классифицировать на:

- межвидовые (выполняемые лицами, сведущими в одном роде экспертиз), межродовые (выполняемые лицами, сведущими в одном классе экспертиз) и экспертизы, выполняемые лицами, знания которых относятся к разным классам экспертиз;

- сложные и особо сложные. Сложность определяется не числом подзадач, необходимых для их решения, а числом и трудоемкостью операций, выполняемых экспертами;

- задачи с узким (ограниченным) и широким информационным полем².

Методики комплексных экспертиз – это всегда программа комплексных исследований, они создаются путем синтеза данных и методов тех родов экспертиз, для которых поставленные вопросы являются пограничными, реализуются экспертами разных специальностей по единой программе³.

Формулирование основных понятий явилось первоначальным этапом разработки вопросов комплексной экспертизы. В настоящее время дефиниция «комплексная экспертиза» разъяснена в УПК РК, ГПК РК и Законе РК «О судебно-экспертной деятельности». Так, официальное комментирование ст. 250 УПК РК «Комплексная экспертиза» разъясняет отличие комиссионной экспертизы от комплексной, особенности структуры заключения эксперта

¹ Шляхов А. Р. Теория и практика комплексных исследований в судебно-экспертных учреждениях системы МЮ СССР / А. Р. Шляхов // Проблемы организации и проведения комплексных экспертиз и комплексных исследований : матер. Всесоюз. науч.-практ. конф. — М., 1985. — С. 7.

² См.: Грановский Г. Л. О понятиях и основах классификации задач комплексных экспертиз / Г. Л. Грановский // Проблемы организации и проведения комплексных экспертиз и экспертных исследований : матер. Всесоюз. науч.-практ. конф. — М., 1985. — С. 71.

³ См.: Шляхов А. Р. Теория и практика комплексных исследований... — С. 8.

при производстве комплексной экспертизы, порядок формулирования выводов¹.

Тем не менее правоприменители такую экспертизу трактуют неоднозначно. Сложившаяся ситуация требует внести ясность в понимание сущности комплексной экспертизы как процессуальной формы, в которой реализуются специальные знания.

Если обратиться к весьма специфическим объектам экспертного исследования, каковыми являются вещества и материалы, следует отметить, что по своей сущности экспертизы веществ и материалов уже на стадии постановки и решения диагностических и классификационных задач являются комплексными исследованиями, так как требуют для своего решения применения разнородных знаний. Однако такие экспертизы в процессуальной форме комплексной экспертизы, как правило, не проводятся, что объясняется следующим. Исследования лакокрасочных материалов и покрытий, объектов волокнистой природы, нефтепродуктов, наркотических веществ в целях решения диагностических и классификационных задач действительно имеют комплексный характер. Для определения природы этих веществ разработаны комплексные методики, в которых сконцентрированы специальные знания из различных отраслей науки и техники. Поэтому использование разнородных знаний при экспертном исследовании данных объектов не указывает на комплексный характер экспертизы в процессуальном смысле, поскольку эксперты, входящие в состав комиссии, обладают общими познаниями объекта в тех пределах, которые предусмотрены рамками существующей экспертной специализации. В данном случае имеет место комплекс исследований в рамках моноэкспертизы, которые часто ошибочно отождествляют с комплексной экспертизой, так как первая и вторая выполняются комиссионно.

По определению А. Р. Шляхова, комплекс экспертиз по одному уголовному делу может проводиться в отношении как одного и того же объекта, так и группы разных объектов. Каждая из экспертиз решает самостоятельные задачи и оформляется отдельным заключением.

Комплекс исследований в рамках одной экспертизы включает такие варианты, когда решение общего вопроса должно опираться на совокупность данных, полученных при решении частных вопросов, что обычно происходит при использовании ряда методов, осуществляемых экспертами в разных областях знания. В этих случаях общий вывод может быть сделан экспертом более широкого профиля или тем, чьи знания наиболее соответствуют содержанию исследования².

Анкетирование, проведенное нами среди 40 работников следственной службы Департамента внутренних дел по Южно-Казахстанской области, показало, что 22 респондента наиболее эффективной и удобной формой комплексирования при использовании выводов эксперта в качестве доказатель-

¹ См.: *Когамов М. Ч.* Комментарий к Уголовно-процессуальному кодексу Республики Казахстан. Общая и особенная части / М. Ч. Когамов. — Алматы : Жеті жарғы, 2008. — С. 465–466.

² См.: *Шляхов А. Р.* Теория и практика комплексных исследований... — С. 5–6.

ства считают комплекс исследований, 13 – комплекс экспертиз, комплексная экспертиза была упомянута лишь в пяти случаях. Данные опроса практических работников подтверждаются обобщением экспертной практики Центра судебной экспертизы Министерства юстиции РК за 2009–2011 гг., которое показало, что случаи вынесения постановлений о назначении комплексной экспертизы единичны, чаще решение о проведении комплексной экспертизы принимается руководителем экспертного учреждения, наделенного таким правом (ч. 5 ст. 250 УПК РК). Анализируя наблюдательные производства, можно констатировать, что, несмотря на регламентацию комплексной экспертизы уголовно-процессуальным законом, на практике часто происходит смешение понятий «комплексное экспертное исследование», «комплексная экспертиза», «комплекс экспертиз», приводящее к тому, что под комплексной экспертизой понимается комплекс разнородных или нескольких однородных экспертиз, проводимых в отношении одних и тех же вещественных доказательств¹.

Так, неоднократно по уголовным делам о сбыте наркотических средств объектами исследования были наркотические средства, а также наслоения специальных химических веществ – люминофоров, применяемых для обработки денежных купюр. Еще один пример – назначение комплексной экспертизы, к производству которой привлекались эксперт-материаловед, исследующий наслоения люминофоров в виде надписи на предмете взятки, и эксперт-почерковед, устанавливающий исполнителя маркировочной надписи на купюрах. В обоих случаях в отношении каждого из объектов ставились самостоятельные задачи, требующие автономного исследования.

Очевидно, что в таких случаях под комплексной экспертизой подразумевается комплекс экспертиз по одному уголовному делу, которые проводятся в отношении группы разных объектов. Это происходит по следующей причине. При рассмотрении различных форм использования комплексности в судебной экспертизе некоторые авторы справедливо обращали внимание на то, что в гносеологическом плане комплексная экспертиза, комплекс экспертиз, комплекс исследований в рамках одной и той же экспертизы – понятия однозначные, так как «комплексный подход к любому научному исследованию – единственно правильный подход, поскольку предметом подлинно научного анализа может быть только взаимодействующая система тех или иных компонентов»².

Подход с процессуальных позиций позволяет дифференцировать эти понятия, поскольку комплекс исследований – понятие научное, комплекс экспертиз – разновидность организационной формы и только комплексная экспертиза является совокупностью экспертных исследований, одновременно объединяющей и комплекс исследований, и комплекс экспертиз. Причем отсутствие одного из этих элементов вообще лишает смысла само понятие

¹ См.: Обобщение экспертной практики по вопросам назначения и производства комплексных экспертиз в ЮК РНПЦ Центра СЭ МЮ РК за 2009–2011 гг.

² Корухов Ю. Г. Теоретический, методический и процессуальный аспекты комплексных экспертиз и комплексных исследований / Ю. Г. Корухов // Проблемы организации и проведения комплексных экспертиз и экспертных исследований : матер. Всесоюз. науч.-практ. конф. — М., 1985. — С. 31.

комплексной экспертизы. «Иное понимание комплексной экспертизы, основанное на ее смешении с комплексными исследованиями вообще, снимает всю эту проблему в процессуальном плане»¹.

При решении экспертной задачи установления факта контактного взаимодействия (комплектов одежды между собой или комплекта одежды с транспортным средством и т. п.) объектами исследования, как правило, становятся микрочастицы различных по природе материалов и веществ. Это могут быть частицы волокнистой природы, нефтепродукты, остатки растительного и животного происхождения, почва, частицы лакокрасочных покрытий – в зависимости от условий и обстановки места происшествя разномножеств микрочастиц и их сочетаний может быть множество. Например, при решении вопроса о нахождении в контактном взаимодействии комплекта одежды потерпевшей с транспортным средством, объектами исследования были частицы лакокрасочного покрытия, микрочастицы текстильных волокон, осколки стекла и наслоения горюче-смазочных материалов. Следователем была назначена комплексная экспертиза, производство которой было поручено одному эксперту, имеющему право производства экспертных исследований каждого из перечисленных объектов. Возникает вопрос: «Является ли комплексной экспертиза, производство которой осуществляется одним лицом, обладающим различными специальными знаниями и решающим экспертную задачу с использованием этих знаний?» По мнению некоторых авторов, в этих случаях имеет место комплексная экспертиза.

Так, Р. С. Белкин, считая определяющим признаком комплексной экспертизы необходимость кооперации знаний специалистов разного профиля, отмечает, что ни в гносеологическом, ни в процессуальном аспекте производство комплексной экспертизы одним экспертом возражений вызывать не может, «поскольку процесс познания в принципе не связан с числом познающих субъектов» и «любое заключение эксперта (экспертов) подлежит обязательной оценке следователем и судом и только они решают вопрос о его использовании по делу»².

С процессуальной точки зрения такая экспертиза ничем не отличается от любой иной экспертизы, выполняемой одним экспертом. Соблюдение принципов непосредственности исследования и личной ответственности за данное заключение здесь не вызывает сомнений: вопрос решался одним лицом в пределах своей компетенции, и это лицо, следовательно, несет всю полноту ответственности за данное им заключение.

Если согласиться с тем, что комплексная экспертиза может производиться как комиссией экспертов, так и одним лицом, а завершением работы комиссии может быть как общий, так и единоличный вывод одного из членов комиссии, то понятие «комплексная экспертиза» становится настолько широким, что процессуальная сторона и процессуальные особенности скрываются за

¹ Галкин В. М. Средства доказывания в уголовном процессе / В. М. Галкин. — М., 1968. — Ч. 2. — С. 6.

² Белкин Р. С. Методологические проблемы комплексной экспертизы / Р. С. Белкин // Проблемы организации и проведения комплексных экспертиз и экспертных исследований: матер. Всесоюз. науч.-практ. конф. — М., 1985. — С. 38–39.

признаками различных организационно-методических форм. В таких случаях на первый план выступает единственный постоянный устойчивый признак: использование разных специальных научных знаний.

Еще один вопрос возникает в случае, когда в производстве экспертизы материалов и веществ (как правило, при решении ситуационных задач) участвуют несколько экспертов, имеющих разные специализации, а обобщает полученную информацию один из членов комиссии. Правомерно ли считать комплексной такую экспертизу? В случаях, когда результаты комплексного исследования, выполненного группой экспертов, обобщает один эксперт, комплексность, несомненно, имеет место. Однако с процессуальной точки зрения коллегиальное решение задачи и решение ее одним лицом принципиально различны, поскольку в последнем случае следователь (суд) получает по существу экспертизу, выполненную одним лицом.

Приведенные примеры из экспертной практики не единичны и свидетельствуют о том, что процессуальная регламентация комплексной экспертизы не снимает вопроса о разработке однозначного развернутого определения понятия комплексной экспертизы.

Каковы же существенные признаки комплексной экспертизы? Анализ специальной литературы позволяет выделить четыре основных подхода к пониманию сущности комплексной экспертизы:

— исследование, проводимое на основе кооперирования различных областей знаний, приемов и методов¹;

— сложная совокупность экспертных исследований, каждое из которых самостоятельно в процессуальном отношении; они связаны между собой единством цели²;

— исследование, заканчивающееся формулированием общего, комиссионного, синтетического вывода³;

— исследование, проводимое экспертами различных специальностей или разных профилей подготовки в пределах своей компетенции⁴.

Таким образом, признаками комплексной экспертизы являются общность изучаемых материалов (объектов экспертизы) и наличие экспертов разных специальностей, участвующих в исследовании. Однако эти признаки не являются решающими признаками комплексной экспертизы.

В. Д. Арсеньев в этой связи пишет: «Характерной чертой комплексной экспертизы является дача экспертами заключений, содержащих общие «синтетические» выводы, выходящие за пределы компетенции каждого отдельного эксперта и включающиеся в своеобразную «компетенцию» двух и более экспертов, проводящих экспертизу. Практика проведения комплексных экс-

¹ См.: Яковлев Я. М. Основные проблемы судебно-психологической экспертизы / Я. М. Яковлев // Правовые и методологические проблемы судебной экспертизы. — М., 1974. — Вып. 10.

² См.: Орлов Ю. К. Процессуальные проблемы комплексной экспертизы / Ю. К. Орлов // Актуальные вопросы теории судебной экспертизы : сб. науч. тр. ВНИИСЭ. — М., 1976. — Вып. 21. — С. 84.

³ См.: Пучков В. А. Судебное материаловедение / В. А. Пучков // Соц. законность. — 1979. — № 7.

⁴ См.: Орлов Ю. К. Указ. работа. — С. 84–87.

пертиз показала можливість конструювання такої «комплексної компетенції» експертів, не тільки при умові, що кожен з них має представлення об основах другої експертизи»¹.

Згідно позиції А. Р. Шляхова, головним признаком комплексної експертизи є рішення пограничних питань різного роду експертиз і спільна оцінка отриманих результатів². Колегіальну оцінку і спільне узагальнення результатів окремо проведених досліджень, формулювання і підписання загального висновку як характерні ознаки комплексної експертизи відзначають також ряд авторів. Несомненно, рішення задач комплексної експертизи забезпечується узагальненням доповнюючої оди оди різноякісної і різнокількісної доказової інформації, що є гносеологічною основою комплексності як методичного принципу будь-якого судово-експертного дослідження.

Очевидно, що в основі правомірності комплексної експертизи лежить міждисциплінарна орієнтація експертів згідно з класифікацією судових експертиз як галузей наукового знання. В наші часи в практиці судово-експертної діяльності втілюється тривимірний (предмет – об'єкт – методи) класифікація, розроблена А. Р. Шляховим, і включаюча дев'ять класів експертиз, що діляться на роди, види і підвиди³.

Опираючись на цю класифікацію, М. Б. Вандер пропонує розділяти комплексні експертизи на міждисциплінарну і внутримисливу.

Міждисциплінарна комплексна експертиза, по його думці, здійснюється тоді, коли для рішення питань в дослідженні об'єднуються дані різних наук (дисциплін) і залучаються експерти різних експертних спеціальностей. В міждисциплінарній експертизі утворюється комплекс з експертиз різних класів: медико-криміналістическі, криміналістическі і автотехніческі, криміналістическі і товарознавческі, медико-фармакологіческі, медико-біологіческі. Можливі і більш складні поєднання, наприклад, комплексна медико-криміналістическа і автотехніческа експертиза.

Внутримислива комплексна експертиза проводиться в межах одної наукової дисципліни, одного експертного класу з залученням комплексу методів, які використовують експерти, які мають різні профілі підготовки всередині одного класу експертиз⁴.

На наш погляд, таке побудова надлишок, оскільки однією з тенденцій розвитку судової експертизи є створення комплексних методик рішення інтеграційних питань в межах одного роду, виду експертизи⁵.

¹ Арсеньев В. Д. Процесуальні проблеми комплексної експертизи // Теор. питання судової експертизи : зб. науц. тр. ВНИИСЭ. — М., 1981. — Вип. 40. — С. 72.

² См.: Шляхов А. Р. Теорія і практика комплексних досліджень... — С. 7.

³ См.: Шляхов А. Р. Труды по судової експертизі // А. Р. Шляхов. — М. : РФЦСЭ, Наука, 2006.

⁴ См.: Вандер М. Б. Криміналістическа експертиза матеріалів, предметів, виробів / М. Б. Вандер. — СПб. : Пітер, 2001. — С. 18-20.

⁵ См.: Бычкова С. Ф. Форми проявлення інтеграційних процесів в розвитку науки о судової експертизі / С. Ф. Бычкова // Теоретическі і практическі питання судової експертизи : зб. науц. тр. Казахского НИИ судових експертиз. — Алматы, 1995. — С. 50.

Целесообразность освоения экспертами «смежных» специальностей, позволяющая единолично исследовать различные объекты и решать задачи различного уровня сложности, доказана практикой. Проведение экспертизы одним лицом, несущим личную ответственность за данное им заключение, по мнению некоторых авторов, не исключает возможности привлечения экспертом для проведения сложных инструментальных и других методических исследований «технических помощников», роль которых в этом случае аналогична роли специалиста, оказывающего содействие следователю. В этой ситуации утрачиваются такие признаки комплексной экспертизы, как привлечение экспертов разных специальностей и коллегиальная оценка полученных результатов.

Таким образом, исходя из процессуальной сущности комплексной экспертизы, можно назвать ее определяющие признаки:

- установление не просто фактических данных, а обстоятельств, подлежащих доказыванию по делу;
- участие в ее производстве экспертов, специальные научные знания которых относятся к разным классам экспертиз;
- совместный анализ и коллегиальная оценка проведенных исследований;
- логическая согласованность и непротиворечивость полученных выводов.

Разумеется, дискуссии, касающиеся различных аспектов комплексности, продолжаются. Потребности экспертной практики настоятельно требуют уточнения и официального комментирования вопросов о способах кооперации деятельности экспертов; порядке их взаимодействия на различных этапах экспертного исследования; формах осуществления руководства комиссией экспертов — правовой статус ведущего эксперта как организатора и руководителя деятельностью комиссии экспертов, определение его функций, прав и обязанностей; порядке производства межведомственных комплексных экспертиз, определение в этом случае ведущего судебно-экспертного учреждения.

ПРОБЛЕМИ КОМПЛЕКСНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ

Е. П. Кім, В. А. Цой

Розглянуто проблемні питання використання різних форм комплексності в судовій експертизі. На основі аналізу спеціальної літератури й узагальнення експертної практики запропоновані визначальні ознаки комплексної експертизи, виходячи з її процесуальної сутності.

THE PROBLEMS OF COMPREHENSIVE EXAMINATION

E. P. Kim, V. A. Tsoi

The article deals with the problems of the use of various forms of comprehensiveness in forensic examinations, based on the analysis of specialized publications and generalized expert experience, the article provides the defining features of a comprehensive examination with regard to its procedural essence.

analysis can be productive when determining the type and brand of projectiles for air guns by their elemental composition, especially when this projectiles is clearly deformed or ruined. This method substantially increases the application of comparative examination of the projectiles and marks they leave on the objects in forensic medical and criminalistic examination.

УДК 343.983.22

А. В. Коломийцев, ведущий научный сотрудник Харьковского НИИСЭ, кандидат технических наук

БАЛЛИСТИЧЕСКИЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ ПНЕВМАТИЧЕСКОЙ ВИНТОВКИ CRICKET КАЛИБРА 5,5 ММ

На основе результатов экспериментальных исследований представлены данные о баллистических характеристиках и поражающих свойствах пуль, отстрелянных из пневматической РСР винтовки Cricket калибра 5,5 мм.

Исследованию пневматического оружия калибра 4,5 мм в настоящее время посвящено большое количество научных работ в области как судебной медицины, так и судебной баллистики¹. При этом криминалистическому исследованию пневматического оружия калибра 5,5 мм уделяется недостаточно внимания, хотя по своей эффективности действия по цели (биологическому объекту) оно соизмеримо с малокалиберным огнестрельным оружием калибра 5,6 мм. По этим причинам указанное пневматическое оружие является объектом разрешительной системы МВД Украины и не имеет столь широкого распространения среди населения, как пневматическое оружие калибра 4,5 мм.

Соизмеримость калибров огнестрельного оружия, для стрельбы из которого применяются патроны кольцевого воспламенения .22 Short, .22 Long Rifle или .22 WMR, и пневматического оружия калибра 5,5 мм при определенных условиях (отсутствии в раневом канале или в повреждении самого поражающего элемента), может привести к неверной диагностике примененного оружия и дистанции стрельбы. Особое значение это приобретает при криминалистическом исследовании повреждений материальных объектов, а также судебно-медицинском исследовании ранений, причиненных при стрельбе с близких дистанций.

С целью исследования баллистических характеристик и особенностей поражающих свойств пуль, выстреленных из пневматического оружия калибра 5,5 мм, в Харьковском НИИСЭ проводились натурные испытания пневматической РСР (с предварительной накаткой) винтовки Cricket (рис. 1 а, б) и пуль Jumbo Heavy Diabolo (рис. 2).

¹ См.: Зеленский С. А. Судебно-медицинская оценка повреждений, причиненных из пневматического оружия различными видами пуль (экспериментальное исследование) : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. мед. наук : спец. 14.00.24 «Судебная медицина» / С. А. Зеленский. — М., 2001. — 22 с.; Иванов А. А. Методические и технико-криминалистические основы исследования современного пневматического оружия : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / А. А. Иванов. — Волгоград, 2005. — 196 с.; Козаченко І. М. Судово-медична діагностика ушкоджень із пневматичної зброї на сучасному етапі / І. М. Козаченко // Укр. суд.-мед. вісн. — 2008. — № 1. — С. 23–27.

а

б

Рис. 1. Вид справа *а* и слева *б* пневматической РСР винтовки Cricket в исполнении «пластик» калибра 5,5 мм

Рис. 2. Общий вид пули Jumbo Heavy Diabolo калибра 5,5 мм, использованной для проведения экспериментальных стрельб

Экспериментальные стрельбы производились в условиях баллистической трассы при температуре окружающей среды $+16^{\circ}\text{C}$. Скорость отстрелянных пуль измерялась на дистанциях стрельбы 1,0 и 10,0 м от дульного среза пневматической винтовки. Результаты экспериментальной стрельбы приведены в табл. 1. Среднее значение массы пуль Jumbo Heavy Diabolo составляет 1,175 г.

Среднее значение скорости полета пуль Jumbo Heavy Diabolo на дистанции 1 м составляет 267,7 м/с; среднее значение скорости полета пуль на дистанции 10,0 м – 258,8 м/с. Полученные экспериментальные данные свидетельствуют о довольно высокой стабильности результатов стрельбы и надежности конструкции винтовки. На основании полученных данных установлено, что баллистический коэффициент 5,5 мм пули Jumbo Heavy

Таблиця 1

**Скорості 5,5 мм пуль Jumbo Heavy Diabolo при стрільбе
из пневматической РСР винтовки Cricket на дистанциях 1,0 и 10,0 м**

Номер выстрела	V_1 , м/с	V_{10} , м/с
1	268	259
2	268	260
3	268	259
4	268	258
5	267	258
6	267	258
7	268	259
8	267	259
9	268	259
10	268	259

Примечание. V_1 – скорость полета пули на дистанции 1 м;

V_{10} – скорость пули на дистанции 10 м.

Diabolo составляет 10,28 м²/кг. Использование этого коэффициента позволяет рассчитать параметры траектории указанного поражающего элемента на значительных дистанциях стрельбы. Результаты расчетов параметров траектории на дистанции стрельбы до 100 м при начальных скоростях 267 и 268 м/с приведены в табл. 2, 3.

Таблиця 2

**Расчетные баллистические характеристики 5,5 мм пуль
Jumbo Heavy Diabolo при стрельбе из пневматической РСР винтовки Cricket
при минимальном значении начальной скорости 267 м/с**

V_1 , м/с	C , м ² /кг	L , м	V_L , м/с	E , Дж	$E_{уд}$, Дж/мм ²
267	10,28	5	262,52	40,49	1,704
267	10,28	10	258,12	39,14	1,648
267	10,28	15	253,79	37,84	1,593
267	10,28	20	249,54	36,58	1,540
267	10,28	25	245,35	35,37	1,489
267	10,28	30	241,24	34,19	1,439
267	10,28	35	237,19	33,05	1,391
267	10,28	40	233,22	31,95	1,345
267	10,28	50	225,46	29,86	1,257
267	10,28	60	217,96	27,91	1,175
267	10,28	70	210,71	26,09	1,098
267	10,28	80	203,71	24,38	1,026
267	10,28	90	196,93	22,79	0,959
267	10,28	100	190,38	21,29	0,896

Таблиця 3

Расчетные баллистические характеристики 5,5 мм пуль Jumbo Heavy Diabolo при стрельбе из пневматической РСР винтовки Cricket при максимальном значении начальной скорости 268 м/с

V_1 , м/с	C , м ² /кг	L , м	V_L , м/с	E , Дж	E_{ud} , Дж/мм ²
268	10,28	5	263,51	40,79	1,717
268	10,28	10	259,09	39,44	1,660
268	10,28	15	254,74	38,13	1,605
268	10,28	20	250,47	36,86	1,551
268	10,28	25	246,27	35,63	1,500
268	10,28	30	242,14	34,45	1,450
268	10,28	35	238,08	33,30	1,402
268	10,28	40	234,09	32,19	1,355
268	10,28	50	226,30	30,09	1,266
268	10,28	60	218,78	28,12	1,184
268	10,28	70	211,50	26,28	1,106
268	10,28	80	204,47	24,56	1,034
268	10,28	90	197,67	22,96	0,966
268	10,28	100	191,10	21,45	0,903

Примечание. В табл. 2, 3 приняты такие обозначения: V_1 – скорость полета пули на дистанции 1 м; C – баллистический коэффициент пули; L – дистанция стрельбы; V_L – скорость пули на определенной дистанции стрельбы; E – кинетическая энергия пули на определенной дистанции стрельбы; E_{ud} – удельная кинетическая энергия пули на определенной дистанции стрельбы.

Анализ полученных расчетных данных свидетельствует о том, что выстреленные пули калибра 5,5 мм на дистанции стрельбы в пределах 100 м способны причинить проникающие ранения (значение их удельной кинетической энергии превышает предельно допустимое значение 0,5 Дж/мм²).

Для качественной оценки поражающих свойств выстреленных пуль проводились экспериментальные стрельбы по блоку баллистического пластилина марки Weible (производитель – немецкая фирма Carl Weible KG) в виде параллелепипеда с размерами 250 × 250 × 200 мм. Дистанция стрельбы составляла 1 м, что позволило оценить максимальные значения поражающих свойств пуль. Результаты стрельбы приведены на рис. 3, 4.

Исследование пулевых каналов в пластилиновых блоках показало, что их длина составляет 130–145 мм. Форма пулевого канала свидетельствует об экспансивном действии пуль Jumbo Heavy Diabolo, хотя их головная часть не имеет соответствующих конструктивных особенностей (полостей, надрезов), способствующих образованию обширной остаточной полости и соответственно возможных значительных повреждений биологических тканей.

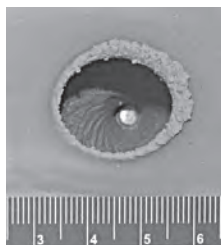

Рис. 3. Характер типичного входного повреждения при попадании пули Jumbo Heavy Diabolo калибра 5,5 мм в блок баллистического пластилина

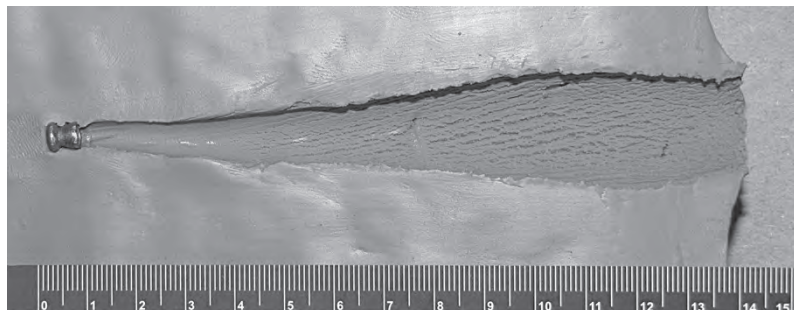

Рис. 4. Характер канала повреждения, причиненного пулей Jumbo Heavy Diabolo калибра 5,5 мм в баллистическом пластилине

Проведенные исследования показали, что пневматическое оружие калибра 5,5 мм обладает довольно высокими поражающими свойствами, а баллистические характеристики выстреленных пуль обеспечивают причинение проникающих ранений биологических объектов на значительных дистанциях стрельбы. Полученные результаты натурных испытаний свидетельствуют о необходимости более детального изучения вопросов, связанных с криминалистическим и судебно-медицинским исследованием указанного оружия и причиненных при стрельбе из него повреждений.

БАЛІСТИЧНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ПНЕВМАТИЧНОЇ ГВИНТІВКИ CRICKET КАЛІБРУ 5,5 ММ

О. В. Коломийцев

На основі результатів експериментальних досліджень наведено дані щодо балістичних характеристик та уражаючих властивостей куль, відстріляних із пневматичної PCP гвинтівки Cricket калібру 5,5 мм.

BALLISTIC CHARACTERISTICS OF 5.5 MM «CRICKET» AIR RIFLE

A. V. Kolomiitsev

The article provides experiment findings on ballistic characteristics and affected properties of bullets fired from 5.5 mm «Cricket» PCP air rifle.

УДК 343.1

И. М. Комаров, заведующий кафедрой
судебной экспертизы и криминалисти-
ки НИУ «БелГУ», доктор юридических
наук, профессор

СТРУКТУРА И ФУНКЦИИ ЧАСТНОЙ ТЕОРИИ КРИМИНАЛИСТИЧЕСКИХ ОПЕРАЦИЙ В ДОСУДЕБНОМ ПРОИЗВОДСТВЕ

Рассмотрены основополагающие элементы структуры частной теории криминалистических операций. Исследовано ее содержание, выделены функции. Проанализирована структура метода криминалистических операций в досудебном производстве.

Накопленное научное и практическое знание о криминалистических операциях еще не имеет той формы и содержания, которые позволяли бы говорить о сложившейся теории в том смысле, в каком она трактуется в философии. Поэтому обоснование частной теории криминалистических операций следует развивать, начиная с положений ее структуры и функций.

Анализ содержания современной методологии науки позволяет выделить следующие основные компоненты структуры теории: 1) исходные основания – фундаментальные понятия, принципы, законы, уравнения, аксиомы и т. п.; 2) идеализированный объект – абстрактная модель существенных свойств и связей изучаемых предметов; 3) логика теории – совокупность определенных правил и способов доказательства, нацеленных на прояснение структуры и изменение знания; 4) философские установки и ценностные факторы; 5) совокупность законов и утверждений, выведенных в качестве следствий и основоположений данной теории в соответствии с конкретными принципами¹.

Основываясь на приведенных компонентах, нами предпринята попытка раскрыть отдельные важные элементы содержания структуры частной теории криминалистических операций (далее – частная теория).

I. Основополагающим понятием данной частной теории является понятие криминалистических операций.

Начиная с 70-х годов XX ст., в литературе стали появляться определения понятия криминалистических операций. Однако в связи с различными подходами к этому сложному вопросу и неоднозначностью определения термина этого комплексного способа практической деятельности субъекта доказывания в системе досудебного производства фундаментальное (сущностное) определение криминалистической операции, полагаем, до настоящего времени не дано.

Анализ определений А. В. Дулова, В. И. Шиканова, Р. С. Белкина, Л. Я. Драпкина, А. Н. Васильева, Н. П. Яблокова и других известных криминалистов свидетельствует о том, что они отражают конкретные свойства

¹ См.: Кохановский В. П. Философия и методология науки / В. П. Кохановский. — Ростов н/Д : Феникс, 1999. — С. 142.

криміналістических операцій, і, відповідально, виражають їх зовнішні сторони, що представляє тільки форму проявлення і виявлення некоеї сутності, т. е. явлення¹.

В відповідності з класифікацією видів визначень, запропонованої Д. П. Горським², суттєве поняття криміналістических операцій для частинної теорії повинно, на наш погляд, мати характер реального (визначаючого сам предмет – криміналістическу операцію) і теоретического (розглядаємого як органічний компонент теоретическої системи – зберігання частинної теорії) визначення.

Криміналістическа операція – це по суті, криміналістический метод пізнання. Органічність компонентів частинної теорії як системи, зберігаючим якою є і визначення криміналістическої операції, ґрунтується на її факті, який представляє собою відносительний (т. е., залежний від слідственої ситуації) стереотип мислення і поведіння, обумовлений системною задачею. Враховуючи, що в системі досудебного виробництва практическе застосування будь-якого криміналістического методу пізнання з необхідністю підпорядковано слідственої ситуації, можна дати визначення криміналістическої операції для відповідної частинної теорії, яка представляється в якості обумовленого слідственими ситуаціями криміналістического методу пізнання в практическій діяльності суб'єкта доведення, при розв'язанні системних завдань досудебного виробництва.

Зміст запропонованого визначення, на наш погляд, не суперечить вимогам, пред'являемым до категоріальним науковим визначенням, т. е. універсальності форми, літературності, фактичності і логічності. На наш погляд, його слід віднести до системи категорій криміналістики, оскільки дане визначення є предельно загальним поняттям, зберіганим як результат абстрагування від предметів, їх особливих ознак. В його мінімальному змісті відображені фундаментальні, найбільш загальні і суттєві властивості, ознаки, зв'язи і відношення, властиві криміналістическим операціям.

¹ См.: Дулов А. В. О разработке тактических операций при расследовании преступлений / А. В. Дулов // 50 лет советской прокуратуры и проблемы совершенствования предварительного следствия : сб. науч. трудов. — Л., 1972. — С. 23–24; Шиканов В. И. Разработка теории тактических операций – важнейшее условие совершенствования методики расследования преступлений / В. И. Шиканов // Методика расследования преступлений (общие положения) : матер. науч.- практ. конф. — М., 1976. — С. 156–157; Белкин Р. С. Криміналістика: проблеми, тенденції, перспективи. От теории к практике / Р. С. Белкин. — М. : Юрид. лит., 1988. — С. 145; Драпкин Л. Я. Особенности информационного поиска в процессе расследования и тактика следствия / Л. Я. Драпкин // Проблемы повышения эффективности предварительного следствия : тез. науч.-практ. конф. — Л., 1976. — С. 54; Васильев А. Н. Предмет, система и теоретические основы криміналістики / А. Н. Васильев, Н. П. Яблоков. — М. : Изд-во МГУ, 1984. — С. 81.

² См.: Горский Д. П. Определение / Д. П. Горский. — М. : Мысль, 1974. — С. 24.

II. Построение идеализированного объекта играет важную методологическую роль в формировании частной теории криминалистических операций и является необходимым этапом ее создания. Фактически для данной теории он представляет собой теоретическую (абстрактную) модель существенных свойств и связей криминалистической операции. Форма идеализации определяет тип идеализированного объекта, а в конечном итоге и теорию.

Идеализация, как известно, является одним из видов абстрагирования, в результате которого создается понятие идеализированного объекта.

Способы образования абстракции различны, но в связи с тем, что перед нами стоит задача образования общего понятия о классе комплексных способов криминалистической деятельности субъекта доказывания, то наиболее приемлемым является способ абстракции тождества, т. е. установления процессом абстрагирования тождества криминалистических операций по общим чертам.

Полагаем, что, применив процесс абстракции (абстрагирования) к такому и без того абстрактному понятию как сущность криминалистических операций (системный полифункциональный способ целенаправленной информационно-познавательной и конструктивной деятельности субъекта доказывания в решении задач досудебного производства), мы получим идеализированный объект.

На этом основании можно предположить, что абстракцией сущности криминалистических операций является представление о ней как о криминалистическом методе познания в практической деятельности субъекта доказывания в системе досудебного производства. Но этот уровень абстракции нельзя признать достаточным, поскольку образованное ею понятие хотя и отличается от остальных понятий, определяющих криминалистические операции, все же оно не отражает наряду с присущими ей признаками признаки, которые значительно отходят от реальных свойств криминалистических операций и в чистом виде отсутствуют в исследуемом объекте.

Дальнейшая элиминация несущественного из соответствующего представления о сущности криминалистических операций как криминалистическом методе познания в практической деятельности субъекта доказывания в системе досудебного производства позволяет выявить подлинные предпосылки его сущности. На этом основании идеализированным объектом частной теории криминалистических операций, ее абстрактной моделью существенных свойств и связей следует считать метод познания, поскольку в криминалистических операциях в чистом виде отсутствуют такие свойства (признаки) метода познания, как объективность, общезначимость, воспроизводимость, целесообразность, детерминированность, необходимость, эффективность.

Кроме того, метод познания как абстрактное знание является конкретным, причем таким конкретным, которое отличается от конкретного знания – криминалистических операций, полученного в ходе живого созерцания, тем, что оно представляет собой синтез существенного знания, не поддающегося чувственному созерцанию, и знания других свойств криминалистических операций, понятых в свете знания о существенном.

Таким образом, на основании принятия метода познания в качестве типа идеализированного объекта соответствующей частной теории ее можно определить как теорию *описательную* по содержанию и *прикладную* по целям применения.

III. Логика теории как совокупность определенных правил и способов доказательства, нацеленных на прояснение структуры и изменение знания о криминалистических операциях, так же как и идеализированный объект, является необходимым компонентом любой теории. Для частной теории криминалистических операций, как и для других теорий, она основывается на системной природе научного знания. Это означает, что формы знания – проблема, сущность, факт, гипотеза, фундаментальные понятия, принципы, идеальный объект и др. – не могут быть рассмотрены и определены без иных форм знания, их взаимосвязи и отношения. Свойство знания быть концептуальным является следствием системной природы знания и означает, что научные результаты, добываемые в процессе исследования, становятся знанием лишь в связи со всем ходом человеческого познания, преобразуясь и воплощаясь в определенную научную систему.

Поэтому логика частной теории криминалистических операций должна основываться и формулироваться на правилах и способах ее доказательства, определенных для класса теоретических систем гносеологического характера, элементами которых являются абстракции, определенным способом логически между собой связанные.

Логика соответствующей частной теории на основе подхода к ней с позиций теоретической системы также должна отвечать некоторым условиям. Первое из них – методологическое требование. Все категории частной теории должны относиться к одной предметной области (закономерности криминалистики) и одному объекту исследования (криминалистические операции как криминалистический метод познания).

Другим условием является наличие у данной частной теории такого гносеологического свойства, которое каждому из составляющих его элементов в отдельности актуально не присуще.

Возникает вопрос: что это за гносеологическое свойство? Им, по нашему мнению, является свойство системы целей (задачи) криминалистических операций. Собственно оно не присуще ни одному компоненту, составляющему известную совокупность системы знания о криминалистических операциях, а относится только к криминалистическим операциям как целостному образованию. Это с необходимостью свидетельствует о наличии внутренней логической связи между компонентами соответствующего знания о криминалистических операциях, т. е. целостности, третьему условию, отличающему теоретическую систему от простой совокупности знаний.

Перечисленные условия являются необходимыми и вполне достаточными для того, чтобы, соблюдая их как определенные правила, обеспечивать логику формирования данной частной теории.

IV. Следующим после логики формирования ведущим компонентом теории выступают философские установки и ценностные факторы. В частной теории они выражают объекто-познавательные и субъектно-объектные отношения.

Философские установки или, иначе, философские основания, науки представляют собой совокупность идей, посредством которых обосновываются фундаментальные онтологические, гносеологические и методологические принципы научного познания.

Применительно к данной частной теории это означает познание ее объекта в трех ипостасях: а) онтологической, на основе принципов историзма и структурализма, в процессе постоянного развития объекта; б) гносеологической, на основе принципов построения частной теории и ее категориального аппарата, а также интерпретации объекта, которая является логическим принципом развития данной теории; в) методологической, на основе иерархии научного познания четырех уровней: предпосылок (всеобщая методология, научное мировоззрение); философии (философские категории и принципы); метанауки (стиль научного мышления, научная картина мира); криминалистики (система исходных абстракций, теория, конкретные методы).

Ценностные факторы (ориентации) представляют собой субъектно-объектные отношения (субъект доказывания – криминалистические операции как криминалистический метод познания в досудебном производстве). Они понимаются как «элементы внутренней (диспозиционной) структуры личности, сформированные и закрепленные личностным опытом индивида в ходе процессов социализации и социальной адаптации, отграничивающие значимое (существенное для данного человека) от незначимого несущественного через (не) принятие личностью определенных ценностей, осознаваемых в качестве рамки (горизонта) предельных смыслов и основополагающих целей жизни, а также определяющих приемлемые средства их реализации»¹.

Важность исследования частной теорией ценностных факторов (ориентаций) субъекта доказывания основывается на том, что ценностные факторы (ориентации) наиболее четко эксплицируются в ситуациях, требующих ответственных решений, а такие ситуации, как правило, и являются следственными ситуациями в процессе досудебного производства. Их правильное разрешение субъектом доказывания влечет за собой последствия, предопределяющие дальнейший ход досудебного производства.

Ценностные факторы (ориентации) субъекта доказывания обеспечивают целостность и устойчивость его личности, определяют структуру его криминалистического сознания, программы, тактику и стратегию процессуальной деятельности. Они контролируют и организуют мотивационную сферу обоснованного криминалистического поведения субъекта доказывания. Но самое важное – обеспечивают его инструментальную (приемы, методы, средства, способы и др.) ориентацию на конкретные объекты системы досудебного производства и (или) виды криминалистической деятельности как средство достижения целей.

Ценностные факторы (ориентации) в процессуальной деятельности задают субъекту доказывания целевую и мотивационную программы криминалистического поведения, представления о должном поведении и механизмы селекции, приводящие к нему. Их проявление и раскрытие происходят через оценки субъекта доказывания (себе, другим участникам досудебного

¹ Новейший философский словарь / сост. А. А. Грицанов. — Мн. : Изд-во В. М. Скакун, 1998. — С. 798.

производства, обстоятельствам досудебного производства), через способность структурировать следственные ситуации, принимать решения в проблемных ситуациях и выходить из конфликтных ситуаций.

Таким образом, раскрытие структуры содержания такого компонента частной теории криминалистической операции, как философские установки и ценностные факторы (ориентации), свидетельствует о его значимости для практической реализации положений этой частной теории.

V. Последним в ряду основных компонентов содержания частной теории криминалистических операций является совокупность законов и утверждений, выведенных в качестве следствий из основоположений данной теории в соответствии с конкретными принципами.

Закон – ключевой элемент теории, он же – ведущая составляющая содержания закономерностей предмета теории. Логика рассуждений приводит к выводу о том, что законы частной теории криминалистических операций следует определять через закономерности ее предмета. Ими являются закономерности собирания, исследования и оценки необходимой уголовно значимой информации из процессов ее целостного движения в ситуациях совершения преступлений, эффективного и оптимального использования этой информации (в качестве доказательственной и ориентирующей) в ситуациях расследования в целях решения задач досудебного производства.

Анализ содержания этих закономерностей и примененный к ним метод абстрагирования позволяют представить законы частной теории криминалистических операций в качестве двухкомпонентной структуры. С одной стороны, это законы планирования и организации криминалистических операций, с другой – законы их проведения.

Методология научного исследования учит, что каждый конкретный закон практически никогда не проявляется в «чистом виде», а всегда во взаимосвязи с другими законами разных уровней и порядков. Это означает, что законы частной теории криминалистических операций самым тесным образом связаны с законами предмета криминалистики, а следовательно, с законами ее техники, тактики и особенно методики расследования отдельных видов преступлений, структурными элементами которой являются криминалистическая характеристика преступлений и криминалистическая характеристика расследования.

Указание на данный факт представляется для нас важным, ибо криминалистическая методика расследования отдельных видов преступлений, являясь синтезирующей частью криминалистики, под углом зрения ситуационности досудебного производства рассматривается как важнейший фактор, определяющий законы планирования, организации и проведения криминалистических операций. Полагаем, что базой их формирования в первую очередь является криминалистическая характеристика преступлений. Иными словами, криминалистическая характеристика преступлений формирует (планирует и организует) криминалистические операции, а криминалистическая характеристика расследования на основе взаимодействия своих основных компонентов определяет их ход (проведение).

Определяющим среди законов группы планирования и организации криминалистических операций следует считать закон связи криминалисти-

ческих операций и их метода как формы и содержания. Метод представляется здесь как путь, на котором субъект доказывания решает системные задачи досудебного производства. В этой связи примечательно высказывание Гегеля: «Метод есть сознание о форме внутреннего самодвижения ее содержания»¹. Этот закон является определяющим для законов единства компонентов и структур криминалистических операций и системного способа их связи. Опосредующим звеном этих законов выступает закон связи содержания криминалистических операций с содержанием типичной версии, определенной содержанием криминалистической характеристики вида (группы) преступлений. Указанные законы в совокупности образуют закономерность собирания, исследования и оценки необходимой уголовно значимой информации (доказательственной и ориентирующей) из процессов ее целостного движения в ситуациях совершения преступлений в целях решения системных задач досудебного производства.

Законы группы проведения криминалистических операций основываются на представлениях об их сущности, которая также является для них законом.

Другим по значимости является закон функционирования системы целей (задач) криминалистических операций. Кроме того, к числу закономерностей их проведения мы относим: универсальную отображаемость признаков преступления, позволяющая индивидуализировать и использовать их в решении конкретных системных задач досудебного производства; необходимую связь операций с содержанием криминалистической характеристики вида (группы) преступлений, объяснением всеми ее элементами содержания, структур и направленности криминалистических операций; связь приемов и способов доказывания с механизмами формирования уголовно значимой информации (доказательственной и ориентирующей) и ситуациями досудебного производства, с одной стороны, и алгоритмизацией – с другой; взаимозависимость характера следственных ситуаций, конкретных задач досудебного производства и криминалистических операций.

Связующим звеном между группами законов планирования, организации и проведения криминалистических операций выступает субъект доказывания, который в системе досудебного производства действует закономерно на основе процессуальных норм, криминалистических правил, рекомендаций и т. д. Его участие в указанной системе на основе синтеза приведенных законов функционирования криминалистических операций образует закономерность эффективного и оптимального использования (в качестве доказательственной и ориентирующей) необходимой уголовно значимой информации, извлеченной из процессов ее целостного движения в ситуациях совершения и расследования преступлений в целях решения системных задач досудебного производства.

Мы не претендуем на исчерпывающий перечень приведенных законов планирования, организации и проведения криминалистических операций и конечное содержание закономерностей предмета их теории. Необходимая проверка практикой, возможно, даст основания для выведения новых законов, которые изменят и закономерности.

¹ Цит. по Ленин В. И. Философские тетради : полн. собр. соч. / В. И. Ленин. — М. : Политиздат, 1977. — Т. 29. — С. 136.

На основе подхода к определению закона как связи между явлениями, процессами относительно определенных нами законов планирования, организации и проведения криминалистических операций можно сделать вывод о том, что они являются: 1) объективными, поскольку присущи чувственно-предметной деятельности субъекта доказывания и отражают реальные отношения криминалистических операций в системе досудебного производства; 2) существенными, т. е. конкретно-всеобщими и присущими всем без исключения криминалистическим операциям; 3) необходимыми, что означает их действие на основе тесной связи с сущностью криминалистических операций; 4) внутренними, отражающими глубинные связи и зависимости указанной предметной области частной теории криминалистической операции в единстве всех ее моментов и отношений в рамках системы досудебного производства; 5) устойчивыми, т. е. одинаково действующими в криминалистических операциях в ситуациях досудебного производства.

Далее необходимо определиться с функциями частной теории. Традиционно в методологии науки выделяют синтетическую, объяснительную, методологическую, предсказательную и практическую функции. Их название говорит само за себя, но в зависимости от особенностей теории количество функций может расти или сокращаться. Поэтому анализ известного знания относительно частной теории криминалистических операций дает основания предположить наличие у нее, кроме названных, эвристической функции. Основанием для этого считаем эвристический характер деятельности субъекта доказывания, основанный на творческих процессах поиска и нахождения с помощью криминалистических операций решения системных задач.

Исходя из этого, функции частной теории криминалистических операций можно характеризовать следующим образом: 1) синтетическую как функцию объединения криминалистических, уголовно-процессуальных, психологических, кибернетических и прочих разнородных знаний в целостную систему, позволяющую их комплексно использовать для систем целей (задач) досудебного производства; 2) объяснительную как функцию, выявляющую причинные и иные зависимости, многообразие связей криминалистических операций, их существенных характеристик, совершенствования и развития; 3) методологическую как функцию, обеспечивающую формирование на базе частной теории различных способов и приемов исследования криминалистических операций; 4) предсказательную как функцию предвидения развития и совершенствования теоретического знания о свойствах метода криминалистических операций; 5) практическую как функцию применения в практической деятельности органов следствия и дознания теоретических знаний о методе криминалистических операций; 6) эвристическую как функцию творческой деятельности в развитии и совершенствовании знаний о криминалистических операциях.

В заключение следует указать на содержание структуры метода криминалистических операций, поскольку это знание обеспечивает их успешное применение на практике. По нашему мнению, в содержание структуры метода криминалистических операций необходимо включить: а) субъекта до-

казывания как условия планирования, организации и проведения метода с учетом субъектно-объектной природы последнего; б) систему целей (задачу); в) средства – процессуальные и непроцессуальные (организационные и технические) действия и мероприятия, методы познания, специальные криминалистические методы (техничко-криминалистические и структурно-криминалистические), криминалистические рекомендации, технико-криминалистические и тактико-криминалистические приемы и др.; г) связи между приведенными компонентами (причинно-следственные, корреляционные, временные, пространственные, аналитико-статичные, индуктивные, закономерные, случайные, однозначные, многозначные, прямого и обратного направления, непосредственные, косвенные, многоступенчатые, связи условия с обусловленным, связи соответствия, функциональные связи, связи принадлежности вещей, логические и организационные связи).

Так в общем виде, по нашему мнению, выглядят структура содержания, функции, содержание структуры метода и некоторые другие положения частной теории криминалистических операций.

СТРУКТУРА Й ФУНКЦІЇ ОКРЕМОЇ ТЕОРІЇ КРИМІНАЛІСТИЧНИХ ОПЕРАЦІЙ У ДОСУДОВОМУ ПРОВАДЖЕННІ

І. М. Комаров

Розглянуто основні елементи структури окремої теорії криміналістичних операцій. Досліджено її зміст, виділено функції. Проаналізовано структуру методу криміналістичних операцій у досудовому провадженні.

THE STRUCTURE AND FUNCTIONS OF THE CRIMINALISTIC OPERATIONS SPECIFIC THEORY IN THE PRETRIAL PROCEEDINGS

I. M. Komarov

The article presents the basic structural elements of criminalistic specific theory, studies their content and functions and analyzes the structure of criminalistic operations method in the pretrial proceedings.

УДК 343.9.018

В. М. Шевчук, доцент кафедри криміналістики, Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», кандидат юридичних наук

НАУКОВІ ПІДХОДИ ДО РОЗУМІННЯ ТАКТИЧНОЇ ОПЕРАЦІЇ

Розглянуто сучасні наукові підходи до розуміння тактичної операції, поняття якої на сьогодні є одним із найбільш дискусійних у теорії криміналістики. Критично проаналізовано точки зору стосовно визначення поняття тактичної операції та деякі криміналістичні новації з досліджуваної проблеми.

ВЫБОР СХЕМЫ ЭКСПЕРТНОГО ИССЛЕДОВАНИЯ ПОЧВЕННО-МИНЕРАЛЬНЫХ ОБЪЕКТОВ

Е. А. Хлесткова

Рассмотрены основные принципы выбора оптимальной схемы экспертного исследования почв. Предложено несколько схем исследования химических и физико-химических показателей почвенных объектов последовательно из одной навески.

THE CHOICE OF THE EXPERT EXAMINATION OUTLINE IN EXAMINING GROUND AND MINERALOGICAL OBJECTS

O. O. Khlestkova

The article deals with the basic principles for the choice of an optimum expert examination outline in examining ground samples and suggests several outlines for consecutive examination of chemical and physical and chemical characteristics of ground objects from one sampling.

УДК 343.57:178

Н. М. Косміна, начальник відділу НДЕКЦ при ГУ МВС України в Харківській області, кандидат юридичних наук

АЛГОРИТМИ ДОСЛІДЖЕННЯ НАРКОТИЧНИХ ЗАСОБІВ, ПСИХОТРОПНИХ РЕЧОВИН І ПРЕКУРСОРІВ

Доведено, що загальна мета і однорідність об'єктів дослідження зумовлюють стандартні алгоритми вирішення типових завдань, які ставляться перед експертом. З огляду на особливості типових об'єктів, завдань та методів експертизи наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів, запропоновано алгоритми їх дослідження.

У зв'язку з різноманітністю завдань, що виносяться на експертизу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів, методів, які використовуються, наданих об'єктів із практичної точки зору гостро постає проблема розроблення методик дослідження.

У спеціальній літературі теоретичним питанням щодо поняття та видів експертних методик присвячено роботи Л. Ю. Ароцкера, Г. Л. Грановського, З. І. Кірсанова, В. Я. Колдіна, Р. М. Ланцмана, Д. Я. Мірського, М. С. Польового та ін. Методика посідає найважливіше місце в методології експертного дослідження.

У словнику основних термінів судових експертиз під методикою судової експертизи розуміється «система методів (приймів, технічних засобів), застосованих при вивченні об'єктів судової експертизи для встановлення фактів, що належать до предмета певного роду, виду та підвиду судової експертизи»¹. Д. Я. Мірський визначає методику як регламентовану про-

¹ Словарь основных терминов судебных экспертиз / под ред. А. И. Винберга, А. Р. Шляхова, А. А. Эйсмана. — М. : ВНИИСЭ, 1980. — С. 43.

граму діяльності експерта із виявлення властивостей об'єкта¹. Будь-яка експертна методика – це програма використання комплексу методів, прийомів і технічних засобів, застосованих у певній послідовності для вирішення експертних завдань.

Отже, методика експертного дослідження визначається поставленим завданням, методами аналізу та видом об'єктів дослідження. Тому в експертизі наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів актуальним є питання про розроблення типових методик дослідження.

З проблемою розроблення методик, схем дослідження наркотиків тісно пов'язана проблема алгоритмізації експертної діяльності. Г. Л. Грановський визначає експертний алгоритм як «наукове розпорядження», котре з урахуванням необхідних початкових даних указує на послідовність виконання певного переліку операцій, які забезпечують вирішення експертних завдань². Алгоритм рішення – це впорядкована сукупність дій від заданих початкових даних до кінцевої мети, яка здійснюється за допомогою різних технічних засобів і методів. При цьому система методів припускає цілеспрямованість і впорядкованість їх використання.

Наведені формулювання понять алгоритму та методики за змістом є близькими, але алгоритм більшою мірою відображає формальну сторону діяльності експерта. З іншого боку, будь-яка методика складається з формалізованих правил (алгоритмів) і творчих елементів (евристик). Аналіз цих дефініцій свідчить про те, що типова методика може бути подана у вигляді алгоритму вирішення типових експертних завдань.

Типова методична схема експертного дослідження містить такі основні етапи (стадії): 1) підготовчий; 2) роздільне дослідження; 3) порівняльне дослідження; 4) синтез результатів дослідження й формулювання висновків³.

Науковими основами побудови алгоритмів (схем) є класифікація експертних завдань, систематизація властивостей наркотиків як об'єктів експертного дослідження, методів їх аналізу. Створення алгоритмів обумовлене спільністю вирішуваних завдань, повторюваністю питань, що виносяться на експертизу, обмеженістю матеріальних форм наркотиків. Крім того, «тип завдання зумовлює метод його вирішення»⁴. Спільність мети визначає стандартний порядок вирішення типових завдань. Таким чином, розроблення алгоритмів вирішення типових завдань ґрунтується на предметно-об'єктно-методному підході.

Виходячи з особливостей типових об'єктів, завдань і методів експертизи наркотичних засобів, психотропних речовин та прекурсорів, можна запропонувати такі типові алгоритми їх дослідження.

¹ Див.: *Мирский Д. Я.* Понятие и структура методики экспертного исследования. Обобщенная модель методического руководства по судебным экспертизам / Д. Я. Мирский // Проблемы теории судебной экспертизы : сб. науч. тр. ВНИИСЭ. — М., 1980. — Вып. 44. — С. 32.

² *Грановский Г. Л.* Алгоритмические и эвристические методы решения экспертных задач / Г. Л. Грановский // Экспертные задачи и пути их решения в свете НТР : сб. науч. тр. — М. : ВНИИСЭ, 1980. — Вып. 42. — С. 38–39.

³ Див.: *Прасолова Э. М.* Теория и практика криминалистической экспертизы: учеб. пособие / Э. М. Прасолова. — М. : Изд-во МУДН, 1985. — С. 32.

⁴ *Пойя Д.* Математическое открытие. Решение задач: основные понятия, изучение и преподавание / Д. Пойя. — М. : Наука, 1976. — С. 145.

Алгоритм 1. Дослідження порошкоподібної речовини.

Етап 1. Візуальний огляд, мікроскопічне дослідження, проведення тестів на розчинність із метою оцінювання однорідності фазового складу та можливого виявлення морфологічних і хімічних ознак поширених наркотичних засобів або психотропних речовин. У разі виявлення неоднорідності фазового складу розділення фаз (уручну під мікроскопом, унаслідок різної розчинності та ін.) і дослідження кожної з них нижчепереліченими методами.

Етап 2. За наявності ознак поширених наркотиків підтвердження належності до них наданого об'єкта або його частини.

Використовуються методи:

- якісні хімічні реакції;
- ультрафіолетова (УФ) спектроскопія;
- інфрачервона (ІЧ) спектроскопія;
- тонкошарова хроматографія (ТШХ);
- газова, зокрема газорідинна, хроматографія; — емісійний спектральний аналіз;
- мас-спектрометрія.

Аналітичні методи наведено в порядку збільшення інформативності отримуваних даних про досліджувані об'єкти. Кожен з перелічених методів вимагає попереднього підготування зразка, характер якого визначається властивостями наданого наркотику та особливостями методу.

Для висновку про належність наданого об'єкта (або його частини) до відомого наркотичного засобу або психотропної речовини достатньо збігу ультрафіолетово-спектральних або мас-спектральних характеристик. Питання про достатність ознак, що виявляються рештою перелічених методів, вирішується в конкретній ситуації. Як правило, достатньо збігу характеристик, отриманих двома-трьома методами.

Етап 3. Негативний результат попереднього етапу свідчить про необхідність проведення розширених досліджень за схемою, що включає:

- підготування зразка для аналізу як об'єкта невстановленого походження;
- отримання хроматографічних і спектральних характеристик у розширеному діапазоні;
- пошук речовини за отриманими даними із залученням спеціалізованих хроматографічних і спектральних бібліотек.

Етап 4. Для кількісного визначення наркотично активних компонентів, як правило, застосовується метод газорідинної або рідинної хроматографії, мас-спектрометрії.

Етап 5. Визначення наркотично неактивних компонентів наданого порошку. У порошкоподібних наркотичних засобах або психотропних речовинах органічні наповнювачі (частіше за все цукор) або лікарські препарати досліджують мас-спектральним методом із використанням методики прямого введення, спектроскопії, а неорганічні наповнювачі (мінеральні солі) – методом емісійного спектрального аналізу. Інші неактивні компоненти (як правило, речовини ненаркотичних лікарських засобів) виявляються на хроматограмах і хроматомас-спектрограмах разом із наркотично активними компонентами і визначаються аналогічно останнім.

Етап 6. Оцінювання виявлених ознак і формулювання висновків.

Алгоритм 2. Дослідження об'єктів рослинного походження.

Етап 1. Візуальний огляд, мікроскопічне дослідження здійснюються з метою підготування однорідності об'єкта, установлення розмірних харак-

теристик його складових, виявлення сторонніх або чужорідних домішок. У разі необхідності відділяються сторонні та чужорідні складові.

Етап 2. Ботанічне дослідження здійснюється з метою виявлення основних анатомо-морфологічних ознак наркотиковмісних рослин, що використовуються для кустарного виготовлення наркотичних засобів або психотропних речовин, і домішок біологічного походження.

Етап 3. Дослідження хімічними, фізико-хімічними методами аналізу. Проведення якісних хімічних реакцій (методи краплинного аналізу) для визначення наявності певних класів (груп) або індивідуальних хімічних речовин, характерних для тих чи інших рослинних наркотичних засобів або психотропних речовин кустарного виготовлення.

Етап 4. Застосування:

- тонкошарової хроматографії для визначення якісного складу основних органічних компонентів об'єкта і кількісного визначення наркотичних і психоактивних компонентів;

- газорідинної хроматографії для визначення якісного складу основних органічних компонентів об'єкта і кількісного визначення наркотичних і психоактивних компонентів;

- газової хроматографії з мас-спектральним детектуванням для визначення нетипових складових органічного походження об'єкта, які домішуються для посилення, пролонгації наркотичного ефекту.

Етап 5. Використання рентгенівського фазового аналізу для визначення наповнювачів (як правило, неорганічних) та інших добавок, що мають кристалічну структуру.

Етап 6. Використання емісійного спектрального аналізу для визначення елементного складу мінеральної частини об'єктів.

Етап 7. Оцінювання результатів дослідження й формулювання висновків.

Алгоритм 3. Дослідження рідин.

Етап 1. Візуальний огляд, хімічні дослідження та визначення *pH* з метою виявлення ознак поширених наркотичних засобів або психотропних речовин, що вживаються у вигляді розчинів. Додаткову інформацію дає упарювання частини наданої рідини.

Етапи 2–6. Аналогічно етапам 2–6 алгоритму 1.

Часто при розслідуванні незаконного обігу наркотиків відносно рідини, яка, можливо, містить наркотик, слідчі ставлять перед експертом питання: «Яка маса сухого залишку рідини наркотичного засобу?». При цьому передбачається, що встановлена маса відповідає поняттю розміру наркотику, як це вказано у додатках до таблиць Переліку. Але таке зіставлення є неправильним. Наприклад, в олії канабісу, отриманої шляхом екстракції канабіноїдів молоком, встановлено, що основну масу сухого залишку (понад 98 %) становлять сирні згустки, які не мають відношення до наркотичного засобу. Інший приклад. Початковий лікарський препарат, що містить ефедрин, використовується для виготовлення психотропної речовини ефедрону або метамфетаміну шляхом відновлення ефедрину кристалічним йодом і червоним фосфором. У процесі синтезу наркотику, залежно від його способу в реакційній масі утворюються різні побічні продукти. Після отриман-

ня готового наркотику і його очищення побічні речовини у великих або малих кількостях залишаються в кінцевому продукті. Установивши наявність у вилученому наркотику домішок тих чи інших побічних і проміжних продуктів, можна визначити спосіб його синтезу. Однак кількість наркотично активних компонентів значно менше за вагу сухого залишку.

Установлення кількості наркотичного засобу за масою сухого залишку на практиці призводить до таких недоліків.

1. Для визначення кількості наркотичного засобу в перерахунку на суху речовину упарюванню піддаються розчини, що містять будь-які хімічні й механічні домішки, що не є наркотичними засобами. Ця операція суттєво збільшує «кількість» наркотичного засобу, який указується у висновках. Особливо наочно це виявляється при дослідженні рідких форм олії канабісу (гашишної олії), яку отримують обробленням рослинної сировини молоком, а також опію екстракційного при екстракції його розчинниками з рослин. Зазначене призводить до істотних помилок у кваліфікації злочинного діяння.

2. При проведенні перевірочних досліджень до порушення кримінальної справи часто випаровують увесь об'єм рідини; якщо об'єм рідини малий, залишок для встановлення ваги висушують до постійної ваги. Після дослідження отриманий сухий залишок переносять на ватний тампон або залишають на фарфоровому фрагменті. Під час розслідування за порушеною кримінальною справою призначається експертиза та на дослідження надходить сухий залишок, який по суті є не речовим доказом, а об'єктом, виготовленим спеціалістом, який здійснював перевірочне дослідження. Цей залишок за багатьма ознаками може відрізнитися від первинного. Наприклад, можливе повне розкладання ацетилпохідних при дослідженні розчинів ацетильованого опію. При цьому на експертизу надходить інший наркотичний засіб, який може бути визначений як «концентрат макової соломи», а не ацетильований опій. Відповідно кількісні критерії для віднесення до невеликих розмірів становлять для ацетильованого опію – 0,001 г, а для екстракту макової соломи – 0,5 г.

Крім того, у цих випадках «похідна» речовина непридатна для подальших ідентифікаційних досліджень, що часто є необхідним при розслідуванні справ про збут наркотичних засобів групою осіб.

Так, на практиці кількість рідких форм наркотичних засобів, які найчастіше надходять на експертизу, буває в середньому 2–10 см³. Якщо застосовувати метод газорідинної хроматографії, то ці об'єкти практично ніколи не можуть бути віднесені до великих розмірів, але можуть бути віднесені до таких при використанні методу «сухого залишку».

Алгоритм 4. Дослідження слідів наркотичних засобів або психотропних речовин на предметах-носіях.

Робочі поверхні предмета-носія багато разів промивають мінімальною кількістю водно-спиртової суміші (співвідношення близько 1:1), після чого змив досліджують згідно з алгоритмом 3. Якщо вирішується питання про кількість наркотичних засобів або психотропних речовин, то співвідношення водно-спиртової суміші точно відмірюється.

Алгоритм 5. Дослідження промислових форм лікарських засобів.

Етап 1. При будь-якій формі питання на стадії візуального огляду фіксуються реквізити (написи, рисунки на випускних формах і упаковці за

її наявності), морфологічні ознаки (розміри, форма, колір) і кількісні характеристики (маса пігулок, драже, капсул, кількість рідини в непорушених випускних формах).

Питання в загальній формі, як правило, ставиться відносно об'єкта, що не має реквізитів. У таких випадках на першій стадії дослідження виявляються основні морфологічні та субстанціональні ознаки наданого об'єкта й визначається його класифікаційна належність до лікарських засобів, що збігаються за ознаками з наданим об'єктом. На другій стадії дослідження встановлюють конкретний лікарський засіб.

При вирішенні питання, поставленого в конкретній формі, початковим етапом є вивчення методів дослідження препарату відповідно до певної статті Фармакопеї (для вітчизняної продукції) або до нормативних документів (для імпоротної продукції). Мета цього етапу – оцінювання можливостей дослідження експертом, а у разі неможливості (наприклад, через відсутність обладнання, реактивів тощо) – вирішення питання у формі відповідності наданого об'єкта конкретному лікарському препарату.

Етапи 2–6. На цих етапах проводять ті самі дослідження, що й на етапах 2–6 алгоритму 1.

Алгоритм 6. Дослідження з метою ідентифікації об'єктів.

Завдання має інтеграційний характер і вирішується шляхом послідовного зведення порівнюваних об'єктів спочатку на рівні роду, потім на рівні групи й остаточно – до одиничного об'єкта. Необхідною умовою вирішення завдання є визначення слідчим конкретного (шуканого) цілого: виділеної маси, наркотичного засобу, психотропної речовини, ділянки місцевості, де виростили наркотиковмісні рослини, об'єму рідини тощо.

Для вирішення цього завдання важливо надати експерту зразки для порівняння та інформацію про умови (особливості) виготовлення, існування (зберігання), транспортування порівнюваних об'єктів. Ці фактичні дані використовуються експертом при сукупному оцінюванні виявлених ознак, формулюванні висновків. У певних випадках вони можуть бути основою формулювання висновків при відмові від вирішення поставлених питань.

Вирішення кінцевого ідентифікаційного завдання передбачає розв'язання низки проміжних класифікаційних і діагностичних підзавдань щодо встановлення комплексу загальних та індивідуальних ознак цілого або конкретного джерела походження.

Етап 1. Підготовча стадія дослідження.

1.1. Визначення експертного завдання шляхом вивчення змісту постанови про призначення експертизи.

1.2. Установлення відповідності питань обставинам справи, викладеним у постанові, а також наданим на дослідження об'єктам експертизи.

1.3. Установлення відповідності питань методичним рекомендаціям у галузі дослідження наркотиків (у разі необхідності питання уточнюються з огляду на обставини справи та спеціальні знання експерта).

1.4. Установлення об'єкта, якій підлягає ототожненню.

1.5. Визначення повноти наданих експерту матеріалів, зокрема зразків для порівняльного дослідження, їх кількості та якості. У разі необхідності оформлюється відповідне клопотання слідчому.

Етап 2. Роздільне дослідження об'єктів із застосуванням усього комплексу методів дослідження.

Етап 3. Порівняльне дослідження. Виділення ознак, що характеризують рід, групу однотипних об'єктів.

Етап 4. Комплексне оцінювання встановлених ознак, що збігаються, порівнювальних об'єктів і формулювання висновків¹.

4.1. Установлення загальної родової належності конкретних мас, об'ємів, частин наркотиків. Проводиться відповідно до схеми вирішення класифікаційного експертного завдання зі встановлення належності об'єктів до конкретного виду наркотичних засобів.

Для наркотичного засобу рослинного походження здійснюються:

— установлення конкретного еколого-географічного різновиду рослини (конопель, маку);

— внутрішньовидова диференціація конопель, маку, тобто визначається належність їх до конкретного типу, сорту.

4.2. Установлення спільної групової належності конкретних мас, об'ємів, частин наркотичних засобів, психотропних речовин, прекурсорів. Здійснюється на підставі визначення ознак, зумовлених особливостями виготовлення, зберігання, транспортування наркотиків.

4.3. Установлення індивідуального об'єкта, визначеного в постанові слідчого. Здійснюється в результаті визначення комплексу неповторних індивідуальних ознак цілого або джерела походження наркотиків.

До індивідуальних ознак належать:

— наявність сторонніх елементів (пилку, насіння, частин інших рослин, паразитуючих комах тощо);

— якісний і кількісний компонентний склад наркотиків.

При формулюванні висновків експерт повинен оцінювати весь комплекс виявлених ознак: зовнішній вигляд об'єкта, його колір, запах, а також результати тонкошарової, газової та рідинної хроматографії, емісійного спектрального аналізу.

Так, при дослідженні наркотиків із маку спочатку необхідно віднести надану речовину до конкретного наркотичного засобу – макової соломи, опію, екстракційного опію. Наприклад, відмінність між опієм і екстрактом макової соломи (екстракційним опієм) невелика, а в розчинах практично відсутня. Тому головна ознака відмінності, що виявляється за допомогою якісних хімічних реакцій, – наявність меконової кислоти, яка знаходиться в опії і відсутня в екстракційному опії. При ідентифікаційному дослідженні проводиться кількісне визначення морфіну (кодеїну). Розраховується загальна кількість морфіну (у грамах), що міститься в наданому на дослідження наркотичному засобі, а у висновках указується як маса самого наркотичного засобу, так і загальний вміст морфіну (кодеїну) в ньому².

¹ Див.: Савенко В. Г. Количественный анализ наркотиков растительного происхождения : науч.- метод. пособие / В. Г. Савенко, Е. П. Семкин. — М. : ВНИИ МВД СССР, 1975. — 23 с.

² Див.: Арсеньев В. Д. Актуальные вопросы оценки заключения эксперта как доказательства по уголовному делу / В. Д. Арсеньев // Теоретические и методические вопросы судебной экспертизы : сб. науч. тр. — М. : ВНИИСЭ, 1985. — С. 36–41.

При порівняльному дослідженні героїну для вирішення поставленого ідентифікаційного завдання необхідно виявити ознаки, що вказують на спільне джерело походження за початковою сировиною та технологією виготовлення. До цих ознак належать наявність природних і технологічних супутніх домішок, а також уміст і співвідношення мікродомішок. Для встановлення належності порівнюваних зразків єдиній масі необхідно встановити наявність різних добавок і наповнювачів органічного і неорганічного походження.

Таким чином, вирішення ідентифікаційного завдання відносно героїну зводиться до виявлення ознак двох категорій:

1) ознаки, зумовлені наявністю домішок, характерних для конкретної сировини та технології виготовлення:

— абсолютний уміст діацетилморфіну;

— основний якісний склад опійних компонентів препаратів героїну (папаверину, наркотину, кодеїну, морфіну, 3- і 6-моноацетилморфіну, ацетилкодеїну);

— відносний уміст технологічних супутніх домішок: 3- і 6-моноацетилморфіну, ацетилкодеїну (відносно діацетилморфіну); якісний склад і відносний уміст хімічних мікродомішок.

Зазначені ознаки є стійкими й можуть вказувати на спільне джерело походження порівнюваних зразків героїну за сировиною та технологією виготовлення;

2) ознаки, що вказують на спосіб розбавлення героїну:

— якісний і кількісний склад добавок – фізіологічно активних речовин, що підсилюють дію наркотичних засобів, та ін.;

— якісний склад наповнювачів.

Ці ознаки вказують на однотипність способу розбавлення зразків героїну.

При порівняльному дослідженні декількох зразків героїну можливі такі варіанти.

1. При збігу всіх виявлених ознак: повного якісного компонентного складу, включаючи добавки й наповнювачі; абсолютного вмісту діацетилморфіну; відносного вмісту технологічних супутніх домішок 3- і 6-моноацетилморфіну, ацетилкодеїну (відносно діацетилморфіну); складу мікродомішок слід зробити висновок про те, що порівнювані зразки раніше складали єдину масу.

2. При збігу основного якісного компонентного складу; якісного складу мікродомішок (профілю хімічних мікродомішок); відносного вмісту технологічних супутніх домішок 6-моноацетилморфіну і ацетилкодеїну (відносно діацетилморфіну), але при різному складі або кількості добавок і (або) наповнювачів є підстави для висновку про те, що порівнювані зразки виготовлені з однієї сировини та за однією технологією, проте розрізняються між собою за компонентним складом добавок і наповнювачів, тобто за способом розбавлення.

3. При різному складі основних компонентів, мікродомішок, добавок і наповнювачів можна констатувати, що порівнювані зразки є різними за компонентним складом і раніше не складали єдиної маси.

Наведена класифікація певною мірою умовна, оскільки тенденцією розвитку сучасної інструментальної бази й нових методів дослідження матеріалів є об'єднання методів, що використовують різні принципи аналізу. Окремі аналітичні методи входять як складовий елемент або проміжний етап

в інші методи дослідження. Вирішення цих питань на сучасному етапі розвитку експертизи наркотичних засобів і психотропних речовин є актуальним у зв'язку з удосконаленням вже перевірених методів аналізу та впровадженням нових методів, прийомів дослідження.

АЛГОРИТМЫ ИССЛЕДОВАНИЯ НАРКОТИЧЕСКИХ СРЕДСТВ, ПСИХОТРОПНЫХ ВЕЩЕСТВ И ПРЕКУРСОРОВ

Н. Н. Космина

Доказано, что общая цель и однородность объектов исследования обуславливают стандартные алгоритмы решения типовых задач, которые ставятся перед экспертом. Исходя из особенностей типовых объектов, заданий и методов экспертизы наркотических средств, психотропных веществ и прекурсоров, предложены алгоритмы их исследования.

THE ALGORITHM OF EXAMINING NARCOTICS, PSYCHOTROPIC SUBSTANCES AND PRECURSORS

N. M. Kosmina

The article proves that the common aim and homogeneity of the objects for the examination dictate the use of standard algorithms to solve typical tasks facing the expert and suggests, taking into account the peculiarities of typical objects, tasks and methods used in the examination of narcotics, psychotropic substances and precursors, algorithms of their examination.

УДК 665.65(075.8)

В. А. Руднев, научный сотрудник Харьковского НИИ судебных экспертиз,
А. Ф. Климчук, старший судебный эксперт Харьковского НИИ судебных экспертиз,
Л. В. Нардид, ведущий судебный эксперт Харьковского НИИ судебных экспертиз,
В. И. Кривошеев, ведущий судебный эксперт Харьковского НИИ судебных экспертиз,
П. В. Карножицкий, доцент НТУ «ХПИ», кандидат технических наук

УСТАНОВЛЕНИЕ ИДЕНТИФИЦИРУЮЩИХ ПРИЗНАКОВ БИНАРНЫХ СМЕСЕЙ НЕФТЕПРОДУКТОВ ШИРОКОГО ФРАКЦИОННОГО СОСТАВА

Предложен набор идентифицирующих признаков, которые позволяют установить факт смешения нефтепродуктов разных видов, а именно легких (бензиновых) и тяжелых (дизельных) дистиллятных фракций. Эти призна-

© Руднев В. А., Климчук А. Ф., Нардид Л. В.,
Кривошеев В. И., Карножицкий П. В., 2012

але можливо, якщо надати експерту велику кількість вільних, експериментальних зразків почерку (букв і цифр), виконаних як скорописом, так і стилізованими рухами. Особливу увагу при ідентифікації таких об'єктів треба звертати на експериментальні зразки, які слід відбирати в умовах, аналогічних тим, у яких виконані досліджувані об'єкти.

За результатами експериментальних досліджень, проведених у Харківському НДІСЕ, розроблено класифікації «збиваючих» факторів, діагностичних ознак та їх комплексів, характерних для тієї чи іншої групи негативних впливів, виділено та систематизовано ознаки почерку, які найбільш піддаються змінам у незвичних умовах письма, і також звернено увагу на ті ознаки, що залишаються незмінними або ж змінюються незначно, для різних груп «збиваючих» факторів.

ЗАКОНОМЕРНОСТИ ИЗМЕНЕНИИ ОБЩИХ И ЧАСТНЫХ ПРИЗНАКОВ ПОЧЕРКА ПРИ ВЫПОЛНЕНИИ РУКОПИСНЫХ ЗАПИСЕЙ МАСЛЯНЫМИ МЕЛКАМИ НА ТКАНИ И ОБОЯХ

Е. В. Ковкина, О. М. Смолина, Л. А. Гриненко

Рассмотрены вопросы устойчивости общих и частных признаков почерка при выполнении рукописных записей масляными мелками на ткани и обоях. Выделены диагностические признаки, характерно проявляющиеся при указанных видах непривычных условий выполнения рукописных записей.

THE REGULARITIES IN CHANGES OF GENERAL AND SPECIFIC FEATURES OF THE HANDWRITING WHILE PRODUCING HANDWRITTEN INSCRIPTIONS WITH OIL CHALK ON FABRIC AND WALLPAPERS

Y. V. Kovkina, O. M. Smolina, L. O. Grinenko

The article deals with the issues of general and specific features stability of the handwriting while producing handwritten inscriptions with oil chalk on fabric and wallpapers and points out diagnostic feature that are typically revealed in these particular cases of setting handwritten inscriptions in unconventional conditions.

УДК 343.148.4:003.33

І. В. Костів, судовий експерт Львівського
НДІСЕ

ПОЧЕРКОЗНАВЧІ ДОСЛІДЖЕННЯ РУКОПИСНИХ ЗАПИСІВ І ПІДПИСІВ, ВИКОНАНИХ ІНДОЄВРОПЕЙСЬКОЮ ГРУПОЮ МОВ, ЗОКРЕМА ПЕРСЬКОЮ МОВОЮ

Розглянуто особливості перських рукописних записів і підписів. Важливу роль для проведення судово-почеркознавчої експертизи відіграють перський алфавіт, шрифти письма, діалекти, запозичення з інших мов. Надано

рекомендації експерту, які саме знання та матеріали необхідні для проведення дослідження, де об'єктом є рукописні записи або підписи, виконані перською мовою, з метою розпізнавання закономірностей утворення ідентифікаційних ознак.

Ураховуючи постійне зростання чисельності іноземних громадян на теренах України, які в досудовому слідстві чи судовому розгляді виступають фігурантами, виникає потреба використання в галузі почеркознавства відповідних знань при дослідженні почерку та підпису, виконаних іноземцями, зокрема громадянами Ірану. Становлення та розвиток мовних контактів відображають історичний процес взаємодії народів і вплив зовнішніх чинників. В основах мовної взаємодії лежать позамовні явища: міграція населення, суміжне проживання різних етносів на одній території, економічні, політичні, культурні контакти різних народів. Одними з найбільш складних і маловивчених у галузі почеркознавства є об'єкти, виконані індоевропейською групою мов¹, зокрема перською мовою.

Розглянемо особливості перської мови, а саме: писемність, різновиди шрифтів, діалекти та іншомовні запозичення, оскільки для почеркознавчого дослідження вони мають велике значення. Перська мова – державна й літературна мова Ірану. Як літературна мова вона була поширена раніше, особливо в X–XV ст., не лише в Ірані, а й в багатьох сусідніх з ним країнах: Афганістані, деяких районах Середньої Азії, Індії, Азербайджані. Перська мова є однією з мов іранської групи, яка у свою чергу входить до складу індоевропейської мовної сім'ї. До числа іранських мов відносять: перську, таджикську, курдську, белуджську, татську, талишську, центральні діалекти, афганську, осетинську, ягнобську, памірські: а) шугнансько-рушанська група; б) язгулямський; в) ваханський; г) мунджанський; д) ішкашимський діалекти та ін. На територіях колишнього СРСР представлені такі іранські мови: таджикська, осетинська, курдська, татська, ягнобська, памірські діалекти².

Справжня наукова класифікація іранських мов – справа майбутнього й потребує докладної роботи з вивчення окремих мов у їхньому сучасному стані та їх історії, а потім і їх порівняльних характеристик. Зараз усі перські мови можна поділити на дві великі групи: західну і східну. Західна група – перська, таджикська, курдська, белуджська, татська, талишська та центральні діалекти. До східної групи належать: афганська, осетинська, ягнобська, памірські мови. В основу цього поділу покладено фонетичні й граматичні

¹ Ф. фон Шлегель довів близькість санскриту до латинської, грецької, німецької та перської мов як за лексичним складом, так і за граматичною структурою. У 1816 р. опубліковано працю Ф. Боппа «О системе спряжений в санскритском языке в сравнении с таким греческого, латинского, персидского и германского языков», у якій увів у лінгвістичний обіг термін «індоевропейські мови» (його попередники використовували термін «індогерманські мови») (цит. за: Кочерган М. П. Загальне мовознавство : підручник / М. П. Кочерган. — [2-е вид., випр. і доп.]. — К. : Академія, 2006. — С. 41–42).

² Див.: Маленька Т. Ф. Іран, іранці та ми. Лінгвокраїнографія Ірану : навч. посібник / Т. Ф. Маленька. — К. : Вид-во КНУ, 2001. — С. 4–9.

ознаки, тому терміни «західні» і «східні» іранські мови не завжди відповідають території їх поширення¹.

Сучасна фарсі (перська мова) – плуріцентрична мова (діасистема), яка має три близькоспоріднені варіанти, визнані офіційними як окремі національні мови в трьох країнах Азії: Ірані, Афганістані, Таджикистані. Серед них найбільшу популярність і вплив має фарсі Ісламської Республіки Іран. Східний варіант перської мови, представлений однією з двох (поряд з пашто) державних мов Афганістану, яка називається дарі (також фарсі-кабулі), державна мова Таджикистану – таджикська².

Сучасна перська мова сформувалась за останні 70–80 років на основі розмовних перських діалектів і дарі. В основу літературної мови покладено тегеранський діалект, і тегеранське звучання вважається літературною нормою. Крім тегеранського діалекту, поширені ісфаганський та ширазький, єврейсько-таджикський і дарі. Також поширена азербайджанська мова, проте всі її носії володіють перською мовою³. На цей час відсутні критерії, на підставі яких одну мову чи етап її розвитку слід відмежувати від іншої мови чи іншого етапу її розвитку. Не розроблено також критерії, які дозволили б однозначно давати відповідь на питання: це мова чи діалект?⁴ Тому для проведення почеркознавчої експертизи на перській мові необхідно знати, яким діалектом володіє ймовірний виконавець рукописного тексту чи підпису, його місця народження та проживання.

Каліграфія (почерки). Згідно з висловлюваннями пророка, каліграф, якому вдасться переписати Коран красивим почерком, належатиме до жителів раю. Каліграфію в ісламському світі зазвичай розглядають як вияв людського духовного світу в усьому його блиску, бо чистота й велич писемності є свого роду виразом непорочності внутрішнього світу людини. Треба зазначити, що деякі різновиди каліграфії існували в Ірані ще в доісламську епоху. Після прийняття ісламу перси внесли величезний внесок в ісламську каліграфію. Вони використовували почерки, що вже існували в арабів, і винаходили нові, власні. Каліграфію розвивали не лише в Ірані, а й в Афганістані, Середній Азії, Пакистані та Індії⁵.

Куфі, насх і сульс. Три цих почерки є основними в традиційній арабській каліграфії. Куфічне письмо – найраніший, почерк – геометризовано-монументальний. Йому притаманні прямі лінії, чіткі геометричні форми, кутова форма рухів та інтервальне виконання букв. Крім того, цей почерк канонізовано як почерк, яким пишуть назви Корану (рис. 1). Насх (переписка) – строгий горизонтальний почерк, якому притаманні проста й спроще-

¹ Див.: *Маленька Т. Ф.* Указ. праця.

² Див.: Персидский язык. Википедия. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.ru.wikipedia.org>.

³ Див.: *Пейсиков Л. С.* О некоторых экспериментальных приемах лингвистической диагностики (на материале персидского языка) / Л. С. Пейсиков. — М. : Изд-во МГУ, 1971. — С. 7.

⁴ Див.: *Семчинський С. В.* Загальне мовознавство / С. В. Семчинський. — К. : Вища шк., 1988. — С. 290.

⁵ Див.: *Иранская каллиграфия* // стаття из журнала «Персия» [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.persia.ru/files/>.

на будова букв і елементів, упорядкованість відносно їхнього розміру (рис. 2). Сульс (одна третя) включає криволінійні та прямолінійні елементи, які співвідносяться в пропорції 1:3, що надає почерку особливої гнучкості (рис. 3). Ознайомлення іранців з ісламською каліграфією почалося з цих трьох почерків. У країні особливе поширення отримали школи «насх» і «сульс»¹.

Рис. 1. Зразок куфічного письма

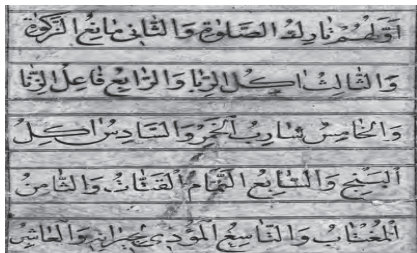

Рис. 2. Зразок почерку насх

Талік. Іранці розробили свій особливий варіант насха – талік (скоропис, або швидко виконання). Талік відрізняється великою кількістю закруглених, так би мовити, природних ліній, на противагу «жорстким», геометризovanим арабським почеркам (рис. 4). Важливо відмітити, що в арабській культурі каліграфія в основному використовувалася в релігійних цілях. Перси, крім релігійних цілей, так складали офіційні та адміністративні документи – звідси й необхідність у скоропису.

Рис. 3. Зразок почерку сульс

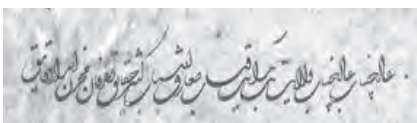

Рис. 4. Зразок почерку талік

Насталік. З середини XV ст. й до сьогодні це є один з найпоширеніших і популярних в Ірані почерків (рис. 5). Для почерку насталік характерна проста й спрощена будова букв за рахунок випрямлення рухів. Так, букви «с» і «ш» виконувались у формі дуг. Букви виконувались інтервально, можуть бути розміщені над і під лінією письма. Цей почерк – поєднання насха й таліка. Саме цей почерк використовується іранцями й нині. Крім того, насталік дуже популярний у Середній Азії, Пакистані, Індії².

Шекасте насталік (насталік-курсив або ломаний насталік). Йому притаманні: спрощена будова букв, їх велика варіативність і зв'язаність, яка не передбачена правилами граматики. Також при з'єднанні букв і елементів переважає правоокружна петля (рис. 6). Прочитати текст, виконаний шекасте насталік, може лише особа, яка ідеально володіє цією технікою³.

¹ Див.: Блог Резы Саджади. Персидская каллиграфия: почерки и история [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.sajjadi.livejournal.com/>.

² Див.: Там само.

³ Див.: Иранская каллиграфия // стаття из журнала «Персия».

Рис. 5. Зразок почерку насталік

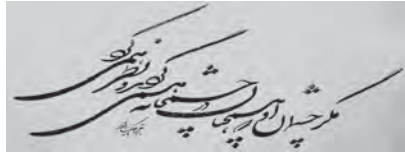

Рис. 6. Зразок почерку шекасте насталік

У сучасній каліграфії, крім традиційних, з'явилися нові види почерків. Найпоширеніші – моалла (рис. 7) і хатт таші (рис. 8).

Рис. 7. Зразок почерку моалла

Рис. 8. Зразок почерку хатт таші

Почерки постійно вдосконалювалися й до такого ступеня ускладнилися, що необхідна спеціальна підготовка для правильного читання текстів¹.

Алфавіт. Особливе місце посідає арабо-перський алфавіт, який складається з 32 букв (28 букв арабського алфавіту та ще 4 букви: پ, ژ, گ, چ). Для цього алфавіту характерним є обов'язкове використання діакритичних знаків і огласовок (голосних). Також характерним для перської мови є використання цифр «арабських» в європейському розумінні²:

1 – ۱; 2 – ۲; 3 – ۳; 4 – ۴; 5 – ۵; 6 – ۶; 7 – ۷; 8 – ۸; 9 – ۹.

Головна особливість перського письма – напрямок виконання тексту справа наліво, а цифр – зліва направо. Букви відрізняються написанням залежно від їх розташування в слові (на початку, у середині, наприкінці слова, ізолювано)³.

Поширенню арабської лексики на території Ірану сприяла головним чином релігія. Це зумовило виникнення довготривалої орієнтації перських літераторів на арабську традицію. Така лексика в мові й на письмі використовувалася свідомо й мотивовано. Наявність однакового алфавіту лише спрощувала такий процес. Арабські слова проникали в перську мову усним і письмовим шляхом. Негативним результатом запозичення арабської лексики є розвиток омонімії й синонімії в перській мові, що сприяло «засміченню» мови непотрібними, зайвими словами⁴. Тому при дослідженні об'єктів судово-почеркознавчої експертизи, які виконані перською мовою, необхідне чітке

¹ Див.: Овчинникова И. К. Учебник персидского языка / И. К. Овчинникова, А. К. Мамед-Заде. — М. : Феникс, 1999. — С. 14.

² Див.: Ковалев А. П. Учебник арабского языка / А. П. Ковалев, Г. Ш. Шарба-тов. — [3-е изд., испр. и доп.]. — М. : Вост. лит.-ра РАН, 1998. — С. 142.

³ Див.: Рубинчик Ю. А. Грамматика современного персидского литературного языка / Ю. А. Рубинчик. — М. : Вост. лит.-ра РАН, 2001. — С. 22.

⁴ Див.: Веймарн Б. В. Классическое искусство стран ислама / Б. В. Веймарн. — М. : Искусство, 2002. — С. 33.

знання перського лексичного (фонетичного, граматичного) фонду, оскільки ймовірний виконавець може використовувати арабські, і не лише арабські запозичення, для того щоб приховати свої індивідуальні ознаки почерку.

Прикладом є висновок судово-почеркознавчої експертизи, де об'єктом дослідження був підпис громадянина Ірану (рис. 9, 10).

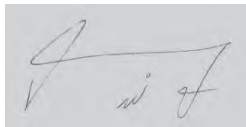

Рис. 9. Досліджуваний підпис

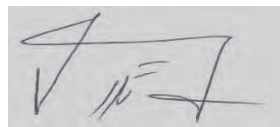

Рис. 10. Зразок підпису громадянина Ірану

При дослідженні цього підпису, транскрипція якого складається з двох безбуквених елементів, з'єднаних між собою прямолінійним штриховим елементом, і букви «**ند**» , експертом було виявлено, що він виконаний не зліва направо, а справа наліво, ураховуючи розташування точок початку і закінчення рухів, що не відповідає нормам правопису перської мови. Експериментальні та вільні зразки виконані давньою формою перського алфавіту «куфічне письмо». Характерним для цієї форми письма є те, що у ньому відсутні діакритичні знаки (діакретичний знак – надрядковий або підрядковий знак при букві, що вказує на вимову, яка відрізняється від вимови звука, позначеного цією самою буквою без знака), а букви мають прямолінійно-кутову форму. Також у зразках уживається буква «**گ**» , яка є характерною для носіїв перської мови, і не вживається в арабській мові. У результаті порівняння досліджуваного підпису із зразками підписів громадянина Ірану встановлено збіги: транскрипції підпису, напрямку написання верхньої частини підпису, розміру та розгону письмових знаків, а також частини окремих ознак. Поряд зі збігами встановлено розбіжності: у досліджуваному підписі буква «**ند**» , а також діакретичний знак «су-кун» -, що означає відсутність голосних, а у зразках уживаються буква «**گ**» , і буква «**ند**» ; напрямок руху букви «**ند**» у досліджуваному підпису зліва направо, а в більшості зразків букви «**گ**» – справа наліво. Усі варіанти досліджуваного підпису відображені в наданих зразках. Що стосується розбіжностей, то їх експерт пояснив варіативністю написання власного підпису, знанням декількох видів шрифтів перського письма, впливом знання іноземних мов. Проаналізувавши сукупність виявлених ознак, експерт дійшов висновку, що досліджуваний підпис виконано самим громадянином Ірану.

Отже, при дослідженні перського почерку необхідні знання алфавіту й особливості його написання, шрифтів, які найчастіше зустрічаються, що дозволить експерту виявити відхилення від прописів перської мови та встановити, чи є вони індивідуальною особливістю пишучого. Попередньо при підготуванні матеріалів для проведення експертизи з дослідження текстів, виконаних перським шрифтом, треба з'ясувати, якими різновидами перського шрифту володіє можливий виконавець. Якщо він володіє різними видами шрифту, то необхідно надати їх експерту як порівняльний матеріал.

При судово-почеркознавчому дослідженні рукописних записів і підписів, виконаних перською мовою, слід ураховувати:

— наявність великої кількості діалектів поряд з літературною мовою, використання іншомовної, запозичуваної лексики, яка виявляється на різних ступенях володіння мовою;

— двомовність і багатомовність як постійне історично зумовлене явище, що неоднаково відбивається у всіх носіїв перської мови та залежить від району проживання, освіти й інших чинників.

Перелічені, а також інші чинники повинні бути вивчені й ураховані почеркознавцями з метою розпізнання закономірностей утворення ідентифікаційних ознак при дослідженні почерку та підписів, виконаних перською мовою, котрі фігурують як об'єкти судової експертизи. Такі дослідження потребують копіткої та об'ємної роботи, оскільки вони відображають не лише абсолютно нові ідеології світосприйняття, а й вивчення нових форм написання, діалектів, різновидів шрифтів. Визначення спільної термінології та розроблення відповідної методики досліджень арабо-перської графіки буде важливими кроком у галузі почеркознавчих досліджень.

ПОЧЕРКОВЕДЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ РУКОПИСНЫХ ЗАПИСЕЙ И ПОДПИСЕЙ, ВЫПОЛНЕННЫХ НА ИНДОЕВРОПЕЙСКОЙ ГРУППЕ ЯЗЫКОВ, В ЧАСТНОСТИ НА ПЕРСИДСКОМ ЯЗЫКЕ

И. В. Костив

Рассмотрены особенности персидских рукописных записей и подписей. Важную роль при проведении судебно-почерковедческой экспертизы играют персидский алфавит, шрифты, диалекты и заимствования из других языков. Даны рекомендации эксперту, какие именно знания и материалы необходимы для проведения исследования, где объектом являются рукописные записи или подписи, выполненные на персидском языке, в целях распознавания закономерностей образования идентификационных признаков.

HANDWRITING EXAMINATIONS OF INSCRIPTIONS AND SIGNATURES IN LANGUAGES OF THE INDO-EUROPEAN GROUP, NAMELY IN THE PERSIAN LANGUAGE

I. V. Kostiv

The article deals with the peculiarities of inscriptions and signatures in the Persian language focusing on the importance of the Persian alphabet, written fonts, dialects, loans from other languages in the forensic examination of handwritings. It provides recommendations for experts on what particular knowledge and materials are required for the examination of handwritten inscriptions or signatures in the Persian language to recognize regularities in forming identification features.

УДК 343.346.2

В. Н. Ковкин, ведущий судебный эксперт
Харьковского НИИСЭ,
В. А. Варлахов, старший научный со-
трудник Харьковского НИИСЭ

ОСОБЕННОСТИ ЭКСПЕРТНОГО ИССЛЕДОВАНИЯ ОБСТОЯТЕЛЬСТВ ДОРОЖНО-ТРАНСПОРТНОГО ПРОИСШЕСТВИЯ НА ПЕРЕСЕЧЕНИЯХ С ГЛАВНОЙ ДОРОГОЙ

Изложены проблемы, возникающие в судебной автотехнической экспертизе при оценке действий водителей в условиях перекрестных столкновений транспортных средств на нерегулируемых перекрестках.

Как известно, перекресток является местом концентрации пересекающихся траекторий движения транспортных средств (ТС). Неслучайно с целью уменьшения аварийности на перекрестках в Правилах дорожного движения Украины (далее – ПДД) очередность проезда пересечений водителями ТС на регулируемых перекрестках определяется сигналами светофорных объектов (сигналами регулировщика), а на нерегулируемых – знаками приоритета. Наиболее распространенной причиной дорожно-транспортных происшествий (ДТП) являются ошибочные действия участников дорожного движения, что требует от экспертов-автотехников углубленного анализа действий водителей и должного их оценивания применительно к требованиям ПДД и другой нормативно-технической документации. В ходе досудебного следствия и в процессе судебного расследования дел о ДТП анализу действий его участников также отводится особое внимание. Назначая судебную автотехническую экспертизу, следователи (судьи) ожидают от эксперта углубленного научного исследования действий водителей ТС, которое основывается на специальных знаниях в области судебной автотехники.

Как показывает экспертная практика, при проведении технического анализа действий водителей ТС, столкнувшихся на нерегулируемом перекрестке, где знаки приоритета отсутствуют, а именно при решении вопросов о том, как должны были действовать водители в этой дорожно-транспортной ситуации и кто из них имел право первоочередного проезда данного нерегулируемого перекрестка, возникают проблемы даже у специалистов со значительным стажем экспертной работы. Отсутствие единого подхода у экспертов к решению этой задачи зачастую приводит к неполноте и необоснованности экспертного исследования. В свою очередь это вызывает назначение дополнительных или повторных автотехнических экспертиз, выводы которых, как правило, не подтверждают предыдущие.

Такая ситуация негативно сказывается на расследовании ДТП, поскольку от результатов экспертного исследования зависит принятие решения в отношении участников дорожного движения. Рассмотрим различные подходы судебных экспертов-автотехников при решении этого вопроса на примерах из экспертной практики.

Первый пример. Обстоятельства дела таковы (рис. 1): водитель автомобиля А при въезде на ул. Ленина соответствующим дорожным знаком ПДД 2.3

«Главная дорога» был информирован о том, что он движется по главной дороге. При подъезде к Т-образному нерегулируемому перекрестку ул. Ленина с ул. Мира, водитель автомобиля А дорожным знаком 2.3 «Главная дорога» и табличкой 7.8 «Направление главной дороги» был предупрежден об изменении направления главной дороги влево (т. е. главная дорога меняет направление с ул. Ленина на ул. Мира). Водитель автомобиля А, выехав на ул. Мира, продолжил движение по ней и, проехав расстояние около 500 м, подъехал к пересечению с ул. Киевской. По ул. Киевской перед пересечением с ул. Мира справа и слева относительно направления движения автомобиля А установлены дорожные знаки 2.1 «Уступить дорогу», а по ул. Мира перед данным пересечением знаки приоритета, которые бы информировали водителя А о направлении главной дороги, отсутствовали. Проехав этот перекресток в прямом направлении и преодолев расстояние около 500 м по ул. Мира, водитель автомобиля А приблизился к пересечению с ул. 1-го Мая, где по ходу движения водителя автомобиля А какие-либо знаки приоритета, которые бы регламентировали очередность проезда этого нерегулируемого перекрестка, а также информировали водителя о направлении главной дороги на перекрестке, отсутствовали. На ул. 1-го Мая перед перекрестком с ул. Мира был установлен дорожный знак 2.2 «Проезд без остановки запрещен». При пересечении этого перекрестка в прямом направлении автомобиль А столкнулся с автомобилем Б, который двигался по ул. 1-го Мая и по ходу движения которого был установлен дорожный знак 2.2 «Проезд без остановки запрещен».

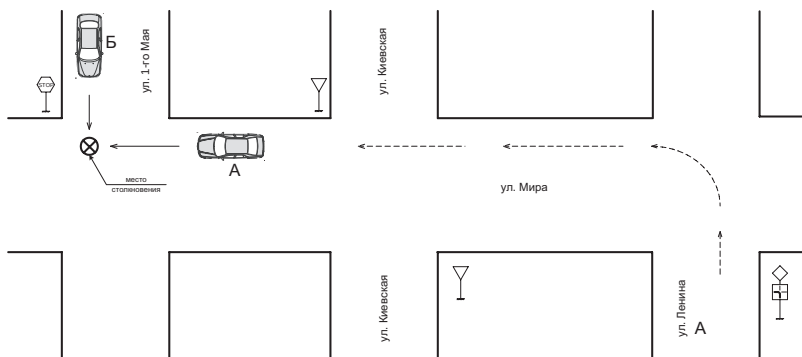

Рис. 1. Схематическое изображение обстоятельств ДТП по первому примеру

При расследовании этого ДТП перед экспертами были поставлены такие вопросы:

1. С учетом дислокации дорожных знаков на момент происшествия, расположенных по ходу движения автомобиля А, является ли ул. Мира главной дорогой по отношению к ул. 1-го Мая?

2. Имеются ли в действиях водителей автомобилей А и Б несоответствия требованиям ПДД, которые найдутся, с технической точки зрения, в причинной связи с возникновением события данного ДТП?

При решении поставленных вопросов эксперты, проводившие первичную и повторную экспертизы, пришли к различным выводам. Эксперты, проводившие первичную экспертизу, утверждали, что поскольку улицы имели одинаковое дорожное покрытие, а в месте ДТП отсутствуют дорожные знаки, регулирующие проезд пересечения ул. Мира с ул. 1-го Мая по ходу движения автомобиля А, то этот перекресток для водителя автомобиля А следует считать нерегулируемым и равнозначным. Исходя из этого и на основании технического анализа действий водителей, эксперты указали, что действия водителя автомобиля А должны быть оценены применительно к требованиям п. 16.12 ПДД. Иными словами, в данной дорожно-транспортной ситуации водитель автомобиля А при приближении к нерегулируемому перекрестку должен был уступить дорогу автомобилю Б, который приближался справа от него. При этом эксперты пришли к категорическому выводу о том, что техническая возможность предотвращения столкновения ТС со стороны водителя автомобиля А определялась выполнением им требований п. 16.12 ПДД, а его действия в рассматриваемой ситуации не соответствовали требованиям этого пункта ПДД и находятся, с технической точки зрения, в причинной связи с возникновением ДТП. Что касается водителя автомобиля Б, то его действия эксперты анализировали с учетом того, что он имел право первоочередного проезда этого перекрестка, т. е. действия водителя автомобиля Б оценивали применительно к требованиям п. 12.3 ПДД.

В п. 12.3 и 16.12 ПДД указано:

12.3. В случае возникновения опасности для движения или препятствия, которое водитель объективно способен обнаружить, он должен немедленно принять меры для уменьшения скорости вплоть до остановки транспортного средства либо безопасного для других участников движения объезда препятствия.

16.12. На перекрестке равнозначных дорог водитель нерегулируемого транспортного средства обязан уступить дорогу транспортным средствам, которые приближаются справа. Этим правилом должны руководствоваться между собой и водители трамваев. На любом нерегулируемом перекрестке трамвай, независимо от направления его дальнейшего движения, имеет преимущество перед нерегулируемыми транспортными средствами, которые приближаются к нему по равнозначной дороге¹.

Эксперты, проводившие повторную экспертизу, при рассмотрении этой ситуации пришли к выводу о том, что перекресток ул. Мира и ул. 1-го Мая следует считать нерегулируемым неравнозначным, при этом ул. Мира нужно считать главной дорогой по отношению к ул. 1-го Мая. Дальнейшие исследования проводились с учетом установленных экспертами фактов, и выводы экспертизы были противоположны выводам первичной.

Для принятия объективного и обоснованного решения по данному уголовному делу перед органом, назначившим экспертизу по изложенным обстоятельствам ДТП, при получении различных мнений экспертов возникает вопрос: чьи выводы правильные?

¹ См.: Правила дорожного движения Украины. — Х. : Светофор, 2001. — С. 35, 41.

Проанализируем обоснованность выводов обеих экспертиз. В соответствии с требованиями дорожных знаков, приведенных в разделе 33 ПДД, дорожные знаки 2.1–2.3, 2.5 и 2.6 устанавливаются непосредственно перед перекрестком или узким участком дороги, кроме того, знак 2.3 – в начале, а знак 2.4 – в конце главной дороги. Знак 2.3 с табличкой 7.8 обязательно повторяется перед перекрестком, на котором главная дорога изменяет свое направление.

В пп. 2.3 и 2.4 раздела 33 ПДД предусмотрено:

2.3 «Главная дорога». Предоставляется право первоочередного проезда нерегулируемых перекрестков.

2.4 «Конец главной дороги». Отменяется право первоочередного проезда нерегулируемых перекрестков¹.

Из приведенных формулировок ПДД относительно дорожного знака 2.3 «Главная дорога» следует, что в случае его установки он предоставляет право первоочередного проезда не только на данном нерегулируемом перекрестке, но и на последующих, где направление главной дороги не изменяется.

Согласно же требованиям ДСТУ 4100-2002 «Знаки дорожные. Общие технические условия. Правила применения»² дорожный знак 2.3 «Главная дорога» должен устанавливаться перед каждым перекрестком. Проанализируем целевую направленность требований Госстандарта в части установки в обязательном порядке на каждом перекрестке главной дороги дорожного знака 2.3 «Главная дорога». Считаем, что с технической точки зрения требование устанавливать перед каждым перекрестком дорожный знак 2.3 «Главная дорога», в том числе на перекрестках, на которых главная дорога не меняет своего направления, вызвано необходимостью повышения пропускной способности проезда транспортного потока этого перекрестка с разрешенной скоростью.

Действительно, водитель ТС, выехавшего на главную дорогу со второй степени (в рассматриваемом случае, например, с ул. Киевской) и движущегося в одном направлении с водителем автомобиля А (и перед ним), при подъезде к перекрестку ул. Мира с ул. 1-го Мая не будет информирован о том, что движется по главной дороге и что ул. 1-го Мая является второстепенной, поэтому при подъезде к этому перекрестку будет снижать скорость автомобиля, чтобы иметь возможность уступить дорогу ТС, приближающимся справа. Водитель же, который выехал на ул. Мира и ранее был информирован знаком 2.3 «Главная дорога» о главенстве этой улицы, также вынужден будет снижать скорость, поскольку движущееся впереди ТС снижает скорость и его невозможно обогнать.

Таким образом, выполнением требования ДСТУ 4100-2002 об установке дорожного знака 2.3 «Главная дорога» на каждом перекрестке, где главная дорога не меняет своего направления, достигается эффект повторения для

¹ См.: Правила дорожного движения Украины. — С. 68.

² См.: Знаки дорожні. Загальні технічні умови. Правила застосування : ДСТУ 4100-2002. — К. : Держстандарт України, 2002. — 80 с.

водителя информации (напоминания) о том, что он находится на главной дороге, а следовательно, может не снижать неоправданно скорость своего движения с целью предоставления преимущественного права проезда перекрестка водителям ТС, приближающихся справа, что способствует повышению пропускной способности проезда этого перекрестка, препятствует образованию заторов и др.

На основании изложенного следует прийти к выводу о том, что если дорога ранее была обозначена дорожным знаком 2.3 «Главная дорога», то в случае ее неизменного направления при проезде перекрестков и отсутствия на них повторяющегося дорожного знака 2.3 «Главная дорога» главенство этой дороги не отменяется. Иными словами, отсутствие повторяющегося дорожного знака 2.3 «Главная дорога» не ограничивает зону действия этого дорожного знака ближайшим перекрестком, и водитель должен постоянно помнить о том, что он находится на главной дороге, а значит, действовать соответствующим образом при проезде последующих перекрестков. Это будет способствовать увеличению пропускной способности дороги.

При таких обстоятельствах перекресток ул. Мира и ул. 1-го Мая следует считать неравнозначным, на котором ул. Мира является главной дорогой по отношению к ул. 1-го Мая. Главенство дороги ул. Мира на последующих перекрестках, где она не изменяет своего направления, будет присутствовать до того момента, пока водитель не будет проинформирован соответствующим дорожным знаком 2.4 «Конец главной дороги» об окончании главной дороги либо дорожным знаком приоритета о том, что он не имеет преимущественного права проезда перекрестка, т. е. дорожного знака 2.1 «Уступить дорогу».

Второй пример. Аналогичная проблема возникла перед экспертами при оценке действий водителей ТС-1 и ТС-2, которые столкнулись в ситуации, схематически изображенной на рис. 2.

При оценке действий водителей этих ТС эксперты пришли к различным выводам: эксперт, проводивший первичную экспертизу, посчитал, что столкновение ТС произошло на нерегулируемом равнозначном перекрестке, при этом действия водителя ТС-1 он оценивал применительно к требованиям п. 16.12 ПДД, а действия водителя ТС-2 – применительно к требованиям п. 12.3 ПДД; эксперт, проводивший повторную экспертизу, решил, что водитель ТС-1 двигался по главной дороге (ул. Ленина), и оценил действия водителя ТС-1 применительно к требованиям п. 12.3 ПДД, а действия водителя ТС-2 – применительно к требованиям п. 16.11 ПДД.

В п. 16.11 ПДД указано:

16.11. На перекрестке неравнозначных дорог водитель транспортного средства, которое движется по второстепенной дороге, должен уступить дорогу транспортным средствам, которые приближаются к данному пересечению проезжих частей по главной дороге, независимо от направления их дальнейшего движения¹.

¹ См.: Правила дорожного движения Украины. — С. 41.

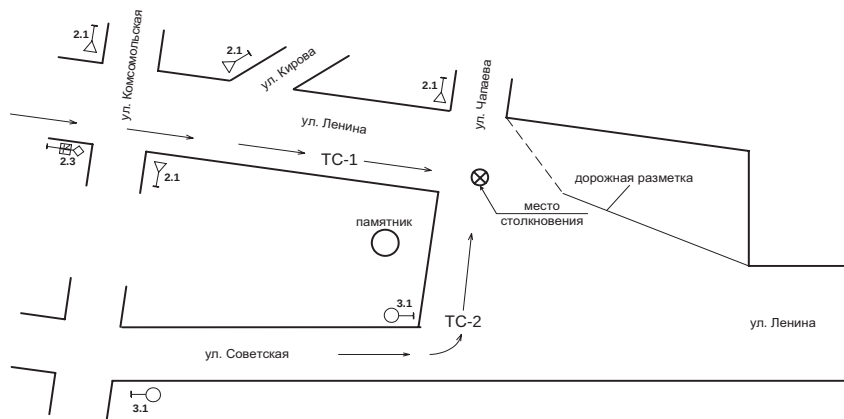

Рис. 2. Схематическое изображение обстоятельств ДТП по второму примеру

Эту ситуацию нужно рассматривать аналогично приведенной ранее, поскольку ул. Ленина не изменяла своего направления, а значит, главенство этой дороги не отменялось, поскольку в этом случае ПДД не предусматривают обязательную установку повторяющегося дорожного знака 2.3 «Главная дорога». В таком случае водитель ТС-1, который ранее был проинформирован о том, что движется по главной дороге, при подъезде к месту столкновения должен был считать, что главная дорога продолжается в прямом направлении. Водитель ТС-2 в этом случае, двигаясь по улице, на которой движение ТС запрещено соответствующими дорожными знаками, установленными с обеих сторон улицы, должен был уступить дорогу водителю ТС-1, так как выезжал с территории, где движение ТС запрещено, а значит, эту территорию нужно рассматривать как примыкающую к главной дороге и поэтому при выезде с нее водитель обязан уступить дорогу другим ТС.

Изложенное свидетельствует о том, что мнение экспертов, пришедших к выводу о столкновении на равнозначном пересечении, на котором ул. Ленина является главной дорогой, с технической точки зрения, обосновано.

Приведенные примеры в полной мере демонстрируют различные подходы экспертов к решению вопросов, связанных с определением главенства дороги на перекрестках, где направление главной дороги не изменялось. Считаем, что проведенный нами анализ действий водителей ТС, столкнувшихся на нерегулируемом равнозначном перекрестке, на котором знаки приоритета 2.3 «Главная дорога» не дублировались, является обоснованным и может быть применен в практике производства судебных автотехнических экспертиз с тем, чтобы не допускать различных экспертных подходов, которые могут привести к судебным ошибкам.

Таким образом, при решении в экспертной практике задач по установлению главенства дороги необходимо исходить из следующих положений.

Если дорога ранее была обозначена дорожным знаком 2.3 «Главная дорога», то в случае ее неизменного направления при проезде перекрестков и отсутствия на них повторяющегося данного дорожного знака главенство этой дороги не отменяется. Иными словами, отсутствие повторяющегося дорожного знака 2.3 «Главная дорога» не ограничивает зону действия этого дорожного знака ближайшим перекрестком в случае неизменного направления главной дороги при проезде перекрестка и судебным автотехническим экспертам следует учитывать это обстоятельство в процессе проведения исследований.

ОСОБЛИВОСТІ ЕКСПЕРТНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ОБСТАВИН ДОРОЖНЬО-ТРАНСПОРТНОЇ ПРИГОДИ НА ПЕРЕХРЕСТЯХ ІЗ ГОЛОВНОЮ ДОРОГОЮ

В. М. Ковкін, В. О. Варлахов

Викладено проблеми, що виникають у судовій автотехнічній експертизі при оцінюванні дій водіїв в умовах перехресних зіткнень транспортних засобів на нерегульованих перехрестях.

PECULIARITIES OF EXPERT EXAMINATION OF TRAFFIC ACCIDENTS CIRCUMSTANCES AT THE CROSSROADS WITH A MAJOR ROAD

V. N. Kovkin, V. A. Varlakhov

The article presents problems connected with forensic autotechnical examination involving drivers' action assessment in vehicle crossroad collisions at unregulated crossroads.

УДК 343.346.24

П. Н. Хоробрых, старший научный сотрудник Харьковского НИИСЭ,
А. А. Казаров, судебный эксперт Харьковского НИИСЭ,
Е. Н. Хоробрых, судебный эксперт Харьковского НИИСЭ

ПРОБЛЕМЫ, ВОЗНИКАЮЩИЕ ПРИ ПРОВЕДЕНИИ АВТОТЕХНИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ МОТОТРАНСПОРТНЫХ СРЕДСТВ ИНОСТРАННОГО ПРОИЗВОДСТВА

Изложены проблемы, возникающие при проведении судебной автотехнической экспертизы, в которой необходимо проводить расчеты, связанные с величиной остановочного пути мототранспортного средства иностранного производства, временем его движения в заторможенном состоянии и др.

В настоящее время на дорогах нашей страны появляется все больше и больше участников дорожного движения, которые передвигаются на мототранспортных средствах иностранного производства (МТС ИП). При этом

оценки и значимости. Знание характера изменений признаков почерка, наступающих в случае письма на непривычном материале – салфетке, позволит эксперту успешно решать поставленные перед ним идентификационные и диагностические задачи.

ПРО ЗМІНУ ОЗНАК ПОЧЕРКУ ПРИ ПИСЬМІ НА НЕЗВИЧНІЙ ПОВЕРХНІ

Д. І. Гайдамакіна, О. В. Максюк

Розглянуто результати експерименту з дослідження рукописних записів, виконаних звичним пишучим приладом (кульковою ручкою) на незвичній поверхні (серветці), та проаналізовано зміни загальних ознак почерку, які з'являються внаслідок такого виконання.

ON THE CHANGES IN THE FEATURES OF HANDWRITING WHILE WRITING ON AN UNCONVENTIONAL SURFACE

D. I. Gaidamakina, E. V. Maksuk

The article provides findings of the experiment studying handwritten inscriptions made with a conventional writing supply (ballpoint pen) on an unconventional surface (a napkin) and analyzes changes in general features of the handwriting revealed in this particular setting.

УДК 343.148.4

Є. В. Ковкіна, судовий експерт Харківського НДІСЕ,
О. М. Смоліна, судовий експерт Харківського НДІСЕ,
Л. О. Грінченко, судовий експерт Харківського НДІСЕ

ЗАКОНОМІРНОСТІ ЗМІН ЗАГАЛЬНИХ І ОКРЕМИХ ОЗНАК ПОЧЕРКУ ПРИ ВИКОНАННІ РУКОПИСНИХ ЗАПИСІВ МАСЛЯНОЮ КРЕЙДОЮ НА ТКАНИНІ ТА ШПАЛЕРАХ

Розглянуто питання стійкості загальних і окремих ознак почерку при виконанні рукописних записів масляною крейдою на тканині та шпалерах. Виокремлено діагностичні ознаки, які характерно проявляються при зазначених видах незвичних умов виконання рукописних записів.

Основним завданням дослідження почерку або підписів є ідентифікація конкретного виконавця. Такі властивості почерку, як індивідуальність і стійкість, надають можливість реалізувати це завдання. Індивідуальність почерку вказує на його своєрідність, яка містить сукупність особливостей, притаманних почерку лише одній особі і є відмінною від інших. Незважаючи на причини, які викликають зміни почерку, система рухів (їх стереотипність) у цілому залишається відносно стійкою. У зв'язку з цим зберігання та відтворення особливостей почерку навіть при виконанні

рукописів у різних умовах відображують ознаки звичного почерку виконавця, що дає змогу його ідентифікувати. Саме завдяки наявності незмінних ознак дослідження почерку та підписів, виконаних на незвичному матеріалі незвичними пишучими приладами, базується на загальних положеннях методики почеркознавчого дослідження.

Разом з цим при дослідженні зазначених об'єктів є особливості, пов'язані головним чином із вивченням і оцінюванням насамперед діагностичних ознак. Це визначає необхідність вирішення низки додаткових питань, які не виникають при дослідженні звичного почерку, а саме визначення: ступеня зміни й збереження ознак, впливу одних ознак на зміну інших.

Отже, проблема стійкості ознак почерку під час використання незвичних пишучих приладів на незвичних матеріалах на сьогодні є досить актуальною. В. В. Липовський підкреслював, що теоретичні дані в почеркознавстві стосовно стійкості ознак підпису недостатньо повно висвітлені та потребують подальших уточнень і підтверджень експериментальними даними¹.

Питання стійкості ознак почерку та підписів при використанні незвичних матеріалів присвячені роботи Г. В. Рожкової², В. В. Томіліна³, Н. С. Вольвач⁴ та ін. Але й донині є потреба в наявності методик щодо дослідження текстів і підписів у незвичних умовах. Важливо розмежовувати вплив на ознаки підписів і почерку таких видів матеріалу, як дошка, фанера, тканина, полотно, і таких пишучих приладів, як пензель, цвяхи, олівець та ін.

Інформаційне поле почерку є достатньо великим. З одного боку, почерк є носієм інформації про особу, яка пише, – це використовується для вирішення ідентифікаційних завдань з метою встановлення конкретного виконавця почеркового об'єкта. З другого боку, у ньому відображуються як психофізіологічні якості особи, котра писала, так і умови, у яких відбувався процес письма. Тобто, почерк містить своєрідно закодовану інформацію про особистість людини, обставини написання та умови виконання рукопису.

Отже, крім ідентифікаційних, експерт-почеркознавець вирішує й діагностичні завдання. Повне та обґрунтоване діагностичне дослідження включає обов'язкове вирішення таких підзавдань: розпізнавання незвичності письма в досліджуваному документі; установлення факту наявності (відсутності) тотожності виконавця досліджуваного рукопису та зразків; визначення тимчасового чи постійного характеру незвичності письма; розпізнавання виду «збиваючих» факторів (природні або штучні); розпізнавання певної групи «збиваючих» факторів або конкретної причини, яка вплинула на змінення ознак почерку чи підписів.

На сьогодні діагностичні дослідження виділено в самостійний напрямок, розроблені та постійно вдосконалюються основні положення теорії та ме-

¹ Див., напр.: *Липовский В. В. Устойчивость признаков подписи* / В. В. Липовский // Криминалистика и судебная экспертиза. — К., 1965. — С. 123–129.

² Див.: *Рожкова Г. В. К вопросу об устойчивости признаков почерка при письме на деревянной поверхности* / Г. В. Рожкова // Криминалистика и судебная экспертиза. — К., 1965. — С. 151–155.

³ Див.: *Томилин В. В. Основы судебно-медицинской экспертизы письма* / В. В. Томилин. — М.: Медицина, 1974. — С. 51–52.

⁴ Див.: *Вольвач Н. С. К вопросу о влиянии свойств пишущего прибора на признаки почерка* / Н. С. Вольвач // Рефераты докл. объедин. науч. конф. — К., 1956. — С. 19–20.

тодика почеркознавчої діагностики. Можливість вирішення діагностичних завдань експериментально доведено на основі вивчення низки почеркових об'єктів: рукописних текстів великого та середнього обсягу, текстів з високим ступенем виробленості почерку, підписів.

У Харківському НДІСЕ в рамках виконання наукової теми проведено експеримент щодо виявлення стійкості ознак почерку під час написання тексту та підписів за допомогою незвичних пишучих приладів на незвичних поверхнях: м'яких і твердих (пензликом фарбою на тканині, олівцем на картонній коробці, губною помадою на склі, сірником на коробці з сірниками, фломастером на тканині та ін.). Під час експериментальних досліджень застосовувався факторний науковий експеримент, при якому стереотипність звичних умов письма порушувалася змінами двох факторів одразу (пишучого приладу та поверхні, на якій виконувалися записи).

Фактичний матеріал відбирався в осіб, які мають почерк високого ступеня виробленості. Як порівняльний матеріал досліджувалися вільні зразки почерку та експериментальні, виконані в аналогічних умовах. Під час опрацювання експериментального масиву увага зверталася на всі ознаки почерку (ознаки будови почерку, загальні й окремі ознаки в усіх без винятку буквах).

Обґрунтування отриманих даних показало, що більшість загальних і окремих ознак у почерках, виконаних у незвичних умовах, зазнають змін. Близько 20 % зібраного фактичного матеріалу було написано стилізованими рухами з наслідуванням друкованих літер, у той час, коли експериментальні та вільні зразки цих осіб виконані у звичних умовах скорописом. Найбільше такий перехід на виконання стилізованими рухами проявився під час написання рукописних записів пензликом акварельною фарбою на тканині (рис. 1, 2). Це зумовлено дією незвичних умов виконання, тобто серед осіб, у яких відбиралися експериментальні зразки рукописних записів, виникли певні труднощі, спровоковані впливом незвичних приладів і поверхні.

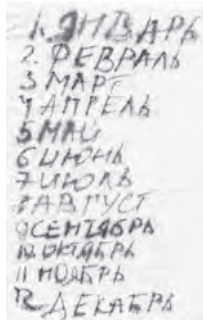

Рис. 1. Загальний вид експериментального рукописного запису, виконаний пензликом акварельною фарбою на тканині

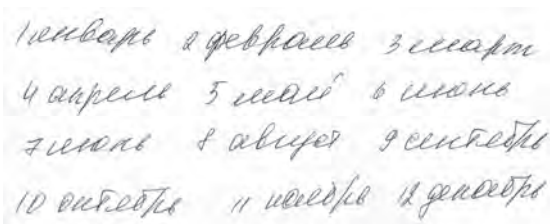

Рис. 2. Загальний вид експериментального рукописного запису, виконаний тією самою особою капілярною ручкою на стандартному аркуші паперу

Оскільки наведені записи між собою є незіставним порівняльним матеріалом при проведенні почеркознавчого дослідження, експертному аналізу підлягали лише ті експериментальні зразки, які були виконані ско-рописом.

Експерти-почеркознавці під час проведення експерименту відібрали 30 експериментальних зразків почерку, виконаних на тканині масляною крейдою, і 30 зразків, виконаних масляною крейдою на шпалерах.

Особливості рукописних записів, виконаних на тканині масляною крейдою. Письмо на льняній і будь-якій іншій тканині масляною крейдою ускладнюється тим, що цей пишучий прилад незвичний за формою та незручний для тримання його в руці. При торканні масляною крейдою тканини відбувається тертя, яке заважає вільно здійснювати рухи та не дає можливості пишучому добре утримувати тканину (чим менше розмір тканини, тим важче це зробити). При порівнянні з письмом у звичайних умовах спостерігається такий прояв загальних ознак (рис. 3, 4):

- уповільнення темпу (експериментальні рукописні записи було викона-но в середньому темпі або середньому темпі з елементами уповільнення);

- зниження координації рухів першої групи, що проявляється в кутаєстості в дугоподібних штрихах; зниження струнності та чіткості почерку; зв'язність рухів знижується або зовсім зникає (що свідчить про досить складну взаємодію поверхні з пишучим приладом);

- порушення координації рухів другої групи, про що свідчать нерівномірність розміру письмових знаків, розгону та розстановки;

- розподіл зусиль (натиск) особливо не змінюється, але в окремих штрихах дещо послаблюється.

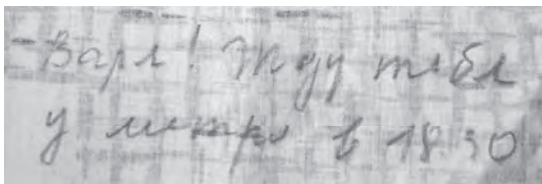

Рис. 3. Рукописний запис, виконаний масляною крейдою на льняній тканині

Рис. 4. Рукописний запис, виконаний тією самою особою капілярною ручкою на стандартному аркуші паперу

При порівнянні окремих почеркових ознак іноді можливо спостерігати спрощення письмових знаків, а саме: виконання деяких букв з наслідуванням друкованому шрифту (букви «В», «т»), спрощення за рахунок утрати частини елемента (букви «я», «у», «д»); змінення форми рухів при з'єднанні букв і їх елементів: з петльової на зворотно-прямолінійну (у буквах «л», «м», «н»),

з петлевої на кутасту (у буквах «а», «В»); зміни виду з'єднання рухів: зі злитного на прилеглий або зі злитного на інтервальний (букви «р», «д»), зміни протяжності рухів по вертикалі при виконанні окремих письмових знаків (майже всі букви). Але в цілому окремі ознаки почерку суттєво не змінюються та при достатній кількості порівняльного почеркового матеріалу можна виявити індивідуальний комплекс ознак для ідентифікації виконавця рукописних записів.

Особливості рукописних записів, виконаних масляною крейдою на шпалерах. Письмо масляною крейдою на шпалерах має свої особливості, оскільки в шпалер шорстка поверхня й пишучий прилад зустрічає на своєму шляху перепони у вигляді нерівностей матеріалу.

Слід звернути увагу на те, що одразу знижується автоматизм і підвищується контроль пишучого за рухами, які стають більш розбірливими й спрощеними. При порівнянні з письмом у звичайних умовах спостерігається такий прояв загальних ознак (рис. 5, 6):

Рис. 5. Рукописний запис, виконаний масляною крейдою на шпалерах

Рис. 6. Рукописний запис, виконаний тією самою особою капілярною ручкою на стандартному аркуші паперу

— зниження темпу письма (середній з елементами уповільненості, а також навіть повільний);

— зниження координації рухів першої групи, що проявляється в кутастості при написанні дугоподібних штрихів і елементів букв, зламах у прямолінійних штрихах;

— зв'язність рухів при виконанні букв: найчастіше вона знижується на малу, а іноді спостерігається її відсутність;

— розмір письмових знаків значно збільшується, але в цілому розгін, розстановка зберігають свою пропорційну залежність, тобто лишаються незмінними (якщо це не пов'язано із незвичними умовами виконання, викликаними обмеженим розміром незвичного матеріалу, на якому зроблено запис);

— зазнає деяких змін нахил, який може змінюватися з правого на лівий: від вертикального до правого. Натиск збільшується за рахунок перерозподілу зусиль у процесі письма на незвичному матеріалі.

Що стосується окремих ознак, то в деяких випадках спостерігаються зміни будови рухів окремих письмових знаків за рахунок виконання їх стилізованими рухами із наслідуванням печатному шрифту; зміни форми рухів за рахунок заміни петель, півовалів – на прямолінійні, кутасті штрихи; зміни виду з'єднання рухів елементів письмових знаків – зі злитого на прилеглий.

Виявити в разі виконання запису масляною крейдою на шпалерах індивідуальний комплекс ознак для ідентифікації виконавця досить важко,

але можливо, якщо надати експерту велику кількість вільних, експериментальних зразків почерку (букв і цифр), виконаних як скорописом, так і стилізованими рухами. Особливу увагу при ідентифікації таких об'єктів треба звертати на експериментальні зразки, які слід відбирати в умовах, аналогічних тим, у яких виконані досліджувані об'єкти.

За результатами експериментальних досліджень, проведених у Харківському НДІСЕ, розроблено класифікації «збиваючих» факторів, діагностичних ознак та їх комплексів, характерних для тієї чи іншої групи негативних впливів, виділено та систематизовано ознаки почерку, які найбільш піддаються змінам у незвичних умовах письма, і також звернено увагу на ті ознаки, що залишаються незмінними або ж змінюються незначно, для різних груп «збиваючих» факторів.

ЗАКОНОМЕРНОСТИ ИЗМЕНЕНИИ ОБЩИХ И ЧАСТНЫХ ПРИЗНАКОВ ПОЧЕРКА ПРИ ВЫПОЛНЕНИИ РУКОПИСНЫХ ЗАПИСЕЙ МАСЛЯНЫМИ МЕЛКАМИ НА ТКАНИ И ОБОЯХ

Е. В. Ковкина, О. М. Смолина, Л. А. Гриненко

Рассмотрены вопросы устойчивости общих и частных признаков почерка при выполнении рукописных записей масляными мелками на ткани и обоях. Выделены диагностические признаки, характерно проявляющиеся при указанных видах непривычных условий выполнения рукописных записей.

THE REGULARITIES IN CHANGES OF GENERAL AND SPECIFIC FEATURES OF THE HANDWRITING WHILE PRODUCING HANDWRITTEN INSCRIPTIONS WITH OIL CHALK ON FABRIC AND WALLPAPERS

Y. V. Kovkina, O. M. Smolina, L. O. Grinenko

The article deals with the issues of general and specific features stability of the handwriting while producing handwritten inscriptions with oil chalk on fabric and wallpapers and points out diagnostic feature that are typically revealed in these particular cases of setting handwritten inscriptions in unconventional conditions.

УДК 343.148.4:003.33

І. В. Костів, судовий експерт Львівського
НДІСЕ

ПОЧЕРКОЗНАВЧІ ДОСЛІДЖЕННЯ РУКОПИСНИХ ЗАПИСІВ І ПІДПИСІВ, ВИКОНАНИХ ІНДОЄВРОПЕЙСЬКОЮ ГРУПОЮ МОВ, ЗОКРЕМА ПЕРСЬКОЮ МОВОЮ

Розглянуто особливості перських рукописних записів і підписів. Важливу роль для проведення судово-почеркознавчої експертизи відіграють перський алфавіт, шрифти письма, діалекти, запозичення з інших мов. Надано

СУДОВА БАЛІСТИЧНА ЕКСПЕРТИЗА

УДК 343.983.22

І. М. Козаченко, доцент кафедри судово-медичної експертизи Харківської медичної академії післядипломної освіти, кандидат медичних наук

ЗАСТОСУВАННЯ РЕНТГЕНОФЛУОРЕСЦЕНТНОГО СПЕКТРАЛЬНОГО АНАЛІЗУ ПРИ ВИЗНАЧЕННІ ВИДУ ТА МАРКИ СНАРЯДІВ ДО ПНЕВМАТИЧНОЇ ЗБРОЇ

Виконано рентгенофлуоресцентний спектральний якісний і кількісний аналіз (РФСА) елементного складу 13 зразків снарядів до пневматичної зброї вітчизняного та іноземного виробництва. Установлено, що снаряди різних марок схожі між собою за основним елементом, з якого вони виготовлені, однак відрізняються один від одного наявністю, кількістю й масовою часткою домішок інших елементів, що входять до їхнього складу. Застосування РФСА є перспективним при визначенні за елементним складом виду та марки снарядів до пневматичної зброї, особливо в разі виразної їх деформації чи руйнування. Цей метод також суттєво розширює можливості порівняльного дослідження снарядів і слідів, які вони залишають на об'єктах судово-медичної та криміналістичної експертизи.

Рентгенологічні методи здавна використовуються в судовій експертизі для дослідження різних об'єктів¹. Одним з них є рентгенофлуоресцентний спектральний аналіз (РФСА)² – метод аналізу спектрів флуоресценції елементів, випромінених при адсорбції високоенергетичного випромінювання. Принцип методу полягає в тому, що атоми досліджуваного об'єкта збуджуються рентгенівським, гамма або іонізуючим випромінюванням. При взаємодії атомів речовини з високоенергетичним випромінюванням електрони, близькі до ядра атома, вибиваються із своїх орбіталей. При цьому електрони з вищих енергетичних орбіталей посідають їх місце, виділяючи при цьому фотони – характеристичне флуоресцентне випромінювання, тобто відбувається емісія випромінювання з меншою енергією за поглинену.

¹ Див.: Киричинский Б. Р. Судебная радиология (рентгено- и радиологические методы исследования вещественных доказательств) / Б. Р. Киричинский. — К. : Наук. думка, 1969. — 260 с.; Буров С. А. Рентгенология в судебной медицине / С. А. Буров, В. Д. Резников. — Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1975. — 288 с.

² У спеціальній літературі можна зустріти й інші назви: рентгенофлуоресцентний аналіз (РФА), рентгеноспектральний флуоресцентний аналіз (РСФА), рентгенофлуоресцентна спектроскопія (англ. X-ray fluorescence spectroscopy, XRF), хоча йдеться про один і той самий метод.

За допомогою різноманітних детекторів (PIN diode, Si(Li) та ін.) реєструють спектр флуоресценції. За положенням максимумів у спектрі випромінювання можна провести якісний елементний аналіз такого спектру флуоресценції, а за їх величиною, використавши еталонні зразки, зробити кількісний аналіз. Метод РФСА має високу чутливість і точність, що дозволяє проводити якісний і кількісний аналіз усіх хімічних елементів, які входять до складу речовини, від фтору до урану, до того ж без будь-якої зміни об'єкта. Для реалізації РФСА промисловість різних країн виробляє численні прилади, серед яких вітчизняні аналізатори ЕКОЛОГ серії EXPERT, які, крім визначення в об'єкті якісного складу хімічних елементів, вимірюють їх масові частки.

Відомо, що вогнестрільні та пневмострільні ушкодження є схожими між собою за деякими морфологічними особливостями: наявністю у вхідних отворів дефекту тканини, поясків забруднення, металізування, штанц-марки тощо¹.

Одним із важливих діагностичних завдань дослідження означених ушкоджень є виявлення металів та інших елементів, які входять до складу снаряда та продуктів пострілу (кіптява, порошинки, металеві частинки тощо). Останнім часом при дослідженні вогнестрільних ушкоджень для цього застосовують рентгеноспектральний флуоресцентний аналіз (РСФА)².

Уявляється, що РСФА може бути використаний і при дослідженні пневмострільних ушкоджень, оскільки снаряди до пневматичної зброї містять різні метали та інші хімічні елементи, сліди яких залишаються на перешкодах³, і які раніше виявлялись іншими методами⁴. Склад сплавів дев'яти

¹ Див.: *Зелинский С. А.* Судебно-медицинская оценка повреждений, причиненных из пневматического оружия различными видами пуль (экспериментальное исследование) : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. мед. наук : спец. 14.00.24 «Судебная медицина» / С. А. Зеленский. — М., 2001. — 22 с.; *Попов В. Л.* Повреждения из пневматического оружия / В. Л. Попов, В. Б. Шигеев, Л. Е. Кузнецов // Судебно-медицинская баллистика. — СПб. : Гиппократ. — 2002. — С. 331–334.

² Див.: *Havel J.* Energie disperzní rentgenová fluorescenční spektrometrie – forenzní chemie metoda pro detekci reziduí kuličky kovu v střelnými ranami / J. Havel, K. Zelenka // Soud. Lek. — 2003, Apr. — № 48(2). — Р. 22–27; Привнесение химических элементов в трикотажные ткани в случаях применения травматического газового оружия с резиновыми пулями / [В. В. Пудовкин, А. В. Воронин, Р. Р. Мингалимов и др.] // Суд.-мед. эксперт. — 2007. — № 2. — С. 25–28.

³ Див.: *Козаченко І. М.* Перспективи використання рентгеноспектрального флуоресцентного аналізу при дослідженні пневмострільних ушкоджень об'єктів судово-медичної експертизи / І. М. Козаченко // 100 років українському лікарському товариству : матер. XIII конгресу Світової федерації українських лікарських товариств, Львів, 30 верес. – 30 жовт. 2010 р. — Львів; Київ; Чикаго : КПП Друкар, 2010. — С. 679–680.

⁴ Див.: Особенности наложений свинца и ружейной смазки в зависимости от расстояния выстрела из пневматической винтовки / [В. А. Татаренко, В. И. Манжела, Ю. В. Перелазный и др.] // Вопросы судебной медицины и экспертной практики : 3-й сб. науч. тр. — Донецк, 1994. — С. 27; *Шевчук Д. Ю.* Установление расстояния выстрела из пневматического пистолета марки МР-654К, снаряженного свинцовой дробью / Д. Ю. Шевчук, В. С. Келин, Ю. И. Бураго // Суд.-мед. эксперт. — 2005. — № 5. — С. 15–16.

марок свинцевих куль виробництва країн далекого зарубіжжя проаналізовано Ю. М. Столпером (цит. за В. Н. Трофимовим)¹. Метод, за яким проводилося дослідження, не вказано. Достовірно визначалися: основний метал сплаву або основа (свинець), лігатура, тобто різні домішки, що додаються до сплаву для надання твердості, «жорсткості», легкості тощо (сурма, олово, мідь, кремній) і так званий примол від форм (залізо, титан, нікель, хром). Дослідженням встановлено, що кулі різних виробників різняться між собою в основному залежно від кількості сурми, олова та кремнію: чим більше сурми, тим куля твердіше, чим більше кремнію, тим вона «жорсткіше», а чим більше олова, тим куля легша.

Таким чином, РФСА може стати в пригоді при дослідженні пневмострільних ушкоджень різних об'єктів судово-медичної та криміналістичної експертизи, оскільки цей метод дозволяє оперативнo й з високою точністю визначати елементний склад досліджуваного об'єкта, залишаючи його в незмінному стані.

Мета роботи – установити за допомогою РФСА можливість визначати наявність розбіжностей в елементному складі снарядів до пневмострільної зброї (ПЗ), що у подальшому дасть змогу визначити марку снаряда або групу схожих за складом снарядів за слідами на об'єктах судово-медичної та криміналістичної експертизи.

При проведенні дослідження використовувався програмно-аналітичний комплекс, до складу якого входять аналізатор елементного складу Expert 3XL (НВП «Інститут аналітичних методів контролю», Київ), призначений для вимірювання масових часток хімічних елементів в однорідних об'ємних пробах неруйнівним методом рентгенофлуоресцентного аналізу; керуючий персональний комп'ютер і принтер. Власне аналізатор Expert 3XL складається з блоку вимірювання (БВ) та блоку оброблення (БО) результатів.

Для дослідження використано 13 зразків поширених в Україні марок деяких снарядів до ПЗ вітчизняного та іноземного виробництва калібру 4,5 мм: кулі суцільнометалеві розширювальні ковпачкові² – ЛЮМАН Pointed pellets 0.57 g³, ЛЮМАН Pointed MC-4 0.65 g, ЛЮМАН Field Target 0.68 g, Scarabey DS 0.28 g, Scarabey DS 0.40 g (Україна); кулі суцільнометалеві розширювальні типу «діаболо» – Scarabey DS 0.62 g, Scarabey DS 0.75 g, Crosman Premier 0.68 g (США), Diabolo Standard (Чехія), Örneк, Ince (Туреччина); куля комбінована, що складається з пластикового піддону та металевого підкаліберного сердечника, – SCARABEY BULLETS SPECIAL (Україна); кулька монолітна ВВ з антикорозійним покриттям (Україна).

Для дослідження використовували снаряди з нових упаковок, придбаних у спеціалізованих зброярських торговельних закладах України. З кожної упаковки «наосліп» брали по 20 снарядів. Із пластикового піддона

¹ Див.: Трофимов В. Н. Пули для пневматического оружия : справочник / В. Н. Трофимов. — М. : Издат. Дом Рученькиных, 2005. — С. 65–66. — Серия «Охотник и рыболов». — ДАИРС, 1995.

² Див.: Козаченко І. М. Класифікація снарядів до пневматичної зброї / І. М. Козаченко // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики : зб. наук. праць. — Х. : Право, 2009. — Вип. 9. — С. 262–268.

³ Тут і далі назва марки снарядів наведена відповідно упаковці з додержанням мови та регістру.

комбінованої кулі SCARABEY BULLETS SPECIAL рукою вилучали металевий сердечник. Кожну деталь цієї кулі досліджували на аналізаторі окремо. Перед дослідженням елементного складу всі відібрані зразки снарядів зважували на аналітичних вагах Axis® серії AN з точністю до 0,0001 г. Фактичну масу досліджуваних снарядів наведено в табл. 1.

Таблиця 1

Технічні характеристики досліджуваних снарядів

Марка снарядів	Конструктивні особливості	Маса снарядів ($\bar{x}$) $n = 20$; $p < 0,05$
ЛЮМАН Pointed pellets 0.57 g	куля ковпачкова	$0,566 \pm 0,00387$
ЛЮМАН Pointed MC-4 0.65 g	– " –	$0,633 \pm 0,00392$
ЛЮМАН Field Target 0.68 g	– " –	$0,679 \pm 0,00369$
Scarabe DS 0.28 g	– " –	$0,283 \pm 0,0047$
Scarabe DS 0.40 g	– " –	$0,398 \pm 0,00271$
Scarabe DS 0.62 g	куля типа «діаболо»	$0,622 \pm 0,00794$
Scarabe DS 0.75 g	– " –	$0,743 \pm 0,00529$
SCARABEY BULLETS SPECIAL, у т. ч.: – сердечник – піддон	комбінована куля	$0,637 \pm 0,01624$ $0,581 \pm 0,00598$ $0,059 \pm 0,00298$
Crosman Premier 0.68 g	куля типа «діаболо»	$0,673 \pm 0,00343$
Diabolo Standard	– " –	$0,503 \pm 0,00721$
ÖrneK	– " –	$0,448 \pm 0,00332$
Ince	– " –	$0,475 \pm 0,01674$
Кулька BB	монолітна	$0,331 \pm 0,00455$

Для подальшого дослідження з 20-ти снарядів кожної марки відбирали по три зразки, маса яких не виходила за межі стандартного відхилення (σ) від середнього значення ($\bar{X}$) при довірчому інтервалі $p < 0,05$.

Відібрані зразки снарядів до ПЗ досліджували на аналізаторі Експерт 3XL за методикою енергодисперсійного рентгенофлуоресцентного елементного аналізу зі збудженням характеристичного випромінювання атомів проби фотонами гальмівного спектру малопотужної рентгенівської трубки та реєстрацією цього випромінювання напівпровідниковим детектором із термоелектричним охолодженням. Температура оточуючого повітря в приміщенні, де проводили дослідження, складала $+(20-22)^\circ\text{C}$, вологість – не вище 80 %. Досліджувані зразки поміщали у вимірювальну камеру БВ аналізатора на захисну плівку й закривали кришку. Зразки опромінювалися рентгенівським випромінюванням протягом 120 с при закритому фільтрі та без подачі гелію за таких умов: калібрувальний режим – 54-45-CAL, напруга – 45 кЕВ, ток 44–68 мкА. Реєстрацію спектру рентгенівської флуоресценції здійснювали за допомогою програмного забезпечення аналізатора Експерт 3XL. Параметри вимірювань і результати аналізу стосовно кожної групи, що складалася з трьох зразків

снарядів, надавалися у вигляді файла-звіту в src-форматі. Результати опрацьовано з використанням пакета статистичних програм Microsoft Office.

З урахуванням конструктивних особливостей досліджуваних зразків снарядів, а також якісних і кількісних характеристик елементів, що входять до їхнього складу, їх можна поділити на дві групи. До першої групи включено суцільнометалеві розширювальні кулі, у складі яких виявлено 13 елементів (табл. 2–3). Серед них основним (основою) є свинець (*Pb*), масова частка якого складає 98–99 %. Крім того, у цій групі знайдено ще 12 різних елементів, з яких 11 є домішками до сплавів (лігатуру), а один – залізо (*Fe*) є так званим примолом, що залишився на всіх кулях унаслідок контакту із прес-формою або вальцями під час їх виготовлення. Масова частка зазначених 12-ти елементів знаходиться у межах 0,023–1,26 %. Вид, кількість та масова частка елементів, що належать до лігатур, у складі різних марок куль неоднакова.

Таблиця 2

Елементний склад суцільнометалевих снарядів

Марка снаряда	Масова частка елемента в снаряді (%) та його призначення в сплаві ($X \pm \sigma$)						
	<i>Pb</i> ⁸²	<i>Cu</i> ²⁹	<i>Zn</i> ³⁰	<i>Ga</i> ³¹	<i>As</i> ³³	<i>Si</i> ³⁸	<i>Y</i> ³⁹
	Основа	Лігатура					
ЛЮМАН Pointed pellets 0.57 g	99,631 ± 0,03	–	–	–	–	–	0,215 ± 0,027
ЛЮМАН Pointed MC-4 0.65 g	99,598 ± 0,033	–	–	–	–	–	0,145 ± 0,028
ЛЮМАН Field Target 0.68 g	99,105 ± 0,082	–	–	–	0,248 ± 0,032	–	0,083 ± 0,027
Scarabey DS 0.28 g	98,899 ± 0,058	–	0,038 ± 0,006	–	–	–	0,134 ± 0,028
Scarabey DS 0.40 g	97,995 ± 0,066	0,035 ± 0,005	–	–	–	0,050 ± 0,009	0,175 ± 0,027
Scarabey DS 0.62 g	98,701 ± 0,059	–	–	0,056 ± 0,018	–	–	0,115 ± 0,028
Scarabey DS 0.75 g	98,450 ± 0,083	–	–	–	–	–	–
Crosman Premier 0.68 g	98,128 ± 0,084	–	–	–	–	0,033 ± 0,008	0,075 ± 0,026
Diabolo Standard	99,061 ± 0,086	–	–	–	0,105 ± 0,034	–	0,063 ± 0,028
Örnek	99,399 ± 0,074	0,024 ± 0,005	–	–	–	0,042 ± 0,009	0,161 ± 0,028
Ince	99,595 ± 0,03	0,044 ± 0,005	–	–	–	–	0,162 ± 0,027

Таблиця 3

Елементний склад суцільнометалевих снарядів

Марка снаряда	Масова частка елемента в снаряді (%) та його призначення в сплаві ($\bar{X} \pm \sigma$)					
	Лігатура					Примол
	Zr ⁴⁰	Sn ⁵⁰	Sb ⁵¹	Os ⁷⁵	Ir ⁷⁶	Fe ²⁵
ЛЮМАН Pointed pellets 0.57 g	–	–	–	–	–	0,154 ± 0,012
ЛЮМАН Pointed MC-4 0.65 g	0,039 ± 0,01	–	–	–	–	0,218 ± 0,014
ЛЮМАН Field Target 0.68 g	0,048 ± 0,009	–	–	–	0,352 ± 0,069	0,163 ± 0,012
Scarabey DS 0.28 g	0,038 ± 0,006	0,103 ± 0,033	0,671 ± 0,036	–	–	0,122 ± 0,011
Scarabey DS 0.40 g	–	0,141 ± 0,032	0,483 ± 0,05	–	–	0,121 ± 0,011
Scarabey DS 0.62 g	–	0,085 ± 0,031	0,968 ± 0,036	–	–	0,076 ± 0,011
Scarabey DS 0.75 g	0,041 ± 0,009	0,142 ± 0,03	0,736 ± 0,033	0,051 ± 0,024	0,475 ± 0,066	0,106 ± 0,011
Crosman Premier 0.68 g	–	–	1,26 ± 0,045	–	0,356 ± 0,066	0,148 ± 0,011
Diabolo Standard	–	–	–	0,091 ± 0,024	0,557 ± 0,069	0,122 ± 0,012
Örnek	–	–	–	–	0,231 ± 0,068	0,143 ± 0,011
Ince	–	–	–	–	–	0,2 ± 0,012

Як видно з табл. 2–3, ітрій (Y) присутній у всіх марках куль (за винятком Scarabey DS 0.75 g); іридій (Ir) та сурма (Sb) – у п'яти марках куль, причому сурма в кулі Crosman Premier 0.68 g і кулях Scarabey; олово (Sn) – у п'яти марках (усі Scarabey); мідь (Cu) та цирконій (Zr) – у чотирьох марках; стронцій (Sr) – у трьох марках; миш'як (As) і осмій (Os) – у двох марках; цинк (Zn) та галій (Ga) – по одному елементу в кулях марки Scarabey (DS 0.28 g і DS 0.62 g відповідно).

До другої групи снарядів увійшли комбінована куля SCARABEY BULLETS SPECIAL і кулька монолітна BB (табл. 4–5).

У складі сердечника згаданої комбінованої кулі виявлено п'ять елементів, у т. ч. близько 59 % міді (Cu) і 40 % цинку (Zn), які входять до основи сердечника – латуні, лігатур – свинцю (Pb) та нікелю (Ni), а також примолу – заліза (Fe). Пластиковий піддон комбінованої пулі складається з 15-ти елементів, з яких до основи належать хлор (Cl) і кальцій (Ca) у кількості 58,9 % і 29,7 % відповідно. Наявність міді (Cu), цинку (Zn) та заліза (Fe) є наслідком контакту піддона із

Таблиця 4

Елементний склад кулі SCARABEY BULLETS SPECIAL та кульки BB

Призначення елемента	Масова частка елемента в снаряді (%) та його призначення ($\bar{X} \pm \sigma$)								
	Cl ¹⁷	Ca ²⁰	Cr ²⁴	Mn ²⁵	Fe ²⁶	Ni ²⁸	Cu ²⁹	Zn ³⁰	As ³³
SCARABEY BULLETS SPECIAL (сердечник)									
основа	–	–	–	–	–	–	58,857 ± 0,053	39,632 ± 0,052	–
лігатура	–	–	–	–	–	0,024 ± 0,006	–	–	–
примол	–	–	–	–	0,118 ± 0,007	–	–	–	–
SCARABEY BULLETS SPECIAL (піддон)									
основа	58,871 ± 0,338	29,729 ± 0,289	–	–	–	–	–	–	–
лігатура	–	–	0,115 ± 0,003	–	–	–	–	–	0,045 ± 0,008
примол	–	–	–	–	0,132 ± 0,006	–	0,996 ± 0,011	1,317 ± 0,013	–
Кулька BB									
основа	–	–	–	–	81,416 ± 0,051	–	18,369 ± 0,049	–	–
лігатура	–	–	0,031 ± 0,007	0,167 ± 0,013	–	–	–	–	–

Таблиця 5

Елементний склад кулі SCARABEY BULLETS SPECIAL

Призначення елемента	Масова частка елемента в снаряді (%) та його призначення ($\bar{X} \pm \sigma$)							
	Sr ³⁸	Y ³⁹	Cd ⁴⁸	Sn ⁵⁰	Sb ⁵¹	I ⁵³	Os ⁷⁶	Pb ⁸²
SCARABEY BULLETS SPECIAL (сердечник)								
основа	–	–	–	–	–	–	–	–
лігатура	–	–	–	–	–	–	–	1,369 ± 0,02
SCARABEY BULLETS SPECIAL (піддон)								
основа	–	–	–	–	–	–	–	–
лігатура	0,115 ± 0,003	0,04 ± 0,004	0,027 ± 0,007	0,085 ± 0,008	0,496 ± 0,013	0,077 ± 0,018	0,255 ± 0,013	7,814 ± 0,062

сердечником, а інші 10 елементів є лігатурою, що використана при виготовленні матеріалу піддона. При аналізі складу кульки ВВ встановлено чотири елементи, серед яких понад 81 % заліза (Fe), що є основою сталі, з якої виробляється цей снаряд, а також мідь (Cu) у кількості понад 18 %, яка входить до складу антикорозійного покриття кульки ВВ і може вважатися другим основним елементом цього снаряда. Два інші елементи – хром (Cr) та марганець (Mn) являють собою лігатури, що використовуються при виробництві сталі.

Результати дослідження дають підстави констатувати, що снаряди до ПЗ різних марок схожі між собою за якісними та кількісними параметрами основного елемента, з якого їх виготовлено. Однак ті самі снаряди відрізняються один від одного наявністю, кількістю та масовою часткою інших елементів, що входять до складу домішок до сплавів металів (лігатури), або залишилися на снаряді під час його виготовлення (примол), або є наслідком контакту між деталями комбінованих снарядів. Результати дослідження дають підстави вважати перспективним застосування РФСА для визначення виду та марки снаряда або групи схожих за елементним складом снарядів до ПЗ, особливо в разі їх виразної деформації чи руйнування, за умови створення відповідної бази даних, яка б містила відомості щодо елементного складу найбільш поширених марок цих снарядів. Крім того, цей метод значно розширює можливості порівняльного дослідження елементного складу снарядів і слідів, які вони залишають на об'єктах судово-медичної та криміналістичної експертизи.

ПРИМЕНЕНИЕ РЕНТГЕНОФЛУОРЕСЦЕНТНОГО СПЕКТРАЛЬНОГО АНАЛИЗА ПРИ ОПРЕДЕЛЕНИЕ ВИДА И МАРКИ СНАРЯДОВ К ПНЕВМАТИЧЕСКОМУ ОРУЖИЮ

И. Н. Козаченко

Выполнен рентгенофлуоресцентный спектральный качественный и количественный анализ (РФСА) элементного состава 13 образцов снарядов для пневматического оружия отечественного и иностранного производства. Установлено, что снаряды различных марок сходны между собой по основному элементу, из которого они изготовлены, однако отличаются друг от друга наличием, количеством и массовой долей примесей других элементов, входящих в их состав. Применение РФСА является перспективным при определении по элементному составу вида и марки снарядов для пневматического оружия, особенно в случае их выраженной деформации или разрушения. Этот метод также значительно расширяет возможности сравнительного исследования снарядов и следов, которые они оставляют на объектах судебно-медицинской и криминалистической экспертизы.

THE APPLICATION OF X-RAY FLUORESCENCE SPECTRAL ANALYSIS IN DETERMINING THE TYPE AND BRAND OF PROJECTILES FOR AIR GUNS

I. M. Kozachenko

The article presents findings of the quantitative and qualitative x-ray fluorescence spectral analysis of the elemental composition in 13 samples of projectiles for air guns, produced both in the country and abroad. The study shows that the projectiles of different brands are similar in the basic element they are produced of but they differ from one another by the presence, number and mass fraction of other elements admixtures in their composition. The use of this

analysis can be productive when determining the type and brand of projectiles for air guns by their elemental composition, especially when this projectiles is clearly deformed or ruined. This method substantially increases the application of comparative examination of the projectiles and marks they leave on the objects in forensic medical and criminalistic examination.

УДК 343.983.22

А. В. Коломийцев, ведущий научный сотрудник Харьковского НИИСЭ, кандидат технических наук

БАЛЛИСТИЧЕСКИЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ ПНЕВМАТИЧЕСКОЙ ВИНТОВКИ CRICKET КАЛИБРА 5,5 ММ

На основе результатов экспериментальных исследований представлены данные о баллистических характеристиках и поражающих свойствах пуль, отстрелянных из пневматической РСР винтовки Cricket калибра 5,5 мм.

Исследованию пневматического оружия калибра 4,5 мм в настоящее время посвящено большое количество научных работ в области как судебной медицины, так и судебной баллистики¹. При этом криминалистическому исследованию пневматического оружия калибра 5,5 мм уделяется недостаточно внимания, хотя по своей эффективности действия по цели (биологическому объекту) оно соизмеримо с малокалиберным огнестрельным оружием калибра 5,6 мм. По этим причинам указанное пневматическое оружие является объектом разрешительной системы МВД Украины и не имеет столь широкого распространения среди населения, как пневматическое оружие калибра 4,5 мм.

Соизмеримость калибров огнестрельного оружия, для стрельбы из которого применяются патроны кольцевого воспламенения .22 Short, .22 Long Rifle или .22 WMR, и пневматического оружия калибра 5,5 мм при определенных условиях (отсутствии в раневом канале или в повреждении самого поражающего элемента), может привести к неверной диагностике примененного оружия и дистанции стрельбы. Особое значение это приобретает при криминалистическом исследовании повреждений материальных объектов, а также судебно-медицинском исследовании ранений, причиненных при стрельбе с близких дистанций.

С целью исследования баллистических характеристик и особенностей поражающих свойств пуль, выстреленных из пневматического оружия калибра 5,5 мм, в Харьковском НИИСЭ проводились натурные испытания пневматической РСР (с предварительной накаткой) винтовки Cricket (рис. 1 а, б) и пуль Jumbo Heavy Diabolo (рис. 2).

¹ См.: Зеленский С. А. Судебно-медицинская оценка повреждений, причиненных из пневматического оружия различными видами пуль (экспериментальное исследование) : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. мед. наук : спец. 14.00.24 «Судебная медицина» / С. А. Зеленский. — М., 2001. — 22 с.; Иванов А. А. Методические и технико-криминалистические основы исследования современного пневматического оружия : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / А. А. Иванов. — Волгоград, 2005. — 196 с.; Козаченко І. М. Судово-медична діагностика ушкоджень із пневматичної зброї на сучасному етапі / І. М. Козаченко // Укр. суд.-мед. вісн. — 2008. — № 1. — С. 23–27.

пы объясняются существованием и целенаправленной деятельностью (действиями) другой социальной группы?

— Имеются ли в представленном тексте высказывания, содержащие положительные оценки, восхваление геноцида, депортации, репрессий? Если да, то в отношении кого они направлены?

— Имеются ли в представленных текстах высказывания, содержащие негативные уничижительные оценки личности как представителя какой-либо социальной группы? Если да, то какой конкретно?

Приведенный примерный перечень типовых вопросов представляется нам наиболее приемлемым с правовой и лингвистической точек зрения. Важно уделять внимание правильной формулировке вопросов эксперту, поскольку именно они определяют объем и пределы экспертного задания в соответствии с целями расследования.

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУЛЮВАННЯ ПИТАНЬ СУДОВОЇ ЛІНГВІСТИЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ В СПРАВАХ ПРО ЕКСТРЕМІЗМ

М. Л. Подкати́ліна, О. І. Галяш́іна

Розглянуто проблеми, які виникають при призначенні судових експертиз і формулюванні завдання (питань) експерту в справах про словесний екстремізм. Наведено перелік питань, що належать до компетенції експерта-лінгвіста.

PECULIARITIES IN FORMULATION OF QUESTIONS FOR FORENSIC LINGUISTIC EXAMINATIONS IN CASES INVOLVING EXTRIMISM

M. L. Podkatilina, E. I. Galyashina

The article deals with the problems connected with forensic examinations and formulation of tasks (questions) for the expert in cases involving verbal extremism and provides a list of questions relating to the competence of linguistic experts.

УДК 343.148.4

О. М. Кравченко, судовий експерт Сумського відділення Харківського НДІСЕ

«КАРТИНА СВІТУ», ЇЇ РОЛЬ У ФОРМУВАННІ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИХ НАВИЧОК ОСОБИСТОСТІ, ЩО ВІДОБРАЖАЮТЬСЯ В ПИСЕМНОМУ МОВЛЕННІ

Розглянуто специфіку й тенденції формування поняття «картина світу». Акцентовано увагу на розгляді ролі картини світу у формуванні інтелектуальних навичок особистості, що відображаються в писемному мовленні.

Глобалізаційні процеси в сучасному українському суспільстві набувають майже всеохоплюючого характеру: змін зазнають не тільки якості і темп

життя, а й свідомість людини, отже, і комунікаційний простір, а з ним мова як засіб комунікації. Змінюється мовна особистість як носій генетичного мовного коду, встатого на підсвідомому рівні, а вже потім удосконаленого (чи знищеного) у процесі пізнання світу. На сучасному етапі проблему мовної особистості активно розробляє ряд як зарубіжних, так і вітчизняних учених. Мовну особистість досліджують у вимірах, де вона постає як багаторівнева функціональна система, що відображає володіння мовою й мовленням індивіда на рівні активного та творчого осягнення дійсності.

Поняття «мовна особистість» є багатограним, існують різні підходи до його визначення. Розширити знання про мовну особистість допоможе розгляд її структури, що досліджувалася різними вченими. Структура мовної особистості, її своєрідна функціональна модель ґрунтовно розроблені Ю. М. Карауловим. Під мовною особистістю він розуміє сукупність здібностей і характеристик людини, які зумовлюють створення й сприйняття нею текстів. Мовна особистість розглядається як така, що володіє системою мови, а також належить певній історичній національній культурі.

Ю. М. Караулов запропонував трирівневу модель мовної особистості, окресливши такі рівні:

1) нульовий рівень – вербально-семантичний рівень або внутрішній лексикон особистості, поданий у мовній свідомості у вигляді мікросистем (лексико-семантичних груп, граматичних засобів, словосполучень і речень). Це рівень повсякденної мови;

2) перший рівень, або лінгво-когнітивний, поданий тезаурусом особистості (поняття, слова-символи, образи, уривки фраз);

3) мотиваційно-прагматичний рівень, або рівень діяльнісно-комунікативних потреб, визначається лексиконом особистості, її пізнавальною діяльністю, інтелектуальною сферою, інтересами, мотивами. Саме цей рівень визначає встановлення відповідних умов реального спілкування, моделювання в межах мовленнєвих і мовних потреб суб'єктів спілкування ситуацій спільної пізнавальної діяльності¹.

Такий підхід передбачає наявність на кожному рівні певних уживаних концептів, характерних для конкретної мовної особистості. Засвоєні індивідом упродовж життя слова є елементами формування картин світу шляхом утворення своєрідних структурно-смыслових згустків – концептів. Під концептом розуміють витворене у свідомості людини поняття про складові реального й уявного світу, виражене за допомогою мови, пов'язане з мотивами мовлення й комунікативними намірами учасників спілкування. Дослідження саме таких концептів і правил їх поєднання (або відповідно порушення певних правил, законів логіки), які індивідуалізують мовну особистість та відтворюють її бачення картини світу, можна взяти за основу визначення інтелектуальних навичок письма при проведенні авторознавчої експертизи. Із наведеного постають нові питання: яким чином інтелектуальні навички письма пов'язані із таким поняттям, як «картина світу», та яке місце

¹ Див.: Караулов Ю. Н. Русский язык и языковая личность / Ю. Н. Караулов. — М. : Наука, 1987. — С. 123.

посідає той чи інший концепт у мовній картині світу конкретної людини? Чи у всіх на підсвідомому рівні виникають однакові асоціації, пов'язані з конкретним концептом, і яким чином ці асоціації під впливом певних ситуацій згодом моделюються в текст? Відповісти на ці питання можна тільки заглибившись в історію самого поняття «картина світу» та прослідкувавши його генезу у свідомості людства.

Поняття «картина світу» вперше було застосоване фізиком Г. Л. Герцом на початку ХХ ст. для позначення фізичної картини світу, яку вчений характеризував як сукупність внутрішніх образів зовнішніх предметів¹. Але виникнення самого феномена є набагато давнішим: деякі вчені датують його виникнення періодом пізнього антропогенезу, коли в первісних людей почали розвиватися перші зародки свідомості².

Термін «картина світу» також використовував М. Л. Планк, який, однак, дещо по-іншому тлумачив це поняття. Дослідник ототожнював картину світу з «образом світу», який відображає реальні закономірності в природі, а отже, надавав феномену більш конкретного, реального значення, відкидаючи будь-які натяки на асоціативність чи ірраціональність. М. Л. Планк розрізняв фізичну та наукову «картини світу». З першою він пов'язував цілісне уявлення людини про світ, яке вона формує протягом усього свого життя на основі досвіду. Наукову ж «картину світу» вчений трактував як модель реальності в абсолютному значенні цього слова, модель, яка не залежить від окремих індивідів чи навіть суспільства в цілому й певною мірою має безвідносний характер, тобто є своєрідним «феноменологічним світом», який є лише наближеною моделлю реальності. М. Л. Планк уважав, що термін «картина світу» виник через величезне бажання людей не допустити проникнення ілюзій у сферу «рацію»³.

Висвітленням цієї проблеми займався також А. Ейнштейн, який доводив, що створення «картини світу» є невід'ємною складовою життя людини, адже на таку картину та її оформлення людина переносить все своє духовне життя, намагаючись у такий спосіб отримати спокій і впевненість. Таким чином, можемо прослідкувати певну генезу поняття від фізики до мовознавства, а згодом його інтеграцію й у судове авторознавство⁴.

На сьогодні під науковою картиною світу розуміють систему найбільш повних уявлень про світ, які обґрунтовуються за допомогою фундаментальних понять і принципів науки⁵. Доведено, що процес підсвідомого творення (чи відтворення) певної картини світу впливає на психофізіологічні процеси, які відбуваються в організмі людини, а отже, і на асоціативне відтворення мовних знаків у мовленні, що є важливою складовою вивчення інтелектуальних

¹ Див.: Цит. за: Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира / [Б. А. Серебренников, Е. С. Кубрякова, В. И. Постовалова и др.]; под ред. Б. А. Серебренникова. — М.: Наука, 1988. — С. 12.

² Див.: Там само.

³ Див.: Там само. — С. 13.

⁴ Див.: Вул. С. М. Судебно-автороведческая идентификационная экспертиза. Методические основы: метод. пособие / С. М. Вул. — Х.: ХНИИСЭ, 2007. — 64 с.

⁵ Див.: Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира. — С. 14.

навичок особистості, що відображуються в писемному мовленні, у контексті судово-авторознавчої експертизи (зокрема, інтелектуальних навичок сприйняття дійсності – синтетичний, аналітичний та змішаний (аналітико-синтетичний) типи сприйняття, які впливають на структуру, стиль, синтаксис і лексику створюваного тексту). Саме тому метою цієї статті є розгляд специфіки та тенденцій формування поняття «картина світу» на підсвідомому рівні мислення, а відтак, і відтворення мисленнєвої картини за допомогою засобів мови, трансформація образів і асоціацій у текст як об'єкт дослідження судово-авторознавчої експертизи.

Існують декілька якісно відмінних різновидів суб'єктів картин світу: дорослі і діти, психічно здорові люди та ті, хто має проблеми із психікою, люди із сучасним світоглядом і люди з архаїчними поглядами на світ. Спиряючись на зазначені факти, можна виділити три діаметрально протилежні картини світу:

- картини світу дорослого і дитини;
- картина світу психічно здорової людини та психопатологічна картина світу;
- осучаснена і архаїзована картини світу.

У кожному з цих випадків вплив уявлень про картину світу на розвиток особистості може бути різним: як позитивним, так і негативним. Також різною буде її роль у формуванні ідентифікаційних якостей особистості: фізичних, психологічних особливостей, спрямованості здібностей, рис характеру та ін., що знов таки впливає на добір лексем, синтаксис і стилістику створюваного тексту.

Як відомо, найбільш загальними й необхідними умовами продуктивної психічної діяльності індивіда є мова та мовлення, спілкування й увага. З одного боку, вони проймають усе психічне життя людини та забезпечують можливість задоволення її пізнавальних і суспільних потреб, а з другого – є засобом відображення внутрішнього світу особистості та реалізації її потенційних можливостей. Отже, можна говорити про те, що таке психічне за своїм походженням явище, як картина світу, може істотно впливати на розвиток індивіда, його творчого потенціалу та здатності використовувати мовні засоби для створення тексту. Однак ці особливості дуже часто можуть виявлятися в неповному вигляді (індивід може досконало володіти лексикою, але не мати яскраво виражених здібностей ритора, і навпаки, вдало поєднувати вправність мовця, читача, слухача й пишучого).

Незважаючи на величезну популярність поняття «картина світу» в сучасній методології та філософії, його тлумачення в контексті розвитку інших наук, зокрема мовознавчих дисциплін, є дещо суперечливим. Проте всі дослідники погоджуються з тим, що «мовна картина світу – це сукупність мовленнєвого змісту мови з її національними особливостями»¹. Отже, виходячи з викладеного, можна говорити про безпосередній зв'язок розвитку уявлень про картини світу, які виникають у суспільстві в цілому та в окре-

¹ Брага І. І. Мовленнєвий портрет українки і українця (психолінгвістичний і функціонально-семантичний аспекти) / І. І. Брага, О. М. Куценко // Філологічні науки: зб. наук. праць. — Суми : СумДПУ, 2005. — С. 8.

мого індивіда зокрема, з розвитком асоціацій, що збагачують мовлення, надаючи йому емоційності, а відтак, впливають і на притаманний кожній особистості індивідуальний стиль письма. Звичайно, йдеться не про асоціації, які виникають на побутовому рівні (так, у людей, які бачать письмовий стіл, цілком імовірно виникне однаковий асоціативний ряд: письмовий стіл – робота – незакінчений ескіз (невиконане домашнє завдання, ненаписаний реферат тощо).

Таку класифікацію не можна застосувати, наприклад, до речей, явищ, не притаманних певній нації, населенню регіону тощо, тобто до таких понять, які є екзотизмами або назви яких належать до групи безеквівалентної лексики певної мови (у пересічного жителя сходу України слово «трембіта» викличе лише цікавість, адже для слобожан цей музичний інструмент є майже екзотичним, у той час як у гуцулів поняття «трембіта» в первинному значенні є передвісником певної події: весілля, смерті чи похорон, залежно від конкретної мелодії (заклична, сумна чи тужлива), символом щастя, жалоби чи втрати. Ситуацію різноманітності картин світу в окремих індивідів можна пояснити різним рівнем знань про навколишній світ, природу, суспільство, відмінним ставленням до об'єктивної дійсності, до інших людей, до самого себе, врешті-решт, неоднаковим розумовим потенціалом тощо. Саме тому існує певний плюралізм у виникненні асоціацій, пов'язаних з одним предметом, поняттям, явищем, як наслідок, наявність низки лексико-фразеологічних, стилістичних, синтаксичних (подеколи навіть орфографічних і пунктуаційних), інтелектуальних ознак писемного мовлення (при створенні тексту).

Ще в XIX ст. представники психологічного напрямку в мовознавстві, спираючись на основні ідеї В. фон Гумбольдта, висловили припущення, згідно з яким тлумачення мовних явищ обов'язково має відбуватися з урахуванням двох концепцій – індивідуального і колективного психологізму. Тобто, повинні враховуватися не лише фактори людської особистості, індивідуальної психіки, а й фактори людської свідомості, вироблені колективно в процесі життєдіяльності, у якій мова відіграє вирішальну роль.

У мовознавчій літературі часто зустрічається термін «лінгвістична картина світу», який іноді тлумачиться по-різному. Саме в такому контексті слід розрізняти дві картини світу – концептуальну та лінгвістичну. Поняття «концептуальна картина світу» є більш ширшим, оскільки у створенні її об'ємної моделі беруть участь різні типи мислення. Вираження ж лінгвістичної картини світу залишається можливим переважно на рівні метафори, адже провести повну та вичерпну класифікацію лексем у будь-якій мові майже неможливо. Та все ж таки обидві картини світу тісно взаємопов'язані. За допомогою знакової системи мови, тобто лінгвістичної картини світу, пояснюється зміст концептуальних картин світу, до структури якого входять слова, засоби зв'язку між реченнями, а також синтаксичні конструкції. Для пояснення концептуальної картини світу також потрібно використовувати притаманні певній мові елементи лінгвістичної картини світу, що можна простежити, наприклад, на рівні використання діалектизмів конкретним індивідом.

Отже, можемо говорити про те, що розуміння мовної та лінгвістичної картини світу конкретного індивіда допоможе експерту-авторознавцю на-

дати обґрунтований і об'єктивний висновок, правильно оцінити ідентифікаційні ознаки створеного тексту, сприятиме більш глибокому та науково оформленому аналізу, що спиратиметься на досягнення не тільки мовознавства, а й психології, когнітивної антропології, етнічної екології, культурології, соціології тощо.

Дане дослідження не претендує на остаточне висвітлення означеного питання, а лише відображає окремі аспекти його вивчення. Окреслення ролі поняття «картина світу», зокрема «мовної» та «лінгвістичної» картин світу, у контексті судово-авторознавчої експертизи є перспективним науковим напрямком для подальшого дослідження, що потребує ретельного осмислення та доопрацювання.

**«КАРТИНА МИРА», ЕЕ РОЛЬ В ФОРМИРОВАНИИ
ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНЫХ НАВЫКОВ ЛИЧНОСТИ, КОТОРЫЕ
ОТОБРАЖАЮТСЯ В ПИСЬМЕННОЙ РЕЧИ**

Е. М. Кравченко

Рассмотрены специфика и тенденции формирования понятия «картина мира». Акцентировано внимание на рассмотрении роли картины мира в формировании интеллектуальных навыков личности, которые отображаются в письменной речи.

**THE «WORLD VIEW», ITS ROLE IN THE FORMATION OF A PERSON'S
MENTAL SKILLS THAT ARE REFLECTED IN WRITING**

O. M. Kravchenko

The article deals with the specific aspects and trends in the formation of the notion of «world view» with particular emphasis on the role of the world view in the formation of a person's mental skills that are reflected in writing.

УДК 343.346.12

А. Ю. Криштон, заведующий сектором
Харьковского НИИСЭ,
В. А. Куценко, судебный эксперт Харь-
ковского НИИСЭ,
В. А. Степко, судебный эксперт Харь-
ковского НИИСЭ,
А. Ф. Дьяченко, ведущий научный сот-
рудник Харьковского НИИСЭ, кандидат
технических наук, старший научный
сотрудник

ОБ ОПРЕДЕЛЕНИИ СКОРОСТИ ТРАНСПОРТНЫХ СРЕДСТВ ПО СЛЕДАМ ТОРМОЖЕНИЯ, ДЕФОРМАЦИЯМ И ПОКАЗАНИЯМ УСТРОЙСТВ, ЗАФИКСИРОВАВШИХ ПАРАМЕТРЫ ДВИЖЕНИЯ

Изложены проблемы, возникающие в судебной автотехнической экспертизе при определении скорости транспортных средств во время дорожно-транспортного происшествия как по следам торможения и деформациям, так и показаниям устройств, зафиксировавших параметры движения.

В настоящее время скорость движения транспортных средств (ТС) перед торможением, контактом в ходе дорожно-транспортного происшествия (ДТП) можно определить либо по следам торможения (движения) с последующим расчетом с помощью различных программных комплексов¹, либо по показаниям свидетелей, либо по повреждениям ТС, либо по показаниям устройств как установленных на ТС или дорогах, так и имеющихся в наличии у сотрудников ГАИ, которые фиксируют параметры движения ТС.

В первом случае анализируется принадлежность следов торможения (движения), уточняется природа (с физической точки зрения) их происхождения (торможения, прямолинейного или бокового юза, движения накатом) и геометрические характеристики (длина и ширина, с «привязками» следа в районе места происшествия). Как показывает экспертная практика, уточнение принадлежности следов торможения (движения) определенному ТС до настоящего момента не потеряло своей актуальности. Так, в одном из областных центров Украины произошло встречное столкновение иномарки и автомобиля ВАЗ-2107². При этом первоначальный вывод о расположении места столкновения по ширине проезжей части был основан на расположении следа торможения последнего. Однако более детальный анализ характеристик следа, в частности его ширины (меньшей по сравнению с характеристиками беговой дорожки покрышки шины находящегося под избыточным нормативным давлением), позволил представителям правоохранительных органов усомниться в его принадлежности данному ТС.

¹ См., напр.: Придиба В. Т. Особливості застосування закону збереження кількості руху для визначення швидкості транспортного засобу перед зіткненням / В. Т. Придиба // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики : зб. наук. праць. — Х. : Право, 2011. — Вип. 11. — С. 435–443.

² См.: Заключение судебной транспортно-трасологической и автотехнической экспертизы № 154/2010 от 6 марта 2006 г. // Архив Харьковского НИИСЭ.

Одним из важнейших факторов, влияющих на оценку механизма ДТП, является установление природы происхождения следа ТС. Общеизвестно, что специфика осмотра места ДТП в ряде случаев ограничивает возможности установления не только механизма образования следов движения ТС, но и самих следов (из-за дождя, снега, гололеда, наличия грязи на проезжей части, наложения на искомые следы в районе места происшествия следов от автомобилей вспомогательных служб – скорой помощи, МЧС, МВД). Конкретизация же фактического банка следовой информации в районе места происшествия позволяет сузить план расследования компетентными лицами, а также исключить вариантность исследования экспертами и специалистами.

Геометрические характеристики следа представляют собой своеобразный визуальный «паспорт», который в большинстве случаев позволяет решить многие вопросы по случившемуся происшествию. Примером однозначной трактовки действий водителя по выбору скорости в районе места ДТП (например, в населенном пункте) может служить даже только одна длина следа торможения. Если длина следов торможения задних колес незагруженного, технически исправного автомобиля ВАЗ-2106 на сухом асфальте горизонтального профиля составляет 28 м, а путь торможения при допустимом значении скорости в населенном (60 км/ч) всего около 20 м, то вывод однозначен: водитель превысил допустимое значение скорости движения в районе места ДТП.

Говоря о последующих расчетах скоростей и других параметров с помощью различных программных комплексов (в частности, уже упомянутого) следует уточнить условия проведения таких расчетов (используемые допущения).

Установленная скорость движения ТС перед ДТП по таким расчетам является минимальной, поскольку применение данных методик не учитывает затраты кинетической энергии, которая была израсходована на образования деформаций и разрушения деталей ТС. Образное изложение этого процесса дает Р. Фейнман в своем многотомном издании по физике. «Два движущихся тела при соприкосновении на какой-то краткий миг останавливаются, и их кинетическая энергия полностью переходит в энергию упругого сжатия (они как бы две сжатые пружины). В следующее мгновение происходит нечто подобное взрыву – тела разжимаются, отталкиваются друг от друга и разлетаются в разные стороны. Однако скорости отдачи будут меньше тех начальных скоростей, при которых они столкнулись, это уже зависит от свойств материала, из которого сделаны тела. Если это мягкий материал, то кинетическая энергия почти не выделяется, но если это что-то более упругое, то тела более охотно отскакивают друг от друга. Неиспользованный остаток энергии превращается в тепло и вибрацию» (а в случае с автомобилями и в деформации) <...> «Для упругого соударения скорости разлета практически равны начальным. Тот факт, что скорости до и после соударения равны, – заслуга не закона сохранения импульса, а закона сохранения энергии, но то, что скорости разлета после симметричного соударения равны друг другу, в этом уже повинен закон сохранения импульса»¹. Исходя из этих физических соображений, тот случай, который рассматривается, как раз и относится к варианту упругого соударения (когда деформациями можно пренебречь). Это способ решения автотехнической задачи в определенном приближении к реальности при специфических условиях, на которые и надо

¹ Фейнман Р. Фейнмановские лекции по физике / Р. Фейнман, Р. Лейтон, М. Сэндс. — М. : Мир, 1965. — Вып. 1. — С. 186.

ссылаться. Для решения задач с существенными повреждениями автомобилей необходимы другие подходы.

И еще одно допущение, о котором нужно упомянуть. Ведь после столкновения в автомобилях по-прежнему остаются водители, которые могут совершать какие-то действия и влиять на дальнейшее их перемещение. Сталкивающиеся автомобили – это не бильярдные шары, поэтому о таком допущении при решении задачи о последующем движении автомобилей после столкновения нужно упоминать. Дальнейшие расчеты соответствуют решению задачи при определенных допущениях, о которых должны быть уведомлены потребители программного продукта.

Также следует отметить, что при осмотре места происшествия зачастую не фиксируются слабовыраженные следы торможения ТС в случае, когда происходило торможение ТС, оборудованного антиблокирочной системой (ABS).

При отсутствии следов в районе места происшествия и приборов, зафиксировавших параметры движения объекта-участника происшествия, скорость движения ТС принимается по показаниям участника происшествия и (или) свидетелей. Спецификой данной процедуры является создание для участника или свидетеля происшествия не только условий, максимально соответствующих действительным, но и возможностей, в наибольшей мере позволяющих субъекту изложить свои показания в удобной для него форме. К последним относится необходимость предоставления участнику или свидетелю происшествия возможности самому устанавливать, например, контрольное расстояние, на протяжении которого будут производиться замеры времени. В ряде случаев при уточнении показаний лиц, которые редко сталкиваются с технологической сферой, могут использоваться не связанные с происшествием ориентиры на местности (например, в виде опор линий электропередач).

Определение скорости движения ТС по их повреждениям в результате ДТП связано со спецификой последних и математическим аппаратом, изложенным в виде программ. Фиксация повреждений является итогом трудоемкого транспортно-трасологического исследования, в период которого используется система координат не только по длине и ширине ТС, но и по высоте относительно опорной поверхности (трехмерная задача). Современный математический аппарат и компьютерная база позволяют довольно точно определять скорость движения ТС при адекватной фиксации повреждений¹. Вместе с тем, как показывает экспертная практика, в ряде случаев условия такого транспортно-трасологического исследования далеки от иде-

¹ См., напр.: Методи оцінки кінематичних і динамічних параметрів транспортних засобів під час зіткнення з урахуванням їх деформування і руйнування / [В. Б. Кисельов, В. П. Байков, В. Д. Гардерман та ін.] — К., 2005; Никонов В. Н. Классификация математических моделей ДТП и их допустимость в судебном процессе / В. Н. Никонов // Законность. — 2007. — № 5. — С. 30–34; Ксенофоновна В. А. Совершенствование методик определения скорости транспортных средств до столкновения по анализу деформаций, полученных в результате ДТП / В. А. Ксенофоновна, С. А. Лукьяненко // Сучасні проблеми розвитку судової експертизи : зб. матер. засід. «круглого столу», присвяч. 10-річчю створення Севастоп. відділ. Харків. наук.-досл. ін-ту суд. експ. ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса, Севастоп., 10–11 черв. 2010 р. / МЮУ, ХНДІСЕ. — Х. : ХНДІСЕ, 2010. — С. 114–115; Огородников В. А. Определение энергии деформации поврежденных в результате ДТП транспортных средств / В. А. Огородников, В. Е. Перлов // Теория и практика судебной экспертизы в современных условиях : матер. 3-й Междунар. науч.-практ. конф., Москва, 25–26 янв. 2011 г. — М. : Проспект, 2011. — С. 471–474.

альных (например, территории, на которых владельцы ТС их хранят, нередко не имеют не только асфальтового покрытия, но и далеки от горизонтальной поверхности), что существенно сказывается на его результатах.

В последнее время все более актуально определение скорости движения ТС по показаниям устройств как установленных на ТС или дорогах, так и имеющихся у сотрудников ГАИ. Несомненным является тот факт, что определение скорости движения ТС по показаниям устройств, установленных на них, связано как с оригинальными программами, которые предлагают изготовители конкретных ТС, так и с типом (моделью) электронного носителя. Например, некоторые программные комплексы, разработанные для различных фирм-изготовителей, не совпадают между собой даже по интерфейсу. Более подробно с этим можно ознакомиться в ряде исследований проведенных в Харьковском НИИ судебных экспертиз¹, а также на фирменных станциях технического обслуживания. Различные же типы электронных носителей предполагают и различные типы разъемов для подсоединения к ПЭВМ, что в свою очередь создает определенные сложности для считывания информации. Унификация подобных программных комплексов и носителей позволит сократить время исследования и более оперативно оценить происшествие.

Наряду с электронными носителями нередко в целях контроля движения ТС фирмы-производители используют тахографы (самописцы), которые фиксируют параметры движения (в том числе скорость) на рулонной бумаге. Подобные приборы часто встречаются на седельных тягачах и грузовых автомобилях иностранного производства, эксплуатация которых без таких устройств в некоторых странах запрещена действующим законодательством, что, в частности, обусловлено необходимостью оперативного контроля дорожной полицией времени нахождения водителя за рулем. Подобным образом достигается недопущение утомляемости водителя как оператора ТС в период управления им и снижение количества ДТП.

Определение же скорости движения ТС по показаниям устройств, установленных на дорогах и имеющихся у сотрудников ГАИ, связано с техническими характеристиками последних. Как показывает судебная практика, не всегда зафиксированные данные приборов типа «Визир» принимаются как неоспоримое доказательство скорости движения конкретного ТС. Поэтому в ряде случаев необходимо уточнение условий фиксации скоростей движения ТС.

Таким образом, в настоящее время существуют различные подходы к определению скоростей движения ТС при расследовании ДТП. Это позволяет с разных сторон подойти к решению данного вопроса и не ограничиваться только одним способом, хотя в ряде случаев часть из них не применима из-за специфики как ТС, условий происшествия, так и отсутствия приборов контроля на многих участках дорог. Иными словами, при анализе механизма ДТП для установления скорости движения ТС должны применяться различные подходы, что позволит с разных сторон подойти к решению данного вопроса и повысит обоснованность выводов экспертов.

¹ См., напр.: Корчан Н. С. Определение скорости движения транспортных средств при дорожно-транспортном происшествии путем считывания информации с электронного блока управления / Н. С. Корчан, В. А. Варлахов, В. С. Ольхов // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики : зб. наук. праць. — Х. : Право, 2009. — Вип. 9. — С. 366–371.

**ПРО ВИЗНАЧЕННЯ ШВИДКОСТІ ТРАНСПОРТНИХ ЗАСОБІВ
ЗА СЛІДАМИ ГАЛЬМУВАННЯ, ДЕФОРМАЦІЯМИ ТА ПОКАЗАННЯМИ
ПРИСТРОЇВ, ЩО ЗАФІКСУВАЛИ ПАРАМЕТРИ РУХУ**

А. Ю. Кріштон, В. О. Куценко, В. О. Степко, О. Ф. Дьяченко

Викладено проблеми, які виникають у судовій автотехнічній експертизі при визначенні швидкості транспортних засобів під час дорожньо-транспортної пригоди як за слідами гальмування й деформаціями, так і показаннями пристроїв, що зафіксували параметри руху.

**ON THE ESTABLISHMENT OF A MOTOR VEHICLE'S SPEED WITH THE
USE OF BRAKING TRACKS, DEFORMATIONS AND READING OF THE
DEVICES THAT HAVE REGISTERED THE MOVEMENT PARAMETERS**

A. Y. Krishpot, V. A. Kutsenko, V. A. Stepko, A. F. Dyachenko

The article deals with problems in forensic autotechnical examination in the establishment of a motor vehicle's speed during traffic accidents with both braking tracks and deformations as well as reading of the devices that have registered the movement parameters.

УДК 343.346.22

В. В. Сарафанов, заведующий сектором
Севастопольского отделения Харьков-
ского НИИСЭ,

С. А. Марков, судебный эксперт Севас-
топольского отделения Харьковского
НИИСЭ,

Е. С. Руденко, судебный эксперт Севас-
топольского отделения Харьковского
НИИСЭ

**О ВЗАИМОСВЯЗИ ТЕХНИЧЕСКОЙ ВОЗМОЖНОСТИ
ПРЕДОТВРАТИТЬ ДОРОЖНО-ТРАНСПОРТНОЕ
ПРОИСШЕСТВИЕ И ВОДИТЕЛЬСКОГО СТАЖА**

Рассмотрена проблема отсутствия в первичных материалах оформления дорожно-транспортного происшествия данных относительно водительского стажа (даты выдачи водительского удостоверения) и влияния этого факта на выводы эксперта о наличии у водителя технической возможности предотвратить дорожно-транспортное происшествие.

Одним из наиболее важных моментов судебного и досудебного следствия по делам о дорожно-транспортных происшествиях является установление истинных обстоятельств совершения дорожно-транспортного происшествия (ДТП), что является обязательным и основополагающим условием для принятия решения о виновности или невиновности лица, привлекаемого к ответственности, и, следовательно, решения вопроса о мере и виде наказания, соразмерного совершенному деянию и наступившим последствиям.

СУДОВІ З БЕЗПЕКИ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ Й ОХОРОНИ ПРАЦІ, ПОЖЕЖНО-ТЕХНІЧНА ТА ЕКОЛОГІЧНА ЕКСПЕРТИЗИ

УДК 331.45

Ю. О. Кривченко, завідувач відділу Донецького НДІСЕ, кандидат технічних наук, старший науковий співробітник,
Л. Г. Бордюгов, заступник директора з наукової роботи Донецького НДІСЕ, кандидат юридичних наук,
І. М. Марченко, провідний науковий співробітник Донецького НДІСЕ, кандидат технічних наук, доцент

ТЕОРЕТИЧНИЙ БАЗИС СУДОВОЇ ІНЖЕНЕРНО-ТЕХНІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ В ГАЛУЗІ ОХОРОНИ ПРАЦІ ТА БЕЗПЕКИ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ

У контексті з криміналістичним ученням про матеріальні сліди-відображення як теоретична основа судової інженерно-технічної експертизи в галузі охорони праці та безпеки життєдіяльності й перший етап розроблення її методології визначено терміни «мета», «об'єкт», «предмет», «завдання» експертного дослідження та основоположні методи його проведення.

Методологія судової інженерно-технічної експертизи у сфері охорони праці та безпеки життєдіяльності має базуватися на загальній теорії судових експертиз (судовій експертології)¹ і проєкціювати основоположні наукові аспекти останньої на експертну діяльність у галузях індустрії, агропромислового комплексу (АПК) та невиробничих сферах.

Новому роду (виду) судової експертизи, якщо він формується, треба визначити місце в класифікаційній експертній системі, для чого необхідно окреслити предмет, об'єкт, методи дослідження, коло спеціальних знань, якими повинен володіти експерт даної судово-експертної діяльності. Відзначені ознаки мусять розглядатися в сукупності, тому що жодна з цих

¹ Див.: Клименко Н. І. Судова експертологія: курс лекцій : навч. посібник для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. / Н. І. Клименко. — К. : Ін Юре, 2007. — 528 с.; Основы судебной экспертизы : в 2 ч. / под ред. Ю. Г. Корухова. — М. : РФЦСЭ, 1997. — Ч. 1: Общая теория. — 430 с.

ознак, узята окремо, ізолювано, не дозволяє зрозуміти сутність судової експертизи, а також відмежувати один її рід (вид) від іншого.

Розроблення методології пізнання та практики, як відомо¹, починається з формулювання їх мети, об'єкта, предмета, завдань і пошуку або створення найбільш оптимальних методів вирішення останніх.

Мета – передбачення у свідомості результату, на досягнення якого спрямовані дії. Як безпосередній мотив вона спрямовує й регулює дії, пронизує практику як внутрішній закон, якому людина (суб'єкт пізнання) підкоряє свою волю.

У гносеологічному сенсі об'єкт – це те, на що направлена пізнавальна діяльність суб'єкта.

Предмет пізнання – зафіксовані в досвіді та включені в процес практичної діяльності людини сторони, властивості й відносини об'єктів, досліджувані з певною метою в даних умовах і обставинах.

Метод як засіб пізнання є способом відтворення в мисленні предмета, який вивчається.

Переломлюючи відзначені філософські поняття стосовно теорії судової інженерно-технічної експертизи щодо охорони праці та безпеки життєдіяльності, визначимо ці категорії як теоретичну основу зазначених видів (підвидів) судових експертиз і перший етап розроблення універсальної методології експертних інженерно-технічних досліджень надзвичайних ситуацій на промислових і сільськогосподарських підприємствах у системі «роботодавець – працівник», у побуті, розважальних, спортивних та інших установах. Причому за діалектичну й науково-методичну платформу теорії судової інженерно-технічної експертизи в галузі охорони праці та безпеки життєдіяльності необхідно прийняти методологію експертного пізнання матеріальних слідів-відображень, яка у свою чергу базується на криміналістичному вченні про зв'язки взаємодії².

Пізнання правопорушення (злочину) як події минулого ґрунтується на його слідах, які залишають причетні до події люди, предмети й процеси (явища) у матеріальному та соціальному середовищах.

Як і будь-яка пізнавальна діяльність, експертне дослідження має свій предмет пізнання, зумовлений об'єктом, метою, завданнями й засобами (методами) пізнання. Ці елементи існують у діалектичній єдності. Судова інженерно-технічна експертиза в галузі охорони праці та безпеки життєдіяльності повинна вирішувати поставлені перед нею слідчими органами або судом завдання на основі спеціальних знань, які визначають предмет експертного пізнання, зумовленого колом фактичних обставин, які підлягають установленню щодо справи, яка розслідується.

Метою цієї судової інженерно-технічної експертизи є встановлення із залученням спеціальних знань фактичних обставин виникнення й розвитку надзвичайної ситуації на підприємстві, насамперед галузей підвищеної не-

¹ Див.: *Философский словарь* / под ред. И. Т. Фролова. — М.: Политиздат, 1986. — 590 с.

² Див.: *Сегай М. Я. Судебная экспертиза материальных следов-отображений (проблемы методологии)* / М. Я. Сегай, В. К. Стринжа. — К.: Ін Юре, 1997. — 147 с.

безпеки, її наслідків для аварійного об'єкта й людей, а також вивчення каузальності¹. Отримані в ході експертного дослідження дані слугують процесуальним джерелом доказів при розслідуванні й розгляді кримінальних, цивільних, господарських або адміністративних справ, і в технічному відношенні дають можливість слідчому й судді з'ясувати причинний зв'язок обставин події та умови, що сприяли її виникненню.

Предмет судової інженерно-технічної експертизи в галузі охорони праці та безпеки життєдіяльності – зафіксовані слідами-відображеннями фактичні дані, обставини події, які досліджуються й установлюються на базі методів загальної теорії судової експертизи, спеціальних наукових знань у сфері промислового й сільськогосподарського виробництва, прикладних наук з метою виявлення причинних залежностей і зумовлені сукупністю інформації про діяльність або бездіяльність робітників і посадових осіб у процесі нормального функціонування підприємства та при виникненні на ньому надзвичайної ситуації, недотримання трудової й виробничої дисциплін, невиконання вимог законодавчих, нормативно-правових актів з охорони праці та експлуатаційної документації, порушення технологічних процесів, технічний стан будинків, споруд, комунікацій, транспорту, приладів контролю, машин, механізмів, устаткування, інструментів й інших знарядь праці, а також засобів протиаварійного, колективного та індивідуального захисту.

Об'єкт судової інженерно-технічної експертизи в галузі охорони праці та безпеки життєдіяльності – це сліди-відображення у вигляді матеріальних і матеріалізованих джерел інформації, що містяться в матеріалах кримінальної, цивільної, господарської чи адміністративної справи щодо надзвичайної ситуації та досліджуються експертами (речові докази, фрагменти місця події, зразки, будинки, споруди, майданчики, комунікації, способи й засоби виробництва, системи керування, контролю та захисту, документи тощо).

Вибір матеріальних слідів-відображень як універсального, узагальнюючого терміна «об'єкт судової інженерно-технічної експертизи в галузі охорони праці та безпеки життєдіяльності» зумовлений загальними об'єктивними закономірностями²:

— виникнення слідів незалежно від фізичної сутності взаємодіючих тіл (явищ) і способів їх взаємодії;

— акумулювання слідами-відображеннями різноманітної інформації про властивості й стани, зв'язки й відносини як самих взаємодіючих об'єктів, так і процесів їх взаємодії;

¹ Див.: *Кривченко Ю. А. Методология комплексного анализа аварийности промышленных предприятий* / Ю. А. Кривченко, Л. Е. Дузь, А. А. Крупка. — Донецк : Издатель Воробьев Д. Н., 2010. — 116 с.; *Соколовский З. М. Экспертное исследование причинной связи по уголовным делам : метод. пособие* / З. М. Соколовский. — К. : РИО МВД УССР, 1979. — 47 с.

² Див.: *Сегай М. Я., Стринжа В. К.* Указ. праця; *Дружинин Г. М.* Судебная горно-техническая экспертиза в структуре криминалистического учения о связях взаимодействия / Г. М. Дружинин, Л. Г. Бордюгов, Ю. А. Кривченко // *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики: зб. наук.-практ. матер.* – Х. : Право, 2004. — Вип. 4. — С. 48–53.

— селективного і сумарного науково-евристичного пізнання відображеної в слідах інформації, що становить методологію експертного дослідження з метою встановлення фактичних обставин справ, пов'язаних з виникненням слідів-відображень.

Саме такий вибір є онтологічною основою постановки експертних завдань щодо дослідження злочинів і правопорушень у галузях народного господарства, оскільки все різноманіття обставин, що пізнаються з використанням спеціальних знань за відображеною в слідах інформацією, може бути зведене до трьох фундаментальних питань:

— Які конкретно об'єкти взаємодіяли один з одним або з матеріальним середовищем (клас ідентифікаційних експертних завдань)?

— Які властивості або який стан об'єктів, що взаємодіяли (клас діагностичних експертних питань)?

— Які механізм і умови їх взаємодії (клас ситуаційних експертних завдань)?

Крім того, нормативістські дослідження, під якими розуміється встановлення відповідності або невідповідності яких-небудь дій нормативним актам (правилам), можуть становити самостійне питання в будь-якому класі зазначених головних проблем, поставлених перед судовим експертом.

Для вирішення цих трьох класів експертних питань, обумовлених обставинами виникнення матеріальних слідів правопорушення, слід застосовувати загальнометодологічні експертні теорії ідентифікації, діагностики й ситуалогії: для індивідуалізації досліджуваних судовим експертом об'єктів треба використовувати метод судової ідентифікації, з метою визначення їхніх властивостей або станів – метод судової діагностики, для виявлення необхідних сторін механізму й умов взаємодії об'єктів – метод ситуаційного аналізу. Досвід проведення судових інженерно-технічних експертиз показує, що не існує суто ідентифікаційних, діагностичних або ситуаційних завдань. Як правило, елементи кожного із зазначених основоположних методів явно або потай присутні в трьох відзначених підходах вирішення фундаментальних питань судової експертизи. Однак диференціація іноді корисна як один з можливих допоміжних прийомів ведення експертного дослідження.

Безумовно, у судово-експертній діяльності також утілюються такі за своєю природою універсальні логічні операції (методи): аналіз, синтез, порівняння, абстрагування, ідеалізація та формалізація, побудова умовиводу шляхом індукції та дедукції, тобто всі закони й операції логіки.

Щодо безпеки праці й інших сфер життєдіяльності людини в експертній практиці цілком припустимо виділення загальних та окремих методів і розгляд їх на особливих рівнях. За цією категорією справ широко використовуються, особливо під час експертного дослідження речової обстановки на місці події, такі загальні методи, як вимірювання, описування, фіксація за допомогою складання схем, ескізів, креслень чи фотографування, а також висування гіпотез, планування, моделювання, експеримент тощо.

Спеціальні методи – це ті, функції яких виконують спеціалізовані методики експертного дослідження. У галузі дослідження небезпек у життєдіяльності вони класифікуються за видами небезпечних і шкідливих факторів (наприклад, групи фізичних, хімічних, психофізіологічних чинників), при-

значенням і застосуванням, атрибутикою інструментальної бази та ін. Спеціальні знання застосовуються в експертних дослідженнях, пов'язаних з конкретною галуззю промисловості, сільським господарством або соціально-побутовою діяльністю людини, для розв'язання групи або певного типу завдань.

Суттєвою ознакою кожного роду (виду) експертизи є методика експертного дослідження як система науково обґрунтованих методів, прийомів і технічних засобів, що впорядковані й спрямовані на розв'язання певних питань, установлення фактів, що належать до предмета конкретної судової експертизи. Кожний метод, прийом, засіб, якщо брати їх відокремлено, створюється для розв'язання певних експертних завдань, але деякі з них можуть пристосовуватися для використання в багатьох напрямках досліджень безпек у виробничій та побутовій сферах життєдіяльності.

Методи дослідження й технічні засоби запозичуються з природничих, технічних і багатьох інших наук, але для проведення експертизи вони часто трансформуються, набувають вигляду, який зумовлюється своєрідністю завдань і специфічністю об'єктів експертизи. Тому вони відрізняються якісно новими формами та процедурами їх реалізації – своєрідністю застосування підходів до дослідження й системою використання технічних засобів.

Коло фактичних проблем, що розв'язуються судовим експертом в межах судової інженерно-технічної експертизи в галузі охорони праці та безпеки життєдіяльності, звичайно вельми широке. Найбільш типові з них можна об'єднати в такі групи¹:

- верифікація виду техногенної аварії на підприємстві, установлення її причин і обставин, а також ступеня тяжкості матеріально-технічних та екологічних наслідків;

- з'ясування причин порушень технологічного процесу;

- визначення відповідності фактичних умов експлуатації машин, механізмів, обладнання, інструментів вимогам нормативно-технічної документації, їх технічного стану та придатності для виконання конкретних технологічних і технічних операцій;

- виявлення наявності дефектів машин, обладнання й механізмів, технічних причин і часу їх виникнення;

- установлення відповідності кваліфікації суб'єкта технологічного процесу характеру роботи, що ним виконується;

- визначення об'єктивної можливості виконання певних дій у заданих виробничих умовах;

- установлення недоліків організаційно-технічного характеру у виробничому процесі підприємства;

¹ Див.: *Крупка А. А. Судова гірничотехнічна експертиза: усталені форми призначення та проведення / А. А. Крупка, Л. Є. Дузь, Ю. О. Кривченко. — Донецьк : Видавець Воробйов Д. М., 2010. — 80 с.; Дузь Л. Е. Доминирующие факторы, влияющие на проведение судебных горно-технических экспертиз результатов воздействий производственных опасностей угольных шахт / Л. Е. Дузь, Ю. А. Кривченко // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики : зб. наук.-практ. матер. — Х. : Право, 2006. — Вип. 6. — С. 319–323.*

— визначення відповідності умов праці на підприємстві й певному робочому місці правилам і нормам техніки безпеки;

— виявлення обставин, які сприяли професійному захворюванню, виробничому травмуванню чи аварії на підприємстві;

— установлення послідовності явищ, котрі призвели до надзвичайної ситуації;

— виявлення якості використовуваних матеріалів та інструментів з погляду безпеки ведення певного виду робіт;

— установлення природних або інших явищ, які могли зумовити виникнення досліджуваної події, при цьому має місце й людський чинник;

— оцінювання адекватності дій причетних до події осіб у даній виробничій ситуації;

— установлення відповідності поведінки осіб, причетних до події, вимогам нормативно-правових актів з охорони праці, що регламентують дії робітників та інженерно-технічних працівників у нормальних і екстремальних виробничих умовах;

— виявлення дій осіб, що не відповідали вимогам нормативно-правових актів з охорони праці та знаходилися в прямому (безпосередньому) причинно-наслідковому зв'язку з настанням події або її ускладненням і розвитком негативних наслідків надзвичайної ситуації, що розглядається.

Наведений перелік найбільш імовірних проблем (завдань, питань) не є вичерпним. У кожному конкретному випадку їх коло, що цікавить слідство й вимагає експертного оцінювання з технічної точки зору, може мати більш розгорнутий характер із включенням питань, що уточнюють окремі моменти хронології розвитку надзвичайної ситуації та дій її учасників. Успішне проведення судової інженерно-технічної експертизи багато в чому залежить від правильного формулювання завдань і відповідності їх потенційним можливостям експерта.

Аналіз експертної практики показав, що експертизи з охорони праці та безпеки життєдіяльності охоплюють багатогранний обсяг технічних досліджень джерел небезпеки, які пов'язані із застосуванням спеціальних знань з виробництва сільськогосподарської продукції; електробезпеки, вибухотехніки, безпеки в будівництві, хімічній промисловості, гірничий та гірничорятувальній справах, пожежної безпеки; використання транспортних засобів, технологій виробничих процесів і багатьох інших галузей народного господарства.

Як правило, на практиці прокурорському розслідуванню та судовому розгляду цієї категорії справ передують відомчі (спеціальні) розслідування, що проводяться певними комісіями¹. Ці комісії залежно від характеру та наслідків події створюються керівниками (роботодавцями) підприємств

¹ Див.: Деякі питання розслідування та обліку нещасних випадків, професійних захворювань і аварій на виробництві : постанова Кабінету Міністрів України від 30 листоп. 2011 р. № 1232 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1232-2011-p>; Про затвердження Порядку розслідування та обліку нещасних випадків невинного характеру : постанова Кабінету Міністрів України від 22 берез. 2001 р. № 270.: постанова Кабінету Міністрів України від 22 берез. 2001 р. № 270 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/270-2001-p>.

і організацій, територіальними управліннями з нагляду за охороною праці й установами державної санітарно-епідеміологічної служби, а також районними державними адміністраціями. Судово-технічна експертиза, яка призначається за дорученнями органів досудового слідства чи суду, виявляє й досліджує з технічної точки зору певний вид небезпеки щодо дотримання (виконання) вимог чинних нормативно-правових актів або дії непередбачених нормами явищ техногенного характеру та оцінює обставини утворення її наслідків. У цьому її ключова відмінність стосовно завдань, що ставляться перед комісіями з відомчого (спеціального) розслідування. Основою предмета цих видів досліджень є встановлення причинності, що відображається у взаємодії явища як об'єкта з наслідком.

Причинно-наслідкова залежність між діями та явищами в події має загальний характер, оскільки спостерігається у всіх без винятку явищах природи та суспільства¹. Каузальність між діями та наслідками існує завжди, тобто за наявності причини й певних умов, у яких вона реалізується, наслідки настають неминуче. Найважливішими властивостями причинного зв'язку, що визначають можливість його доведення, є певність і однозначність, а також взаємовідношення причини та наслідку в часі, тобто перше завжди передує другому.

Розкриття каузальності між явищами реальної дійсності в обставинах, які зумовлюють виникнення небезпек у різних сферах життєдіяльності, має особливо важливе значення для експертного оцінювання фактичних даних щодо дії механізмів небезпечних подій або загрози їх виникнення. Причинно-наслідкові відносини протікають у часі та певній послідовності відповідно до умов розвитку надзвичайної ситуації. Причина завжди передує дії, і це відношення є безповоротним.

Таким чином, пізнання правопорушення (злочину) у сфері виробництва й побуту людини як події минулого ґрунтується на її слідах, які залишають причетні до розглядуваної події люди, предмети й процеси (явища) у матеріальному та соціальному середовищах. Тому теоретичні основи судової інженерно-технічної експертизи в галузі охорони праці й безпеки життєдіяльності необхідно розробляти на базі методології експертного пізнання матеріальних слідів-відображень. Експертне інженерно-технічне дослідження, як і будь-яка пізнавальна діяльність, має свій предмет пізнання, зумовлений об'єктом, метою, завданнями й засобами (методами) пізнання, які існують у діалектичній єдності. Як перший етап створення загальної теорії цієї судово-технічної експертизи сформульовані зазначені найважливіші її терміни. Кінцева мета наукових пошуків у цій сфері – розроблення універсальної методики проведення судової інженерно-технічної експертизи в галузі охорони праці й безпеки життєдіяльності як мінімум для базових галузей індустрії зі шкідливим і аварійно-небезпечним виробництвом та сільського господарства. Спираючись на неї, судовий експерт зможе виконувати ефективні дослідження щодо визначення найважливіших обставин і організаційно-технічних причин виникнення надзвичайних ситуацій на промислових і сільськогосподарських підприємствах підвищеної небезпеки,

¹ Див.: Соколовский З. М. Указ праця.

у повсякденному житті людей та виявлення причинно-наслідкових зв'язків для об'єктивного доведення слідством і судом на основі висновків судової експертизи винуватості або невинуватості підозрюваних у вчиненні правопорушень, злочинів.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ БАЗИС СУДЕБНОЙ ИНЖЕНЕРНО-ТЕХНИЧЕСКОЙ ЭКСПЕРТИЗЫ В ОБЛАСТИ ОХРАНЫ ТРУДА И БЕЗОПАСНОСТИ ЖИЗНЕДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Ю. А. Кривченко, Л. Г. Бордюгов, И. Н. Марченко

В контексте с криминалистическим учением о материальных следах-отображениях как теоретическая основа судебной инженерно-технической экспертизы в области охраны труда и безопасности жизнедеятельности и первый этап разработки ее методологии определены термины «цель», «объект», «предмет», «задачи» экспертного исследования и основополагающие методы его проведения.

THEORETICAL FOUNDATION OF FORENSIC ENGINEERING AND TECHNICAL EXAMINATION IN THE FIELD OF LABOUR PROTECTION AND SAFETY MANAGEMENT IN EMERGENCIES

Y. O. Krivchenko, L. G. Bordiugov, I. M. Marchenko

Based on the criminalistic studies of material track-reflections as a theoretical basis for forensic engineering and technical examination in the field of the labour protection and safety management in emergencies and the first stage in the development of its methodology, the article defines the notions of the «aim», «object» and «purposes» of an expert examination and its fundamental methods.

УДК 343.346.4

В. В. Сабадаш, завідувач лабораторії
Харківського НДІСЕ, кандидат техніч-
них наук, доцент,

Д. І. Фокін, завідувач сектору Харків-
ського НДІСЕ

ДОРОЖНЬО-ТРАНСПОРТНА ПРИГОДА ЯК РЕЗУЛЬТАТ ПОРУШЕННЯ ФУНКЦІЙ ВЗАЄМОДІЇ В СИСТЕМІ «ЛЮДИНА – ТЕХНІКА – СЕРЕДОВИЩЕ»

Розглянуто питання впливу функціонального стану водія на умови виникнення дорожньо-транспортної пригоди.

Сучасне життя неможливо уявити без стабільного функціонування транспортного комплексу. Автомобільний транспорт і автомобільні дороги – це складна інфраструктура, яка забезпечує як життєдіяльність сучасного суспільства, так і створює умови перевантаженості доріг, зменшення швидкості руху, заторові ситуації та дорожньо-транспортні пригоди (ДТП). У середньому по Україні щорічно в ДТП гине близько 7 тис. осіб і отри-

ЕКСПЕРТНА ПРАКТИКА: МЕТОДИЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИРІШЕННЯ ЗАВДАНЬ ЕКОНОМІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

УДК 343.359.2

О. В. Криволапов, старший науковий спів-
робітник Дніпропетровського НДІСЕ

ОСОБЛИВОСТІ ПРОВЕДЕННЯ СУДОВО-ЕКОНОМІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ЩОДО ВИЗНАЧЕННЯ ДОХОДУ ПІДПРИЄМСТВА У ЗВ'ЯЗКУ З РЕФОРМУВАННЯМ ПОДАТКОВОГО ЗАКОНОДАВСТВА

*Розглянуто новий порядок визначення доходу підприємства при прове-
дінні судово-економічних експертиз у зв'язку з уведенням у дію розділу III
Податкового кодексу України.*

За часів чинності Закону України «Про оподаткування прибутку підприємств» від 28 грудня 1994 р. № 334/94-ВР (до 31 березня 2011 р. включно) основним правилом відображення валових доходів (ВД) було правило першої події. З набранням чинності розділом III Податкового кодексу України (далі – ПК), тобто з 1 квітня 2011 р., усе змінилося: було введено нове правило нарахування доходів і витрат. Так, дохід від реалізації товарів почав визначатися за датою переходу покупцеві права власності на такий товар, а дохід від надання послуг і виконання робіт – за датою складання акта або іншого документа, оформленого відповідно до вимог чинного законодавства, який підтверджує виконання робіт або надання послуг (п. 1 ст. 137 ПК). При цьому згідно з пп. 1.1 ст. 136 ПК для визначення об'єкта оподаткування тепер не враховуються доходи у вигляді суми попередньої оплати та авансів, отриманої в рахунок оплати товарів, виконаних робіт, наданих послуг.

У ч. 2 ст. 1 Цивільного кодексу України йдеться про те, що до податкових відносин цивільне законодавство не застосовується, якщо інше не встановлено законом. Тобто, до публічно-правових відносин, якими в загальному сенсі є відносини податкові, ЦК не застосовується. Проте досить часто для застосування податкового законодавства слід визначити саме цивільно-правову основу тієї чи іншої господарської операції, ураховуючи, що майже всі господарські операції містять правову основу дещо іншу, ніж суто податкове законодавство: її можуть складати норми цивільного, господарського, трудового та інших галузей права. І саме норми так званого приватного права створюють підстави виникнення наслідків у податкових відносинах. У цьому сенсі ПК кардинально відрізняється від попереднього податкового законодавства та замість поняття «відвантаження» посилається на «перехід права власності» як на юридичний факт, у результаті настання якого й виникають податкові права та обов'язки.

Так, у п. 134.1 ПК указано, що об'єктом оподаткування є прибуток із джерелом походження з України та за її межами, який визначається шляхом зменшення суми доходів звітного періоду на собівартість реалізованих товарів, виконаних робіт, наданих послуг і суму інших витрат звітного податкового періоду.

Відповідно до п. 137.1 ПК дохід від реалізації товарів визнається за датою переходу покупцеві права власності на такий товар. Без переходу права власності на товар дохід від його реалізації може визнаватися в разі, якщо платник податку виробляє товари з довготривалим (більше одного року) технологічним циклом виробництва та якщо договорами, укладеними на виробництво таких товарів, не передбачено їх поетапного здавання. У такому разі доходи визнаються в спеціальному порядку. Тобто, з моменту набрання чинності положеннями ПК щодо порядку визначення доходів від реалізації товарів, а з ними й визнання об'єкта оподаткування, думка щодо відсутності взаємного зв'язку між приватним правом, яким регулюються питання власності, та правом публічним, яким встановлено порядок оподаткування доходів, що виникають у результаті втрати такого права власності, утратила правове підґрунтя свого існування: термін «відвантаження» поступився місцем «переходу права власності». То ж, зупинимося на особливостях переходу права власності відповідно до окремих цивільно-правових правочинів, оскільки саме з такими особливостями й пов'язане чітке розуміння того, коли ж виникає дохід, а з ним і оподатковуваний прибуток.

Відповідно до ст. 655 ЦК за договором купівлі-продажу одна сторона (продавець) передає або зобов'язується передати майно (товар) у власність другій стороні (покупцеві), а покупець приймає або зобов'язується прийняти майно (товар) і сплатити за нього певну грошову суму. Тобто, зобов'язанням продавця в договорі купівлі-продажу є передання у власність певного товару, а отже, виконанням цього зобов'язання є передача права власності. Відповідно до ст. 664 ЦК таке зобов'язання вважається виконаним у момент:

- 1) вручення товару покупцеві, якщо договором встановлено обов'язок продавця доставити товар;
- 2) надання товару в розпорядження покупця, якщо товар має бути переданий покупцеві за місцезнаходженням товару.

За загальним правилом ст. 334 ЦК право власності у набувача майна за договором виникає з моменту передання майна, якщо інше не встановлено договором або законом. При цьому переданням майна вважається вручення його набувачеві або перевізникові, організації зв'язку тощо для відправлення, пересилання набувачеві майна, відчуженого без зобов'язання доставки.

Це загальне правило може істотно коригуватися договором або ж законом. Стосовно купівлі-продажу в ст. 664 ЦК передбачено, що товар вважається наданим у розпорядження покупця, якщо в строк, встановлений договором, він готовий до передання покупцеві в належному місці та покупець

поінформований про це. Іншими словами, якщо покупець отримав телеграму, листа від продавця про те, що товар готовий до відвантаження, то з цього моменту такий товар вважається наданим йому в розпорядження, а відтак, продавець вважається таким, що виконав своє зобов'язання за договором купівлі-продажу: передав товар у власність покупця. Перехід права власності відбувся, а між покупцем і продавцем виникають інші цивільно-правові відносини – відносини зберігання. Відповідно до ст. 667 ЦК, якщо право власності переходить до покупця раніше від передання товару, продавець зобов'язаний до передання зберігати товар, не допускаючи його погіршення.

Відповідно до ст. 66 Господарського кодексу України майно підприємства становлять виробничі і невиробничі фонди, а також інші цінності, вартість яких відображається в самостійному балансі підприємства. Ураховуючи зазначені норми ЦК і ГК, можна дійти висновку про те, що товар, який відповідно до ст. 664 ЦК надійшов у розпорядження покупця, а отже, і право власності на який належить покупцеві, повинен бути знятий з обліку (з балансу) продавця та відображений у балансі покупця. І такі наслідки не залежать від фактичної передачі товару покупцеві.

Крім закону, правовідносини сторін можуть бути врегульовані договором купівлі-продажу. Так, що стосується моменту переходу права власності на товар, відповідно до ст. 697 ЦК договором може бути встановлено, що право власності на переданий покупцеві товар зберігається за продавцем до оплати товару або настання інших обставин.

Усе наведене свідчить про те, що перехід права власності має переважне значення порівняно з самим по собі фактом його фактичної передачі.

Згідно зі ст. 715 ЦК за договором міни (бартеру) кожна із сторін зобов'язується передати другій стороні у власність один товар в обмін на інший. Особливістю, що стосується моменту переходу права власності при бартері, є положення ч. 4 цієї самої статті, а саме те, що право власності на обмінювані товари переходить до сторін одночасно після виконання зобов'язань щодо передання майна обома сторонами. При цьому, як і при купівлі-продажу, інший момент переходу права власності може бути встановлений договором або законом. Сторони бартерного договору не зобов'язані встановлювати однаковий момент переходу права власності на товари, що постачаються кожною з них. Цивільний кодекс України передбачає, що кожна із сторін договору міни є продавцем того товару, який передає в обмін, і покупцем товару, який одержує взамін. Отже, стосовно кожного з товарів, що обмінюються, можуть бути встановлені окремі моменти переходу права власності. Наприклад, стосовно одного товару може бути передбачено перехід права власності в момент його фактичного передання, а стосовно другого товару – момент повідомлення покупця та прийняття на зберігання товару продавцем. Так, якщо одним товаром є зерно, що зберігається у зерносховищі на елеваторі, то перехід права власності на таке зерно може бути здійснено в момент передання складського свідоцтва на нього без фактичного його передання. А моментом переходу права власності на нафто-

продукти, які є другим товаром бартерної угоди, може бути їх фактична передача покупцеві.

Слід мати на увазі, що до договору міни застосовуються загальні положення про купівлю-продаж, положення про договір поставки, договір контракції або інші договори, елементи яких містяться в договорі міни, якщо це не суперечить сутності зобов'язання. А це означає, що й перехід права власності має свої специфічні ознаки, передбачені для цих правочинів.

Відповідно до ст. 334 ЦК право власності в набувача майна за договором виникає з моменту передання майна, якщо інше не встановлено договором або законом. Нерухоме майно має свої певні особливості, які вирізняють його з-поміж інших об'єктів права власності. Так, його не можна відвантажити, покласти на склад, переміщувати із збереженням правового статусу нерухомого майна. До нерухомих речей, нерухомого майна або ж нерухомості належать земельні ділянки, а також об'єкти, розташовані на земельній ділянці, переміщення яких є неможливим без їх знецінення та зміни їх призначення.

У ч. 4 ст. 334 ЦК встановлено правило, згідно з яким право власності у набувача майна виникає з моменту державної реєстрації, якщо договір про відчуження майна підлягає такій реєстрації. Державній реєстрації підлягають правочини лише у випадках, установлених законом. З моменту державної реєстрації правочин вважається вчиненим, а право власності – набутим. Тимчасовий порядок державної реєстрації правочинів затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 26 травня 2004 р. № 671. Відповідно до п. 5 Тимчасового порядку договір купівлі-продажу, міни земельної ділянки, єдиного майнового комплексу, житлового будинку (квартири) або іншого нерухомого майна підлягає державній реєстрації.

Отже, саме факт здійснення державної реєстрації договору, за яким відбувається відчуження нерухомого майна, надає чинності такому договору та свідчить про те, що право власності на нерухомість перейшло до набувача. Звісно, це не стосується випадків, коли сторони договору встановили інший момент переходу права власності на нерухомість, наприклад, момент здійснення повної оплати за договором.

За договором застави відбувається не передання заставодержателю права власності на предмет застави, а передання певних повноважень цій особі, реалізувавши які заставодавець може отримати задоволення своїх вимог. І це право пов'язане з позбавленням заставодавця права вільно розпоряджатися заставленим, але все ж своїм майном, та наданням певних правових можливостей щодо такого майна заставодержателю. У разі невиконання зобов'язання, забезпеченого заставою, заставодержатель набуває право звернутися до суду стосовно стягнення на заставлене майно, якщо інше не встановлено договором або законом. У результаті звернення відбувається продаж його з публічних торгів. Порядок реалізації предмета застави з публічних торгів встановлюється законом.

Відповідно до ст. 21 Закону України «Про заставу» від 2 жовтня 1992 р. № 2654-XII (із змінами) заставлене майно реалізується спеціалізованими

організаціями з аукціонів (публічних торгів), якщо інше не передбачено договором, а державних підприємств і відкритих акціонерних товариств, створених у процесі корпоратизації, усі акції яких перебувають у державній власності, – виключно з аукціонів (публічних торгів). Отже, порядок переходу права власності на заставлене майно регулюється зазначеними правилами щодо купівлі-продажу з урахуванням особливостей, пов'язаних із самим предметом застави.

Цивільний кодекс України та Закон України «Про заставу» встановлюють можливість набуття заставодержателем права власності на заставлене майно. Так, якщо через брак покупців аукціони з продажу заставленого майна спеціалізованими організаціями оголошені такими, що не відбулися, заставодержатель має право залишити заставлене майно за собою за початковою ціною, яка була запропонована на останньому аукціоні (публічних торгах). У цьому разі спеціалізованою організацією заставлене майно передається заставодержателю, і залежно від виду такого заставленого майна відбувається перехід права власності від заставодавця до заставодержателя. Наприклад, якщо таким майном є нерухомість, то право власності переходить після нотаріального посвідчення й державної реєстрації правочину, укладеного між спеціалізованою організацією та заставодержателем.

Слід зазначити, що в одній статті неможливо охопити всі варіанти переходу права власності на товари (роботи, послуги) між господарюючими суб'єктами, а тому ми навели найпоширеніші ситуації та надали роз'яснення стосовно виникнення зобов'язання в господарюючого суб'єкта з визначення доходу. Також зрозуміло, що застосування положень ПК у частині визначення та відображення підприємствами валових доходів, на перших етапах викликатиме в бухгалтерів певні труднощі. Для з'ясування сутності деяких норм ПК необхідне залучення підприємствами спеціалістів у галузі цивільного та інших галузей права, у противному разі невірне розуміння тих чи інших норм сучасного податкового законодавства неминуче призведе до численних його порушень з відповідними негативними наслідками для підприємств.

Можливо, що через новаційність податкового законодавства та невеликий період апробації ПК, більш конкретно зазначити проблемність питань з визначення доходу підприємства у зв'язку з відсутністю на експертному дослідженні актів ДПІ про порушення норм ПК стосовно невірного визначення доходу підприємства поки що зарано, а тому все ще попереду.

ОСОБЕННОСТИ ПРОВЕДЕНИЯ СУДЕБНО-ЭКОНОМИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ ПО ОПРЕДЕЛЕНИЮ ДОХОДА ПРЕДПРИЯТИЯ В СВЯЗИ С РЕФОРМИРОВАНИЕМ НАЛОГОВОГО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА

О. В. Криволапов

Рассмотрен новый порядок определения дохода предприятия при проведении судебно-экономических экспертиз в связи с введением в действие раздела III Налогового кодекса Украины.

**PECULIARITIES OF FORENSIC ECONOMIC EXAMINATIONS
TO DETERMINE THE INCOMES OF ENTERPRISES IN THE VIEW
OF TAX CODE REFORMS**

О. V. Kryvolapov

The article deals with the new procedure of determining the income of enterprises in forensic economic examinations in the view of the Section 3 of the Ukrainian Tax Code reforms.

УДК 349.6:364.04:343.148.5

Л. В. Мамонтова, завідувач сектору
Харківського НДІСЕ

**УРАХУВАННЯ ЗМІН У ПЕНСІЙНОМУ ЗАБЕЗПЕЧЕННІ
ІНВАЛІДІВ – ЛІКВІДАТОРІВ НАСЛІДКІВ АВАРІЇ
НА ЧОРНОБИЛЬСЬКІЙ АЕС ПРИ ПРОВЕДЕННІ
СУДОВО-ЕКОНОМІЧНИХ ЕКСПЕРТИЗ**

Розглянуто зміни в пенсійному законодавстві України при визначенні пенсійних виплат інвалідам – ліквідаторам наслідків аварії на Чорнобильській АЕС і їх вплив на виконання розрахунків розміру пенсійних виплат при проведенні судово-економічних експертиз.

Відповідно до Методика проведення судово-економічних експертиз за цивільними справами, пов'язаними з визначенням розміру оплати праці за роботи з ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС (реєстраційний код 11.1.08) при проведенні експертних досліджень з питань визначення розміру пенсійних виплат інвалідам-чорнобильцям експерту в першу чергу слід установити основні дані, що стосуються статусу інваліда: був він відрадженим на роботи, військовозобов'язаним чи військовослужбовцем, у який проміжок часу проводилися роботи з ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС, коли й на підставі яких документів особі встановлено інвалідність, чи пов'язане захворювання з наслідками роботи з ліквідації Чорнобильської катастрофи, яку групу інвалідності встановлено і який процент утрати працездатності, до якої категорії постраждалих унаслідок аварії на ЧАЕС віднесено особу (категорії 1, 2, 3, 4).

У подальшому слід установити період, з якого призначається пенсія, та ретельно ознайомитися із законодавством щодо обчислення розміру пенсійних виплат інвалідам-чорнобильцям.

Пенсія по інвалідності, що настала через каліцтво чи захворювання внаслідок Чорнобильської катастрофи, передбачена ст. 54 Закону України «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок чорнобильської катастрофи» від 28 лютого 1991 р. № 796-ХІІ (у редакції закону від 19 грудня 1991 р. № 2001-ХІІ (далі – Закон № 2001-ХІІ)).

**ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ТЕРМИНА «ФАКТЫ И ОБСТОЯТЕЛЬСТВА»
В КОНТЕКСТЕ СТАТЬИ 84 КРИМИНАЛЬНОГО ПРОЦЕССУАЛЬНОГО
КОДЕКСА УКРАИНЫ**

С. В. Великанов

Исследован термин «факты и обстоятельства» в контексте новелл, введенных в понятие доказательств по Уголовному процессуальному кодексу Украины. Освещены недостатки законодательного определения понятия доказательств. Предложены нормативно-правовые и интерпретационные пути исправления сложившейся ситуации.

**INTERPRETATION OF THE TERM «FACT AND CIRCUMSTANCES» WITHIN
THE CONTEXT OF THE ARTICLE 84 OF THE CRIMINAL PROCEDURE
CODE OF UKRAINE**

S. V. Velikanov

The article studies the term «fact and circumstances» within the innovations introduced to the notion of evidence by the new Criminal Procedure Code of Ukraine and points out shortcomings in the legislature's definition of evidence, suggesting regulatory and interpretational ways of correcting the existing situation.

УДК 336.719.2:433.45

О. В. Курман, доцент кафедри криміналістики Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», кандидат юридичних наук

**ПРО КРИМІНАЛІСТИЧНУ ХАРАКТЕРИСТИКУ ЗЛОЧИНІВ,
ПОВ'ЯЗАНИХ ІЗ ПОСЯГАННЯМ НА ВІДОМОСТІ,
ЩО СТАНОВЛЯТЬ КОМЕРЦІЙНУ АБО БАНКІВСЬКУ
ТАЄМНИЦЮ**

Визначено типові елементи криміналістичної характеристики злочинних посягань на відомості, що становлять комерційну або банківську таємницю. Проаналізовано поняття «комерційна таємниця». Запропоновано систематизацію способів учинення та класифікацію особи злочинця. Розглянуто обстановку такого злочину.

На сучасному етапі розвитку суспільства проблема викрадення комерційних секретів є досить актуальною. Інформація про результати чужих прикладних і фундаментальних досліджень дозволяє заощадити власні сили й кошти і зосередити всю увагу на виробництві та маркетингу. Важливою умовою ефективності конкурентної боротьби є збереження

в таємниці відомостей, заволодіння якими сторонніми особами може послабити економічні позиції підприємства та завдати йому шкоди. Дані відомості охоплюються поняттям «комерційна таємниця». В умовах реформування ринкової системи незалежна Україна зіткнулася з проблемою злочинних посягань на встановлений порядок здійснення господарської діяльності та необхідністю забезпечення чесної конкуренції між її суб'єктами¹.

Сьогодні з'явилися нові, раніше невідомі способи злочинів у сфері підприємництва та конкурентних відносин, що викликає необхідність розроблення ефективних методик виявлення й розслідування цих злочинних деліктів. Основою методики розслідування будь-якого виду злочину є криміналістична характеристика. Дослідженню зазначеної криміналістичної категорії в науці приділялася значна увага. Так, даній проблематиці присвятили свої роботи такі вчені, як Р. С. Белкін², В. А. Журавель³, Г. Г. Зуйков⁴, О. Н. Колесніченко, В. О. Коновалова⁵, В. Ю. Шепітько⁶ та ін. У той самий час дослідження елементів криміналістичної характеристики злочинів, пов'язаних з незаконним отриманням комерційно значущої інформації, не знайшло належного відображення в спеціальній літературі.

Структура криміналістичної характеристики злочинів передбачає наявність певних елементів. Основними елементами криміналістичної характеристики є сукупність ознак, що визначають: 1) спосіб злочину; 2) місце та обстановку; 3) час учинення злочину; 4) знаряддя й засоби; 5) предмет посягання; 6) особу потерпілого; 7) особу злочинця; 8) типові сліди злочину. Не всі перелічені елементи однаково важливі в різних видах злочинів. Одні з них набувають першочергового значення, інші, навпаки, відходять на дру-

¹ Так, на Дніпропетровщині співробітники Державної служби боротьби з економічною злочинністю викрили місцевого жителя К., який у 2008 р., працюючи в товаристві з обмеженою відповідальністю, незаконно передав стороннім особам інформацію, що містила комерційну таємницю про діяльність іншого відкритого акціонерного товариства. Унаслідок протиправних дій правопорушника згаданому товариству завдано збитків на суму 3,6 млн грн. Слідчими органами МВС України порушено кримінальну справу за ознаками злочину, передбаченого ч. 1 ст. 231 КК України (див.: Прес-реліз про найбільш резонансні злочини та події на 29.05.2010 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://mvs.gov.ua/mvs/control>).

² Див.: Белкін Р. С. Курс криміналістики / Р. С. Белкін. — [3-е изд., доп.]. — М.: ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2001. — С. 731–739.

³ Див.: Журавель В. А. Криміналістичні методики: сучасні наукові концепції: монографія / В. А. Журавель. — Х.: Вид. агенція «Апостіль», 2012. — С. 138–156.

⁴ Див.: Зуйков Г. Г. Поиск преступников по признакам способов совершения преступлений: учеб. пособие / Г. Г. Зуйков. — М.: ВШ МВД СССР, 1970. — 191 с.

⁵ Див.: Колесніченко А. Н. Криминалистическая характеристика преступлений: учеб. пособие / А. Н. Колесніченко, В. Е. Коновалова. — Х.: Юрид. ин-т, 1985. — 92 с.

⁶ Див.: Розслідування злочинів у сфері господарської діяльності: окремі криміналістичні методики: монографія / [В. Ю. Шепітько, В. О. Коновалова, В. А. Журавель та ін.]; за ред. В. Ю. Шепітька. — Х.: Право, 2006. — С. 11–19; Шепітько В. Ю. Вибрані твори / Избранные труды / В. Ю. Шепітько. — Х.: Вид. агенція «Апостіль», 2010. — С. 445–461.

гий план або навіть відсутні¹. На нашу думку, до значущих елементів криміналістичної характеристики даного виду злочинів належать: 1) предмет посягання; 2) спосіб злочину; 3) обстановка злочину; 4) особа злочинця.

Предмет посягання. Кримінальний кодекс України містить декілька статей, якими встановлено відповідальність за вчинення таких дій. Так, у ст. 231 закріплено, що злочинними вважаються умисні дії, спрямовані на отримання відомостей, що становлять комерційну або банківську таємницю, з метою розголошення чи іншого використання цих відомостей, а також незаконне використання таких відомостей, якщо це спричинило істотну шкоду суб'єкту господарської діяльності. Стаття 232 визначає протизаконним також умисне розголошення комерційної або банківської таємниці без згоди її власника особою, якій ця таємниця відома у зв'язку з професійною або службовою діяльністю, якщо воно вчинене з корисливих чи інших особистих мотивів і завдало істотної шкоди суб'єкту господарської діяльності. Зазначені види злочинів характеризуються високим рівнем латентності.

Згідно зі ст. 36 ГК України відомості, пов'язані з виробництвом, технологією, управлінням, фінансовою та іншою діяльністю суб'єкта господарювання, що не є державною таємницею, розголошення яких може завдати шкоди інтересам суб'єкта господарювання, можуть бути визнані його комерційною таємницею². Склад і обсяг відомостей, що становлять комерційну таємницю, спосіб їх захисту визначаються суб'єктом господарювання відповідно до закону.

Таким чином, інформація становить комерційну таємницю за наявності таких ознак: 1) має дійсну або потенційну комерційну цінність через необізнаність з нею третіх осіб; 2) до неї не існує вільного доступу на законних підставах; 3) власник або уповноважена ним особа вживає заходів щодо збереження її конфіденційності.

Інформація, що складає комерційну таємницю, повинна бути зафіксована на матеріальному носії (папері, магнітному чи оптичному носії, фотонегативі чи іншому матеріальному об'єкті) та забезпечена реквізитами, що дозволяють її ідентифікувати. Це можуть бути: результати дослідів і їх протоколи, дані про якість матеріалів, документація з виготовлення продукції, креслення, формули та рецепти, статистичні розрахунки, звіти про виготовлену продукцію або надані послуги, картотеки й електронні бази даних клієнтів, відомості про організацію виробництва, методи реклами, інформація про джерела фінансування тощо. У деяких ситуаціях інформація, що становить комерційну таємницю, може втілюватися в предметах: виробках, блоках, агрегатах, приборах і речовинах. Однак і в цьому разі для визнання відомостей, утілених у предметах, комерційною таємницею необхідно, аби інформація була поперед-

¹ Див.: *Шепітько В. Ю.* Криміналістична характеристика злочинів / В. Ю. Шепітько // Розслідування злочинів у сфері господарської діяльності: окремі криміналістичні методики : монографія / [В. Ю. Шепітько, В. О. Коновалова, В. А. Журавель та ін.]; за ред. В. Ю. Шепітька. — Х. : Право, 2006. — С. 12–13.

² Відповідно до ст. 505 ЦК України комерційною таємницею є інформація, яка є секретною в тому розумінні, що вона в цілому чи в певній формі та сукупності її складових є невідомою та не є легкодоступною для осіб, які звичайно мають справу з видом інформації, до якого вона належить, у зв'язку з цим має комерційну цінність і була предметом адекватних існуючим обставинам заходів щодо збереження її секретності, ужитих особою, яка законно контролює цю інформацію.

ньо задокументована в установленому порядку. Склад і обсяг відомостей, що складають комерційну таємницю, порядок їх захисту визначаються власником або уповноваженою ним особою.

Банківською таємницею вважається інформація щодо діяльності й фінансового стану клієнта, яка стала відомою банку в процесі обслуговування клієнта та взаємовідносин з ним чи третіми особами при наданні послуг банку й розголошення якої може завдати матеріальної чи моральної шкоди клієнту. Банківською таємницею, зокрема, є: 1) відомості про банківські рахунки клієнтів, у тому числі кореспондентські рахунки банків у Національному банку України; 2) операції, які були проведені на користь чи за дорученням клієнта, здійснені ним угоди; 3) фінансово-економічний стан клієнтів; 4) системи охорони банку та клієнтів; 5) інформація про організаційно-правову структуру юридичної особи – клієнта, її керівників, напрямки діяльності; 6) відомості стосовно комерційної діяльності клієнтів чи комерційної таємниці, будь-якого проекту, винаходів, зразків продукції та інша комерційна інформація; 7) інформація стосовно звітності по окремому банку, за винятком тієї, що підлягає опублікуванню; 8) коди, які використовуються банками для захисту інформації; 9) інформація про банки чи клієнтів, що збирається під час проведення банківського нагляду¹.

Типові способи злочинів. У криміналістичній літературі цілком слушно зазначається, що не існує тотожних злочинів. Водночас кожна одиночна подія – це вияв однотипних (однопорядкових) подій, що характеризується наявністю не тільки індивідуальних, а й типових ознак². Способи конкретного виду злочину мають загальні ознаки, які повторюються, що дозволяє їх узагальнити, тобто типізувати системи операцій і прийомів злочинних діянь.

Можна виділити три групи типових способів злочинних посягань на відомості, що являють собою комерційну або банківську таємницю: 1) незаконне збирання відомостей, які становлять комерційну або банківську таємницю; 2) незаконне використання таких відомостей; 3) умисне розголошення такої інформації.

Незаконне збирання відомостей може виявлятися у: 1) викраденні відповідної інформації чи об'єктів, що їх містять, з приміщень, де вони зберігалися³. Така крадіжка може бути як відкритою, так і завуальованою,

¹ Див.: Про банки і банківську діяльність : Закон України від 7 грудня 2000 р. № 2121-III // Відом. Верхов. Ради України. — 2001. — № 5–6. — Ст. 30.

² Див.: *Шепітько В. Ю.* Криміналістика : курс лекцій / В. Ю. Шепітько. — Х. : Одиссей, 2003. — С. 249; Настільна книга слідчого : наук.-практ. видання для слідчих і дізнавачів / [М. І. Панов, В. Ю. Шепітько, В. О. Коновалова та ін.]. — [2-ге вид., перероб. і доп.]. — К. : Ін Юре, 2007. — С. 179.

³ Так, Апеляційний суд Житомирської області визнав співробітницю банку винною у вчиненні злочинів, передбачених ч. 4 ст. 191, ч. 1 ст. 231, ч. 1, 3 ст. 358 КК України та засуджено до п'яти років позбавлення волі з позбавленням права займати посади, пов'язані з обліком, збереженням, управлінням і розпорядженням грошима та матеріальними цінностями строком на три роки. Під час судового слідства було встановлено, що зловмисниця, використовуючи чужі паролі й логіни для доступу до програмних комплексів банку та анкети-заявки, які оформляли громадяни для відкриття кредитної лінії в банку, уносила зміни до їхніх кредитних справ і самостійно активувала виготовлені, але ще не видані заявникам кредитні картки. Згодом у банкоматах знімала кошти, які на них знаходилися, і використовувала на власні потреби (див.: До п'яти років позбавлення волі засуджено співробітницю банку, яка привласнювала кредитні кошти [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://sbu.gov.ua/sbu/control/uk/publish>).

коли справжні предмети посягання (документи, вироби, що містять комерційну таємницю) викрадаються разом із іншими та в такий спосіб створюється хибне уявлення про дійсні цілі злочинців; 2) таємному проникненні злочинця до приміщення й копіювання інформації паперовим чи електронним способом. Для фіксації інформації та її пересилання можуть застосовуватися мобільні телефони з вбудованим фотокамерами й послуга MMS; 3) підкупі співробітника підприємства, який мав чи має законний доступ до інформації. Якщо людина вже звільнилася або на сьогодні не має законного доступу, але інформація, якою вона володіла раніше, ще не втратила комерційного значення, то вона її просто повідомляє; 4) підкупі посередників у переговорах, які володіють певною інформацією; 5) незаконному отриманні інформації у співробітників правоохоронних або контролюючих органів, яким вона стала відома внаслідок виконання службових обов'язків; 6) погрозах фізичним насильством особі чи її близьким родичам, якій інформація була довірена в результаті виконання її трудових обов'язків; 7) шантажі працівника, який знаходиться на «гачку» в силу певних життєвих обставин; 8) упровадженні свого агента в штат підприємства під виглядом звичайного співробітника; 9) вербуванні працюючого працівника або спонуканні до розголошення звільненого із застосуванням мотивів етнічної, расової, релігійної близькості, бажання помститися керівникові за незаконне звільнення, переведення на іншу роботу, зняття з посади; 10) використанні різних технічних пристроїв, що фіксують і передають інформацію. За допомогою спеціальної техніки здійснюється прослуховування приміщень або зняття інформації з каналів зв'язку. Для цього застосовуються радіозакладки, мікрофони спрямованої дії, пристрої для зняття інформації з вікон за допомогою лазерних променів, апаратура для виявлення й розшифровування електромагнітного випромінювання від офісної техніки, мініфото та відеокамери. Таку техніку можуть установлювати або використовувати як спеціально підготовлені особи, так і завербовані співробітники підприємства¹; 11) проникненні в комп'ютерні мережі. Для цього злочинці застосовують спеціальні комп'ютерні програми, що дозволяють шукати необхідні дані та копіювати їх.

Незаконним використанням комерційної чи банківської таємниці є впровадження у виробництво або врахування під час планування чи здійснення

¹ Так, оперативні співробітники Управління Державної служби боротьби з економічною злочинністю м. Львів затримали двох іноземців, які займалися так званим скімінгом. За допомогою спеціального обладнання вони викрадали персональні дані банківських клієнтів – пін-коди й іншу інформацію. Потім зловмисники виготовляли підроблені пластикові картки та знімали з рахунків чималі суми грошей. Чоловіків упіймали у Сихівському районі Львова. Близько сьомої години ранку вони підійшли до одного із банкоматів і встановили на ньому накладку із крихітною вмонтованою відеокамерою. Через кілька годин скімери повернулися за пристроєм. Однак скористатися зібраною інформацією так і не встигли, бо їх було затримано. Установлено, що попередня сума збитків складає щонайменше 57 тис. грн. Стосовно зловмисників порушено кримінальну справу за ст. 231 КК України (див.: У Львові затримано іноземців, які викрадали персональні дані банківських клієнтів [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://mvs.gov.ua/mvs/control>).

господарської діяльності без дозволу власника чи уповноваженої на те особи таких відомостей. Зокрема, незаконне використання може мати такі форми: 1) пред'явлення майнових чи інших вимог до власника комерційної чи банківської таємниці за повернення або нерозголошення відповідних відомостей. Такі вимоги можуть стосуватися повернення на роботу, призначення на вищу посаду, звільнення іншого працівника, надання послуг тощо; 2) продаж інформації третім особам (електронних баз даних операторів телефонного зв'язку, ДАІ, БТІ тощо); 3) обмін інформації, що становить комерційну чи банківську таємницю, на іншу або матеріальні цінності; 4) корегування своїх дій при укладанні договорів з власником такої таємниці.

Незаконне використання відомостей, що становлять комерційну або банківську таємницю, можливо й в іншому вигляді, наприклад, умисне розголошення таких відомостей¹. Розголошення може здійснюватися усно, письмово, із використанням засобів зв'язку та масової інформації, комп'ютерних мереж тощо.

Обстановка злочину. Будь-який злочин учиняється в певній обстановці, поняття якої включає низку елементів: місце, час, поведінку учасників події та ін. На незаконне отримання комерційно значущої інформації впливає така група обставин: 1) неналежна організація роботи системи конфіденційного документообігу; 2) недоліки, пов'язані з підбиранням кадрів, а також контролем за діяльністю працівників; 3) недостатньо розроблена система відповідальності працівників за порушення режиму роботи з конфіденційною інформацією; 4) неналежна організація технічної охорони такої інформації.

Серед чинників, які пов'язані із вчиненням даного виду злочинів, є порушення правил: 1) організації технічної охорони приміщень, електронних ліній і мереж; 2) використання комп'ютерних систем; 3) реєстрації нових користувачів; 4) обліку, зберігання та видання для службового використання носіїв інформації; 5) надання доступу до приміщень, де зберігається інформація, та ін.

Розглядаючи поняття «місце злочину», слід визначити, що це насамперед місце зберігання документа з комерційною інформацією, із якого його було викрадено. Можна виділити декілька типових місць учинення злочину: 1) службові приміщення, що охороняються на постійній основі, де зберігається така інформація (робочі кабінети, сховища, операційні зали, канцелярія та ін.); 2) тимчасові приміщення (номери готелів, тимчасово орендовані квартири); 3) транспорт (купе залізничного вагону, службовий автомобіль); 4) приміщення будівель громадського харчування, магазинів, вокзалів.

Часовий чинник може характеризуватися як роками, так і декількома хвилинами. Можливість установлення незаконного отримання інформації з точністю до хвилин характерна для випадків протиправного посягання через комп'ютерні мережі або коли інформація знаходилася у конкретної

¹ Див.: Кримінальне право України. Особлива частина : підручник / [Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін.] ; за ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. — [4-те вид., перероб. і доп.]. — Х. : Право, 2010. — С. 229.

особи короткий проміжок часу. В інших випадках слідчий вимушений використовувати менш точні часові характеристики¹.

Особа злочинця. Можна виділити декілька груп осіб, які займаються незаконним збиранням і використанням інформації, що становить комерційну або банківську таємницю: 1) працівники підприємств, установ, організацій – конкурентів²; 2) працівники, які займаються збиранням інформації на замовлення, знаходячись із власником комерційної таємниці (уповноваженим органом) у трудових відносинах; 3) працівники, які займаються збиранням інформації для себе (про всяк випадок)³; 4) особи, професійна або службова діяльність яких чи інші законні підстави зумовлюють виникнення певних правовідносин цивільно-правового характеру з власником комерційної таємниці⁴; 5) особи, наділені власними повноваженнями з витребуванням і/або використанням відомостей, що становлять комерційну або банківську таємницю (наприклад, судді, співробітники міліції, Служби безпеки України, прокуратури, митниці та ін.)⁵. Таку інформацію ці особи отримують, користуючись своїм службовим становищем не для виконання власних функцій, а для передання конкурентам чи використання в інших протиправних цілях, наприклад, різних видів шантажу щодо здійснення чи нездійснення певних дій за нерозголошення комерційної або банківської таємниці.

¹ Див.: *Сербин И. С.* Криминалистическое обеспечение защиты коммерческой тайны / И. С. Сербин. — М.: Юрлитинформ, 2008. — С. 101.

² Так, компанія Mercedes-Benz підготувала фотознімки для майбутньої реклами нової моделі автомобіля, частину яких було вкрадено. Публікація цих документів напередодні відкриття автомобільної виставки у Франкфурті-на-Майні призвела до анулювання тисячі замовлень на стару модель, унаслідок чого компанія зазнала значних матеріальних збитків (див.: *Черняк В. З.* Популярная история экономики и бизнеса [Електронний ресурс] / В. З. Черняк. — Режим доступу : http://kniguchebniki.com/istoriya-ekonomiki_699/promyishlennyiy-shpionaj.html).

³ Так, компанія Cyber-Ark опитала ІТ-спеціалістів із різних європейських країн. Було встановлено, що 56 % респондентів (із 600 осіб) розглядають конфіденційну інформацію як свого роду страхівку від можливого звільнення або як бонус при працевлаштуванні в майбутньому, і вже зробили копії баз даних. Найбільшу цінність становлять відомості щодо клієнтів, інформація про продукцію, яка виготовляється, паролі доступу. Для зберігання інформації вони використовують flash-носії, CD чи DVD диски, онлайн сховища в мережі Internet (див.: Половина ІТ-спеціалістів готови на коммерческий шпионаж [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://soft.mail.ru>).

⁴ Так, колишній виконавчий директор біржі Nasdaq Дональд Джонсон був засуджений судом штату Вірджинія до 3,5 років тюремного ув'язнення за те, що протягом 2006–2009 рр. продавав інсайдерську інформацію своїх клієнтів, отримавши за це 640 тис. дол. США (див.: Директора Nasdaq наказали за инсайдерскую информацию [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://spritno.info/article/direktora-nasdaq-nakazali-za-insaiderskuyu-torgovlyu>).

⁵ Так, у м. Житомир співробітники Служби безпеки України затримали працівника митниці, який продавав бази даних митної служби. На вилучених носіях містилася інформація щодо експортних операцій суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності, яка накопичувалася та оброблювалася в центральній базі даних митної служби України (див.: В Житомире арестован таможенник, который продавал секретные базы данных [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zhzh.info/news>).

Дослідження зазначених елементів криміналістичної характеристики має важливе значення для розроблення методики розслідування злочинів, пов'язаних із посяганнями на відомості, що становлять комерційну або банківську таємницю. Знання зв'язків між елементами цієї криміналістичної категорії дозволяє слідчому встановити технології та злочинні механізми посягань, висунути версії, визначити напрямки розслідування, побудувати оптимальні комплекси слідчих дій.

О КРИМИНАЛИСТИЧЕСКОЙ ХАРАКТЕРИСТИКЕ ПРЕСТУПЛЕНИЙ, СВЯЗАННЫХ С ПОСЯГАТЕЛЬСТВОМ НА СВЕДЕНИЯ, КОТОРЫЕ ПРЕДСТАВЛЯЮТ КОММЕРЧЕСКУЮ ИЛИ БАНКОВСКУЮ ТАЙНУ

А. В. Курман

Определены типовые элементы криминалистической характеристики преступных посягательств на сведения, составляющие коммерческую или банковскую тайну. Проанализировано понятие «коммерческая тайна». Предложены систематизация способов совершения и классификация личности преступника. Рассмотрена обстановка такого преступления.

ON CRIMINALISTIC DESCRIPTION OF CRIMES INVOLVING ENCROACHMENTS ON THE INFORMATION CONSTITUTING BUSINESS OR BANK SECRETS

O. V. Kurman

The article defines typical elements of criminalistic description of crimes on the information constituting business or bank secrets, analyzes the notion of business secret and suggests the classification of modus operandi in such crimes as well as the criminals and conditions of the crimes.

УДК 349.6

О. В. Одерій, начальник кафедри криміналістики Донецького юридичного інституту МВС України, кандидат юридичних наук, доцент

КРИМІНАЛІСТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЗЛОЧИНІВ ПРОТИ ДОВКІЛЛЯ: ПРОБЛЕМИ ПОБУДОВИ ТА ВИКОРИСТАННЯ

Розглянуто проблеми розроблення криміналістичної характеристики злочинів проти довкілля. Викладено авторське бачення щодо формування елементного складу цієї категорії. Розкрито значення кожного із запропонованих елементів. Показано їх роль в організації розслідування конкретного злочину.

За станом довкілля Україна на сьогодні є однією з екологонебезпечних країн світу. Про це свідчить 87-ма позиція України серед 163-х країн

ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ СУДОВОЇ ЕКСПЕРТИЗИ ТА КРИМІНАЛІСТИКИ: ВИДАТНІ ОСОБИСТОСТІ

УДК 343.98:05

А. І. Лозовий, директор Харківського НДІСЕ,

Е. Б. Сімакова-Єфремян, заступник директора з наукової роботи Харківського НДІСЕ, кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник,

Л. М. Дереча, учений секретар Харківського НДІСЕ, кандидат біологічних наук, старший науковий співробітник

ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ І НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ПРОФЕСОРА ЛЕВА ЮХИМОВИЧА АРОЦКЕРА

На основі архівних матеріалів, наявних у Харківському НДІСЕ ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса, рукописів, опублікованих робіт Лева Юхимовича Ароцкера, розглянуті основні етапи його наукової й практичної діяльності як ученого, судового експерта й криміналіста, одного із засновників харківської школи судових експертів.

Л. Ю. Ароцкер

Харківський НДІСЕ свято шанує традиції й пам'ять про людей, які зробили вагомий внесок у становлення й розвиток судової експертизи та криміналістики.

У цьому році виповнилося 85 років від дня народження Лева Юхимовича Ароцкера – видатного вченого, доктора юридичних наук, професора, одного з провідних фахівців у галузі судової експертизи, зокрема почеркознавства, використання криміналістичних засобів, методів і рекомендацій у судовій експертизі, судовому розслідуванні тощо.

З ім'ям Л. Ю. Ароцкера пов'язані найяскравіші сторінки становлення й розвитку криміналістики та судової експертизи в Україні й колишньому СРСР.

Л. Ю. Ароцкер народився 3 травня 1927 р. у Харкові в родині службовця. Він рано втратив батька, який у 1928 р. помер після тривалої хвороби –

туберкульозу. З 1934 по 1941 роки Л. Ю. Ароцкер навчався у 12-й середній школі м. Харкова. У 1941 р. у зв'язку з тимчасовою окупацією Харкова німецько-фашистськими військами його родина переїхала до Ташкента, де він продовжив навчання в середній школі. Після її закінчення в 1943 р. Л. Ю. Ароцкер поступив до юридичної школи при Народному комісаріаті юстиції УРСР, яку в 1944 р. закінчив на відмінно та був зарахований на заочне відділення Харківського юридичного інституту ім. Л. М. Кагановича. Одночасно з навчанням працював на Ташкентському авіаційному заводі ім. В. П. Чкалова № 84 (цей завод був евакуйований у 1941 р. з підмосковних Хімок до Ташкента) токарем і комірником складу кольорового лиття.

У жовтні 1945 р. у зв'язку з поверненням до Харкова Л. Ю. Ароцкер продовжив навчання з 3-го курсу Харківського юридичного інституту ім. Л. М. Кагановича, який закінчив у 1947 р. з відзнакою.

Ще будучи студентом, Л. Ю. Ароцкер виявляв цікавість до наукової роботи, був членом гуртка з криміналістики, але всі свої здібності вченого-криміналіста він виявив працюючи в Харківському науково-дослідному інституті судових експертиз, куди Міністерством юстиції УРСР він був направлений на роботу, із яким була пов'язана вся його трудова діяльність. Прийшовши в інститут 20-річним фахівцем, він невтомно працював у ньому до кінця свого життя. 3 21 липня 1947 р. Л. Ю. Ароцкер працював на посаді завідувача музею з одночасним виконанням обов'язків уповноваженого з отримання продуктових, хлібних, промтоварних і лімітних карток. 3 22 вересня 1947 р. він уже працював на посаді молодшого наукового співробітника відділу ідентифікації, а з 15 листопада – на посаді старшого наукового співробітника цього відділу.

Л. Ю. Ароцкер з легкістю складав іспити щодо присвоєння та підтвердження кваліфікації судового експерта. Так, у «Протоколі перевірки знань криміналістичної літератури» від 10 березня 1948 р. зазначено, що «тов. Ароцкер проявив відмінні знання літератури, на поставлені питання дав вичерпні обґрунтовані та глибокі відповіді»¹.

У характеристиці, підписаній директором інституту В. П. Колмаковим, наведено таке: «Незважаючи на те, що тов. Ароцкер за віком і стажем є молодим науковим співробітником, він показав виключні здібності як у науково-практичній (експертній), так і науково-дослідній роботі. Тов. Ароцкер оволодів технікою криміналістичної ідентифікації, підготував три статті, з них дві опубліковані, а третя підготовлена до публікації. При перевірці знань проявив глибокі знання криміналістики. Добре політично розвинений, ідеологічно стійкий, проводить велику громадську роботу, є секретарем комсомольської організації інституту, неодноразово виступав з доповідями. Можна з упевненістю сказати, що тов. Ароцкер є перспективним науковим співробітником, який безсумнівно у найближчі роки захистить кандидатську дисертацію, тему якої він уже обрав»².

3 1 листопада 1950 р. Л. Ю. Ароцкер за сумісництвом викладає криміналістику в Харківському юридичному інституті та проводить практичні заняття. З грудня 1950 р. він є беззмінним членом ученої ради Харківського НДІСЕ.

¹ Личное дело № 1. Ароцкер Л. Е. / Архів Харківського НДІСЕ. — С. 17.

² Личное дело № 1. Ароцкер Л. Е. / Архів Харківського НДІСЕ. — С. 18.

1967 рік – доповідь Л. Ю. Ароцкера на засіданні вченої ради Харківського НДІСЕ

При проходженні атестації на відповідність займаній посаді в атестаційному листі від 18 червня 1951 р. зазначено, що «тов. Ароцкер за час роботи в інституті прочитав лекцій практичним працівникам більше 300 годин, брав участь у проведенні понад 70 слідчих експериментів»¹.

Л. Ю. Ароцкер захистив дисертацію за темою «Следственный эксперимент в советской криминалистике», у якій уперше в радянській криміналістичній літературі дав теоретичне обґрунтування сутності слідчого експерименту як самостійної процесуальної дії, розробив його умови та методику провадження. Нові положення його дисертаційної роботи, незважаючи на протидію деяких процесуалістів і криміналістів, були визнані та закріплені в законі.

На підставі рішення спеціалізованої ради Харківського юридичного інституту ім. Л. М. Кавановича від 25 червня 1952 р., рішенням Вищої атестаційної комісії від 19 березня 1954 р. Л. Ю. Ароцкеру присуджено науковий ступінь кандидата юридичних наук, а рішенням Вищої атестаційної комісії від 16 березня 1957 р. присвоєно вчене звання старшого наукового співробітника за спеціальністю «Криміналістика».

За час роботи в Харківському НДІСЕ Л. Ю. Ароцкер брав активну участь у науково-дослідній роботі, був керівником науково-дослідних робіт, результати наукових пошуків утілював в експертну практику, виконуючи експер-

Аutoreферат дисертації Л. Ю. Ароцкера на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук

¹ Личное дело № 1. Ароцкер Л. Е. / Архів Харківського НДІСЕ. — С. 30.

тизи на високому науковому рівні. Надавав консультативну допомогу молодим науковим співробітникам і стажистам.

Л. Ю. Ароцкер проводив велику науково-методичну роботу, читав лекції слідчо-прокурорським і судовим працівникам, у тому числі в містах Суми, Ворошиловграді (Луганську), Сталіні (Донецьк), Белгороді та ін. Читав лекції з криміналістики в юридичній школі, школі КДБ, на Всесоюзних курсах перепідготовки слідчих.

1949 рік – Л. Ю. Ароцкер серед учасників міжобласного семінару слідчих працівників управлінь міліції в м. Харкові (1-й ряд 5-й ліворуч)

Л. Ю. Ароцкер був позаштатним лектором Ленінського РК КП України, членом редколегії стінної газети інституту, членом редакційної колегії та заступником відповідального редактора збірника «Криминалистика и судебная экспертиза», заступником голови координаційного бюро секції «Судова

1949 рік – Л. Ю. Ароцкер з військовими слідчими (1-й ряд 3-й ліворуч)

1962 рік – Л. Ю. Ароцкер зі співробітниками відділу ідентифікації (1-й ряд 2-й ліворуч)

експертиза», наукової ради «Закономірності розвитку держави, управління і права» при відділенні філософії й права АН СРСР, заступником голови Всесоюзного координаційного бюро з проблем криміналістичної експертизи, заступником голови науково-методичної ради при Всесоюзному НДІСЕ (м. Москва) з проблем почеркознавчої та авторознавчої експертиз.

Протягом роботи в інституті Л. Ю. Ароцкер виявив себе енергійним співробітником. Його наукове зростання особливо виявлялося в галузі почеркознавства, де він виконав низку оригінальних наукових робіт серед багатьох інших. У той самий час він виконував найбільшу кількість експертиз у відділі.

1962 рік – директор Харківського НДІСЕ В. П. Колмаков (1-й ряд 4-й праворуч) і Л. Ю. Ароцкер (1-й ряд 3-й праворуч) зі співробітниками інституту

4 вересня 1961 р. за узгодженням з Міністерством юстиції УРСР і Окружним комітетом Компартії України Л. Ю. Ароцкер був призначений на посаду в. о. завідувача відділу криміналістичної ідентифікації особи, а 23 березня 1962 р. обраний за конкурсом на цю посаду. За цей час відділ суттєво покращив роботу: складено обзори недоліків призначення експертиз, поліпшено методичну роботу, посилено контроль за виконанням науково-дослідних робіт тощо. Наказом Міністерства юстиції УРСР від 9 травня 1962 р. його призначено на посаду завідувача відділу криміналістичної ідентифікації Харківського НДІСЕ.

Л. Ю. Ароцкер також проводив велику громадську роботу: був членом і заступником секретаря партбюро інституту, членом правління районного відділення товариства «Знання», пропагандистом партосвіти, керівником теоретичного семінару з філософії, чудовим лектором для слухачів як у Харкові, так і за його межами.

26 травня 1964 р. Л. Ю. Ароцкер брав участь у роботі навчально-методичного семінару слідчих міськрайпрокуратур Белгородської області, на якому прочитав лекцію за темою «Криміналістична експертиза». У відзиві начальника слідчого відділу прокуратури Белгородської області, радника юстиції О. П. Гомона і прокурора-криміналіста, молодшого радника юстиції Д. Войханського зазначено: «Тов. Ароцкер Л. Ю. у своїй лекції дав слухачам основні поняття про види криміналістичних експертиз та їх можливості, ознайомив слідчих з останніми досягненнями радянських і зарубіжних експертів-криміналістів, навів низку конкретних кримінальних справ, за якими проводилися різноманітні криміналістичні експертизи, пояснив, як треба проводити комплексні експертизи, порядок оформлення матеріалів для проведення експертиз, розповів про найбільш характерні помилки, яких припускаються слідчі, дав практичні рекомендації слідчим у їх роботі з розкриття злочинів. Змістовна лекція тов. Ароцкера Л. Ю. була вислухана з великим інтересом і увагою. Тов. Ароцкер Л. Ю. дав вичерпні відповіді на всі запитання учасників семінару. Ця лекція принесла користь слідчим, допоможе їм краще й скоріше розкривати злочини, посилити боротьбу зі злочинністю»¹.

Л. Ю. Ароцкер за зразкове виконання службових обов'язків, бездоганну роботу, плідну наукову, виробничу та громадську діяльність неодноразово нагороджувався почесними грамотами, йому оголошувалися подяки Міністерства юстиції СРСР, Міністерства юстиції УРСР, керівництва інституту, видавалися премії. За участь у роботі університету соціалістичної законності Орджонікідзевського району він нагороджений почесною грамотою. У 1967 р. Л. Ю. Ароцкера нагороджено орденом «Знак Пошани».

Наказом юридичної комісії при Раді Міністрів УРСР від 15 серпня 1964 р. Л. Ю. Ароцкера призначено заступником директора з наукової роботи Харківського НДІСЕ, на підставі чого з 18 вересня цього самого року наказом директора В. П. Колмакова його переведено на цю посаду. Наказом юридичної комісії при Раді Міністрів УРСР від 24 січня 1967 р. заступника директора Харківського НДІСЕ Л. Ю. Ароцкера введено до складу редколегії збірника «Криминалистика и судебная экспертиза».

¹ Личное дело № 1. Ароцкер Л. Е. / Архів Харківського НДІСЕ. — С. 68.

Л. Ю. Ароцкер – учений з широким діапазоном наукових інтересів, новатор у розробленні багатьох питань криміналістики, багато зусиль він прикладав до поширення криміналістичних рекомендацій на сферу судового розгляду, у чому він, безперечно, був піонером серед вітчизняних криміналістів.

Л. Ю. Ароцкер увійшов до історії вітчизняної криміналістики не тільки як автор робіт у галузі використання даних криміналістики в діяльності суду, а й як дослідник у різних галузях судової експертизи. Одним із перших він виявив цікавість до проблеми автоматизації процесу експертного дослідження й використання для цих цілей сучасних ЕОМ. Відомі його роботи з різних аспектів почеркознавчих досліджень, оцінювання висновку експерта, етичних аспектів судово-експертної діяльності та ін.

У бібліотеці Харківського НДІСЕ зберігаються підготовлені Л. Ю. Ароцкером рукописи та звіти з науково-дослідних робіт, зокрема, за темами: «Некоторые вопросы идентификации личности по цифровому письму» (1952), «Криминалистическое исследование подписей, выполненных с подражанием» (1954), «В помощь прокурору и следователю. Криминалистическая экспертиза цифрового письма» (1954), «Идентификационное значение монограммы при криминалистическом исследовании подписей» (1954), «Признаки автоподлога подписей» (1956), «Применение данных советской криминалистики при судебном разбирательстве уголовных и гражданских дел» (1962), «Об использовании криминалистической экспертизы при расследовании и судебном разбирательстве дел об особо опасных преступлениях» (1962), «Обобщение следственной и судебной практики по вопросам использования судебной экспертизы о групповой принадлежности» (1964), «Вопросы криминалистической экспертизы в практике Верховного суда СССР и Верховного суда УССР» (1966), «Теоретические проблемы оценки экспертом признаков почерка» (1973), «Некоторые вопросы оценки следователем и судом обоснованности выводов эксперта-почерковеда при применении методов математического моделирования» (1978), «Общие положения оценки и использования следователем и судом заключения судебного эксперта» (1978), «Вопросы психологии в судебно-экспертной деятельности» (1978), «Разработка оптимальных условий получения цветного фотографического изображения при цветоразличении» (1979) та багато інших.

Л. Ю. Ароцкер також розробив і опублікував особисто та в співавторстві монографії, статті, тези доповідей тощо: «О криминалистическом значении следов на дереве (случай из практики)» (1948), «К понятию следственного эксперимента» (1948), «Об оценке результатов следственного эксперимента следователем и судом» (1950), «Экспертиза поддельного товарного знака» (1951), «Установление вторичной брошюровки складской книги» (1952), «Криминалистическое исследование пломб и идентификация зубила по его следам» (1952), «Идентификация личности по фотоснимкам» (1952), «Криминалистическая экспертиза подписи, выполненной с подражанием» (1953), «К вопросу о методике производства неидентификационных криминалистических экспертиз» (1966), «Тактика и этика судебного допроса» (1969), «Состояние и пути развития судебно-биологической экспертизы в системе

Монографія Л. Ю. Ароцкера «Тактика и этика судебного допроса»

Монографія Л. Ю. Ароцкера «Вопросы криминалистической экспертизы в практике Верховного суда СССР и Верховного суда УССР»

Методичний посібник «Следственный эксперимент на предварительном следствии» (автори В. П. Колмаков, Л. Ю. Ароцкер)

Монографія Л. Ю. Ароцкера «Использование данных криминалистики в судебном разбирательстве»

судебно-экспертных учреждений Министерства юстиции СССР» (1978), «Совершенствование планирования научных исследований в области судебной экспертизы» (1981) та ін.

Теорія та практика застосування криміналістичних методів у роботі судових експертів і суддів широко висвітлена Л. Ю. Ароцкером у монографії

«Криминалистические методы в судебном разбирательстве уголовных дел» (1964), у якій всебічно досліджено комплекс основних теоретичних і практичних питань використання судовими органами досягнень криміналістики.

Ця монографія отримала високу оцінку рецензентів і вченої ради Харківського НДІСЕ, члени якої 11 березня 1964 р. одностайно рекомендували її до захисту як докторську дисертацію, що й було здійснено наступного року. Рішенням Вищої атестаційної комісії від 11 грудня 1965 р. Л. Ю. Ароцкеру присуджено науковий ступінь доктора юридичних наук, а рішенням Президії Вищої атестаційної комісії Міністерства вищої та середньої освіти СРСР від 24 грудня 1966 р. присвоєно вчене звання професора зі спеціальності «Криміналістика».

Л. Ю. Ароцкер зробив значний внесок у розвиток наукового потенціалу Харківського НДІСЕ, його наукові праці використовувалися й використовуються на практиці, у тому числі в зарубіжних країнах.

Л. Ю. Ароцкер був активним членом Харківського наукового товариства судових медиків і криміналістів, учасником і доповідачем на багатьох все-союзних і республіканських наукових конференціях.

Після захисту кандидатської дисертації Л. Ю. Ароцкер спрямував зусилля на розроблення криміналістичних методів у судовому розгляді кримінальних справ. Протягом 12-ти років він творчо й плідно працював над цією складною та важливою проблемою. Ним вивчено й узагальнено значний теоретичний і практичний матеріал за темою, основні положення

Автореферат дисертації
Л. Ю. Ароцкера на здобуття
наукового ступеня доктора
юридичних наук

1967 рік – Л. Ю. Ароцкер у перерві конференції

Л. Ю. Ароцкер на засіданні та в перерві засідання об'єднаної наукової конференції установ судової експертизи, присвяченої 100-річчю від дня народження В. І. Леніна (11–12 грудня 1969 р., м. Харків)

роботи доповідалися суддям Харківської, Сумської, Запорізької, Донецької, Луганської, Дніпропетровської областей; його науково-практичні рекомендації впроваджувалися в практику багатьох судів, де за допомогою Л. Ю. Ароцкера було створено криміналістичні дослідні ділянки. Слід зазначити, що він був справжнім ентузіастом упровадження криміналістичних методів у роботу слідчих і суддів. Його статті, доповіді, лекції спрямовані на підвищення науково-криміналістичного рівня роботи слідчих і суддів.

1973 рік – директор Харківського НДІСЕ М. В. Скорик (2-й ряд 5-й праворуч) і Л. Ю. Ароцкер (2-й ряд 5-й ліворуч) зі співробітниками інституту

Л. Ю. Ароцкер за час роботи провів особисто більше 1000 криміналістичних експертиз, брав участь як експерт і спеціаліст в оглядах місць події, слідчих експериментах, судових засіданнях. Виконуючи великий обсяг наукової та експертної роботи, він разом з тим охоче надавав науково-методичну допомогу співробітникам слідчих і судових органів, щороку неодноразово брав участь у семінарах слідчих органів прокуратури, УООП, КДБ і суддів.

Як заступник директора інституту з наукової роботи Л. Ю. Ароцкер кваліфіковано керував виконанням плану науково-дослідних робіт і впровадженням їх результатів в експертну практику, багато уваги приділяв питанням підготовки кадрів. Він надавав постійну допомогу всім співробітникам інституту при виконанні науково-дослідної роботи, консультував експертів по складних експертизах.

Не жалюючи сил і часу, Л. Ю. Ароцкер допомагав молодим співробітникам здобувати знання й досвід, значну увагу приділяв вихованню молодих учених. Під науковим керівництвом Л. Ю. Ароцкера підготовлено й захищено понад 20 дисертацій на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук. Серед його учнів були такі відомі вчені, як С. А. Ципенюк, З. С. Меленевська (Київ); І. М. Можар, Є. І. Казаков-Турбовський, В. В. Аксьонова, С. М. Вул (Харків); Г. Ш. Берлянд (Вільнюс); Р. Г. Бабаджанян, А. В. Арутюнян (Єреван); О. К. Кавлашвілі (Тбілісі); М. С. Єліванова (Алма-Ата) та ін.

Як уже зазначалося, свою науково-дослідну, організаторську та експертну роботу Л. Ю. Ароцкер успішно поєднував з педагогічною, яку виконував з великим задоволенням – читав лекції на Харківських курсах прокуратури СРСР, Республіканських курсах удосконалення юристів з проблем судової експертизи, проводив значну методичну роботу серед судово-слідчих працівників, брав участь у пропагуванні правових знань серед населення Харкова. За сприяння Міністерства юстиції СРСР і Міністерства юстиції України він неодноразово виїжджав у відрядження в інші науково-дослідні установи судових експертиз для надання наукової та методичної допомоги.

1976 рік – директор Харківського НДІСЕ М. В. Скорик (1-й ряд 2-й праворуч) і Л. Ю. Ароцкер (1-й ряд 3-й ліворуч) зі співробітниками інституту

Л. Ю. Ароцкер був лідером у всьому, завжди підставляв своє плече у складні моменти, ніколи не боявся взяти відповідальність на себе, щедро ділився своїми знаннями й досвідом. Серед колег і слідчо-судових працівників він користувався великим авторитетом, був виключно працелюбною, добропорядною, чесною та скромною людиною.

За тридцять три роки праці в Харківському НДІСЕ Л. Ю. Ароцкер виявив себе як видатний учений, блискучий організатор наукової та експертної роботи. Це період бурного розвитку його здібностей і таланту. Завдяки його невичерпній творчій енергії й великій працьовитості в інституті активізувалися науково-дослідна робота, підготування дисертацій, удосконалювалися існуючі та впроваджувалися в експертну практику нові методи й методики дослідження, установлювався тісний зв'язок між інститутом і органами суду, слідства та прокуратури.

Л. Ю. Ароцкер пішов від нас у розквіті творчих сил. У робочому кабінеті його життя несподівано обірвалася на 53 році – 15 вересня 1980 р. Він помер на льоту, коли вже був великий досвід і змога творити, залишивши нездійсненими багато планів.

Привітний, шляхетний, енергійний, безкорисливий, щирий, завжди усміхнений, він усіх вітав добрим словом, дарував частину своєї душі. Л. Ю. Ароцкер – вірець честі, відданості своїй справі, якій він присвятив все своє життя. Саме таким з відчуттям особливої теплоти, гордості та вдячності ми завжди його пам'ятатимемо. Світлий образ Л. Ю. Ароцкера, відчуття найближчої вдячності збережуться назавжди в серцях його багатьох учнів і колег.

Наукові праці професора Л. Ю. Ароцкера, які відомі далеко за межами нашої держави, і сьогодні залишаються невичерпною криницею знань для майбутніх поколінь – фахівців у галузі судової експертизи та криміналістики.

Досвід, знання, традиції Л. Ю. Ароцкера ми реалізуємо в нашій повсякденній роботі. Як і все в нашому житті, наш інститут у своєму розвитку пішов далеко вперед. Розвиваються нові, сучасні напрямки науково-дослідної та експертної роботи. Значно збільшився колектив інституту: з 47 осіб у 70-ті роки ХХ ст. до 240 осіб на цей час. Донецьке, Дніпропетровське та Кримське відділення Харківського НДІСЕ перетворені на самостійні науково-дослідні інститути судових експертиз. Зараз відділеннями ХНДІСЕ є Полтавське, Сумське та Севастопольське.

У Харківському НДІСЕ існує наукова школа Л. Ю. Ароцкера, яка почала формуватися в 70-ті роки ХХ ст. Науковими напрямками цієї школи є розроблення теоретичних основ судової експертизи в галузі почеркознавства й авторознавства; використання сучасних підходів до вирішення завдань, удосконалення існуючих, розроблення та впровадження в експертну практику нових методів і методик проведення судових почеркознавчих і авторознавчих експертиз тощо. Розроблено, опубліковано та впроваджено в експертну практику методичні рекомендації, словники, методичні посібники. Розроблені співробітниками інституту методики активно використовуються в експертній роботі судовими експертами науково-дослідних установ судових експертиз України та за її межами.

Л. Ю. Ароцкер – засновник харківської школи експериментального дослідження змінених почеркових підписів. Він заклав наукові основи

діагностичних досліджень у судовому почеркознавстві (1972 р.). Розроблення методів почеркознавчої експертизи, які дали змогу виділити інформацію про змінені зовнішні та внутрішні умови письма, є одним з найважливіших завдань судового почеркознавства. Під час наукових пошуків із вирішення теоретичних питань неідентифікаційних досліджень Л. Ю. Ароцкер уперше зробив спробу визначити їх предмет і виокремив завдання, які в подальшому одержали назву діагностичних. Він також запропонував виокремити неідентифікаційні дослідження від установлення групової належності та віднести до останньої визначення статі, установлення факту виконання рукопису правою або лівою рукою. Л. Ю. Ароцкеру належать піонерські роботи в галузі судового авторознавства та використання методів математичної лінгвістики, а також упровадження в судову експертизу комп'ютерних технологій. Він уперше в юридичній літературі підняв питання про значення загальнолюдських цінностей у системі кримінально-процесуальної діяльності.

Робота з підвищення професійного рівня співробітників була й залишається одним з головних напрямків діяльності інституту. Працюючи над актуальними науковими проблемами, захистили дисертації на здобуття наукового ступеня доктора наук В. П. Колмаков, Л. Ю. Ароцкер, Г. Л. Грановський, З. М. Соколовський. Починаючи з 70-х років ХХ ст., захистили дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата наук В. В. Аксьонова, В. К. Войнов, С. М. Вул, В. Ф. Гушчін, А. М. Компанієць, В. П. Лошманов, Є. М. Светлаков, Т. Є. Балинян, О. М. Мотін, О. О. Прокопенко, М. Г. Щербаковський, М. С. Корчан, Е. Б. Сімакова-Єфремян, А. Д. Тарусін, О. О. Хлесткова. З кінця 90-х років і на сьогодні захистили дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата наук М. Л. Цимбал, О. В. Коломійцев, Л. М. Дереча, Г. К. Авдєєва, В. В. Сабадаш, С. М. Бобрицький, Л. В. Свиридова, В. А. Руднев.

Важливе місце в діяльності інституту посідає редакційна та методична робота: випуск методичних посібників за результатами НДР, читання лекцій за різними напрямками судових досліджень на семінарах практичних співробітників правоохоронних органів, суддів тощо.

Спільно з Національним університетом «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», починаючи з 2001 р., щорічно виходить фахове видання України з юридичних наук – збірник наукових праць «Теорія та практика судової експертизи і криміналістики». У підготуванні статей та інших матеріалів до збірника беруть участь співробітники інституту й інших установ, а також фахівці зарубіжних країн у галузі судової експертизи, криміналістики, кримінального процесу тощо.

Багато розробок співробітників інституту мають пріоритетний характер і заслужено ввійшли до золотого фонду праць у галузі криміналістики та судової експертизи. Тільки з 2000 р. у Харківському НДІСЕ виконано близько 200 науково-дослідних робіт, результати яких успішно впроваджуються в експертну практику. Постійно особлива увага в інституті приділяється вдосконаленню професійної майстерності експертів, підвищенню якості, наукової обґрунтованості висновків і їх доказового значення.

Науковий потенціал інституту, закладений з часів його заснування, і сьогодні демонструє свою спроможність вирішувати складні судово-експертні завдання. У Харківському НДІСЕ проводиться близько 70 видів експертних

досліджень, серед яких є унікальні, тобто такі, що виконуються лише в нашому інституті. Це дослідження технічної експлуатації електроустаткування, дорожньо-технічні дослідження тощо. Більшість експертиз, проведених співробітниками інституту, має новаторський характер, базується на новітніх досягненнях науки та техніки, у тому числі й на авторських розробках.

Працівникам слідства та суду постійно надається допомога в розкритті, розслідуванні й судовому розгляді справ шляхом застосування спеціальних знань, що дозволяє розв'язувати складні проблеми судово-експертного забезпечення правосуддя в Україні.

Таким чином, добрий і міцний фундамент, закладений нашими славетними попередниками, у тому числі Левом Юхимовичем Ароцкером, які завжди будуть нам прикладом для наслідування, взірцем служіння науці, благородним ідеалам, і сьогодні допомагає в розвитку сучасної судової експертизи та криміналістики.

ЖИЗНЕННЫЙ ПУТЬ И НАУЧНО-ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ПРОФЕССОРА ЛЬВА ЕФИМОВИЧА АРОЦКЕРА

А. И. Лозовой, Э. Б. Симакова-Ефремян, Л. Н. Дереча

На основе архивных материалов, имеющихся в Харьковском НИИСЭ им. Засл. проф. Н. С. Бокариуса, рукописей, опубликованных работ Льва Ефимовича Ароцкера, рассмотрены основные этапы его научной и практической деятельности как ученого, судебного эксперта и криминалиста, одного из основоположников харьковской школы судебных экспертов.

THE LIFE AND WORK (RESEARCH AND EDUCATIONAL) ACTIVITY OF FULL PROFESSOR LEV EFIMOVICH AROTSKER

A. I. Lozovyi, E. B. Simakova-Yefremian, L. M. Derecha

Based on the archive records from Kharkov Research Institute of Forensic Examinations named after Professor Emeritus N. S. Bokarius, manuscripts and publications of Lev Efimovich Arotsker the article outlines the main stages in his research and practical work as a scientist, a forensic expert and a criminalist, one of the founders of Kharkov school of forensic experts.

УДК 343.98:25

В. Г. Грузкова, доцент кафедри криміналістики Національного університету «Юридическая академия Украины имени Ярослава Мудрого», кандидат юридических наук, старший научный сотрудник

ТАЛАНТЛИВЫЙ УЧЕНЫЙ, СУДЕБНЫЙ ЭКСПЕРТ И КРИМИНАЛИСТ, КОЛЛЕГА И ЧЕЛОВЕК (ПАМЯТИ ПРОФЕССОРА ЛЬВА АРОЦКЕРА)

Представлены воспоминания о выдающемся криминалисте Льве Ефимовиче Ароцкере. На основе тридцатилетнего опыта работы с ним в Харь-

ESTABLISHMENT OF THE TRAFFIC ACCIDENT DEVELOPMENT MECHANISM TAKING INTO ACCOUNT ITS REPRODUCTION

A. A. Kazarov, P. N. Khorobrykh, V. A. Labintsev

The article deals with general problems in the establishment of the traffic accident development mechanism through the reproduction of its conditions and circumstances, it also describes stages of investigation proceedings in such a reproduction process.

УДК 343.346.22

А. В. Лубенцов, старший судебный эксперт Харьковского НИИСЭ,
А. А. Сви́дерский, заведующий сектором Харьковского НИИСЭ

ФАКТОРЫ, ВЛИЯЮЩИЕ НА ВИДИМОСТЬ ПРОЕЗЖЕЙ ЧАСТИ ДОРОГИ И ПЕШЕХОДОВ ПРИ ТЕХНИЧЕСКОМ АНАЛИЗЕ ДЕЙСТВИЙ ВОДИТЕЛЯ

Рассмотрены некоторые вопросы, касающиеся факторов, которые влияют на видимость проезжей части дороги и пешеходов в темное время суток при техническом анализе действий водителя во время дорожно-транспортного происшествия.

В темное время суток интенсивность движения на автодорогах и в городах по сравнению с интенсивностью движения в дневное время резко снижается. Это связано с тем, что уменьшается в первую очередь общий поток транспорта, предназначенного для доставки людей на работу и с работы (учащихся – к месту учебы), служебного передвижения в течение рабочего дня, а также для перемещения по хозяйственным нуждам той части населения, которая непосредственно не занята на предприятиях и в учреждениях. Состав транспортных средств (ТС) в вечернее и ночное время становится более однородным. Сокращается число грузовых автомобилей, уменьшается число автобусов, мотоциклов, мопедов; на дорогах и особенно на городских улицах и проспектах остаются легковые автомобили, такси и др.

Следовало бы ожидать снижения дорожно-транспортных происшествий (ДТП) в темное время суток, поскольку поток транспорта уменьшается. Однако статистика указывает на то, что это не так. Из общего числа ДТП 46–54 % происходят в темное время суток, а число погибших в этот период составляет 60 % от общего числа. В то же время интенсивность движения в темное время суток снижается в 3–10 раз по сравнению с интенсивностью движения в дневное время.

В темное время суток ДТП может быть вызвано одной из причин, характерных для любого времени суток: неправильными действиями водителя или другого участника дорожного движения, технической неисправностью автомобиля и др. Дополнительно к постоянным ДТП может быть вызвано одной или несколькими специфическими причинами, присущими только данным конкретным условиям. Поэтому, говоря об увеличении опасности

движения в темное время суток, и нужно рассматривать эти специфические причины. Именно из-за них, несмотря на значительное уменьшение интенсивности и неоднородности движения в темное время суток, увеличивается абсолютное и удельное количество ДТП и опасность движения.

Дорожно-транспортные происшествия в зависимости от их вида распределяются по времени суток неравномерно. Особенно много ДТП в темное время происходят из-за недостаточной видимости. Каждое происшествие совершается в результате одновременного воздействия ряда факторов, но в таких ДТП, как наезд на пешехода, велосипедиста, неподвижное препятствие, фактор видимости имеет существенное значение для проведения технического анализа действий водителя при оценке ДТП.

Зрительный анализатор – основной источник информации человека во всех процессах его деятельности. Зрительная информация составляет около 70 % всей информации, получаемой человеком, и только 30 % приходится на остальные ощущения (слуховые, вкусовые, осязательные). В процессе движения водителя роль зрительного анализатора еще более увеличивается. Водитель практически получает только зрительную (97–99 %) и слуховую (1–3 %) информацию об окружающей обстановке. Таким образом, во время движения уменьшение видимости влечет за собой пропорциональное уменьшение информации. В случае же полной потери видимости доступ информации об окружающей обстановке вообще прекращается, т. е. автомобиль практически становится неуправляемым. Отсюда справедлив вывод о том, что опасность движения увеличивается в темное время суток в результате того, что, кроме постоянных причин ДТП, влияющих на безопасность движения в любое время, имеется и дополнительная специфическая причина, присущая темному времени суток, – ухудшение условий видимости, в результате чего пропорционально уменьшается информация водителя об обстановке в процессе движения.

Видимость в темное время суток может уменьшаться по двум основным причинам: недостаточная во всех необходимых направлениях освещенность дороги и предметов, которые находятся на ней, и ослепление водителя светом фар встречных автомобилей. Эти причины, несмотря на их разнохарактерность, тесно взаимосвязаны и во многом зависят от одних и тех же факторов. Отметим, что ослепление или недостаточная освещенность дороги при движении ночью редко встречается как основная причина ДТП, но часто является сопутствующим фактором, важная роль которого не выявляется с достаточной четкостью.

Кроме основной причины – ухудшения условий видимости, ночью действует еще ряд причин, увеличивающих опасность движения. К ним относятся прежде всего непригодность человека к работе ночью и отдыху днем, неумение водителя перестроить свой режим и подготовить себя к такой работе, отсутствие у многих водителей опыта и профессиональных приемов управления автомобилем в ночное время. К этим же причинам относится и еще одна – комплексная: подавляющее большинство мероприятий по проектированию, строительству и эксплуатации дорог и городских улиц рассчитаны на дневную работу транспорта; то же самое можно сказать и о ТС. Задачей авто-

мобилистов, дорожников, организаторов движения – специалистов и работников всех уровней являются разработка и внедрение мероприятий, учитывающих специфику управления автомобилем в темное время суток, приближающих ночные условия по уровню безопасности к дневным.

Поле зрения определяет часть окружающего пространства, которое может видеть неподвижный глаз человека без поворота головы. Поле наиболее острого зрения заключено в конус с углом 3° , осью конуса является ось конвергенции обоих глаз. Достаточная чувствительность зрения сохраняется внутри конуса в $5\text{--}6^\circ$. Вполне удовлетворительным зрение остается в пределах 20° – центральное поле зрения. Угол периферического зрения в вертикальной плоскости составляет 60 % от угла в горизонтальной (95°). Периферическое зрение характеризуется высокой чувствительностью к мельканиям и движению объектов. Его функция – обнаружение появившихся объектов. Оно влияет на распределение внимания и точность выбора наиболее важного в данный момент объекта, позволяет также следить за показаниями сигнализаторов на щитке приборов. При управлении автомобилем по мере повышения квалификации водителя границы периферийного зрения расширяются в направлениях, способствующих повышению качества восприятия необходимой информации и ее объема. Поле зрения может уменьшаться от воздействия токсических веществ (из-за загазованности, курения и т. д.). Поле зрения цветных объектов значительно меньше.

Для водителей автомобиля статическая обзорность определяется позиционным полем зрения, обусловленным положением водителя в автомобиле. Максимально открытое поле зрения дает возможность воспринимать всю информацию дорожной обстановки. Однако фактическая обзорность ограничена частичной экранировкой поля зрения, непрозрачными деталями автомобиля: капотом, передними стойками кузова, перегородками ветрового стекла, стеклоочистителями, зеркалами¹.

Динамическая обзорность значительно ниже статической, поскольку при движении автомобиля поле эффективной видимости уменьшается в результате концентрации зрительного внимания водителя в направлениях удаленных участков дороги. Установлено, что при увеличении скорости движения с 32 до 96 км/ч статическое периферийное поле эффективной видимости сокращается от 100 до 40° . При большой скорости движения центральное поле зрения может достигать критического значения $5\text{--}8^\circ$.

В темное время суток вследствие включения в зрительный процесс палочкового аппарата наблюдается смещение роста световой чувствительности от центра сетчатки к периферии. При этом максимум чувствительности достигается в зоне от 10 до 20° . Следовательно, полезное поле периферического зрения в темное время суток сохраняется в пределах пространственного горизонтального угла 40° . В условиях темного времени суток при управлении автомобилем эффективным следует считать центральное поле зрения в горизонтальной плоскости 20° , периферийное – 40° . В вертикальной плоскости поле зрения составляет 5° .

¹ См.: *Афанасьев Л. Л.* Конструктивная безопасность автомобиля / Л. Л. Афанасьев, А. Б. Дьяков, В. А. Иларионов. — М. : Машиностроение, 1983.

В системі «Водитель – Автомобиль – Дорога» под елементом «Дорога» розуміють частину дороги або вулиці з усіма об'єктами, що знаходяться в придорожній смузі, видимими водителем з автомобіля, а також стан атмосфери (сніг, дощ, туман і т. д.).

На безпечне рух автомобіля в темний час доби впливають елементи дороги, що створюють умови, при яких водітьові доводиться знизати його швидкість. Частіше за все це відбувається в місцях з обмеженою видимістю порівняно з видимістю на широкому прямолінійному участку дороги. Ширина проезжей частини, звичайно виділена продольною розміткою, впливає на водія тим більше, чим вона менше. Психологічне напруження водія відчуваєтьов при зустрічному роз'їзді на вузькій дорозі. В цьому випадку йому доводиться підсвідомо знизати швидкість або навіть зупинитися. Для безпечного руху при швидкості 65 км/ч ширина смуги руху повинна бути не менше 3 м, при швидкості 80 км/ч – 3,5 м. Ці швидкості потрібно підтримувати відповідно на дорогах IV і III категорій, тим самим буде забезпечена необхідна безпека.

Важким показателем видимості дороги в темний час доби є відображення характеристик дорожніх покриттів. Дорожні покриття по-різному розсіюють світловий потік в просторі. Це залежить від типу покриття, вологості, забрудненості, часу експлуатації і т. д.

У цементобетонних покриттях спостерігається дифузний характер відображення світла, у асфальтобетонних – розсіяний, а при гладкій нешереховатій асфальті, завдяки битумній плівці, – зеркальне відображення. З точки зору комфорту відображення характеристика цементобетона більш сприятливою, чим асфальтобетона. Більш світла поверхня цементобетона сприяє підвищенню загального рівня яркості фону, шереховатість структури цементобетона створює достатньо рівномірне дифузне розсіювання світла майже по всіх напрямках. Завдяки високому дифузному відображенню при світлі фар покращується видимість як поверхні дороги, так і краю обочини, створюються умови, для значущої рівномірності розподілу яркості в полі зору водія. Перевагою бетонних покриттів є ще й те, що для контрастності покращення сприйняття дороги до них можна додати присадки. Переважаюче зеркальне і зворотне напрямлене відображення асфальтобетона сприяє з'явленню бликів підвищеної яркості навіть при сухому покритті, що збільшує нерівномірність яркості і погіршує умови видимості. Однак асфальтобетонні покриття менш піддані обледенінню, на них можна використовувати гігроскопічні солі, які при гололеді руйнують лід на цементобетоні.

Туман, дощ, снігопад, наслідком яких є погіршення видимості, порушення стійкості і керування автомобілем, різко збільшують небезпечність його руху. За статистичними даними, з-за несприятливих погодних умов відбувається більш 11 % ДТП з загальною кількістю. При погкій видимості відбуваються звичайно такі звані «цепні» ДТП, коли учасниками стають групи автомобілів, що рухаються в тому ж напрямку в колонні. Крім того, несприятливі метеорологі-

ческие условия влияют на уменьшение производительности автомобиля в результате снижения скоростей движения даже на незагруженных автомагистралях до 20 км/ч, т. е. в 3–4 раза по сравнению с нормальными условиями.

Ухудшение видимости ввиду того, что уменьшается прозрачность атмосферы, происходит по двум причинам: из-за присутствия в ней капель влаги или кристаллов льда и свечения капелек воды под действием дневного света или света фар автомобиля. При этом яркость светящихся частиц ослабляет контраст, наличие которого является непременным условием видимости объекта на некотором фоне.

Из-за особенностей зрительного восприятия при движении в тумане, при дожде или снегопаде ночью объекты кажутся более удаленными или смещенными, чем на самом деле. Преодолевая в этих условиях, например 10 км, водитель устает больше, чем если бы он проехал несколько десятков километров в нормальных условиях. Причем при тумане, дожде или снегопаде покрытие становится скользким, снижается коэффициент сцепления шин с дорогой, к тому же автомобильное освещение при осадках часто не улучшает, а ухудшает освещение дороги – все это создает потенциальные возможности для возникновения ДТП.

Дальность видимости, необходимая водителю для выбора скорости движения автомобиля по условиям видимости дороги, определяется следующими требованиями. В п. 12.2. Правил дорожного движения Украины указано, что в темное время суток и в условиях недостаточной видимости скорость движения должна быть такой, чтобы водитель имел возможность остановить ТС в пределах видимости дороги¹.

Высокая скорость движения ТС вызывает частую смену в поле зрения участков дороги, которые необходимо рассматривать за малый промежуток времени. Угловая скорость перемещающегося участка дороги или объекта может оказаться близкой или равной порогу зрительного восприятия угловой скорости ($3,6 \text{ с}^{-1}$), когда объект виден нечетким, т. е. воспринимается одно движение без различия объекта. Это связано с уменьшением скорости зрительного восприятия, увеличить которую возможно только при повышении фактического контраста. Увеличение скорости движения автомобиля приводит к снижению зрительных функций. При увеличении скорости на каждые 16 км/ч время зрительного восприятия возрастает в 1,36 раза или (для дневных условий) дальность видимости уменьшается на 5 м.

Информативные зоны видимости – это зоны, в пределах которых водителю необходимо получать исчерпывающую зрительную информацию об окружающей обстановке. Этой информацией в данном случае являются зрительное представление о направлении дороги, расположении ее основных геометрических элементов и элементов обустройства, регулирующих дорожное движение, а также зрительное представление (обнаружение на стадии различия или опознания) о препятствиях в виде пешеходов, других участников движения, разрушениях, выбоинах, предметах на проезжей части.

¹ См. Правила дорожного движения Украины. — К. : Арий, 2009.

Объекты, различимые на дороге (выбоины и разрушения на проезжей части, пешеходы, двухколесные ТС, легковые и грузовые автомобили), несмотря на значительные функциональные различия, имеют достаточно близкие визуальные и светотехнические характеристики, основными из которых являются угловой размер и коэффициент отражения объекта. Пешеход – наиболее характерный из перечисленных объектов, его визуальные и светотехнические характеристики находятся как бы в середине этих объектов (средний рост – 1,5 м, коэффициент отражения одежды – 0,1). Выбор пешеходов в качестве основного объекта различения оправдан и тем, что около 50 % ДТП (ночью до 90 %) составляют наезды на пешеходов.

На современных автомобилях установлены фары с европейской асимметричной системой светораспределения. В таких фарах оптический элемент состоит из параболического отражателя с углом охвата $2\varphi_{\max} > 180^\circ$, лампы европейского типа и стеклянного рассеивателя. Нить накала (цилиндрической формы) расфокусирована вперед по оптической оси и перекрыта снизу экраном. При этом получается быстро сходящийся световой пучок, часть которого, отраженная от верхней части отражателя, направлена вниз; лучи, отраженные от нижней части отражателя, направлены вверх. Чтобы исключить отражение лучей в сторону глаз водителя встречного ТС, нить ближнего света фар перекрывается снизу непрозрачным экраном, который имеет специальную форму с горизонтальным правым бортиком и наклоненным вниз под углом 15° к горизонту левым бортиком. Благодаря этому часть светового пучка, отраженная от сектора левой нижней части отражателя, открываемого срезом экрана, направляется вправо, чем достигается значительное увеличение силы света в направлении правой стороны дороги и правой обочины (рисунок).

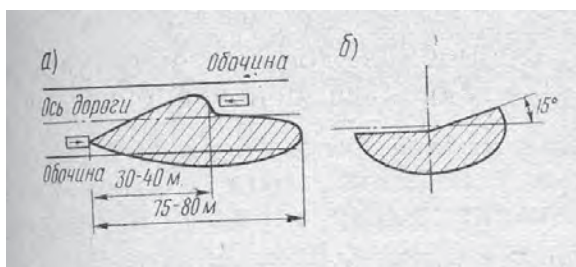

Рисунок. Проекция светового пучка европейской фары ближнего света: а) горизонтальная на дороге; б) на вертикальном экране

Стеклянный рассеиватель, входящий в оптический элемент, принимает на себя описанный асимметричный световой пучок. С помощью отпрессованных на рассеивателе оптических микроэлементов (призмы и линзы) световой поток несколько упорядочивается, становится еще более асимметричным с резкой светло-темной границей, правая часть которой поднимается под углом 15° . Таким образом, следует прийти к выводу о том, что правая граница проезжей части дороги при включенном ближнем свете фар автомобиля видна на большем расстоянии.

Немаловажную роль в создании максимальной дальности видимости играет правильная установка фар. Она влияет на видимость дороги как при движении с включенным дальним светом фар, так и при движении с включенным ближним светом фар. Кроме того, от нее в значительной степени зависит слепящее действие фар, а значит, видимость дороги при наиболее сложной дорожно-транспортной ситуации – встречном разезде автомобилей ночью.

Наибольшее расстояние дальности видимости с включенным дальним светом фар и применением дополнительных фар – прожекторов дальнего света наблюдается при их эксплуатационной установке. Отклонения фар от эксплуатационной установки резко уменьшают дальность видимости (например, в пределах от 292 до 20 м). При правильной (эксплуатационной) установке фар их высота практически не меняет расстояние дальности видимости. При разрегулировке фар высота установки значительно влияет на расстояние дальности видимости. Наиболее рациональной с точки зрения сохранения необходимой дальности видимости является установка фар дальнего света и дополнительных фар-прожекторов на сравнительно небольшой высоте над поверхностью дороги (0,6–0,8 м). При этом надо иметь в виду, что фары автомобилей, находящихся в эксплуатации, подвержены самопроизвольной разрегулировке в ходе эксплуатации автомобилей. Это вызвано тем, что при движении автомобиля по неровностям проезжей части происходит колебание его кузова, и фары из-за этого изменяют установленные регулировки, т. е. смещаются от установленных пределов. Следовательно, можно констатировать, что эксплуатация автомобилей с неправильной установкой фар как ближнего, так и дальнего света недопустима. Однако, к сожалению, большинство автомобилей эксплуатируются с разрегулированными фарами.

Загрязнение рассеивателей, недостаточная сила света фар также влияют на расстояние дальности видимости. Так, для исследования влияния загрязненности рассеивателей на светотехнические параметры фар было проведено фотометрирование фар, снятых с автомобилей, совершивших непродолжительный пробег по городским улицам в транспортном потоке, после чего на рассеивателях фар образовался небольшой слой засохшей грязи. Несмотря на незначительность слоя, сила света фары снизилась на 60–70 % от установленной¹.

Сила света фар может снижаться по ряду причин, а не только в результате загрязнения рассеивателя. Такими причинами могут быть уменьшение светового потока ламп, коррозия отражателя, смещение тел накала ламп относительно каустики отражателя, запыление рассеивателя внутри, неправильное комплектование оптических элементов лампами и рассеивателями др.

Независимо от причины уменьшение силы света фар резко уменьшает дальность и углы видимости дороги, ухудшает условия водителю для дальнейшего движения ТС, увеличивает его опасность. Легкое загрязнение рассеивателей, кроме того, увеличивает слепящее действие фар.

¹ См.: *Бажанов А. К.* Информативность автомобиля / А. К. Бажанов, А. Б. Дьяков, В. И. Коноплянко. — М. : МАДИ, 1976. — 82 с.

Таким образом, при техническом анализе действий водителей при ДТП, которое имело место в темное время суток, экспертам необходимо учитывать факторы, влияющие на видимость проезжей части дороги и пешеходов, поскольку эти параметры влияют на результаты выводов экспертов.

ФАКТОРИ, ЩО ВПЛИВАЮТЬ НА ВИДИМІСТЬ ПРОЇЗНОЇ ЧАСТИНИ ДОРОГИ ТА ПІШОХОДІВ ПРИ ТЕХНІЧНОМУ АНАЛІЗІ ДІЙ ВОДІЯ

А. В. Лубенцов, О. О. Свідерський

Розглянуто деякі питання, що стосуються чинників, які впливають на видимість проїзної частини дороги та пішоходів у темну пору доби при технічному аналізі дій водія під час дорожньо-транспортної пригоди.

FACTORS INFLUENCING THE VISIBILITY OF THE CARRIAGEWAY AND PEDESTRIANS IN THE TECHNICAL ANALYSIS OF A DRIVER'S ACTIONS

A. V. Lubentsov, A. A. Sviderskii

The article deals with certain aspects involving factors that may influence the visibility of the carriageway and pedestrians in the nighttime during the technical analysis of a driver's actions in the traffic accident.

УДК 343.346.52

І. В. Юр'єв, судовий експерт Полтавського відділення Харківського НДІСЕ,
А. А. Ханяниц, завідувач сектору Полтавського відділення Харківського НДІСЕ,
А. Ю. Кріштон, завідувач сектору Харківського НДІСЕ

ОЦІНЮВАННЯ ДІЙ УЧАСНИКІВ ДОРОЖНЬО-ТРАНСПОРТНОЇ ПРИГОДИ ПРИ НАЇЗДІ НА ПІШОХОДА НА НЕРЕГУЛЬОВАНОМУ ПІШОХІДНОМУ ПЕРЕХОДІ

Розглянуто деякі аспекти аналізу дорожніх ситуацій при наїзді на пішохода в зоні нерегульованого пішохідного переходу. Запропоновано методичний підхід до вирішення питань, пов'язаних з визначенням технічної можливості уникнути наїзду на пішохода та встановленням причинного зв'язку між діями учасників і дорожньо-транспортною пригодою.

Основним завданням судової автотехнічної експертизи є встановлення механізму дорожньо-транспортної пригоди (ДТП) і його дослідження, у ході якого визначається причинний зв'язок між діями учасників дорожнього руху та подією ДТП. Механізм ДТП, пов'язаний з наїздом на пішохода, складається

**PECULIARITIES OF FORENSIC ECONOMIC EXAMINATIONS
TO DETERMINE THE INCOMES OF ENTERPRISES IN THE VIEW
OF TAX CODE REFORMS**

О. V. Kryvolapov

The article deals with the new procedure of determining the income of enterprises in forensic economic examinations in the view of the Section 3 of the Ukrainian Tax Code reforms.

УДК 349.6:364.04:343.148.5

Л. В. Мамонтова, завідувач сектору
Харківського НДІСЕ

**УРАХУВАННЯ ЗМІН У ПЕНСІЙНОМУ ЗАБЕЗПЕЧЕННІ
ІНВАЛІДІВ – ЛІКВІДАТОРІВ НАСЛІДКІВ АВАРІЇ
НА ЧОРНОБИЛЬСЬКІЙ АЕС ПРИ ПРОВЕДЕННІ
СУДОВО-ЕКОНОМІЧНИХ ЕКСПЕРТИЗ**

Розглянуто зміни в пенсійному законодавстві України при визначенні пенсійних виплат інвалідам – ліквідаторам наслідків аварії на Чорнобильській АЕС і їх вплив на виконання розрахунків розміру пенсійних виплат при проведенні судово-економічних експертиз.

Відповідно до Методика проведення судово-економічних експертиз за цивільними справами, пов'язаними з визначенням розміру оплати праці за роботи з ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС (реєстраційний код 11.1.08) при проведенні експертних досліджень з питань визначення розміру пенсійних виплат інвалідам-чорнобильцям експерту в першу чергу слід установити основні дані, що стосуються статусу інваліда: був він відрадженим на роботи, військовозобов'язаним чи військовослужбовцем, у який проміжок часу проводилися роботи з ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС, коли й на підставі яких документів особі встановлено інвалідність, чи пов'язане захворювання з наслідками роботи з ліквідації Чорнобильської катастрофи, яку групу інвалідності встановлено і який процент утрати працездатності, до якої категорії постраждалих унаслідок аварії на ЧАЕС віднесено особу (категорії 1, 2, 3, 4).

У подальшому слід установити період, з якого призначається пенсія, та ретельно ознайомитися із законодавством щодо обчислення розміру пенсійних виплат інвалідам-чорнобильцям.

Пенсія по інвалідності, що настала через каліцтво чи захворювання внаслідок Чорнобильської катастрофи, передбачена ст. 54 Закону України «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок чорнобильської катастрофи» від 28 лютого 1991 р. № 796-ХІІ (у редакції закону від 19 грудня 1991 р. № 2001-ХІІ (далі – Закон № 2001-ХІІ)).

У ст. 49 цього Закону зазначено, що пенсії особам, віднесеним до категорій 1, 2, 3, 4 встановлюються у вигляді:

а) державної пенсії;

б) додаткової пенсії за шкodu, заподіяну здоров'ю, яка призначається після виникнення права на державну пенсію.

Додаткова пенсія за шкodu, заподіяну здоров'ю, особам, віднесеним до відповідних категорій (1, 2, 3, 4) передбачена в ст. 50 і 51 Закону № 2001-XII і визначається в процентах від прожиткового мінімуму, установленому для осіб, які втратили працездатність. Розмір прожиткового мінімуму для осіб, які втратили працездатність, визначається на момент виплати додаткової пенсії згідно із законом про Державний бюджет України та не може коригуватися іншими нормативно-правовими актами. Ця пенсія виплачується повністю незалежно від заробітку, пенсії чи іншого доходу (ст. 53 Закону № 2001-XII).

У ст. 10 Закону № 2001-XII та ст. 7 Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантіях їх соціального захисту» від 22 жовтня 1993 р. № 3551-XII інвалідам-чорнобильцям передбачено щомісячне підвищення до пенсії в процентному розмірі від прожиткового мінімуму, установленому для осіб, які втратили працездатність. Також законодавством України для інвалідів-чорнобильців передбачено щомісячну доплату до пенсії на прожиття в розмірі 50 грн.

До 1 січня 2012 р. розрахунок (перерахунок) пенсії по інвалідності, що настала через каліцтво чи захворювання внаслідок Чорнобильської катастрофи, регламентувався постановою Кабінету Міністрів України від 30 травня 1997 р. № 523, якою затверджено «Порядок обчислення пенсій по інвалідності, що настала внаслідок каліцтва чи захворювання, і пенсій у зв'язку з втратою годувальника внаслідок Чорнобильської катастрофи» (далі – Порядок № 523).

Згідно із п. 1 цього Порядку пенсії по інвалідності, що настала внаслідок каліцтва чи захворювання, і пенсії у зв'язку з втратою годувальника внаслідок Чорнобильської катастрофи відповідно до ст. 54 та 57 Закону № 2001-XII можуть призначатися за бажанням особи із заробітку, одержаного за роботу в зоні відчуження в 1986–1990 рр., у розмірі відшкодування фактичних збитків, який визначається згідно із законодавством. Цим пунктом також визначено порядок обчислення середньомісячного фактичного заробітку, який застосовується для обчислення основного розміру пенсії. В усіх випадках розмір середньомісячної заробітної плати для обчислення основного розміру пенсії за роботу в зоні відчуження у 1986–1990 рр. не може перевищувати 3 тис. крб.

При визначенні розміру пенсії в період 2011 р. особливу увагу слід приділити змінам, унесеним у розділ VII Закону України «Про державний бюджет України на 2011 рік» від 23 грудня 2010 р. № 2857-VI згідно із Законом України «Про внесення змін до Закону України “Про державний бюджет України на 2011 рік”» від 14 червня 2011 р. № 3491-VI. Цей розділ доповнено п. 4, який викладено в такій редакції:

«4. Установити, що у 2011 році норми і положення статей 39, 50, 51, 52, 54 Закону України «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи» <...> застосовуються у порядку та розмірах, встановлених Кабінетом Міністрів України виходячи з наявного фінансового ресурсу бюджету Пенсійного фонду України на 2011 рік».

Постановою КМУ «Про встановлення деяких розмірів виплат, що фінансуються за рахунок коштів державного бюджету» від 6 липня 2011 р. № 745, яка діє до 1 січня 2012 р., передбачено зменшення відсоткового розміру щомісячної додаткової пенсії за шкodu, заподіяну здоров'ю, відповідно до Закону № 2001-ХІІ, що призвело до зменшення загальних пенсійних виплат інвалідам-чорнобильцям.

З 1 січня 2012 р. пенсія по інвалідності, що настала через каліцтво чи захворювання внаслідок Чорнобильської катастрофи, визначається відповідно до Порядку обчислення пенсій особам, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 23 листопада 2011 р. № 1210 (далі – Порядок № 1210). Цей Порядок визначає механізм обчислення та перерахунку пенсій по інвалідності, що настала через каліцтво чи захворювання, і пенсій у зв'язку з утратою годувальника внаслідок Чорнобильської катастрофи відповідно до ст. 54 та 57 Закону № 2001-ХІІ.

Пенсії за бажанням осіб можуть призначатися виходячи із заробітної плати, одержаної за роботу в зоні відчуження в 1986–1990 рр., у розмірі відшкодування фактичних збитків.

Під час обчислення заробітку для призначення (перерахунку) пенсії застосовується формульний підхід. Заробітна плата обчислюється за формулою, визначеною в Порядку № 1210:

$$П = З_c \times K_{zc} \times \frac{K_b}{100},$$

де $П$ – розмір пенсії; $З_c$ – середня заробітна плата (дохід) в середньому на одну застраховану особу в цілому по Україні, з якої сплачено страхові внески, за 2006 р., що застосовується для обчислення пенсії відповідно до Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування»; K_{zc} – середньомісячний коефіцієнт заробітної плати, який ураховується під час обчислення пенсії; K_b – розмір відшкодування фактичних збитків (у відсотках).

Середньомісячний коефіцієнт заробітної плати K_{zc} визначається за формулою

$$K_{zc} = \frac{C_K}{K},$$

де C_K – сума коефіцієнтів заробітної плати ($K_{31} + K_{32} + K_{33} + \dots + K_{3N}$) за кожний місяць роботи в зоні відчуження в 1986–1990 рр.; K – кількість місяців, за які розраховано коефіцієнти заробітної плати.

Коефіцієнт заробітної плати за кожний місяць роботи в зоні відчуження $K_{31}, K_{32}, K_{33} \dots K_{3N}$ визначається за формулою

$$K_3 = \frac{3_B}{3_{CM}},$$

де 3_B – сума заробітної плати за роботу в зоні відчуження за місяць, за який розраховується коефіцієнт заробітної плати, за період 1986–1990 рр.; 3_{CM} – показник середньомісячної заробітної плати робітників і службовців, зайнятих у галузях національної економіки, згідно з додатком 1 до постанови Кабінету Міністрів України «Про заходи щодо поліпшення пенсійного забезпечення громадян» від 20 листопада 2003 р. № 1783 за місяць, за який розраховується коефіцієнт заробітної плати, за період 1986–1990 рр.

Розмір відшкодування фактичних збитків K_B визначається:

— для пенсій по інвалідності – як відсоток утрати працездатності, визначений органами медико-соціальної експертизи;

— для пенсій по втраті годувальника – як співвідношення кількості непрацездатних членів сім'ї до кількості таких членів сім'ї з урахуванням потерпілого (у відсотках)

$$K_B = \frac{K_y}{K_y + 1} \times 100,$$

де K_y – кількість непрацездатних членів сім'ї.

Під час визначення коефіцієнта заробітної плати у випадках, передбачених цим пунктом, середня заробітна плата за рік у відповідному періоді вважається середньомісячною платою робітників і службовців, зайнятих у галузях національної економіки, відповідного року.

У Порядку № 1210 також зазначено, що призначення пенсії із заробітної плати, одержаної за роботу за межами зони відчуження, проводиться на загальних підставах відповідно до Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» від 9 липня 2003 р. № 1058-IV (далі – Закон № 1058-IV).

При обчисленні основного розміру пенсії спочатку визначається середньомісячний коефіцієнт заробітної плати конкретної особи. Розрахунок проводиться шляхом ділення фактичної середньої заробітної плати за відповідний період роботи на ЧАЕС на показник середньомісячної заробітної плати робітників і службовців, зайнятих у галузях національної економіки, за місяць, за який розраховується коефіцієнт заробітної плати, за період 1986–1990 рр.

Заробіток для обчислення пенсії визначається шляхом множення середньомісячного коефіцієнта заробітної плати на 928,81 грн (середню заробітну плату в середньому на одну застраховану особу в цілому по Україні за 2006 р., з якої сплачено страхові внески та яку застосовують для обчислення пенсії відповідно до Закону № 1058-IV).

Розмір основної пенсії визначається з урахуванням процентів утрати працездатності. Для цього визначений заробіток для обчислення пенсії множитья на цей процент.

Приклад розрахунку основного розміру пенсії. Пенсія інваліду II групи з втратою 80 % працездатності обчислюється із заробітку, отриманого ним у жовтні 1986 р. в сумі 890 крб.

Середньомісячний коефіцієнт заробітної плати, який ураховується при обчисленні пенсії складає 4,97207 (890/179), де 179 крб. – показник середньомісячної заробітної плати робітників і службовців, зайнятих у галузях національної економіки, за місяць, за який розраховується коефіцієнт заробітної плати, тобто за жовтень 1986 р.

Заробіток для обчислення пенсії складатиме 4618,11 грн ($928,81 \times 4,97207$), де 928,81 грн – середня заробітна плата (дохід) у середньому на одну застраховану особу в цілому по Україні, з якої сплачено страхові внески, за 2006 рік, що застосовується для обчислення пенсії відповідно до Закону № 1058-IV.

З урахуванням 80 % втрати працездатності, основний розмір пенсії складатиме 3694,49 грн ($4618,11 \times 80$).

У Порядку № 1210 також передбачено мінімальний розмір пенсії для інвалідів – учасників ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС і для інших інвалідів, стосовно яких установлено причинний зв'язок інвалідності з Чорнобильською катастрофою. Передбачено, що в разі, коли розмір пенсійної виплати (з урахуванням надбавок, підвищень, додаткових пенсій, цільової грошової допомоги, сум індексації та інших доплат до пенсії, установлених законодавством, крім пенсій за особливі заслуги перед Україною), не досягає в інвалідів – учасників ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС, щодо яких установлено причинний зв'язок інвалідності з Чорнобильською катастрофою, I групи – 285 %, II групи – 255 %, III групи – 225 % прожиткового мінімуму для осіб, які втратили працездатність, то їм виплачується щомісячна державна адресна допомога до пенсії в сумі, що не вистачає до зазначених розмірів.

У разі зміни прожиткового мінімуму для осіб, які втратили працездатність, проводиться перерахунок зазначеної допомоги виходячи з розміру встановленого прожиткового мінімуму.

У Порядку № 1210 передбачено щомісячну виплату додаткової пенсії за шкodu, заподіяну здоров'ю, відповідно до Закону № 2001-XII. Щомісячна додаткова пенсія за шкodu, заподіяну здоров'ю, виплачується в процентах до прожиткового мінімуму для осіб, які втратили працездатність, залежно від категорії постраждалих від Чорнобильської катастрофи.

Урахування наведених нормативно-правових актів сприятиме більш ретельному обґрунтуванню експертних висновків щодо визначення розміру (перерахунку) пенсії інвалідам-чорнобильцям.

УЧЕТ ИЗМЕНЕНИЙ В ПЕНСИОННОМ ОБЕСПЕЧЕНИИ ИНВАЛИДОВ – ЛИКВИДАТОРОВ ПОСЛЕДСТВИЙ АВАРИИ НА ЧЕРНОБЫЛЬСКОЙ АЭС ПРИ ПРОВЕДЕНИИ СУДЕБНО-ЭКОНОМИЧЕСКИХ ЭКСПЕРТИЗ

Л. В. Мамонтова

Рассмотрены изменения в пенсионном законодательстве Украины при определении пенсионных выплат инвалидам – ликвидаторам последствий аварии на Чернобыльской АЭС и их влияние на выполнение расчетов размера пенсионных выплат при проведении судебно-экономических экспертиз.

THE ACCOUNT OF CHANGES IN THE RETIREMENT BENEFITS TO THE DISABLED LIQUIDATORS OF THE CHERNOBYL DISASTER IN THE FORENSIC ECONOMIC EXAMINATIONS

L. V. Mamontova

The article deals with changes in the laws of Ukraine on the provision of retirement benefits in the determination of such benefits for disabled liquidators of the Chernobyl disaster and their influence on the calculation of these retirement benefits in the forensic economic examinations.

УДК 331.215.246.4

І. О. Савченко, завідувач Сумського відділення Харківського НДІСЕ,
С. І. Глущенко, судовий експерт Сумського відділення Харківського НДІСЕ

ПРОВЕДЕННЯ ЕКОНОМІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ, ПОВ'ЯЗАНИХ З ВИЗНАЧЕННЯМ ФІНАНСОВОЇ МОЖЛИВОСТІ ПІДПРИЄМСТВ І ОРГАНІЗАЦІЙ ПОГАШАТИ ЗАБОРГОВАНІСТЬ ІЗ ЗАРОБІТНОЇ ПЛАТИ

Розглянуто особливості проведення економічних досліджень з питань щодо визначення фінансової можливості підприємств і організацій погашати заборгованість із заробітної плати. Наведено методичні підходи щодо вирішення цього питання.

Питання несвоєчасної виплати заробітної плати залишається актуальним уже протягом тривалого періоду. Проблема заборгованості перед працівниками стосується як державних підприємств, так і приватних структур. Необґрунтована затримка виплат заробітної плати, стипендій, пенсій чи інших установлених законом виплат громадянам більш ніж за один місяць є злочином, відповідальність за який передбачено ст. 175 КК України. У зв'язку з цим все частіше порушуються кримінальні справи за фактом безпідставної невикплати посадовими особами заробітної плати працівникам підприємств і організацій.

Право кожного громадянина на своєчасне одержання винагороди за працю та соціальних виплат закріплено в ст. 43, 46 Конституції України.

Отже, наукові доробки, а також судово-слідча практика створюють основу для побудови моделі криміналістичної характеристики злочинів проти довкілля. На наш погляд, до цієї моделі входять такі елементи: 1) предмет безпосереднього посягання; 2) механізм (спосіб) учинення злочину (що дозволить установити причинний зв'язок злочинної дії та шкідливих наслідків, які настали або можуть настати, джерело забруднення); 3) обстановка вчинення злочину (час, місце); 4) особа злочинця; 5) типова слідова картина (у її широкій інтерпретації); 6) особа потерпілого (факультативний елемент).

КРИМИНАЛИСТИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ПРЕСТУПЛЕНИЙ ПРОТИВ ОКРУЖАЮЩЕЙ СРЕДЫ: ПРОБЛЕМЫ ПОСТРОЕНИЯ И ИСПОЛЬЗОВАНИЯ

А. В. Одерий

Рассмотрены проблемы разработки криминалистической характеристики преступлений против окружающей природной среды. Изложено авторское видение относительно формирования элементного состава этой категории. Раскрыто значение каждого из предложенных элементов. Показана их роль в организации расследования конкретного преступления.

CRIMINALISTIC DESCRIPTION OF ENVIRONMENTAL CRIMES: THE PROBLEMS OF DEVELOPMENT AND USE

O. V. Oderii

The article deals with the problems of developing a criminalistic description of environmental crimes. It presents the author's perspective on the formation of basic elements in this category, showing the importance of each of the suggested elements, their role in investigating a particular crime.

УДК 343.123.52

С. В. Міронов, заступник прокурора
Харківської області

РОЗСЛІДУВАННЯ ПЕРЕВИЩЕННЯ ВЛАДИ АБО СЛУЖБОВИХ ПОВНОВАЖЕНЬ СПІВРОБІТНИКАМИ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ: ПРАВОВІ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНІ ПРОБЛЕМИ

Розглянуто правові та організаційні проблеми розслідування перевищення влади або службового становища співробітниками правоохоронних органів. Звернено увагу на підвищену латентність цієї категорії злочинів та її причини. Проаналізовано способи протидії розслідуванню, склад суб'єктів і мотиви їх поведінки, місця вчинення злочинів, недоліки досудового провадження в кримінальних справах.

Перевищення влади або службових повноважень співробітниками правоохоронних органів у соціально-кримінологічному аспекті завжди розглядалися як найбільш резонансні, а в судово-слідчій практиці – як найбільш ускладнені для розкриття та розслідування види злочинів. Дійсно, наявність владних повноважень при відсутності належної системи контролю за поведінкою особового складу на індивідуальному рівні призводить до розвитку почуття вседозволеності і, як результат, – до численних випадків правопорушень з боку співробітників правоохоронних органів. Реалії сьогодення свідчать про те, що до органів прокуратури надходить велика кількість заяв і повідомлень (у 2010 р. їх зареєстровано 6817) про катування й інше жорстоке поводження з людьми при їх затриманні та доставленні до органів внутрішніх справ за підозрою у вчиненні злочинів, адміністративних правопорушень, триманні в кімнатах доставлених, приймальниках для неповнолітніх, ізоляторах тимчасового тримання, слідчих ізоляторах, установах виконання покарання. За даними Генеральної прокуратури України, упродовж 2005–2010 рр. спостерігалось зростання заяв і повідомлень про вчинення працівниками органів внутрішніх справ насильницьких дій, у тому числі з трагічними наслідками, кількість яких збільшилася в 5 разів порівняно з 2005 р. До кримінальної відповідальності за ці злочини притягнуто більш ніж удвічі осіб, проте вжиті заходи докорінно не змінили ситуацію, а наявні проблеми потребують більш системних і рішучих заходів реагування.

Перевищенню влади або службових повноважень співробітниками правоохоронних органів притаманні ускладнена процедура збирання доказів і притягнення до кримінальної відповідальності винних осіб, активна протидія розслідуванню тощо. Зазначене зумовлює необхідність не тільки консолідації зусиль слідчих та судових органів, а й подальшого наукового вдосконалення організаційно-тактичних і методичних основ їх розслідування та профілактики. У зв'язку з цим перед науковцями постають завдання щодо розроблення сучасної наукової концепції розслідування перевищення влади або службових повноважень співробітниками правоохоронних органів, основу якої становлять положення загальної теорії криміналістики, результати узагальнення й аналізу емпіричного матеріалу, передового досвіду.

Своєрідність розслідування перевищення влади або службових повноважень співробітниками правоохоронних органів полягає в тому, що воно здійснюється на тлі протидії з боку зацікавлених осіб. При цьому до останніх належать не тільки самі підозрювані або обвинувачені, а й їх колеги і навіть керівники, які не бажують виносити «сміття з хати», піклуються про честь мундира. До способів протидії можна віднести передусім приховування факту перевищення влади або службових повноважень співробітниками правоохоронних органів, фальсифікацію або знищення слідів і речових доказів, психічний або фізичний вплив на потерпілих чи свідків з метою домогтися їх відмови від попередньої заяви або раніше наданих показань.

За даними кримінологічних досліджень, «міліцейським злочинам» притаманна підвищена латентність, зумовлена специфікою суб'єкта злочину. Будучи відповідальними за об'єктивність оцінки рівня злочинності,

співробітники органів внутрішніх справ мають можливість маніпулювати її показниками, а також використовувати професійні знання для приховування слідів злочину. Важливим при цьому є високий інтелектуальний рівень правопорушників для збільшення періоду латентності¹. Судово-слідчій практиці відомі приклади, коли співробітники органів внутрішніх справ роками приховували заяви від підслідних до органів прокуратури про їх побиття. На жаль, і самі працівники прокуратури при здійсненні дослідчої перевірки в багатьох випадках по суті ухиляються від зустрічі із заявниками, відмовляють їм у порушенні кримінальної справи за відсутності актів медичних освідчувань, усупереч вимогам ст. 99 КПК України про прийняте рішення не повідомляють зацікавленим особам, що обмежує їх право на своєчасне оскарження цих рішень.

На думку О. С. Новакова, до найбільш вагомих чинників, що зумовлюють підвищену ступінь латентності злочинів серед особового складу органів внутрішніх справ слід віднести недосконалість методів виявлення злочинів, які вчиняють співробітники міліції, формальний контроль з боку органів прокуратури та підрозділів служби внутрішньої безпеки, наявність кругової поруки серед співробітників, хибну турботу керівництва про «чистоту мундира»². О. С. Черепашкін вважає, що спроби приховати факти перевищення влади або службових повноважень з боку співробітників правоохоронних органів стають відомі керівництву МВС лише в 41 % випадків, а органи прокуратури знають про це тільки у 24 % випадків³.

На процес розслідування перевищення влади або службового становища співробітниками правоохоронних органів істотно впливає склад суб'єктів цих злочинних виявів. До їх числа належать представники керівного складу органів внутрішніх справ (начальники та заступники начальників райвідділів, начальники ДАІ, начальники приймальників-розподільників), а також особи, які безпосередньо займаються розкриттям і розслідуванням злочинів та розшуком і доставленням правопорушників (оперуповноважені карного розшуку, дільничі інспектори міліції, інспектори ППС, працівники УБОЗ та ін.). За даними О. А. Мартиненка, до перевищення влади або службових повноважень удаються оперуповноважені (26 %), за ними йдуть рядові міліціонери (24,2 %) і дільничі (14,1 %). За віком найбільш чисельною є група співробітників від 26 до 30 років (41 %). Це, як правило, лейтенанти, старші лейтенанти або сержанти міліції. Стаж служби в органах внутрішніх справ для 27 % правопорушників становив

¹ Див.: *Оболенцев В. Ф.* Актуальні проблеми латентної злочинності : автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / В. Ф. Оболенцев. — Х., 2001. — С. 9.

² Див.: *Новаков О. С.* Кримінологічна характеристика та профілактика злочинів, які вчиняються працівниками міліції у сфері службової діяльності : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / О. С. Новаков. — К., 2003. — С. 62–63.

³ Див.: *Черепашкин А. С.* Криминологическая характеристика и предупреждение преступлений, совершаемых сотрудниками милиции общественной безопасности : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / А. С. Черепашкин. — Омск, 2004. — С. 43.

3–5 років, а для 38 % – понад 5 років¹. Більшість з них мають вищу юридичну освіту, певний професійний досвід, добре обізнані в нюансах доказового процесу, а тому в змозі активно протидіяти встановленню об'єктивної істини в кримінальній справі та притягненню винних осіб до кримінальної відповідальності.

Позиція особи, що вчинила зазначені злочини, багато в чому залежить від мотивів, якими вона керувалася під час реалізації злочинного задуму. У спеціальній літературі пропонуються різні підходи до класифікації цих мотивів. Так, Ю. О. Мерзлов виокремлює кар'єристські, відомчо-корпоративні, службово-корисні, ідейні мотиви². О. М. Варигін серед найбільш поширених мотивів «професійних» злочинів співробітників міліції називає кар'єристські (службистські) або бажання мати вигляд професіонала (питома вага таких мотивів становить 43,7 %), корисливі (20,3 %), насильницькі (намагання показати власну перевагу) (4,7 %), конформістські (8,5 %)³. У свою чергу О. С. Новаков запропонував такі мотиви службових злочинів співробітників міліції: відомчо-корпоративні, корисливо-злочинні, морально-деформовані та ситуаційні⁴.

На думку О. А. Мартиненка, серед мотивів, якими керувалися співробітники правоохоронних органів, перевищуючи владу або службове становище, можна виділити такі групи: 1) корисливі – спрямовані на придбання матеріальних цінностей, поліпшення майнового стану, добробуту. До цієї групи відносять і «кар'єристські» мотиви, коли досягнення певного становища в службовій ієрархії розглядається індивідом як джерело збагачення (частіше за все незаконного). Тому з метою призначення на бажану посаду співробітник може вдаватися до фальсифікації матеріалів слідства, приховування злочинів від обліку, з тим щоб мати кращі показники в службовій діяльності; 2) насильницькі – бажання показати свою перевагу, грубу силу, п'яну відвагу, познущатися над більш слабкою й беззахисною людиною; 3) «ідейні» – непримириме ставлення до правопорушників, намагання встановити справедливість. «Ідейні» співробітники щиро вірять у те, що в боротьбі зі злочинністю мета виправдовує засоби; 4) конформістські – бажання «бути як усі», «не псувати стосунків з колегами», намагання догодити начальству⁵.

На основі виокремлених мотивів у спеціальній літературі запропоновано різні варіанти типізації працівників правоохоронних органів, які перевищують свої владні повноваження. Зокрема, С. О. Алтухов виділяє такі

¹ Див.: *Мартыненко О. А.* Детерминация и предупреждение преступности среди персонала органов внутренних дел Украины : монография / О. А. Мартыненко. — Х. : Изд-во ХНУВС, 2005. — С. 214.

² Див.: *Мерзлов Ю. А.* Криминологическая характеристика и предупреждение преступлений, совершаемых сотрудниками службы криминальной милиции : автореф. дис. на соискание уч. степ. канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология; уголовно-исправительное право» / Ю. А. Мерзлов. — Омск, 1998. — С. 15.

³ Див.: *Варыгин А. Н.* Преступность сотрудников органов внутренних дел и воздействие на нее / А. Н. Варыгин. — Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 2003. — С. 109–113.

⁴ Див.: *Новаков О. С.* Указ. праця. — С. 93.

⁵ Див.: *Мартыненко О. А.* Указ. праця. — С. 223–226.

типи: «злочинці-службісти», «азартні силовики», «кар'єристи», «хабарники»¹. Відповідно до кожної із зазначених груп злочинців обирається «своя» тактика поведінки з ними. Так, «ідейні» співробітники взагалі не вважають свої дії протиправними, а серед аргументів висловлюють намір викориняти злочинність будь-якими засобами. «Конформісти» можуть виказувати здивування таким суворим оцінюванням їхніх дій, оскільки аналогічні дії є повсякденною практикою діяльності їх колег.

Розглядувані злочини вчиняються в різних місцях – на вулицях, у квартирах, нічних клубах, дискотеках тощо, але найбільше безпосередньо в приміщеннях міськрайвідділів і відділень міліції, пунктах охорони громадського порядку, приймальниках-розподільниках, слідчих ізоляторах. Саме ці місця виступають основними об'єктами слідчого огляду, і саме на них необхідно зосереджувати увагу щодо відшукування слідів злочинних дій (сліди від застосування спеціальних засобів, а інколи й табельної зброї, сліди крові й ін.). Крім того, ретельному огляду та подальшій виїмці з чергової частини райвідділів міліції підлягають журнал реєстрації повідомлень про злочини, журнал доставлення затриманих. При цьому особливу увагу слід зосереджувати на встановленні фактів підроблення записів у цих журналах, зокрема часу доставлення затриманого.

Треба зазначити, що й сам процес розслідування перевищення влади або службових повноважень співробітниками правоохоронних органів відбувається достатньо складно, а інколи просто незадовільно. Так, прокурорськими перевітками виявляються факти тривалого зволікання із проведення багатьох невідкладних слідчих дій, поверховості вивчення обставин учинення злочину, непослідовності з'ясування важливих у справі фактів. На такому стані речей позначаються корпоративність стосунків, відчуття того, що слідство ведеться проти «своїх» і що на їхньому місці може опинитися кожний працівник правоохоронних органів.

Отже, ефективна протидія перевищенню влади або службового становища співробітниками правоохоронних органів передбачає вдосконалення правових, організаційно-тактичних і методичних основ їх розслідування та профілактики і насамперед створення сучасної окремої криміналістичної методики розслідування цих злочинних виявів.

РАССЛЕДОВАНИЕ ПРЕВЫШЕНИЯ ВЛАСТИ ИЛИ СЛУЖЕБНЫХ ПОЛНОМОЧИЙ СОТРУДНИКАМИ ПРАВООХРАНИТЕЛЬНЫХ ОРГАНОВ: ПРАВОВЫЕ И ОРГАНИЗАЦИОННЫЕ ПРОБЛЕМЫ

С. В. Миронов

Рассмотрены правовые и организационные проблемы расследования превышения власти или служебного положения сотрудниками правоохранительных органов. Обращено внимание на повышенную латентность этой категории преступлений и ее причины. Проанализированы способы противодействия расследованию, состав

¹ Див.: Алтухов С. А. Преступления сотрудников милиции (понятие, виды и особенности профилактики) / С. А. Алтухов. — СПб. : Юрид. центр Пресс, 2001. — С. 139-155.

субъектов и мотивы их поведения, места совершения преступлений, недостатки досудебного производства по уголовным делам.

INVESTIGATING THE ABUSE OF POWER AND OFFICE BY THE LAW ENFORCEMENT OFFICERS: LEGAL AND ORGANIZATIONAL PROBLEMS

S. V. Mironov

The article deals with the legal and organizational problems of investigating the abuse of power and office by the law enforcement officers with the focus on the increased latency of this category of crimes and the basic reasons, it analyzes the possible ways of interference with the investigation, the persons involved as well as their motives, crime scenes and shortcomings of the pretrial proceeding in criminal cases.

УДК 343.352.4

Я. Е. Мышков, начальник управления
прокуратуры Харьковской области, кан-
дидат юридических наук

РАССЛЕДОВАНИЕ ВЗЯТОЧНИЧЕСТВА: ПЛАНИРОВАНИЕ И ОРГАНИЗАЦИЯ

Рассмотрены проблемы планирования и организации расследования взяточничества. Изложены основные теоретические предпосылки выдвижения версий как основы планирования. Даны практические рекомендации, касающиеся различных форм организации расследования, которые проиллюстрированы примерами из следственной практики.

При расследовании взяточничества большое значение имеют его планирование и организация. Эффективность расследования определяется его планированием, которое обеспечивает быстроту раскрытия преступления и изобличения виновного. В планировании расследования значительное место отводится следственным версиям, обладающим многими функциями, в том числе прогностической и организационной.

Сущность прогностической функции состоит не только в предвидении комплекса следственных действий, которые могут способствовать обнаружению доказательств, но и их возможной доказательственной ценности¹. Более того, прогностическая функция способствует определению возможного существования тех или иных следов, объектов, документов, связанных с событием преступления. Так, расследуя факт взяточничества за приватизацию того или иного крупного объекта, мы прогнозируем то, в каких документах этот факт мог быть отражен (занижение стоимости, завышенные расценки на восстановление объекта, наличие противоречивых оценок, отказ

¹ См.: Журавель В. А. Роль гипотез в криминалистическом прогнозировании / В. А. Журавель // Актуальные проблемы государства и права. — Одесса, 1998. — Вып. 5. — С. 28.

ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ СУДОВОЇ ЕКСПЕРТИЗИ

УДК 340.69

О. М. Мойсєєв, старший науковий співробітник Донецького НДІСЕ, завідувач кафедри кримінального права та процесу Донецького національного університету, доктор юридичних наук, доцент

ВНУТРІШНЄ ПЕРЕКОНАННЯ В СТРУКТУРІ ЕКСПЕРТНИХ ТЕХНОЛОГІЙ

Досліджено категорію внутрішнього переконання. Визначено його місце в структурі експертних технологій. Виокремлено гносеологічні, світоглядні та моральні підстави внутрішнього переконання експерта. Надано рекомендації експертам, а також слідству (суду) з оптимізації застосування внутрішнього переконання в експертному провадженні.

Внутрішнє переконання визнається підставою оцінювання результатів дослідницьких операцій, а також прийняття експертом управлінських рішень. Наразі в експертну практику активно впроваджуються експертні технології як системи дій експерта з оптимізації експертного провадження. Утім залишаються невизначеними операції в складі експертних технологій, результативність яких зумовлена доцільним застосуванням внутрішнього переконання експерта. Отож, актуальним видається дослідження категорії внутрішнього переконання в структурі експертних технологій з метою забезпечення достовірного, науково обгрунтованого та аргументованого результату судової експертизи.

Мета статті полягає в тому, аби сформулювати рекомендації щодо ефективного застосування категорії внутрішнього переконання в процесі провадження експертизи.

Методом дослідження обрано логічний аналіз змісту понять, узагальнення експертної практики (узагальнено 200 експертних проваджень, виконаних у Донецькому НДІ судових експертиз та інших судово-експертних установах Міністерства юстиції України й Міністерства внутрішніх справ України).

Дослідженню внутрішнього переконання судового експерта та інших процесуальних суб'єктів присвячено роботи багатьох учених¹. Т. В. Авер'янова пов'язує внутрішнє переконання експерта з категоріями ймовірного та достовірного в судовій експертизі. Дослідниця вважає, що ці поняття виявляють ступінь переконаності експерта в істинності висновків. Ймовірності передують недостатньо обґрунтоване знання, а достовірності – навпаки, цілком обґрунтоване знання, яке виключає будь-які сумніви й можливості надання протилежного висновку з посиланням на ті самі підстави. Внутрішнє переконання експерта означає досягнення його особистої впевненості в тому, що конкретне положення є доведеним повною мірою чи в тому, що поставлене завдання розв'язано². На думку А. Р. Белкіна, хоча категорія внутрішнього переконання є суб'єктивною, але вона має об'єктивні засади, що становлять систему, котра містить такі елементи, як професійні якості, фактичні дані, ознаки та властивості об'єктів, що підлягають вивченню експертом; обставини справи, що належать до предмета експертизи та свідчать про походження й реальні умови існування об'єктів, підданих вивченню; весь процес експертного дослідження, його умови, проміжні й остаточні результати, їх оцінювання в частині повноти, логічної та наукової обґрунтованості, достовірності як виключно можливих у конкретних умовах³. Н. П. Майліс підтримує позицію щодо складної структури внутрішнього переконання. За її думкою, воно базується на вивченні досліджуваного об'єкта, результатах експертних експериментів, дослідженні наданих зразків і, за необхідності, матеріалів справи. Експерт аналізує весь технологічний процес, ілюстрації виявлених ознак і переосвідчується, наскільки вони є переконливими для

¹ Див.: *Винберг А. И.* Логика в криминалистической экспертизе / А. И. Винберг // Проблемы криминалистики. — М. : ВЮОН, 1947. — С. 9–30; *Белкин Р. С.* Криминалистика и доказывание. Методологические проблемы : монография / Р. С. Белкин, А. И. Винберг. — М. : Юрид. лит., 1969. — С. 159; *Винберг А. И.* Основные принципы советской криминалистической экспертизы : монография / А. И. Винберг. — М. : Госюриздат, 1949. — 132 с.; *Винберг А. И.* Криминалистическая экспертиза в советском уголовном процессе / А. И. Винберг. — М. : Госюриздат, 1956. — 220 с.; *Эйсман А. А.* Заключение эксперта. Структура и научное обоснование / А. А. Эйсман. — М. : Юрид. лит., 1967. — 152 с.; *Белкин Р. С.* Курс криминалистики: частные криминалистические теории : в 3 т. / Р. С. Белкин. — М. : Юристь, 1997. — Т. 2. — С. 331–332; *Аверьянова Т. В.* Судебная экспертиза: курс общей теории / Т. В. Аверьянова. — М. : Норма, 2006. — 480 с.; *Майлис Н. П.* Судебная трасология : учебник [для студентов юрид. вузов] / Н. П. Майлис. — М. : Экзамен; Право и закон, 2003. — С. 61; *Прилуцкий Р. В.* Внутрішнє переконання судді в процесі встановлення істини в кримінальному судочинстві / Р. В. Прилуцкий // Вісник Запорізького нац. ун-ту. Сер.: Юридичні науки. — 2005. — № 1. — С. 199–204; *Шепитько В. Ю.* Проблемы идентификационных исследований в криминалистике // Вибрані твори / В. Ю. Шепитько. — Х. : Вид. агенція «Апостіль», 2010. — С. 42–46; *Салтевский М. В.* Современная интерпретация оценочных понятий в уголовном процессе и криминалистике / М. В. Салтевский // Экспертное обеспечение правосудия : проблемы теории и практики : матер. междунар. науч.-практ. конф., 7–8 сент. 2006 г. — Симферополь : ДиАйПи, 2006. — С. 52–59.

² Див.: *Аверьянова Т. В.* Судебная экспертиза. — С. 334–335.

³ Див.: *Белкин Р. С.* Указ. праця. — С. 331–332.

сприйняття іншими процесуальними суб'єктами та чи підтверджують вони достовірність сформульованих висновків. Своє пізнавальне й оцінне висловлення експерт буде на висуванні робочих гіпотез; на правильності розв'язаного ним завдання в обсязі його спеціальних знань і наявних методик їх розв'язання; на обґрунтованості та надійності обраних методів, технічних засобів і правильності їх застосування¹. Воно містить як об'єктивні, так і суб'єктивні елементи: професійні якості, фактичні дані, результати експертизи, їх оцінювання в плані повноти, логічної та наукової обґрунтованості². Акцентовано й на психічному аспекті формування внутрішнього переконання, яке формується вільно, без впливу будь-яких зовнішніх стереотипів, відповідно до конкретного експертного завдання³. Внутрішнє переконання є психологічною категорією – це почуття особистої впевненості в тому, що конкретне положення є доведеним повною мірою або ж поставлене завдання є розв'язаним⁴. До об'єктивних підстав внутрішнього переконання Р. С. Белкін відносив також світоглядні принципи та настанови експерта⁵. Значення внутрішнього переконання полягає й у його моральній відповідальності за наслідки, до яких можуть призвести результати проведеної судової експертизи⁶. У його основі знаходяться гносеологічні, логічні, психологічні, а також моральні аспекти діяльності експерта; його формування спрямоване на подолання сумнівів і пошук істини в справі⁷. Отже, у результаті узагальнення підходів учених ми виокремлюємо такі підстави внутрішнього переконання експерта: 1) гносеологічні, 2) світоглядні, 3) моральні.

Експертну технологію пропонуємо розуміти як систему робочих операцій, що полягають у раціональних діях із оптимального використання судовим експертом наявних ресурсів (матеріальних, технічних і фінансових, трудових, інтелектуальних, нормативно-правових) для забезпечення достовірного, науково обґрунтованого та аргументованого результату судової експертизи. Експертні технології за інформаційним критерієм розподілено на стадії: підготовчу – на якій судово-експертна установа отримує завдання й матеріали на експертизу та її прийняття експертом до виконання; робочу – її зміст полягає у визначенні оптимального порядку застосування окремих експертних методик; стадію супроводження висновку експерта – на якій оцінюються результати експертизи слідчим (судом), ознайомлюються з ними інші учасники кримінального процесу, допитується експерт з метою отримання від нього роз'яснень і доповнень із приводу результатів виконаної експертизи, а також

¹ Див.: Майлис Н. П. Судебная трасология. — С. 61.

² Див.: Белкин Р. С. Указ. праця. — С. 331–332.

³ Див.: Майлис Н. П. Руководство по трасологической экспертизе : учеб. пособие [для вузов] / Н. П. Майлис. — М. : Щит-М, 2007. — С. 332.

⁴ Див.: Аверьянова Т. В. Судебная экспертиза. — С. 334–335.

⁵ Див.: Белкин Р. С. Указ. праця. — С. 331.

⁶ Див.: Аверьянова Т. В. Судебная экспертиза. — С. 197.

⁷ Див.: Аверьянова Т. В. Формирование внутреннего убеждения эксперта / Т. В. Аверьянова // Про актуальні питання судово-експертного та техніко-криміналістичного забезпечення розкриття і розслідування злочинів : зб. матер. міжнарод. наук.-практ. конф. — К. : Еліт Прінт, 2010. — С. 15–18.

можливе використання результатів експертизи в профілактичній роботі слідчого (суду)¹. Розглянемо саме реалізацію внутрішнього переконання для прийняття рішення експертом на стадіях експертних технологій.

Гносеологічні підстави до внутрішнього переконання експерта узагальнюють його фахову підготовку, професійний досвід, результати проведених досліджень у разі виконання конкретної експертизи. До таких відносимо уявлення експерта про результативність застосування експертних засобів. Н. І. Клименко конкретизує перелік експертних завдань, які не вирішено на сучасному етапі розвитку судової експертизи (ідентифікація особи за почерком у випадках обмеженого обсягу графічного матеріалу, значного змінення почерку, а також у випадках дослідження стислих і конструктивно простих підписів; визначення давності пострілу, часу написання текстів тощо)². Ці відомості можуть справити певний вплив на внутрішнє переконання експерта та сприяти відмові від вирішення завдання на початковій стадії експертних технологій, якщо воно потребує пошукових досліджень. Гносеологічні передумови внутрішнього переконання ми пов'язуємо також із обранням експертних методик на робочій стадії експертних технологій. На переконання вчених, експертні методики характеризуються різним ступенем доказового значення та конкурують між собою за критеріями доступності, економічності, збереження об'єкта дослідження та ін.³ За своїм фаховим рівнем експерт може навіть перевищувати можливості деяких науково-технічних засобів. Наприклад, в експертну практику впроваджуються стандартні програмно-математичні методи, однак цілеспрямованого дослідження їх достовірності в судовій експертизі донині не здійснено. Тож, стандартні програми графічного моделювання, прикладні пакети оброблення зображень, комп'ютерних розрахункових таблиць тощо застосовуються в судовій інженерно-транспортній експертизі. Водночас ми не зустріли жодних посилань на результати їх тестування. Хоча такі програми й перевірені багаторічною практикою, все ж таки для моделювання граничних чи незвичайних ситуацій ДТП їх придатність не видається очевидною. Отже, фахові уподобання експерта є вагомим чинником у формуванні його внутрішнього переконання.

Світоглядні підстави – це система поглядів, принципів, уявлень, що визначають сприйняття світу та шляхи його пізнання. Холізм як світоглядна позиція суб'єкта дослідження передбачає усвідомлення взаємозалежності всіх об'єктів і процесів світу, переконання в тому, що ціле завжди більше за суму його складових. Позиція редукціонізму базується на розумінні незалежності частин, що становлять ціле; такий підхід передбачає зведення складного явища до суми простих⁴. Узагальненням експертної практики нами

¹ Див.: *Моїсєєв О. М.* Експертні технології: теорія формування і практика застосування : монографія / О. М. Моїсєєв. — Х. : Харків юрид., 2011. — С. 68.

² Див.: *Клименко Н. І.* Концептуальні питання судової експертизи / Н. І. Клименко // *Криміналістика и судебная экспертиза*. — 2009. — Вып. 55. — С. 5.

³ Див.: *Сімакова-Єфремян Е. Б.* Про критерії оцінювання методик проведення судових експертиз в Україні / Е. Б. Сімакова-Єфремян, Т. Є. Балинян, Л. М. Дереча // *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики : зб. наук. праць*. — Х. : Право, 2010. — Вип. 10. — С. 151–161.

⁴ Див.: *Владимиров Ю. С.* Метафизика / Ю. С. Владимиров. — М. : Лаборатория базовых знаний, 2002. — 550 с.

виокремлено такі особливості світоглядного характеру, що справили вплив на формування внутрішнього переконання експерта на робочій стадії експертних технологій. Під час проведення ідентифікації за динамічними слідами (в судовій балістиці, трасології) найчастіше виявляється відповідність обмеженої кількості трас на фоні значної кількості таких, що не збігаються. Якщо експерт урахує не тільки наявність і кількість ідентичних трас, а і їх взаємне розташування, унікальну послідовність, відстані до меж сліду, тобто розглядає їх сукупність як комплекс, такий підхід можна вважати виявом холістичного світогляду. Він формує внутрішнє переконання про тотожність порівнюваних об'єктів у разі наявності в слідах фонові кількості нестабільних трас випадкового характеру. Навпаки, якщо експерт обмежується зіставленням лише кількості ідентичних трас із кількістю трас, що не збігаються, тобто аналізує результати зіставлення з позицій редуccionізму, то за внутрішнім переконанням він може не визнати об'єкти тотожними. У процесі вивчення експертної практики ми спостерігали особливості інтерпретації експертом результатів вимірювань зі світоглядної позиції суб'єктивізму (як абсолютизація почуттів у досягненні істини). Наприклад, під час трасологічного дослідження при встановленні розмірних характеристик сліду взуття експерт намагається з точністю до міліметрів визначити його довжину. Утім об'єктивно ця точність є недосяжною через нечіткий характер меж сліду. Також траплялися випадки вияву світоглядної позиції релятивізму (перебільшення залежності процесу пізнання від його умов) в обґрунтуванні висновків експерта: жодний результат експертизи не вважається обґрунтованим повною мірою. За нашими спостереженнями, така світоглядна позиція полягає в домінуванні відмови експерта від надання категоричного висновку в ідентифікаційних дослідженнях, зокрема в судовому почеркознавстві й техніко-криміналістичній експертизі документів.

Моральні підстави внутрішнього переконання можна розуміти як почуття особистої відповідальності за дії з прийняття експертизи до виконання, її проведення та за наслідки експертизи¹. Моральний аспект внутрішнього переконання виявляється на всіх стадіях експертних технологій. На початковій стадії результативність подальших дій експерта залежить від його особистого ставлення до призначеної експертизи. Питання щодо наявності перешкод морального характеру до проведення експертизи віднесено на розсуд експерта². Тож, згідно зі ст. 11 Закону України «Про судову експертизу» до виконання обов'язків судового експерта не можуть бути залучені особи, визнані в установленому законом порядку недієздатними, а також особи, які мають судимість³. Стаття 75 КПК України розширює цей перелік. У ст. 54 та 62 КПК України конкретизовано підстави до відведення експерта. Отже, за моральними підставами експерт має заявити самовідвід у випадках особистої зацікавленості в результатах експертизи.

¹ Див.: Аверьянова Т. В. Судебная экспертиза. — С. 197.

² Див.: Шерстюк В. М. Професійна етика судового експерта як складова судової етики / В. М. Шерстюк // Криміналістичний вісник : наук.-практ. зб. / ДНДЕКЦ МВС України; КНУВС. — К. : Вид. Дім «Ін Юре», 2007. — № 1(7). — С. 5–10.

³ Див.: Про судову експертизу : Закон України від 25 лют. 1994 р. № 4038-XII (зі змінами та допов. станом на 9 лип. 2007 р.) // Бюл. законодавства і юрид. практики України. — 2002. — № 7 : Судові експертизи в Україні. — С. 5–10 (додатково див. Рішення КСУ від 9 лип. 2007 р. № 6-рп/2007).

Також на прийняття рішення стосовно проведення експертизи впливає обізнаність експерта щодо обставин події, які підлягають вивченню. Для цього йому надсилають відповідні протоколи слідчих дій та інші матеріали кримінальної справи. Такі процесуальні документи в більшості випадків мають певний негативний зміст, пов'язаний із обставинами злочину, а отже, не можуть не позначатися на моральному стані особи експерта. Відносно мінімізації такого впливу в науково-методичній літературі можна зустріти слушну рекомендацію, за якою експерта слід інформувати тільки про обставини, які безпосередньо стосуються питань, ним розв'язуваних¹. Розвиваючи цю думку, можна дійти висновку про доцільність інформування експерта лише про достовірно встановлені факти, оскільки під впливом висловлюваних слідчим припущень, сумнівів, версій, що підлягають перевірці, в експерта може сформуватися певна настанова, яка надалі справлятиме небажаний вплив на сприйняття й витлумачення ним результатів проведених досліджень. Відтак, обмеження експерта лише відомостями, які стосуються предмета експертизи, виключає можливість руйнування моральних підстав його внутрішнього переконання.

На робочій стадії експертних технологій експерт самостійно обирає засоби, прийоми й методи дослідження. Експерта слід розглядати як особу, яка не залежить у процесуальному плані та зберігає самостійність у межах своєї компетенції². Його незалежність можна назвати основним принципом судово-експертної діяльності (ст. 3 Закону України «Про судову експертизу»). Будь-який вплив на експерта з метою одержання висновку на користь будь-кого з учасників процесу чи в інтересах інших осіб виключено, серед іншого й із боку слідчого, судді, осіб, що проводять дізнання, прокурорів, а також інших державних органів. Водночас судовий експерт взаємодіє зі слідством (судом, іншим органом, що призначив експертизу), і, на думку вчених, така взаємодія може набувати складного чи навіть конфліктного характеру³. Роль слідчого у такій взаємодії можна вважати провідною. Отож, моральним обов'язком експерта є усунення умов для будь-якого незаконного впливу інших процесуальних суб'єктів, а також посадових осіб чи громадян.

Стадія супроводження експертизи в складі експертних технологій передбачає дії експерта з роз'яснень і доповнень, які він надає на досудовому слідстві та під час судового розгляду кримінальної справи. Проблеми, що виникають при цьому, пов'язані з необхідністю сприяння слідчому, суду, іншим учасникам кримінального процесу в правильному тлумаченні

¹ Див.: Експертизи у судовій практиці : наук.-практ. посібник / за заг. ред. В. Г. Гончаренка. — К. : Юрінком інтер, 2004. — С. 60; Лазарева Л. В. Специальные знания и их применение в доказывании по уголовному делу : монография / Л. В. Лазарева. — М. : Юрлитинформ, 2009. — С. 154.

² Див.: Шамсеева Л. И. Понятие, сущность и формы взаимодействия следователя со сведущим лицом / Л. И. Шамсеева // Процессуальные аспекты судебной экспертизы : сб. науч. трудов. — М. : ВНИИСЭ, 1986. — С. 160.

³ Див.: Гончаров Д. В. О некоторых проблемах взаимодействия следователя и эксперта / Д. В. Гончаров, В. Н. Карагодин, В. В. Котов // Теория и практика судебной экспертизы в современных условиях : матер. 2-й Междунар. науч.-практ. конф., 24–25 июня 2009 г. — М. : Проспект, 2009. — С. 88–90.

результатів експертизи. У зв'язку з цим доволі часто між експертами й уповноваженими, що мають право оцінювати висновок експертизи, чи іншими суб'єктами кримінального процесу, які можуть лише ознайомлюватися з ним, виникають непорозуміння. Тому актуальним завданням є роз'яснення експертом підстав його внутрішнього переконання, що послугувало передумовою отриманих висновків. Необхідність у роз'ясненнях і доповненнях виникає тоді, коли експертизу визнано недостатньо прозорою чи повною¹. Т. В. Авер'янова наголошує на тому, що мовний опис залишається основним засобом представлення результатів експертного дослідження². У процесі описування перебігу та результатів дослідження ним передбачено не тільки довести до слідчого (суду) логічні підстави проміжного й остаточних висновків, а й переконати всіх, хто ознайомлюється з цим юридичним документом, в об'єктивності, повноті та достовірності проведених досліджень, тобто продемонструвати непорушність свого внутрішнього переконання. Інші суб'єкти кримінального процесу, які не мають спеціальних знань, сприймають висновок експертизи насамперед за логічними критеріями. Отже, слід ще раз наголосити на тому, що висновок експерта має бути зрозумілим не тільки фахівцям, а й будь-якому учаснику судочинства³. У протилежному разі оцінювання слідчим (судом) доказового значення виявлених експертом фактів і обставин потребує додаткового допиту експерта чи проведення інших слідчих дій⁴. Утім, внутрішнє переконання експерта стає такою складовою отриманих висновків, яка не піддається логічному перевірненню. Тому на стадії супроводження експертизи експерт має розтлумачувати підстави свого внутрішнього переконання – гносеологічні, світоглядні та моральні.

Зазначені підстави внутрішнього переконання не можуть уважатися незмінними під впливом набутого професійного досвіду, самоосвіти експерта, унаслідок виховної роботи в судово-експертній установі. Отже, і позиція експерта щодо обґрунтованості зробленого ним висновку може змінюватися після завершення експертизи. Наприклад, у сучасній практиці техніко-криміналістичної експертизи документів можливо виявити ознаки застосування фотополімерних технологій для виготовлення підроблених печаток. Тож, якщо експерт відсутність порушення геометрії відбитку печатки раніше вважав ознакою відсутності підроблення, то завдяки набутому професійному досвіду він має змінити погляд на отриманий раніше висновок. За нашими спостереженнями, досвідчені експерти об'єктивно ставляться до оцінювання результатів порівняльного дослідження, ґрунтуючи свій висновок на порівняно більшій сукупності загальних і окремих ознак. Нами відмічено випадок, коли експерт відмовився від ідентифікації зброї за слідами полів нарізів на кулі, посилаючись на факт видозмінення мікрорельєфу каналу ствола через корозію. Однак під час

¹ Див.: Ус І. І. Особенности оценки заключения эксперта / И. И. Ус // Теория та практика судебной экспертизы и криминалистики : зб. наук. праць. — Х. : Право, 2008. — Вип. 8. — С. 62.

² Див.: Аверьянова Т. В. Судебная экспертиза. — С. 118.

³ Див.: Аверьянова Т. В. Судебная экспертиза. — С. 470; Щербаковский М. Г. Судебные экспертизы : назначение, производство, использование : учеб.-практ. пособие / М. Г. Щербаковский. — Х. : Эспада, 2005. — С. 161–162.

⁴ Див.: Орлов Ю. К. Судебная экспертиза как средство доказывания в уголовном судопроизводстве / Ю. К. Орлов. — М. : ИПК РФЦСЭ, 2005. — С. 151.

повторної експертизи, яку проводив досвідчений експерт, до ідентифікаційного поля було включено первинні сліди каналу ствола, які меншою мірою піддалися корозії. У результаті вдалося ідентифікувати зброю за комплексом слідів на кулях. У цьому разі виявився ширший професійний підхід експерта, котрий проводив повторну експертизу. Моральні переконання експерта можуть змінюватися в результаті організаційно-виховних заходів у судово-експертній установі. Так, в окремих висновках комісійних експертиз наявні помилки орфографічного та логічного характеру, попри наявність у складі комісії досвідчених фахівців. Шляхом опитування експертів ми встановили, що таке сталося з причин морального характеру: менш досвідчені члени комісії не наважилися виправляти текст, складений досвідченими колегами. Також нами відмічено випадки, коли в повторних експертизах з хибного почуття корпоративної солідарності експерти відмовлялися від надання висновку замість категоричного спростування результатів первинної експертизи. Унаслідок же цілеспрямованої виховної роботи моральний клімат у судово-експертній установі поліпшився.

Таким чином, категорія внутрішнього переконання набуває вирішального значення на всіх стадіях експертних технологій. Слід визнати плінність підстав до внутрішнього переконання експерта. Рекомендуємо слідчому (суду, іншій особі або органу, що призначає експертизу) з метою виключення можливості небажаного впливу на моральні підоснови внутрішнього переконання експерта мінімізувати обсяг матеріалів справи, наданих для проведення експертизи, та обмежувати їх предметом експертного дослідження. Також рекомендуємо слідчому (суду) під час отримання від експерта роз'яснень і доповнень до зробленої ним експертизи виявляти можливість змінення внутрішнього переконання стосовно зроблених висновків. Для зміцнення об'єктивних підстав внутрішнього переконання фахівців рекомендуємо керівникам судово-експертних установ систематично вживати заходів щодо професійного навчання та виховання кадрів.

ВНУТРЕННЕЕ УБЕЖДЕНИЕ В СТРУКТУРЕ ЭКСПЕРТНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ

А. М. Моисеев

Исследована категория внутреннего убеждения. Определено его место в структуре экспертных технологий. Выделены гносеологические, мировоззренческие и моральные основания внутреннего убеждения эксперта. Даны рекомендации экспертам, а также следствию (суду) по оптимизации применения внутреннего убеждения в экспертном производстве.

INTERNAL BELIEF IN STRUCTURE OF EXPERT TECHNOLOGIES

O. M. Moisieiev

The article studies the category of inner certainty, defines its place within the structure of expert techniques and points out gnosiological, worldview and moral grounds for inner certainty of an expert. It suggests recommendations to experts and the prosecution (the court) how to optimize the use of inner certainty in expert proceedings.

УДК 343.98

І. І. Мусієнко, начальник Інституту підготовки юридичних кадрів для СБ України Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», доктор наук з державного управління, доцент, заслужений юрист України, генерал-майор

ТАКТИКА ВИКОРИСТАННЯ МАТЕРІАЛІВ ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

Розглянуто окремі тактичні аспекти використання матеріалів оперативно-розшукової діяльності в ході досудового розслідування.

Як науковці, так і практики погоджуються в тому, що важливе місце в виявленні, розкритті та розслідуванні злочинів посідає оперативно-розшукова діяльність (ОРД), якій властиві специфічні форми й методи, що дозволяють виявляти й документувати злочини ще на стадії їх підготування або вчинення, здійснювати профілактичну діяльність¹. У той самий час, така діяльність повинна здійснюватись як з урахуванням завдань кримінального провадження, так і в межах «правового поля», визначеного оперативно-розшуковим законодавством.

Однією з найвизначніших політико-правових подій 2012 р. є прийняття Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК). Довгоочікувана реформа кримінально-процесуального законодавства з огляду на кількість і характер запроваджених новел набула революційних рис, адже багато в чому докорінно змінює усталені підходи до його ідеологічного наповнення, статусу суб'єктів, структури кримінального судочинства, понятійного апарату.

Набрання чинності КПК, а також прийняттями у зв'язку із цим іншими нормативними актами, зокрема зміни в Закон України «Про оперативно-розшукову діяльність», Інструкція «Про організацію проведення негласних слідчих (розшукових) дій та використання їх результатів у кримінальному провадженні»², зумовило й необхідність зміни підходів до організації діяльності оперативних і слідчих підрозділів правоохоронних органів, удосконалення існуючих та розроблення більш досконалих способів їх взаємодії в умовах нового законодавства, у тому числі й з використання матеріалів ОРД у кримінальному провадженні.

¹ Див.: *Погорецький М. А.* Функціональне призначення оперативно-розшукової діяльності у кримінальному процесі : монографія / М. А. Погорецький. — Х. : Арсіс, ЛТД, 2007. — С. 5.

² Див.: Про внесення змін до деяких законодавчих актів у зв'язку з прийняттям КПК України : Закон України від 13 квіт. 2012 р. № 4652-VI // *Голос України*. — 2012. — 19 трав. — № 90–91; Про затвердження Інструкції «Про організацію проведення негласних слідчих (розшукових) дій та використання їх результатів у кримінальному провадженні» : наказ Генеральної прокуратури України від 16 листоп. 2012 р. № 114.

Не зважаючи на кардинальність змін, що відбулись у чинному законодавстві, зокрема введення до КПК інституту негласних слідчих (розшукових) дій, які уповноважені здійснювати слідчий і прокурор¹, сьогодні ОРД залишається одним з ефективних засобів отримання інформації, необхідної для виявлення, розкриття та розслідування злочинів. Саме тому, дослідження питання тактики використання її результатів у кримінальному провадженні є не лише доцільним, а й конче необхідним для ефективної боротьби зі злочинністю.

Питанням використання положень тактики у розслідуванні злочинів приділили значну увагу у своїх роботах такі видатні вчені як О. Я. Баєв, В. П. Бахін, Р. С. Белкін, О. Н. Васильєв, В. П. Гавриков, В. Г. Гончаренко, В. М. Горбачов, А. В. Дулов, Л. М. Карнєєва, О. Н. Колесниченко, В. О. Ковалова, В. О. Образцов, В. Ю. Шепітько, М. І. Якунін та ін.

У 70-х роках ХХ ст. набуло визначення уявлення про криміналістичну тактику як про самостійний розділ криміналістики, що вивчає не загальні питання розслідування злочинів чи проведення окремих слідчих дій, а проблеми інтенсифікації слідчої діяльності². Одним з елементів предмета криміналістичної тактики сьогодні є тактика використання матеріалів ОРД у розслідуванні злочинів, яка безумовно впливає на інтенсифікацію слідчої діяльності³. Водночас ці питання потребують подальших досліджень, особливо з урахуванням законодавчих новел, підвищення професіоналізму злочинця та інших чинників.

Метою статті є розроблення тактичних аспектів використання матеріалів ОРД у кримінальному провадженні.

Використання матеріалів ОРД у кримінальному провадженні включає в себе три взаємозалежні операції: правову оцінку матеріалів⁴, визначення способів і безпосереднє їх використання.

Оцінювання матеріалів ОРД має два аспекти: кримінально-правовий і кримінально-процесуальний⁵. Кінцевим результатом правової оцінки матеріалів ОРД є уявлення уповноваженої особи (слідчого, прокурора, опе-

¹ Див.: Про затвердження Інструкції «Про організацію проведення негласних слідчих (розшукових) дій та використання їх результатів у кримінальному провадженні»; Кримінальний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар / за заг. ред. В. Г. Гончаренка, В. Т. Нора, М. Є. Шумила. — К.: Юстиніан, 2012. — С. 553–602.

² Див.: Возгрин І. А. Введение в криминалистику: история, основы теории, библиография / И. А. Возгрин. — СПб.: Юрид. центр ПРЕСС, 2003. — С. 206.

³ Див.: Колесник В. А. Тактика використання матеріалів оперативно-розшукової та контррозвідувальної діяльності в розслідуванні злочинів / В. А. Колесник // Криміналістика ХХІ століття : матер. міжнар. наук.-практ. конф., Харків, 25–26 листоп. 2010 р. — Х.: Право, 2010. — С. 326.

⁴ Див.: Кучерина С. Є. Щодо змісту діяльності з використання матеріалів оперативно-розшукової діяльності у кримінальному судочинстві / С. Є. Кучерина, С. С. Кудінов // Досудове розслідування: актуальні проблеми та шляхи їх вирішення : матер. постійно діючого наук.-практ. семінару, Харків, 28 жовт. 2011 р. — Вип. 3 : у 2-х ч. — Ч. 1. — Х.: ТОВ «Оберіг», 2011. — С. 252–257.

⁵ Див.: Дьяков С. В. Уголовно-правовая оценка оперативной информации в деятельности контрразведки : специализированный курс лекций / С. В. Дьяков, М. П. Карпушин. — М., 1988. — С. 7; Погорецький М. А. Указ прая. — С. 311, 315.

ративного співробітника) щодо доцільності та можливості їх використання в кримінальному провадженні.

Визначення способів використання матеріалів ОРД передбачає спільне визначення суб'єктом, що здійснює досудове розслідування, та оперативним підрозділом (співробітником), яким саме чином результати ОРД можуть бути використані під час досудового провадження. Спосіб – це дія, прийом або система прийомів, що дає можливість зробити, здійснити що-небудь, досягти чогось¹. Способом використання матеріалів ОРД під час розслідування є конкретні дії, спрямовані на вирішення завдань кримінального провадження шляхом використання матеріалів ОРД.

Метою такої діяльності є визначення найбільш ефективних шляхів, тактичних прийомів використання оперативних матеріалів з метою вирішення завдань кримінального провадження та недопущення завдання шкоди інтересам ОРД, зокрема, розголошення відомостей про сили й засоби, що використовувалися в її процесі та ін.

Чинне законодавство не містить визначення способів використання, їх переліку, а визначає лише окремі напрями, визначені у ст. 10 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність». Перерахувати всі можливі способи використання матеріалів ОРД у кримінальному провадженні немає можливості, оскільки вони визначаються суб'єктами, що здійснюють ОРД і досудове розслідування з урахуванням змісту, властивостей матеріалів ОРД, слідчої ситуації, що склалась під час розслідування. Кінцевим результатом визначення способів використання матеріалів ОРД у кримінальному провадженні може бути складання плану використання таких матеріалів або плану реалізації конкретної оперативно-розшукової справи.

Безпосереднє використання матеріалів ОРД передбачає собою практичну реалізацію слідчим, прокурором задумів (планів) щодо намічених шляхів (способів) використання матеріалів ОРД, зокрема, використання оперативної інформації під час проведення слідчих дій (допитів, обшуків, призначення експертів та ін.), прийняття на її підставі процесуальних рішень (про початок досудового розслідування, виклик свідків, ініціювання обрання запобіжного заходу, проведення обшуку, вжиття заходів безпеки тощо) та ін.

Відповідно до положень КПК матеріали ОРД можуть бути використані: для початку кримінального провадження, відповідно до ст. 214 КПК; як підстави для проведення слідчих (розшукових) та негласних слідчих (розшукових) дій або під час їх проведення².

Згідно з положеннями ст. 214 КПК і ч. 2 ст. 7 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» оперативний підрозділ у разі виявлення під час здійснення ОРД ознак злочину зобов'язаний невідкладно направити

¹ Див.: Сучасний тлумачний словник української мови / за заг. ред. В. В. Дубинського. — Х. : Школа, 2006. — С. 825.

² Див.: Кримінальний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар / за заг. ред. В. Г. Гончаренка, В. Т. Нора, М. Є. Шурила. — С. 465; Кримінальний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар : у 2-х т. / О. М. Бандурка, Є. М. Блажівський, Є. П. Бурдоль та ін. — Т. 1.— С. 528, 551; Оперативно-розшукова діяльність : навч. посібник / Є. М. Моїсєєв, О. М. Джужа, Д. Й. Никифорчук та ін. : за заг. ред. О. М. Джужи. — К. : Правова єдність, 2009. — С. 255–263.

зібрані матеріали до відповідного органу досудового розслідування для початку досудового розслідування.

Таким чином, після виявлення факту вчинення злочину ОРД може здійснюватися лише з метою розшуку осіб, які переховуються від органів досудового розслідування, слідчого судді, суду або ухиляються від відбування кримінального покарання, а також безвісті відсутніх, що підтверджується змістом ст. 6 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність».

Лише у випадку, коли ознаки злочину виявлені під час проведення оперативно-розшукових заходів, що тривають, і припинення яких може негативно вплинути на результати кримінального провадження, підрозділ, який здійснює ОРД, повідомляє відповідний орган досудового розслідування та прокурора про виявлення ознак злочину, закінчує проведення оперативно-розшукового заходу, після чого направляє зібрані матеріали, у яких зафіксовано фактичні дані про протиправні діяння окремих осіб і груп, відповідальність за які передбачена Кримінальним кодексом України, до відповідного органу досудового розслідування. У всіх інших випадках, за наявності необхідних підстав, визначених у ч. 2 ст. 246 КПК України, і потреби в негласному отриманні відомостей про злочин та особу, що його вчинила, слідчий, прокурор можуть ініціювати проведення відповідної негласної слідчої (розшукової) дії.

На момент прийняття рішення про проведення слідчих дій на підставі матеріалів ОРД іноді ці підстави повинні міститися не лише в матеріалах оперативно-розшукової справи, а й у матеріалах кримінального провадження, з якого вбачалося б, що таке рішення слідчого чи прокурора логічно випливає з процесу досудового розслідування, що дає змогу контролювати процес формування доказів, законність і обґрунтованість процесуальних рішень усім учасникам процесу. Наприклад, до клопотання про проведення обшуку відповідно до ч. 3 ст. 234 КПК додаються оригінали або копії документів, якими слідчий, прокурор обґрунтовує доводи клопотання.

Кримінальний процесуальний кодекс України не містить вимог щодо формування підстав для проведення слідчих (розшукових) дій на підставі матеріалів ОРД шляхом розкриття джерела оперативно-розшукової інформації. Проте оперативні матеріали, які містяться в матеріалах кримінального провадження, повинні бути розсекречені («легалізовані») й не розкривати форм і методів ОРД, негласних джерел оперативної інформації. З метою дотримання режиму секретності оперативний працівник при передачі зібраних матеріалів повинен забезпечити нерозголошення відомостей про сили, засоби, методи ОРД, що становлять державну таємницю, а також про осіб, що в ній задіяні. У рапорті оперативного співробітника, супровідному листі та інших документах, які надаються слідчому, може бути посилання на те, що така інформація отримана в ході ОРД, однак без розкриття її оперативного джерела, форм і методів одержання.

Для кримінального процесу важливим є те, що матеріали ОРД є підставою для прийняття рішення про проведення слідчої (розшукової) дії, а відповідно до ч. 2 ст. 99 КПК такі матеріали є документами, а отже й джерелами доказів¹.

¹ Див.: Кримінальний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар : у 2 т. / О. М. Бандурка, Є. М. Блажівський, Є. П. Бурдоль та ін. — Т. 1. — С. 247–250.

У той самий час в інших випадках інформація та результати ОРД можуть повідомлятися слідчому без матеріального оформлення факту передачі оперативної інформації (в усній формі або ознайомлення слідчого з окремими матеріалами), що може бути приводом і підставою для проведення окремих слідчих дій, наприклад, визначення кола осіб, що підлягають допиту як свідки, місця проведення огляду та ін.

Використання матеріалів ОРД під час проведення слідчих (розшукових) і негласних слідчих (розшукових) дій, передбачає, по-перше, їх фактичне використання шляхом пред'явлення в ході слідчої дії, наприклад, огляд матеріалів оперативно-технічних заходів, пред'явлення під час допиту свідка (підозрюваного) фотознімків, відеозапису, отриманих під час ОРД тощо; по-друге, використання інформації, яка міститься в матеріалах ОРД, наприклад, інформації про «хобі» свідка для встановлення психологічного контакту в ході допиту, щодо подій, зафіксованих під час ОРД, з метою нагадати свідку час, місце його перебування, обставин, що цікавлять слідство та ін. У другому випадку інформація використовується з тактичних міркувань з метою більш ефективної підготовки та проведення окремої слідчої дії.

Підводячи підсумок, слід зазначити, що використання матеріалів ОРД у кримінальному провадженні та безпосереднє здійснення такої діяльності не можливі без розуміння її змісту. Наявність у слідчого, оперативного працівника вмінь і навичок правової оцінки матеріалів ОРД, визначення шляхів та безпосереднього використання таких матеріалів, належне процесуальне оформлення цієї діяльності є запорукою не лише більш швидкого і якісного розслідування злочину, а й недопущення порушень чинного законодавства. У той самий час тактичні підходи до використання матеріалів ОРД у кримінальному провадженні зумовлені необхідністю зведення до мінімуму розшифровки негласних сил, засобів і методів такої діяльності, відсутністю обставин, що можуть заважати їх передачі до органів досудового розслідування.

ТАКТИКА ИСПОЛЬЗОВАНИЯ МАТЕРИАЛОВ ОПЕРАТИВНО-РОЗЫСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В УГОЛОВНОМ ПРОИЗВОДСТВЕ

И. И. Мусиенко

Рассмотрены отдельные тактические аспекты использования материалов оперативно-розыскной деятельности в ходе досудебного расследования.

TACTICS IN THE APPLICATION OF OPERATIVE-INVESTIGATIVE ACTIVITY MATERIALS IN CRIMINAL PROCEEDINGS

I. I. Musiienko

The article deals with certain tactical aspects in the use of operative-investigative activity materials in the course of a pretrial investigation.

На поверхності покриття КТС, експлуатируваних около чотирьох лет и более, отмечается плотная общая структура, уменьшается зернистость на поверхности покрытия. Агрегаты пигментов приобретают сглаженную форму с неявно выраженными краями.

3. В общем случае материальный ущерб ограничивается в максимальном значении стоимостью поврежденной вещи – составной или КТС в целом (если иное не оговорено договором или законом).

4. В конечном результате важно, чтобы при наличии составной КТС, которая имеет деформацию, поддающуюся правке, и уже имеет коррозионные повреждения, принятое решение по расчету затрат не допускало как безосновательного улучшения состояния КТС за счет стороны, ответственной за причинение ущерба, так и полного игнорирования того факта, что до аварийного повреждения указанная составная КТС, хотя и не была технически исправной, но была технически работоспособной.

АНАЛІЗ ТЕХНІЧНОГО СТАНУ КУЗОВНОЇ СКЛАДОВОЇ ДО НАСТАННЯ ПОДІЇ ПРИ ВИЗНАЧЕННІ ВАРТОСТІ МАТЕРІАЛЬНОГО ЗБИТКУ

І. М. Новоселецький

Розглянуто питання: «Як урахувати корозійні пошкодження кузовної складової, наприклад капота, у разі наступного його пошкодження внаслідок транспортної пригоди, що призвела до: а) заміни капота; б) ремонту з рихтуванням і фарбуванням; в) тільки його фарбування?».

TECHNICAL CONDITION ANALYSIS OF THE CARBODY COMPONENT BEFORE THE ACCIDENT TOOK PLACE FOR THE EVALUATION OF TANGIBLE DAMAGE

I. N. Novoseletsii

The article deals with the issue of how to take into account the corrosion damage to the carbody component, a bonnet, for example, in case it sustains further damage because of the traffic accident leading to: a) bonnet replacement; b) leveling and painting repairs; c) only painting.

УДК 347.77

О. О. Михальський, завідувач лабораторії Харківського НДІСЕ,
Т. А. Заніна, науковий співробітник Харківського НДІСЕ

ВИЗНАЧЕННЯ ВАРТОСТІ АУДІОВІЗУАЛЬНОЇ ПРОДУКЦІЇ ТА ПРОГРАМНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Розроблено алгоритм проведення типового дослідження зі встановлення вартості контрафактної аудіовізуальної продукції та програмного забезпечення

печення. Визначено доцільність використання окремих загальноприйнятих у судовому товарознавстві методичних підходів при встановленні розміру матеріальної шкоди, завданої власнику незаконним відтворенням і розповсюдженням аудіовізуальної продукції та програмного забезпечення.

Проведення судово-товарознавчих експертиз з оцінювання аудіовізуальної продукції та програмного забезпечення, виготовленої та реалізованої з порушенням чинного законодавства, ускладнюється через відсутність єдиного методичного підходу до розв'язання цієї проблеми.

У зв'язку із зазначеним в Харківському НДІ судових експертиз було розроблено методичні рекомендації з питань призначення й проведення судових товарознавчих експертиз з оцінювання аудіовізуальної продукції та програмного забезпечення¹. Підставою для виконання цієї наукової роботи було усунення проблем, що виникають при проведенні судово-товарознавчих експертиз і товарознавчих досліджень стосовно аудіовізуальної продукції та програмного забезпечення, виготовлених і реалізованих з порушенням чинного законодавства. У цій статті висвітлено основні аспекти дослідженої проблеми.

Боротьба правоохоронних органів з незаконним обігом контрафактної аудіовізуальної продукції останнім часом набула максимальних обертів, про що свідчить зростання кількості експертиз стосовно об'єктів інтелектуальної власності. Насамперед це стосується дослідження компакт-дисків форматів CD і DVD із зафіксованими на них аудіовізуальними творами, зразками фонограм, відеограм, а також комп'ютерних програм і баз даних. Тому нині актуальним є питання щодо розроблення теоретичних основ цього напрямку дослідження, уточнення меж компетенції судових експертів різних спеціальностей.

Якщо вирішення експертним шляхом питання зі встановлення ознак контрафактності на досліджуваних оптичних носіях доволі повно розкрито та практично вичерпано², то питання щодо визначення вартості носіїв аудіовізуальної продукції, установлення суми збитків, завданих порушником унаслідок реалізації аудіовізуальних творів, зразків фонограм, відеограм, комп'ютерних програм і баз даних з ознаками контрафактності, повністю не вирішені.

При цьому досить велика кількість експертних досліджень пов'язана саме з оцінюванням контрафактної аудіовізуальної продукції та програмного забезпечення. Необхідність установлення вартості зумовлена тим, що відповідно до ст. 176 КК України незаконне відтворення, розповсюдження творів науки, літератури та мистецтва, комп'ютерних програм і баз даних,

¹ Див.: Методичні рекомендації з питань призначення та проведення судових товарознавчих експертиз з оцінки аудіовізуальної продукції та програмного забезпечення : звіт про НДР (заключний) / Харківський НДІСЕ ; кер. А. І. Лозовий; вик. О. О. Михальський та ін. — № ДР 0111U002336. — Х., 2011. — 64 с.

² Див.: Михальський О. О. Особливості вирішення питань щодо вартості контрафактної аудіовізуальної продукції / О. О. Михальський // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики : зб. наук. праць. — Х. : Право, 2007. — Вип. 7. — С. 656.

а так само незаконне відтворення, розповсюдження виконань, фонограм, відеограм і програм мовлення, їх незаконне тиражування та розповсюдження на аудіо-, відеокасетах, дискетах, інших носіях інформації або інше умисне порушення авторського права й суміжних прав, якщо вони завдали матеріальну шкоду у великому розмірі та в особливо великому розмірі передбачає відповідні покарання. Розмір матеріальної шкоди вважається великим, якщо він у 200 й більше разів перевищує неоподаткований мінімум доходів громадян, а особливо великим – якщо він в одну тисячу й більше разів перевищує неоподаткований мінімум доходів громадян.

При визначенні вартості контрафактної аудіовізуальної продукції виникають певні проблеми, пов'язані із правовими прогалинами та неналежним методичним регулюванням цього питання. Згідно зі ст. 11 Закону України «Про розповсюдження примірників аудіовізуальних творів та фонограм»¹ особи, винні в незаконному розповсюдженні примірників аудіовізуальних творів, фонограм, відеограм, комп'ютерних програм, баз даних, притягаються до цивільної, адміністративної та кримінальної відповідальності відповідно до закону.

Вимоги до місць спеціалізованої роздрібної торгівлі примірниками аудіовізуальних творів, фонограм, відеограм, комп'ютерних програм, баз даних і правила такої торгівлі встановлюються Кабінетом Міністрів України. У п. 19 Правил торгівлі аудіовізуальними творами зазначено, що роздрібна торгівля примірниками аудіовізуальних творів, фонограм, відеограм, комп'ютерних програм, баз даних забороняється: у разі, коли зазначені примірники є контрафактними або на них розміщено фальсифікований знак для товарів і послуг; у пересувній дрібно-роздрібній торговельній мережі (палатках, лотках, автомагазинах тощо), з рук, на ринках (крім розміщених на них місць спеціалізованої роздрібної торгівлі); у не обладнаних згідно з вимогами протипожежної безпеки приміщеннях; у разі, коли на примірники не наклеєні контрольні марки або на них не розміщена інформація, що дає змогу ідентифікувати їх з відповідними примірниками аудіовізуального твору, фонограми, відеограми, комп'ютерної програми, бази даних, або на них наклеєні підроблені контрольні марки.

Відповідно до ст. 203¹ КК України для порушення кримінальної справи в матеріалах досудової перевірки обов'язково повинні бути розрахунки розміру матеріальної шкоди, заподіяної протиправними діями. Крім того, згідно зі ст. 52 Закону України «Про авторське право і суміжні права»² органи судового слідства мають право винести рішення чи ухвалу про стягнення з порушника авторського і (або) суміжних прав доходу, отриманого внаслідок порушення. Виходячи з наведеного, органам досудового та судового слідства необхідно визначати, по-перше, чи є конфіскована продукція контрафактною; по-друге, визначити вартість продукції, виготовленої з порушенням прав власника; по-третє, визначити розмір збитку, завданого власнику

¹ Див.: Про розповсюдження примірників аудіовізуальних творів, фонограм, відеограм, комп'ютерних програм, баз даних : Закон України від 23 берез. 2000 р. № 1587-III (у редакції Закону від 10 липня 2003 р. № 1098-IV) // Відом. Верхов. Ради України. — 2004. — № 7. — Ст. 46.

² Див.: Про авторське право і суміжні права : Закон України від 23 грудня 1993 р. № 3792-XII // Відом. Верхов. Ради України. — 1994. — № 13. — Ст. 64.

аудіовізуальної продукції або програмного забезпечення. Для визначення вартості конфіскованої аудіовізуальної продукції та програмного забезпечення призначається товарознавча експертиза.

Вартість будь-якого об'єкта дослідження відповідно до Національного стандарту № 1¹ визначається із застосуванням методичних підходів, методів оцінки, які є складовими частинами принципів оцінки або є результатом комбінування декількох методичних підходів, а також оціночних процедур. З метою обґрунтування остаточного висновку про вартість об'єкта оцінки її результати, отримані із застосуванням різних методичних підходів, зіставляються шляхом аналізу впливу принципів оцінки, які є визначальними для мети, з якою вона проводиться, а також з урахуванням даних достовірних інформаційних джерел. Як уже зазначалося, для оцінювання майна застосовуються три основні методичні підходи: витратний (майновий – для оцінювання об'єктів у формі цілісного майнового комплексу та формі фінансових інтересів); дохідний і порівняльний. Визначення ринкової вартості об'єкта оцінки за допомогою порівняльного підходу ґрунтується на інформації про ціни продажу (пропонування) подібного майна, достовірність якої не викликає сумнівів у експерта або оцінювача. Оскільки чинним законодавством реалізація контрафактної продукції заборонена, крім того, відсутня достовірна інформація про ціни продажу подібного майна (є лише дані так званого «чорного ринку»), то визначити ринкову вартість саме контрафактної аудіовізуальної продукції та програмного забезпечення неможливо.

Якщо органом досудового або судового слідства на вирішення ставиться питання про визначення вартості контрафактної аудіовізуальної та програмної продукції, то при проведенні дослідження зазначається, що вартість саме контрафактної продукції не визначається, проте визначається ринкова вартість аналогічної продукції відповідно до вартості носіїв ліцензійних версій з ідентичним змістом. Такий підхід до оцінювання аудіовізуальної продукції відображено в протоколі № 13 від 26 травня 2006 р. засідання секції судово-товарознавчої експертизи Науково-консультативної і методичної ради з проблем судової експертизи при Міністерстві юстиції України.

Визначення розміру матеріальної шкоди, заподіяної порушенням авторського права і (або) суміжних прав, було доволі складним завданням через відсутність будь-якої методики її визначення. Під збитками розуміють витрати, здійснені особою, права якої порушено, утрату або пошкодження її майна (реальну шкоду), а також неoderжані доходи, які ця особа одержала б за звичайних умов обігу, якби її права не було порушено (упущена вигода). При розгляді справ про порушення авторських і суміжних прав як упущену вигоду слід розглядати принаймні той прибуток, який незаконно одержав порушник авторського або суміжного права.

Таким чином, у результаті реалізації аудіовізуальних творів, зразків фонограм, відеогам, комп'ютерних програм і баз даних з ознаками контрафактності правовласнику заподіюється збиток, який дорівнює ринковій

¹ Див.: Про затвердження Національного стандарту № 1 «Загальні засади оцінки майна і майнових прав»: постанова Кабінету Міністрів України від 10 вересня 2003 р. № 1440 // Офіц. вісник України. — 2003. — № 37.

вартості відповідного ліцензійного продукту на дату оцінки (тобто правовласник зазнає збитків від того, що замість його продукції придбається контрафактна). Зазначений підхід до визначення збитку не суперечить вимогам п. 26 Національного стандарту № 4 «Оцінка майнових прав інтелектуальної власності»¹.

Ринкова вартість ліцензійних носіїв аудіовізуальних творів і програмного забезпечення (виготовлених і реалізованих з дотриманням вимог законодавства України), ідентичних за змістом конфіскованим носіям, визначається відповідно до інформації про ціни офіційних торговельних партнерів і представників фірм-правовласників в Україні, а також шляхом моніторингу спеціалізованих веб-сайтів, розміщених у мережі Інтернет. Для розрахунку ринкової вартості таких носіїв аудіовізуальних творів і програмного забезпечення судовому експерту необхідно відібрати декілька видів аналогів ідентичної продукції за наявними в цьому регіоні вільними ринковими цінами (з посиланням на прайс-листи або каталоги цін на продукцію в мережах магазинів, що займаються торгівлею ліцензійних примірників). Для того аби мінімізувати похибку в розрахунках, слід брати порівняльні зразки не менше як з трьох джерел аналогів ліцензійної продукції. У разі їх відсутності може прийматися інформація про ціни офіційних торговельних партнерів і представників фірм-правовласників в Україні (про цей факт зазначається у висновку). На одному вилученому контрафактному диску може міститися декілька примірників аудіовізуальних творів чи програмних продуктів. Знайти повний аналог такого ліцензійного диску неможливо, це зумовлено тим, що виробники ліцензійних примірників творів не випускають диски із записом більш одного аудіовізуального твору або програмного продукту. У такому разі розраховується вартість кожного твору відповідно до ліцензійного аналогу та підсумовується загальний результат.

Розрахунок ринкової вартості ліцензійних носіїв аудіовізуальних творів та програмного забезпечення (виготовлених і реалізованих з дотриманням вимог законодавства України), ідентичних за змістом конфіскованим носіям, з ознаками контрафактності проводиться за формулою

$$B_p = (C_1 + C_2 + C_3 \dots) N/K, \quad (1)$$

де B_p – ринкова вартість ліцензійної продукції аудіовізуальних творів чи програмних продуктів; C_1, C_2, C_3 – ціна одного примірника кожного ліцензійного аналога з ідентичним змістом; K – кількість ліцензійних аналогів; N – кількість примірників творів.

При визначенні вартості комп'ютерних програм необхідно виходити з вартості коробкової, а не OEM-версії програмного продукту, оскільки ціна ліцензії на попередньо встановлений примірник програми (OEM-версію) є сама по собі знижкою або пільгою для покупців нових комп'ютерів.

¹ Див.: Про затвердження Національного стандарту № 4 «Оцінка майнових прав інтелектуальної власності»: постанова Кабінету Міністрів України від 3 жовтня 2007 р. № 1185 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1185-2007-p>.

Відповідно вартість ліцензії на OEM-версію застосовується тільки до легальних примірників певної комп'ютерної програми та не може бути визнана як середня ринкова ціна ліцензії на відповідний продукт.

У разі необхідності дослідження великої кількості об'єктів можливе застосування методу масової оцінки. Це методологічно не є винятком, бо спирається на ті самі принципи та підходи, що й звичайна оцінка. Масова оцінка має такі характеристики, що відрізняють її від традиційної оцінки:

1. Об'єктами оцінки слугують однорідні групи товарів.

2. Методами статистичного аналізу визначаються загальні закономірності формування вартості та фактори, які діють для всіх об'єктів майна в однорідних групах.

3. Визначені в кожній групі закономірності моделюють шляхом застосування індексів або обґрунтування й використання питомих показників вартості та інших середніх групових показників.

4. У ході оціночних процедур можуть виконуватися перевірочні розрахунки для окремих об'єктів-зразків за кожною однорідною групою з метою внесення коригувань в отримані середні групові результати.

5. Робота з великими списками в автоматизованому режимі вимагає використання комп'ютерних засобів і технологій із застосуванням таких операцій, як сортування, фільтрація, обмін даними та ін.

Масова оцінка відрізняється від звичайної одиничної оцінки не стільки самими об'єктами, скільки застосуванням спеціальних прийомів і методів, які дозволяють значно прискорити процес оброблення великих масивів інформації.

При розгляді справ, пов'язаних з порушенням авторських і суміжних прав, найчастіше кількість об'єктів дослідження є дуже великою та може перевищувати десятки одиниць однорідної продукції. Тому для визначення ринкової вартості ліцензійних носіїв аудіовізуальних творів і програмного забезпечення можливе застосування методу масової оцінки.

Перший етап дослідження – визначення типу носія.

Другий етап дослідження – розподіл творів, записаних на носіях конфіскованої продукції за групами, наприклад, художні твори, музичні твори, комп'ютерні ігри, програмні продукти та ін.

Третій етап дослідження – визначення середньої ціни продукції за різними групами.

Четвертий етап дослідження – підрахунок загального результату.

Формула розрахунку вартості із застосуванням масової оцінки має такий вигляд:

$$B_p = \sum_{i=1}^n (C_i \times S_i), \quad (2)$$

де B_p – ринкова вартість ліцензійної продукції аудіовізуальних творів чи програмних продуктів; C_i – ціна ліцензійних носіїв з творами однієї групи; S_i – кількість творів однієї групи; n – загальна кількість (груп) аудіовізуальних творів, зразків фонограм, відеограм, комп'ютерних програм і баз даних з ознаками контрафактності.

Розроблений нами алгоритм проведення типового дослідження щодо встановлення вартості контрафактної аудіовізуальної продукції та програмного забезпечення допоможе вирішувати питання судової товарознавчої експертизи при встановленні розміру матеріальної шкоди, заподіяної власнику незаконним відтворенням і розповсюдженням аудіовізуальної продукції та програмного забезпечення.

Викладені пропозиції щодо оцінювання контрафактної аудіовізуальної продукції та програмного забезпечення дозволять забезпечити систематизацію та методичну одноманітність експертної практики, скоротити трудомісткість і часові витрати при проведенні експертиз, підвищити результативність досліджень, повноту вирішення експертних завдань, розширити можливості стосовно такого оцінювання.

ОПРЕДЕЛЕНИЕ СТОИМОСТИ АУДИОВИЗУАЛЬНОЙ ПРОДУКЦИИ И ПРОГРАММНОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ

О. А. Михальский, Т. А. Занина

Разработан алгоритм проведения типового исследования по установлению стоимости контрафактной аудиовизуальной продукции и программного обеспечения. Определена целесообразность использования отдельных общепринятых в судебном товароведении методических подходов при установлении размера материального ущерба, нанесенного владельцу незаконным воспроизведением и распространением аудиовизуальной продукции и программного обеспечения.

THE DETERMINATION OF AUDIOVISUAL AND SOFTWARE PRODUCTS VALUE

O. O. Mykhalskyi, T. A. Zanina

The articles presents an algorithm of conducting a typical examination to determine the value of counterfeit audiovisual and software products, and it shows the expediency of the use of certain generally accepted forensic commodity research methodological approaches to determine the amount of tangible damage incurred by the owner of audiovisual and software products as the result of their illegal reproduction and dissemination.

УДК 620.21

О. С. Донцова, старший науковий співробітник Харківського НДІСЕ,
О. В. Мануленко, молодший науковий співробітник Харківського НДІСЕ

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ З ОЦІНЮВАННЯ ПРОДУКТІВ РОСЛИННИЦТВА ПРИ ПРОВЕДЕННІ СУДОВО-ТОВАРОЗНАВЧИХ ЕКСПЕРТИЗ

Розглянуто підходи до розв'язання проблем, які виникають в експертній практиці при проведенні судово-товарознавчих експертиз з оцінювання продуктів рослинництва.

субъектов и мотивы их поведения, места совершения преступлений, недостатки досудебного производства по уголовным делам.

INVESTIGATING THE ABUSE OF POWER AND OFFICE BY THE LAW ENFORCEMENT OFFICERS: LEGAL AND ORGANIZATIONAL PROBLEMS

S. V. Mironov

The article deals with the legal and organizational problems of investigating the abuse of power and office by the law enforcement officers with the focus on the increased latency of this category of crimes and the basic reasons, it analyzes the possible ways of interference with the investigation, the persons involved as well as their motives, crime scenes and shortcomings of the pretrial proceeding in criminal cases.

УДК 343.352.4

Я. Е. Мышков, начальник управления
прокуратуры Харьковской области, кан-
дидат юридических наук

РАССЛЕДОВАНИЕ ВЗЯТОЧНИЧЕСТВА: ПЛАНИРОВАНИЕ И ОРГАНИЗАЦИЯ

Рассмотрены проблемы планирования и организации расследования взяточничества. Изложены основные теоретические предпосылки выдвижения версий как основы планирования. Даны практические рекомендации, касающиеся различных форм организации расследования, которые проиллюстрированы примерами из следственной практики.

При расследовании взяточничества большое значение имеют его планирование и организация. Эффективность расследования определяется его планированием, которое обеспечивает быстроту раскрытия преступления и изобличения виновного. В планировании расследования значительное место отводится следственным версиям, обладающим многими функциями, в том числе прогностической и организационной.

Сущность прогностической функции состоит не только в предвидении комплекса следственных действий, которые могут способствовать обнаружению доказательств, но и их возможной доказательственной ценности¹. Более того, прогностическая функция способствует определению возможного существования тех или иных следов, объектов, документов, связанных с событием преступления. Так, расследуя факт взяточничества за приватизацию того или иного крупного объекта, мы прогнозируем то, в каких документах этот факт мог быть отражен (занижение стоимости, завышенные расценки на восстановление объекта, наличие противоречивых оценок, отказ

¹ См.: Журавель В. А. Роль гипотез в криминалистическом прогнозировании / В. А. Журавель // Актуальные проблемы государства и права. — Одесса, 1998. — Вып. 5. — С. 28.

от ранее установленной цены и т. п.). Речь идет о тех признаках, которые в соответствии с характером совершенного преступления должны быть или могут быть. Такой прогноз, определяемый предшествующим анализом доказательственной информации, позволяет установить места возможного нахождения определенных объектов, документов, следов и использовать их в целях раскрытия преступления.

Следует отметить еще одно важное направление прогностической функции версии, заключающееся в прогнозе расследования преступлений, которые еще не раскрыты, а также тех новых форм и способов преступной деятельности, которые будут осуществляться в будущем. Такая функция становится наиболее очевидной в преступлениях, связанных с экономической деятельностью, в частности, с такими ее формами, как банковская и приватизационная деятельность. Наиболее часто те или иные решения и действия, принимаемые в этих областях, связаны с получением крупных взяток от лиц, заинтересованных в вынесении тех или иных решений.

Прогностическая функция версий имеет и более широкий аспект, связанный с предвидением тех или иных махинаций и преступлений в области экономики, где законодательство в связи с новыми реформами недостаточно совершенно, имеет пробелы, которые используются в преступных целях. Такое предвидение позволяет предпринимать меры, направленные на профилактику преступлений.

В определении направления расследования версии принадлежит превалярующая роль, поскольку планирование расследования предполагает мысленное определение наиболее оптимальных, применительно к версии расследования, действий, избрание их последовательности, соответствующей логике расследования.

Организационная функция версии проявляется и в координации деятельности следственных, оперативно-розыскных, экспертных и контрольно-финансовых органов, которые выполняют задания следователя в соответствии со своей компетенцией. Связь версии с координационной деятельностью следователя состоит в том, что версия проверяется именно координированными действиями этих органов. Проверка выдвинутых предположений, как общих, так и частных, и вытекающих из них обстоятельств, конкретизирующих версии, является одним из главных этапов установления правильности и достоверности выдвинутых версий. Этот последний этап в общей схеме формирования версии является итогом комплекса действий, определяющих полноту и объективность расследования. Следовательно, версия в своем организационном аспекте является своеобразным стимулом для выполнения действий, направленных на ее проверку, т. е. установление обстоятельств, связанных с событием преступления.

Множество и разнообразие задач, выполняемых следственной версией, отражают ее многофункциональную роль как в расследовании, так и в предупреждении преступлений. Таким образом, планирование пронизывает всю деятельность следователя, являясь одновременно его организующим началом.

Планирование по своему существу является достаточно сложной интеллектуальной деятельностью, предполагающей решение многих мыслитель-

ных и организационных задач. В планировании, как и в выдвижении версий, значительное место отводится рефлексивному мышлению и управлению, рассчитанному на имитацию (мысленную) обстоятельств события преступления и действий преступника.

В практике расследования планы нередко рассматриваются как незыблемая схема деятельности, отступление от которой целесообразно только в экстремальных ситуациях. Такое представление о плане расследования неправильно и во многих случаях вызывает негативные последствия, препятствуя оперативности и эффективности расследования. План должен рассматриваться как многовариантная подвижная ориентация для практической деятельности, изменяемая в соответствии с ситуацией. Такую динамичность плана можно проследить при расследовании взяточничества. Как известно, подобные преступления латентны, завуалированы преступными связями, связаны с инсценированием преступной деятельности законными формами распоряжений, указаний.

Так, при проверке одной из фирм было обнаружено, что таковая в действительности не существует, при том, что она была зарегистрирована, получена крупная денежная ссуда, открыт счет в банке. Фирма оказалась ложной, «однодневкой», ссуда была получена на подставных лиц, а ее деятельность определялась как оказание широкого спектра юридических услуг для других фирм. Вскоре была установлена еще одна фирма, зарегистрированная как совместное польско-украинское предприятие по изготовлению консервов. Проверка этой фирмы, как и нескольких подобных, открытых в течение года на полученные из одного банка ссуды, показала, что они существуют только по документам.

Следователь, приступая к расследованию, выдвинул версию о том, что ложные фирмы открывались с помощью преступных действий служащих банка, выполняемых за крупные взятки. По версии следователя, в банке могла существовать преступная группа, организующая получение ссуд на открытие фирм. Составляя план расследования, следователь определил круг лиц, которые по роду своей деятельности имели отношение к получению ссуд, — он оказался значительным. Были установлены перечень их обязанностей, последовательность проводимых банковских операций, причастность к их проведению отдельных лиц, формы внутреннего контроля и проверки документации, являющиеся необходимыми для выдачи ссуд. В плане предполагалось проведение неотложных следственных действий, таких как допросы, обыски у подозреваемых лиц, осмотр и выемка документов, имеющих отношение к преступной деятельности, было предусмотрено проведение тактических операций, включающих задержание и обыск подозреваемых и ряд других действий, направленных на изучение порядка деятельности отдельных подразделений банка, их взаимосвязей с другими отделениями, порядка выдачи ссуд, отношения к этим действиям распорядителей кредитов и других должностных лиц. Дальнейшее планирование предполагало установление лиц, получивших ссуды, форм мнимой деятельности, связей с другими банками, установление посредников в этих областях.

Уже результаты первых проведенных действий показали, что между заказчиками ссуд на открытие фирм и служащими банка была организована четко действующая схема преступной деятельности, деньги получались за взятки, дальнейшие связи с преступниками обрывались в целях создания видимости деятельности аферистов¹.

Взяточничество, как правило, бывает многоэпизодным преступлением и поэтому размещать все эпизоды в одном плане нецелесообразно, да и не нужно, поскольку он становится громоздким и неудобным для быстрой ориентации. В таких случаях план составляется по эпизодам, что позволяет более детально предусмотреть все направления и варианты деятельности. Более того, поэпизодное составление планов расследования следует рекомендовать и в тех случаях, когда расследуется взяточничество, имеющее место в нескольких связанных между собой учреждениях или предприятиях, и когда для расследования назначаются группа следователей, следственная бригада. Тогда отдельно составленные планы координируются в целях разработки общего направления и эффективности и согласованности производства как отдельных следственных действий, так и оперативно-розыскных мероприятий.

В связи с этим рассмотрим отдельные стороны планирования расследования имевшего места взяточничества.

В прокуратуру района от оперативно-розыскных органов поступили материалы о том, что на нефтеперерабатывающем производстве посредством получения взятки незаконно отпускаются цистерны с бензином в различные районы и предприятия областного центра. При этом контрольно-ревизионные органы, осуществляющие проверку финансово-хозяйственной деятельности, нарушений на предприятии не выявили. В результате проверочных действий были установлены данные о том, что бензин отпускается за взятки в результате распоряжений руководителей отдельных подразделений предприятия. Была выдвинута версия о том, что на предприятии действует группа преступников, которые за крупные вознаграждения производили систематический отпуск бензина, вуалируя свои действия подложными документами об отпуске бензина предприятиям по имеющимся договорам. Основанием для возбуждения уголовного дела было задержание цистерны с бензином без сопроводительных документов.

Расследование этих преступлений ввиду его сложности потребовало создания следственно-оперативной группы, в состав которой входили два следователя и три оперативных работника. Деятельность группы с начала ее создания должны были подчиняться плану, для разработки которого была привлечена вся группа. В плане предусматривались формы деятельности отдельных членов группы в соответствии с их профессиональной компетентностью. Исходя из выдвинутой ранее версии, нужно было определить круг обстоятельств, подлежащих выяснению, и соответственно проводимых следственных и оперативно-розыскных действий. Этот план выглядел таким образом (таблица).

¹ Из практики Прокуратуры Харьковской области, 1999 г.

Таблиця

План следственных действий и оперативно-розыскных мероприятий

Обстоятельства, подлежащие выяснению	Следственные действия и оперативно-розыскные мероприятия
Выяснить порядок отпуска бензина и горюче-смазочных материалов	Выемка документов, их осмотр
Проверить финансово-хозяйственную деятельность предприятия	Назначение ревизии и судебно-бухгалтерской экспертизы
Установить подозреваемых в получении взяток лиц	Допросы, поручения оперативным службам
Установить предметы полученных взяток	Проведение обысков на месте работы и жительства подозреваемых, свидетелей
Установить предприятия, в которые поступали отпущенные горюче-смазочные материалы, и лиц, причастных к этому	Проведение оперативно-розыскных мероприятий
Установить обстоятельства получения бензина у частных лиц и представителей предприятий	Допрос взяткодателей
Установить лиц, транспортирующих горюче-смазочные материалы	Допрос свидетелей
Определить подлинность документов, оформляющих отпуск бензина и горюче-смазочных материалов	Назначение технической экспертизы в отношении документов, вызывающих сомнение
Определить период, в течение которого имело место взятничество	Следственный осмотр и анализ документов на отпуск бензина. Допрос свидетелей
Установить лиц, дающих распоряжение на отпуск бензина, и их должностные обязанности	Допрос свидетелей. Изучение приказов о соответствующих назначениях
Определить каналы связи между получателями бензина и лицами, отпускающими его либо дающими распоряжения	Допрос взяткодателей, взяткополучателей, свидетелей
Установить объем отпускаемого бензина (его стоимость)	Допрос свидетелей. Оперативное наблюдение

Большое значение при расследовании взятничества имеет координация следственной и оперативно-розыскной деятельности (взаимодействие органов, осуществляющих эти деятельности), поскольку она в определенной мере обеспечивает быстроту и эффективность расследования. В кримина-

листической литературе взаимодействие рассматривается как взаимная совместная координационная деятельность нескольких органов, имеющая своей целью решение различных задач по расследованию и предупреждению преступлений. Проблема взаимодействия при расследовании преступлений по своему содержанию и целям является ядром такого раздела криминалистической тактики, как планирование и организация следственной деятельности. Именно организация расследования в число своих первоочередных задач включает взаимодействие следственных и оперативно-розыскных органов.

Размежевание функций следственных и оперативно-розыскных органов, секретный характер деятельности последних не позволяли определять их четкую регламентацию, формы и методы такой деятельности. Поэтому уголовно-процессуальное законодательство Украины (в редакции 1960 г.) в некоторых своих нормах определяло право следователя давать поручения и указания о проведении оперативно-розыскных действий органами дознания, что является свидетельством их взаимодействия как одной из эффективных форм деятельности. Действующим уголовным процессуальным кодексом Украины предусмотрено проведение следственных (розыскных) действий (гл. 20) и негласных следственных (розыскных) действий (гл. 21), что является одной из существенных новелл. Порядок, тактика и методика проведения отдельных негласных следственных (розыскных) действий, взаимодействие уполномоченных оперативных подразделений, которые выполняют поручения следователя, прокурора на их проведение, с лицами (подразделениями), которые привлекаются к проведению таких действий, регулируются отдельным нормативно-правовым актом органов, в составе которых находятся уполномоченные оперативные подразделения.

Создание типичовых ситуаций, которые возможны в процессе расследования, объясняется, как правило, необоснованностью выдвигаемых следственных версий, поспешностью в организации следственных действий. В подобных случаях наиболее эффективным является проведение совместных оперативных совещаний, цель которых – корректирование плана и новая организация его осуществления.

Взаимодействие, регламентированное уголовно-процессуальным законодательством, предполагает сотрудничество правоохранительных органов в борьбе с преступностью, причем методами, строго установленными законом. Специфика взаимодействия определяется двумя факторами: а) видом расследуемого преступления; б) следственной ситуацией, которая складывается на определенном этапе расследования. Поэтому взаимодействие и тем более координация деятельности следственных и оперативно-розыскных органов могут иметь место на различных этапах расследования, в связи с его необходимостью и прогнозируемой результативностью. Так, при расследовании преступлений в сфере экономики взаимодействие следственных и оперативно-розыскных органов, как правило, начинается на наиболее поздних этапах расследования, тогда, когда определенные нарушения, злоупотребления повлекли за собой преступные проявления, и они обнаружены в результате проверок, ревизий, заявлений контрольно-ревизионных органов.

Напротив, при обнаружении корыстно-насильственных преступлений (убийства, разбойные нападения) взаимодействие следственных и оперативно-розыскных органов осуществляется незамедлительно, поскольку сам характер преступления требует неотложного включения оперативно-розыскных подразделений, выполняющих задания, связанные с преследованием преступников, установлением свидетелей и других действий.

Наряду с названными обстоятельствами, требующими взаимодействия следственных и оперативно-розыскных органов, имеют место преступления, где деятельность следователя начинается с анализа материалов, выявленных оперативным путем, и продолжается в течение значительного периода расследования. К таким преступлениям относится взяточничество, в период расследования которого взаимодействие с оперативно-розыскными органами может быть наиболее эффективным.

Иллюстрацией этого положения может быть уголовное дело по обвинению гр. Б. в преступлении, предусмотренном ч. 2 ст. 168 УК Украины (в редакции 1960 г.). Гр. Б., работая старшим инспектором Харьковской таможни, являясь должностным лицом, в течение длительного времени путем вымогательства получал от заведующего отделом по туризму туркомплекса «Турист» гр. И. взятки за оформление грузовых таможенных деклараций на выезд туристических групп в Польшу. Негласной проверкой заявления гр. И. в течение длительного периода было установлено, что гр. Б. получал взятки систематически, вымогая последние ссылкой на то, что предоставляемые документы имеют недостатки по оформлению (хотя таковых не было), и это может быть препятствием для проезда граждан в Польшу. По поручению следователя, оперативно-розыскное подразделение осуществляло действия, связанные с проверкой фактов взяточничества и предоставляло материалы относительно нескольких эпизодов. В процессе допросов, гр. Б. признал себя виновным и был осужден. В этом случае взаимодействие следователя с оперативно-розыскными работниками осуществлялось с начала расследования¹.

Взаимодействие следственных и оперативно-розыскных органов особенно важно при производстве отдельных следственных (розыскных) действий. Следует отметить, что комплекс следственных действий определяется как видом преступления, так и следственной ситуацией, которая складывается на определенном этапе расследования. В этом отношении можно выделить традиционные следственные действия, присущие определенному виду преступлений. Эти комплексы обусловлены теми характеристиками, в том числе уголовно-правовой, криминологической и криминалистической, которые присущи этому или иному виду преступления.

Расследование взяточничества в соответствии с характером события предполагает наличие комплекса, включающего допрос, осмотр и выемку документов, обыск по месту жительства и в служебном помещении и др. При этом при расследовании взяточничества не существует места происхождения в криминалистическом понимании этого термина, а есть только место преступного события, что сразу исключает производство осмотра

¹ Из практики прокуратуры г. Харькова, 1993 г.

места происшествия, отдавая приоритет другим следственным действиям, результаты которых могут дать более важную доказательственную информацию. К их числу можно отнести осмотр и выемку документов, подтверждающих незаконные распоряжения и действия, выполненные за предоставленную взятку. Такую же информацию можно получить при производстве обыска, в ходе которого могут быть обнаружены не только переданные ценности и деньги, но и документы (записи, письма, сберегательные книжки и др.), объясняющие характер взаимоотношений преступников, их связи, договоренности и др.

Планирование и организация расследования отдельных видов преступлений, в том числе взяточничества, предполагают не только совместное планирование, совещания, направленные на координацию деятельности, но и взаимодействие в осуществлении намеченных мероприятий. Так, при производстве такого первоначального действия, как обыск, который при расследовании взяточничества может дать важную доказательственную информацию, взаимодействие следователя с оперативно-розыскными работниками является неперенным условием. При этом важно, чтобы оперативные работники участвовали не только в его проведении, но и в подготовке. Например, следователь дает поручения оперативно-розыскным органам выяснить данные о месте предстоящего обыска, проживающих там лицах, подозреваемом или обвиняемом, их образе жизни, связях, интересах. Сведения, получаемые негласным путем, в соответствии с требованиями, изложенными в гл. 21 Уголовного процессуального кодекса Украины (в редакции 2012 г.) способствуют планированию предстоящего обыска и его организации (выборе времени, числа участников, необходимой охране, определению характера обыска – одиночный или групповой, характера искомых объектов и мест их возможного сокрытия). Выяснение данных о месте обыска (расположении квартиры, возможных входов и выходов, надворных построек, наличии подвалов, встроенных сейфов, чердачных помещений и т. п.) позволяет более целенаправленно проводить обыск, экономя силы и время¹.

В практике расследования взяточничества нередко имеет место производство такого следственного действия, как выемка документов, так как последние являются одними из важных доказательств, подтверждающих незаконные приказы, а в банковских структурах – незаконное проведение денежных операций. Поскольку при производстве выемки такие документы пытаются уничтожить, особенно компьютерные данные, оперативные работники должны приостановить допуск к различным документам, независимо от их вида и формы фиксации, чтобы следователь мог приступить к их осмотру, а в случае надобности – выемке.

¹ Подробнее о производстве обыска см.: *Ратинов А. Р.* Обыск и выемка / А. Р. Ратинов. — М. : Госюриздат, 1961; *Михайлив А. И.* Обыск / А. И. Михайлов, Г. С. Юрин. — М., 1971; *Попов А. В.* Тактические приемы поиска вещественных источников доказательственной информации / А. В. Попов. — Алма-Ата, 1976; *Коновалова В. Е.* Обыск: тактика и психология : учеб. пособие / В. Е. Коновалова, В. Ю. Шепитько. — Х. : Гриф, 1997; *Денисюк С. Ф.* Обыск в системе следственных действий / С. Ф. Денисюк, В. Ю. Шепитько. — Х. : Консум, 1999.

Координация действий следователя с оперативно-розыскными работниками возможна и при производстве иных следственных (розыскных) действий, что обеспечивает эффективность расследования взяточничества.

РОЗСЛІДУВАННЯ ХАБАРНИЦТВА: ПЛАНУВАННЯ Й ОРГАНІЗАЦІЯ

Я. Є. Мишков

Розглянуто проблеми планування та організації розслідування хабарництва. Викладено основні теоретичні передумови висунення версій як основи планування. Надано практичні рекомендації стосовно різних форм організації розслідування, які проілюстровані прикладами зі слідчої практики.

BRIBERY INVESTIGATION: PLANNING AND ORGANIZATION

Y. E. Myshkov

The article deals with the problem of planning and organization of bribery investigations and provides main theoretical grounds for advancing versions as the basis for planning. It provides practical recommendations for various forms of investigation organization illustrated with examples from investigative experience.

УДК 340.62

М. В. Капустіна, асистент кафедри криміналістики Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», кандидат юридичних наук

ОСОБА ПАЦІЄНТА В МЕХАНІЗМІ ЯТРОГЕННОГО ЗЛОЧИНУ

Розглянуто особу пацієнта в механізмі злочинів, що вчиняються при наданні медичної допомоги. Виокремлено специфічні ознаки, притаманні особі пацієнта, розкрито їх роль у процесі доказування порушення медичним працівником стандарту та технології надання медичної допомоги.

Особа пацієнта в механізмі злочинів, що вчиняються при наданні медичної допомоги, суттєво відрізняється від осіб, що стали жертвами в разі вчинення злочинів інших категорій. Це пояснюється, по-перше, тим, що особа пацієнта в більшості випадків перебуває в особливому фізіологічному стані (хвороба, травма, вагітність), змінити або поліпшити який можна завдяки здійсненню певних медичних заходів особами відповідного фаху (лікарями); по-друге, зазначений стан особи викликає певні психологічні реакції, які відображаються в її поведінці; по-третє, з моменту звернення за медичною допомогою вона набуває певного статусу з відповідними правами та обов'язками. Отже, специфіка особи пацієнта полягає в тому, що вона поряд з медичним працівником є активним учасником лікувального процесу, має певні якості (фізіологічні, поведінкові, правові), які можуть вплинути на очікуваний результат лікування.

СУДОВА ТОВАРОЗНАВЧА ЕКСПЕРТИЗА: МЕТОДИЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИРІШЕННЯ ЗАВДАНЬ

УДК 343.346.14

И. Н. Новоселецкий, заведующий лабораторией Донецкого НИИСЭ

АНАЛИЗ ТЕХНИЧЕСКОГО СОСТОЯНИЯ КУЗОВОЙ СОСТАВНОЙ ДО СОБЫТИЯ ПРОИСШЕСТВИЯ ПРИ ОПРЕДЕЛЕНИИ СТОИМОСТИ МАТЕРИАЛЬНОГО УЩЕРБА

Рассмотрен вопрос: «Как учитывать коррозионные повреждения кузовной составной, например капота, при дальнейшем его повреждении в результате транспортного происшествия, влекущего за собой: а) замену капота; б) ремонт с рихтовкой и окраской; в) только его окраску?».

Рассматриваемая проблема касается не только коррозионных, но и других повреждений, которые имели место до рассматриваемого события происшествия. Тем не менее начать необходимо с самих коррозионных повреждений. Сама по себе это достаточно большая тема, которую невозможно осветить в пределах этой статьи. Отметим можно лишь некоторые концептуальные моменты:

— коррозию можно устранить только путем удаления поврежденного слоя металла. При других способах борьбы с коррозией ее можно лишь приостановить, замедлить;

— при удалении поврежденных коррозией слоев металла изменяется толщина составной, предусмотренная изготовителем, что в общем-то является недопустимым конструктивным вмешательством. Предполагаемая при ремонтных воздействиях «зачистка» коррозионно-поврежденных участков должна учитывать глубину и тип коррозии («зачистка» проводится на уровне поверхностного слоя металла);

— существуют несколько типов коррозионных повреждений, отличающихся размерами, глубиной и природой возникновения и своего проявления (см. ГОСТ 9.908-85 «Единая система защиты от коррозии и старения. Металлы и сплавы. Методы определения показателей коррозии и коррозионной стойкости»). Практически все они приводят к критическим последствиям для составной, но при определении ущерба, коррозионные повреждения рассматриваются с точки зрения того, определяют ли они состояние составной колесного транспортного средства (КТС) как работоспособное на момент исследования, или нет;

— с точки зрения оценки КТС коррозия может быть учтена или в виде процентного снижения стоимости (фактор – D_z), без калькуляции затрат на проведение ремонтного воздействия, или посредством коэффициента физического износа (E_z) при замене коррозионно-уничтоженной составной.

Определяющими здесь являются тип коррозионного повреждения, степень его выраженности. Возможен вариант, когда коррозионные повреждения определяют состояние кузовной составной как неработоспособное, исключаящее в полной мере способность выполнять заданные функции (нарушение целостности, уменьшение прочности в местах соединения с другими составными или элементами крепления и т. д.). В этом случае никакие последующие механические повреждения в результате деформации уже принципиально не изменят неработоспособного ее состояния, что не позволяет говорить о причиненном ущербе или по крайней мере произвести соответствующий его расчет. Составная нуждалась в замене до ее механического повреждения.

Дальнейшее исследование необходимо продолжить с описания принципов, которые закладываются в методологию расчета материального ущерба, причиненного владельцу КТС.

1. Принцип соблюдения технологии ремонта, установленной нормативными документами, в том числе изготовителя. Этот принцип является безусловным, т. е. он учитывается всегда.

Важным моментом, вытекающим из данного принципа, является то, что установка подержанной составной из вторичного рынка (снятой с поврежденного или бывшего в эксплуатации КТС) вместо поврежденной не предусмотрена изготовителем, исключает его гарантийные обязательства и при определении ущерба в стоимостном значении – не может учитываться. Возможна лишь установка подержанных узлов, агрегатов (генератор, стартер, двигатель и т. д.) из обменного фонда сертифицированных сервисных центров, предусмотренных изготовителем КТС. Установка подержанных составных вместо поврежденных возможна лишь самими владельцами КТС в рамках ремонта, проводимого по личной инициативе. Ответственность за последствия такого ремонта и возможные риски ложатся на владельца КТС.

2. Принцип законности, предусматривающий в данном случае следование понятию материального ущерба, подходов к его определению, изложенных в украинском законодательстве. В частности:

а) за основу понятия материального ущерба приняты положения ст. 22 ГК Украины: «Ущербом являются: 1) потери, которые лицо понесло в связи с уничтожением или повреждением вещи, а также расходы, которые лицо сделало или должно сделать для восстановления своего нарушенного права (реальный ущерб)». Указанный принцип определяет, что ущерб в денежном эквиваленте может соответствовать либо стоимости уничтоженного или поврежденного имущества, либо затратам на восстановление поврежденного КТС;

б) способы возмещения ущерба определены в ст. 1192 ГК: «С учетом обстоятельств дела суд по выбору пострадавшего может обязать лицо, которое нанесло ущерб имуществу, возместить его в натуре (передать вещь того же рода и такого же качества, починить поврежденную вещь и т. п.) или возместить причиненный ущерб в полном объеме. Размер ущерба, который подлежал возмещению пострадавшему, определяется согласно реальной стоимости утраченного имущества на момент рассмотрения дела или выполнение работ, необходимых для восстановления поврежденной вещи»;

в) механизм расчета стоимости ущерба оговорен в нормативном документе – Методике товароведческой экспертизы и оценки колесных транспортных средств и осуществляется по формуле

$$V = C_p + C_m + C_c \times (1 - E_z) + BTV, \quad (1)$$

где C_p – стоимость ремонтно-восстановительных работ, грн; C_m – стоимость необходимых для ремонта материалов, грн; C_c – стоимость новых составных, которые подлежат замене во время ремонта, грн; E_z – коэффициент физического износа; BTV – величина потери товарной стоимости.

Теперь подробнее остановимся на ситуации, описанной в самом вопросе. Есть кузовная составная (капот), которая имеет два разделенных по времени образования повреждения, первым из которых является коррозионное, а последующим – аварийное повреждение.

Исходя из положений ст. 1192 ГК, предусматривающих под одним из способов возмещения ущерба: «возместить его в натуре (передать вещь того же рода и такого же качества, починить поврежденную вещь и т. п.)», можно сделать вывод о необходимости восстановления составной КТС до такого ее состояния, которое соответствует имевшему место на момент происшествия. Другими словами, восстановить только аварийное повреждение (без устранения коррозионных повреждений). С этим трудно не согласиться, поскольку в противном случае происходит улучшение технического состояния составной за счет виновной стороны. А последующая формулировка «... или возместить причиненный ущерб в полном объеме» констатирует эквивалентность стоимости ущерба стоимости указанных работ (если восстановление в натуре невозможно).

Этот подход воплощен в требовании п. 7.36 ч. 1 Методики, согласно которому при определении стоимости составной (в том числе кузовной) КТС необходимо учитывать ее техническое состояние до момента ее повреждения: «7.36. Рыночная стоимость отдельной составляющей части учитывает ее комплектность и фактическое техническое состояние, условия, в которых она эксплуатировалась (сохранялась), особенности конъюнктуры рынка региона».

Но в возмещении ущерба может быть отказано, если как таковой он не был причинен. Если речь идет о возмещении ущерба не в натуре, а в денежном выражении, т. е. если стоимость вещи после события происшествия не изменилась, то и ущерба – не причинено. Если же речь идет о возмещении в натуре, то критерием является техническое состояние составной (КТС) до аварийного повреждения. Если техническое состояние не ухудшилось, то и говорить о материальном ущербе (естественно, с технической точки зрения) не приходится. В последнем случае следует исходить из того, что техническое состояние характеризуется такими категориями, как «исправное/неисправное» и (или) «работоспособное/неработоспособное». На этом моменте остановимся подробнее.

Понятие «технически неисправная» составная (деталь, узел, агрегат, система) предусматривает любое ее несоответствие конструкторским тре-

бованиям изготовителя или иным условиям безопасной ее работы (форма, размеры, зазоры, натяги, посадки, твердость и т. д.). «Неработоспособность» составной исключает возможность выполнения ею своего функционального назначения. При этом если техническая неисправность может иметь определенные границы, степень выраженности, варьироваться в пределах сложности необходимого ремонтного воздействия, то, характеризуя работоспособность несложной составной (в данном случае капота), можно говорить только о двух фазах: работоспособна или нет (неработоспособность сложного изделия, например автомобиля, может характеризоваться и таким понятием, как частичная неработоспособность). Состояние неработоспособности составной является более критичным (более худшим) по сравнению с состоянием неисправности.

Анализ технического состояния составной с точки зрения исправности и работоспособности позволяет сделать вывод о том, что изначально технически неработоспособное состояние кузовной составной при последующем ее повреждении уже не приводит к ухудшению состояния составной, а следовательно, и к причинению ущерба. Переход кузовной составной из изначально технически неисправного состояния в неработоспособное означает ухудшение этой составной и обуславливает причинение ущерба владельцу КТС.

В соответствии с принципом соблюдения технологии ремонта восстановления указанной составной предусматривает учет обоих повреждений (коррозийного и аварийного). Другими словами, выбор ремонтного воздействия определяется исходя из наличия всех повреждений составной. А вот ущерб от каждого повреждения должен быть разграничен, как разграничен он по источнику его причинения. Но при этом сумма ущерба от наличия каждого из повреждений (коррозийного и в результате происшествия), естественно, должна совпадать с величиной ущерба от итогового (совместного) повреждения составной КТС.

Таким образом, при разделении ущерба учитывается фактор времени его причинения. В нашем случае первичным является коррозионное повреждение. Это еще раз означает, что, например, если коррозионное повреждение было сквозным, обесценивающим тем самым кузовную составную в принципе до нуля (если экономически нецелесообразно проведение ремонта этой составной), то никакие в дальнейшем ее повреждения уже не могли уменьшить ее стоимость, которой вообще в этом случае можно пренебречь.

Второе, что необходимо учитывать, это то, что в соответствии с п. 7.39 Методики наличие коррозионных повреждений предусматривает необходимость учитывать коэффициент физического износа при последующем повреждении и замене составной. Это означает, что посредством коэффициента физического износа уже учтено изначально коррозионное состояние составной части КТС.

Теперь выразим приведенную формулу определения ущерба через призму ущерба от каждого повреждения. При этом стоимость самих ремонтных работ разобьем по их видам – разборочные/сборочные, слесарные, окрасочные.

Ущерб от обоих повреждений будет составлять:

$$Y = [(C_{pa31} + C_{pa32}) + (C_{сч1} + C_{сч2}) + (C_{окр1} + C_{окр2})] + (C_{м1} + C_{м2}) + C_c \times (1 - E_3) + BTV \quad (2)$$

где C_{pa31} – стоимость разборочных/сборочных работ по устранению коррозионных повреждений, грн; C_{pa32} – стоимость разборочных/сборочных работ по устранению повреждений, полученных в результате происшествия, грн; $C_{сч1}$ – стоимость слесарных работ по устранению коррозионных повреждений, грн; $C_{сч2}$ – стоимость слесарных работ по устранению повреждений, полученных в результате происшествия, грн; $C_{окр1}$ – стоимость окрасочных работ по устранению коррозионных повреждений, грн; $C_{окр2}$ – стоимость окрасочных работ по устранению повреждений, полученных в результате происшествия, грн.

В приведенном виде формула (2) неприменима, поскольку предусматривает дублирование отдельных видов работ, которые в действительности необходимо проводить один раз для комплексного ремонта коррозионного и аварийного повреждений кузовной составной. Так, поскольку корродированная составная на момент исследования существует на КТС, то величина C_{pa31} принимается равной нулю. Составную КТС при необходимости ремонта следует демонтировать после происшествия.

Стоимость $C_{сч1}$ слесарных работ по устранению коррозионных повреждений также примем равной нулю, исходя из того, что коррозионное повреждение будет восстанавливаться путем ремонтных воздействий, входящих в номенклатуру окрасочных работ. В противном случае указанное значение необходимо учитывать.

Из анализа формулы (2) следует возможность отдельного учета затрат как на окраску составной КТС для аварийного повреждения и коррозионного, так и материалов окраски. Проблематичным может быть лишь выделение площади, подлежащей окраске в результате коррозионного повреждения, и аварийного. В этом случае необходимо учитывать фактор времени и принцип соблюдения технологии ремонта, т. е. коррозионные повреждения рассматриваются как первичные. При этом определяется площадь этих повреждений с учетом расширения площади обработки при технологически предусмотренной операции шлифования.

С учетом изложенного определить подлежащие окраске площади (составной в целом, подлежащая окраске вследствие устранения коррозионных повреждений и аварийных) можно с помощью программных продуктов «АС-смета», «Автобаз» (для КТС производства стран СНГ) или вручную. Площадь можно посчитать и с помощью версии M95 программы Audatex. Однако, учитывая то обстоятельство, что сейчас поддерживается только версия Аутога указанной программы, в которой возможность определения площади кузовной составной исключена, следует исходить из установления процентного соотношения окрашиваемых площадей к общей площади составной КТС. Другими словами, затраты на окраску вследствие аварийных повреждений и коррозионных пропорциональны площадям соответствующих повреждений.

Таким образом, стоимость материалов окраски при ущербе, определяемом аварийными повреждениями капота, имеющем до этого коррозионные повреждения, принимается как произведение стоимости материалов окраски всего капота на коэффициент, представляющий отношение площади капота без коррозионных повреждений к общей площади капота. Стоимость окрасочных работ в этом случае можно принять с учетом этого же коэффициента; остальные затраты на восстановление капота – в соответствии с технологией его ремонта.

Рассмотрим возможные варианты коррозионных и аварийных повреждений капота.

В случае, если капот до рассматриваемого страхового события имел коррозионные разрушения, обуславливающие его техническую неработоспособность, предусматривающие необходимость его замены, то в смете восстановительного ремонта и калькуляции материального ущерба могут быть учтены только работы по замене капота. В разделе калькуляции, где отражается стоимость кузовной составной, должно быть нулевое значение, поскольку ущерба в этой части от ее повреждения не произошло, поскольку она является изначально вторичным сырьем. Капот как был, так и остался в состоянии «лома автомобильного». Естественно и отсутствуют затраты в этом случае на необходимость окраски и на сами материалы окраски такого капота. От гипотетического варианта повреждения автомобиля, у которого вообще не было капота, указанная схема расчета отличается необходимостью проведения слесарных работ по замене капота.

Рассмотрим вариант, когда капот в состоянии «вторичного сырья» в результате страхового случая получает незначительные повреждения, которые можно устранить без демонтажа капота. В этом случае нет необходимости и учитывать работы по демонтажу/монтажу, сборке/разборке капота. Сопоставление технического состояния капота до страхового случая с характером повреждения в результате страхового случая обуславливают вывод о том, что произошедшие изменения в составной КТС не ухудшили технического состояния капота (а следовательно, и его стоимости), который и до этого находился в неработоспособном состоянии.

Другие возможные варианты (например, аварийное повреждение расположено поверх коррозионного повреждения) рассматриваются исходя из приведенных принципов и подходов.

Правильность проведенных исследований подлежит проверке через призму отражения в полученной стоимости ущерба технического состояния составной КТС до повреждения. Исследуя данный вопрос, необходимо остановиться на предостережениях, касающихся учета коррозионных повреждений кузовной составной КТС, заключающихся в следующем.

1. Аварийноповрежденная кузовная составная, выполненная из металла, начинает подвергаться активному коррозионному разрушению в результате повреждения антикоррозионной защиты. Установить дату появления коррозии, как правило, не представляется возможным. Осмотр поврежденного в результате происшествия КТС происходит через определенное время после самого происшествия, достаточного для появления коррозионных признаков.

Поэтому в случае обнаружения коррозии в месте аварийного повреждения кузовной составной (в месте деформации, разрушения, нарушения целостности лакокрасочного покрытия (ЛКП) и т. д.) данное обстоятельство не дает оснований для утверждения об имевшем место изначальном повреждении составной части КТС коррозией. Ущерб в этом случае рассматривается в общем порядке.

2. Техническое состояние КТС уже отражается в его средней рыночной цене. Существует понятие «техническое состояние КТС (составной) соответствует сроку его (ее) эксплуатации». Это означает, что если речь идет об отдельной кузовной составной, то ее техническое состояние предопределяет и цену ее самой, и влияет на стоимость КТС в целом, и при этом и то и другое должны соответствовать сроку эксплуатации. Применительно к какой-то конкретно составной КТС, например капоту, это означает, что ее состояние, в том числе и ЛКП, должно соответствовать сроку его эксплуатации. Поэтому неоправданной будет корректировка стоимости такого КТС, и капота в частности, по фактору наличия у него микротрещин, кратеров, сколов ЛКП и т. д., если срок эксплуатации составляет, допустим, шесть лет.

Для анализа соответствия состояния ЛКП сроку эксплуатации КТС будут весьма уместны нижеприведенные данные, основанные на изучении морфологических признаков ЛКП методами оптической, световой, растровой электронной (РЭМ) и просвечивающей электронной микроскопии (ПЭМ) с учетом анализа экспертных выводов при исследовании объектов данного рода. Указанные исследования позволяют условно дифференцировать признаки старения на четыре степени, учитывая при этом характер эксплуатации и условия хранения КТС (в гараже, под навесом, на открытой местности):

- нулевая – исходное новое ЛКП с ровной, гладкой, блестящей поверхностью и плотной структурой;

- первая – на поверхности появляются дефекты, вызванные механическими влияниями, незначительные структурные преобразования (неоднородность исходной структуры, которая образовывается в процессе формирования покрытия), шершавости в виде микровспучивания, разрушение пленкообразующего не наблюдается, частицы пигмента покрыты пленкой полимера. Эти признаки характерны для покрытия со сроком эксплуатации КТС до одного года;

- вторая – начинаются разрушения связи между пленкообразующим и пигментом (происходит ослабление связи между пигментом и полимером), появляются участки с обнаженным пигментом (меление), углубления, кратеры, трещины, мелкозернистая структура, связанная с нарушением поверхности лакового слоя по всей площади покрытия между агрегатами пигментов. Это признаки, характерные для покрытия КТС со сроком эксплуатации до 2,5 лет;

- третья – полностью отсутствующая гладкая поверхность, по всей поверхности наблюдаются обнаженные частицы пигментов, структурные преобразования полимера, множество кратеров, углублений (отсутствие частиц пигмента), увеличивается количество трещин. Признаки характерные для покрытия КТС, эксплуатируемых 2,5 года и больше.

На поверхні покриття КТС, експлуатуваних близько чотирьох років і більше, відзначається щільна загальна структура, зменшується зернистість на поверхні покриття. Агрегати пігментів набувають сглажену форму з неявно вираженими краями.

3. В загальному випадку матеріальний збиток обмежується в максимальному значенні вартістю пошкодженої речі – складової або КТС в цілому (якщо інше не оговорено договором або законом).

4. В кінцевому результаті важливо, щоб при наявності складової КТС, яка має деформацію, піддається правці, і вже має корозійні пошкодження, прийняте рішення про витрати не допускало як безосновного покращення стану КТС за рахунок сторони, відповідальної за виникнення збитку, так і повного ігнорування того факта, що до аварійного пошкодження вказана складова КТС, хоча і не була технічною справною, але була технічною придатною.

АНАЛІЗ ТЕХНІЧНОГО СТАНУ КУЗОВНОЇ СКЛАДОВОЇ ДО НАСТАННЯ ПОДІЇ ПРИ ВИЗНАЧЕННІ ВАРТОСТІ МАТЕРІАЛЬНОГО ЗБИТКУ

І. М. Новоселецький

Розглянуто питання: «Як враховувати корозійні пошкодження кузовної складової, наприклад капота, у разі наступного його пошкодження внаслідок транспортної пригоди, що призвела до: а) заміни капота; б) ремонту з рихтуванням і фарбуванням; в) тільки його фарбування?».

TECHNICAL CONDITION ANALYSIS OF THE CARBODY COMPONENT BEFORE THE ACCIDENT TOOK PLACE FOR THE EVALUATION OF TANGIBLE DAMAGE

I. N. Novoseletsii

The article deals with the issue of how to take into account the corrosion damage to the carbody component, a bonnet, for example, in case it sustains further damage because of the traffic accident leading to: a) bonnet replacement; b) leveling and painting repairs; c) only painting.

УДК 347.77

О. О. Михальський, завідувач лабораторії Харківського НДІСЕ,
Т. А. Заніна, науковий співробітник Харківського НДІСЕ

ВИЗНАЧЕННЯ ВАРТОСТІ АУДІОВІЗУАЛЬНОЇ ПРОДУКЦІЇ ТА ПРОГРАМНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Розроблено алгоритм проведення типового дослідження зі встановлення вартості контрафактної аудіовізуальної продукції та програмного забезпечення

Дослідження зазначених елементів криміналістичної характеристики має важливе значення для розроблення методики розслідування злочинів, пов'язаних із посяганнями на відомості, що становлять комерційну або банківську таємницю. Знання зв'язків між елементами цієї криміналістичної категорії дозволяє слідчому встановити технології та злочинні механізми посягань, висунути версії, визначити напрямки розслідування, побудувати оптимальні комплекси слідчих дій.

О КРИМИНАЛИСТИЧЕСКОЙ ХАРАКТЕРИСТИКЕ ПРЕСТУПЛЕНИЙ, СВЯЗАННЫХ С ПОСЯГАТЕЛЬСТВОМ НА СВЕДЕНИЯ, КОТОРЫЕ ПРЕДСТАВЛЯЮТ КОММЕРЧЕСКУЮ ИЛИ БАНКОВСКУЮ ТАЙНУ

А. В. Курман

Определены типовые элементы криминалистической характеристики преступных посягательств на сведения, составляющие коммерческую или банковскую тайну. Проанализировано понятие «коммерческая тайна». Предложены систематизация способов совершения и классификация личности преступника. Рассмотрена обстановка такого преступления.

ON CRIMINALISTIC DESCRIPTION OF CRIMES INVOLVING ENCROACHMENTS ON THE INFORMATION CONSTITUTING BUSINESS OR BANK SECRETS

O. V. Kurman

The article defines typical elements of criminalistic description of crimes on the information constituting business or bank secrets, analyzes the notion of business secret and suggests the classification of modus operandi in such crimes as well as the criminals and conditions of the crimes.

УДК 349.6

О. В. Одерій, начальник кафедри криміналістики Донецького юридичного інституту МВС України, кандидат юридичних наук, доцент

КРИМІНАЛІСТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЗЛОЧИНІВ ПРОТИ ДОВКІЛЛЯ: ПРОБЛЕМИ ПОБУДОВИ ТА ВИКОРИСТАННЯ

Розглянуто проблеми розроблення криміналістичної характеристики злочинів проти довкілля. Викладено авторське бачення щодо формування елементного складу цієї категорії. Розкрито значення кожного із запропонованих елементів. Показано їх роль в організації розслідування конкретного злочину.

За станом довкілля Україна на сьогодні є однією з екологонебезпечних країн світу. Про це свідчить 87-ма позиція України серед 163-х країн

у міжнародному рейтингу екологічних досягнень (Environmental Performance Index) за 2010 рік, розрахованого фахівцями Єльського університету (США) за 25-ма показниками, що характеризують дієвість державної політики щодо збереження екосистеми¹. Загалом екологічно чистою вважається лише 6 % території України². Тому своєчасне виявлення та ефективне розслідування злочинів проти довкілля посідає важливе місце в діяльності правоохоронних органів.

Вагомий вплив на побудову криміналістичних методик справляє така категорія, як криміналістична характеристика, дослідженню котрої присвячено чисельні праці вітчизняних учених. Серед них можна виділити роботи О. Н. Колесниченка та В. О. Коновалової, Л. Г. Відонова, С. І. Винокурова, В. Г. Гончаренка, Л. Я. Драпкина, М. В. Салтєвського, В. Л. Синчука, А. В. Старушкевича, М. П. Яблокова та ін.³ Слід зазначити, що окремих аспектів криміналістичної характеристики злочинів проти довкілля торкалися у своїх дослідженнях Л. А. Іванова, С. О. Книженко, О. С. Кузовкін, Г. А. Матусовський, О. В. Осіпова, В. А. Попов, С. С. Рузметов, О. О. Яковлева та ін. Однак

¹ Див.: Yale Center for Environmental Law&Policy [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://epi.yale.edu/Countries>.

² Див.: National Report of Ukraine on harmonization of society's activity in natural environment // Environment for Europe : Special publication on the occasion of the 5th Pan-European Ministerial Conference. — Kyiv, 2003 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.mengr.gov.ua/media/files/13_english.pdf.

³ Див., напр.: Колесниченко А. Н. Криминалистическая характеристика преступлений: учеб. пособие / А. Н. Колесниченко, В. Е. Коновалова. — Х. : Юрид. ин-т, 1985. — 92 с.; Видонов Л. Г. Криминалистическая характеристика убийств и система типовых версий о лицах, совершивших убийство без очевидцев (методические рекомендации к использованию систем типовых версий) / Л. Г. Видонов. — Горький : Прокуратура Горьк. обл., 1978. — 122 с.; Винокуров С. И. Криминалистическая характеристика преступления, ее содержание и роль в построении методик расследования конкретного вида преступлений / С. И. Винокуров // Методика расследования преступлений : сб. науч. тр. — М. : ВИИПРМПП, 1984. — С. 101–104; Гончаренко В. И. Понятие криминалистической характеристики преступлений / В. И. Гончаренко, Г. А. Кушнир, В. Л. Подпальный // Криминалистика и судебная экспертиза. — К. : Вища шк., 1986. — Вып. 33. — С. 3–8; Драпкин Л. Я. Предмет доказывания и криминалистическая характеристика преступлений / Л. Я. Драпкин // Криминалистические характеристики в методике расследования преступлений : сб. науч. тр. — Свердловск : Сверд. юрид. ин-т, 1978. — Вып. 69. — С. 16–25; Салтєвский М. В. Криминалистическая характеристика : структура, элементы / М. В. Салтєвский // Специализированный курс криминалистики : учебник. — К. : НИИРЮ КВШ МВД СССР, 1987. — С. 307–316; Синчук В. Л. Кореляційні залежності між елементами криміналістичної характеристики та їх використання у методиці розслідування вбивств : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза» / В. Л. Синчук. — Х., 2004. — 20 с.; Старушкевич А. В. Криміналістична характеристика злочинів : навч. посібник / А. В. Старушкевич. — К. : НВТ «Правник», НАВСУ, 1997. — 43 с.; Яблоков Н. П. Криминалистическая характеристика преступлений и типичные следственные ситуации, как важные факторы разработки методики расследования преступлений / Н. П. Яблоков // Вопр. борьбы с преступностью. — М. : Юрид. лит., 1979. — Вып. 30. — С. 112–121 та ін.

розгляд концептуальних підходів до побудови криміналістичної характеристики цих різновидів злочинів практично залишався поза увагою науковців.

Увійшовши в науковий апарат у 60-роки ХХ ст., криміналістична характеристика на сьогодні розглядається у двох значеннях: як теоретична основа формування методик розслідування окремих видів (груп) злочинів і як робочий інструментарій слідчого, котрий він використовує при розслідуванні конкретного злочинного вияву. У зв'язку з цим вона стала невід'ємним і традиційно початковим елементом у структурі криміналістичних методик розслідування злочинів. Водночас, будучи складною та змістовною категорією, криміналістична характеристика й до тепер залишається предметом глибоких різнобічних досліджень¹. При цьому існують різні точки зору на цю криміналістичну категорію, навіть полярні, аж до невизнання такої².

Одні науковці вважають, що криміналістична характеристика – це наукова абстракція, яка ґрунтується на аналізі слідчої, експертної, оперативної та судової практики. Але ж у відповідних словниках абстракція визначається як те, що не має практичного застосування³, а це вже не зовсім кореспондує з природою й призначенням розглядуваної категорії. Інші вчені наголошують на тому, що на відміну від кримінально-правової криміналістична характеристика є органічною частиною загального розуміння злочину та має допоміжний, специфічний, службовий характер⁴. Однак, незважаючи на допоміжний характер, вона доповнює інформаційну характеристику певної групи злочинів, а отже, є однією із сторін загального розуміння злочину.

З цього приводу заслуговує на увагу позиція В. А. Журавля, який зазначає, що криміналістична характеристика – це не ілюзія, а реально існуюча й вельми важлива в науково-теоретичному та практичному плані категорія, яка ще

¹ Див., напр.: *Ермолович В. Ф.* Криминалистическая характеристика преступлений / В. Ф. Ермолович. — Мн. : Амалфея, 2001. — 304 с.; *Захаров Г. К.* Криминалистическая характеристика — «кривое зеркало» преступной деятельности / Г. К. Захаров // Вестник криминалистики. — М. : Спарк, 2008. — Вып. 1 (25). — С. 73–79; *Самойлов А. В.* Современное состояние учения о криминалистической характеристике преступлений / А. С. Самойлов // Рос. следователь. — 2010. — № 22. — С. 5–6; *Яблоков Н. П.* Криминалистическая характеристика как составная часть общей криминалистической теории / Н. П. Яблоков // Вестник Моск. ун-та. Сер.: Право. — 2000. — № 2. — С. 5–13; *Журавель В. А.* Криміналістична характеристика злочинів: реальність чи ілюзія? / В. А. Журавель // Правн. часопис Донец. ун-ту. — Донецьк, 2001. — № 1(6). — С. 56–60; *Баев О. Я.* И все же: реальность или иллюзия (еще раз о криминалистической характеристике) / О. Я. Баев // Вестник криминалистики. — М. : Спарк, 2002. — Вып. 1(3). — С. 22–26.

² Див.: *Белкин Р. С.* Криминалистика : проблемы сегодняшнего дня. Злободневные вопросы российской криминалистики / Р. С. Белкин. — М. : НОРМА, 2001. — С. 220–224.

³ Абстрактний – який ґрунтується на теоретичних, відірваних від практики й досвіду міркуваннях, позбавлених конкретності, уможлядний, метафізичний (див.: Великий тлумачний словник. Сучасна українська мова від А до Я / авт.-уклад. А. П. Загнітко, І. А. Щукіна. — Донецьк : ТОВ ВКФ «БАО», 2008. — С. 10).

⁴ Див.: *Яблоков Н. П.* Криминалистическая характеристика преступлений / Н. П. Яблоков, Л. Д. Самыгин // Криминалистика : учебник для вузов / отв. ред. Н. П. Яблоков. — М. : БЕК, 1997. — С. 45.

повністю не вичерпала свій внутрішній потенціал і тому потребує подальшого розроблення¹.

Криміналістична характеристика злочинів проти довкілля має певні особливості, пов'язані із специфікою цих видів злочинів, а тому охоплює в цілому всі дії, що посягають на екологічну безпеку². У такому підході виявляється тенденція до побудови найбільш повної системи криміналістичної характеристики, що дозволяє враховувати не тільки особливості окремих видів діянь, а й спільність, притаманну окремим різновидам злочинів проти довкілля в цілому³. При цьому необхідно враховувати специфіку окремих видів злочинів цієї категорії, зумовлену, зокрема, предметом злочинного посягання, розмірами завданого збитку та деякими іншими обставинами.

Не торкаючись докладного аналізу й уточнення поняття, змісту та структури розглядуваної категорії, головну увагу приділимо визначенню елементного складу криміналістичної характеристики злочинів проти довкілля. Так, в одній з перших робіт з розслідування екологічних злочинів надана модель загальної криміналістичної характеристики екологічних злочинів, де визначено її елементи та схематично позначено їх взаємозв'язок, зокрема: а) суб'єкт і джерело впливу; б) предмет злочинного посягання; в) обстановка злочину; г) злочинна поведінка; д) механізм слідоутворення; е) сліди, розповсюдження, локалізація⁴. У свою чергу М. О. Духно та Ю. Г. Корухов до криміналістичної характеристики включають такі елементи: а) характеристику вихідної інформації; б) відомості щодо системи механізму вчинення злочину (підготовка до нього, вчинення злочину, приховування слідів); в) окремі обставини вчинення злочину, що мають особливе значення для справи; г) матеріальні наслідки злочину (матеріальні сліди, документи); д) відомості стосовно особи злочинця; е) відомості щодо обставин, які сприяли вчиненню злочину⁵. На думку В. Х. Меркурісова, криміналістична характеристика злочинів проти довкілля містить: а) об'єкти злочинного забруднення; б) механізм забруднення; в) способи вчинення злочину, послідовність дій винного; г) обставини, що сприяють порушенню правил охорони довкілля⁶. М. П. Яблоков вважає, що найбільш значущими елементами криміналістичної характеристики злочинів проти довкілля є: а) спосіб учинення злочину (точніше, особливості злочинної поведінки, пов'язаної з різного роду порушеннями правил і нормативів, комбінації різних видів дій (діяльності та бездіяльності); б) обстановка вчи-

¹ Див.: Журавель В. А. Криміналістичні методики : сучасні наукові концепції : монографія / В. А. Журавель. — Х. : Вид. агенція «Апостіль», 2012. — С. 143.

² Див.: Экологические преступления: квалификация и методика расследования / под ред. В. Е. Коноваловой, Г. А. Матусовского. — Х. : Харьков. юрид. ин-т, 1994. — С. 63.

³ Див.: Криминалистика: учебник для вузов / под ред. Н. П. Яблокова. — М. : БЕК, 1995. — С. 653.

⁴ Див.: Экологические преступления: квалификация и методика расследования. — С. 66–67.

⁵ Див.: Духно Н. А. Расследование экологических преступлений : лекция / Н. А. Духно, Ю. Г. Корухов. — М. : Юрид. ин-т МИИТА, 2001. — С. 14.

⁶ Див.: Меркурисов В. Х. Методика расследования преступного загрязнения вод и атмосферы / В. Х. Меркурисов // Криминалистика: учебник / под ред. В. А. Образцова. — [2-е изд., перераб. и доп.]. — М.: Юристъ, 1999. — С. 721–722.

нення злочину; в) механізм учинення злочину, що складається із своєрідності технологічної сторони злочинної поведінки; г) наслідки, що настали або можуть настати¹. Деякі науковці до її структури включають обстановку вчинення злочину, типову слідову картину та акцентують увагу на способі вчинення злочину й особі злочинця². С. О. Величкін узагалі обмежився лише трьома елементами, зокрема: а) конкретні причини, що завдали збитків природному середовищу; б) способи порушень правил природоохорони; в) суб'єкти, що припустилися тих чи інших порушень, або наслідки цих порушень³. Є. П. Іщенко та А. О. Топорков зазначають, що криміналістичні характеристики екологічних злочинів загалом схожі між собою за такими ознаками: а) обстановкою події, що відбулася; б) типовими рисами правопорушників, особливостями їх злочинної поведінки; в) мотивами вчинення злочину й механізмом слідоутворення; г) характером і розмірами завданого збитку. Звідси в їх структурі вони виділяють такі елементи: а) суб'єкт злочину; б) обстановка вчинення злочину; в) типовий спосіб учинення злочину; г) типові сліди злочину. При цьому науковці наполягають на тому, що має бути встановлений причинний зв'язок між діями (діяльністю або бездіяльністю) конкретних осіб і екологічно шкідливими наслідками, що настали⁴.

У свою чергу В. А. Попов уклав до криміналістичної характеристики цих злочинів: 1) предмет і місце злочинного посягання; 2) способи вчинення та приховування злочину; 3) обстановку й час учинення злочину та сліди, що виникають у результаті його вчинення; 4) наслідки вчиненого злочину; 5) характеристику осіб, які вчиняють ці злочини; 6) обставини, що сприяють вчиненню злочинів. При цьому серед визначених елементів він надає особливе значення предмету злочинного посягання, способу, обстановці, часу й наслідкам⁵. С. С. Рузметов у криміналістичній характеристиці виділяє такі елементи: 1) суб'єкт злочину і його протиправна поведінка; 2) обстановка злочину; 3) предмет посягання; 4) сліди та процес слідоутворення⁶.

¹ Див.: Яблоков Н. П. Расследование экологических преступлений / Н. П. Яблоков // Криминалистика : учебник для вузов / [И. Ф. Герасимов, Л. Я. Драпкин, Е. П. Ищенко и др.]; под ред. И. Ф. Герасимова, Л. Я. Драпкина. — [2-е изд., перераб. и доп.]. — М. : Высш. шк., 2000. — С. 619–621.

² Див.: Фефилятьев А. В. Расследование экологических преступлений / А. В. Фефилятьев // Криминалистика : учебник для вузов / [А. Ф. Волинский, Т. В. Аверьянова, И. Л. Александров и др.]; под ред. А. Ф. Волинского. — М. : Закон и право, ЮНИТИ-ДАНА, 1999. — С. 562–565.

³ Див.: Величкин С. А. Расследование преступных нарушений правил охраны окружающей среды / С. А. Величкин // Криминалистика : учебник / под ред. Т. А. Седовой, А. А. Эксархопуло. — СПб. : Лань, 2001. — С. 833–835.

⁴ Див.: Ищенко Е. П. Криминалистика : учебник / Е. П. Ищенко, А. А. Топорков ; под ред. Е. П. Ищенко. — М. : Юрид. фирма «КОНТРАКТ»: ИНФРА-М, 2006. — С. 672–674.

⁵ Див.: Попов В. А. Раскрытие и расследование экологических преступлений (информационный аспект) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / В. А. Попов. — М., 2005. — С. 30.

⁶ Див.: Рузметов С. С. Использование специальных познаний при расследовании экологических преступлений : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / С. С. Рузметов. — Калининград, 2003. — С. 20.

Л. А. Іванова вважає за доцільне виокремлювати лише обстановку вчинення злочину, предмет, спосіб і специфіку властивостей особи суб'єкта злочину¹. С. О. Книженко дійшла висновку про те, що основними елементами криміналістичної характеристики екологічних злочинів є: а) особистісні якості та рольові функції суб'єктів екологічних злочинів; б) предмет злочинного посягання; в) способи екологічних злочинів; г) обстановка вчинення екологічних злочинів; д) сліди й наслідки злочинної діяльності або бездіяльності². М. В. Перебитюк і А. О. Паламарчук виокремили як елементи: а) предмет злочинного посягання; б) спосіб учинення злочину; в) місце вчинення злочину; г) слідову картину; д) особу злочинця³. О. С. Кузовкін зупинився на: а) предметі безпосереднього посягання; б) способі вчинення злочину; в) обстановці вчинення злочину; г) характеристиці особи злочинця; д) механізмі слідоутворення; е) причинному зв'язку між діями конкретних осіб і наслідками, що настали⁴. О. В. Осіпова пропонувала для злочинів, пов'язаних із забрудненням довкілля, таку модель криміналістичної характеристики: джерело, суб'єкт, його мотив і мета, місце події (місце джерела, місце викиду, місце настання наслідків), час, обстановка вчинення злочину, спосіб і механізм забруднення, предмет посягання, інші учасники, механізм слідоутворення та наслідки злочину⁵. О. О. Яковлева в такій моделі виділила предмет безпосереднього посягання, спосіб учинення й приховування злочину, особу злочинця та мотив злочину, обстановку й обставини, що сприяли вчиненню злочину (місце, час та ін.)⁶.

Разом з тим слід зазначити, що далеко не в усіх літературних джерелах розкривається криміналістична характеристика злочинів проти довкілля. Зокрема, у «Руководстве для следователей» у розділі 40 «Расследование экологических преступлений» за авторством М. О. Селіванова питання криміналістичної характеристики взагалі не розглядаються. Автори обме-

¹ Див.: *Іванова Л. А.* Криминалистическая характеристика и первоначальный этап расследования преступлений, связанных с загрязнением вод и атмосферы : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Л. А. Иванова. — Екатеринбург, 2003. — С. 12–64.

² Див.: *Книженко С. О.* Криміналістична характеристика та основні положення розслідування екологічних злочинів : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / С. О. Книженко. — Х., 2005. — С. 44.

³ Див.: *Перебитюк М. В.* Криміналістична характеристика екологічних злочинів / М. В. Перебитюк, А. О. Паламарчук // Часопис Київ. ун-ту права. — 2010. — № 2. — С. 282–285.

⁴ Див.: *Кузовкин А. С.* Методика расследования экологических преступлений, совершенных в процессе добычи углеводородов : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Уголовный процесс; криминалистика и судебная экспертиза; оперативно-розыскная деятельность» / А. С. Кузовкин. — М., 2008. — С. 13–18.

⁵ Див.: *Осипова Е. В.* Теоретические и практические проблемы расследования экологических преступлений : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Е. В. Осипова. — Калининград, 2005 — С. 118.

⁶ Див.: *Яковлева О. А.* Криминалистическая характеристика и первоначальный этап расследования экологических преступлений, связанных с нарушением правил охраны окружающей среды при производстве работ: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / О. А. Яковлева. — Волгоград, 2005. — С. 18.

жилися лише кримінально-правовою характеристикою цих злочинів¹. А. П. Шеремет у навчальному посібнику з криміналістики перший підрозділ теми 33 «Розслідування екологічних злочинів» присвятив криміналістичній характеристиці, однак у наданій там інформації зовсім не виокремлено її елементи й не розкрито їх зміст².

Наведене надає підстави дійти висновку про те, що в криміналістичній доктрині відсутня єдина, узгоджена позиція науковців щодо елементного складу криміналістичної характеристики злочинів проти довкілля. Зокрема, багато хто з вчених-криміналістів як самостійні елементи криміналістичної характеристики розглядуваних злочинів не виокремлюють предмет злочинного посягання й особу потерпілого.

На наш погляд, виключення предмета злочинного посягання із елементного складу криміналістичної характеристики злочинів проти довкілля є не виправданим, оскільки саме він дозволяє виокремити із загальної групи цих злочинів конкретні види, визначити обстановку злочину, способи вчинення злочинної дії, злочинну поведінку особи. Звідси, цілком виправдано М. В. Салтевський виокремлював серед елементів криміналістичної характеристики злочинів проти довкілля поряд з такими, як спосіб учинення злочину, слідова картина (у її широкій інтерпретації) і особа злочинця, ще й предмет безпосереднього посягання³. Так, гр. М. організував за місцем свого проживання незаконний видобуток підземної води із криниці (ст. 240 КК України) і, використовуючи спеціальне обладнання, розливав її в ПЕТ-тару ємністю 1,5 л і реалізовував під марками «Джерельна з карпатських гір», «Буратіно», «Виноград», «Крем-сода», «Персик», «Лімонад» і «Дюшес»⁴. У цьому разі саме після встановлення незаконного видобутку води (тобто через предмет безпосереднього посягання) за ланцюжком і було розкрито весь комплекс злочинних діянь.

На окрему увагу потребує такий елемент криміналістичної характеристики, як особа потерпілого. Слід зазначити, що на сьогодні утворилася доволі парадоксальна ситуація, коли дослідники не виділяють особу потерпілого як окремий елемент характеристики екологічних злочинів, хоча декларують її значення для організації розслідування цих злочинів. Так, у дисертації С. О. Книженко цей елемент не виділено, однак при цьому в третьому підрозділі «Основні положення розслідування екологічних злочинів» вона активно рекомендує допит потерпілого, як одної з дієвих слідчих дій⁵. Практично аналогічна ситуація зустрічається й у дослідженнях

¹ Див.: Селиванов Н. А. Расследование экологических преступлений / Н. А. Селиванов // Руководство для следователей / под ред. Н. А. Селиванова, В. А. Снеткова. — М.: ИНФРА-М, 1997. — С. 608–623.

² Див.: Шеремет А. П. Криміналістика : навч. посібник / А. П. Шеремет. — К.: Центр навч. літ., 2005. — С. 455–456.

³ Див.: Салтевський М. В. Криміналістика : підручник: у 2 ч. / М. В. Салтевський. — Х.: Консум, 2001. — Ч. 2. — С. 485–487.

⁴ Див.: Архів Косівського районного суду Івано-Франківської обл. Справа № 1-88/2007 р.

⁵ Див.: Книженко С. О. Указ. праця. — С. 108, 115–117, 129, 158.

Л. А. Іванової¹, С. С. Рузмєтова², В. А. Попова³, де такий елемент криміналістичної характеристики відсутній, однак особа потерпілого активно фігурує під час розкриття та розслідування екологічних злочинів.

Особа потерпілого викликає увагу з боку криміналістів не лише як джерело доказової інформації, а й як фізичний об'єкт, що вносить певні зміни до навколишньої обстановки або може нести на собі (тілі, одязі) або на предметах і засобах, що є при ньому, різноманітні сліди, виявлення та дослідження яких криміналістичними засобами дає змогу отримати важливу в доказовому сенсі інформацію. Ось чому вважаємо за доцільне включати особу потерпілого до елементного складу криміналістичної характеристики злочинів проти довкілля, що сприятиме правильній побудові слідчих версій, плануванню та провадженню початкового і наступного етапу розслідування, тактиці провадження окремих слідчих дій.

Найбільш інформативним елементом криміналістичної характеристики традиційно вважається спосіб злочину, який включає дії з готування, учинення та приховування. Невипадково Р. С. Белкін відзначав, якщо видалити з криміналістичної характеристики дані щодо кримінально-правового та кримінологічного характеру, то в ній виявиться лише один, дійсно криміналістичний елемент – спосіб учинення й приховування злочину та залишені ним сліди⁴. Але називати спосіб злочину виключно «криміналістичним елементом» є не зовсім коректним, оскільки способи вчинення злочину вивчаються не тільки криміналістикою, а й іншими науками кримінально-правового циклу. Так, для кримінального права спосіб учинення злочину має вагомє значення в тих випадках, де він є факультативним елементом складу злочину, а також для індивідуалізації покарання, що призначається злочинцю. Виходячи з наведеного, можна констатувати, що певні елементи криміналістичної характеристики мають міждисциплінарний характер, відмінною рисою якого є сукупне пізнання, що поєднує знання, методи, засоби та прогресивні напрямки дослідження різних дисциплін у вивченні фахівцями загального для них об'єкта⁵. Таким чином, елементи криміналістичної характеристики не завжди мають самостійний кримінально-правовий, кримінологічний або криміналістичний зміст, однак у тих випадках, коли такий зміст є, успіх розслідування також залежатиме й від того, яке значення слідчий буде вкладати в зміст відповідного елемента⁶. Так, різний характер суб'єктивної сторони злочину проти довкілля потребує

¹ Див.: *Іванова Л. А.* Указ. праця.

² Див.: *Рузмєтов С. С.* Указ. праця.

³ Див.: *Попов В. А.* Указ. праця.

⁴ Див.: *Белкин Р. С.* Указ. праця. — С. 222–223.

⁵ Див.: *Шматов М. А.* Теория оперативно-розыскной деятельности в системе уголовно-правовых наук (по материалам органов внутренних дел): автореф. дис. на соискание уч. степени доктора юрид. наук: спец. 12.00.09 «Уголовный процесс; криминалистика и судебная экспертиза; оперативно-розыскная деятельность» / М. А. Шматов. — Волгоград, 2000. — С. 40.

⁶ Див.: *Харламова Ю. Н.* Криминалистическая методика и квалификация преступлений / Ю. Н. Харламова // Вестник криминалистики. — 2004. — Вып. 2(10). — С. 87.

відповідного аналізу тих елементів криміналістичної характеристики, які відображають особливості умисної або неумисної поведінки обвинувачених осіб, предмет безпосереднього посягання, суб'єкт і джерело впливу, обстановку злочину.

Крім того, слід урахувати, що в кожному із різновидів злочинів проти довкілля структура його криміналістичної характеристики може конкретизуватися, змінювати свої параметри: якісний і кількісний склад криміналістично значущих ознак, зв'язки між ними¹. Зокрема, відомо, що спосіб учинення злочину є підсистемою злочинної діяльності і як такий входить до механізму злочину. При цьому механізм злочину є більш ширшим поняттям, ніж спосіб учинення злочину, і охоплює його, але не зводиться до нього, оскільки останній характеризує лише спосіб дій злочинця. Спосіб учинення злочину в криміналістичному сенсі можна визначити як обумовлену різними суб'єктивними та об'єктивними чинниками систему усвідомлених і взаємопов'язаних дій злочинця з підготовки, безпосереднього вчинення та приховування злочину, спрямованих на отримання злочинного результату. Причому в необережних злочинах спосіб у загальноприйнятному сенсі відсутній, тоді як механізм необережного злочину має місце. У цьому механізмі виявляються дії, які в сукупності з іншими обставинами в підсумку викликають злочинний результат².

Аналіз розділу VIII КК України надає підстави констатувати, що злочини проти довкілля вчиняються як умисно, так і з необережності. Наприклад, злочини проти екологічної безпеки (ст. 236, 237, 238 і 253) можуть учинятися як умисно, так і з необережності (унаслідок злочинної самовпевненості); злочини у сфері землекористування, охорони надр, атмосферного повітря (ст. 239, 240, 241, 242, 243, 254 та ч. 1 ст. 244) учиняються з необережності (винятком є ч. 2 ст. 244, за якою дії вчиняються лише з прямим умислом); злочини у сфері лісокористування, захисту рослинного та тваринного світу (ст. 245–252) учиняються як через злочинну самовпевненість (ст. 247, 250, 251), так й умисно (ст. 245, 246, 248, 249, 252); злочини за ч. 1 ст. 245 можуть бути вчинені й у формі необережності (злочинної самовпевненості чи злочинної недбалості)³. Це зайвий раз свідчить про доцільність виокремлення серед елементів криміналістичної характеристики злочинів проти довкілля як механізму злочину (у випадках необережного вчинення злочину), так і способу вчинення злочину (коли йдеться про умисні дії злочинця).

¹ Див.: Бахин В. П. Криминалистическая характеристика преступлений: теоретическая концепция или практический инструмент расследования / В. П. Бахин, И. В. Бахина, В. А. Сыч // Зб. наук. праць Академії ПВУ. — Хмельницький, 1999. — № 9. — Ч. 2. — С. 258.

² Див.: Кустов А. М. Криминалистика и механизм преступления : цикл лекций / А. М. Кустов. — М. : Изд-во Москов. психол.-социальн. ин-та; Воронеж : Изд-во НПО «МОДЭК», 2002. — С. 124–125.

³ Див.: Корнякова Т. В. Кримінологічні засади запобігання органами прокуратури злочинам проти довкілля : монографія / Т. В. Корнякова. — К. : Ін Юре, 2011. — С. 154–157.

Отже, наукові доробки, а також судово-слідча практика створюють основу для побудови моделі криміналістичної характеристики злочинів проти довкілля. На наш погляд, до цієї моделі входять такі елементи: 1) предмет безпосереднього посягання; 2) механізм (спосіб) учинення злочину (що дозволить установити причинний зв'язок злочинної дії та шкідливих наслідків, які настали або можуть настати, джерело забруднення); 3) обстановка вчинення злочину (час, місце); 4) особа злочинця; 5) типова слідова картина (у її широкій інтерпретації); 6) особа потерпілого (факультативний елемент).

КРИМИНАЛИСТИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ПРЕСТУПЛЕНИЙ ПРОТИВ ОКРУЖАЮЩЕЙ СРЕДЫ: ПРОБЛЕМЫ ПОСТРОЕНИЯ И ИСПОЛЬЗОВАНИЯ

А. В. Одерий

Рассмотрены проблемы разработки криминалистической характеристики преступлений против окружающей природной среды. Изложено авторское видение относительно формирования элементного состава этой категории. Раскрыто значение каждого из предложенных элементов. Показана их роль в организации расследования конкретного преступления.

CRIMINALISTIC DESCRIPTION OF ENVIRONMENTAL CRIMES: THE PROBLEMS OF DEVELOPMENT AND USE

O. V. Oderii

The article deals with the problems of developing a criminalistic description of environmental crimes. It presents the author's perspective on the formation of basic elements in this category, showing the importance of each of the suggested elements, their role in investigating a particular crime.

УДК 343.123.52

С. В. Міронов, заступник прокурора
Харківської області

РОЗСЛІДУВАННЯ ПЕРЕВИЩЕННЯ ВЛАДИ АБО СЛУЖБОВИХ ПОВНОВАЖЕНЬ СПІВРОБІТНИКАМИ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ: ПРАВОВІ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНІ ПРОБЛЕМИ

Розглянуто правові та організаційні проблеми розслідування перевищення влади або службового становища співробітниками правоохоронних органів. Звернено увагу на підвищену латентність цієї категорії злочинів та її причини. Проаналізовано способи протидії розслідуванню, склад суб'єктів і мотиви їх поведінки, місця вчинення злочинів, недоліки досудового провадження в кримінальних справах.

СУДОВО-МЕДИЦИНА ТА ПСИХОЛОГИЧНА ЕКСПЕРТИЗИ

УДК 343.148.22:340.62

В. А. Ольховский, заведующий кафедрой судебной медицины и медицинского правоведения Харьковского национального медицинского университета, доктор медицинских наук, профессор,
Л. С. Куприянова, доцент кафедры криминалистики, судебной медицины и психиатрии Харьковского национального университета внутренних дел, кандидат медицинских наук,
Н. В. Губин, доцент кафедры судебной медицины и медицинского правоведения Харьковского национального медицинского университета, кандидат медицинских наук

СУДЕБНО-МЕДИЦИНСКАЯ ОЦЕНКА ПОСТТРАВМАТИЧЕСКОЙ СЕНСОНЕВРАЛЬНОЙ ТУГОУХОСТИ С УЧЕТОМ ПОРАЖЕНИЙ ВЕСТИБУЛЯРНОГО АНАЛИЗАТОРА

Проанализированы особенности клинического течения и исходов посттравматической сенсоневральной тугоухости в соответствии с критериями определения степени тяжести телесных повреждений. Установлены этиопатогенетический вариант и механизм возникновения посттравматической сенсоневральной тугоухости с учетом локализации повреждений мягких тканей головы и среднего уха.

В структуре травм уха локальные механические повреждения органа слуха, приводящие к развитию посттравматической сенсоневральной тугоухости (ПСТ), составляют до 10,4 % случаев¹. Удельный вес судебно-медицинских экспертиз (СМЭ) по поводу черепно-мозговой травмы (ЧМТ), которая в 70–75 % случаев может осложниться развитием ПСТ, составляет 12,7 % от общего их количества². Экспертизы по поводу ПСТ составляют 0,3 % от общего ежегодного количества экспертиз отдела СМЭ потерпевших, обвиняемых и других лиц, 2,3 % – от ежегодного количества комиссионных

¹ См.: Коврыжных И. Д. Анализ травмы органов уха, горла и носа в практике судебно-медицинской экспертизы / И. Д. Коврыжных, Д. А. Коврыжных // Судебно-медицинская служба на рубеже веков. — Киров, 2001. — С. 131–133.

² См.: Морозова С. В. Судебно-медицинские аспекты посттравматической тугоухости / С. В. Морозова, Т. Ю. Морозова // Судебно-медицинская экспертиза. — 2006. — Т. 49. — № 5. — С. 40–43.

СМЭ Харьковского областного бюро судебно-медицинской экспертизы (ХОБСМЭ)¹. Вместе с тем в доступной судебно-медицинской литературе² мы не нашли сведений о характере вестибулярных расстройств, сопровождающих ПСТ, и их значении для судебно-медицинской диагностики повреждений слухового анализатора. *Целью исследования* явилось установление характера указанных повреждений вестибулярного анализатора и их значения для судебно-медицинской диагностики ПСТ.

Задачи исследования: 1) проанализировать особенности клинического течения и исходов ПСТ в соответствии с критериями определения степени тяжести телесных повреждений; 2) во время СМЭ провести комплексное вестибулометрическое исследование пострадавших с ПСТ; 3) при СМ диагностики выявить характер вестибулярных нарушений у пострадавших с ПСТ; 4) провести судебно-медицинские параллели между слуховыми и вестибулярными нарушениями у лиц с ПСТ; 5) установить особенности судебно-медицинской оценки ПСТ в зависимости от характера вестибулярных нарушений.

В период с 2005 по 2011 гг. нами проведено 79 СМЭ (освидетельствований) по поводу ПСТ. Для некоторых пострадавших с ПСТ проведено несколько экспертиз – освидетельствований: первичных, дополнительных, повторных. В ходе проведения экспертиз 31-му пострадавшему на базе Харьковской городской клинической больницы № 30 наряду с тональной пороговой и надпороговой аудиометрией проведено комплексное отоневрологическое исследование. У 20-ти пострадавших с ПСТ имела место опосредованная механическая травма слухового анализатора, а у 11-ти пострадавших – комбинированная травма (баро-механическая). Черепно-мозговая травма в форме сотрясения головного мозга имела место у 24-х пострадавших, в форме ушиба головного мозга легкой и средней степени – у трех пострадавших. Преобладающее количество наблюдений составляли лица мужского пола (58,1 % наблюдений). Больше половины травм (64,6 % наблюдений) приходилось на возраст от 21 до 50 лет.

В зависимости от динамики изменения слуховой функции и исходов ПСТ, а также в соответствии критериями определения степени тяжести телесных повреждений все наблюдения были разделены на четыре группы: 1) полное восстановление слуховой функции – шесть пострадавших; 2) положительная динамика изменения слуховой функции без полного ее вос-

¹ См.: Губін М. В. Судово-медична експертиза осіб у випадках посттравматичних кохлеарних невритів / М. В. Губін // Український судово-медичний вісник. — 2007. — № 2. — С. 28–32.

² См.: Морозова С. В. Значение сурдологических исследований для судебно-медицинской оценки посттравматической тугоухости / С. В. Морозова, Т. Ю. Морозова // Матер. XVII съезда оториноларингологов России. — СПб. : РИА-АМИ, 2006. — С. 45–46; Пашинян Г. А. Судебно-медицинская оценка тяжести вреда здоровью при легкой черепно-мозговой травме в отдаленном периоде / Г. А. Пашинян, Е. С. Тучик, Е. Ю. Колбина // Судебно-медицинская экспертиза. — 2000. — Т. 43. — № 5. — С. 13–18; Руководство по судебной медицине / под ред. В. В. Томилина, Г. А. Пашиняна. — М. : Медицина, 2001. — 576 с.; Авдеев М. И. Судебно-медицинская экспертиза живых лиц / М. И. Авдеев. — М. : Медицина, 1968. — 376 с.

становления – 12 наблюдений; 3) стойкое снижение слуховой функции без динамики – 10 случаев; 4) отрицательная динамика изменения слуховой функции – трое пострадавших.

Отоневрологическое исследование у двух пострадавших из I группы проведено в срок до 21 дня с момента получения травмы, параллельно с первым исследованием тональной пороговой аудиометрии; у остальных пострадавших – параллельно со вторым исследованием тональной пороговой аудиометрии. Сроки проведения отоневрологического исследования в группах наблюдений в сопоставлении с состоянием слуховой функции, распределены по стадиям течения травматической болезни и представлены в табл. 1.

Таблица 1

Сроки проведения отоневрологического исследования в группах наблюдений в сопоставлении с состоянием слуховой функции

Состояние слуховой функции	Стадия ПСТ						Всего	%
	острая		подострая		хроническая			
	до 21 дня	до 31 дня	до 2 мес.	до 3 мес.	более 3 мес.	более 1 года		
Полное восстановление (I группа)	3	1	1	1	–	–	6	14
Положительная динамика, неполное восстановление (II группа)	1	2	4	5	–	–	12	39,5
Стойкое снижение без динамики (III группа)	2	1	5	2	–	–	10	30,2
Отрицательная динамика (IV группа)	–	–	1	2	–	–	3	16,3
Всего	6	4	11	10	–	–	31	100

Изучением неврологического статуса в ходе отоневрологического исследования выявлены разнообразные нарушения у пострадавших исследуемых групп. При этом спонтанный нистагм был отмечен у восьми пострадавших. Позиционный нистагм был повышен у четырех пострадавших. Нарушение оптокинентического нистагма показано у 10-ти пострадавших. Нарушение статики зафиксировано у 21-го пострадавшего. Результаты исследования вестибулярной возбудимости приведены в табл. 2.

Анализируя показатели табл. 2, необходимо отметить, что при проведении калорической пробы у пострадавших с односторонней ПСТ нарушение функции лабиринта на пораженной стороне выявлены в восьми случаях, т. е. у всех, у кого была проведена калорическая проба с односторонними слуховыми нарушениями и имело место локальное действие тупых предметов в височную или иную область. У пяти пострадавших диагностирована ЧМТ в форме сотрясения головного мозга, у двух – ЧМТ в форме ушиба головного мозга средней тяжести. У двух пострадавших выявлена гиперфункция

Таблиця 2

Результаты калорической и вращательной проб у лиц с ПСТ

Вестибулярная возбудимость										
на пораженной стороне или с более выраженными слуховыми нарушениями							на непораженной стороне или с менее выраженными слуховыми нарушениями			
гипер-функция		гипо-функция		нормо-функция	отсутствие с противоположной стороны		гипер-функция	гипо-функция	нормо-функция	отсутствие с противоположной стороны
п	КА (M±m)	п	КА (M±m)	п	сохранена	отсутствует	п	п	п	п
Калорическая проба										
Односторонняя ПСТ										
2	21,2% ±9,3	3	11,7% ±7,9	–	2	1	–	–	8	–
Двусторонняя ПСТ										
2	8,2% ±3,2	2	13,5 ±3,3	1	–	7	–	1	3	1
Вращательная проба										
Односторонняя ПСТ										
2	23,2% ±2,5	4	17,3% ±3,7	3	–	–	–	–	9	–

Примечание. КА – коэффициент асимметрии в возбуждении лабиринтов;
п – количество наблюдений

лабиринта на пораженной стороне с КА = 21,2±9,3 %, у трех – гипопункция лабиринта с КА = 11,7±7,9 %. У трех пострадавших на пораженной стороне лабиринт был невозбудим, при этом у двух пострадавших возбудимость лабиринта на противоположной стороне была полностью сохранена, у одного пострадавшего отсутствовала.

Симптомы и синдромы, выявленные при отоневрологическом исследовании, показаны в табл. 3.

Как видно из табл. 3, у пострадавших с двусторонней ПСТ, которая возникла вследствие ЧМТ в форме сотрясения головного мозга, на стороне с наиболее выраженными слуховыми нарушениями была выявлена гиперфункция лабиринта с КА = 8,2±3,2 %, а на стороне с менее выраженными слуховыми нарушениями имела место нормофункция лабиринтов. У двух пострадавших имелась гипопункция лабиринта с КА = 13,5±3,3 %, при этом на стороне с менее выраженными слуховыми нарушениями, у одного пострадавшего была гипопункция, у другого – нормофункция. У семи пострадавших возбудимость лабиринтов при проведении калорической реакции отсутствовала с обеих сторон, что указывало на центральный характер поражения. В одном наблюдении на стороне с менее выраженными слуховыми нарушениями при дву-

Таблиця 3

Симптомы и синдромы, выявленные при отоневрологическом исследовании

Синдромы и симптомы	ПСТ								Всего	%
	односторонняя				двусторонняя					
	в наличии		отсутств.		в наличии		отсутств.			
	п	%	п	%	п	%	п	%		
Центральный кохлеовестибулярный синдром	2	6,5	16	51,6	2	6,5	11	35,4	31	100
Периферический кохлеовестибулярный синдром	3	9,7	15	48,4	–	–	13	41,9	31	100
Вестибуло-атактический синдром	1	3,2	17	54,8	3	9,7	10	32,3	31	100
Синдром мосто-мозжечкового угла	3	9,7	15	48,4	1	3,2	12	38,7	31	100
Ликворно-гипертензионный синдром	11	35,5	7	22,6	5	16,1	8	25,8	31	100
Синдром дисфункции вестибулярных путей	7	22,6	11	35,5	7	22,6	6	19,3	31	100
Синдром поражения структур заднечерепной ямки	3	9,7	15	48,4	5	16,1	8	25,8	31	100
Синдром поражения дизэнцефально-стволовых структур	2	6,5	16	51,6	3	9,6	10	32,3	31	100
Симптом диссоциации вестибулярных проводящих путей	–	–	18	58,1	7	22,6	6	19,3	31	100
Симптомы посттравматического арахноидита	–	–	18	58,1	2	6,4	11	35,5	31	100

сторонней ПСТ возбудимость лабиринта полностью отсутствовала, при этом с другой стороны была сохранена. Вращательная проба была проведена только у пострадавших с односторонними слуховыми нарушениями. У четырех пострадавших имела место ЧМТ в форме сотрясения головного мозга. При этом у двух пострадавших на пораженной стороне была выявлена гиперфункция, у четырех пострадавших – гипофункция в работе лабиринтов. Видно, что проведение калорической и вращательной пробы выявило поражение как центрального, так и периферического отделов вестибулярного анализатора, которые находятся в непосредственной близости со слуховым. Проведенное отоневрологическое исследование позволило также выделить различные неврологические синдромы у пострадавших.

Таким образом, результаты комплексного отоневрологического исследования свидетельствовали о центральном поражении вестибулярного анализатора у 10-ти пострадавших (32,2 % наблюдений), о периферическом у семи (22,6 % наблюдений), о смешанном у 14-ти (45,2 % наблюдений).

Поражение центрального отдела затрагивало ствол головного мозга у 15-ти (62,5 %) пострадавших, заднечерепную ямку у семи (29,1 %), правую височно-теменную область – у одного (4,2 %), правого полушария головного мозга – у одного (4,2 %). Данные комплексного отоневрологического исследования позволили объективно диагностировать сотрясение головного мозга у 24-х (55,8 %) пострадавших, при этом у трех такой диагноз до этого невропатологом не был установлен.

Проведенное комплексное аудиологическое и отоневрологическое исследование позволило определить этиопатогенетический вариант и механизм возникновения ПСТ (от локального воздействия в височную область травматических факторов или как следствие ЧМТ). Кроме того, учитывали локализацию повреждений мягких тканей головы и наличие повреждений среднего уха. Считали, что ПСТ является следствием локальной опосредствованной механической травмы периферического отдела слухового анализатора, который сочетается с ЧМТ в форме сотрясения головного мозга: у двух пострадавших с наличием признаков поражения только периферического отдела слухового и вестибулярного анализатора; у одного – только с наличием признаков поражения периферического отдела вестибулярного анализатора; у одного – со смешанным поражением вестибулярного анализатора, но преимущественно периферического отдела; у двух – с поражением периферического отдела слухового анализатора и центрального отдела вестибулярного анализатора; у одного – с признаками смешанного поражения вестибулярного анализатора и периферического отдела слухового анализатора.

В этих наблюдениях ПСТ как следствие травмы слухового анализатора и ЧМТ в форме сотрясения головного мозга, по нашему мнению, можно разделить по степени тяжести телесных повреждений и оценивать отдельно. Считали, что ПСТ возникла от локальной опосредствованной механической травмы слухового анализатора в наблюдениях, в которых отсутствовала соответствующая симптоматика сотрясения головного мозга, но при наличии у них признаков поражения периферического отдела слухового и вестибулярного анализатора в двух случаях и в одном – при наличии признаков поражения только периферического отдела вестибулярного анализатора. Считали, что односторонняя ПСТ возникла вследствие ЧМТ в форме сотрясения головного мозга у трех пострадавших с синдромом мостомозжечкового угла, и у одного из них со смешанным поражением как слухового, так и вестибулярного анализатора, у 1-го – со смешанным поражением вестибулярного анализатора, у одного – со смешанным поражением вестибулярного анализатора и поражением периферического отдела слухового анализатора; у одного – со смешанным поражением слухового анализатора. Считали, что односторонняя ПСТ возникла вследствие ЧМТ в форме ушиба головного мозга средней степени у одного пострадавшего со смешанным поражением вестибулярного анализатора; у одного – с поражением центрального отдела слухового анализатора и смешанным поражением вестибулярного анализатора. Показано, что ПСТ возникла вследствие ЧМТ в форме сотрясения головного мозга во всех наблюдениях с двусторонней ПСТ у трех пострадавших с признаками поражения центрального отдела вестибулярного анали-

затора; у одного – с признаками смешанного поражения вестибулярного анализатора; у одного – с признаками поражения периферического отдела слухового и центрального отдела вестибулярного анализатора; у двух – с признаками поражения периферического отдела слухового и смешанным поражением вестибулярного анализатора. Подтверждено, что двусторонняя ПСТ возникла вследствие ЧМТ в форме ушиба головного мозга легкой степени у одного пострадавшего с признаками смешанного поражения вестибулярного анализатора. Выявлено, что в тех случаях, когда ПСТ возникала как следствие ЧМТ в форме сотрясения или ушиба головного мозга легкой или средней степени, она являлась осложнением ЧМТ и ее необходимо оценивать по степени тяжести телесных повреждений.

Проведенные исследования позволили сделать определенные выводы.

1. У всех пострадавших с ПСТ, проходивших СМЭ, в той или иной степени выявляется поражение вестибулярного анализатора.

2. При проведении СМЭ по поводу ПСТ на базе специализированного отоларингологического стационара всегда должно проводиться отоневрологическое исследование.

3. При СМ оценке ПСТ целесообразно определять уровень поражения вестибулярного анализатора наряду со слуховым. Это позволит объективно определить характер ПСТ, механизм ее образования и правильно оценить степень тяжести телесных повреждений.

4. В ходе СМЭ лиц с ПСТ проведение отоневрологического исследования в совокупности с комплексным аудиологическим исследованием позволит объективно провести СМ оценку легких форм ЧМТ.

СУДОВО-МЕДИЧНА ОЦІНКА ПОСТТРАВМАТИЧНОЇ СЕНСОНЕВРАЛЬНОЇ ГЛУХУВАТОСТІ З УРАХУВАННЯМ УРАЖЕНЬ ВЕСТИБУЛЯРНОГО АНАЛІЗАТОРА

В. О. Ольховський, Л. С. Купріянова, М. В. Губін

Проаналізовано особливості клінічного перебігу та наслідків посттравматичної сенсоневральної глухуватості відповідно до критеріїв визначення ступеня тяжкості тілесних ушкоджень. Визначено етіопатогенетичний варіант і механізм виникнення посттравматичної сенсоневральної глухуватості з урахуванням локалізації ушкоджень м'яких тканин голови та середнього вуха.

FORENSIC MEDICAL ASSESSMENT OF POST-TRAUMATIC SENSORINEURAL HEARING LOSS WITH REGARD OF LESIONS OF A VESTIBULAR ANALIZATOR

V. A. Olkhovskyi, L. S. Kupriianova, N. V. Gubin

The article analyzes the clinical course and outcomes of post-traumatic sensorineural hearing loss according to the criteria of determining the gravity of injuries and establishes etiopathogenetic variant and mechanism of post-traumatic sensorineural hearing loss with regard of soft tissue lesions of the head and middle ear.

прав як донора, так і реципієнта не є вичерпним, але він красномовно засвідчує їх специфіку та необхідність дотримання.

Таким чином, криміналістичний аналіз особи пацієнта в механізмі злочинів, що вчиняються при наданні медичної допомоги, дозволяє отримати інформацію про фізіологічний стан пацієнта, його поведінкові особливості до, під час лікування та при реабілітації, а також ступінь використання своїх прав. На основі отриманої інформації можна встановити відсутність будь-яких ризикованих виявів з боку пацієнта, що могли призвести до несприятливих наслідків надання медичної допомоги. Установлення цього факту є підставою для початку пошуку доказів, що свідчитимуть про порушення медичним працівником стандарту та технології надання медичної допомоги, які є причиною виникнення дефекту, котрий завдав шкоди здоров'ю пацієнта або призвів до летального наслідку.

ЛИЧНОСТЬ ПАЦИЕНТА В МЕХАНИЗМЕ ЯТРОГЕННОГО ПРЕСТУПЛЕНИЯ

М. В. Капустина

Рассмотрена личность пациента в механизме преступлений, совершаемых при оказании медицинской помощи. Выделены специфические признаки, присущие личности пациента, раскрыта их роль в процессе доказывания нарушения медицинским работником стандарта и технологии оказания медицинской помощи.

PATIENT'S PERSONALITY IN THE MECHANISM OF IATROGENIC CRIMES

M. V. Kapustina

The article deals with the patient's personality in the mechanism of crimes committed while providing medical aid and treatment. It specifies particular features peculiar to the patient's personality and shows their role in the process of proving any violations in standards and techniques of medical treatment provision by medical staff.

УДК 343.415:343.522

Ю. А. Осипова, аспирантка кафедры судебных экспертиз Московской государственной юридической академии имени О. Е. Кутафина

ПРАВОВЫЕ АСПЕКТЫ КРИМИНАЛИСТИЧЕСКОГО ИССЛЕДОВАНИЯ ДОКУМЕНТОВ ИЗБИРАТЕЛЬНЫХ КАМПАНИЙ

Обсуждены проблемы правового регулирования криминалистического исследования таких документов, как подписные листы, фигурирующие на стадии выдвижения кандидатов. Рассмотрены нормы современного российского законодательства, устанавливающие процедуру привлечения специалиста, формальные и методические требования к исследованию подписных листов избирательных кампаний.

Под документом (*от лат. documentum* – образец, свидетельство, доказательство) в широком смысле слова понимают материальный объект, содержащий информацию в зафиксированном виде и специально предназначенный для ее передачи во времени и пространстве¹. Вся совокупность более узких значений также строится на «доказательственном», «свидетельствующем» смысле слова. Например, в Толковом словаре русского языка С. И. Ожегова и Н. Ю. Шведовой документ – это: «1) деловая бумага, подтверждающая какой-нибудь факт или право на что-нибудь; 2) удостоверение, официальная бумага, свидетельствующие о личности предъявителя; 3) письменное свидетельство о каких-нибудь исторических событиях, фактах»².

С юридической точки зрения при определении понятия «документ» на первый план выступают признаки, характеризующие целевое назначение. Под документом понимают материально фиксированное, отображенное сообщение человека о юридически значимых фактах³.

Письменные документы принято делить на официальные и частные. Официальные документы должны быть выполнены по определенной форме и иметь реквизиты, т. е. обязательные данные, которые в соответствии с установленными требованиями должны содержаться в документе: оттиски штампов, печатей; подписи правомочных лиц; сведения о порядке составления и изготовления документа (номер типографского заказа, объем тиража и т. п.). Кроме того, некоторые официальные документы могут требовать обязательной формы (например, накладная).

Частные документы не имеют строго установленной формы, но и в них обязательно указываются: фамилия, имя и отчество заявителя, его адрес, наименование учреждения и лица, которому направлен документ. Последний скрепляется подписью составителя (автора).

Частные и официальные документы фигурируют на различных стадиях любого вида процессов, например, постановления следователя, определения суда, ходатайства и заявления сторон и лиц, участвующих в деле. Фигурируют они и в избирательном процессе.

Отмеченные дефиниции неизбежно ставят ряд вопросов. Например, какие именно документы являются объектом криминалистического исследования и как объектом криминалистического исследования могут стать документы избирательных кампаний?

Необходимо пояснить, что в выборной процедуре имеется два смежных, но не равнозначных понятия: «избирательная кампания» и «избирательный процесс». В п. 19 ст. 2 ФЗ «Об основных гарантиях избирательных прав и права на участие в референдуме граждан Российской Федерации»⁴ (далее –

¹ См.: Большая советская энциклопедия [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://slovari.yandex.ru/~книги/БСЭ/Документ/> — 20.04.12.

² Ожегов С. И. Толковый словарь русского языка / С. И. Ожегов, Н. Ю. Шведова. — М. : ООО «ИТИ Технологии», 2003. — С. 172.

³ См.: Криминалистика: учебник / [Т. В. Аверьянова, Р. С. Белкин, Ю. Г. Корухов, Е. Р. Россинская]. — [3-е изд., перераб. и доп.]. — М. : Норма, 2008.

⁴ См.: Об основных гарантиях избирательных прав и права на участие в референдуме граждан Российской Федерации : Федеральный закон от 12 июня 2002 г. № 67-ФЗ // Рос. газ. — 2002. — № 106. — 15 июня.

Закон об основных гарантиях) под избирательной кампанией понимается деятельность по подготовке и проведению выборов, осуществляемая в период со дня официального опубликования (публикации) решения уполномоченного на то должностного лица, государственного органа, органа местного самоуправления о назначении выборов до дня представления избирательной комиссией, организующей выборы, отчета о расходовании средств соответствующего бюджета, выделенных на подготовку и проведение выборов. Законодательное закрепление понятия «избирательная кампания» не допускает неоднозначности его толкования.

В свою очередь в научной и учебной литературе об избирательном процессе говорят в широком и узком смыслах. В широком смысле термин «избирательный процесс» поглощает содержание термина «избирательная кампания», поскольку связан с необходимостью принятия уполномоченным на то органом или должностным лицом в установленном конституцией (уставом) порядке и сроки решения о назначении даты выборов и его направлении для официального опубликования. В узком смысле термин «избирательный процесс» как формализованное явление включает «установленную законом совокупность стадий организации и проведения выборов, обеспечивающих целостность и легитимность итогов голосования и результатов выборов, а стадии, в свою очередь, включают в себя совокупность соответствующих избирательных процедур и избирательных действий»¹.

Иначе говоря, избирательные действия объединяются в относительно обособленные совокупности – избирательные процедуры, а затем стадии избирательного процесса. Е. В. Корчиги пишет по этому поводу: «Стадия избирательного процесса как совокупность действий, объединенных определенной промежуточной целью, имеющая закрепленные в нормах начало и окончание, может состоять из избирательных процедур или отдельных избирательных действий»². Каждое избирательное действие отражается неким документом. Избирательные документы предстают в процессе выборов в роли юридически значимого носителя информации о назначении, подготовке, проведении избирательной кампании и ее результатах.

Так, в стадии выдвижения и регистрации кандидатов, списков кандидатов наряду с поддержкой инициативы выдвижения кандидатов, списков кандидатов (сопровождающейся целой совокупностью документов, где наиболее заметными являются подписные листы) выделяют такие процедуры, как инициатива выдвижения и создание избирательных фондов (до поддержки инициативы выдвижения), что связано с документальным подтверждением банковских операций по открытию специальных избирательных счетов, после поддержки инициативы выдвижения – регистрацию кандидатов (списков). Эта стадия имеет целью определить круг участников избирательного процесса, реализующих свое пассивное избирательное право. При этом количество различных документов, сопровождающих данную стадию, весьма велико.

¹ Избирательное право и избирательный процесс в Российской Федерации : учебник для вузов / [С. В. Большаков, Ю. А. Веденеев, А. А. Вешняков и др.] ; отв. ред. А. А. Вешняков ; науч. ред. Ю. А. Веденеев, В. И. Лысенко. — М. : Норма, 2003. — С. 279.

² Дамаскин О.В. Избирательный процесс и электорально-правовая культура : учеб.-практ. пособие / О. В. Дамаскин, Е. В. Корчиги, Р. Р. Сеченова. — М. : Норма, 2005. — С. 35.

Криминалистическое исследование документов избирательных кампаний может проводиться как в рамках избирательного процесса, так и в гражданском, уголовном или административном судопроизводстве. Система нормативно-правовых актов, регулирующих проведение выборов в Российской Федерации, имеет определенную иерархичность. Так, основным или, как принято говорить, рамочным законом является уже упомянутый Закон об основных гарантиях, который определяет основные гарантии реализации гражданами РФ конституционного права на участие в выборах, проводимых на ее территории. Федеральные законы и законы субъектов РФ, закрепляющие нормы избирательного права, устанавливают порядок проведения конкретных выборов на всей территории РФ или в ее субъектах. Поэтому, анализируя нормативную базу, мы будем обращаться как к Закону об основных гарантиях, так и к иным законам, регулирующим конкретный вид выборов.

В п. 3 ст. 38 Закона об основных гарантиях установлено, что процедура проверки соблюдения порядка сбора подписей избирателей, оформления подписных листов, достоверности сведений об избирателях и их подписей должна предусматриваться законом. Так, согласно ч. 7 ст. 43 ФЗ «О выборах депутатов Государственной Думы Федерального собрания Российской Федерации» (далее – Закон о выборах депутатов ГД)¹ и ч. 3 ст. 38 ФЗ «О выборах Президента Российской Федерации» (далее – Закон о выборах Президента)² к проверке подписных листов могут привлекаться члены нижестоящих избирательных комиссий, эксперты из числа специалистов органов внутренних дел, учреждений юстиции, военных комиссариатов, специализированных организаций, осуществляющих учет населения РФ, а также иных государственных органов.

Привлечение специалиста-почерковеда к проверке подписных листов предполагает проведение исследования. Следовательно, на законодательном уровне или подзаконными актами должны быть урегулированы хотя бы основные вопросы, связанные с его деятельностью:

— Какова процедура привлечения специалиста к проверке подписных листов?

— Какими методиками пользуется специалист при исследовании подписных листов избирательных кампаний?

— Как оформляется вывод специалиста?

Согласно действующему законодательству, например, п. 7 ст. 43 Закона о выборах депутатов ГД специалисты-почерковеды привлекаются к проверке подписных листов путем включения их в рабочую группу по приему и проверке подписных листов. Решение о создании рабочей группы принимается избирательной комиссией. На практике председатель соответствующей избирательной комиссии направляет письмо руководителю учреждения органов внутренних дел или иного учреждения, в котором просит предоставить экспертов-почерковедов для включения их в рабочую группу. По договоренности с председателем избирательной комиссии почерковед

¹ См.: О выборах депутатов Государственной Думы Федерального собрания Российской Федерации : Федеральный закон от 18 мая 2005 г. № 51-ФЗ // Рос. газ. — 2005. — № 108. — 24 мая.

² См.: О выборах Президента Российской Федерации : Федеральный закон от 10 января 2003 г. № 19-ФЗ // Рос. газ. — 2003. — № 6. — 16 янв.

может осуществлять проверку подписных листов как в помещении, представленном избирательной комиссией (что чаще всего происходит во время крупных федеральных кампаний), так и на своем рабочем месте (преимущественно при проведении выборов в небольших городах).

Если ответ на первый вопрос в достаточной степени регламентирован законодательством, то в вопросе, касающемся методик исследования, имеется много «белых пятен». В избирательном праве не содержится какой-либо информации относительно методик почерковедческого исследования подписных листов. К тому же, специалист при проведении такого исследования работает с разными объектами:

- смешанные тексты малого объема – в результате чего устанавливается, что данные в подписной лист внесены не сборщиком и не избирателем;

- смешанные тексты малого объема и подписи – для ответа на вопрос, не выполнена ли заверительная запись от имени одного сборщика другим лицом или другими лицами;

- краткие цифровые записи – в том случае если возникают сомнения, не выполнена ли дата внесения подписей не избирателем;

- подписи – при ответе на вопрос, не выполнена ли подпись от имени избирателя другим лицом.

Кроме того, что каждый из этих объектов: смешанные тексты малого объема, краткие цифровые записи и подписи – имеет существенную специфику и требует различных подходов к исследованию, но и само применение классических методик невозможно в рамках избирательного процесса.

Классическая почерковедческая методика исследования малообъемных текстов имеет следующие стадии исследования¹:

- 1) предварительное исследование, включающее ознакомление с материалами, представленными на исследование; осмотр и предварительное изучение исследуемой рукописи; осмотр и предварительное изучение образцов; предварительное сравнение; предварительная оценка, формирование экспертных гипотез и дальнейшее планирование исследования;

- 2) установление условий выполнения исследуемой рукописи;

- 3) детальное исследование текстов малого объема, включающее в себя раздельную и сравнительную стадии, оценку результатов исследования и формирование вывода эксперта.

И, как уже говорилось, учтем некоторые особенности избирательного процесса:

- специалист ограничен во времени, что является весьма существенным как для всего исследования в целом, так и для каждой его стадии в отдельности;

- специалист не имеет образцов для сравнительного исследования.

Таким образом, вывод специалиста практически всегда подвергается резкой критике стороной, недовольной результатами исследования, а невозможность полноценного применения классических методик исследования и отсутствие методик исследования почерковых объектов в подписных листах избирательных кампаний являются существенными аргументами критикующих.

В июле 2011 г. в Закон об основных гарантиях были внесены изменения, касающиеся процедуры сбора подписей в поддержку выдвижения кандидатов,

¹ См.: Судебно-почерковедческая экспертиза малообъемных почерковых объектов (методическое пособие для экспертов). — М. : РФЦСЭ, 1996. — Вып. 2.

списков кандидатов, а также проверки подписных листов¹. В общем виде эти изменения сводятся к цитированию норм ч. 7 ст. 43 Закона о выборах депутатов ГД и ч. 3 ст. 38 Закона о выборах Президента. Так, установлено, что заключения экспертов, изложенные в ведомостях проверки подписных листов, могут служить основанием для признания недостоверными содержащихся в подписных листах сведений об избирателях. Фактически же ведомости проверки подписных листов – это документ, предназначенный для прочитывания его машиной и представляющий собой закодированные цифровые обозначения нарушений, обнаруженных в подписных листах, т. е. именно изложение («изложить – описать, передать устно или письменно»²) в таком заключении отсутствует.

В методической литературе указано, что «заключение эксперта-почерковеда может быть выполнено также в виде отдельного документа (справки)»³. Такая справка должна содержать все необходимые реквизиты: дату, номер, подпись; фамилию, имя, отчество кандидата или наименование политической партии, подписные листы которых исследовались, а также указание на номера папок, подписных листов, строк в подписном листе, содержащих нарушения. В этом случае выводы, содержащиеся в справке, переносятся в ведомость проверки подписных листов проверяющим, а данная справка прилагается к ведомости проверки.

Расхождения в определении понятия «заключение эксперта», фигурирующего в избирательном законодательстве, процессуальном праве и законодательстве о судебной экспертизе, также вызывает большое количество вопросов и приводит к жарким спорам в судах. Несовершенство избирательного законодательства в части использования специальных знаний в процессе проведения выборов, в частности при проверке подписных листов избирательных кампаний, является одним из поводов обращения в суд. Дела, связанные с обжалованием отказа в регистрации кандидата, составляют более 50 % всех избирательных споров, рассматриваемых судами⁴.

Наряду с указанными дополнениями в Закон об основных гарантиях внесены следующие уточнения. Установлено, что на этапе выдвижения и регистрации кандидатов не подлежат дополнению и уточнению сведения, содержащиеся не только в подписных листах с подписями избирателей, но и в списке лиц, собиравших подписи избирателей⁵.

Вместе с формами подписных листов для федеральных избирательных кампаний, установленных Законом о выборах депутатов ГД и Законом о вы-

¹ См.: О внесении изменений в отдельные законодательные акты Российской Федерации : Федеральный закон от 23 июля 2011 г. № 259-ФЗ // Рос. газ. — 2011. — № 162. — 27 июля.

² Ожегов С. И., Шведова Н. Ю. Указ. работа. — С. 240.

³ Методическое пособие по организации работы по приему и проверке подписных листов с подписями избирателей на региональных и муниципальных выборах (на примере федеральных выборов 2007–2008 годов) / [Н. Е. Конкин, А. Ю. Петухов, А. А. Кисин и др.]. — М. : РЦИОИТ: Типография «Новости», 2009. — С. 31.

⁴ См.: Луканина Т. И. Отказ в регистрации в качестве кандидата как мера конституционно-правовой ответственности участников избирательного процесса / Т. И. Луканина // Рос. юрид. журнал. — 2011. — № 6. — С. 42–50, Бузин А. Ю. Московские муниципальные выборы 2004 года: история фальсификаций / А. Ю. Бузин. — М. : РДП «Яблоко», 2005. — С. 29–52.

⁵ Подпункт 1.1 пункта 1 статьи 38 Закона об основных гарантиях.

борах Президента РФ, Законом об основных гарантиях предусмотрены формы подписных листов для выборов депутатов законодательного (представительного) органа государственной власти субъектов РФ, при проведении выборов по единому избирательному округу (приложение 4) или по нескольким избирательным округам (приложение 5), форма подписного листа для выборов глав муниципальных образований (приложение 6), а также формы подписных листов для выборов представительных органов муниципальных образований, как при проведении выборов по единому избирательному округу (приложение 7), так и при их проведении по нескольким избирательным округам (приложение 8).

Однако на фоне общих позитивных изменений, направленных на единообразное понимание требований избирательного законодательства при проведении выборов различного уровня, Закон об основных гарантиях перенял и не совсем корректную, на наш взгляд, норму об участии специалиста-почерковеда.

ПРАВОВІ АСПЕКТИ КРИМІНАЛІСТИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ДОКУМЕНТІВ ВИБОРЧИХ КАМПАНІЙ

Ю. О. Осипова

Обговорено проблеми правового регулювання криміналістичного дослідження таких документів, як підписні листи, що фігурують на стадії висунення кандидатів. Розглянуто норми сучасного російського законодавства, які встановлюють процедуру залучення спеціаліста, формальні та методичні вимоги до дослідження підписних листів виборчих кампаній.

LEGAL ASPECTS IN THE FORENSIC EXAMINATION OF ELECTION CAMPAIGN DOCUMENTS

Y. A. Osipova

The article discusses problems in legal regulation of forensic examination of such documents as signature lists at the stage of candidate nomination and deals with the norms of the modern Russian legislation specifying the procedure of involving specialist, formal and methodological requirements to the examination of signature lists in election campaigns.

УДК 343.13

Г. В. Соловей, аспірант кафедри кримінального процесу та криміналістики Навчально-наукового інституту права та масових комунікацій Харківського національного університету внутрішніх справ,
В. І. Теремецький, доцент кафедри цивільно-правових дисциплін Харківського національного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ РЕФОРМУВАННЯ ДОСУДОВОГО КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ

Проаналізовано основні положення досудового кримінального провадження відповідно до нового Кримінального процесуального кодексу України. Розглянуто актуальні проблеми досудового розслідування.

УСТАНОВЛЕННЯ ІДЕНТИФІКУЮЧИХ ОЗНАК БІНАРНИХ СУМІШЕЙ НАФТОПРОДУКТІВ ШИРОКОГО ФРАКЦІЙНОГО СКЛАДУ

**В. А. Руднєв, А. Ф. Клімчук, Л. В. Нардід, В. І. Кривошеєв,
П. В. Карножицький**

Запропоновано набір ідентифікаційних ознак, які дають змогу встановити факт змішування нафтопродуктів різних видів, а саме легких (бензинових) і важких (дизельних) дистилятних фракцій. Ці ознаки визначаються методом газорідинної хроматографії з наступним математичним обробленням отриманих результатів. Показано можливість використання запропонованого підходу для дослідження широкого ряду зазначених нафтопродуктів, як товарних, так і сировинних.

THE ESTABLISHMENT OF IDENTIFYING FEATURES IN BINARY MIXTURES OF PETROCHEMICAL PRODUCTS OF WIDE FRACTIONAL COMPOSITION

V. A. Rudnev, A. F. Klimchuk, L. V. Nardid, V. I. Krivosheiev, P. V. Karnozhyskii

The article presents a set of indentifying features to establish the fact of mixing petrochemical products of different types, namely light (petroleum) and heavy (diesel) distillation fractions. These features are determined using the gas-liquid chromatography method followed by mathematical procession of the collected data. The article also shows the application of the suggested approach to examine a wide range of both commercial and resource petrochemical products.

УДК 543.544

Г. П. Петюнин, заведующий кафедрой клинической биохимии, судебно-медицинской токсикологии и фармации Харьковской медицинской академии последипломного образования, доктор фармацевтических наук, профессор,
А. В. Чубенко, доцент кафедры клинической биохимии, судебно-медицинской токсикологии и фармации Харьковской медицинской академии последипломного образования, кандидат фармацевтических наук,
Н. В. Гузенко, старший преподаватель кафедры клинической биохимии, судебно-медицинской токсикологии и фармации Харьковской медицинской академии последипломного образования, кандидат фармацевтических наук

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ МЕТОДА МИЦЕЛЛЯРНОЙ ТОНКОСЛОЙНОЙ ХРОМАТОГРАФИИ ДЛЯ АНАЛИЗА НАРКОТИЧЕСКИХ И ПСИХОТРОПНЫХ ВЕЩЕСТВ

Приведены экспериментальные данные по разработке метода исследования некоторых наркотических и психотропных веществ, которые полу-

чены при использовании мицеллярной тонкослойной хроматографии в нормально и обращеннофазном вариантах.

В продолжение ранее начатых исследований¹ по совершенствованию токсикологического скрининга наркотических и психотропных препаратов изучены возможности использования метода мицеллярной тонкослойной хроматографии. Этот метод в настоящее время начинает применяться для анализа пестицидов в окружающей среде, лекарственных препаратов в лекарственных формах и др. Заметим, что метод мицеллярной хроматографии принципиально отличается от традиционных нормально и обращеннофазной хроматографий в тонких слоях сорбента.

Подвижной фазой (ПФ) в этом методе служат растворы поверхностно активных веществ (ПАВ), которые представляют собой ультрамикрорегерогенные системы в отличие от гомогенных систем растворителей, используемых в традиционных методах тонкослойной хроматографии (ТСХ).

Растворы ПАВ, используемые в качестве ПФ, могут быть индивидуальными, смешанными, а также содержащими модифицирующие добавки, например, пентанол, толуол, неорганические соли и др. В процессе элюирования такими ПФ происходит динамическая модификация поверхности сорбента ионами или молекулами ПАВ, и вследствие этого изменяется порядок расположения веществ на пластинке по сравнению с неводными или водно-органическими ПФ. Поэтому использование ПФ на основе ПАВ открывает новые возможности для разделения веществ и представляется одним из перспективных путей в повышении объективности идентификации токсических веществ.

Положительным качеством мицеллярных ПФ является их экологическая безопасность. В отличие от органических растворителей, применяемых в традиционной ТСХ, водные растворы ПАВ не токсичны, не летучи, хроматографирование протекает за более короткое время. К тому же они не относятся к прекурсорам, что значительно облегчает правовую сторону работы с ними.

В настоящее время отсутствуют публикации, посвященные анализу наркотических и психотропных веществ методом мицеллярной ТСХ. Поэтому для выяснения возможностей метода мицеллярной ТСХ предпринята попытка разделить некоторые наркотические и психотропные препараты, комбинации которых достаточно сложно разделить другими методами ТСХ.

Известные методы обнаружения структурных аналогов (кетамин – трамадол, димедрол – дономил) в биологических жидкостях человека основаны на хроматографическом разделении с использованием систем, рекомендованных Международным токсикологическим комитетом, и проявлением кислым раствором калия йодплатината или реактивом Драгендорфа. В таком варианте можно только визуализировать, но не обнаружить кетамин, трамадол, дономил, димедрол и клофелин. А в случае присутствия в одной пробе кетамин или другого лекарственного препарата (например, клофелина) невозможно достоверно установить присутствие этих препаратов в экстрактах,

¹ См.: Петюнин Г. П. Исследование некоторых лекарственных и наркотических препаратов – аналогов по структуре и действию методом хроматографии в тонких слоях сорбента / Г. П. Петюнин, А. В. Чубенко, Н. В. Гузенко // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики : зб. наук. праць. — 2011. — Вип. 11. — С. 378–384.

полученных из мочи человека, поскольку их хроматографическая подвижность и окраска с реактивами-проявителями совпадают (табл. 1).

Таблица 1

Результаты хроматографического разделения в традиционных подвижных фазах

Вещество	Величины R_f в системах		Окрашивание	
	1	2	реактив Драгендорфа	раствор йодплатината
Кетамин	67	88	оранжевое	коричневое
Клофелин	66	81	оранжевое	коричневое
Димедрол	70	78	оранжевое	коричневое
Донормил	67	69	оранжевое	коричневое
Трамадол	68	86	оранжевое	коричневое

П р и м е ч а н и е: система 1) метанол – 25 % раствор аммиака (100:1,5); система 2) этилацетат – метанол – 25 % раствор аммиака (85:10:5)

Разработанная нами мицеллярная система растворителей позволила достигнуть низкой корреляции между хроматографической подвижностью кетамина и других сильнодействующих лекарственных средств. Ее выбрали методом оптимизации ПФ¹.

В качестве ПАВ для приготовления мицеллярных ПФ использовали раствор неионного ПАВ – сорбитан бис-(полиоксиэтилен)-моноолеата (ТВИН-80) в воде при концентрациях выше и ниже критической концентрации мицеллообразования ($KKM_{\text{ТВИН-80}} = 1 \cdot 10^{-4}$ моль/л).

Удовлетворительное распределение исследуемых веществ удалось достичь с ПФ, в которой концентрация ТВИН-80 составила $5 \cdot 10^{-5}$ моль/л, что ниже KKM .

Для повышения селективности и эффективности разделения нами варьировались основность элюента и наличие модификаторов. Все хроматографические измерения дублировались, воспроизводимость находилась в пределах 2 %. Состав систем приведен в табл. 2.

Результаты, полученные на пластинках с полярным сорбентом (пластинки «Сорбфил»), показали, что введение в состав базовой системы модификаторов пентанола, 25 % раствора аммиака и некоторых электролитов позволяет разделить анализируемые вещества, и только два вещества – кетамин и клофелин – не удалось полностью разделить. На пластинках с RP-3 слоями (пластинки «Плазмохром») три из пяти анализируемых веществ дали совпадающие величины хроматографической подвижности. Полученные результаты приведены в табл. 3.

¹ См.: Штыков С. Н. Мицеллярная тонкослойная хроматография: особенности и аналитические возможности / С. Н. Штыков, Е. Г. Сумина, Н. В. Тюрина // Рос. хим. журнал (Журнал Рос. хим. об-ва им. Д. И. Менделеева). — 2003. — Т. XLVII, № 1. — С. 199–126; Штыков С. Н. Организованные среды – мир жидких наносистем / С. Н. Штыков // Природа. — 2009. — № 7. — С. 12–20.

Таблиця 2

Состав мицеллярных хроматографических подвижных фаз

№ ПФ	Состав подвижных фаз	
3	раствор ТВИН-80 (10 мл)	
4	— " —	+ 0,03 мл 1-пентанола
5	— " —	+ 1,0 г оксалата аммония
6	— " —	+ 1,0 г нитрата аммония
7	— " —	+ 0,04 мл 25 % раствора аммиака
8	— " —	+ 0,04 мл насыщенного раствора ацетата аммония
9	— " —	+ 0,04 мл насыщенного раствора ацетата аммония + 0,04 мл 25 % раствора аммиака
10	— " —	+ 0,04 мл насыщенного раствора ацетата аммония + 0,25 мл 25 % раствора аммиака
11	— " —	+ 0,04 мл насыщенного раствора ацетата аммония + 0,5 мл 25 % раствора аммиака

Таблиця 3

Величины R_f для различных пластинок и подвижных фаз при хроматографическом разделении

Пластинка и № ПФ		Вещество				
		кетамин	клофелин	димедрол	донормил	трамадол
«Плазмохром»	3	5	9	0	0	4
	4	6	7	0	0	0
	5	3	3	0	0	0
	6	5	5	0	0	0
	7	19	32	0	0	5
	8	20	24	5	0	21
	9	20	34	0	0	7
	10	30	49	0	0	8
	11	26	46	0	0	7
«Сорбфил»	3	70	70	10	11	0
	4	81	80	12	31	20
	5	13	14	13	11	14
	6	10	13	10	11	10
	7	35	38	13	14	10
	8	14	20	11	13	14
	9	26	26	11	12	14
	10	56	60	14	15	25
	11	64	75	11	10	23

Исходя из полученных результатов, нами была выбрана система № 11 для пластинок «Сорбфил», которую рекомендуем для идентификации представленных веществ. С целью повышения достоверности определения веществ, имеющих близкую хроматографическую подвижность в этой системе (клофелин, кетамин), в качестве реактива-визуализатора использован раствор бромтимолового синего (табл. 4)¹.

Таблиця 4

Окрашивания, полученные с раствором бромтимолового синего

Вещество	Окрашивание
Кетамин	нет окрашивания
Клофелин	синее
Димедрол	нет окрашивания
Донормил	нет окрашивания
Трамадол	серо-синее

Проведенное исследование было положено в основу способа выявления кетамина и сильнодействующих лекарственных средств в биологическом материале².

Система № 10 на пластинках «Плазмохром» позволяет достоверно разделить кетамин и клофелин и может быть рекомендована в качестве дополнительного варианта их идентификации.

Таким образом, полученные результаты свидетельствуют о перспективности использования метода мицелярной хроматографии в токсикологическом скрининге наркотических и психотропных веществ.

**ВИКОРИСТАННЯ МЕТОДУ МІЦЕЛЯРНОЇ ТОНКОШАРОВОЇ
ХРОМАТОГРАФІЇ ДЛЯ АНАЛІЗУ НАРКОТИЧНИХ
І ПСИХОТРОПНИХ РЕЧОВИН**

Г. П. Петюнін, О. В. Чубенко, Н. В. Гузенко

Наведено експериментальні дані з розроблення методу дослідження деяких наркотичних і психотропних речовин, які отримані при використанні міцелярної тонкошарової хроматографії в нормально та оберненофазному варіантах.

¹ См.: Разработка методов химико-токсикологического анализа клофелина / [Л. В. Адельшвили-Андгуладзе., Р. В. Махарадзе, М. Ш. Курцикидзе и др.] // Georgian Medical News. — 2007. — № 9 (150). — С. 46–49.

² См.: Пат. 64698 Україна, МПК G01N 33/493. Спосіб виявлення кетаміну та сильнодіючих лікарських засобів в біологічному матеріалі / Губенко Н. В., Петюнін Г. П., Губенко О. В. ; заявник і патентовласник Харківська медична академія післядипломної освіти. — № u2011 06325 ; заявл. 20.05.2011 ; опубл. 10.11.2011 , Бюл. № 21.

THE USE OF MICELLAR THIN-LAYER CHROMATOGRAPHY METHOD TO ANALYZE NARCOTIC AND PSYCHOTROPIC SUBSTANCES

G. P. Petiunin, A. V. Chubenko, N. V. Guzenko

The article provides experimental findings on the development of a method to examine certain narcotic and psychotropic substances with the use of a micellar thin-layer chromatography method in normal and reversed-phase modes.

ЕКСПЕРТНА ПРАКТИКА: МЕТОДИЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИРІШЕННЯ ЗАВДАНЬ ІЗ ДОСЛІДЖЕННЯ ХАРЧОВИХ ПРОДУКТІВ

УДК 343.347

А. М. Труш, доцент Харківської державної зооветеринарної академії, кандидат біологічних наук,

О. О. Прокопенко, завідувач лабораторії Харківського НДІСЕ, кандидат біологічних наук,

М. А. Труш, завідувач відділу Харківської регіональної державної лабораторії ветеринарної медицини, магістр

ЕКСПЕРТНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ДЕЯКИХ ХАРЧОВИХ (АРОМАТИЧНИХ) ДОБАВОК

Для диференціації біологічного товару (харчових продуктів, кормів для тварин), до складу якого входять органічні сполуки, від товару, що складається з неорганічних сполук або аналогів натуральних продуктів, отриманих синтетичним шляхом, запропоновано визначати відповідність такого товару за споживчою та енергетичною діями, установлюючи наявність в його складі аміногрупи NH_2 (або білка).

На митниці при митному оформленні чи пропуску продукції через митний кордон України часто виникають арбітражні (спірні) ситуації відносно визначення класифікації коду товару. При цьому товар, що складається з неорганічних сполук і не має жодних харчових властивостей, класифікують як товар, до складу якого входять органічні хімічні сполуки, харчові продукти або залишки та відходи харчової промисловості, готові корми, що використовуються для годівлі тварин (кормові добавки, еквівалентні за дією сирому протеїну).

У зв'язку з цим для розв'язання спірних ситуацій призначаються судові експертизи та експертні дослідження, а на вирішення фахівців ставляться такі питання:

1. Чи є кожна з наданих на дослідження речовин окремо або в сукупності кормом тваринного або рослинного походження?

2. Чи є товар органічною речовиною?

УДК 343.148.4:343.301

М. Л. Подкатилина, аспірантка кафедри судових експертиз Московської державної юридичної академії імені О. Е. Кутафіна,

Е. І. Галяшина, заступник завідувач кафедри судових експертиз Московської державної юридичної академії імені О. Е. Кутафіна, доктор юридичних наук, доктор філологічних наук, професор, академик РАН

ОСОБЕННОСТИ ФОРМУЛИРОВАНИЯ ВОПРОСОВ СУДЕБНОЙ ЛИНГВИСТИЧЕСКОЙ ЭКСПЕРТИЗЫ ПО ДЕЛАМ ОБ ЭКСТРЕМИЗМЕ

Рассмотрены проблемы, возникающие при назначении судебных экспертиз и формулировании задания (вопросов) эксперту по делам о словесном экстремизме. Приведен перечень вопросов, относящихся к компетенции эксперта-лингвиста.

Несмотря на наличие ряда методических рекомендаций, касающихся назначения и производства судебной лингвистической экспертизы по делам, связанным со словесным экстремизмом, формулировки вопросов, приводимые в некоторых рекомендациях, далеки от совершенства. Это обстоятельство обусловлено отсутствием единого подхода к проблемам назначения и производства судебных экспертиз по делам экстремистской направленности.

Между тем правильная формулировка вопросов эксперту крайне важна, поскольку многие эксперты работают, основываясь на принципе «каков вопрос – таков ответ». В соответствии с процессуальным законодательством РФ эксперту не предоставлено право переформулировать задание, хотя на необходимость наделить эксперта таким правом не раз указывалось в литературе¹. На сегодняшний день большинство экспертов на практике используют следующую конструкцию, которая, не искажая смысла поставленного на разрешение экспертизы вопроса, придает ему правильную, корректную формулировку: «Исходя из специальных знаний, понимаю вопрос (приводится формулировка поставленного вопроса или его номер) следующим образом (приводится корректная формулировка)».

Анализ ошибок при постановке вопросов эксперту свидетельствует, что их формулировки бывают некорректными не только с юридической, но и с лингвистической точки зрения, например, такие: «Могли ли призывы, содержащиеся в выступлениях митингующих, стать причиной общественных

¹ См., напр.: *Россинская Е. Р.* Судебная экспертиза в гражданском, арбитражном, административном и уголовном процессе / Е. Р. Россинская. — 2-е изд., перераб. и доп. — М.: Норма, 2008. — С. 243.

беспорядков или противоправных действий?», «Можно ли определить намерения журналиста, писавшего статью?»¹.

При формулировании вопросов органу/лицу, назначающему экспертизу, необходимо руководствоваться следующими правилами: во-первых, вопрос должен быть поставлен таким образом, чтобы его формулировка не допускала двойного толкования; во-вторых, вопрос не должен выходить за пределы специальных знаний эксперта, то есть должен относиться к его компетенции. Кроме того, при постановке вопросов следует руководствоваться правилом достаточности: нет смысла механически переносить все вопросы, имеющиеся в методической литературе, в постановление/определение, но, с другой стороны, не стоит и ограничиваться одним вопросом, поскольку по указанной категории дел его, как правило, оказывается недостаточно. При назначении многообъектных экспертиз следует привлекать специалиста на этапе формулирования задания эксперту.

При назначении судебной экспертизы и формулировании вопросов важно четко разграничить полномочия эксперта, дающего заключение на основе специальных знаний, и субъекта, квалифицирующего речевой акт как правонарушение с учетом его объективной и субъективной сторон².

Не допускается постановка перед экспертом правовых вопросов. В постановлении Пленума Верховного Суда РФ «О судебной экспертизе по уголовным делам» от 21 декабря 2010 г. № 28 указано, что постановка перед экспертом правовых вопросов, связанных с оценкой деяния, разрешение которых относится к исключительной компетенции органа, осуществляющего расследование, прокурора, суда, как не входящих в его компетенцию, не допускается.

К правовым относятся вопросы: «Содержатся ли в тексте статьи “...” экстремистские высказывания?»; «Могут ли быть высказывания “...” квалифицированы как экстремистские?»; «Имеются ли в тексте высказывания, содержащие признаки экстремизма, предусмотренные ст. 1 ФЗ “О противодействии экстремизму”?» и др. Такие вопросы некорректны, поскольку, отвечая на них, эксперт выходит за пределы своей компетенции, устанавливая признак состава преступления.

Эксперт проводит исследование и дает заключение лишь по вопросам, входящим в его компетенцию. К компетенции эксперта-лингвиста относится выявление в тексте высказываний, в которых экстремизм или его разновидности упоминаются как явление, а также выделение среди них оценочных высказываний ксенофобной направленности, толкование и интерпретация их семантики³.

¹ См.: *Галяшина Е. И.* Лингвистическая экспертиза: дискуссионные аспекты и практика производства / Е. И. Галяшина // Роль и значение деятельности Р. С. Белкина в становлении современной криминалистики : матер. междунар. науч. конф. (к 80-летию со дня рождения Р. С. Белкина). — М. : Акад. управления МВД РФ, 2002. — С. 418.

² См.: *Галяшина Е. И.* Судебная экспертиза вербальных проявлений экстремизма: правовые и методические проблемы / Е. И. Галяшина // Эксперт-криминалист. — 2009. — № 2. — С. 15.

³ См.: *Теория и практика судебной экспертизы в гражданском и арбитражном процессе : науч.-практ. пособие / под ред. Е. Р. Россинской.* — М. : Викор-Медиа, 2006 (автор главы — Е. И. Галяшина). — С. 160.

Кроме недопустимости постановки правовых вопросов, не следует ставить на разрешение эксперта вопросы, относящиеся к наивному лингвистическому сознанию носителя русского языка и обыденному житейскому знанию. Анализ практики назначения и производства судебных экспертиз показывает, что иногда по делам, связанным со словесным экстремизмом, на разрешение эксперта ставятся вопросы относительно объектов, диагностика признаков экстремизма в которых не требует специальных знаний (например: «Бей хача!», «Убивай хача, мочи хача!»¹; «Заповеди Чести», опубликованные на сайте движения «Сталь», которые текстуально почти полностью совпадают с «Десятью заповедями национал-социализма» Й. Геббельса² и др.).

Предваряя типовой перечень вопросов, рассмотрим несколько основных понятий.

В ст. 1 ФЗ «О противодействии экстремистской деятельности» от 25 июля 2002 г. № 114-ФЗ содержится определение понятий «экстремистская деятельность (экстремизм)» и «экстремистские материалы».

Под экстремистскими материалами понимаются предназначенные для обнародования документы либо информация на иных носителях, призывающие к осуществлению экстремистской деятельности либо обосновывающие или оправдывающие необходимость осуществления такой деятельности, в том числе труды руководителей национал-социалистической рабочей партии Германии, фашистской партии Италии, публикации, обосновывающие или оправдывающие национальное и (или) расовое превосходство либо оправдывающие практику совершения военных или иных преступлений, направленных на полное или частичное уничтожение какой-либо этнической, социальной, расовой, национальной или религиозной группы.

Признание материала экстремистским находится за пределами компетенции эксперта и является прерогативой суда. Отсюда следует, что все вопросы, относящиеся к трактовке материала в качестве экстремистского, выходят за пределы компетенции эксперта. Вопросы представляется целесообразнее формулировать применительно к каждой из статей, предусматривающих ответственность за преступления экстремистской направленности.

Статья 280 УК РФ предусматривает ответственность за публичные призывы к экстремистской деятельности, полное определение которой дается в ст. 1 ФЗ «О противодействии экстремистской деятельности». Вместе с тем вряд ли можно говорить о призывах к экстремистской деятельности в таких ее составляющих как:

- публичное оправдание терроризма;
- возбуждение социальной, расовой, национальной или религиозной розни;

¹ Фразы нападавших при избиении двух подростков.

² См.: *Верховский А.* Призрак Манежной площади: радикальный национализм в России и противодействие ему в 2010 году [Электронный ресурс] / А. Верховский, Г. Кожевникова. — Режим доступа : <http://www.sova-center.ru/racism-xenophobia/publications/2011/03/d21140/>. — 26.05.2012.

— пропаганда исключительности, превосходства либо неполноценности человека по признаку его социальной, расовой, национальной, религиозной или языковой принадлежности или отношения к религии;

— пропаганда и публичное демонстрирование нацистской атрибутики или символики либо атрибутики или символики, сходных с нацистской атрибутикой или символикой до степени смешения;

— публичные призывы к осуществлению указанных деяний либо массовому распространению заведомо экстремистских материалов, а равно их изготовление или хранение в целях массового распространения;

— публичное заведомо ложное обвинение лица, замещающего государственную должность Российской Федерации или государственную должность субъекта Российской Федерации, в совершении им в период исполнения своих должностных обязанностей деяний, указанных в этой статье и являющихся преступлением.

Призывы, признаваемые экстремистскими, могут быть к совершению следующих деяний:

— насильственное изменение основ конституционного строя и нарушение целостности Российской Федерации;

— нарушение прав, свобод и законных интересов человека и гражданина в зависимости от его социальной, расовой, национальной, религиозной или языковой принадлежности или отношения к религии;

— воспрепятствование осуществлению гражданами их избирательных прав и права на участие в референдуме или нарушение тайны голосования, соединенные с насилием либо угрозой его применения;

— воспрепятствование законной деятельности государственных органов, органов местного самоуправления, избирательных комиссий, общественных и религиозных объединений или иных организаций, соединенное с насилием либо угрозой его применения;

— совершение преступлений по мотивам политической, идеологической, расовой, национальной или религиозной ненависти или вражды либо по мотивам ненависти или вражды в отношении какой-либо социальной группы;

— организация и подготовка указанных деяний, а также подстрекательство к их осуществлению;

— финансирование указанных деяний либо иное содействие в их организации, подготовке и осуществлении, в том числе путем предоставления учебной, полиграфической и материально-технической базы, телефонной и иных видов связи или оказания информационных услуг.

В постановлении Пленума Верховного Суда Российской Федерации от 28 июня 2011 г. № 11 «О судебной практике по уголовным делам о преступлениях экстремистской направленности» указано, что под публичными призывами понимаются выраженные в любой форме (устной, письменной, с использованием технических средств, информационно-телекоммуникационных сетей общего пользования, включая сеть Интернет) обращения к другим лицам с целью побудить их к осуществлению экстремистской деятельности.

В теории речевых актов подробно разработаны критерии отнесения высказываний к призывам. «Призыв – это речевой акт, обращенный к адресату

с целью побудить его выполнить некоторое действие или совокупность действий, осмысляемых как важная часть общественно значимой деятельности, способствующей достижению некоторых идеалов, или побудить адресата учитывать в своем повседневном поведении эти идеалы, причем говорящий и адресат являются политическими субъектами или их представителями, а сам речевой акт рассматривается как часть общественно-политической коммуникации»¹.

Исходя из изложенного, можно предложить следующие формулировки вопросов, ставящихся на разрешение эксперта при расследовании и рассмотрении дел по ст. 280 УК РФ:

— Имеются ли в представленном на исследование тексте высказывания, содержащие призывы? Если да, то к чему они побуждают адресата?

— Содержатся ли в представленном на исследование тексте побуждения к совершению действий из числа перечисленных в ст. 1 ФЗ «О противодействии экстремистской деятельности» от 25 июля 2002 г. № 114?

— Содержатся ли в представленном на исследование тексте высказывания, обосновывающие/оправдывающие совершение каких-либо действий? Если да, то каких?

— Содержатся ли в представленном тексте высказывания с призывами к ограничению чьих-либо прав, свобод или интересов? Если да, то по какому основанию вводятся ограничения?

— Имеются ли в представленном тексте высказывания с призывами дать привилегии, преимущества каким-либо лицам или группам лиц? Если да, то по какому признаку объединены данные лица/группы лиц?

В ст. 282 УК РФ предусматривается ответственность за действия, направленные на: возбуждение ненависти; возбуждение вражды; унижение достоинства человека; унижение достоинства группы лиц.

Действия, направленные на унижение достоинства человека либо группы лиц, подразделяются на действия, направленные на унижение достоинства по признакам: пола; расы; национальности; языка; происхождения; отношения к религии; принадлежности к какой-либо иной социальной группе.

В соответствии с определением Пленума Верховного Суда РФ от 28 июня 2011 г. № 11 «О судебной практике по уголовным делам о преступлениях экстремистской направленности» под действиями, направленными на возбуждение ненависти либо вражды, понимаются, в частности, высказывания, обосновывающие и (или) утверждающие необходимость геноцида, массовых репрессий, депортаций, совершения иных противоправных действий, в том числе применения насилия, в отношении представителей какой-либо нации, расы, приверженцев той или иной религии и других групп лиц.

Спорным как в теории, так и практике остается понятие «социальная группа». Существуют различные определения «социальной группы». Как правильно отмечает Т. Н. Секераж², существуют несколько подходов к трак-

¹ См.: *Баранов А. Н.* Лингвистическая экспертиза текста / А. Н. Баранов. — М.: Флинта-Наука, 2007. — С. 420.

² См.: *Секераж Т. Н.* Методологические проблемы исследования спорных текстов по делам об экстремизме / Т. Н. Секераж // Психология и право. — 2011. — № 2. — С. 1–9.

товке указанного понятия. Один из них заключается в заимствовании определения данного понятия из общественных наук – социологии, политологии, социальной психологии. С точки зрения этих наук *социальная группа* представляет собой относительно устойчивую совокупность людей, имеющих общие интересы, ценности и нормы поведения, которая складывается в рамках исторически определенного общества¹. Исходя из такого широкого понимания, к социальной группе можно отнести и чиновников, и преступные группировки, и даже националистов. В судебной практике уже имеются прецеденты признания националистов социальной группой². В законе же использован более узкий подход к определению социальной группы, в соответствии с которыми представители власти не являются социальной группой.

Приведем примерный перечень вопросов, которые могут ставиться на разрешение эксперта при расследовании и рассмотрении дел по ст. 282 УК РФ, в которых под социальной группой понимается объединение людей по признаку пола, расы, национальности, языка, происхождения, отношения к религии или принадлежности к какой-либо иной социальной группе:

— Имеются ли в представленном тексте высказывания, содержащие негативные оценки какой-либо социальной группы? Если да, то какой конкретно?

— Имеются ли в представленном тексте высказывания враждебного, агрессивного либо уничижительного характера по отношению к лицам какой-либо социальной группы? Если да, то какой конкретно?

— Имеются ли высказывания, содержащие резкую негативную оценку или выражающие неприязненное, враждебное отношение к какой-либо социальной группе? Если да, то какой конкретно?

— Имеются ли в представленном тексте высказывания, содержащие пропаганду неполноценности граждан по признаку принадлежности их к какой-либо социальной группе?

— Имеются ли в представленном тексте высказывания о природном превосходстве какой-либо социальной группы?

— Имеются ли в представленном тексте высказывания о неполноценности какой-либо социальной группы? Если да, то по какому признаку?

— Содержатся ли в представленном тексте высказывания о возложении ответственности за деяния отдельных представителей на всю социальную группу?

— Имеются ли в представленном тексте высказывания об изначальной враждебности какой-либо социальной группы по отношению к другой?

— Имеются ли в представленном тексте высказывания об антагонизме, принципиальной несовместимости интересов двух или более социальных групп?

— Имеются ли в представленном тексте высказывания, где бедствия, неблагополучие в прошлом, настоящем и будущем одной социальной груп-

¹ См.: Словарь социолингвистических терминов / отв. ред. В. Ю. Михальченко. — М.: Рос. акад. наук (Ин-т языкознания), Рос. акад. лингв. наук (Ин-т иностр. языков), 2006. — С. 204.

² См., напр.: Осуждена группа молодых людей, которая напала на двух представителей движения «Русские националисты» [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://procspb.ru/news/spb/3460>. — 19.04.2012.

пы объясняются существованием и целенаправленной деятельностью (действиями) другой социальной группы?

— Имеются ли в представленном тексте высказывания, содержащие положительные оценки, восхваление геноцида, депортации, репрессий? Если да, то в отношении кого они направлены?

— Имеются ли в представленных текстах высказывания, содержащие негативные уничижительные оценки личности как представителя какой-либо социальной группы? Если да, то какой конкретно?

Приведенный примерный перечень типовых вопросов представляется нам наиболее приемлемым с правовой и лингвистической точек зрения. Важно уделять внимание правильной формулировке вопросов эксперту, поскольку именно они определяют объем и пределы экспертного задания в соответствии с целями расследования.

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУЛЮВАННЯ ПИТАНЬ СУДОВОЇ ЛІНГВІСТИЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ В СПРАВАХ ПРО ЕКСТРЕМІЗМ

М. Л. Подкатилiна, О. І. Галiяшина

Розглянуто проблеми, які виникають при призначенні судових експертиз і формулюванні завдання (питань) експерту в справах про словесний екстремізм. Наведено перелік питань, що належать до компетенції експерта-лінгвіста.

PECULIARITIES IN FORMULATION OF QUESTIONS FOR FORENSIC LINGUISTIC EXAMINATIONS IN CASES INVOLVING EXTRIMISM

M. L. Podkatilina, E. I. Galyashina

The article deals with the problems connected with forensic examinations and formulation of tasks (questions) for the expert in cases involving verbal extremism and provides a list of questions relating to the competence of linguistic experts.

УДК 343.148.4

О. М. Кравченко, судовий експерт Сумського відділення Харківського НДІСЕ

«КАРТИНА СВІТУ», ЇЇ РОЛЬ У ФОРМУВАННІ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИХ НАВИЧОК ОСОБИСТОСТІ, ЩО ВІДОБРАЖАЮТЬСЯ В ПИСЕМНОМУ МОВЛЕННІ

Розглянуто специфіку й тенденції формування поняття «картина світу». Акцентовано увагу на розгляді ролі картини світу у формуванні інтелектуальних навичок особистості, що відображаються в писемному мовленні.

Глобалізаційні процеси в сучасному українському суспільстві набувають майже всеохоплюючого характеру: змін зазнають не тільки якості і темп

УДК 343.347

С. В. Полякова, старший судебный эксперт Крымского НИИСЭ**ИССЛЕДОВАНИЕ ИКРЫ РЫБ В СУДЕБНОЙ ЭКСПЕРТИЗЕ**

Рассмотрены некоторые особенности и разновидности натуральной икры, «икры» из водорослей, суррогатов и фальсификатов. Приведены основные характеристики каждого из обозначенных видов икры и описаны основные методики их исследования.

Икру как черную, так и красную можно назвать популярным продуктом и настоящим деликатесом в наше время. Однако высокая стоимость этого продукта не всегда оправдывает свое качество. На сегодняшний день серьезной проблемой защиты потребительского рынка являются экспертиза качества и выявление фальсифицированной продукции. За последнее время участились случаи фальсификации икры рыб различных видов. На экспертизу стали поступать объекты исследования в различных тарах с наиболее часто задаваемыми вопросами: «Является ли данный объект исследования икрой рыб?», «Виду какой рыбы принадлежит данная икра?», «Является ли желеобразное вещество в банке натуральной икрой рыбы или фальсификатом?»

Фальсификация – это подделка объектов, которая выполнена с корыстной целью при проведении процесса обмена, купли-продажи. В более широком смысле она может быть определена как действие, направленное на ухудшение свойств объекта купли-продажи при сохранении наиболее характерных, но несущественных для использования по назначению свойств объекта с целью обмана потребителя и получения незаконных прибылей. Наряду с понятием «фальсифицированные товары» нужно различать нетождественные им понятия «товары-заменители» (суррогаты) и дефектные товары (товары, имеющие хотя бы одно несоответствие обязательным требованиям стандарта)¹. В последнее время участились случаи поступления на экспертизу объектов исследования, не имеющих ничего общего с икрой рыб, однако по внешнему виду, цене и маркировке тары претендующие на такую.

Довольно часто для исследования поступивших объектов требуются знания из различных областей науки. В таких случаях назначаются комплексные экспертизы, проведение которых поручается двум и более экспертам, имеющим разные специальности. Назначение такой экспертизы ориентирует экспертов на системный, комплексный подход к исследованию объекта. В процессе экспертизы формируются критерии и параметры изучения, отбираются базовые образцы².

В этой статье внимание уделяется проведению биологических исследований икры рыб. Согласно классификации товаров ее следует отнести к продуктам жизнедеятельности животных.

¹ См.: Товароведение и экспертиза зерноучных и плодовоовощных товаров / [А. Ф. Шепелев, И. А. Печенежская, О. И. Кожухова, А. С. Туров]. — Ростов н/Д : Феникс, 2002. — 224 с.

² См.: Чечеткина Н. М. Товарная экспертиза / Н. М. Чечеткина, Т. И. Путилина, В. В. Горбунова. — Ростов н/Д : Феникс, 2000. — 512 с.

На сегодняшний день ассортимент морских продуктов питания довольно разнообразен. Претерпевая некоторую термическую и технологическую обработку, на продажу поступает икра рыб различных видов. Как правило, красная икра изготавливается из икры лососевых рыб: кеты, горбуши, нерки, чавычи, кижуча, семги. Черная икра бывает белужья, осетровая и севрюжья. Икра осетровых рыб – довольно редкий и дорогой деликатес. Однако в настоящее время появилось немало количество суррогатов, которые как по внешнему виду, так и по вкусовым качествам имеют большое сходство. Не каждый потребитель способен отличить икру нерки и кеты от икры горбуши, и злоумышленники активно этим пользуются. Например, икра горбуши стоит намного дешевле, но именно ее чаще всего пытаются продать под видом икры более ценных рыб. Большим разнообразием характеризуется «икра» из водорослей, которую часто преподносят покупателям как икру дорогих видов рыб. Поэтому гражданам нередко приходится полагаться на добросовестность производителя и ответственность продавца.

На начальных этапах исследования важную роль в распознавании фальсификации играет органолептический метод, который имеет решающее значение в начальной оценке качества икры рыб. При его использовании в первую очередь необходимо обратить внимание на состояние упаковки товара и маркировку¹. Основными и наиболее постоянными критериями оценки служат внешний вид, размер, цвет, запах, консистенция и состояние, вкус, а при дальнейших исследованиях уже учитываются индивидуальные особенности объекта.

Внешний вид икры – первое, что производит впечатление при взгляде на этот объект исследования. В зависимости от сорта икры (высшего, первого или второго) следует различать размеры икринок – от крупных и средних до мелких соответственно. При этом незначительную разницу в размерах можно наблюдать у икринок первого сорта и значительную – у икринок второго сорта. Цвет для каждого вида икры рыб является достаточно постоянным показателем. Однако даже у одного вида рыб оттенок икры может варьировать от более светлого к более темному, на что влияет степень вызревания икры в полости самки. Икра высшего сорта должна быть однородной по цвету, у икры первого и второго сортов могут отмечаться различия в оттенках.

Запах позволяет определить свежесть икры. При помощи запаха можно отличить затхлость, плесневелость, а посторонние запахи могут указывать на наличие примесей в данном объекте, что недопустимо для любого сорта икры. Для натуральной икры, полученной из свежих рыб, характерным является икорный запах, при этом не следует забывать о виде рыбы, из которой была извлечена икра. Запах может изменяться в зависимости от видовой принадлежности самок рыб. Для «икры» из водорослей характерны морской запах, запах йода или водорослей.

Консистенция показывает однородность объекта, наличие целых и поврежденных икринок. В ходе транспортировки или неправильных условий хранения может возникать слипание и склеивание икринок между собой. Также не допускаются различные посторонние примеси в икре в виде остат-

¹ См.: Товароведение и экспертиза зерномучных и плодоовощных товаров.

ков частиц рыбы, капелек крови или чешуи. У пригодной для употребления икры икринки должны быть упругими, разбористыми – легко отделяться друг от друга, иметь слегка влажную поверхность.

Вкус, один из важных показателей этого деликатеса, должен быть характерным для данного вида икры и не иметь посторонних привкусов. Лишь для определенных видов икры допускается наличие привкуса горечи. Примером этого может служить икра нерки (красной), кижуча. В некоторых случаях допустимы привкусы остроты и ила («травки»)¹.

Для подтверждения животного происхождения объекта проводится микроскопическое исследование икринок. Как правило, икринки осетровых, лососевых и других рыб имеют шарообразную или близкую к ней форму и состоят из оболочек и желточной массы (протоплазмы), в которой заключены жировые капельки, зародышевый пузырек и другие включения. По мере созревания оболочки уплотняются, становятся более прочными и на определенной стадии зрелости икринки легко отделяются от соединительной ткани ястыка (половые железы самок в виде удлинённых, овальной формы органов в брюшной полости) и одна от другой. Желточная масса (протоплазма) икринки представляет собой коллоидную систему, в которой составные части находятся в виде эмульсии. На крепость оболочек ястыка влияют посмертные автолитические процессы, особенно в тех случаях, когда ястык из рыбы не вынимают и хранят ее, не охлаждая. Тогда к процессам автолиза присоединяются микробиологические процессы. Прочность оболочек икринок после нескольких часов такого неправильного хранения значительно уменьшается, и икринки лопаются при малейшем воздействии. Это состояние нарушается при задержке ястыков перед посолом, что ведет к необратимым изменениям, снижающим качество готового продукта. Таким образом, для приготовления высококачественной икры ястыки необходимо извлекать сразу после убоя рыбы и немедленно их солить². Зернистый передел применяется только при обработке зрелых ястыков, когда икринки легко, без повреждения отделяются от соединительной ткани ястыка.

Кроме зернистой икры существует и так называемая ястычная икра. Ястычной называется икра, приготовленная из незрелых жировых ястыков или из ястыков с очень слабым зерном без отделения зерна от соединительной ткани. Ястыки осетровых рыб предварительно режут на куски длиной 10–20 см. Затем их солят в насыщенном растворе, нагретом до температуры 45–50 °С. Длительность посола зависит от размера ястыков, их жирности, интенсивности протекания в них автолиза (5–10 мин, а иногда и более). Иногда ястычную икру солят в холодном тузлуке, тогда время посола увеличивается до 35–45 мин. После посола ястыки на решетках 2–3 ч стекают

¹ См.: Икра зернистая осетровых рыб. Технические условия : ДСТУ ГОСТ 7442:2004 (ГОСТ 7442-2002. IDT). — [Введ. 01-01-2004]. — Мн., 2004. — 7 с.; Икра лососевая зернистая баночная. Технические условия : ГОСТ 18173-2004. — [Введ. 01-07-2005]. — М., 2006. — 8 с.

² См.: Икра осетровых и лососевых рыб [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://ikra.narod.ru/>; Консервирование и переработка сельскохозяйственных продуктов в домашних условиях / сост. А. А. Демезер. — М. : Сельхозиздат, 1963.

от рассола. По видам рыб ястычная икра осетровых не подразделяется¹. Однако для украинского рынка подобные виды икры редкость. В пределах Крымского региона можно встретить ястычную икру, изготовленную из рыб вида пеленгас и лабань. Ястычная икра из этих видов имеет особое название – галаган. Наиболее часто все же этот вид икры характерен для частиковых рыб. В данной разновидности икры можно различить первый и второй сорта. Для первого сорта характерны розовый или бледно-розовый цвет, однообразная консистенция (на ощупь мягкая, однородная), количество целых ястыков не менее 30 %. Запах, свойственный созревшей икре, без порочащих признаков. Вкус – соленый, с едва заметным естественным горьковатым привкусом. Для второго сорта характерны те же признаки, что и для первого, но допускаются следующие отличия: разные оттенки цвета; количество целых ястыков не менее 20 %; твердая или слабая консистенция, неоднородная по глубине бочки; слабый кисловатый запах; привкус горечи, ила и небольшой хруст².

С помощью биологической экспертизы можно определить, животного ли происхождения данный образец икры. Дальнейшие микроскопические исследования позволяют устанавливать род и вид рыбы, к которому принадлежит икра.

В натуральной икре содержится много белка – около 30 %, он почти полностью усваивается организмом, что является редкостью для продукта животного происхождения. Аминокислоты, натрий, калий, магний, фосфор, железо, витамины A, D, E, F, полиненасыщенные жирные омега-3-кислоты также содержатся в икре³.

Разные виды искусственной икры отличаются друг от друга по использованию для их получения виду сырья, рецептурам и способу изготовления икринок. Можно отметить и их различия по самой структуре при разрезе икринок. Наиболее распространенными имитациями дорогих видов икры являются следующие: белковая икра, изготовленная на основе желатина; икринок, изготовленные из куриных яиц; икринок, изготавливаемые с использованием экстрактов водорослей⁴. При физических воздействиях (прокалывание или разрезание) на натуральные икринок рыб их оболочки лопаются и содержимое растекается. При подобных манипуляциях с искусственной икрой таких явлений не наблюдается. «Икринка» распадается на две равные части, содержимое остается в пределах оболочек. По консистенции и структуре содержимого «икринок» можно определить, к какому виду искусственной икры относятся данные объекты исследования. При термическом воздействии на натуральную икру, а именно нагревании, происходит денатурация белка, т. е. его сворачивание. Белковая икра на основе желатина и из куриных яиц по технологии изготовления уже является денатурированным белком. Гранулы такой

¹ См.: Икра – царица стола и не только [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.mycharm.ru/>.

² См.: Ветеринарно-санитарная экспертиза рыбы (методичка) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://www.vetlib.ru/vet_eksperiza/.

³ См.: Икра – царица стола и не только.

⁴ См.: Искусственная черная и красная икра, как она появилась? [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://ikra.narod.ru/>.

икры, как правило, имеют белый или бежевый цвет, а окраску такой «икре» придают ее оболочки. При нагревании икринок, изготовленных с использованием экстрактов водорослей, происходит их растекание в однородную массу. Однако в ходе проведения экспертиз встречаются случаи, когда при нагревании на предметных стеклах «икринки» не меняют своих форм и не расплавляются, а «подпрыгивают и выстреливают», издавая звуки потрескивания. При этом консистенция самих гранул при таких термообработках только уплотняется.

Результативность экспертного исследования во многом зависит от правильного оформления и подготовки следователем (прокурором, судом) материалов для предстоящей экспертизы – потенциальных источников информации. Икра как натуральная, так и искусственная является скоропортящимся продуктом. Сроки хранения таких объектов исследования ограничены и требуют особых условий, температур. При изъятии или отборе подобных образцов желательно в течение дня доставить икру в экспертное учреждение для проведения дальнейших исследований. Для сохранения вида объектов исследования, образцы следует отбирать в чистую стеклянную тару. Вопросы, которые ставятся на разрешение эксперта, должны иметь четкую формулировку и определять цель экспертного исследования.

В ходе проведения экспертных исследований по определению подлинности и источника происхождения икры, как правило, используются некоторые методы, которые частично или полностью разрушают объекты исследования.

Ныне ценный товар в виде икры можно купить везде, только вот качество его далеко не всегда отменное. В продаже нередко встречается плохо обработанная, испорченная, слишком жидкая или попросту искусственная икра. Поэтому главное при покупке столь ценного продукта – не приобрести опасный для здоровья фальсифицированный товар. При этом по возможности стоит обращать внимание на внешний вид, упаковку товара, размер икринок, цвет, запах и консистенцию. Экспертные исследования в лаборатории позволяют определять вид рыбы, которой принадлежит данная икра, либо из чего были изготовлены эти «суррогаты».

ДОСЛІДЖЕННЯ ІКРИ РИБ У СУДОВІЙ ЕКСПЕРТИЗИ

С. В. Полякова

Розглянуто деякі особливості та різновиди натуральної ікри, «ікри» з водоростей, сурогатів і фальсифікатів. Наведено основні характеристики кожного з означених видів ікри та описано основні методики їх дослідження

THE STUDY OF FISH CAVIAR IN FORENSIC EXAMINATION

S. V. Poliakova

The article deals with certain peculiarities and varieties of organic caviar, algae caviar, caviar substitutes and counterfeits, presents the basic characteristics of each of the abovementioned caviar types with different methods of their examination.

СУДОВА БУДІВЕЛЬНО-ТЕХНІЧНА ЕКСПЕРТИЗА: МЕТОДИЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИРІШЕННЯ ЗАВДАНЬ

УДК 332.832.5

Л. Ф. Пугачова, завідувач сектору Харківського НДІСЕ,
І. П. Міщенко, судовий експерт Харківського НДІСЕ

ВПЛИВ РЕКОНСТРУКЦІЇ ТА УЩІЛЬНЕННЯ ЖИТЛОВОЇ ЗАБУДОВИ НА УМОВИ ІНСОЛЯЦІЇ

Розглянуто питання впливу реконструкції міської забудови на інсоляцію існуючих житлових будинків. Викладено основні методи та етапи проведення експертних досліджень з вирішення цих питань.

У зв'язку із масовим будівництвом і реконструкцією міської забудови на сьогодні в експертній практиці розрахунок інсоляції приміщень житлових будівель має злободенний характер. На вирішення будівельно-технічних досліджень дедалі частіше ставляться питання щодо ймовірних порушень норм інсоляції приміщень житлових будинків, у безпосередній близькості від яких здійснено нове будівництво чи проведено реконструкцію існуючих будівель і споруд із збільшенням їх розмірів.

У теперішній час переважною тенденцією в містах України стало ущільнення забудови житлових кварталів, особливо центральних районів міст, зведенням торговельних і громадських будівель. Така щільність створює проблеми, пов'язані з імовірним затіненням приміщень житлових будинків у зв'язку із зазначеними трансформаціями житлових кварталів, результатом чого є підвищення в експертній практиці частоти вирішення питань, пов'язаних з дослідженням передбачуваного негативного впливу новобудов на інсоляційний режим існуючих житлових будинків.

Інсоляція (*in-sol*, *in* – усередину, *solis* – сонце) – опромінення поверхонь сонячним світлом (сонячною радіацією). Інсоляцією називають опромінення поверхні, простору паралельним пучком променів, що надходять з напрямку, у якому в даний проміжок часу видно центр сонячного диска.

Нааявність природного світла в оселі є важливим параметром, добре інсольовані будинки та квартири користуються попитом. І навпаки, якщо внаслідок зведення новобудови поблизу існуючого житлового будинку погіршився інсоляційний режим квартир старої будівлі, результатом стає не тільки негативний вплив на здоров'я мешканців, а й ступінь ліквідності цього житла на ринку нерухомості.

Нормування й розрахунок інсоляції є найбільш гострою економічною та соціально-правовою проблемою. З переходом землекористування та будівництва на ринкову основу норми інсоляції будівель стали головним чинником, що стримує прагнення інвесторів, власників і орендарів земельних ділянок до переушільнення міської забудови з метою отримання максимального прибутку. Тривалість інсоляції приміщення залежить від величини інсоляційних кутів вікон, їх орієнтації стосовно країн світу та габаритів і віддаленості будівель, розташованих поблизу.

Зазначена проблема є особливо актуальною для центральних районів великих міст – у кварталах зі сформованою житловою забудовою збільшується щільність забудови за рахунок будівництва чи реконструкції (збільшення габаритів) торговельних і громадських будівель. При цьому варіанти їх впливу на інсоляційний режим існуючої можуть бути такими:

1) тривалість інсоляції приміщень існуючих житлових будинків може бути суттєво зменшена та не відповідати вимогам державних будівельних норм, тобто вимогам ДБН;

2) тривалість інсоляції може бути незначно зменшена, при цьому інсоляційний режим приміщень існуючих житлових будинків знаходитиметься в межах, установлених державними нормами;

3) тривалість інсоляції приміщень існуючих житлових будинків не змінюється й може відповідати чи не відповідати вимогам ДБН, але при цьому не залежати від зведеного будинку або реконструкції існуючого. У цьому разі новобудова не впливає негативно на інсоляцію досліджуваної будови.

Вплив новобудови (реконструкції існуючої) на інсоляцію житлових приміщень досліджується в декілька етапів, а саме:

1) на цьому етапі вивчається технічна документація й обираються приміщення та світлопрорізи, для яких повинен бути проведений розрахунок тривалості інсоляції. Розраховується тривалість інсоляції приміщення (однієї житлової кімнати, якщо досліджувана квартира одно-, дво- чи трикімнатна, двох житлових кімнат – якщо квартира чотири- й більше кімнатна, та 60 % житлових кімнат у гуртожитках) без урахування затінюючого впливу будівлі (або її конструктивних елементів), яка ймовірно негативно впливає на інсоляційний режим досліджуваного приміщення;

2) установлюється відповідність/невідповідність тривалості інсоляції досліджуваного приміщення (чи приміщень) вимогам ДБН без урахування затінення іншою досліджуваною будівлею (чи будівлями);

3) розраховується тривалість інсоляції досліджуваного приміщення (чи приміщень) з урахуванням затінюючої дії оточення, тобто будівлі (споруди) чи її конструктивних (архітектурних) елементів, яка ймовірно негативно впливає на інсоляційний режим цього приміщення;

4) установлюється відповідність тривалості інсоляції досліджуваного приміщення (чи приміщень) вимогам ДБН із урахуванням затінення іншою досліджуваною будівлею (чи будівлями) або її конструктивними (архітектурними) елементами.

5) проводиться порівняльний аналіз тривалості інсоляції досліджуваного приміщення у двох зазначених варіантах (п. 1–4);

6. Робиться висновок про те, чи впливає негативно на інсоляційний режим приміщень житлового будинку новобудова або конструктивні елементи реконструйованої будівлі та чи відповідає тривалість інсоляції досліджуваного приміщення (приміщень) вимогам ДБН.

Слід зазначити, що на термін (наявність) інсоляції впливають не тільки орієнтація, розміри світлопрорізу та товщина стіни, а й інші архітектурно-планувальні чинники. Балкони, карнизи, лоджії, що затіняють вікна, оточуюча забудова можуть суттєво впливати на інсоляцію, перешкоджати доступу сонячних променів у вікна. Інсоляція також залежить від ступеня перевищення верху оточуючої забудови рівня віконних прорізів житлових приміщень і віддаленості об'єктів забудови, орієнтації фасадів досліджуваної житлової будівлі, на яких розташовано світлопрорізи, географічної широти та пори року.

Будівельні норми й правила для житлових приміщень регламентують тривалість інсоляції та конкретну кількість житлових кімнат залежно від розміру квартири, у яких має бути забезпечена нормативна тривалість інсоляції. Умови й час інсоляції приміщень в Україні встановлюються Санітарними нормами і правилами інсоляції, а також відповідними типологічними будівельними нормами й правилами.

Розрізняють геометричні (просторово-часові) та енергетичні методи розрахунку інсоляції. В експертній практиці для розрахунку тривалості інсоляції застосовуються такі геометричні методи:

- із застосуванням інсоляційної лінійки;
- із застосуванням сонячної карти за методом розрахункової точки (РТ);
- із застосуванням сонячної карти за методом граничної поверхні (ГП) інсоляції.

При вирішенні питань відповідності тривалості інсоляції житлових приміщень вимогам ДБН суттєве значення має правильне обрання методу розрахунку. Алгоритм розрахунку тривалості інсоляції приміщень наведено на рисунку.

Графічний спосіб розрахунку тривалості інсоляції, наведений в ДСТУ-Н Б В.2.2-27:2010 «Будинки і споруди. Настанова з розрахунку інсоляції об'єктів цивільного призначення»¹, застаріває в століття інформаційних технологій, однак використовуваний у цьому розрахунку метод нарисної геометрії дає об'єктивні дані про тривалість інсоляції. На цей час створено алгоритми та комп'ютерні програми, що дозволяють розраховувати будь-які характеристики інсоляції, але всі вони розроблені на підставі принципів і методів, які використовуються при графічному розрахунку.

На сьогодні питання інсоляції житлових приміщень регламентуються в таких нормативних документах:

¹ Див.: Будинки і споруди. Настанова з розрахунку інсоляції об'єктів цивільного призначення : ДСТУ-Н Б В.2.2-27:2010. — [Чинний від 2011-01-01]. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://dbn.at.ua/load/normativy/dstu/5-1-0-783>. — (Національний стандарт України).

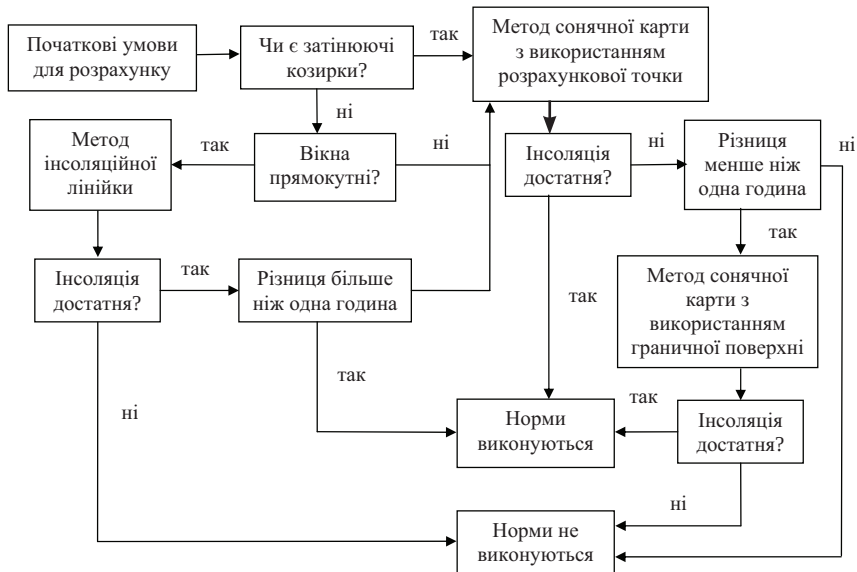

Рисунок. Алгоритм розрахунку тривалості інсоляції приміщень

— ДБН В.2.2-15-2005 «Жилые здания. Основные положения»¹;

— ДБН 360-92** «Градостроительство. Планировка и застройка городских и сельских поселений»²;

— ДСТУ-Н Б В.2.2-27:2010 «Будинки і споруди. Настанова з розрахунку інсоляції об'єктів цивільного призначення».

З огляду на ці нормативні документи випливають такі основні вимоги:

— розміщення й орієнтація житлових будівель повинні забезпечувати тривалість інсоляції житлових приміщень, визначених нормами не менше 2,5 год у день на період з 22 березня по 22 вересня;

— у житлових будинках тривалість інсоляції має бути забезпечена: в одно-, дво- й трикімнатних квартирах – не менше ніж в одній кімнаті; у чотири- й п'ятикімнатних – не менше ніж у двох кімнатах; у шести- й більше кімнатних – не менше ніж у трьох кімнатах; в одно-, двокімнатних квартирах для осіб похилого віку – не менше ніж в одній з житлових кімнат.

Тривалість інсоляції розраховується з такими припущеннями:

— у кожен проміжок часу сонячні промені навколо земної поверхні є паралельними;

— земна орбіта (екліптика) є колом;

¹ Див.: Жилые здания. Основные положения : ДБН В.2.2-15-2005. — [Чинний від 2006-01-01]. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.proxima.com.ua/dbn/>. — (Государственные строительные нормы Украины).

² Див.: Градостроительство. Планировка и застройка городских и сельских поселений : ДБН 360-92**. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.proxima.com.ua/dbn/>. — (Государственные строительные нормы Украины).

— Земля рухається по орбіті стрибками: протягом доби вона знаходиться в одній точці орбіти;

— у кожен наступну добу Земля миттєво переходить у точку, що відповідає повороту навколо Сонця в площині екліптики на кут 360° ;

— нахил осі Землі до площини екліптики дорівнює $66,55^\circ$;

— сонячні промені досягають поверхні Землі миттєво та не заломлюються в атмосфері Землі;

— час обчислюється за середнім сонячним часом, що відповідає умовам рівномірного руху Землі коловою орбітою.

За таких припущень множина променів, що утворюється протягом року, розпадається на множини променів, які утворюються під час руху Сонця щодоби. Складний спіралеподібний напрямний конус при цьому розпадається на 365 напрямних колових конусів – добових конусів сонячних променів.

Сутність методу розрахунку тривалості інсоляції за допомогою сонячних карт є такою: на небосхил, центр якого знаходиться в розрахунковій точці приміщення, проектується видимий з неї контур світлопрорізу (центр проектування – розрахункова точка). При цьому всі відрізки прямих навколишнього простору проектуються в дуги великих кіл. Проекція визначає тіньову маску світлопрорізу на небосхилі. Тривалість інсоляції розрахункової точки визначається відрізком траєкторії Сонця на небосхилі, що знаходиться всередині проекції. При розв'язанні реальних завдань, крім побудови тіньової маски світлопрорізу, необхідно побудувати ще тіньову маску оточуючої забудови. При визначенні часу інсоляції приміщень слід урахувувати горизонтальний і вертикальний кути інсоляції.

Найбільш універсальним методом розрахунку тривалості інсоляції приміщень є метод сонячної карти з використанням ГП інсоляції.

Сонячна карта – інструмент для інсоляційних розрахунків, що являє собою проекцію на горизонтальну площину денної небесної півсфери, на якій відображено сонячні траєкторії, годинні лінії та координатна сітка, що складається з азимутальних ліній та альмукантаратів і може бути ортогональною, стереографічною тощо. Вона будується для конкретної географічної широти. У національному стандарті використовуються стереографічні сонячні карти, отримані шляхом проектування небесної півсфери на площину її основи з точки надіра (найнижчої точки небесної сфери) для кожного градуса широти в межах від 45° до 52° північної широти (пн. ш. Харкова – 50°).

Ця карта містить такі дані:

— траєкторії Сонця для 22 числа кожного місяця (в експертній практиці при встановленні відповідності/невідповідності інсоляційного режиму приміщень використовуються сонячні карти та інсоляційні лінійки для днів рівнодення);

— годинні лінії через 10 хв;

— координатна сітка має розмір $5^\circ \times 5^\circ$.

Гранична поверхня інсоляції – умовна світлопрозора поверхня, що є продовженням внутрішньої поверхні огорожувальної конструкції в межах світлопрорізу.

Інсоляційна лінійка – інструмент для визначення інсоляції, виконаний на світлопрозорому матеріалі, на який нанесено проекції на горизонтальну

площину променів у час сходу і заходу Сонця та в інші години певного дня року, а також лінії перетинання конуса сонячних променів з горизонтальними площинами, проведеними через заданий крок за висотою; викреслюється в масштабі для конкретної географічної широти. У національному стандарті використовуються інсоляційні лінійки для 22 березня та 22 вересня, виконані в масштабах М 1:2000 та М 1:500 для кожного градуса широти в межах від 45 ° до 52 ° пн. ш.

Для кімнат із прямокутними вікнами висотою, більшою за товщину стіни, які не затінюються козирками, тривалість інсоляції достатньо розрахувати з використанням інсоляційної лінійки для першого та останнього дня розрахункового періоду. Винятком із цього положення є випадок, коли приміщення інсолуються з ділянки неба, розташованої між двома чи більше висотними будинками. У цьому разі виконання норм інсоляції 22 березня та 22 вересня не гарантує їх виконання в інші дні нормативного періоду інсоляції.

Максимальна тіньова маска нового будинку відповідає максимально можливій висоті будинку, що проектується, або поєднанню максимальних висот кожної окремої секції, за яких інсоляційний режим у приміщенні існуючого будинку чи на прилеглій території відповідає нормативним вимогам або не погіршується в нормований період інсоляції. Максимальна тіньова маска умовного простору відповідає максимально можливим позначкам висот умовної топографічної поверхні, за яких інсоляційний режим у приміщенні існуючого будинку чи на прилеглій території відповідає нормативним вимогам або не погіршується в нормований період інсоляції.

Розрахункова висота об'єкта є:

— при розрахунку за методом РТ – перевищення об'єкта над розрахунковою точкою;

— при розрахунку за методом ГП інсоляції:

для екрануючих елементів світлопрорізу – перевищення об'єкта над найнижчою точкою ГП;

для оточення – перевищення об'єкта над найвищою точкою ГП.

Розрахункова точка інсоляції – точка, у якій розраховується тривалість інсоляції приміщення через окремих світлопроріз або його частину.

Годинна лінія – крива на небесній сфері, що з'єднує положення Сонця з однаковим значенням сонячного часу всіх діб року.

Тіньова маска – графічне відображення на сонячній карті чи інсоляційній лінійці зони екранування небозводу певним об'єктом.

Тіньова маска оточення – графічне відображення на сонячній карті чи інсоляційній лінійці зони екранування небозводу протилежними будинками та рельєфом.

Тривалість інсоляції приміщення – інтервал часу доби, протягом якого інсолуються приміщення.

Безперервна тривалість інсоляції приміщення – інтервал часу доби, протягом якого ні екрануючі елементи світлопрорізу, ні протилежні будинки, ні рельєф місцевості ні на мить не перешкоджають інсоляції приміщення.

Повна тривалість інсоляції приміщення – тривалість інсоляції приміщення за методом ГП.

Розрахункова тривалість інсоляції – тривалість інсоляції приміщення за період з початку другої години після сходу Сонця до початку останньої години перед його заходом. Якщо інсоляція переривається більше ніж один раз, то за розрахункову тривалість інсоляції беруть суму тривалості двох найбільших періодів інсоляції.

Викладена інформація може бути використана при проведенні судових будівельно-технічних експертиз щодо визначення впливу новобудов на інсоляцію існуючих житлових приміщень.

ВЛИЯНИЕ РЕКОНСТРУКЦИИ И УПЛОТНЕНИЯ ЖИЛИЩНОЙ ЗАСТРОЙКИ НА УСЛОВИЯ ИНСОЛЯЦИИ

Л. Ф. Пугачова, И. П. Мищенко

Рассмотрены вопросы влияния реконструкции городской застройки на инсоляцию существующих жилых домов. Изложены основные методы и этапы проведения экспертных исследований по решению этих вопросов.

THE INFLUENCE OF RECONSTRUCTION AND HOUSING DENSIFICATION ON THE INSOLATION CONDITIONS

L. F. Pugachova, I. P. Mishchenko

The article deals with the influence of urban reconstruction on the insolation of existing houses and presents basic methods and stages in the expert examination on these issues.

УДК 691.6

В. В. Харченко, завідувач лабораторії
Дніпропетровського НДІСЕ

ПРИЧИНЫ ВИНИКНЕННЯ КОНДЕНСАТУ НА СКЛІ ВІКОННИХ БЛОКІВ, ВИГОТОВЛЕНИХ З ПОЛІВІНІЛХЛОРИДУ

Розглянуто питання про причини виникнення конденсату на склі віконних блоків, виготовлених з полівінілхлориду, які можуть допомогти під час проведення судових будівельно -технічних досліджень.

Запропоновані сьогодні на вітчизняному ринку скляні світлопрозорі конструкції щодо їх використання можна приблизно класифікувати в такий спосіб: фасадні системи; покрівлі; вікна й вітрини; вітражі; зимові сади; двері та входні системи; огороження балконів і лоджій та ін.

Світлопрозорі системи, які використовуються в Україні, можна також розділити за іншими ознаками, у першу чергу за матеріалом, з якого виготовлено каркас: алюмінієві, полівінілхлоридні (у просторіччі їх ще називають металопластиковими), сталеві, дерев'яні.

УДК 343.98[351.74:378.6]:94(47)

П. І. Репешко, викладач Чорноморського державного університету ім. Петра Могили, судовий експерт Миколаївського відділення Одеського НДІСЕ, кандидат наук з державного управління

ПИТАННЯ ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ СУДОВО-ЕКСПЕРТНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В КРАЇНАХ ПОСТРАДІАНЬСЬКОГО ПРОСТОРУ ТА РЕФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ В УКРАЇНІ

Розглянуто окремі аспекти державного регулювання організації судово-експертної діяльності в деяких країнах пострадянського простору. Досліджено питання про умови та доцільність застосування зарубіжного досвіду з державного регулювання судово-експертної діяльності в умовах адміністративно-правової реформи в Україні.

Усвідомлена необхідність реформування засад, принципів і методів державного регулювання судово-експертної діяльності, зумовлена приведенням у відповідність до демократичних та європейських вимог системи судоустрою й судочинства, подальше реформування структури правоохоронних органів, ставлять завдання дослідити досвід інших країн і розробити концептуальні напрямки вдосконалення державного регулювання судово-експертної діяльності в Україні.

Дослідженню проблем державного управління та шляхів удосконалення організації судово-експертної діяльності в органах державної виконавчої влади в Україні присвячена досить значна кількість розробок вітчизняних науковців, зокрема Л. М. Головченко, В. Г. Гончаренка, А. В. Іщенко, Н. І. Клименко, В. А. Комахи, В. С. Кузьмичова, В. К. Лисиченка, М. В. Салтевського, М. Я. Сегая, Е. Б. Сімакової-Єфремян, С. І. Тихенка, М. Л. Цимбала, В. Ю. Шепітька, М. Г. Щербаковського та ін. Проте деякі проблеми щодо державного управління організації судово-експертної діяльності на цей час ще залишаються малодослідженими.

Станом на сьогодні ступінь наукового розроблення концептуальних напрямків удосконалення державного регулювання судово-експертної діяльності в сучасній Україні є незначним і потребує комплексного підходу до системного аналізу, що у свою чергу в подальшому має забезпечити визначення наукових засад державного регулювання судово-експертної діяльності та пріоритетних шляхів її вдосконалення. Необхідність реформування цього виду діяльності для забезпечення повноцінної реалізації в ній демократичних засад, верховенства права, законності, об'єктивності й незалежності свідчить про актуальність даного дослідження, його новизну та практичну значущість, оскільки досвід удосконалення державного регулювання судово-експертної діяльності в країнах пострадянського простору розглядається вперше. Мета статті полягає в дослідженні теоретичних і практичних питань організації державного регулювання судово-експертної діяльності в таких країнах як Російська Федерація, Республіка Беларусь,

Республіка Казахстан, Республіка Молдова та Придністровська Молдавська Республіка. Результати дослідження нададуть можливість у подальшому з урахуванням досвіду цих держав, що раніше входили до складу Союзу РСР, розробити шляхи й напрямки вдосконалення правових, організаційних та управлінських основ діяльності судово-експертних установ, служб і підрозділів у нашій державі відповідно як до вітчизняного досвіду, так і до досвіду інших країн, а також до загальноновизнаних міжнародних стандартів.

Усвідомлення необхідності вдосконалення організації судово-експертної діяльності сприяло на різних етапах розбудови незалежної держави Україна прийняття окремих нормативно-правових актів програмно-концептуального характеру, безпосередньо або опосередковано спрямованих на реформування судово-експертної діяльності. Наприклад, у п. 1 розділу V Концепції судово-правової реформи в Україні, затвердженій Верховною Радою України у квітні 1992 р., однією із важливих умов реформування органів розслідування, прокуратури, адвокатури та юстиції визнано створення судової експертизи як важливої й самостійної інституції, незалежної від органів попереднього (досудового) розслідування, діяльність якої повинна регулюватись процесуальним законодавством. Концепція поклала обов'язок здійснення судово-експертного забезпечення на Міністерство юстиції України¹.

Така позиція щодо визначення органу державної виконавчої влади, на який покладалося здійснення судово-експертного забезпечення, видавався на час ухвалення Концепції судово-правової реформи в Україні обґрунтованим. Країна стояла на початку шляху розбудови незалежної держави й обраний напрямок мав вести до демократизації держави, що в першу чергу повинно бути спрямоване на приведення правоохоронної діяльності та правосуддя до норм і принципів, визнаних та прийнятих у демократичному світі. З радянських часів організація судово-експертної діяльності в нашій країні сформувалася за принципом обслуговування відомчих завдань та інтересів. Зокрема, історично склалося так, що свої судово-експертні служби й підрозділи були створені та діють по чинний період у системах Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства оборони України, Служби безпеки України, тобто в органах державної виконавчої влади, до основних завдань яких входять охорона правопорядку, провадження дізнання й досудового слідства, оперативно-розшукової, розвідувальної та контррозвідувальної діяльності. Крім цих силових відомств судово-експертні установи існували також у системі Міністерства юстиції України й Міністерства охорони здоров'я України. Прийнятий у лютому 1994 р. Закон України «Про судову експертизу» в ст. 7 у супереччя прийнятій за два роки до цього Концепції судово-правової реформи в Україні законодавчо закріпив належність експертних служб, крім Міністерства юстиції України та Міністерства охорони здоров'я України, до Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства оборони України та Служби безпеки України². А у квітні 2003 р. перелік

¹ Див.: Про Концепцію судово-правової реформи в Україні : постанова Верховної Ради України від 28 квіт. 1992 р. № 2296-XII // Відом. Верхов. Ради України. — 1992. — № 30. — Ст. 426.

² Див.: Про судову експертизу : Закон України від 25 лют. 1994 р. № 4038-XII // Там само. — 1994. — № 28. — Ст. 232.

силових відомств, які мають власні експертні служби, було доповнено Державною прикордонною службою України¹.

При цьому видається, що влада розуміє необхідність реформування державного регулювання судово-експертної діяльності та забезпечення дійсної незалежності судових експертів від органів і установ, на які покладено правоохоронні функції, обов'язок провадження дізнання й досудового слідства тощо. Наприклад, Концепція вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів, схвалена Президентом України у 2006 р., в абз. 8 п. 2 розділу IV визначає, що судові експертизи в кримінальних справах не повинні здійснювати експертні служби, які перебувають у структурі органів досудового слідства².

З цього приводу слід звернутися до досвіду тих країн, з якими Україна ще двадцять років тому перебувала в складі Союзу РСР. У кожній з держав – колишніх союзних республік склався свій шлях в організації та регулюванні судово-експертної діяльності. Наприклад, у Російській Федерації судово-експертна діяльність регламентована Федеральним законом від 31 травня 2001 р. «Про державну судово-експертну діяльність в Російській Федерації». За ст. 11 цього Закону державними судово-експертними установами є спеціалізовані органи виконавчої влади, органи виконавчої влади суб'єктів РФ, утворені для забезпечення виконання повноважень судів, суддів, органів дізнання, осіб, які провадять дізнання, слідчих і прокурорів, шляхом організації та виконання судової експертизи. Організація й виконання судової експертизи можуть здійснюватися також експертними підрозділами, утвореними федеральними органами виконавчої влади або органами виконавчої влади суб'єктів РФ. У випадках, коли виконання судової експертизи доручається таким експертним підрозділам, вони здійснюють функції, виконують обов'язки, мають права та несуть відповідальність як державні судово-експертні установи³. На підставі цієї норми Міністерством внутрішніх справ РФ, Міністерством юстиції РФ, Міністерством охорони здоров'я РФ, Міністерством оборони РФ, Федеральною службою безпеки РФ, Федеральною митною службою РФ та Федеральною службою з контролю за наркотиками РФ як уповноваженими федеральними органами виконавчої влади створені власні експертно-криміналістичні та експертні підрозділи⁴.

¹ Див.: Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Закону України «Про Державну прикордонну службу України»: Закон України від 3 квіт. 2003 р. № 662-IV // Там само. — 2003. — № 27. — Ст. 209.

² Див.: Про Концепцію вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів: Указ Президента України від 10 трав. 2006 р. № 361/2006 // Офіц. вісн. України. — 2006. — № 19. — Ст. 1376.

³ Див.: О государственной судебно-экспертной деятельности в Российской Федерации: Федеральный закон от 31 мая 2001 г. № 73-ФЗ // Сборник законодательства РФ. — 2001. — № 23. — Ст. 2291.

⁴ Див.: Комментарий к Федеральному закону «О государственной судебно-экспертной деятельности в Российской Федерации» / под общ. ред. В. И. Илюхина и Г. Н. Колбая. — М.: Проспект, 2002. — С. 59–61.

У Республіці Беларусь також, як і в Російській Федерації, державні судово-експертні установи та підрозділи належать різним міністерствам і відомствам. Це науково-дослідна установа «Науково-дослідний інститут проблем кримінології, криміналістики та судової експертизи Міністерства юстиції Республіки Беларусь», Державна служба медичних судових експертиз, Державний експертно-криміналістичний центр Міністерства внутрішніх справ РБ, експертно-криміналістичні підрозділи головного управління внутрішніх справ Мінського міськвиконкому, управлінь внутрішніх справ облвиконкомів, управлінь внутрішніх справ на транспорті, управлінь, відділів, відділень внутрішніх справ у містах, районах, районах у містах, на транспорті, митні лабораторії Державного митного комітету РБ, експертно-криміналістична лабораторія Міністерства оборони РБ та інші державні судово-експертні установи й підрозділи, утворені в установленому законодавством порядку¹.

У Республіці Молдова судово-експертна діяльність регламентується Законом РМ від 23 червня 2000 р. «Про судову експертизу, науково-технічні та судово-медичні дослідження». За ст. 12 цього Закону, судово експертиза в Республіці Молдова проводиться експертами державних спеціалізованих установ системи Міністерства юстиції РМ, Міністерства охорони здоров'я РМ, оперативними техніко-криміналістичними підрозділами Міністерства внутрішніх справ РМ, Центру по боротьбі з економічними злочинами та корупцією, Міністерства оборони РМ, Служби інформації та безпеки РМ, а також іншими компетентними особами, призначеними офіцером з кримінального переслідування, прокурором чи судовою інстанцією.

Судово-медична експертиза проводиться Центром судової медицини при Міністерстві охорони здоров'я РМ на підставі положення, затвердженого урядом, а судово-психіатрична експертиза – медичними закладами системи Міністерства охорони здоров'я РМ. Оперативні техніко-криміналістичні підрозділи Міністерства внутрішніх справ РМ, Центру по боротьбі з економічними злочинами та корупцією, Міністерства оборони РМ, Служби інформації та безпеки РМ виконують судові експертизи згідно зі своїми регламентами. Також передбачено, що судово-експертна діяльність може здійснюватися приватними експертами, які включені до Державного реєстру атестованих судових експертів, за винятком експертиз у кримінальних справах про злочини проти життя, здоров'я, волі та гідності особи. Законом встановлено, що провідною установою в галузі теорії й практики судової експертизи та криміналістики є Національний центр судових експертиз при Міністерстві юстиції РМ². На виконання покладених завдань Національний центр судових експертиз виконує судові експертизи й науково-технічні дослідження; визначає пріоритетні проблеми в галузі судової експертизи та науково-технічного дослідження, розробляє методики, порядок і техніку

¹ Див.: О некоторых мерах по совершенствованию судебно-экспертной деятельности : Указ Президента Республики Беларусь от 14 сент. 2003 г. № 407 // Нац. реестр правовых актов Республики Беларусь. — 2004. — № 120. — Ст. 1/5713.

² Див.: О судебной экспертизе, научно-технических и судебно-медицинских исследованиях : Закон Республики Молдова от 23 июня 2000 г. № 1086-XIV // Monitorul Oficial. — 2000. — № 144–145. — Р. 1056.

виконання судових експертиз на підставі наукових досягнень та передової практики; аналізує й узагальнює досвід виконання судових експертиз і науково-технічних досліджень; організовує наукові конференції, практико-теоретичні семінари для узагальнення й обміну досвідом; здійснює навчання судових експертів, атестацію та присвоєння кваліфікації й кваліфікаційного класу судового експерта; веде Державний реєстр атестованих судових експертів тощо¹.

По-іншому, ніж у Республіці Молдова, організоване державне регулювання судово-експертної діяльності в Придністровській Молдавській Республіці, статус якої станом на сьогодні визначено як «адміністративно-територіальне утворення в формі республіки в складі Республіки Молдова». Згідно зі ст. 7 Закону Придністровської Молдавської Республіки від 17 березня 2000 р. «Про судову експертизу» судово-експертну діяльність в ПМР здійснює Бюро судових експертиз при Міністерстві юстиції ПМР, яке є головною судово-експертною установою ПМР та здійснює: виконання всіх родів і видів криміналістичних, бухгалтерських, автотехнічних, товарознавчих та інших експертиз; теоретичні й експериментальні дослідження з розроблення ефективних методик експертного дослідження, апробацію нових методів і технічних засобів. Також цією нормою визначено, що судово-медичні та судово-психіатричні експертизи виконують установи Міністерства охорони здоров'я ПМР. Окремо визначено, що судово-експертна діяльність не може здійснюватися як вид підприємницької діяльності, проте передбачено, що судово-експертна діяльність може здійснюватися на підставі спеціального дозволу (ліцензії) Міністерства охорони здоров'я або Міністерства юстиції ПМР².

У Республіці Казахстан судово-експертна діяльність регламентується Законом від 20 січня 2010 р. «Про судово-експертну діяльність у Республіці Казахстан», який було прийнято на зміну Закону від 12 листопада 1997 р. «Про судову експертизу». Станом на сьогодні в Республіці Казахстан діє єдина система судово-експертних органів у складі Міністерства юстиції РК. Початком її формування слугував Указ Президента РК від 22 квітня 1997 р. «Про подальше реформування системи правоохоронних органів Республіки Казахстан», яким упроваджувалося вилучення функції проведення судової експертизи від органів, до функцій яких входить кримінальне переслідування, і передання її єдиній експертній системі Міністерства юстиції РК. На виконання цього Указу постановою Уряду РК Казахський НДІСЕ було реорганізовано у Центр судової експертизи Міністерства юстиції РК, завданням якого стало забезпечення незалежності судово-експертної системи від органів кримінального переслідування в РК.

Організація судово-експертної діяльності в РК представлена Державною установою «Центр судової експертизи Міністерства юстиції Республіки Ка-

¹ Див.: О Национальном центре судебных экспертиз при Министерстве юстиции : постановление Правительства Республики Молдова от 12 сент. 2006 г. № 1052 // Monitorul Oficial. — 2006. — № 150–152. — Р. 1139.

² Див.: О судебной экспертизе : Закон Приднестровской Молдавской Республики от 17 марта 2000 г. № 284-3 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon-pmr.com>.

захстан», до складу якого входять апарат управління, Центральна (Республіканська) науково-виробнича лабораторія; шість регіональних науково-виробничих лабораторій судової експертизи (міст Астана, Алмати, Актюбінська, Східно-Казахстанська, Карагандинська, Південно-Казахстанська), 10 обласних науково-виробничих лабораторій судової експертизи (Атирауська, Акмолінська, Алматинська, Кизилординська, Костанайська, Жамбилська, Західно-Казахстанська, Північно-Казахстанська, Мангистауська, Павлодарська) і науково-виробнича лабораторія судової експертизи міста Семей. Крім цього, до структури регіональних та обласних лабораторій входять підрозділи, призначені для експертного забезпечення територіальних і лінійних органів внутрішніх справ, у яких дислоковані судові експерти територіальних підрозділів. Основною діяльністю Центру та його територіальних підрозділів є виконання судових експертиз для правоохоронних органів і судів¹.

Організація судово-експертної діяльності у вигляді єдиної експертної системи в складі Міністерства юстиції, як це здійснено в Республіці Казахстан, Придністровській Молдавській Республіці, характеризується на сьогодні як самостійна, стабільна й саморозвинена. Порівняно з прийнятою в Російській Федерації, Республіці Молдова та деяких інших країнах організацією судово-експертної діяльності за ознаками різновідомчої належності вона явно сприяє реалізації сучасних пріоритетів судочинства й правосуддя, пов'язаних із захистом прав, свобод та законних інтересів громадян і юридичних осіб, залучених у сферу судочинства. Уважаємо за необхідне врахування досвіду інших держав, що раніше входили до складу Союзу РСР, у питаннях державного регулювання розвитку судово-експертної діяльності при розробленні та реалізації концепції реформування державного регулювання організації судово-експертної діяльності в процесі подальшого проведення судово-правової реформи в Україні.

Отже, слід констатувати, що сутність судово-експертної діяльності як об'єкта державного регулювання характеризується як діяльність держави, юридичних і фізичних осіб щодо забезпечення правосуддя й вирішення справ незалежною, об'єктивною, компетентною та кваліфікованою експертизою, що здійснюється професійними (атестованими) судовими експертами й іншими уповноваженими на це особами в межах їх компетенції, у порядку та на підставах, визначених відповідними нормами чинного законодавства України. Історично склалося так, що в нашій країні судово-експертні установи та експертні служби перебувають у складі Міністерства юстиції України, Міністерства охорони здоров'я України, Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства оборони України, Служби безпеки України та Державної прикордонної служби України.

Наявність відомчого керівництва, контролю та інших засобів впливу з боку міністерств і відомств, на які чинним законодавством покладено функції охорони правопорядку, боротьби зі злочинністю, дізнання та досудового слідства, ставлять під сумнів забезпечення на належному рівні

¹ Див.: О судебно-экспертной деятельности в Республике Казахстан : Закон Республики Казахстан от 20 янв. 2010 г. № 240-IV // Ведом. Парламента РК. — 2010. — № 1–2. — Ст. 3.

гарантій незалежності й об'єктивності при виконанні судових експертиз експертними службами МВС України, МО України, СБ України та ДПС України. Необхідність реформування наявної системи спеціалізованих державних судово-експертних установ і експертних служб, що прямо або побічно залежать від міністерств чи відомств, котрі здійснюють правоохоронну діяльність, у складі яких є органи дізнання чи досудового слідства, а також органи, які проваджують оперативно-розшукову, контррозвідальну чи розвідальну діяльність, є визнаною.

З метою усунення дублювання повноважень правоохоронних органів, оптимізації їх структури й чисельності, чіткого визначення та розмежування компетенцій цих органів, підготування узгоджених пропозицій щодо їх подальшого комплексного реформування, підвищення ефективності діяльності правоохоронних органів стосовно забезпечення прав і свобод людини, Указом Президента України від 6 квітня 2012 р. «Про Комітет з питань реформування правоохоронних органів» створено Комітет з питань реформування правоохоронних органів як консультативно-дорадчий орган при Президентові України та затверджено Положення про Комітет та його персональний склад¹. За таких умов видається доцільним на законодавчому рівні позбавити МВС України, МО України, СБ України та ДПС України права проведення судово-експертної діяльності зі створенням незалежної від органів, наділених правоохоронними функціями, і невідконтрольної їм єдиної системи державних судово-експертних установ. Для цього необхідно здійснити кардинальні зміни в організації судово-експертної діяльності, а саме:

— реорганізувати всю інституційну структуру шляхом позбавлення органів державної виконавчої влади, наділених правоохоронними функціями, зокрема МВС України, МО України, СБ України та ДПС України, їхніх власних відомчих експертних служб, наділених правом виконання судових експертиз;

— провести відповідні структурні зміни в ієрархії судово-експертних установ шляхом утворення Державного департаменту судово-експертного забезпечення правосуддя в складі МЮ України та аналогічного Департаменту в складі МОЗ України;

— перепідпорядкувати Державному департаменту судово-експертного забезпечення правосуддя МЮ України та Державному департаменту судово-експертного забезпечення правосуддя МОЗ України відповідно діючі науково-дослідні судово-експертні установи МЮ України, МОЗ України, експертні служби МВС України, МО України, СБ України й ДПС України;

— передати Державному департаменту судово-експертного забезпечення правосуддя МЮ України та Державному департаменту судово-експертного забезпечення правосуддя МОЗ України відповідно атестовані судово-експертні кадри, а також приміщення, устаткування, прилади, технічні засоби, архіви, колекції та бібліотеки спеціальної наукової, довідкової й експертної літератури з науково-дослідних судово-експертних установ МЮ України, МОЗ України, експертних служб МВС України, МО України, СБ України й ДПС України;

¹ Див.: Про Комітет з питань реформування правоохоронних органів : Указ Президента України від 6 квіт. 2012 р. № 252/2012 // Офіц. вісн. України. — 2012. — № 28. — Ст. 1046.

— уніфікувати організацію судово-експертної діяльності за рахунок стандартизації методик експертного дослідження, які мають бути визнаними науковою спільнотою та перевіреними на практиці, що має виключити можливість використання неперевіраних даних і науково необґрунтованих методів досліджень при виконанні експертних досліджень, а також забезпечення відповідності управління якістю;

— здійснити організаційні зміни в судово-експертних установах у регіонах і на місцях з метою оптимізації діяльності відповідно до практичних потреб правоохоронних органів, правозахисних організацій, органів судочинства;

— переатестувати судових експертів усіх судово-експертних установ відповідно до затвердженого в процесі реформування Положення про проходження державної судово-експертної служби, яким має бути передбачено єдиний підхід до присвоєння кваліфікаційних класів і класних чинів радників державної експертної служби, забезпечення професійних прав судових експертів, а також порядок, розміри грошового утримання та право на пенсійне забезпечення;

— забезпечити незалежність судових експертів від керівництва судово-експертної установи при виконанні доручених їм судових експертиз в обранні експертних методик, оцінюванні результатів дослідження та формулюванні висновків; забезпечити компетентність експертів у застосуванні спеціальних знань і установити персональну відповідальність судового експерта за якість та достовірність наданих експертних висновків.

ВОПРОСЫ ГОСУДАРСТВЕННОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ СУДЕБНО-ЭКСПЕРТНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В СТРАНАХ ПОСТСОВЕТСКОГО ПРОСТРАНСТВА И РЕФОРМИРОВАНИЯ СИСТЕМЫ ПРАВООХРАНИТЕЛЬНЫХ ОРГАНОВ В УКРАИНЕ

П. И. Репешко

Рассмотрены отдельные аспекты государственного регулирования организации судебно-экспертной деятельности в некоторых странах постсоветского пространства. Исследованы вопросы об условиях и целесообразности применения зарубежного опыта государственного регулирования судебно-экспертной деятельности в условиях административно-правовой реформы в Украине.

THE ISSUE OF STATE REGULATION OF FORENSIC EXAMINATION ACTIVITY IN THE POST-SOVIET COUNTRIES AND REFORMS OF THE LAW ENFORCEMENT BODIES IN UKRAINE

P. I. Repeshko

The article deals with certain aspects of state regulation of the organization of forensic examination activity in some Post-Soviet countries and studies the issue of conditions and suitability of applying foreign experience to the state regulation of forensic examination activity under the conditions of administrative and legal reform in Ukraine.

Аналогічно, с соблюдением последовательности операций исследуются и другие элементы тормозного механизма или сцепления.

В случае проверки возможности попадания тормозной жидкости на трущиеся детали необходимо установить состояние резиновых манжет поршня тормозного цилиндра и надежность соединений в месте подсоединения трубки гидропривода.

Таким образом, установление причины пожара на движущемся автотранспортном средстве зависит от правильного определения места его возникновения, умения на стадии экспертного осмотра сделать предварительный правильный вывод о причастности к возникновению пожара какой-либо его системы либо узла и выбора методического подхода, обеспечивающего решение всего комплекса задач, связанных с установлением его причины.

ТЕПЛОВІ РЕЖИМИ РОБОТИ ЕЛЕМЕНТІВ ГАЛЬМІВНОЇ СИСТЕМИ ТА ЗЧЕПЛЕННЯ ЯК ПРИЧИНА ВИНИКНЕННЯ ПОЖЕЖІ НА АВТОТРАНСПОРТНИХ ЗАСОБАХ

Д. П. Саріогло

Розглянуто методи встановлення причини виникнення пожежі на автотранспортному засобі, що рухається, у зв'язку з перегріванням робочих поверхонь їх гальмівних механізмів і зчеплення. Надано рекомендації щодо дослідження гальмівних механізмів і зчеплення автотранспортних засобів стосовно їх причетності до виникнення пожежі.

HEAT REGIMES IN THE OPERATION OF THE ELEMENTS OF BRAKING SYSTEM AND CLUTCH AS A CAUSE OF FIRE IN MOTOR VEHICLES

D. P. Sarioglo

The article discusses the methods of establishing causes of fire on the moving motor vehicles because of overheating of the operating surfaces in their brakes and the clutch, and it provides recommendations on the examination of braking mechanisms and the clutch in motor vehicles as origin of the fire.

УДК 343.76

І. М. Рябінін, судовий експерт Харківського НДІСЕ, старший викладач Національного університету цивільного захисту України

ДЕФЛАГРАЦІЙНІ ВИБУХИ ЯК ПРЕДМЕТ ПОЖЕЖНО- ТЕХНІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Визначено компетенцію судового експерта (спеціаліста) за спеціальністю 10.8 «Дослідження обставин виникнення і поширення пожеж та дотримання вимог пожежної безпеки» при дослідженні об'ємних (дефлаграційних) вибухів у приміщеннях.

Останнім часом почастишали випадки аварійних вибухів в приміщеннях, які супроводжуються загибеллю людей та руйнацією будівельних конструкцій.

Завданням пожежно-технічного спеціаліста є надання оперативної інформації про причину та природу вибуху. На жаль, деякі фахівці, як пожежно-технічного, так і вибухо-технічного напрямку, не можуть розмежувати компетенцію при дослідженні дефлаграційних вибухів без наступного горіння.

Метою статті є надання криміналістичних рекомендацій щодо дослідження дефлаграційних вибухів у приміщеннях у рамках компетенції судового експерта (спеціаліста) за спеціальністю 10.8 «Дослідження обставин виникнення і поширення пожеж та дотримання вимог пожежної безпеки».

Предметом дослідження є процес формування вибухонебезпечних сумішей і закономірності виникнення та розвитку дефлаграційного горіння в об'ємі приміщення; об'єктами – місце дефлаграційного вибуху й матеріали, у яких містяться дані про обставини та механізм об'ємного вибуху. Явище вибуху зумовлене надзвичайно швидким розширенням стиснутих газів або парів і розповсюдженням у середовищі, що оточує місце вибуху, ударної хвилі (різкого стрибку тиску). Причиною виникнення великого тиску є процес надто швидкого фізичного або хімічного перетворення речовини (або суміші речовин), що супроводжується переходом її потенційної енергії в механічну роботу. Величина механічної роботи залежить від потужності вибуху, яка визначається швидкістю перетворення та величиною звільненої енергії.

Прийнято розрізняти вибухи фізичні й хімічні (теплові). До фізичних вибухів належать вибухи, при яких не відбуваються хімічні реакції. Це вибухи посудин, які працюють під тиском, електродинамічні та термодинамічні вибухи. До хімічних вибухів належать вибухи конденсованих вибухових речовин, вибухи горючих сумішей: газоповітряних, пароповітряних та пилоповітряних. Конденсовані вибухові речовини (ВР) відрізняються високою швидкістю детонації, завдяки розвиненому високому тиску при вибуху володіють бризантною (роздрібною) дією. Після вибуху конденсованих ВР на ґрунті завжди залишається воронка, в приміщенні центр вибуху має характерні сліди локальних руйнувань за рахунок бризантного впливу на оточуюче середовище. Горючі вибухонебезпечні суміші – газопароповітряні суміші (ГППС) – можуть вибухати, якщо концентрація горючої компоненти в суміші знаходиться між нижньою та верхньою межами поширення полум'я. Вибухи ГППС можуть протікати у вигляді дефлаграційного або детонаційного вибуху. Детонаційні вибухи ГППС у відкритій атмосфері відбуваються рідко, оскільки для їх виникнення необхідно потужне джерело енергії, наприклад, від вибуху ВР. Але такі суміші, як водньоповітряні та ацетиленоповітряні при достатньому об'ємі, необхідному для розгону полум'я, можуть перейти з режиму дефлаграційного вибуху в режим детонаційного вибуху. У промисловості детонаційні вибухи відбуваються у виробництві, де обертається водень¹.

Дефлаграційні вибухи ГППС – це найбільш поширені види аварійних вибухів. Вони характеризуються повільною швидкістю розповсюдження полум'я (3–260 м/с), тому їх можна розглядати як дефлаграційне горіння

¹ Див.: Мишуев А. В. Общие закономерности развития аварийных взрывов и методы снижения взрывных нагрузок до безопасного уровня / А. В. Мишуев, А. А. Комаров, Д. З. Хуснутдинов // Пожаровзрывобезопасность. — 2001. — Вип. 6. — С. 10.

ГППС. Дефлаграційне горіння – кінетичне горіння, за якого швидкість поширення горіння не перевищує швидкості звуку¹. Внутрішні дефлаграційні вибухи – це вибухи ГППС, які відбуваються в замкнених і напівзамкнених просторах. Сила вибуху зумовлена надлишковим тиском при горінні газоповітряної суміші. При внутрішніх дефлаграційних вибухах, які відбуваються в замкнених об'ємах, надлишковий тиск сягає 700–900 кПа залежно від виду ГППС. Для пропану та бутану максимальний тиск вибуху складає 843 кПа². При цьому всередині будівель і споруд надлишковий тиск не повинен перевищувати 9–12 кПа, що лімітується міцністю будівельних конструкцій³. Наприклад, для цегляних стін він складає 2–4 кПа, а для бетонних типових перекриттів надлишковий тиск не повинен перевищувати 8–10 кПа⁴.

Для вирішення питання, чи є предметом дослідження судової пожежно-технічної експертизи процес формування вибухонебезпечних сумішей і закономірності виникнення й розвитку дефлаграційного горіння в об'ємі приміщення, слід зазначити, що пожежа – позарегламентний процес знищення або пошкодження вогнем майна, під час якого виникають чинники, небезпечні для живих істот і довкілля. Небезпечний фактор пожежі – вияв пожежі, що призводить чи може призвести до опечення, отруєння леткими продуктами згоряння або піролізу, травмування чи загибелі людей та (або) до заподіяння матеріальних, соціальних, екологічних збитків. До небезпечних факторів пожежі належать: підвищена температура, задимлення, погіршення складу газового середовища.

Розглянемо «класичний трикутник пожежі». Відомо, що для виникнення горіння необхідні наявність і взаємодія трьох матеріальних об'єктів: горючого матеріалу, окисника, джерела запалювання. При дефлаграційному горінні горючий матеріал і окисник являють собою суміш, яка вже підготовлена до горіння та може зайнятися від будь-якого джерела запалювання. Після запалювання полум'я поширюється за кінетичним механізмом, унаслідок пошарового розігрівання початкової суміші за рахунок передавання тепла від зони горіння. Таким чином, неконтрольоване дефлаграційне горіння відповідає визначенню та механізму пожежі. Тобто, дефлаграційний вибух – це швидке горіння (швидка пожежа) газоповітряної, пароповітряної або пилоповітряної суміші. Наприклад, для пропаноповітряної суміші початкова швидкість полум'я складає близько 3 м/с. З викладеного випливає, що дослідження обставин і механізму дефлаграційних вибухів належить до компетенції пожежно-технічного експерта (спеціаліста) та проводиться за загальною методикою дослідження пожеж. Далі наведено деякі особливості

¹ Див.: Пожежна безпека. Терміни та визначення основних понять : ДСТУ 2272-2006. – [Чинний від 2006-10-01]. – К. : Держспоживстандарт України, 2006. – 32 с.

² Див.: Баратов А. Н. Пожаровзрывобезопасность веществ и материалов и средства их тушения / А. Н. Баратов, А. Я. Корольченко, Г. Н. Кравчук. — М. : Химия, 1990. — С. 183.

³ Див.: Комаров А. А. Разрушения зданий при аварийных взрывах бытового газа / А. А. Комаров // Пожаровзрывобезопасность. — 2004. — Вип. 5. — С. 16.

⁴ Див.: ДСТУ 2272-2006.

дослідження дефлаграційних вибухів газопароповітряних сумішей в об'ємі приміщення.

Дослідження обстановки на об'єкті після вибуху. За характером руйнувань завжди можна визначити: відбулася детонація вибухових речовин чи було реалізовано вибухове дефлаграційне горіння газопароповітряних сумішей. При дослідженні передусім треба встановити, що сліди руйнувань будівельних конструкцій не характерні для фізичних вибухів і детонаційних вибухів конденсованих ВР. Для цього необхідно зафіксувати відсутність локальних руйнувань, залишків посудин, які працювали під тиском, слідів бризантного впливу на будівельні конструкції та оточуюче середовище. Разом з цим сліди руйнувань повинні свідчити про наявність надлишкового тиску та швидкісного напору всередині приміщень, що характерно для протікання дефлаграційного вибуху.

Пожжево-технічна характеристика горючої речовини. До показників пожежо- та вибухонебезпечності газів належать: група горючості, температура самозаймання, нижня і верхня концентраційна межа поширення полум'я, мінімальна енергія запалювання, здатність вибухати та горіти при взаємодії з водою, киснем повітря й іншими речовинами, нормальна швидкість розповсюдження полум'я, мінімальний вибухонебезпечний вміст кисню, мінімальна концентрація флегматизатора, максимальний тиск вибуху, швидкість наростання тиску при вибуху; для рідин – група горючості, температура спалаху, температура займання, температура самозаймання, нижня і верхня концентраційна межа поширення полум'я, температурні межі (нижня і верхня) розповсюдження полум'я, мінімальна енергія запалювання, здатність вибухати та горіти при взаємодії з водою, киснем повітря й іншими речовинами, нормальна швидкість розповсюдження полум'я, швидкість вигорання, мінімальний вибухонебезпечний вміст кисню, мінімальна концентрація флегматизатора, максимальний тиск вибуху, швидкість наростання тиску при вибуху¹.

Наприклад, коли як горюча речовина приймається скраплений газ (суміш пропан-бутан), то встановлюється її склад. Основу скрапленого газу складають пропан (C_3H_8) і бутан (C_4H_{10}). Відповідно до умов ГОСТ 20448-90² до скраплених газів ставляться такі вимоги:

- сумарна об'ємна кількість у газі пропану та бутану – не менше 75%;
- межі поширення полум'я в суміші з повітрям при температурі 15–20°C, об.-%: нижня – 1,8, верхня – 9,5;
- нижня теплота згоряння (для пропану – 93,1 МДж/м³, для бутану – 122 МДж/м³).

Густина – маса одиниці об'єму речовини. Для порівняння густини газу з іншими газами або середовищами використовується поняття «відносна густина». Це відношення густини даного газу (речовини) до густини стандартної речовини за певних умов. Густина пропану відносно повітря складає 1,55, бутану – 2,01.

¹ Див.: Кязимов К. Г. Эксплуатация и ремонт оборудования систем газоснабжения / К. Г. Кязимов, В. Е. Гусев. — К. : Основа, 2000.

² Див.: Газы углеводородные сжиженные топливные для коммунально-бытового потребления. Технические условия : ГОСТ 20448-90. — Дата введения 01.01.92.

Установлення осередку пожежі (дефлаграційного вибуху). Осередок пожежі – місце первинного виникнення горіння. Для встановлення осередку пожежі зазвичай досліджуються осередкові ознаки, що відобразилися в слідах термічної дії. Під час дефлаграційних вибухів у зв'язку з відносно великою швидкістю розповсюдження фронту полум'я в газоповітряному середовищі сліди, що містять осередкові ознаки у вигляді локальних термічних уражень, не відображаються. Ураховуючи механізм виникнення й розвитку дефлаграційного горіння, можна констатувати, що осередок пожежі (дефлаграційного вибуху) збігається в просторі з джерелом запалювання та знаходиться в місці формування газоповітряної суміші у вибухонебезпечній концентрації.

Установлення джерела запалювання. Джерело запалювання – об'єкт, який виділяє теплову енергію, достатню для запалювання. Загорання відбувається, як правило, під дією зовнішнього джерела запалювання, тоді як самостійне горіння підтримується за рахунок теплоти екзотермічних процесів у зоні горіння¹. Для визначення джерела запалювання використовується версійний аналіз механізму виникнення дефлаграційного горіння. При дослідженні дефлаграційного вибуху експертні версії щодо джерела запалювання розглядаються з урахуванням того, що як горючий матеріал приймається газоповітряна суміш, концентрація горючого в якій знаходиться між нижньою і верхньою межами займання (поширення полум'я). Так, для запалювання пропан-бутанової газоповітряної суміші, що утворилася внаслідок витoku газової речовини із пошкодженого газового балону, достатньо теплової енергії майже будь-якого джерела запалювання. Наприклад, у зв'язку з тим, що мінімальна енергія запалювання для пропану та бутану – 0,25 мДж², для займання газоповітряної суміші достатньо електричного іскрового розряду при різниці потенціалів 3 кВ. Для порівняння, потенціал ізолюваного від землі тіла людини сягає 7 кВ, а залежно від характеристик матеріалу одягу з полімерів – до 14–15 кВ. Фрикційні іскри (іскри удару або тертя) також здатні запалити суміші, для яких характерні невеликі значення мінімальної енергії запалювання та невеликі періоди індукції³. Таким чином, можна зробити висновок про те, що джерелом запалювання, яке може ініціювати дефлаграційний вибух, може бути будь-який об'єкт, що виділяє теплову енергію, у тому числі й такий малопотужний, як електрична іскра, фрикційна іскра або іскра при розряді статичної електрики.

Для встановлення конкретного джерела запалювання необхідно проаналізувати допожежну обстановку.

Установлення технічної причини пожежі (дефлаграційного вибуху). Згідно з ДСТУ 2272-2006 причина пожежі – це обставина, дія, процес, що безпосередньо зумовлює виникнення пожежі. Технічна причина пожежі – це процес, що зумовлює її виникнення, тобто технічною причиною дефлаграційного вибуху (пожежі) є займання газопароповітряної суміші під впливом джерела запалювання.

¹ Див.: ДСТУ 2272-2006.

² Див.: Баратов А. Н. Указ. праця.

³ Див.: Дослідження пожеж: довід.-метод. посібник / [С. Степаненко, Д. Білкун, Я. Яник, Ю. Тимошук]. — К. : Пожінформтехніка, 1999.

Механізм розвитку дефлаграційного вибуху (пожежі). При займанні ГППС виникають два середовища. Одне, що складається з розжарених продуктів горіння, низької густини і високої температури, знаходиться всередині об'єму, межею якого є фронт полум'я; інше – в об'ємі між стінами приміщення та фронтом полум'я. Це зумовлює квазістатичний процес дефлаграційного вибуху в замкненому об'ємі. При цьому фронт полум'я переміщує значну частину незгорівшої (свіжої) суміші в простір перед собою. Тому в приміщенні виникають значні газодинамічні потоки, що визначають подальший сценарій протікання вибуху¹. Унаслідок витікання суміші, яка не прореагувала, через відкритий отвір тільки частина первинної суміші встигає прореагувати при внутрішньому дефлаграційному вибуху, решта виходить через отвір в атмосферу. Тому при частковій загазованості приміщення вибухові навантаження близькі до навантажень, що реалізуються в повністю загазованих приміщеннях. Отже, для реалізації значних руйнувань достатньо мати незначний об'єм газу у вибухонебезпечному стані. При цьому рівні вибухових навантажень суттєво залежать від великої кількості факторів: об'ємно-планувальних особливостей об'єкта, сценарію протікання аварійного вибуху, характеру скління вікон, стану дверей у момент вибуху (відкриті або закриті міжкімнатні двері), місця ініціювання вибуху тощо.

Найбільшу небезпеку являє випадок, коли загазоване приміщення сполучається через проріз з іншим приміщенням. У цьому разі відбувається дво-стадійний вибух. Максимальний тиск у суміжних приміщеннях може бути в декілька разів більше, ніж при вибуху в одному ізольованому приміщенні. Це пов'язано з тим, що при переміщенні ГППС в суміжне приміщення відбувається значна турбулізація суміші, що призводить до збільшення швидкості розповсюдження полум'я. Тому прийнято говорити не про нормальну швидкість розповсюдження полум'я, а про турбулентну швидкість горіння. На динамічні характеристики внутрішнього дефлаграційного вибуху великий вплив справляє турбулізація свіжої суміші, яка призводить до збільшення швидкості горіння, підвищення темпу енерговиділення та різкого підвищення видимої швидкості розповсюдження полум'я. Цим пояснюються найбільші руйнування будівельних конструкцій. Що стосується руйнування цегляних стін, то воно відбувається за рахунок того, що цегляна кладка, яка має високу несучу здібність у вертикальному (експлуатаційному) напрямку, практично не чинить опір горизонтальним вибуховим навантаженням. Крім цього, коли цегляні стіни є несучими, при їх прогині (під впливом вибухових навантажень) відбувається втрата їх стійкості, що призводить до руйнування всієї конструкції. Також слід ураховувати формування потужних повітряних потоків у міжкімнатних проходах. Саме ці потоки (а не ударна хвиля) призводять до викиду фрагментів будівельних конструкцій і предметів назовні. При цьому слід мати на увазі, що конструкції руйнуються за рахунок надлишкового тиску, а наступний їх викид – за рахунок швидкісного напору. Неруйнування міжквартирних стін пояснюється тим, що швидкість полум'я уповільнюється в бік стін без скидних отворів і навпаки – збільшується в бік стін зі скидними отворами. Зміна швидкості полум'я пов'язана з впливом

¹ Див.: Мишурев А. В. Указ. праця.

меж (стін), на яких виконується умова непротікання, тобто швидкість свіжої суміші на жорстких стінах дорівнює нулю¹.

Отже, процес формування вибухонебезпечних сумішей і закономірності виникнення й розвитку дефлаграційного горіння в об'ємі приміщення є предметом дослідження судової пожежно-технічної експертизи. У зв'язку з цим установлення технічної причини дефлаграційного вибуху належить до компетенції пожежно-технічного експерта (спеціаліста).

ДЕФЛАГРАЦИОННЫЕ ВЗРЫВЫ КАК ПРЕДМЕТ ПОЖАРНО-ТЕХНИЧЕСКОГО ИССЛЕДОВАНИЯ

И. Н. Рябинин

Определена компетенция судебного эксперта (специалиста) по специальности 10.8 «Исследование обстоятельств возникновения и распространения пожаров и соблюдения требований пожарной безопасности» при исследовании объемных (дефлаграционных) взрывов в помещениях.

DEFLAGRATION EXPLOSIONS AS A SUBJECT OF FIRE AND TECHNICAL EXAMINATION

I. M. Riabinin

The article determines the competence of a forensic expert (specialist) in the major 10.8 «The study of causes fire break up and spread and observance of fire safety requirements» in studying fuel air (deflagration) explosions in premises.

УДК 343.983

Л. Г. Бордюгов, заместитель директора
по научной работе Донецкого НИИСЭ,
кандидат юридических наук

ИСТОРИЯ, СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ, ТЕНДЕНЦИИ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ СУДЕБНО-ЭКОЛОГИЧЕСКОЙ ЭКСПЕРТИЗЫ

Рассмотрены вопросы истории формирования экологических прав как предпосылки формирования судебно-экологической экспертизы. Показаны современное состояние и перспективы развития судебно-экологической экспертизы как класса экспертиз и ее рода – судебной инженерно-экологической экспертизы.

Проблема взаимодействия человека и природы – одна из тех проблем, которые называют вечными. Она начала интересоваться человечество еще на заре его существования. Древний человек путем повседневной практической деятельности, методом проб и ошибок накапливал эмпирические знания об окружающем его мире. При этом объектом его восприятия становились

¹ Див.: Комаров А.А. Указ. праця.

в інші методи дослідження. Вирішення цих питань на сучасному етапі розвитку експертизи наркотичних засобів і психотропних речовин є актуальним у зв'язку з удосконаленням вже перевірених методів аналізу та впровадженням нових методів, прийомів дослідження.

АЛГОРИТМЫ ИССЛЕДОВАНИЯ НАРКОТИЧЕСКИХ СРЕДСТВ, ПСИХОТРОПНЫХ ВЕЩЕСТВ И ПРЕКУРСОРОВ

Н. Н. Космина

Доказано, что общая цель и однородность объектов исследования обуславливают стандартные алгоритмы решения типовых задач, которые ставятся перед экспертом. Исходя из особенностей типовых объектов, заданий и методов экспертизы наркотических средств, психотропных веществ и прекурсоров, предложены алгоритмы их исследования.

THE ALGORITHM OF EXAMINING NARCOTICS, PSYCHOTROPIC SUBSTANCES AND PRECURSORS

N. M. Kosmina

The article proves that the common aim and homogeneity of the objects for the examination dictate the use of standard algorithms to solve typical tasks facing the expert and suggests, taking into account the peculiarities of typical objects, tasks and methods used in the examination of narcotics, psychotropic substances and precursors, algorithms of their examination.

УДК 665.65(075.8)

В. А. Руднев, научный сотрудник Харьковского НИИ судебных экспертиз,
А. Ф. Климчук, старший судебный эксперт Харьковского НИИ судебных экспертиз,
Л. В. Нардид, ведущий судебный эксперт Харьковского НИИ судебных экспертиз,
В. И. Кривошеев, ведущий судебный эксперт Харьковского НИИ судебных экспертиз,
П. В. Карножицкий, доцент НТУ «ХПИ», кандидат технических наук

УСТАНОВЛЕНИЕ ИДЕНТИФИЦИРУЮЩИХ ПРИЗНАКОВ БИНАРНЫХ СМЕСЕЙ НЕФТЕПРОДУКТОВ ШИРОКОГО ФРАКЦИОННОГО СОСТАВА

Предложен набор идентифицирующих признаков, которые позволяют установить факт смешения нефтепродуктов разных видов, а именно легких (бензиновых) и тяжелых (дизельных) дистиллятных фракций. Эти призна-

© Руднев В. А., Климчук А. Ф., Нардид Л. В.,
Кривошеев В. И., Карножицкий П. В., 2012

ки определяются методом газожидкостной хроматографии с последующей математической обработкой полученных результатов. Показана возможность использования предложенного подхода для исследования широкого ряда указанных нефтепродуктов, как товарных, так и сырьевых.

Практическая работа в области криминалистического исследования нефтепродуктов и горюче-смазочных материалов свидетельствует о постоянном расширении спектра исследуемых объектов, а также вопросов, ставящихся на разрешение судебной экспертизы. Существующие методики, которые по праву можно считать «настойной книгой» эксперта-криминалиста¹, уже не всегда позволяют однозначно решать поставленные задачи. О необходимости расширения существующей методической базы свидетельствует ряд публикаций², в значительной мере связанных с выполнением научно-исследовательских работ плана Министерства юстиции Украины. Рассматриваемые вопросы в данных работах относятся к исследованию объектов, ставших актуальными в последние годы.

Одним из вопросов, требующих своего решения, является установление факта смешивания различных видов нефтепродуктов. Некоторые аспекты этой задачи показаны в литературе³, однако они относятся в основном к фальсификации различных видов топлива, особенно бензинов, путем добавления более дешевых нефтепродуктов. При этом применяются такие физико-химические методы, как ИК-спектроскопия, газовая хроматография, фракционная перегонка и др.

¹ См., напр.: Криминалистическое исследование нефтепродуктов и горючесмазочных материалов : метод. пособие для экспертов, следователей и судей / [И. А. Золотаревская, Е. В. Шевырева, М. Л. Карабач и др.]. — М. : ВНИИСЭ, 1987. — Т. 1, 2; Гордон Б. Е. Количественный структурно-групповой анализ малых количеств нефтепродуктов по спектрам поглощения в ультрафиолетовой и инфракрасной областях при судебной экспертизе / Б. Е. Гордон, Т. Г. Мелюшко // — М. : ВНИИСЭ, 1979. — 99 с.

² См.: Юрченко Е. Н. Экспертное исследование азотсодержащих, высокооктановых присадок класса аминов к автомобильным бензинам / Е. Н. Юрченко, О. Б. Пагурец // Криминалистика и судебная экспертиза. — 2008. — Вып. 54. — С. 119–125; Руднев В. А. Установление примесей бензиновых фракций в дизельных топливах / В. А. Руднев, П. В. Карножицкий // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики : зб. наук. праць. — 2009. — Вып. 9. — С. 332–337; Клімчук А. Ф. Система комплексного криміналістичного дослідження нафтопродуктів бензинового ряду / [А. Ф. Клімчук, В. А. Руднев, Л. В. Нардід та ін.] // Там же. — 2011. — Вып. 11. — С. 369–378.

³ Evaluation of alternative methods for the determination of gasohol fuel properties when compared to standart methods / [J. L. Padilha, R. W. S. Pessoa, J. G. A. Pacheco et al.] // Computer aided chemical engineering. — 2009. — Vol. 27. — P. 753–758; Multivariate calibration in Fourier transform infrared spectrometry as a tool to detect adulteration in Brazilian gasoline / [L. S. G. Teixeira, F. S. Oliveira, H. C. dos Santos et al.] // Fuel. — 2008. — Vol. 87, Is. 3. — P. 346–352; Screening analysis to detect adulteration in Brazilian gasoline samples using distillation curves / [F. S. Oliveira, L. S. G. Teixeira, M. C. U. Araujo et al.] // Fuel. — 2004. — Vol. 83, Is. 7–8. — P. 917–923; Al-Ghouti M. A. Determination of motor gasoline adulteration using FTIR spectroscopy and multivariate calibration / M. A. Al-Ghouti, Y. S. Al-Degs, M. Amer // Talanta. — 2008. — Vol. 76, Is. 5. — P. 1105–1112.

В отечественной экспертной практике известны случаи смешивания дистиллятных легких (бензиновых) и дизельных фракций, а также товарных нефтепродуктов. Полученные при этом смеси оказываются весьма схожими по таким своим физико-химическим параметрам, как плотность, фракционный и компонентный составы, с газовыми конденсатами или широкими дистиллятными фракциями газовых конденсатов и нефтей. Очевидно, что переработка такой смеси с целью получения автомобильных топлив требует меньших затрат, поскольку она содержит заранее известное количество сырьевых фракций для получения того или иного нефтепродукта и может быть заранее «скорректирована» по составу для получения уже готовых товарных продуктов после ректификации или даже обычной дистилляции. Искусственные смеси могут ввозиться в Украину под видом газовых конденсатов, а не переработанных продуктов – «полуфабрикатов», облагаясь существенно меньшей таможенной пошлиной.

В этой статье предлагается подход к установлению искусственного или природного происхождения смесей углеводородов широкого фракционного состава. Под природным происхождением здесь понимается отсутствие смешивания низко- и высококипящих фракций (легких (бензиновых) и дизельных). Подход заключается в газохроматографическом исследовании образцов с последующей обработкой и оценкой результатов.

Исследования проводились на газовом хроматографе «Кристалл-2000М» с использованием программы «Хроматэк-Аналитик 2.5» при таких технических условиях: газ-носитель – азот; тип детектора – пламенно-ионизационный; колонка – Agilent (50 м × 0,20 мм); неподвижная фаза – полидиметилсилоксан; температура детектора – 240 °C; температура испарителя – 230 °C; расход газа-носителя – 20 мл/мин.

Программирование температуры: начальная температура колонки – 50 °C; скорость нагрева I – 4 °C/мин; скорость нагрева II – 8 °C/мин; длительность изотермического участка – 20 мин; скорость нагрева III – 5 °C/мин; максимальная температура колонки – 250 °C; длительность анализа – 150 мин.

Результаты газовой хроматографии типичных представителей прямогонного (стабильного) бензина, товарного бензина марки А-76 и дизельного топлива (ДТ) показаны на рис. 1 в виде ломаной линии, характеризующей содержание н-алканов, выраженное в процентах площади хроматографических пиков. Учитывая близкие коэффициенты чувствительности пламенно-ионизационного детектора к различным углеводородам, полученные результаты концентрации, выраженные в процентах площади пиков, близки и пропорциональны процентам массовым.

Анализ компонентного состава значительного количества бензиновых фракций показывает монотонное изменение содержания н-алканов при одном максимуме, который соответствует, как правило, н-гексану (C_6) или н-гептану (C_7). Для дизельных фракций наблюдается подобная картина с концентрационным максимумом от н-ундекана (C_{11}) до н-тетрадекана (C_{14}).

Рис. 1. Розподілення вмісту n-алканів у прямогонному (стабільному) бензині, товарному бензині марки А-76 та дизельному паливі

Для семи образців широких газоконденсатних (рис. 2 а, б) і семи нафтяних (рис. 3 а, б) фракцій (отобраних перегонкою від температури початку кипіння до температури кінця кипіння) характерен переважно один концентраційний максимум з монотонним зміненням вмісту n-алканів. Подібне розподілення справедливо також для легких газових конденсатів, які мають температуру кінця кипіння менше 350 °С і можуть бути безпосередньо піддані газохроматографічному аналізу.

Для окремих образців газоконденсатних і нафтяних фракцій спостерігаються відхилення від монотонності і поява додаткових максимумів в межах окремих компонентів. Це можна пояснити достатньо низькою ступенню розділення n-алканів, в області яких спостерігається скачкоподібне змінення концентрації, з вуглеводородами, якими мають близькі параметри газохроматографічного утримання (як правило, для n-алканів C_{12} і C_{13}). Немонотонність змінення вмісту n-алканів (багаторазова, в межах декількох компонентів) може також свідчити про ректифікаційну природу виробництва нафтопродукта¹.

В разі більш значимих відхилень від монотонності, як для зразка № 1 на рис. 3 а, форма розподілення нагадує бінарну суміш, однак відрізняється від неї при більш близькому розгляді.

¹ См.: Руднев В. А. Установлення диференціюючих ознак для об'єктів ректифікаційного і дистильного способу виробництва / [В. А. Руднев, А. Ф. Климчук, П. В. Карножицький, О. М. Пашкова] // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики : зб. наук. праць. — 2010. — Вип. 10. — С. 389–398.

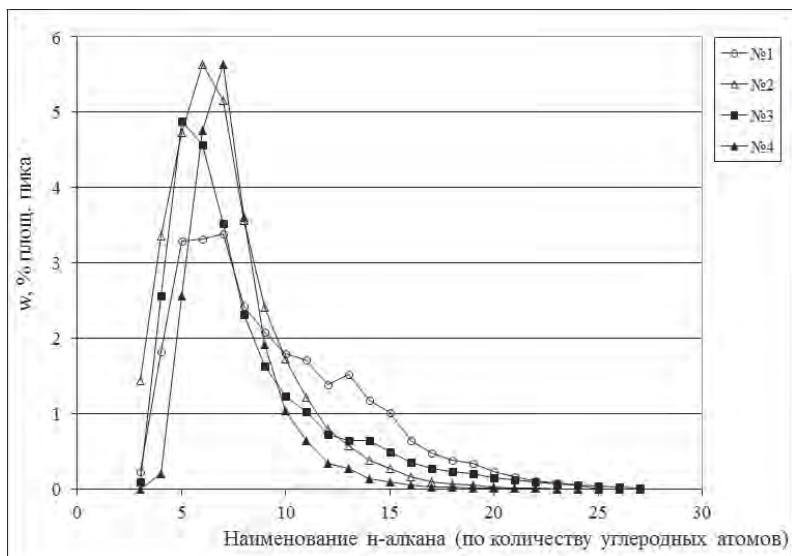

Рис. 2 а. Распределение содержания н-алканов в широких дистилятных газоконденсатных фракциях

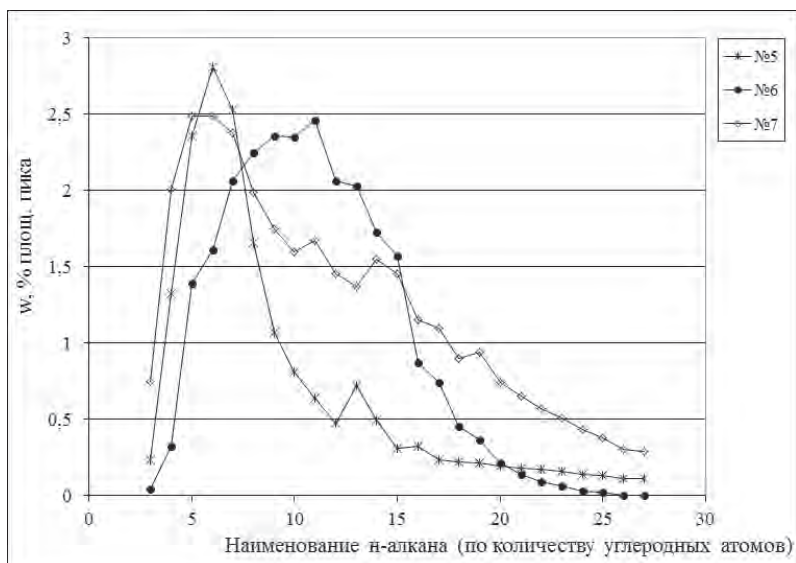

Рис. 2 б. Распределение содержания н-алканов в широких дистилятных газоконденсатных фракциях

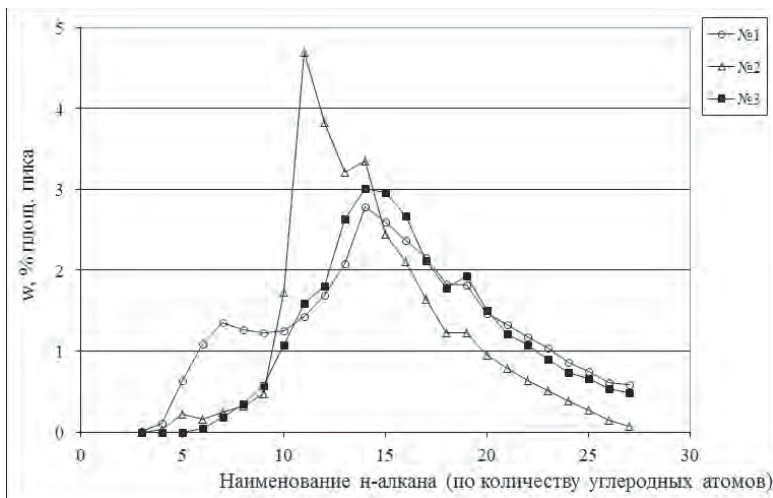

Рис. 3 а. Розподілення вмісту н-алканів у широких дистилятних нафтяних фракціях

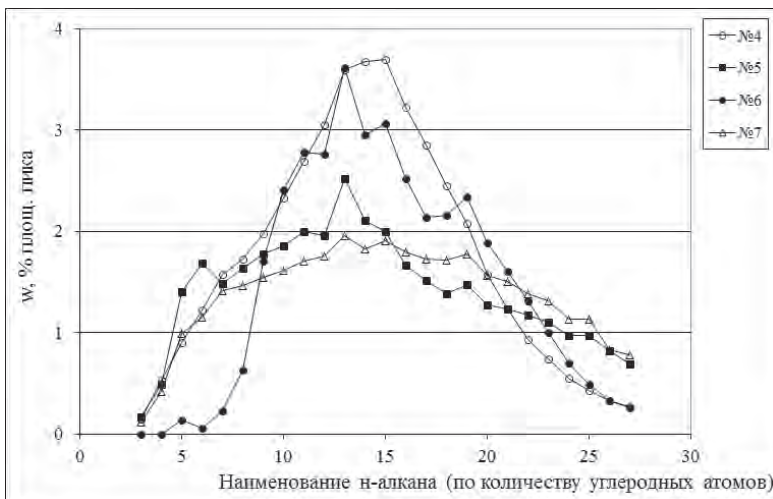

Рис. 3 б. Розподілення вмісту н-алканів у широких дистилятних нафтяних фракціях

Форми концентраційного розподілення н-алканів у бінарних сумісях бензин – дизельне паливо для прямогонних (стабільних) бензинів і товарних (марка А-76) показані на рис. 4 а, б і рис. 5 а, б відповідно. При цьому, помітні відмінності в складі сумішей для вмісту прямогонного бензину від 10 до 60 % і марки А-76 від 10 до 90 % об. від газоконденсатних і нафтяних фракцій.

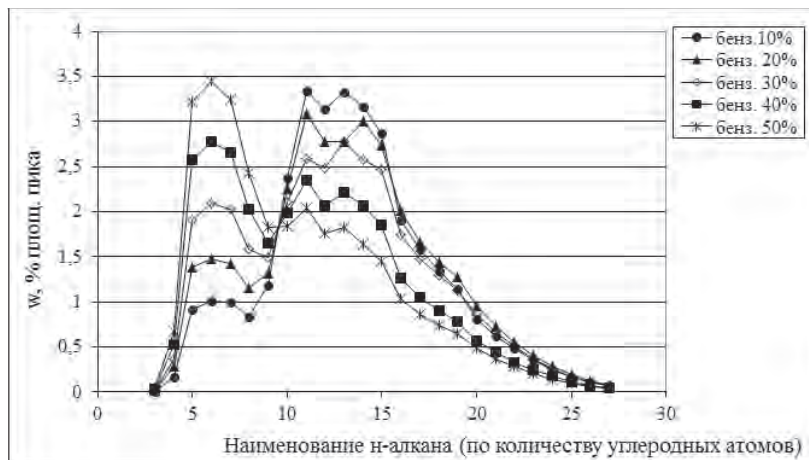

Рис. 4 а. Розподілення вмісту n-алканів у сумішці прямогонного бензину з дизельним паливом з вмістом бензину від 10 до 50 % об.

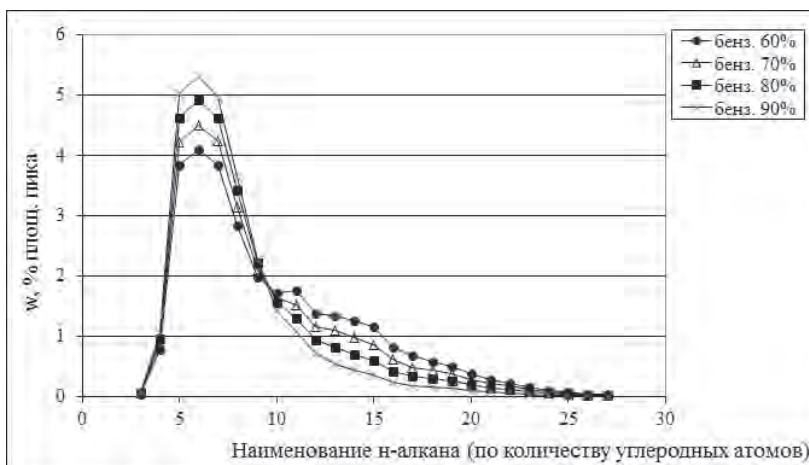

Рис. 4 б. Розподілення вмісту n-алканів у сумішці прямогонного бензину з дизельним паливом з вмістом бензину від 60 до 90 % об.

Основні відмінності заключаються в систематическом відхиленні від монотонності і наявності двох концентраційних вуглеводневих максимумів або одного концентраційного максимуму і широкого «плато» в діапазоні n-алканів $C_{10} - C_{15}$. Слід приймати во увагу різноманітність складів газових конденсатів і нафтів, а також бензинів і дизельних палив, і їх відмінність від зразків, досліджуваних в даній роботі. Це, однак, не пре-

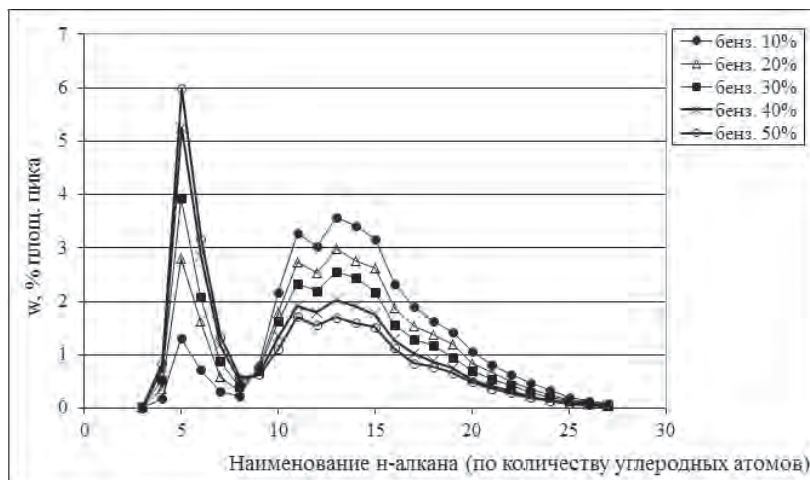

Рис. 5 а. Розподілення содержания н-алканов в смеси бензина марки А-76 с дизельным топливом с содержанием бензина от 10 до 50 % об.

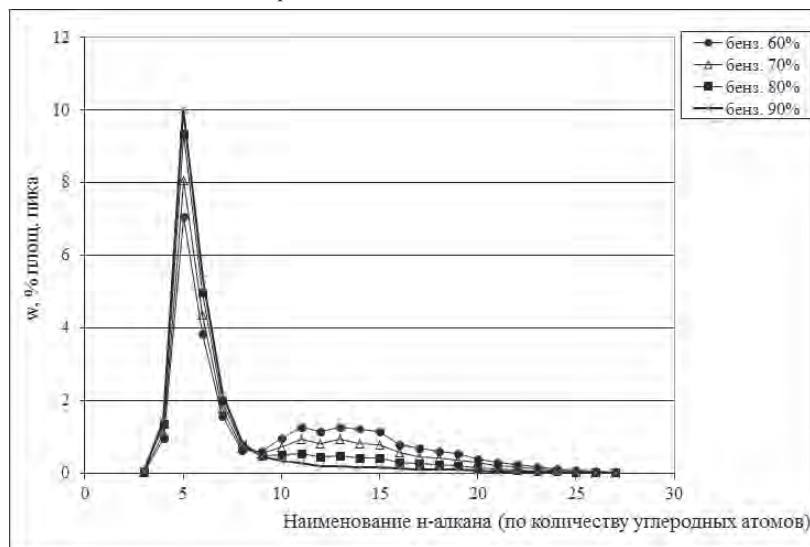

Рис. 5 б. Распределение содержания н-алканов в смеси бензина марки А-76 с дизельным топливом с содержанием бензина от 60 до 90 % об.

п'ятствує використовувати принцип ідентифікації бінарних сумішей, заключаючийся в установленні принципіальних відхилень від монотонності складу, для широкого ряду об'єктів.

Незважаючи на схожість деяких «природних» зразків і штучних сумішей, представляється можливим надійно і якісно встановити

факт смешения для объектов, содержащих бензиновые фракции в диапазоне 10–60 % об. Расширение диапазона возможно за счет повышения степени газохроматографического разделения. При исследовании искусственных смесей, обладающих более узким фракционным и компонентным составами исходных компонентов, концентрационный диапазон, допускающий установление смешения, очевидно, также будет расширяться.

Использование в составе смесей товарных бензинов, имеющих сугубо углеводородную природу, позволяет надежно расширить диапазон от 10 до 90 % об. При наличии в составе бензинов кислород-, азот- или железосодержащих компонентов (метил-трет-бутилового эфира, спиртов, N-метиланилина, ферроцена), которые применяются для повышения октанового числа, качественное установление смеси не должно представлять затруднений даже в более широком диапазоне. В этом случае возможно применение не только газовой хроматографии, но и других методов, таких как методы молекулярного и атомного спектрального анализа и качественные реакции¹.

Таким образом, для идентификации бинарных смесей нефтепродуктов целесообразен следующий порядок исследования:

- предварительный анализ, включающий методы молекулярной и атомной спектроскопии, тонкослойной хроматографии, качественных реакций с целью установления всевозможных добавок и присадок, наличие которых нехарактерно для нефтей, газовых конденсатов и их дистиллятных фракций;

- газохроматографический анализ, условия которого позволяют устанавливать полный компонентный состав (за исключением нелетучего остатка, который можно отделить фракционной перегонкой);

- анализ полученной хроматограммы с идентификацией н-алканов ($C_5 - C_{25-30}$);

- расчет количественного содержания н-алканов. Мера количественного содержания может быть представлена в массовой, объемной долях, а также выражена в долях от площади пиков;

- установление характера изменения концентрации н-алканов с изменением их молекулярной массы (количество концентрационных максимумов);

- при наличии двух явно выраженных концентрационных максимумов следует вывод о том, что исследуемый нефтепродукт – бинарная смесь. Его подтверждением могут служить результаты предварительных исследований;

- при наличии одного явно выраженного концентрационного максимума, монотонности изменения содержания н-алканов при отсутствии концентрационных «скачков» следует вывод о принадлежности исследуемого нефтепродукта к широким дистиллятным фракциям, нефтям или газовым конденсатам (в зависимости от фракционного состава);

- при отсутствии указанных признаков следует вывод о принадлежности исследуемого нефтепродукта к широким дистиллятным фракциям, нефтям или газовым конденсатам, а также смесям нефтепродуктов.

¹ Следует отметить необходимость тщательного анализа канала хроматограммы, чтобы избежать неправильной разметки хроматографических пиков. Одной из наиболее часто встречающихся ошибок можно считать завышение или занижение площади пиков (особенно $C_{12} - C_{14}$) для плохо разделенных компонентов, приводящее к «выбросу». Учитывая, что хроматографическое оборудование не всегда отвечает требованиям, необходимым для достаточной степени разделения, категорически оценивать состав нужно только при наличии очевидной тенденции в изменении содержания н-алканов.

УСТАНОВЛЕННЯ ІДЕНТИФІКУЮЧИХ ОЗНАК БІНАРНИХ СУМІШЕЙ НАФТОПРОДУКТІВ ШИРОКОГО ФРАКЦІЙНОГО СКЛАДУ

**В. А. Руднєв, А. Ф. Клімчук, Л. В. Нардід, В. І. Кривошеєв,
П. В. Карножицький**

Запропоновано набір ідентифікаційних ознак, які дають змогу встановити факт змішування нафтопродуктів різних видів, а саме легких (бензинових) і важких (дизельних) дистилятних фракцій. Ці ознаки визначаються методом газорідинної хроматографії з наступним математичним обробленням отриманих результатів. Показано можливість використання запропонованого підходу для дослідження широкого ряду зазначених нафтопродуктів, як товарних, так і сировинних.

THE ESTABLISHMENT OF IDENTIFYING FEATURES IN BINARY MIXTURES OF PETROCHEMICAL PRODUCTS OF WIDE FRACTIONAL COMPOSITION

V. A. Rudnev, A. F. Klimchuk, L. V. Nardid, V. I. Krivosheiev, P. V. Karnozhyskii

The article presents a set of indentifying features to establish the fact of mixing petrochemical products of different types, namely light (petroleum) and heavy (diesel) distillation fractions. These features are determined using the gas-liquid chromatography method followed by mathematical procession of the collected data. The article also shows the application of the suggested approach to examine a wide range of both commercial and resource petrochemical products.

УДК 543.544

Г. П. Петюнин, заведующий кафедрой клинической биохимии, судебно-медицинской токсикологии и фармации Харьковской медицинской академии последипломного образования, доктор фармацевтических наук, профессор,
А. В. Чубенко, доцент кафедры клинической биохимии, судебно-медицинской токсикологии и фармации Харьковской медицинской академии последипломного образования, кандидат фармацевтических наук,
Н. В. Гузенко, старший преподаватель кафедры клинической биохимии, судебно-медицинской токсикологии и фармации Харьковской медицинской академии последипломного образования, кандидат фармацевтических наук

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ МЕТОДА МИЦЕЛЛЯРНОЙ ТОНКОСЛОЙНОЙ ХРОМАТОГРАФИИ ДЛЯ АНАЛИЗА НАРКОТИЧЕСКИХ И ПСИХОТРОПНЫХ ВЕЩЕСТВ

Приведены экспериментальные данные по разработке метода исследования некоторых наркотических и психотропных веществ, которые полу-

УДК 331.215.246.4

І. В. Сабадаш, молодший науковий
співробітник Харківського НДІСЕ

ЕКСПЕРТНА ПРАКТИКА ПРОВЕДЕННЯ ЕКСПЕРТИЗ, ПОВ'ЯЗАНИХ З НЕСВОЄЧАСНОЮ ВИПЛАТОЮ ЗАРОБІТНОЇ ПЛАТИ

Розглянуто особливості проведення судово-економічних експертиз, пов'язаних з фінансовою можливістю підприємств і організацій погашати заборгованість з виплати заробітної плати.

У теперішній час випадки щодо несвоєчасної виплати заробітної плати мають місце на багатьох підприємствах усіх форм власності. Найбільша заборгованість – на підприємствах промисловості, а менша – у лісовій промисловості. Найвищий рівень заборгованості по регіонах зафіксовано в Донецькій і Харківській областях, м. Києві. Менше всього боргів з виплати заробітної плати в Чернівецькій і Рівненській областях, м. Севастополі. Серед підприємств-боржників з виплати заробітної плати в Харківській області найбільшими є: ДП «Хімпром», ДП «ХПЗ ім. Т. Г. Шевченка», СУРФ «ІНЕК», ВАТ «Харківметробуд».

У ст. 43 Конституції України встановлено: «Кожен має право на працю, що включає можливість заробляти собі на життя працею, яку він вільно обирає або на яку вільно погоджується».

Держава створює умови для повного здійснення громадянами права на працю, гарантує рівні можливості у виборі професії та роду трудової діяльності, реалізовує програми професійно-технічного навчання, підготовки і перепідготовки кадрів відповідно до суспільних потреб.

Використання примусової праці забороняється. Не вважається примусовою працею військова або альтернативна (невійськова) служба, а також робота чи служба, яка виконується особою за вироком чи іншим рішенням суду або відповідно до законів про воєнний і про надзвичайний стан.

Кожен має право на належні, безпечні і здорові умови праці, на заробітну плату, не нижчу від визначеної законом.

Використання праці жінок і неповнолітніх на небезпечних для їхнього здоров'я роботах забороняється.

Громадянам гарантується захист від незаконного звільнення.

Право на своєчасне одержання винагороди за працю захищається законом».

Реалізація зазначених конституційних прав громадян урегульована Законом України «Про оплату праці» від 24 березня 1995 р. № 108/95-ВР¹, Кодексом законів про працю України (далі – КЗпП)² та іншими законодавчими й нормативними актами.

¹ Див.: Про оплату праці : Закон України від 24 берез. 1995 р. № 108/95-ВР [Електронний ресурс]. — Режим доступу : — ЛІГА: ЗАКОН ЕЛІТ. — 29.10.2011.

² Див.: Кодекс законів про працю України : Закон Української РСР від 10 груд. 1971 р. № 322-VIII (із змінами) [Електронний ресурс]. — Режим доступу : — ЛІГА: ЗАКОН ЕЛІТ. — 29.10.2011.

Законом України «Про оплату праці» визначено, що:

— заробітна плата – це винагорода, обчислена, як правило, у грошовому виразі, яку за трудовим договором власник або уповноважений ним орган виплачує працівникові за виконану ним роботу (ст. 1);

— оплата праці працівників підприємства здійснюється в першочерговому порядку. Усі інші платежі підприємство здійснює після виконання зобов'язань щодо оплати праці (ч. 3 ст. 15);

— заробітна плата виплачується працівникам регулярно в робочі дні в строки, установлені колективним договором або нормативним актом роботодавця, погодженим з виборним органом первинної профспілкової організації чи іншим уповноваженим на представництво трудовим колективом органом (а в разі відсутності таких органів – представниками, обраними й уповноваженими трудовим колективом), але не рідше двох разів на місяць через проміжок часу, що не перевищує шістнадцяти календарних днів, і не пізніше семи днів після закінчення періоду, за який здійснюється виплата (ч. 1 ст. 24);

— своєчасність та обсяги виплати заробітної плати працівникам не можуть бути поставлені в залежність від здійснення інших платежів і їх черговості (ч. 6 ст. 24)¹.

У ст. 115 КЗпП визначено, що заробітна плата виплачується працівникам регулярно в робочі дні в строки, установлені колективним договором або нормативним актом роботодавця, погодженим з виборним органом первинної профспілкової організації чи іншим уповноваженим на представництво трудовим колективом органом (а в разі відсутності таких органів – представниками, обраними й уповноваженими трудовим колективом), але не рідше двох разів на місяць через проміжок часу, що не перевищує шістнадцяти календарних днів, і не пізніше семи днів після закінчення періоду, за який здійснюється виплата.

У разі, коли день виплати заробітної плати збігається з вихідним, святковим або неробочим днем, заробітна плата виплачується напередодні.

Розмір заробітної плати за першу половину місяця визначається колективним договором або нормативним актом роботодавця, погодженим з виборним органом первинної профспілкової організації чи іншим уповноваженим на представництво трудовим колективом органом (а в разі відсутності таких органів – представниками, обраними й уповноваженими трудовим колективом), але не менше оплати за фактично відпрацьований час з розрахунку тарифної ставки (посадового окладу) працівника.

Заробітна плата працівникам за весь час щорічної відпустки виплачується не пізніше ніж за три дні до початку відпустки².

Однак на практиці не завжди на підприємствах заробітна плата виплачується своєчасно, що призводить до зростання заборгованості з оплати праці.

У ст. 175 КК України встановлено:

«1. Безпідставна невивплата заробітної плати, стипендії, пенсії чи іншої установленної законом виплати громадянам більш як за один місяць, вчинена умисно керівником підприємства, установи або організації незалежно від форми власності чи громадянином – суб'єктом підприємницької діяльності, –

¹ Див.: Про оплату праці : Закон України від 24 берез. 1995 р. № 108/95-ВР.

² Див.: Кодекс законів про працю України.

карається штрафом від п'ятисот до тисячі неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або виправними роботами на строк до двох років, або позбавленням волі на строк до двох років, з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років.

2. Те саме діяння, якщо воно було вчинене внаслідок нецільового використання коштів, призначених для виплати заробітної плати, стипендії, пенсії та інших встановлених законом виплат, –

карається штрафом від тисячі до півтори тисячі неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або обмеженням волі на строк до трьох років, або позбавленням волі на строк до п'яти років, з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років.

3. Особа звільняється від кримінальної відповідальності, якщо до притягнення до кримінальної відповідальності нею здійснено виплату заробітної плати, стипендії, пенсії чи іншої встановленої законом виплати громадянам»¹.

У зв'язку з цим все частіше порушуються кримінальні справи за фактом безпідставної невивплати посадовими особами заробітної плати працівникам підприємств і організацій. Тому при розслідуванні кримінальних справ, порушених за ст. 175 КК України, слідчі органи все частіше звертаються до експертних установ з питаннями стосовно доцільності витрачання коштів на виробничі потреби з метою подальшого поступового погашення заборгованості з оплати праці.

При виконанні експертиз необхідно встановити взаємозалежність між витрачанням коштів на потреби виробництва та формуванням відповідного розміру фонду оплати праці; дослідити, яким чином обсяги цього фонду дозволяли проводити поточні виплати та погашати заборгованість із заробітної плати попередніх періодів.

Для встановлення змін фінансового стану підприємств у відповідних звітних періодах необхідно застосувати метод економічного аналізу. Наступним етапом є аналіз підсумків фінансово-господарської діяльності з точки зору джерел формування коштів на оплату праці. Фактичний стан заборгованості за підсумками звітного періоду фінансово-господарської діяльності підприємства встановлюється за допомогою методу документальної перевірки.

Аналіз фінансово-господарської діяльності підприємств і організацій передбачає встановлення досить великої кількості показників. Експертна практика свідчить про те, що для аналізу доцільно використовувати саме показник рентабельності продукції, який характеризує взаємозв'язок витрат на оплату праці з прибутком від реалізації продукції за певний період і визначається за формулою

$$P_n = \frac{\Pi_{pn}}{C_{pn}} \times 100,$$

де Π_{pn} – прибуток від реалізації продукції за певний період; C_{pn} – собівартість реалізованої продукції.

¹ Див.: Кримінальний кодекс України : Закон України від 5 берез. 2001 р. № 2341-ІІІ [Електронний ресурс]. — Режим доступу : — ЛІГА: ЗАКОН ЕЛІТ. — 29.10.2011.

Джерелами вихідних даних для проведення аналізу є: баланс підприємства (форма № 1) звіт про фінансові результати (форма № 2).

При дослідженні динаміки показника рентабельності продукції P_n можливі три таких варіанти.

Перший варіант. Показник P_n на початок періоду перевищує цей показник на кінець періоду, що досліджувався. Це свідчить про погіршення рентабельності роботи підприємства, що призведе до збільшення заборгованості з оплати праці за рахунок відсутності нового обсягу коштів на величину заробітної плати, нарахованої в цьому періоді, за наявності заборгованості в попередніх періодах.

Другий варіант. Показник P_n на початок періоду дорівнює показнику на кінець періоду, що досліджувався. При цьому варіанті можлива достатність коштів на виплату поточних нарахувань, але відсутні джерела погашення заборгованості попередніх періодів.

Третій варіант. Показник P_n на кінець періоду перевищує показник на початок періоду, що досліджувався. Цей стан дає можливість не тільки здійснювати виплати поточних нарахувань, а й акумулювати кошти для погашення заборгованості попередніх періодів.

Таким чином, дослідивши динаміку показника рентабельності продукції, можна зробити висновок про ефективність витрачання коштів на виробничу діяльність. Позитивним наслідком інвестування є можливість підприємства виплачувати заробітну плату за наявності обігових коштів на рахунках, а негативним – відсутність фінансової можливості підприємства погашати прострочену та поточну заборгованості із заробітної плати.

ЭКСПЕРТНАЯ ПРАКТИКА ПРОВЕДЕНИЯ ЭКСПЕРТИЗ, СВЯЗАННЫХ С НЕСВОЕВРЕМЕННОЙ ВЫПЛОТОЙ ЗАРАБОТНОЙ ПЛАТЫ

И. В. Сабадаш

Рассмотрены особенности проведения судебно-экономических экспертиз, связанных с финансовой возможностью предприятий и организаций погашать задолженность по выплате заработной платы.

EXPERT EXPERIENCE IN EXAMINATIONS OF LATE PAYROLL PAYMENT

I. V. Sabadash

The article deals with the peculiarities of forensic economic examinations of financial capacity of enterprises and organizations to discharge payroll debts.

у повсякденному житті людей та виявлення причинно-наслідкових зв'язків для об'єктивного доведення слідством і судом на основі висновків судової експертизи винуватості або невинуватості підозрюваних у вчиненні правопорушень, злочинів.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ БАЗИС СУДЕБНОЙ ИНЖЕНЕРНО-ТЕХНИЧЕСКОЙ ЭКСПЕРТИЗЫ В ОБЛАСТИ ОХРАНЫ ТРУДА И БЕЗОПАСНОСТИ ЖИЗНЕДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Ю. А. Кривченко, Л. Г. Бордюгов, И. Н. Марченко

В контексте с криминалистическим учением о материальных следах-отображениях как теоретическая основа судебной инженерно-технической экспертизы в области охраны труда и безопасности жизнедеятельности и первый этап разработки ее методологии определены термины «цель», «объект», «предмет», «задачи» экспертного исследования и основополагающие методы его проведения.

THEORETICAL FOUNDATION OF FORENSIC ENGINEERING AND TECHNICAL EXAMINATION IN THE FIELD OF LABOUR PROTECTION AND SAFETY MANAGEMENT IN EMERGENCIES

Y. O. Kravchenko, L. G. Bordiugov, I. M. Marchenko

Based on the criminalistic studies of material track-reflections as a theoretical basis for forensic engineering and technical examination in the field of the labour protection and safety management in emergencies and the first stage in the development of its methodology, the article defines the notions of the «aim», «object» and «purposes» of an expert examination and its fundamental methods.

УДК 343.346.4

В. В. Сабадаш, завідувач лабораторії
Харківського НДІСЕ, кандидат техніч-
них наук, доцент,

Д. І. Фокін, завідувач сектору Харків-
ського НДІСЕ

ДОРОЖНЬО-ТРАНСПОРТНА ПРИГОДА ЯК РЕЗУЛЬТАТ ПОРУШЕННЯ ФУНКЦІЙ ВЗАЄМОДІЇ В СИСТЕМІ «ЛЮДИНА – ТЕХНІКА – СЕРЕДОВИЩЕ»

Розглянуто питання впливу функціонального стану водія на умови виникнення дорожньо-транспортної пригоди.

Сучасне життя неможливо уявити без стабільного функціонування транспортного комплексу. Автомобільний транспорт і автомобільні дороги – це складна інфраструктура, яка забезпечує як життєдіяльність сучасного суспільства, так і створює умови перевантаженості доріг, зменшення швидкості руху, заторові ситуації та дорожньо-транспортні пригоди (ДТП). У середньому по Україні щорічно в ДТП гине близько 7 тис. осіб і отри-

мують травми різного ступеня тяжкості понад 35 тис. Кожні 11 хв у державі трапляється дорожня пригода, майже кожні 1,5 год гине людина. У середньому за добу в автоаваріях гине 16 і дістають тяжких поранень майже 144 особи. Між тим аналіз закономірностей настання ДТП у різних країнах світу згідно із статистичними показниками¹ та їх порівняння з даними по Україні вказує на те, що основна частка всіх ДТП (близько 70 %) реєструється в столиці, обласних і районних центрах України.

Слід відмітити, що тяжкість наслідків ДТП у районних центрах й інших населених пунктах протягом останніх років знижується та становить у середньому близько 11 загиблих на 100 ДТП. Як показує аналіз, найбільшу кількість ДТП у містах і населених пунктах України зареєстровано на прямих ділянках вулично-шляхової мережі (близько 70 %). Кожну п'яту ДТП учинено на перехрестях вулиць, аналогічно минулим рокам найвищий показник тяжкості наслідків відмічається в дорожніх пригодах на нерегульованих залізничних переїздах без шлагбаумів, на крутих спусках, а також на крутих поворотах і мостах. Водночас висока тяжкість наслідків спостерігається в пригодах, пов'язаних з наїздом транспортних засобів (ТЗ) на перешкоду – близько 20 загиблих на 100 ДТП, перекиданням, наїздом на пішохода – близько 16 загиблих на 100 ДТП.

Найпоширенішими видами ДТП залишаються наїзди на пішоходів, перешкоду та зіткнення ТЗ – на них припадає близько 80 % усіх ДТП. На ці види дорожніх пригод припадає найбільша кількість потерпілих (близько 78 %).

Найпоширенішими причинами ДТП залишаються:

- порушення правил маневрування;
- перевищення швидкості;
- відвертання від управління;
- перехід пішоходів через проїзну частину в невстановленому місці.

Однією з основних причин такого стану є низька дисципліна учасників дорожнього руху, насамперед водіїв і пішоходів. Становище на дорогах і вулицях свідчить про неповажне ставлення значної частини громадян, у першу чергу водіїв ТЗ, до законів, що стосуються забезпечення безпеки дорожнього руху, у тому числі й до Закону України «Про дорожній рух». Слід зазначити, що водій несе персональну відповідальність за ефективну роботу всієї технічної системи автомобіля та свої управлінські дії, а помилки, припущені ним в управлінні ТЗ, можуть привести до ДТП.

Взаємодію ТЗ і водія ми розглядатимемо з позиції ергономіки як систему «Людина – Техніка – Середовище» (СЛТС).

Ергономіку визначають як науку про системну оптимізацію трудової діяльності людини та умови її здійснення в СЛТС. Її предметом є трудова діяльність, а об'єктом дослідження – СЛТС. Одним з основних завдань ергономіки є розкриття закономірностей трудової діяльності людини в СЛТС, визначення правил її організації, розроблення теорії діяльності людини.

¹ Див. Elvik R. An analysis of official economic valuations of traffic accident fatalities in 20 motorized countries / R. Elvik // *Accid. Anal. and Prev.* — 1995. — Vol. 27. — № 2. — P. 247.

З позицій ергономіки СЛТС «Водій – Автомобіль – Дорога» (ВАД) складається з таких семи основних ланок:

1) джерела інформації – дорога, її облаштування й оточення, знаки, сигнали, а також показання приладів, шуми, коливання ТЗ;

2) сполучна ланка між джерелами інформації й водієм слугує безпосередньо для передання слухової, зорової та тактильної інформації через нервові імпульси в кору головного мозку;

3) оброблення сприйнятої інформації в корі головного мозку водія та видання команд рухомому апарату людини (руки, ноги);

4) зв'язок між водієм і ТЗ та передання команд через рухомий апарат водія органам керування автомобіля;

5) передання команд від органів керування автомобіля механізмам приводу;

6) зв'язок між ТЗ і дорогою та виконання команд колесами, двигуном, приладами автомобіля та ін.;

7) зміна напрямку або швидкості руху ТЗ.

З позицій ергономіки функції управління автомобілем полягають у таких діях водія: сприйняття ситуації; оцінювання ситуації; ухвалення рішення; виконання дії.

Слід зазначити, що вся інформація про дорогу, розташовані на ній об'єкти й ТЗ, надходять до водія через органи чуття, збуджуючи в нього зорові, слухові, шкірно-м'язові, вібраційні, вестибулярні, нюхові й теплові відчуття, що відображують окремі властивості цих предметів і явищ навколишнього дорожнього руху.

Основну роль у діяльності водія відіграють зорові відчуття. Завдяки ним до водія надходить 80 % інформації, 10 % – від вестибулярного апарату й нервових закінчень шкіри, 6 % доводиться на слуховий канал, а 4 % на частку суглобової чутливості. Інформація до водія надходить із швидкістю близько 1000 біт/с, але водій здатний сприйняти і переробити тільки 16 біт/с.

Великий об'єм інформації або швидкі її зміни часто позбавляють можливості своєчасно й точно її сприймати та переробляти, а отже, і виробити вірне рішення. Водієві доводиться виконувати велику кількість дій з керування автомобілем, частина з яких виявляється хибною внаслідок браку часу для перероблення інформації. Тому ДТП з позиції ергономіки можна охарактеризувати як порушення взаємодії ланок системи ВАД унаслідок незадовільного виконання водієм функцій керування. Причини виникнення ДТП можна згрупувати за кожною ланкою системи ВАД, а саме:

— за ланкою «водій» – невиконання водіями вимог, установлених Правилами дорожнього руху, зниження його працездатності внаслідок перевтоми, хвороби та ін.;

— за ланкою «автомобіль» – незадовільний технічний стан автомобіля або його агрегатів, невірне технічне використання та обслуговування автомобіля або його агрегатів;

— за ланкою «дорога» – незадовільний стан дороги або окремих її елементів, незадовільна організація дорожнього руху.

З позиції ергономіки водій є головною ланкою системи ВАД, а його професійна діяльність оцінюється двома взаємозв'язаними вимогами:

— він повинен працювати ефективно, тобто швидко оброблювати сприйняту інформацію та надавати команди своєму рухомому апарату для їх передавання органам керування автомобілем;

— він не повинен порушувати вимоги Правил безпеки руху, тобто зобов'язаний працювати надійно.

З погляду ергономіки для забезпечення ефективності діяльності водія важливе значення мають такі чинники, як процес сприйняття ним інформації, його пам'ять, здатність своєчасно приймати рішення, аналіз і дослідження особистих рухів, інших рефлексорних процесів, проблеми особистої мотивації, готовності до діяльності, вплив стресу, стомлення, монотонності операцій керування ТЗ на ефективність сприйняття інформації та надання команд тощо.

Працездатність – одна з важливих інтегральних характеристик функціонального стану людини, котра визначається як її здатність з найменшими витратами зберігати заданий рівень діяльності для досягнення мети або вирішення поставленого завдання. Зміна працездатності залежить від умов трудової діяльності та підкоряється фізіологічним закономірностям у процесі праці.

Стомлення є функціональним станом, який виникає в людини внаслідок інтенсивного або (і) тривалого робочого навантаження та виявляється в тимчасовому порушенні низки психічних і фізіологічних функцій, а також зниженні ефективності та якості праці. Воно виникає внаслідок виснаження внутрішніх ресурсів індивіда й розузгодження функціональної роботи системи, що забезпечують діяльність людини. При тривалій дії надмірних навантажень і за відсутності умов для повноцінного відновлення функціональних порушень стан стомлення може перейти в перевтому. Головна причина стомлення – інтенсивне, тривале робоче навантаження, порушення раціонального режиму праці, відпочинку, харчування, залишкові функціональні порушення після хвороби та ін.

Численними дослідженнями встановлено факт взаємозв'язку умов настання ДТП з ефективністю та надійністю діяльності водія¹. Статистика помилок, яких припускаються водії, свідчить про таке.

Класифікація помилок за функціями: водій не сприймає ситуацію на дорозі – 49 %; незадовільна оцінка ситуації водієм і неправильне прийняття рішень – 41 %; інші помилки – 10 %.

Класифікація помилок за чинниками:

— *прямі помилки*: відвернення уваги; недооцінення небезпеки; боязливість у способах керування автомобілем і небезпечні звички; хибне прогнозування поведінки інших учасників руху; неправильне оцінювання обстановки; недооцінювання власної помилкової поведінки; усвідомлене порушення вимог Правил дорожнього руху;

— *непрямі помилки*: помилки при прогнозуванні дорожньої обстановки; поспіх; недостатнє володіння навичками керування ТЗ; тимчасове погіршення функціонального стану; бездіяльність; незадовільний технічний стан ТЗ.

¹ Див. Романов А. Г. Дорожное движение в городах: закономерности и тенденции / А. Г. Романов. — М. : Транспорт, 1984. — 80 с.

Між тим аналіз закономірностей настання ДТП у різних країнах світу згідно зі статистичними показниками¹ і їх порівняння з даними по Україні, свідчить про те, що із року в рік відслідковується абсолютна закономірність умов настання ДТП. Переважна більшість ДТП скоюється в другій половині доби, причому в період з 17-ої до 23-ої години з «піком» о 18-ій годині. Аналіз показує, що найвища тяжкість наслідків пригод припадає на 5-ту годину ночі, у цей час кожна третя пригода має смертельні наслідки. Аварійність досягає критичного стану по п'ятницях і суботах, максимальна тяжкість наслідків пригод припадає на неділю – близько 17 загиблих на 100 ДТП. Вівторок і середа характеризується найменшою тяжкістю наслідків – близько 14 загиблих на 100 ДТП. Найбільша кількість пригод і постраждалих у них людей відмічається в липні – вересні з «піком» аварійності в серпні (23 %). На ці місяці припадає більше половини (58 %) усіх автоаварій за рік. Найвищий показник тяжкості ДТП реєструється в жовтні – 18, найменший – у квітні та травні – 13. Зростання аварійності зареєстровано в січні (+6,4 %), травні (+6,2 %), червні (+8,8 %), липні (+23,3 %), серпні (+23,8 %).

Зазначене свідчить про те, що стан стомлення людини є нормальною реакцією організму на його робоче навантаження, яке постійно супроводжує діяльність водія протягом робочої зміни, але у фазах стомлення та зриву (у період з 17-ої до 23-ої години з «піком» о 18-ій годині) і наприкінці робочої неділі (по п'ятницях і суботах), а також у період, що передує літнім відпусткам (липні – вересні з «піком» аварійності в серпні), призводить до зниження уваги, швидкості оперативного мислення й часу реакції, розподілу та переключенню уваги, інших тимчасових порушень низки психічних і фізіологічних функцій, що в подальшому сприяє настанню ДТП.

Отже, підвищення організації ефективності дорожнього руху, зниження рівня ДТП і збереження здоров'я громадян України можливі шляхом розроблення ергономічних рекомендацій з проектування, створення та експлуатації інфраструктури автомобільних доріг міст України, стосовно обмежень швидкості дорожнього руху у вечірній час, улаштування транспортних розв'язок для зменшення інтенсивності дорожнього руху, унесення відповідних доповнень до Правил дорожнього руху, а також проведення роз'яснювальної роботи в засобах масової інформації щодо формування у водіїв особистої відповідальності за ефективну роботу ТЗ та свої управлінські дії з керування ними, створення умов безпеки дорожнього руху.

ДОРОЖНО-ТРАНСПОРТНОЕ ПРОИСШЕСТВИЕ КАК РЕЗУЛЬТАТ НАРУШЕНИЯ ФУНКЦИЙ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ В СИСТЕМЕ «ЧЕЛОВЕК – ТЕХНИКА – СРЕДА»

В. В. Сабадаш, Д. И. Фокин

Рассмотрены вопросы влияния функционального состояния водителя на условия возникновения дорожно-транспортного происшествия.

¹ Див. Романов А. Г. Указ. праця.

TRAFFIC ACCIDENT AS A RESULT OF A FUNCTIONAL FAILURE IN THE «MAN-VEHICLE-ENVIRONMENT» SYSTEM

V. V. Sabadash, D. I. Fokin

The article deals with the issue of a driver's functional state influence on the conditions of a traffic accident.

УДК 614.841

Е. В. Тарахно, начальник кафедры специальной химии и химических технологий Национального университета гражданской защиты Украины, кандидат технических наук, доцент,

В. Н. Сырых, доцент кафедры надзорно-профилактической деятельности Национального университета гражданской защиты Украины, кандидат технических наук, доцент,

Р. В. Тарахно, старший эксперт НИЕКЦ ЛУ УМВД Украины на железнодорожном транспорте

ПРИМЕНЕНИЕ РАСЧЕТНОГО МЕТОДА ИССЛЕДОВАНИЯ ВЗРЫВОВ В ПОМЕЩЕНИЯХ ПРИ ПРОВЕДЕНИИ СУДЕБНОЙ ПОЖАРНО-ТЕХНИЧЕСКОЙ ЭКСПЕРТИЗЫ

Определены возможность образования взрывоопасных смесей и время достижения опасных концентраций как в объеме всего помещения, так и в локальных зонах загазованности с учетом влияния газообмена в помещении.

Взрывы газопаровоздушных смесей в помещениях, как правило, приводят к катастрофическим последствиям, вызывая при этом значительные разрушения зданий и гибель людей. За последние годы на территории Украины произошла серия таких взрывов – в Днепропетровске, Луганске, Евпатории, Львовe, Херсоне, Харькове и других населенных пунктах страны. Судебно-экспертное исследование причины возникновения таких взрывов имеет комплексный характер и обуславливается решением ряда специфических задач. При этом на исследование пожарно-технической экспертизы могут быть поставлены следующие вопросы: Какие обстоятельства вызвали возникновение взрывоопасной газо- или паровоздушной смеси? Достаточно ли вещества для образования в объеме помещения (или в локальной зоне) взрывоопасной смеси? В каком месте помещения (пространства) произошло воспламенение образовавшейся взрывоопасной смеси? Какой источник зажигания вызвал воспламенение взрывоопасной смеси? и др.

В процессе проведения пожарно-технической экспертизы, исследуя динамику возникновения взрывоопасной газопаровоздушной смеси (ГПВС)

ЗАСІДАННЯ «КРУГЛОГО СТОЛУ» ЗА ТЕМОЮ «ЕКСПЕРТНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЖЕЖ ТА НЕЩАСНИХ ВИПАДКІВ. СУЧАСНИЙ СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ»

Згідно з планом роботи Науково-консультативної та методичної ради з проблем судової експертизи при Міністерстві юстиції України на 2012 р. у рамках спільного засідання секції судової електротехнічної експертизи, експертизи в галузі безпеки життєдіяльності та охорони праці й секції судової пожежно-технічної експертизи 18 жовтня 2012 р. на базі Харківського НДІ судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса відбулося засідання «круглого столу» за темою «Експертне дослідження пожеж та нещасних випадків. Сучасний стан і перспективи розвитку».

Проведення засідання «круглого столу» стало першим заходом подібного рівня, яке було здійснено в Харківському НДІСЕ в рамках спільного засідання зазначених секцій. До цього заходу виявили зацікавленість фахівці, що займаються дослідженням проблем пожежної безпеки, охорони праці, судово-експертної діяльності, кримінального й цивільного судочинства та ін. У його роботі взяли участь члени секції судової електротехнічної експертизи, експертизи в галузі безпеки життєдіяльності та охорони праці, секції судової пожежно-технічної експертизи, представники професорсько-викладацького складу вищих навчальних закладів м. Харкова, працівники Харківської, Сумської та Полтавської обласних прокуратур, працівники ГУ МНС України та ГУ Держтехногенбезпеки в Харківській області, співробітники НДЕКЦ при ГУ МВС України в Харківській, Сумській та Полтавській областях, співробітники Територіального управління Держгірпромнагляду України в Харківській області, члени Харківської обласної колегії адвокатів Союзу адвокатів України.

До організаційного комітету «круглого столу» надійшли 42 доклади та повідомлення, із них у пленарному засіданні було заслухано 22. Основну увагу учасники приділили розгляду проблемних питань експертної роботи на сучасному етапі із зазначених напрямків. У рамках цього повідомлення про роботу «круглого столу» видається за можливе стисло висвітлити деякі розглянуті на засіданні питання.

Під час пленарного засідання

Пленарне засідання «круглого столу» відкрив директор Харківського НДІСЕ **А. І. Лозовий**, який привітав його учасників і доповів про становлення, розвиток, досягнення та сучасний стан і проблеми судово-електротехнічної, пожежно-технічної, у галузі охорони праці та безпеки життєдіяльності експертизи в Харківському НДІСЕ.

Завідувач лабораторії судових інженерно-транспортних, пожежно-технічних, електротехнічних досліджень і досліджень у галузі охорони праці та безпеки життєдіяльності Харківського НДІСЕ, голова секції судової електротехнічної експертизи, експертизи в галузі безпеки життєдіяльності та охорони праці, кандидат технічних наук, доцент **В. В. Сабадаш** доповів про випадки невиконання вимог законодавства України про охорону праці.

Завідувач сектору вибухотехнічних, пожежно-технічних і електро-технічних досліджень Київського НДІСЕ, голова секції судової пожежно-технічної експертизи **Д. П. Сариогло** доповів про особливості виконання пожежно-технічних досліджень при визначенні причетності до пожеж аварійних явищ в електричних пристроях.

З доповіддю про застосування спеціальних знань при проведенні судово-електротехнічної, пожежно-технічної, у галузі охорони праці та безпеки життєдіяльності експертиз виступив провідний науковий співробітник Харківського НДІСЕ, доцент кафедри криміналістики Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», кандидат юридичних наук, заслужений юрист України **М. Л. Цимбал**.

Про забезпечення дотримання вимог охорони праці при проведенні огляду місця події доповів професор кафедри охорони праці, стандартизації та сертифікації Української інженерно-педагогічної академії, кандидат технічних наук, судовий експерт Харківського НДІСЕ **С. Д. Тулупов**.

З доповіддю про процесуальний порядок проведення експертизи за новим КПК України виступив доцент кафедри кримінального процесу Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», кандидат юридичних наук, заслужений юрист України **В. М. Трофіменко**.

Член Харківської обласної колегії адвокатів Союзу адвокатів України **Г. І. Тучков** у своїй доповіді розглянув питання про можливість використання адвокатом у кримінальному судочинстві висновків експертиз відповідно до нового КПК України.

Систему управління охороною праці в Україні на відповідність вимог міжнародних стандартів у своїй доповіді проаналізував завідувач кафедри охорони праці, стандартизації та сертифікації Української інженерно-педагогічної академії, доктор технічних наук, професор **Р. М. Тріщ**.

Старший прокурор відділу нагляду за розслідуванням кримінальних справ слідчими органів прокуратури Сумської області, старший радник юстиції **Ю. М. Свояков** доповів про особливості проведення першочергових

слідчих дій при розслідуванні кримінальних справ про злочини проти безпеки виробництва в умовах дії нового КПК України.

Про транспортні проблеми міста Харкова, стан і тенденції зниження травматизму внаслідок ДТП доповів доцент кафедри транспортних систем та логістики Харківської національної академії міського господарства, доктор технічних наук **О. О. Лобашов**.

Начальник факультету пожежної безпеки Національного університету цивільного захисту України, кандидат технічних наук, доцент, полковник служби цивільного захисту **М. М. Удяньський** доповів про проблеми підготовки фахівців за напрямком пожежно-технічних досліджень.

Стан виробничого травматизму в Харківській області за 2011–2012 рр. проаналізував начальник відділу Територіального управління Держгірпромнагляду України в Харківській області **О. А. Одаренко**.

Асистент кафедри транспортних систем та логістики Харківської національної академії міського господарства **І. А. Афанасьєва** у своїй доповіді розглянула вплив інформаційних потоків на результати діяльності, функціональний стан і травматизм водіїв автомобілів.

Характеристику об'єктів злочинів, передбачених у ст. 270 КК України «Порушення встановлених законодавством вимог пожежної безпеки», здійснив доцент кафедри кримінально-правових дисциплін юридичного факультету Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна, кандидат юридичних наук **Я. О. Лантинов**.

Про особливості проведення комплексної екологічної та хіміко-аналітичної експертизи доповів завідувач кафедри охорони праці, техногенної та екологічної безпеки Національного університету цивільного захисту України, доктор хімічних наук, професор **А. Є. Васюков**.

Судовий експерт сектору судових пожежно-технічних, електротехнічних досліджень і досліджень у галузі охорони праці та безпеки життєдіяльності Харківського НДІСЕ **В. Т. Чупрун** доповів про особливості виконання судово-експертних досліджень обставин нещасних випадків, пов'язаних з діяльністю у війсьній сфері.

Про особливості експертної практики дослідження відповідності протипожежних розривів (в житловій забудові) доповів судовий експерт Харківського НДІСЕ **Л. В. Афанасьєв**.

Провідний судовий експерт Київського НДІСЕ **Р. М. Шостак** доповів про особливості експертної оцінки ймовірності виникнення вибухів, пожеж, розливів рідин при експлуатації котлів і цистерн.

Проблематику експертних досліджень обставин вибухів та пожеж розглянуто в доповіді старшого судового експерта сектору вибухотехнічних, пожежно-технічних і електротехнічних досліджень Київського НДІСЕ **О. Б. Шмерего**.

Особливості виконання експертних досліджень стосовно фактів розкрадання електричної енергії визначено в доповіді судових експертів Харківського НДІСЕ **К. В. Мельтешинова** та **С. А. Голіусова**.

Начальник кафедри наглядово-профілактичної діяльності Національного університету цивільного захисту України, кандидат педагогічних наук, доцент, майор служби цивільного захисту **О. О. Островерх** доповіла про нормативно-правове вдосконалення забезпечення пожежної безпеки житлових будинків і квартир приватної форми власності.

Про особливості виконання електротехнічних досліджень браконьєрських знарядь для вилову риби доповів судовий експерт Харківського НДІСЕ **О. М. Меленцов**.

Актуальність проведення робіт із дослідження пожеж, особливостей їх виникнення та поширення розглянуто в доповіді начальника відділу дослідження та статистики пожеж і надзвичайних ситуацій Науково-дослідного центру нормативно-правового регулювання Українського науково-дослідного інституту цивільного захисту **Р. В. Клімаса**.

Начальник сектору вибухово-технічних та пожежно-технічних досліджень НДЕКЦ при ГУ МВС України в Харківській області **І. В. Віслов** доповів про проблемні питання, які виникають при огляді місця події за фактом пожежі, призначенні пожежно-технічних досліджень, і шляхи їх вирішення на сучасному етапі.

Під час роботи засідання «круглого столу» учасникам була надана можливість оглянути виставку спеціального устаткування для проведення експертних електротехнічних досліджень.

Учасники засідання «круглого столу»

На виставці спеціального устаткування

*Матеріал підготував В. В. Сабадаш,
завідувач лабораторії судових інженерно-транспортних,
пожежно-технічних, електротехнічних досліджень
і досліджень у галузі охорони праці та безпеки
життєдіяльності Харківського НДІСЕ,
кандидат технічних наук, доцент*

«АРОЦКЕРІВСЬКІ ЧИТАННЯ», ПРИСВЯЧЕНІ 85-РІЧЧЮ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ ВИДАТНОГО ВЧЕНОГО-КРИМІНАЛІСТА Л. Ю. АРОЦКЕРА

1–2 листопада 2012 р. на базі Сумського відділення Харківського НДІ судових експертиз відбулися «Ароцкерівські читання», присвячені 85-річчю від дня народження Л. Ю. Ароцкера, що проходили в межах засідання з нагоди 10-річчя створення Сумського відділення Харківського НДІСЕ. У засіданні взяли участь близько 100 осіб: представники Міністерства юстиції України, інших органів державної влади та органів місцевого самоврядування, правоохоронних органів, судової влади, судово-експертних установ (СЕУ) Міністерства юстиції України (Харківського, Київського, Одеського, Донецького, Львівського, Кримського, Дніпропетровського науково-дослідних інститутів судових експертиз, Науково-дослідного центру судової експертизи з питань інтелектуальної власності), Міністерства внутрішніх справ України, науковці Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», Національної академії правових наук України, Київського національного університету імені Тараса

**ПРО ВИЗНАЧЕННЯ ШВИДКОСТІ ТРАНСПОРТНИХ ЗАСОБІВ
ЗА СЛІДАМИ ГАЛЬМУВАННЯ, ДЕФОРМАЦІЯМИ ТА ПОКАЗАННЯМИ
ПРИСТРОЇВ, ЩО ЗАФІКСУВАЛИ ПАРАМЕТРИ РУХУ**

А. Ю. Кріштон, В. О. Куценко, В. О. Степко, О. Ф. Дьяченко

Викладено проблеми, які виникають у судовій автотехнічній експертизі при визначенні швидкості транспортних засобів під час дорожньо-транспортної пригоди як за слідами гальмування й деформаціями, так і показаннями пристроїв, що зафіксували параметри руху.

**ON THE ESTABLISHMENT OF A MOTOR VEHICLE'S SPEED WITH THE
USE OF BRAKING TRACKS, DEFORMATIONS AND READING OF THE
DEVICES THAT HAVE REGISTERED THE MOVEMENT PARAMETERS**

A. Y. Krishpot, V. A. Kutsenko, V. A. Stepko, A. F. Dyachenko

The article deals with problems in forensic autotechnical examination in the establishment of a motor vehicle's speed during traffic accidents with both braking tracks and deformations as well as reading of the devices that have registered the movement parameters.

УДК 343.346.22

В. В. Сарафанов, заведующий сектором
Севастопольского отделения Харьков-
ского НИИСЭ,

С. А. Марков, судебный эксперт Севас-
топольского отделения Харьковского
НИИСЭ,

Е. С. Руденко, судебный эксперт Севас-
топольского отделения Харьковского
НИИСЭ

**О ВЗАИМОСВЯЗИ ТЕХНИЧЕСКОЙ ВОЗМОЖНОСТИ
ПРЕДОТВРАТИТЬ ДОРОЖНО-ТРАНСПОРТНОЕ
ПРОИСШЕСТВИЕ И ВОДИТЕЛЬСКОГО СТАЖА**

Рассмотрена проблема отсутствия в первичных материалах оформления дорожно-транспортного происшествия данных относительно водительского стажа (даты выдачи водительского удостоверения) и влияния этого факта на выводы эксперта о наличии у водителя технической возможности предотвратить дорожно-транспортное происшествие.

Одним из наиболее важных моментов судебного и досудебного следствия по делам о дорожно-транспортных происшествиях является установление истинных обстоятельств совершения дорожно-транспортного происшествия (ДТП), что является обязательным и основополагающим условием для принятия решения о виновности или невиновности лица, привлекаемого к ответственности, и, следовательно, решения вопроса о мере и виде наказания, соразмерного совершенному деянию и наступившим последствиям.

Именно это условие – установление истинных обстоятельств совершения ДТП возложено на судебных экспертов, которым в процессе проведения автотехнических экспертиз и экспертных исследований приходится решать вопросы по определению условий совершения ДТП и механизма его развития, в том числе по установлению условий и обстоятельств, предшествовавших ДТП, обстоятельств, способствовавших развитию механизма ДТП и объясняющих процесс его формирования, которые привели к ДТП в виде последствий, наступивших для сторон-участниц.

В 95 % постановлений (определений) о назначении и проведении экспертных исследований в делах о ДТП, инициаторами задается вопрос о наличии у водителя транспортного средства (ТС) технической возможности предотвратить происшествие и причинной связи между его действиями и наступившими последствиями.

Экспертная практика, основываясь на накопленном опыте, связывает наличие у водителя технической возможности предотвратить ДТП, кроме прочих условий технического характера, с такими факторами, как возможность и умение водителя ТС своевременно и в полном объеме (или хотя бы в достаточном для своевременного реагирования) оценить условия и параметры дорожной обстановки, предшествующей ДТП и наличествующей на начальном этапе механизма развития ДТП (а это прямо связано с технической возможностью предотвратить ДТП или хотя бы свести к минимуму ущерб и вредные последствия, которые могут возникнуть как результат ДТП).

Одним из качественных условий, существенно влияющих на формирование у водителя навыков технической возможности предотвратить ДТП в процессе эксплуатации ТС, является наличие достаточного стажа вождения. Но, помимо психофизиологического характера, стаж вождения как одно из условий и обстоятельств общей системы механизма развития ДТП имеет и практическое значение при производстве экспертных исследований и в дальнейшем наступлении тех или иных правовых последствий – для участников ДТП.

Таким образом, стаж вождения (управления ТС) как критерий развития механизма ДТП имеет практическое значение для расчетов, проводимых при выполнении судебных экспертиз и экспертных исследований по делам о ДТП. Использование данного критерия особенно важно для ответа на вопрос: предполагал ли водитель технической возможностью избежать ДТП или нет?

Анализ обстоятельств ДТП, по факту которых в Севастопольском отделении Харьковского НИИСЕ проводились судебные экспертизы и экспертные исследования, свидетельствует о том, что примерно 40 % ДТП имели место вне населенных пунктов, т. е. там, где Правилами дорожного движения Украины (далее – ПДД)¹ установлены скоростные ограничения, указанные в п. 12.6.

Так, п. 12.6 ПДД предусматривается, что вне населенных пунктов на всех дорогах и дорогах, проходящих через населенные пункты, обозначенные

¹ См.: Про Правила дорожнього руху України : постанова Кабінету Міністрів України від 10 жовт. 2001 р. № 1306 (із змінами) [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/1306-2001-p>.

знаком 5.47 «Начало населенного пункта» Приложения № 1 к ПДД, скорость движения ТС зависит от их вида и находится в таких пределах:

- автобусам (микроавтобусам), перевозящим организованные группы детей, легковым автомобилям с прицепом и мотоциклам – не более 80 км/час;
- грузовым автомобилям, перевозящим людей в кузове, – не более 60 км/час;
- автобусам (за исключением микроавтобусов) – не более 90 км/час;
- другим ТС: на автомобильной дороге, обозначенной дорожным знаком 5.1 «Автомост» – не более 130 км/час; на автомобильной дороге с отдельными проезжими частями, которые отделены одна от другой разделительной полосой, – не более 110 км/час; на других автомобильных дорогах – не более 90 км/час.

Эти максимальные ограничения скорости движения ТС являются исходными величинами для расчетов, которые учитываются и используются экспертом при проведении судебных экспертиз и экспертных исследований по фактам совершения ДТП.

Учет экспертом стажа вождения ТС как одной из величин, которая принимается во внимание при проведении экспертного исследования, прежде всего обусловлено тем, что законодатель поставил ограничение максимальной скорости в зависимости от водительского стажа.

Так, в п. 12.6 ПДД в разделе «б» указано, что вне населенных пунктов на всех дорогах и на дорогах, проходящих через населенные пункты, обозначенные знаком 5.47 «Начало населенного пункта» Приложения № 1 к ПДД, разрешается движение со скоростью: ТС, которыми управляют водители со стажем до двух лет, – не более 70 км/час.

Из анализа материалов о ДТП, поступивших в Севастопольское отделение Харьковского НИИСЭ для проведения судебных экспертиз и экспертных исследований, следует вывод о том, что в 80 % материалов не содержится каких-либо сведений о водительском стаже участников ДТП, пусть даже и в виде отражения в материалах даты получения участниками ДТП водительского удостоверения. Сотрудник ГАИ, дознаватель, следователь при составлении первичных документов по факту совершения ДТП ограничивались лишь формальной записью о номере водительского удостоверения.

Таким образом, для получения объективной и полной картины условий, которые предшествовали совершению ДТП, механизма развития ДТП в целом и технически правильного ответа на поставленные перед экспертом вопросы необходимо установить временную величину водительского стажа участников ДТП, поскольку этот факт прямо связан с применением требований п. 12.6(б) ПДД и дальнейших технических расчетов при производстве судебной экспертизы и экспертных исследований.

Данный факт, т. е. неполное указание данных водительского удостоверения, в процессе проведения экспертизы не позволяет эксперту установить срок стажа вождения – участника ДТП, что в свою очередь может влиять на выбор граничного значения скорости, с которой может осуществлять движение водитель вне населенного пункта. Другими словами, зачастую при проведении судебных экспертиз и экспертных исследований по факту ДТП, имеющему место вне населенного пункта, при проведении расчетов о технической воз-

можности предотвратить происшествие эксперт основывается на требованиях ПДД и принимает в качестве расчетной величины допустимое значение скорости движения автомобиля, равное 90 км/час. Соответствующим является и получаемый результат, влияющий на правовую оценку действий одного из участников ДТП, когда указание на то, что «водитель не имел технической возможности предотвратить ДТП», не совсем точно и верно отражает условия, приведшие к ДТП и вызвавшие развитие именно такого его механизма.

В то же время в случае установления водительского стажа на начальном этапе экспертного исследования на основании материалов, поступивших в экспертное учреждение, эксперт имеет возможность более верно оценивать обстоятельства и условия совершения ДТП, и при проведении расчетов по установлению наличия у участника ДТП технической возможности его предотвратить – уже оперировать более точными данными. Так, использование при расчетах величины разрешенной скорости ТС – участника ДТП, имеющего стаж до двух лет, позволяет по-иному установить обстоятельства, практически приведшие к ДТП: если бы участник ДТП, обязанный двигаться со скоростью, установленной для него как водителя со стажем менее двух лет, двигался с предусмотренной правилами скоростью, то в большинстве случаев он не совершил бы ДТП, поскольку соблюдение требований ПДД предоставляло ему техническую возможность его избежать. Нарушение же им скоростного режима становится одним из обстоятельств, повлекших возникновение условий, необратимо приведших к развитию механизма ДТП и лишивших водителя технической возможности его предотвратить. Определение этих обстоятельств прямо устанавливает факт несоответствия действий водителя – участника ДТП требованиям ПДД и влияет в ходе судебного разбирательства на общую правовую оценку его действий.

Так, в Севастопольское отделение Харьковского НИИСЭ поступили материалы уголовного дела по факту ДТП, из которых следует, что водитель А., управляя автомобилем ВАЗ и двигаясь вне населенного пункта со скоростью 90 км/час, произвел наезд на пешехода Б. При определении технической возможности предотвратить наезд на пешехода, а именно при установлении остановочного пути автомобиля ВАЗ эксперт принимал скорость движения автомобиля, равную 90 км/час. С учетом дорожных условий, сложившихся на момент ДТП, и скорости движения автомобиля ВАЗ, равной 90 км/час, эксперт пришел к выводу о том, что водитель А. не располагал технической возможностью предотвратить наезд на пешехода Б. Однако после уточнения следователем факта о том, что на момент ДТП стаж вождения у водителя А. составлял восемь месяцев, эксперт при расчетах принял допустимое значение скорости, с которой мог осуществлять движение водитель А., равное 70 км/час. При уточнении данных, выводы эксперта изменились на противоположные, т. е. он пришел к выводу о том, что в случае движения автомобиля ВАЗ со скоростью 70 км/час, как это регламентируют требования п. 12.6(б) ПДД, водитель А., располагал бы технической возможностью предотвратить наезд на пешехода Б. При уточненных данных эксперт также отметил несоответствие действий водителя А. требованиям п. 12.9(б) ПДД.

Следовательно, своевременное установление стажа вождения у водителя при определенных экспертных исследованиях влияет на конечные выводы

ды эксперта и, соответственно, дальнейшую правовую оценку действий участников ДТП.

ПРО ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ТЕХНІЧНОЇ МОЖЛИВОСТІ ЗАПОБІГТИ ДОРОЖНЬО-ТРАНСПОРТНІЙ ПРИГОДІ ТА СТАЖУ ВОДІЯ

В. В. Сарафанов, С. О. Марков, О. С. Руденко

Розглянуто проблему відсутності в первинних матеріалах оформлення дорожньо-транспортної пригоди даних щодо стажу водіння (дати видачі посвідчення водія) і впливу цього факту на висновки експерта про наявність у водія технічної можливості запобігти дорожньо-транспортній пригоді.

ON THE INTERCONNECTION BETWEEN THE CAPACITY TO AVOID A TRAFFIC ACCIDENT AND DRIVING EXPERIENCE

V. V. Sarafanov, S. A. Markov, Y. S. Rudenko

The article deals with the problem of no record of driving experience (the date of the driving license issuance) in primary paperwork on a traffic accident and its influence on the establishment of the driver's technical capacity of avoiding the accident.

УДК 343.346.4

В. Ю. Бражник, судовий експерт Сумського відділення Харківського НДІСЕ,
В. І. Войтенко, судовий експерт Сумського відділення Харківського НДІСЕ

ЕКСПЕРТНЕ ОЦІНЮВАННЯ ДІЙ ВОДІЇВ ПІД ЧАС РУХУ В ТЕМНИЙ ЧАС ДОБИ, В УМОВАХ НЕДОСТАТНЬОЇ ВИДИМОСТІ (ТУМАНУ)

Розглянуто деякі методичні рекомендації щодо експертного оцінювання дій водіїв при керуванні транспортним засобом у конкретних дорожніх умовах (рух у темний час доби, в умовах недостатньої видимості – туману) з метою запобігання дорожньо-транспортних пригод.

Дорожньо-транспортні пригоди (ДТП) у темний час доби – важлива проблема, розв'язання якої має бути спрямоване на захист суспільства від їх наслідків. У темний час відбувається 41–50 % ДТП. За даними статистики, кількість ДТП на 100 тис. транспортних одиниць становить: ранкові сутінки – 26; світлий час доби – 2; вечірні сутінки – 65; уночі – 4. На перехрестях неосвітлених доріг уночі відбувається 24–29 %, а в сутінках 6–7 % ДТП, на інших ділянках доріг у темну пору доби – 26 %. Уночі відбуваються найбільш тяжкі ДТП. У темний час доби на 30–40 % збільшується тяжкість наслідків ДТП¹. Основна причина підвищеного числа ДТП у темний час

¹ Див.: Водіння в темну пору доби і за різних погодних умов [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://ncpn.net.ua/keruvania_avto3.html.

возможность образования взрывоопасных смесей в помещении и определить время достижения опасных концентраций как в объеме всего помещения, так и в локальных зонах загазованности.

ЗАСТОСУВАННЯ РОЗРАХУНКОВОГО МЕТОДУ ДОСЛІДЖЕННЯ ВИБУХІВ У ПРИМІЩЕННЯХ ПРИ ПРОВЕДЕННІ СУДОВОЇ ПОЖЕЖНО- ТЕХНІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ

О. В. Тарахно, В. М. Сирих, Р. В. Тарахно

Визначено можливість утворення вибухонебезпечних сумішей і час досягнення небезпечних концентрацій як в об'ємі всього приміщення, так і в локальних зонах загазованості з урахуванням газообміну в приміщенні.

THE APPLICATION OF THE CALCULATION METHOD IN EXAMINING EXPLOSIONS WITHIN PREMISES WHILE CONDUCTING FORENSIC FIRE AND TECHNICAL EXAMINATION

Y. V. Tarakhno, V. N. Syrykh, R. V. Tarakhno

The article defines the possibility of forming explosive mixtures and the time of reaching the level of dangerous concentrations both in the premises on the whole and in local areas of high gas concentration taking into account the gas exchange effect in the premises.

УДК 343.346.12:614.841

Д. П. Сарюгло, заведуючий сектором
Київського НІИСЄ

ТЕПЛОВЫЕ РЕЖИМЫ РАБОТЫ ЭЛЕМЕНТОВ ТОРМОЗНОЙ СИСТЕМЫ И СЦЕПЛЕНИЯ КАК ПРИЧИНА ВОЗНИКНОВЕНИЯ ПОЖАРА НА АВТОТРАНСПОРТНЫХ СРЕДСТВАХ

Рассмотрены методы установления причины возникновения пожара на движущемся автотранспортном средстве в связи с перегревом рабочих поверхностей их тормозных механизмов и сцепления. Даны рекомендации по исследованию тормозных механизмов и сцепления автотранспортных средств относительно их причастности к возникновению пожара.

По месту возникновения пожаров незначительный процент занимает ходовая часть автотранспортных средств (АТС), куда входят тормозная система и сцепление. Для легковых автомобилей это составляет 3 %, а для грузовых – порядка 5 %¹.

Практика показывает, что, несмотря на невысокий процент возникновения пожаров на АТС в связи с неисправностями в элементах трансмиссии

¹ См.: Исхаков Х. И. Пожарная безопасность автомобиля / Х. И. Исхаков, А. В. Пахомов, Я. Н. Каминский. — М. : Транспорт, 1987. — 86 с.

и тормозных системах, все же возникает необходимость в их исследовании, с целью определения их причастности к возникновению пожара. В литературных источниках¹ описывается случай из следственной практики, когда на автобусе в результате неисправности в тормозном механизме задних колес возник пожар, который привел к полному отказу рабочей тормозной системы и опрокидыванию автобуса. Отсутствие постоянной потребности в проведении такого рода исследований привело к тому, что до настоящего времени отсутствуют публикации, в которых бы предлагались рекомендации по исследованию механических систем автомобиля при определении причины пожара. В связи с этим рассмотрим работу отдельных элементов тормозной системы и сцепления АТС с точки зрения их пожарной опасности; отметим основные признаки, указывающие на пожароопасные режимы их работы; приведем в качестве рекомендаций сложившуюся в экспертной практике последовательность исследования при определении их причастности к возникновению пожара.

При изложении особенностей исследования тормозной системы и сцепления автомобиля рассмотрим только те узлы, которые при определенных условиях работы становятся пожароопасными. В тормозной системе это тормозные механизмы, в сцеплении – узел передачи крутящего момента от двигателя на коробку передач. Общим для указанных узлов является наличие фрикционного материала, обеспечивающего в первом случае необходимый режим трения рабочих поверхностей, а во втором – требуемое качество сцепления. При буксовании сцепления процесс выделения тепла аналогичен трущимся поверхностям тормозов. Не останавливаясь подробно на описании их конструкций², рассмотрим возможные тепловые режимы работы наиболее распространенных фрикционных тормозных механизмов и сцепления автомобилей.

Тормозные механизмы. Из всего многообразия тормозных устройств на легковых автомобилях, автобусах и грузовых автомобилях широко применяются барабанно-колодочные и дисково-колодочные тормоза. В барабанно-колодочных тормозах рабочим элементом является колодка, взаимодействующая с внутренней поверхностью тормозного барабана, а в дисковых – сегментные колодки с целым диском.

К тормозным устройствам АТС наряду с требованиями высокой надежности и стабильности действия предъявляются и такие требования, чтобы температура поверхности трения не превышала предельную, установленную для устройства этого типа при данном фрикционном материале.

Показатели качества тормозных механизмов АТС определяются в основном конструктивным исполнением узла трения и оптимальным сочетанием

¹ См.: Качанов А. Я. Расследование уголовных дел о пожарах : пособ. / А. Я. Качанов, В. Н. Кабанов. — М. : ВНИИ МВД СССР, 1987. — 95 с. — (Библиотека следователя); Шиканов В. И. Об опыте производства комплексной экспертизы / В. И. Шиканов // Следственная практика. — М. : Юрид. лит.-ра, 1971. — № 89.

² См. Осепчугов В. В. Автомобиль. Анализ конструкций, элементы расчета / В. В. Осепчугов, А. К. Фрумкин. — М.: Машиностроение, 1989. — 304 с.; Тормозные устройства : справочник / [М. П. Александров, Л. Г. Лысяков, В. Н. Федосеев, М. В. Новожилов]; под общ. ред. М. П. Александрова. — М. : Машиностроение, 1985. — 312 с.

фрикционной пары. На тормозные колодки закрепляются фрикционные накладки, изготовленные из специальных материалов с повышенными фрикционными свойствами, которые обеспечивают стабильный тормозной момент. Фрикционные материалы имеют стабильный коэффициент трения, заданные механические и теплофизические свойства, обладают достаточной механической прочностью и огнестойкостью.

Теплофизические свойства пары трения тормоза определяются в основном теплоемкостью и теплопроводностью материалов. Теплоемкость способствует снижению температуры пары трения за счет поглощения теплоты, а теплопроводность – за счет переноса теплоты от поверхности трения вглубь материала и далее к поверхности охлаждения. Тепловой режим барабанных тормозов является достаточно напряженным. Например, температура поверхности трения тормозов грузовых автомобилей марки ГАЗ, ЗИЛ, МАЗ, КрАЗ часто превышает допустимую $T_{доп} = 250\text{ }^{\circ}\text{C}$ ¹.

В процессе эксплуатации барабанного колодочного тормоза, особенно в условиях эксплуатации на дорогах с пересеченной местностью, температура на наружной поверхности тормозного барабана может превышать $400\text{ }^{\circ}\text{C}$. Температура на элементах тормозного механизма и колеса (под буртом шины) при продолжительном тепловыделении выше допустимого на фрикционных парах может достигнуть величины самовоспламенения резины $T = 400\text{ }^{\circ}\text{C}$.

Дисково-колодочные тормоза АТС характеризуются очень малым отношением номинальной площади фрикционных накладок к номинальной площади поверхности трения тормозного диска, называемым коэффициентом взаимного перекрытия элементов фрикционной пары ($K_{\text{вз}} = 0,05\text{--}0,20$). В процессе торможения до 95 % поверхности трения тормозного диска периодически выходит из контакта с фрикционными накладками и свободно омывается окружающим воздухом. Удельная энергоемкость дисково-колодочных тормозов выше удельной энергоемкости барабанно-колодочных в четыре раза и поэтому они менее пожароопасны.

На АТС с гидравлическим приводом тормозных механизмов часто применяются тормозные жидкости марки БСК (спиртокасторовая) и «Нева» (гликолевая), которые соответственно относятся к ГЖ и ЛВЖ. У тормозной жидкости БСК температура самовоспламенения $T_{\text{самов}} = 345\text{ }^{\circ}\text{C}$, у тормозной жидкости «Нева» – $T_{\text{самов}} = 224\text{ }^{\circ}\text{C}$ ². Поэтому при попадании тормозной жидкости на сильно нагретые рабочие поверхности тормозных механизмов могут создаваться реальные условия для ее воспламенения.

На формирование температурного поля на элементах колесного тормоза основное влияние оказывают температурные параметры трения фрикционной пары. Эти параметры можно определить путем расчета с использованием системы уравнений тепловой динамики трения³. В выражениях для

¹ См. Вольченко А. И. Барабанно-колодочные тормозные устройства / А. И. Вольченко, Ю. С. Замора. — Львов : Вища шк., 1980. — 191 с.

² См. Пожаровзрывоопасность веществ и материалов и средства их пожаротушения : справ. изд. : в 2-х кн. / [А. Н. Баратов, А. Я. Корольченко, Г. Н. Кравчук и др.]. — М. : Химия, 1990.

³ См. Трение, изнашивание и смазка : справочник : в 2-х кн. / под ред. И. В. Крагельского и В. В. Анисина. — М. : Машиностроение, 1979.

расчета температур пары трения учитывают реальные законы изменения мощности и работы трения. На основе расчета температур можно определить среднюю поверхностную температуру на ободе колеса. Если расчетные значения температур выше допустимых, то это указывает на недостаточную площадь трения, недостаточную толщину пары трения, на применение материалов с недостаточной теплоемкостью и теплопроводностью, на недостаточно эффективные конструктивные меры принудительного охлаждения фрикционной пары тормоза. Окончательные сведения о тепловом режиме узла трения тормоза АТС могут быть получены только по результатам всесторонних лабораторных, стендовых и по возможности эксплуатационных испытаний.

Неисправности, вызывающие перегрев рабочих поверхностей тормозных механизмов. Анализ случаев возникновения пожаров на АТС в связи с перегревом рабочих поверхностей тормозных элементов показал, что перегреву тормозов могут способствовать следующие основные неисправности:

- нарушение регулировки в элементах и узлах системы, которые обеспечивают нормальный воздушный зазор на всех колесах между фрикционными поверхностями (между тормозными накладками и барабаном или диском);

- неполное растормаживание тормозных механизмов;

- механическое разрушение трущихся поверхностей от длительной эксплуатации или скрытых дефектов;

- резкое уменьшение отвода тепла от нагреваемых деталей в результате попадания на них грязи и пыли;

- нарушение системы охлаждения трущихся поверхностей на большегрузных АТС из-за неисправности или загрязнения.

Уменьшение воздушного зазора до нуля между тормозными накладками и барабаном (диском) может наступить в случаях: ослабления или поломки стяжной пружины колодок; заклинивания поршней колесного цилиндра из-за загрязнения или коррозии; разбухания уплотнительных колец поршней колесного цилиндра; неправильной установки упорного кольца автоматической регулировки; неправильной регулировки стояночного тормоза.

Наиболее часто к неполному растормаживанию тормозных механизмов с гидроприводом тормозов приводит засорение компенсационных отверстий главного тормозного цилиндра или их перекрытие кромками манжет.

На нагретые до высокой температуры рабочие поверхности тормозных механизмов может попасть тормозная жидкость из тормозных цилиндров из-за возникновения коррозии на рабочей поверхности цилиндров или выработки (дефектов) в уплотнительных резиновых кольцах. К перегреву рабочих поверхностей тормозных элементов АТС приводят и неквалифицированные действия водителей. Наиболее распространенными действиями водителей, приводящими к перегреву тормозов, являются неотключение стояночного тормоза перед движением и длительное по времени (затяжное) торможение (притормаживание).

Сцепление. Анализ конструкции сцепления следует проводить соответственно тем требованиям, которые к нему предъявляются. С точки зрения

пожарной безопасности к числу таких требований относится хороший отвод теплоты от поверхностей трения. При длительном буксовании сцепления температура поверхности трения достигает 300 °С и выше¹. При высокой температуре начинает вытекать и выгорать связующий компонент накладок, в результате чего они становятся пористыми, сухими, хрупкими и быстро изнашиваются. Поэтому к фрикционным накладкам, применяемым в сцеплении, предъявляется ряд требований, в частности обеспечение высокого коэффициента трения, мало зависящего от температуры и давления, а также достаточная термостойкость и теплопроводность. При этом теплоотвод должен быть таким, чтобы температура накладок не превышала при длительной работе 200 °С, а при кратковременной – 350 °С².

До последнего времени для фрикционного сцепления в основном применялись асбофрикционные накладки, в состав которых входят: асбест, наполнители, связующие. В настоящее время все большее распространение получают фрикционные накладки без асбеста или с его минимальным содержанием. Наполнители придают фрикционным накладкам ряд необходимых свойств. Так, смоляные частицы и графит повышают износостойкость; медь, латунь, бронза, алюминий (в виде порошка стружки или проволоки) улучшают теплопроводность и плавность включения; цинк дает стабильность коэффициента трения; свинец уменьшает износ и задираобразование (но ухудшает термостойкость). Связующие материалы определяют фрикционные свойства, износостойкость и термическую стойкость. В качестве связующих материалов применяются фенолформальдегидные смолы и их модификации, синтетические каучуки, а также комбинации смол и каучуков. Фрикционные накладки выполняют формованными, спирально-навитыми и ткаными. Формованные накладки устанавливают на большинстве грузовых автомобилей, тканые используются на легковых и грузовых автомобилях сравнительно редко.

Для отвода тепла предусматриваются: вентиляция картера сцепления через окна или ажурный кожух, направление потока воздуха специальными щитами, удаление продуктов изнашивания. Для сохранения работоспособности нажимных пружин при нагреве сцепления они должны устанавливаться на термоизоляционных прокладках. Во время эксплуатации АТС теплофизические процессы, протекающие во фрикционных парах сцепления, аналогичны описанным процессам в парах трения тормозных механизмов. Материалы, из которых изготавливаются фрикционные накладки ведомых дисков, аналогичны материалам пар трения тормозных механизмов.

Неисправности, вызывающие перегрев сцепления. К наиболее часто встречаемым неисправностям, которые могут приводить к повышению температуры на фрикционных парах сцепления, относятся:

- неполное выключение сцепления;
- неполное включение сцепления;
- поломка деталей сцепления или повышенный износ фрикционных накладок.

¹ См.: *Осепчугов В. В., Фрумкин А. К.* Указ. работа.

² См.: Там же.

К неполному выключению сцепления могут привести: наличие воздуха в системе гидропривода; заедание ступицы ведомого диска на шлицах первичного вала; неплоскостность ведомого диска; эксплуатационные перекосы, приводящие к неодновременному нажатию на рычаги нажимного диска. К неполному включению сцепления могут привести: ослабление нажимных пружин; потеря упругости пружин ведомого диска; заедание рычагов нажимного диска. Перегрев сцепления на АТС может быть вызван также некачественными действиями водителя при включении и выключении сцепления (неполное включение или неполное выключение), которые приводят к буксованию сцепления.

Экспериментальные исследования. В Киевском НИИСЭ были проведены экспериментальные исследования процесса перегрева элементов тормозного механизма легкового автомобиля при длительном торможении. Целью экспериментов было определение теплового состояния рабочих элементов тормозного механизма при различных режимах торможения и выявления признаков, характеризующих максимальные уровни температуры, достигаемые на них при этом.

Исследования проводились на стенде ДК-3501, разработанном в Киевском НИИСЭ и предназначенном для исследования тормозных механизмов АТС в динамике. Для экспериментов были отобраны диско-колодочные тормоза легковых автомобилей марки ВАЗ как наиболее часто применяемая конструкция на легковых автомобилях. Температура на тормозном механизме замерялась в трех точках: на фрикционной накладке; на тормозном диске; в тормозной жидкости в месте подсоединения гидропривода к тормозному цилиндру. Температура измерялась с применением отарированного прибора КСП-4 и хромалькапельных термомпар (ХК). На стенде вращающийся тормозной диск затормаживался тормозными колодками с приложением тормозного момента (M), составляющего 50 и 80 % от величины тормозного момента, при котором на сухой асфальтобетонной проезжей части колеса автомобиля находятся на грани блокировки ($M_{max} = 1000$ и 1120 Нм). В начале каждого эксперимента тормозной механизм автомобиля прогревался торможением до эксплуатационной температуры 60–70 °С.

Результаты экспериментов показали, что при 50 % тормозном моменте уже на 12–16 мин температура на тормозном диске и тормозных колодках достигает 400–460 °С. Такой уровень температуры сохраняется на протяжении примерно 8–10 мин, а затем наблюдается его незначительный спад и далее температура устойчиво удерживается на уровне около 400 °С. Скорость нарастания температуры зависит от величины развиваемого тормозного момента. С увеличением тормозного момента повышается температура рабочих поверхностей элементов тормозного механизма.

Тормозная жидкость прогревается практически в прямой зависимости от времени торможения. Ее максимальная температура, которая была достигнута, составляла 150 °С. При прогреве тормозной жидкости до высокой температуры повышается вероятность ее вытекания в местах присоединения трубок гидропривода к тормозным цилиндрам.

В процессе эксперимента существенно изменялись физико-механические свойства фрикционных накладок на тормозных колодках. Фрикционный

матеріал накладок при роботі в умовах нагріву до температури 400 °С і більше стає крихким, поверхня тертя – нерівною, пористою (в зв'язі з вигоранням зв'язуючого). Дослідження тормозних накладок на твердість показало, що їх твердість після трьох спроб з прогрівом до температури 460 °С зменшується порівняно з твердістю матеріалу до початку спроб приблизно на 23–40 %¹.

Дослідженням тормозного диска після спроб встановлено, що на ньому є сліди підвищеного зносу металу в формі концентричних углиблених оточень, які отрималися в результаті тертя по ньому оксидів металів, утворених під впливом високої температури. Це пояснюється тим, що твердість утворених оксидів вище твердості матеріалу тормозного диска, що і призводить до кільцеобразних його витрат. Новоутворені частинки в формі порошку чорного кольору (продукт вигорання складових фрикційного матеріалу) частково вдерлися в робочу поверхню тормозного диска, утворивши в місцях вдерення шорсткуваті поверхні.

Результати експериментальних досліджень дозволили виділити наступні ознаки на елементах тормозного механізму, вказуючі на роботу в режимі перегріву.

1. На тормозних накладках:

- фрикційний матеріал кришиться, по краях розтріскується;
- робоча поверхня коробиться, растрескивається, стає пористою, нерівною;

- зменшується твердість фрикційного матеріалу;

- значительна або повна витрата фрикційного матеріалу.

2. На тормозному диску:

- утворення слідів підвищеного, нерівномірного, локального зносу металу;

- наявність нерівномірного відкладання продуктів вигорання фрикційного матеріалу;

- наявність слідів нерівномірного зносу металу по концентричних оточень, утворених від контакту з твердими продуктами зносу фрикційної пари.

Рекомендації по дослідженню тормозних механізмів і сцеплення.

В залежності від ступеня термічних уражень на АТС вже в процесі огляду можна зробити попередній висновок про причастність або непричастність системи робочого тормоза і сцеплення до виникнення пожежі. Враховуючи, що такі пожежі відбуваються тільки на рухомих транспортних засобах, то сліди термічних уражень на них мають переважно локальний характер. Тільки несвоєчасне і неправильне гасіння пожежі призводить до більш обширних термічних уражень, аж до повного вигорання горючих матеріалів на АТС.

В процесі огляду по зовнішньому стану деталей і вузлів АТС виявляються зони найбільш температурних впливів і наявність несправностей.

Застосовуючи до робочої тормозної системи і сцеплення сліди термічного впливу або перегріву можуть служити: сліди побіжності

¹ По діючому стандарту ГОСТ 10851-73 твердість фрикційного матеріалу з ретинакса, призначеного для нормальної експлуатації тормозних механізмів, по Брінеллю повинна знаходитися в межах 35–50 НВ.

на тормозных барабанах, тормозных дисках, тормозных колодках, ведомом диске сцепления, а также на других металлических сопрягаемых деталях; следы частичного или полного выгорания резиновых тормозных шлангов, защитных чехлов и манжет рабочих тормозных цилиндров; следы обугливания, растрескивания, выкрашивания, коробления, выгорания связующего на фрикционных накладках тормозов и сцепления.

На причастность тормозной системы АТС к возникновению пожара могут указывать: следы локального высокотемпературного воздействия на каком-либо одном колесе по сравнению с другими колесами; следы характерных повреждений на деталях тормозных механизмов, такие как трещины и выкрашивание металла на тормозном диске или барабана, тормозных колодках и другие, о которых уже говорилось. Те же признаки могут присутствовать на элементах фрикционного сцепления; на внутренней поверхности картера сцепления могут присутствовать отложившийся слой продуктов горения и следы воздействия высокой температуры в виде цветов побежалости металла.

Установив, какой из тормозных механизмов требует углубленного исследования с применением частичной или полной разборки, следует придерживаться такой последовательности:

1) осмотр деталей тормозного механизма без разборки, с целью определения наличия всех деталей, установления правильности их сборки, выявления следов перегрева;

2) фиксация выявленных следов и отложений в сборке узла в протоколе экспертного осмотра с применением фотографирования или видеосъемки;

3) частичная разборка тормозного механизма с целью исследования рабочих поверхностей трущихся деталей (дисков, барабанов, накладок);

4) описание выявленных следов и неисправностей в протоколе экспертизы.

Такая же последовательность сохраняется и в случае исследования сцепления и других механических передающих устройств АТС.

Исследование в лабораторных условиях элементов тормозов или сцепления АТС по степени изменения их физико-механических свойств позволяет с достаточной достоверностью установить: степень нагрева деталей; последовательность образования термических следов; время образования следов и неисправностей (до пожара или во время пожара).

Путем исследования и сопоставления следов на тормозном диске, барабанах или ведомом диске сцепления со следами на фрикционных накладках определяется механизм их образования и устанавливается, имел ли место режим работы трущейся пары с выделением большого количества тепла.

Исследование фрикционных накладок начинается с измерения их геометрических размеров, выявления степени износа по всей поверхности, зон обугливания, растрескивания, выкрашивания, коробления, выгорания связующего материала и других, указанных признаков, может свидетельствовать о длительном режиме работы механизма с прогревом накладок по всей толщине до температуры более 400 °С. Исследование проводится визуально с применением увеличительных стекол, микроскопа и твердомера. При необходимости определяется элементный состав материала трущихся поверхностей (рабочих поверхностей) исследуемых механизмов.

Аналогічно, с соблюдением последовательности операций исследуются и другие элементы тормозного механизма или сцепления.

В случае проверки возможности попадания тормозной жидкости на трущиеся детали необходимо установить состояние резиновых манжет поршня тормозного цилиндра и надежность соединений в месте подсоединения трубки гидропривода.

Таким образом, установление причины пожара на движущемся автотранспортном средстве зависит от правильного определения места его возникновения, умения на стадии экспертного осмотра сделать предварительный правильный вывод о причастности к возникновению пожара какой-либо его системы либо узла и выбора методического подхода, обеспечивающего решение всего комплекса задач, связанных с установлением его причины.

ТЕПЛОВІ РЕЖИМИ РОБОТИ ЕЛЕМЕНТІВ ГАЛЬМІВНОЇ СИСТЕМИ ТА ЗЧЕПЛЕННЯ ЯК ПРИЧИНА ВИНИКНЕННЯ ПОЖЕЖІ НА АВТОТРАНСПОРТНИХ ЗАСОБАХ

Д. П. Саріогло

Розглянуто методи встановлення причини виникнення пожежі на автотранспортному засобі, що рухається, у зв'язку з перегріванням робочих поверхонь їх гальмівних механізмів і зчеплення. Надано рекомендації щодо дослідження гальмівних механізмів і зчеплення автотранспортних засобів стосовно їх причетності до виникнення пожежі.

HEAT REGIMES IN THE OPERATION OF THE ELEMENTS OF BRAKING SYSTEM AND CLUTCH AS A CAUSE OF FIRE IN MOTOR VEHICLES

D. P. Sarioglo

The article discusses the methods of establishing causes of fire on the moving motor vehicles because of overheating of the operating surfaces in their brakes and the clutch, and it provides recommendations on the examination of braking mechanisms and the clutch in motor vehicles as origin of the fire.

УДК 343.76

І. М. Рябінін, судовий експерт Харківського НДІСЕ, старший викладач Національного університету цивільного захисту України

ДЕФЛАГРАЦІЙНІ ВИБУХИ ЯК ПРЕДМЕТ ПОЖЕЖНО- ТЕХНІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Визначено компетенцію судового експерта (спеціаліста) за спеціальністю 10.8 «Дослідження обставин виникнення і поширення пожеж та дотримання вимог пожежної безпеки» при дослідженні об'ємних (дефлаграційних) вибухів у приміщеннях.

Останнім часом почастишали випадки аварійних вибухів в приміщеннях, які супроводжуються загибеллю людей та руйнацією будівельних конструкцій.

УЧЕТ ИЗМЕНЕНИЙ В ПЕНСИОННОМ ОБЕСПЕЧЕНИИ ИНВАЛИДОВ – ЛИКВИДАТОРОВ ПОСЛЕДСТВИЙ АВАРИИ НА ЧЕРНОБЫЛЬСКОЙ АЭС ПРИ ПРОВЕДЕНИИ СУДЕБНО-ЭКОНОМИЧЕСКИХ ЭКСПЕРТИЗ

Л. В. Мамонтова

Рассмотрены изменения в пенсионном законодательстве Украины при определении пенсионных выплат инвалидам – ликвидаторам последствий аварии на Чернобыльской АЭС и их влияние на выполнение расчетов размера пенсионных выплат при проведении судебно-экономических экспертиз.

THE ACCOUNT OF CHANGES IN THE RETIREMENT BENEFITS TO THE DISABLED LIQUIDATORS OF THE CHERNOBYL DISASTER IN THE FORENSIC ECONOMIC EXAMINATIONS

L. V. Mamontova

The article deals with changes in the laws of Ukraine on the provision of retirement benefits in the determination of such benefits for disabled liquidators of the Chernobyl disaster and their influence on the calculation of these retirement benefits in the forensic economic examinations.

УДК 331.215.246.4

І. О. Савченко, завідувач Сумського відділення Харківського НДІСЕ,
С. І. Глущенко, судовий експерт Сумського відділення Харківського НДІСЕ

ПРОВЕДЕННЯ ЕКОНОМІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ, ПОВ'ЯЗАНИХ З ВИЗНАЧЕННЯМ ФІНАНСОВОЇ МОЖЛИВОСТІ ПІДПРИЄМСТВ І ОРГАНІЗАЦІЙ ПОГАШАТИ ЗАБОРГОВАНІСТЬ ІЗ ЗАРОБІТНОЇ ПЛАТИ

Розглянуто особливості проведення економічних досліджень з питань щодо визначення фінансової можливості підприємств і організацій погашати заборгованість із заробітної плати. Наведено методичні підходи щодо вирішення цього питання.

Питання несвоєчасної виплати заробітної плати залишається актуальним уже протягом тривалого періоду. Проблема заборгованості перед працівниками стосується як державних підприємств, так і приватних структур. Необґрунтована затримка виплат заробітної плати, стипендій, пенсій чи інших установлених законом виплат громадянам більш ніж за один місяць є злочином, відповідальність за який передбачено ст. 175 КК України. У зв'язку з цим все частіше порушуються кримінальні справи за фактом безпідставної невивплати посадовими особами заробітної плати працівникам підприємств і організацій.

Право кожного громадянина на своєчасне одержання винагороди за працю та соціальних виплат закріплено в ст. 43, 46 Конституції України.

Реалізацію зазначених конституційних прав громадян урегульовано Законом України «Про оплату праці»¹, Кодексом законів про працю України², іншими законодавчими та нормативними актами. Зокрема, Законом України «Про оплату праці» передбачено, що оплата праці працівників підприємства здійснюється в першочерговому порядку. Усі інші платежі підприємство здійснює після виконання зобов'язань щодо оплати праці. Своєчасність і обсяги виплати заробітної плати працівникам не можуть бути поставлені в залежність від здійснення інших платежів та їх черговості. У ст. 115 і 116 Кодексу законів про працю України передбачено, що заробітна плата виплачується працівникам регулярно в робочі дні в строки, установлені колективним договором, але не рідше двох разів на місяць через проміжок часу, що не перевищує шістнадцять календарних днів, і не пізніше семи днів після закінчення періоду, за який здійснюється виплата, а при звільненні працівника виплата всіх належних йому сум провадиться в день звільнення.

Однак на практиці заробітна плата на підприємствах не завжди виплачується своєчасно, що призводить до зростання заборгованості з оплати праці та негативно впливає на стан соціальної напруги в суспільстві. Подібні тенденції поширились у зв'язку з економічною кризою.

В узагальненні Верховного Суду України «Практика розгляду судами кримінальних справ про невикплату заробітної плати, стипендій, пенсій чи інших установлених законом виплат»³ указується на необхідність проведення в кожній справі судово-бухгалтерської експертизи, за допомогою якої, вивчивши й проаналізувавши відповідні документи, можна дати відповідь на поставлені питання однозначно, що полегшило б органам досудового слідства та судам прийняти правильне рішення.

Проблемам експертного дослідження питань, пов'язаних з невикплатою заробітної плати, неодноразово присвячувалися наукові статті. Наприклад, Н. І. Пономаренко розглянула коло питань, що ставляться перед експертом у даній категорії справ, навела приклади вирішення деяких з них, визначила перелік об'єктів дослідження⁴. Але на даний час відсутній єдиний методичний підхід до проведення експертиз із визначення фінансової можливості підприємств і організацій своєчасно виплачувати заробітну плату або погасити існуючу заборгованість з оплати праці, що не дозволяє надавати конкретні відповіді на поставлені питання та негативно впливає на експертне забезпечення правосуддя при розслідуванні цієї категорії справ. З огляду на

¹ Див.: Про оплату праці : Закон України від 24 березня 1995 р. № 108/95-ВР [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.zakon.rada.gov.ua>.

² Див.: Кодекс законів про працю України : Закон Української Радянської Соціалістичної Республіки від 10 грудня 1971 р. № 322-VIII [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.zakon.rada.gov.ua>.

³ Див.: Узагальнення Верховного Суду України «Практика розгляду судами кримінальних справ про невикплату заробітної плати, стипендій, пенсій чи інших установлених законом виплат» [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.scourt.gov.ua>

⁴ Див.: Пономаренко Н. І. Проведення економічних досліджень, пов'язаних з невикплатою заробітної плати / Н. І. Пономаренко // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики : зб. наук. праць. — Х. : Право, 2009. — Вип. 9. — С. 501–505.

зазначене метою цієї статті є дослідження проблем щодо проведення експертиз, пов'язаних з визначенням фінансової можливості підприємств і організацій своєчасно виплачувати заробітну плату або погасити існуючу заборгованість з оплати праці.

Аналізуючи практику проведення судово-економічних експертиз з питань несвоєчасної виплати заробітної плати, слід відмітити постійне зростання кількості експертиз цієї категорії, що признаються за кримінальними справами. Ці справи порушувалися за матеріалами перевірок, здійснених територіальними державними інспекціями праці, контрольно-ревізійними управліннями, а також органами прокуратури щодо дотримання законодавства про працю.

Серед питань, які найчастіше ставляться слідством на вирішення експерту, можна виділити такі: «Чи була в підприємства фінансова можливість своєчасно виплачувати заробітну плату?», «Чи мало підприємство фінансову можливість виплачувати заборгованість із заробітної плати?».

Для вирішення зазначених питань насамперед необхідно визначити суми коштів, що надходять на розрахункові рахунки підприємства та в його касу. Для цього слід досліджувати первинні платіжні документи або зведені реєстри руху коштів на розрахункових рахунках і в касі підприємства. При дослідженні цих документів необхідно встановити загальний розмір витрачених грошових коштів і залишок коштів на відповідну дату, а також визначити, на які саме цілі були використані отримані кошти.

Якщо сума надходжень грошових коштів на розрахункові рахунки та в касу підприємства, зменшена на суму виплаченої в цей період заробітної плати та сплати податків, менше суми заборгованості із заробітної плати, то експерт робить висновок про неможливість підприємства в повному обсязі погасити існуючу заборгованість. Якщо сума надходжень грошових коштів на розрахункові рахунки та в касу підприємства, зменшена на суму виплаченої в цей період заробітної плати та сплати податків, перевищує суму заборгованості із заробітної плати, то експерт визначає, на які саме цілі, крім виплати заробітної плати, витрачаються кошти, і встановлює ступінь можливості погашення заборгованості з виплати заробітної плати за рахунок власних надходжень.

Отримані дані бажано згрупувати за відповідними періодами виникнення заборгованості з оплати праці або на конкретні дати існування цієї заборгованості.

Згідно з диспозицією ст. 175 КК України кримінальна відповідальність настає в разі безпідставності невикплати заробітної плати. Безпідставною вважають таку невикплату заробітної плати, яка вчинена за наявності об'єктивної можливості здійснити виплату, а для з'ясування такої можливості необхідно перевіряти фінансово-економічний стан підприємства, установи чи організації, де виявлено невикплату, а також мету використання коштів, які надходили на їхні рахунки. При цьому можна виявити й конфлікт інтересів підприємства та його працівників, коли за наявності заборгованості з виплати заробітної плати грошові кошти, що надходили на рахунок підприємства, витрачалися на підтримання його діяльності.

Слідчі органи після встановлення витрачання частини коштів підприємств на виробничі потреби ставили на вирішення експерту питання стосовно того,

яким чином вплинуло витрачання коштів на виробництво на стан заборгованості з оплати праці в подальших звітних періодах. Зазначене питання необхідно досліджувати виходячи з того, що функціонування підприємств, особливо в галузі матеріального виробництва, не можливо без вкладання певних фінансових ресурсів. Тому при виконанні експертиз треба встановити взаємозалежність між витрачанням коштів на потреби виробництва й формуванням відповідного розміру фонду оплати праці; дослідити, яким чином обсяги цього фонду дозволяли проводити поточні виплати та погашати заборгованість із заробітної плати попередніх періодів.

Для цього слід насамперед застосувати метод економічного аналізу для встановлення змін фінансового стану підприємств у відповідних звітних періодах, проаналізувати підсумки фінансово-господарської діяльності з точки зору джерел формування коштів на оплату праці, після чого методом документальної перевірки встановити фактичний стан заборгованості за підсумками звітного періоду фінансово-господарської діяльності підприємства.

Аналіз фінансово-господарської діяльності підприємств і організацій передбачає встановлення досить великої кількості показників, як абсолютних так і відносних (коефіцієнтів), таких, наприклад, як:

— *поточна платоспроможність*, яка визначається такою формулою

$$\Pi_{\Pi} = ДФІ_{ук} + ДФІ_{ін} + ГК - ПК, \quad (1)$$

де $ДФІ_{ук}$ – довгострокові фінансові інвестиції, які обліковуються за методом участі в капіталі інших підприємств; $ДФІ_{ін}$ – довгострокові фінансові інвестиції – інші; $ГК$ – грошові кошти та їх еквіваленти в національній та іноземній валюті, поточні фінансові інвестиції; $ПК$ – позиковий капітал (довгострокові й поточні зобов'язання);

— *прибутковість інвестицій*, яка визначається так:

$$\Pi_I = \frac{\Pi_p}{C_I} \times 100, \quad (2)$$

де Π_p – чистий прибуток; C_I – сума інвестицій.

Докладніше ці показники та порядок їх обчислення наведено в експертній методиці «Загально-методичні підходи до експертного дослідження документів про економічну діяльність підприємств і організацій»¹ (код у державному реєстрі експертних методик № 11.0.42).

Основним джерелом коштів на оплату праці є обігові кошти підприємств, які у свою чергу формуються залежно від грошових надходжень (валового доходу від реалізації товарів, робіт, послуг) у частині витрат на оплату праці в собівартості продукції. Оскільки джерелом відшкодування поточних витрат підприємства, до яких належать витрати й на заробітну плату, є дохід від реалізації товарів, робіт і послуг, то погашення існуючої заборгованості

¹ Див.: Загально-методичні підходи до експертного дослідження документів про економічну діяльність підприємств і організацій : метод. рекомендації / К. В. Капустник, М. О. Чишкала, О. В. Хомутенко та ін. — Х. : ХНДІСЕ, 2010.

з оплати праці можливо тільки за наявності прибутку. Отже, аналіз фінансової можливості підприємства здійснювати своєчасні розрахунки із заробітної плати й погашати заборгованості за попередні періоди необхідно проводити виходячи з показників рентабельності продукції та рентабельності активів, які визначаються за такими формулами.

Рентабельність продукції P_n характеризує ефективність витрат на її виробництво та визначається за формулою

$$P_n = \frac{P_{pn}}{C_{pn}} \times 100, \quad (3)$$

де P_{pn} – прибуток від реалізації продукції за певний період, C_{pn} – собівартість реалізованої продукції.

Рентабельність активів P_a характеризує ефективність використання всього наявного майна підприємства й обчислюється за формулою

$$P_a = \frac{P_{z(v)}}{K_a} \times 100, \quad (4)$$

де $P_{z(v)}$ – загальний (чистий) прибуток підприємства за рік; K_a – середня сума активів.

Основними джерелами вихідних даних для проведення аналізу є баланс підприємства (форма № 1) і звіт про фінансові результати (форма № 2).

При дослідженні динаміки показника рентабельності продукції можливі три підсумкових варіанти.

Перший варіант. Показник рентабельності продукції на початок періоду перевищує цей показник на кінець періоду, що досліджувався. Це означає погіршення рентабельності роботи підприємства та приведе до збільшення заборгованості з оплати праці за рахунок відсутності нового обсягу коштів на величину заробітної плати, нарахованої в цьому періоді за наявності заборгованості в попередніх періодах.

Другий варіант. Показник рентабельності продукції на початок періоду дорівнює показнику на кінець періоду, що досліджувався. При цьому варіанті можлива достатність коштів на виплату поточних нарахувань, але відсутні джерела погашення заборгованості попередніх періодів.

Третій варіант. Показник рентабельності продукції на кінець періоду перевищує показник на початок періоду, що досліджувався. Це дає можливість не тільки здійснювати виплати поточних нарахувань, а й акумулювати кошти для погашення заборгованості попередніх періодів.

Проведення дослідження тільки показника рентабельності продукції недостатньо для оцінки формування обсягу обігових коштів підприємств як джерела витрат на оплату праці. Тому на наступному етапі дослідження потрібно визначити додаткові чинники, які дозволять слідству або суду надати більш об'єктивну оцінку діяльності керівництва підприємств і організацій, спрямовану на погашення заборгованості з оплати праці.

Важливим чинником впливу на наявність грошових коштів, потрібних на оплату праці, є своєчасна оплата покупцями відвантаженої продукції (товарів, робіт, послуг) підприємства. Тому на наступному етапі доцільно дослідити стан дебіторської заборгованості підприємства та встановити її

взаємозв'язок з витратами виробництва й заборгованістю із заробітної плати. Об'єктами дослідження при цьому є зведені дані за відповідні звітні періоди за рахунками 36 «Розрахунки з покупцями та замовниками», 23 «Виробництво» та 8 «Витрати за елементами».

Розглянемо можливості застосування запропонованих методичних підходів на конкретному прикладі. Слідчий прокуратури призначив судово-економічну експертизу за матеріалами кримінальної справи, порушеної за ст. 175 КК України.

На вирішення експертизи поставлені такі питання:

1) чи підтверджуються документально висновки акту перевірки Державної інспекції праці стосовно наявності на підприємстві заборгованості з виплати заробітної плати станом на 01.07.2011?

2) чи мало підприємство фінансову можливість своєчасно виплачувати заробітну плату за рахунок власних надходжень?

3) чи мало місце витрачання коштів підприємства на виробничі потреби в період з 01.01.2010 по 01.07.2011, якщо мало то в якій сумі?

4) чи призвело витрачання коштів підприємства на виробничі потреби протягом 2010 р. до скорочення заборгованості з оплати праці станом на 01.07.2011? Якщо так, то які саме суми коштів були спрямовані на поточну оплату праці, а які – на погашення заборгованості попередніх періодів? Якщо ні, то які чинники вплинули на неможливість формування фонду оплати праці в необхідному розмірі?

Разом з матеріалами справи експерту на дослідження надано відповідні реєстри бухгалтерського обліку за 2010 р. та I півріччя 2011 р., розрахунково-платіжні відомості з оплати праці, реєстри руху коштів на розрахункових рахунках, фінансова звітність.

1. Насамперед необхідно провести дослідження щодо документального обґрунтування розміру заборгованості з виплати заробітної плати. Для цього експерт-економіст використовує дані з таких бухгалтерських документів:

- відомості нарахування заробітної плати;
- відомості на виплату заробітної плати;
- розрахунково-платіжні відомості (форми № П-6, № П-7);
- головна книга, реєстри депонованої заробітної плати;
- статистичний звіт «Звіт з праці».

Із зазначених документів можна зробити висновок щодо документального підтвердження висновків акту перевірки Державної інспекції праці стосовно наявності на підприємстві заборгованості з виплати заробітної плати станом на 01.07.2011.

2. Визначення можливості своєчасності виплати заробітної плати передбачає дослідження колективного договору та інших документів підприємства, які регламентують час виплати заробітної плати працівникам. Установити факт виплати або невиплати заробітної плати.

Треба також дослідити за відповідний період наявність і обсяги власних надходжень для виплати нарахованої та невиплаченої заробітної плати. Для цього необхідно дослідити рух грошових коштів на розрахункових рахунках і в касі підприємства та порівняти суму власних надходжень підприємства з розміром заробітної плати, що нарахована, але не виплачена.

Результатом дослідження має бути визначення достатності (недостатності) власних надходжень грошових коштів для погашення заборгованості з виплати заробітної плати на підприємстві на відповідну дату.

3. Для відповіді на питання стосовно витрачання коштів підприємства на виробничі потреби необхідно дослідити рух грошових коштів підприємства стосовно видатків, пов'язаних з виробничою потребою підприємства за відповідний період.

Слід зазначити, що до виробничих потреб підприємства належать:

- витрати на сировину й матеріали, покупні напівфабрикати, допоміжні матеріали, використані паливо та енергія;
- заробітна плата й відрахування єдиного соціального внеску;
- адміністративні (загальногосподарські) витрати (освітлення, водопостачання, опалення, ремонт, модернізація, витрати на зв'язок, податки й збори та інші передбачені законодавством обов'язкові платежі);
- витрати на збут (транспорткування);
- придбання основних засобів.

Таким чином, шляхом арифметичного підрахунку визначаємо, які саме суми й на які цілі були перераховані грошові кошти.

4. Аналізуючи використання грошових коштів підприємства на його виробничі потреби, можна констатувати, що вкладені у виробництво грошові кошти привели до позитивних наслідків інвестування, тобто у підприємства є можливість виплатити заробітну плату за наявності обігових коштів на рахунках. Експерт визначає, яка саме сума коштів була спрямована на поточну оплату праці, а яка – на погашення заборгованості попередніх періодів. У разі встановлення негативних наслідків інвестування, а саме відсутності фінансової можливості підприємства погашати прострочену та поточну заборгованість із заробітної плати, експерт визначає чинники впливу на формування фонду оплати праці в необхідному розмірі: зменшення обсягу реалізації продукції, збільшення готової продукції на складі, збільшення дебіторської заборгованості, недосконалість форм оплати праці тощо.

Наведені висновки доцільно проілюструвати додатками у вигляді аналітичних таблиць, графіків, діаграм.

Підсумовуючи викладене, вважаємо, що запропоновані підходи у вирішенні питань, пов'язаних з визначенням фінансової можливості підприємств і організацій своєчасно виплачувати заробітну плату або погасити існуючу заборгованість з оплати праці, сприятимуть більш якісному й повному експертному дослідженню та складанню обґрунтованого й об'єктивного висновку, який є одним із доказів при розслідуванні злочинів.

ПРОВЕДЕНИЕ ЭКОНОМИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ, СВЯЗАННЫХ С ОПРЕДЕЛЕНИЕМ ФИНАНСОВОЙ ВОЗМОЖНОСТИ ПРЕДПРИЯТИЙ И ОРГАНИЗАЦИЙ ПОГАШАТЬ ЗАДОЛЖЕННОСТЬ ПО ЗАРАБОТНОЙ ПЛАТЕ

И. А. Савченко, С. И. Глуценко

Рассмотрены особенности проведения экономических исследований по вопросам определения финансовой возможности предприятий и организаций погашать задол-

женность по заработной плате. Приведены методические подходы к решению этого вопроса.

**ECONOMIC EXAMINATION OF THE ENTERPRISES' AND
ORGANIZATIONS' FINANCIAL CAPACITY OF PAYING OFF ARREARS
WITH PAYROLL PAYMENTS**

I. O. Savchenko, S. I. Glushchenko

The article deals with peculiarities of economic examination of the enterprises' and organizations' financial capacity of paying off arrears with payroll payments and suggests methodological approaches to resolve this issue.

УДК 338.054.23:349.6

Н.Л. Чумаченко, науковий співробітник
Харківського НДІСЕ

**МЕЖИ КОМПЕТЕНЦІЙ СУДОВОГО ЕКСПЕРТА-ЕКОНОМІСТА
ПРИ ВИЗНАЧЕННІ ШКОДИ, ЗАПОДІЯНОЇ ДЕРЖАВІ ВНАСЛІДОК
ПОРУШЕННЯ ПРИРОДООХОРОННОГО ЗАКОНОДАВСТВА**

Наведено нормативно-правові й законодавчі акти України, які регулюють питання з контролю за використанням та охороною земель і визначення розміру шкоди, заподіяної державі внаслідок порушень природоохоронного законодавства, що зумовлені засміченням земельних ресурсів відходами. Визначено межі компетенції судового експерта-економіста при проведенні досліджень, пов'язаних з використанням і охороною земель.

Актуальність цієї теми зумовлена перш за все тим, що останнім часом все частіше порушуються кримінальні справи за фактом перевищення службових повноважень службовими особами підприємства, що призвело до забруднення земельної ділянки відходами та спричинило тяжкі наслідки у вигляді матеріальної шкоди, заподіяної державі. При розслідуванні кримінальних справ даного напрямку перед слідчим постає питання щодо визначення розміру шкоди, заподіяної в результаті порушення посадовими особами підприємства природоохоронного законодавства внаслідок засмічення земельної ділянки відходами, у зв'язку з чим призначаються судово-економічні експертизи.

Правове регулювання у сфері охорони земель здійснюється відповідно до Конституції України, Земельного кодексу України, законів України «Про охорону навколишнього природного середовища», «Про охорону земель» та інших нормативно-правових актів, які приймаються згідно з ними.

У ст. 4 Земельного кодексу України (прийнятого відповідним Законом України від 25 жовтня 2001 р. № 2768-III) визначено, що завданням земельного законодавства є регулювання земельних відносин з метою забезпечення права на землю громадян, юридичних осіб, територіальних громад і держави, раціонального використання та охорони земель.

УДК 343.148.001

В. В. Седнев, старший научный сотрудник Донецкого НИИСЭ, доктор медицинских наук, профессор,
П. А. Черногор, заведующий лабораторией Донецкого НИИСЭ,
Э. В. Кондрашова, ведущий судебный эксперт Донецкого НИИСЭ

КРИТЕРИИ ОПРЕДЕЛЕНИЯ СЛОЖНОСТИ ЭКСПЕРТНОГО ИССЛЕДОВАНИЯ

Проанализированы основные подходы к определению сложности судебных экспертиз. Рассмотрены онтология и гносеология понятия сложности. Выявлены тенденции динамики этого понятия в экспертной практике. Установлены критерии определения сложности.

Современный этап развития института судебной экспертизы характеризуется существенным усложнением процессов экспертного исследования и используемых методов¹, что прежде всего обусловлено познавательной направленностью экспертной деятельности с преимущественным решением интеллектуальных задач, выдвижением версий и принятием ответственных решений в ходе судебно-экспертной работы².

Это усложнение, с одной стороны, и процессы уточнения и развития методологических и методических положений судебной экспертизы – с другой влекут за собой необходимость осмысления и уточнения отдельных положений теории и практики судебной экспертологии, в частности рассмотрения непосредственно понятий простоты и сложности экспертных исследований.

Актуальность такого рассмотрения обусловлена в первую очередь практическими потребностями. Повседневная деятельность судебно-экспертных учреждений (далее – СЭУ) показывает, что одним из острых, конфликтных моментов этой деятельности является обоснование сроков выполнения экспертиз. А понятие сроков выполнения, в свою очередь, напрямую связано именно со сложностью исследования и уже вторично с такими факторами, как загруженность СЭУ определенными видами экспертиз, количество экспертов соответствующей специальности, уровень их подготовки и опыт работы, т. е. сроки выполнения экспертиз определяются как причинными именно методологическими факторами, а организационные выступают в качестве условий.

¹ См.: *Шепитько В. Ю.* Развитие судебно-экспертной деятельности в Украине: проблемы и перспективы / В. Ю. Шепитько, М. Л. Цымбал // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики : зб. матер. міжнар. наук.-практ. конф. — Х. : Право, 2002. — Вип. 2. — С. 18–19; *Щербаковський М. Г.* Деякі сучасні проблеми теорії та практики судової експертизи / М. Г. Щербаковський // Актуальні питання судової експертизи та криміналістики : зб. матер. засід. «круглого столу», присвяч. 85-річчю створення ХНДІСЕ ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса (11–12 лист. 2008 р.). — Х., 2008. — С. 69–72.

² См.: *Шепитько В. Ю.* Психологічні закономірності в судово-експертній діяльності / В. Ю. Шепитько // Актуальні питання судової експертизи та криміналістики : зб. матер. засід. «круглого столу», присвяч. 85-річчю створення ХНДІСЕ ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса (11–12 лист. 2008 р.). — Х., 2008. — С. 24–26.

Проблема простоты – сложности экспертного исследования оказалась настолько специфической, что в доступной научной и методической литературе практически не отражена. Этот факт является дополнительно обосновывающим актуальность данной работы.

Онтология понятий «простота» и «сложность» локализована в соответствии с современными философскими воззрениями в пространстве языка¹. Поэтому было проанализировано их семантическое наполнение в базовых словарях². Как следует из исследованных данных³, и простота, и сложность одновременно описывают и определенное состояние некоего объекта, и степень необходимости приложения усилий для его познания – интеграции – преобразования, т. е. онтология исследуемых понятий дуальна – объектна и в тоже время деятельностна. Отсюда к системообразующим параметрам понятия простоты и сложности судебной экспертизы можно отнести: характер вопросов, поставленных перед экспертом; наличие экспертных технологий исследования; наличие экспертных методик; количественные и качественные характеристики объектов исследования; дополнительные факторы (необходимость проведения исследования в сложных, опасных, трудных условиях и др.).

Гносеология понятия сложности задается прежде всего наличием иерархической компоненты структурной организации, при этом связи между уровнями определяются случайностью и независимостью⁴. При этом, как вытекает из анализа онтологии исследуемых понятий, наиболее перспективным является рассмотрение их в паре: «простота – сложность». В таком ракурсе они конкретизируют отдельную сторону процесса познания, обобщая процессы, происходящие независимо от нашего сознания, одновременно выступая сокращением некоего множества чувственно, эвристически воспринимаемых явлений и выполняя определенные логические функции, будучи формой мышления об объекте, являются по сути вторичной парной диалектической категорией⁵. Действительно, в ходе движения познания от явления к сущности происходит дегализация объекта познания, требующая наращивания интеллектуальных усилий в ходе перехода от явления к сущности⁶, что приводит к актуализации

¹ См.: Языки как образ мира : сб. ст. / сост. и авт. послесл. К. С. Королев. — М. : АСТ; СПб. : TerraFantastika, 2003. — 568 с.

² См.: Козырев В. А. Вселенная в алфавитном порядке : очерки о словарях русского языка. / В. А. Козырев, В. Д. Черняк. — СПб. : Изд-во РГПУ, 2000. — 356 с.

³ См.: Словарь Академии Российской. — СПб. : Импер. Акад. Наук, 1793. — Ч. IV. — С. 1091–1092; *Даль В. И.* Толковый словарь живого великорусского языка : в 4 т. / В. И. Даль. — М. : Рус. яз. – Медиа, 2003. — Т. 3. — С. 512–514. — Т. 4. — С. 216, 223; Толковый словарь русского языка / под ред. Д. Н. Ушакова. — М. : Гос. изд-во иностр. и нац. словарей, 1939. — Т. III. — С. 1009–1010. — Т. IV. — С. 276; *Ожегов С. И.* Словарь русского языка / С. И. Ожегов ; под ред. Н. Ю. Шведовой. — [22-е изд., стер.]. — М. : Рус. яз., 1990. — С. 620, 729; Большой толковый словарь русского языка / сост. и гл. ред. С. А. Кузнецов. — СПб. : Норинт, 2000. — С. 1027–1028, 1211.

⁴ См.: *Сачков Ю. В.* Научный метод: вопросы и развитие / Ю. В. Сачков. — М. : Едиториал УРСС, 2003. — 160 с.

⁵ См.: *Копнин П. В.* Диалектика как логика и теория познания: опыт логико-гносеологического исследования / П. В. Копнин. — М. : Наука, 1973. — 324 с., *Кумпф Ф.* Диалектическая логика: основные принципы и проблемы / Ф. Кумпф, З. Оруджев. — М. : Политиздат, 1979. — 286 с.

⁶ См.: *Широканов Д. И.* Взаимосвязь категорий диалектики / Д. И. Широканов. — Мн. : Наука и техника, 1969. — 251 с.

разных категорий (простота и сложность), репрезентирующих различные уровни познания¹. Категория «простота-сложность» отражает уровни объекта познания применительно к целям его познания, т. е. является атрибутивной, репрезентирующей одну из сторон диалектического закона развития².

И семантика, и прагматика (представленная в том числе и в виде характеристики парных диалектических категорий) однозначно фиксируют дуальную сущность сложности – как показателя процесса познания и как характеристики объекта исследования. При этом сложность процесса познания определяется как субъективными, так и объективными слагаемыми. К первым можно отнести уровень подготовки эксперта, объем его опыта и степень внутреннего убеждения при проведении конкретного исследования; к объективным – состоянию общей теории судебной экспертизы, степень развития материнской науки и степень разработанности методологии исследования.

Субъективная сложность процесса экспертного познания частично рассмотрена в работах М. Я. Сегая как отражение психологической структуры деятельности судебного эксперта³, Б. Н. Ермоленко, адресовавшим ее непосредственно к процессу экспертного познания⁴, В. Г. Грузковой как процесс формирования и реализации профессионального опыта⁵ и З. А. Ковальчук как элемент, влияющий на эффективность экспертной деятельности⁶. Отдельные составляющие объективной сложности рассмотрены как методологическое обеспечение исследований⁷, как отражение процесса решения экспертных задач⁸, как методическая деятельность судебного эксперта⁹.

¹ См.: Парнюк М. А. Разработка диалектики как системы категорий / М. А. Парнюк // Проблемы философии и методологии современного естествознания : тр. II всесоюз. сов. по философ. вопр. современ. естествознания. — М. : Наука, 1973. — С. 281–285.

² См.: Зумпф Ф., Оруджев З. Указ. раб.; Категории диалектики как ступени познания / ответ. ред. А. П. Шептулин. — М. : Наука, 1971. — 252 с.

³ См.: Сегай М. Я. Актуальные проблемы психологии экспертной деятельности / М. Я. Сегай // Криминалистика и судебная экспертиза. — К., 1972. — Вып. 9. — С. 154–160.

⁴ См.: Ермоленко Б. Н. О судебной экспертизе как процессе познания / Б. Н. Ермоленко // Криминалистика и судебная экспертиза. — К., 1976. — Вып. 12. — С. 54–58.

⁵ См.: Грузкова В. Г. Формирование профессионального опыта судебного эксперта / В. Г. Грузкова // Криминалистика и судебная экспертиза. — К., 1980. — Вып. 20. — С. 44–48.

⁶ См.: Ковальчук З. А. Психологическая характеристика методики экспертного исследования и пути ее совершенствования / З. А. Ковальчук // Криминалистика и судебная экспертиза. — К., 1981. — Вып. 23. — С. 30–35.

⁷ См.: Россинская Е. Р. Судебная экспертиза в гражданском, арбитражном, административном и уголовном процессе / Е. Р. Россинская. — [2-е изд., перераб. и доп.]. — М. : Норма, 2008. — 688 с.; Капустник К. В. Проблеми визначення критеріїв оцінки складності судово-економічних експертиз / К. В. Капустник, І. В. Губанова, О. В. Хомутенко // Актуальні питання судової експертизи та криміналістики : зб. матер. засід. «круглого столу», присвяч. 85-річчю створення ХНДІСЕ ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса (11–12 лист. 2008 р.). — Х., 2008. — С. 313–319.

⁸ См.: Россинская Е. Р. Теория судебной экспертизы / Е. Р. Россинская, Е. И. Галяшина, А. М. Зинин. — М. : Норма, 2009. — 384 с.

⁹ См.: Круть О. В. Питання довідкової та консультативної діяльності науково-дослідних установ судових експертиз Міністерства юстиції України / О. В. Круть, Г. М. Надгорний // Нормативно-правове регулювання судово-експертної діяльності в Україні : матер. наук.-практ. конф. — Сімферополь, 2000. — С. 33–36.

Сложность объекта может быть описана через его составность, множественность входящих в него элементов и связей между ними, наличие динамики развития (особенно нелинейной). Некоторые из указанных элементов рассматривались ранее также применительно к сложности экспертного исследования¹ и срокам производства исследования².

В конечном результате категория «простота-сложность» применительно к судебной экспертизе через определение сроков производства экспертного исследования определяет затраты рабочего времени на производство конечного продукта – заключения судебного эксперта. Эти затраты интегративно включают и такие показатели, как подготовка специалиста, используемого им оборудования и расходных материалов, производство собственно исследования и формулировка выводов, работа по оформлению заключения и другая делопроизводственная деятельность. Такой подход разрабатывался в теории судебной экспертологии в рамках оценки эффективности работы эксперта, так было предложено выделение трех критериев эффективности: гносеологического, статистического и процессуального³. Однако он не получил распространения, что вполне объяснимо: во-первых, традиционно сложилась оценка временных затрат через сроки производства, прямо связанные с категорией «простота-сложность»; во-вторых, предлагаемые практические подходы к оценке эффективности деятельности судебного эксперта не учитывают всего разнообразия факторов, влияющих на выполнение конкретного исследования (полагаем, что и не могут учесть); в-третьих, понятие эффективности труда также является не базовым, а вторичным по отношению к более системному понятию.

Первичным системно-структурным понятием, интегрирующим затраты ресурсов (временных, материальных, людских и др.) на производство единицы продукции выступает трудоемкость. Именно она определяет количество труда, необходимое для выработки единицы продукции, характеризуя затратность расходования рабочей силы. При этом современные методологические подходы позволяют применить данное понятие к научной работе⁴.

Таким образом, категория «простота – сложность» судебной экспертизы может быть определена как мера трудоемкости ее выполнения.

Один из способов упорядочения проблемы сложности судебных экспертиз был представлен в среднемесячных нормах экспертной нагрузки, утвержденных в 1990 г. и, что примечательно, согласованных с Президиумом

¹ См.: Капустник К. В., Губанова И. В., Хомутенко О. В. Указ. раб.; Судебные экспертизы / [В. В. Колкутин, С. М. Зосимов, Л. В. Пустовалов и др.]. — [Изд. 3-е, доп.]. — М. : Юрлитинформ, 2008. — 296 с.

² См.: Федоренко Т. М. О сроках производства почерковедческой экспертизы по гражданским делам / Т. М. Федоренко // Криминалістика і судєбна експертиза. — К., 1972. — Вип. 9. — С. 261–264.

³ См.: Щербаківський М. Г. Критерії ефективності судових експертиз / М. Г. Щербаківський, С. П. Лапта // Нормативно-правове регулювання судово-експертної діяльності в Україні : матер. наук.-практ. конф. — Сімферополь, 2000. — С. 131–139.

⁴ См.: Акимов В. А. В поисках подходов к оценке трудоемкости НИОКР в области безопасности жизнедеятельности: анализ состояния вопроса / В. А. Акимов, Р. А. Дурнев // Современные наукоемкие технологии. — 2011. — № 5. — С. 12–21.

ЦК федерации профсоюзов¹. Эти нормы предусматривали тройную градацию: простая, средняя, сложная экспертизы. Нормативы были составлены дифференцировано не только по экспертным специальностям, но и предусматривали разные (!) временные затраты на одну экспертизу по различным экспертным специальностям (так, простая экспертиза в почерковедении подразумевала 26 часов, а простая фоноскопическая – 90). Такой подход в его совокупности более не использовался, не говоря уже об организационной стороне, подразумевавшей согласование с профсоюзным органом. В отдельности, как обоснование простоты-сложности экспертных исследований дифференцировано по специальностям, предложенный подход использован в последние годы в Республике Казахстан.

В Украине регуляция простоты-сложности экспертиз прежде всего представлена перманентно сменяющими друг друга инструкциями о порядке назначения и проведения судебных экспертиз Министерства юстиции Украины. Первоначально, в 1998 г., сложность экспертиз определялась количеством объектов исследования (причем никак не регламентированным конкретным числом, очевидно, подразумевалось, что либо для каждой экспертной специальности, либо для конкретного вида исследований будет установлен этот параметр отдельно. Однако, как показал опыт прошедших лет этого не произошло) и сложностью процесса исследования (и этот параметр сложности не получил никакого конкретного наполнения, ни в документах Министерства юстиции Украины, ни в решениях секций НКМС при МЮ Украины)². Далее, в 2004 г. уточняются сроки производства экспертиз с привязкой ко все тем же параметрам – количеству объектов и характеристике процесса исследования по-прежнему без уточнения содержания параметра³. Фактически это означает, что понятие «простота – сложность» существовало как эмпирический, чувственно воспринимаемый объект, как то, что вроде бы как и понимается всеми, однако не было однозначно и четко связано с сущностью сложности экспертизы. Понятие простоты и сложности экспертиз существовало не в акте мысли, а в акте восприятия и представления, т. е. как номен в понимании Г. Шпета⁴, что позволяло участникам процесса трактовать его исходя из собственных узковедомственных представлений. В 2005 г. происходят достаточно радикальные изменения: понятие начинает приобретать содержательную сторону. При этом по-прежнему никак не регламентируется количество объектов, однако предлагается рас-

¹ См.: Среднемесячные нормы экспертной нагрузки для специалистов судебно-экспертных учреждений системы Министерства юстиции СССР : приказ Министерства юстиции СССР от 8 окт. 1990 г. № К-11-587.

² См.: Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень : наказ Міністерства юстиції України від 8 жовт. 1998 р. № 53/5 [Електронний ресурс]. — Режим доступа : zakon1.rada.gov.ua/...

³ См.: Про внесення змін та доповнень до Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз, затверджених наказом Міністерства юстиції України від 08.10.98 N 53/5 : наказ Міністерства юстиції України від 30 груд. 2004 р. № 144/5 [Електронний ресурс]. — Режим доступа : zakon1.rada.gov.ua/...

⁴ См.: *Шпет Г. Г.* Сочинения / Г. Г. Шпет. — М.: Правда, 1989. — 608 с. (Сер. : Из истории отечественной философской мысли).

шифровка характера исследования¹. Нужно отметить, что предложенные формулировки – «криминалистическое оборудование (лазерное, оптическое электронное)», «экспериментальные исследования» не только относятся к различным системообразующим признакам, но и весьма неопределенны содержательно. Перечисленные разновидности криминалистического оборудования могут быть и не специфически криминалистическими – лазерное и оптическое. Понятие электронного оборудования может включать и персональный компьютер, и различное по сложности используемое при исследовании программное обеспечение, и его совокупность. А целый ряд достаточно сложных конструктивно и трудоемких в использовании приборов и оборудования попросту оставлен «за бортом». Остальные предложенные критерии количественны – либо использование нескольких методик, либо экспертиза требует участия нескольких лиц. Сразу же отметим, что под «несколькими» здесь и далее мы понимаем «два и более». Но сам по себе примечателен именно факт введения в понятие «простота – сложность» применительно к судебной экспертизе качественных и количественных более или менее определенных критериев. В 2006 г. уточняются количественные критерии как более доступные для унификации – добавляются такие критерии, как количество вопросов, объем (в томах) материалов дела (в нашей практике встречались тома объемом от 20 до 500 и более листов)². На сегодняшний день в соответствии со всеми действующими изменениями и дополнениями установлены, во-первых, градация по степени нарастания сложности экспертиз из четырех уровней (простые, средней степени сложности, сложные и особо сложные); во-вторых, заданы качественные и количественные критерии сложности; в-третьих, частично определена содержательная сторона ряда параметров³, т. е. возможно выделение определенных гносеологических этапов разрешения проблемы сложности судебной экспертизы: обозначение проблемы (ее онтологизация) в 1998–2004 гг., структурирование проблемы (операционализация понятия) в 2006–2009 гг.

В МВД Украины соответствующая регламентация имела место в утратившем свою силу Наставлении о деятельности экспертно-криминалистической службы МВД, в котором сложность экспертиз определялась делением на три категории – простые, средней сложности и сложные⁴. Различия между кате-

¹ См.: Про внесення змін до Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень, затвердженої наказом Міністерства юстиції України від 08.10.98 N 53/5 : наказ Міністерства юстиції України від 10 черв. 2005 р. № 59/5 [Электронный ресурс]. — Режим доступа : zakon1.rada.gov.ua/...

² См.: Про внесення змін до Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки матеріалів та призначення судових експертиз : наказ Міністерства юстиції України від 29 груд. 2006 р. № 126/5 [Электронный ресурс]. — Режим доступа : zakon1.rada.gov.ua/...

³ См.: в соответствии с приказами МЮ Украины от 30.12.2004 № 144/5, от 10.06.2005 № 59/5, от 29.12.2006 № 126/5, от 15.07.2008 № 1198/5, от 01.06.2009 № 965/5 [Электронный ресурс]. — Режим доступа : zakon1.rada.gov.ua/...

⁴ См.: Настава про діяльність експертно-криміналістичної служби МВС України : наказ Міністерства внутрішніх справ України від 30 серп. 1999 р. № 682.

гориями сложности устанавливались как качественные (в основном за счет учета технологической трудоемкости исследования), так и количественные (во внимание принималось количество объектов и количество вопросов вне установления граничных показателей).

В Российской Федерации регулирование сложности экспертиз представлено наличием четырех степеней сложности, градуируемых, во-первых, количественными (число вопросов, объем объектов исследования и др.) параметрами; во-вторых, качественными показателями – потребности в методологическом обеспечении для ответа на вопросы, трудоемкости методов и технических средств обеспечения и др.; в-третьих, организационными, такими как необходимость работы с объектами исследования вне стен учреждения, комиссионный и комплексный характер исследования. Отметим, что, на наш взгляд, последний параметр может быть учтен как элемент трудоемкости технологий исследования. Так же сомнительной выглядит регламентация сроков проведения экспертизы в зависимости от категории ее сложности¹.

В Республике Беларусь выделены три категории сложности экспертиз и регламентированы сроки их проведения. Дифференциация проведена на основании количественных параметров (число вопросов и объектов, необходимость использования нескольких специалистов), качественных (трудоемкости исследовательских технологий без квантификации) и организационных (необходимость выезда эксперта, привлечение экспертов нескольких учреждений)².

В Республике Казахстан приняты разделение сложности судебных экспертиз на четыре категории и практически те же критерии их дифференциации – качественные, количественные и организационные³. Интересным является приложение к данным правилам, в котором приведено распределение уровней сложности экспертиз как по специальностям, так и по отдельным видам исследований. Этот элемент отсутствует в аналогичных регламентирующих документах Украины, Российской Федерации, Беларуси и расценивается нами как стремление усовершенствовать имеющуюся операциональную схему понятия «простота – сложность» применительно к судебной экспертизе, т. е. как развитие второго из ранее выделенных гносеологических этапов познания проблемы. Сказанное косвенно подтверждается и хронологически – анализируемый документ является самым «молодым» из представленных в данной работе.

¹ См.: Методические рекомендации по применению норм затрат времени на производство экспертиз для определения норм экспертной нагрузки государственных судебных экспертов государственных судебно-экспертных учреждений Министерства юстиции Российской Федерации : приложение 2 к приказу Минюста РФ от 22 июня 2006 г. № 241.

² См.: Об утверждении примерных среднемесячных норм нагрузки по проведению экспертиз для сотрудников экспертно-криминалистических подразделений органов внутренних дел Республики Беларусь : постановление Министерства внутренних дел Республики Беларусь от 21 февр. 2007 г. № 33.

³ См.: Об утверждении Правил исчисления сроков производства судебных экспертиз в зависимости от категории их сложности и определения категорий сложности судебных экспертиз : приказ Министра юстиции Республики Казахстан от 20 апр. 2010 г. № 123.

Указанное и послужило основой для дальнейшего анализа и выработки предложений по оценке параметра «простота – сложность» применительно к судебной экспертизе, что в том числе и должно означать дальнейшее развитие этапа структурирования понятия и подготовку к переходу на этап квантифицирования понятия с дальнейшей его онтологизацией на новом гносеологическом уровне.

Исходя из проведенного анализа парного категориального понятия судебной экспертологии «простота – сложность» выделены три основных системообразующих признака, задающих его прикладное научное наполнение:

- количественный, описывающий со стороны величины, объема, числа;
- методологический, описывающий фактически качественный аспект и характеризующий последовательную существенную определенность как процесса, так и объекта исследования эксперта, устанавливающий различие градаций;
- организационный, отображающий установленный порядок экспертного исследования.

Прежде чем перейти к содержательной характеристике выделенных системообразующих факторов, выскажем несколько общих соображений. Во-первых, выделяемые критерии «простоты-сложности» судебной экспертизы должны быть легко верифицируемы, т. е. эмпирически подтверждаемыми непосредственно. Во-вторых, они должны быть достаточно наглядны и доступны пониманию без дополнительных преобразований информации. В-третьих, эти критерии не должны представлять собой громоздкую систему, определяя значение функционально, с элиминацией не поддающихся проверке соответственно требованию «бритвы Оккама»¹. В целом необходимым и достаточным требованием является возможность установления степени сложности экспертного исследования экспертом практически сразу по получении задания на ее исполнение с облигатной возможностью обоснования этой сложности перед органом, назначившем экспертизу, и перед руководителем экспертного учреждения.

К количественным критериям трудоемкости экспертного исследования, определяющим степень его сложности, отнесем все те, которые могут быть представлены численно без дополнительных преобразований: объем объектов исследования (включая и объем материалов дела, и количество вещественных доказательств), число поставленных для исследования вопросов. Объем данной работы не позволяет установить числовую меру для приведенных параметров по той причине, что в рамках каждой экспертной специальности, для каждого вида исследования необходимо установить конвенциональную числовую норму объема объектов исследования и числа вопросов с градацией по категориям сложности. Приведем примерно-ориентировочную градацию для наглядности: до 10 объектов / до 5 вопросов – минимальная категория сложности, 11–50 объектов / 6–8 вопросов – средняя, 51–100 объектов / 9–10 вопросов – сложная и более 100 объектов / более 10 вопросов – высшая категория сложности.

¹ См.: Илларионов С. В. Лекции по теории познания и философии науки / С. В. Илларионов // Теория познания и философия науки. — М. : Рос. полит. энцикл., 2007. — С. 27–222.

К методологическим (качественным) с учетом выдвинутых требований считаем нужным отнести содержательную характеристику вопросов и формальную характеристику методов непосредственно экспертного исследования. С точки зрения содержательной характеристики вопросов предлагаем выделить их следующие категории (в порядке снижения сложности):

— проблемы: те вопросы, на которые не сформировано в информационном пространстве специальных знаний эталонов ответа и нет алгоритма решения соответствующих заданий, т. е. требуют применительно к конкретному предмету экспертного исследования массивной подготовительной и последующей исследовательской работы;

— задачи – вопросы, ответы на которые могут быть получены путем исследования (преобразования по разработанным правилам) имеющихся конкретных данных, т. е. ответ может быть получен на основе специальных познаний и опыта эксперта из предоставленных органом, назначившем экспертизу, исходных данных (при условии их достаточной полноты и однозначности);

— нормативные запросы – ставящие перед экспертом задачи анализа межотраслевых, ведомственных, производственных и других документов, регулирующих те либо иные виды деятельности;

— научно-информационные запросы – требующие от эксперта для формирования вывода выполнения определенного алгоритма уже известных действий без преобразования по разработанным правилам. Нечто подобное разрабатывалось применительно к созданию алгоритма решения изобретательских задач¹, где выделялись пять уровней сложности творческого процесса.

Относительно методов исследования предлагается следующая градация (по убыванию трудоемкости исследовательской работы): требующие разработки применительно к конкретному исследованию; требующие адаптации применительно к конкретному исследованию; наличествуют применительно к данной экспертной задаче; достаточно общенаучных методов.

Соответственно организационный критерий может быть квантифицирован с учетом снижения уровня сложности: необходимость применения специальных защитных мер в связи с различного рода опасностью (химической, биологической, техногенной, природной и др.), исходящей от объекта исследования, а также использование оборудования, требующего дополнительного обслуживания и/или расходных материалов, либо проведение эксперимента; комплексные и комиссионные экспертизы; необходимость проведения исследований на выезде; не имеется особых организационных сложностей.

В соответствии с концепцией четырехуровневой сложности (простая, средняя, сложная и особо сложная) каждый из определяющих критериев должен иметь четырехстепенную градацию. Кроме того, целесообразно изменение названий, поскольку часть их имеет семантически-снижающий характер (например, «простые»), вводя в заблуждение неосведомленных лиц. Предлагаем именовать через изменяемое числительное, которое выступит логико-семантическим предикатом, и базовый терм «категория

¹ См.: *Альтшуллер Г. С.* Алгоритм изобретения / Г. С. Альтшуллер. — [2-е изд., испр. и доп.]. — М. : Моск. рабочий, 1973. — 296 с.

складності», відповідно: перша, друга, третя, четверта категорії складності.

Відповідно можуть бути установлені певні правила кваліфікації ступеня складності:

1) наявність не менше одного критерію першого рангу (значительного обсягу об'єктів дослідження; суттєвого числа запитань; запитань-проблем; необхідності розробки методів дослідження; необхідності застосування спеціальних захисних заходів або використання обладнання, що потребує додаткового обслуговування і/або витратних матеріалів, або проведення експерименту) обумовлюють вищу категорію складності експертного дослідження;

2) не менше трьох критеріїв другого рангу (відповідно більше число об'єктів і/або запитань; запитання-завдання; необхідність адаптації існуючих методів дослідження; використання обладнання з додатковим обслуговуванням, комплексні і комісійні експертизи) – вища категорія складності;

3) наявність від одного до двох критеріїв другого рангу обумовлює першу категорію складності;

4) наявність не менше трьох критеріїв третього рангу (умерене число об'єктів і/або запитань; нормативні запити; наявність готових до застосування методик; необхідність проведення досліджень на виїзді) обумовлює першу категорію складності;

5) наявність менше трьох критеріїв третього рангу задає другу (середню) категорію складності;

6) не менше трьох критеріїв четвертого рангу (неблизьке число запитань, незначительний обсяг об'єктів дослідження; науково-інформаційні запити; загальнонаукові методи дослідження і відсутність організаційних складностей) – друга (середня) категорія складності;

7) менше трьох критеріїв четвертого рангу – мінімальна (простая) категорія складності.

Таким чином, розгляд поняття «простоти-складності» судових експертиз демонструє неоднозначну, складну і системну структуру даної категорії застосовно до експертної діяльності. Суттєвим є визначення «простоти-складності» експертного дослідження як міри його трудомісткості. При цьому найбільш перспективним є виділення декількох рівнів складності на основі комплексу системоутворюючих ознак з розробкою правил класифікації судових експертиз за ступенем складності.

КРИТЕРІЇ ВИЗНАЧЕННЯ СКЛАДНОСТІ ЕКСПЕРТНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

В. В. Седнів, П. А. Чорногор, Е. В. Кондрашова

Проаналізовано основні підходи до визначення складності судових експертиз. Розглянуто онтологію й гносеологію поняття складності. Виявлено тенденції динаміки цього поняття в експертній практиці. Установлено критерії визначення складності.

THE CRITERIA DEFINING COMPLEXITY OF EXPERT EXAMINATION

V. V. Sednev, P. A. Chernogor, E. V. Kondrashova

The article analyzes the basic approaches to defining the complexity of forensic examinations and studies the ontology and gnosiology of the notion of complexity, showing the development trends of this notion in experts' work as well as the criteria of defining the level of complexity.

УДК 343.148:340.69

Э. П. Ким, заведующая кафедрой уголовного права и уголовного процесса Южно-Казахстанского государственного университета, кандидат юридических наук,

В. А. Цой, заместитель начальника Южно-Казахстанской региональной научно-производственной лаборатории Центра судебной экспертизы Министерства юстиции Республики Казахстан, кандидат юридических наук

ПРОБЛЕМЫ КОМПЛЕКСНОЙ ЭКСПЕРТИЗЫ

Рассмотрены проблемные вопросы использования различных форм комплексности в судебной экспертизе. На основе анализа специальной литературы и обобщения экспертной практики предложены определяющие признаки комплексной экспертизы, исходя из ее процессуальной сущности.

Исходя из принципа всестороннего, полного и объективного исследования обстоятельств дела в их совокупности, закрепленного в законе (ст. 24 УПК РК), следственная и судебная практика выдвигает такие вопросы, которые могут быть успешно решены лишь при комплексном использовании познавательного аппарата не одной, а нескольких наук.

Взаимодействие наук в такой специфической области, как судопроизводство, должно осуществляться в соответствии с принципами экспертной деятельности, т. е. дачи заключения на основе лично проведенного исследования в пределах научной компетенции эксперта, что предопределяет дальнейшую разработку методологии комплексных исследований и на этой основе – рекомендаций по дальнейшему совершенствованию правового регулирования такого рода исследований.

В действующем УПК РК закреплена норма, регламентирующая правовой статус комплексной экспертизы, которая, на наш взгляд, требует особого рассмотрения для целей практической реализации, поскольку вопрос о комплексной экспертизе – один из сложных в теории судебной экспертизы. Об этом свидетельствует продолжающаяся в специальной литературе дискуссия по различным аспектам комплексности в судебной экспертизе.

УДК 343.98

М. Г. Щербаковський, доцент кафедри кримінального процесу та криміналістики Харківського національного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук

ПРОЦЕСУАЛЬНА СУТНІСТЬ ОБ'ЄКТІВ ІНФОРМАЦІЙНО-ДОВІДКОВИХ КОЛЕКЦІЙ

Розглянуто природу об'єктів інформаційно-довідкових колекцій – натурних зразків та інформаційних даних. Показано відмінність натурних об'єктів від речових доказів і зразків для експертного дослідження. Доведено, що натурні зразки інформаційно-довідкових колекцій є непроцесуальними, допоміжними об'єктами судових експертиз, а інформаційні дані – складовою спеціальних знань експерта про властивості об'єктів експертизи, методи й методики їх дослідження.

Ефективність розкриття, розслідування й попередження злочинів багато в чому залежить від інформаційного забезпечення діяльності правоохоронних органів, у тому числі експертних установ. Інформаційно-довідкові колекції, які входять до системи криміналістичних обліків, є найважливішим хранителем і джерелом надходження фактичних даних. Формування та використання інформаційно-довідкових колекцій – один із напрямків діяльності експертної служби МВС України. Згідно з п. 1.6.2 Інструкції МВС України об'єкти, розміщені в інформаційно-довідкових колекціях, використовуються у двох формах: 1) процесуальній – у розкритті й розслідуванні злочинів під час проведення судових експертиз; 2) непроцесуальній – для створення науково-дослідних і дослідно-конструкторських розробок, оновлення методичної та нормативної бази судової експертизи, підготування орієнтовної інформації, узагальнення відомостей про причини й умови вчинення злочинів та інших правопорушень з метою запобігання їм¹. Такі самі колекції плідно використовуються в діяльності державних судово-експертних установ Міністерства юстиції України й Міністерства охорони здоров'я України.

Проблемам формування, ведення та використання інформаційно-довідкових колекцій присвячено роботи Р. С. Белкіна, О. О. Белякова, О. О. Белова, В. В. Бірюкова, О. Ф. Волинського, Г. Л. Грановського, І. М. Євсюгіна, О. В. Пахомова, О. В. Полещук, Е. О. Разумова, М. В. Салтевського, О. Р. Россинської, Р. А. Усманова та ін. Однак правовий статус об'єктів інформаційно-довідкових колекцій, що використовуються при експертних дослідженнях, не аналізувався. Тому метою статті є визначення процесуального статусу об'єктів інформаційно-довідкових колекцій, нормативного регулювання їх використання та доказового значення при експертному дослідженні.

Перш за все слід зазначити, що за природою об'єкти інформаційно-довідкових колекцій поділяються на два види: натурні зразки та інформаційні

¹ Див.: Про затвердження Інструкції з організації функціонування криміналістичних обліків експертної служби МВС : наказ МВС України від 10 верес. 2009 р. № 390 // Офіц. вісн. України. — 2009. — № 82. — Ст. 2794.

дані, що містяться на паперових, магнітних носіях, у вигляді фотографій, рисунків, схем, відеозаписів, фотографій¹. У теорії й на практиці постає питання щодо допустимості використання в процесі проведення експертного дослідження наявних у експерта об'єктів і відомостей з інформаційно-довідкових колекцій. О. Р. Россинська зазначає, що висновки експерта повинні ґрунтуватися тільки на дослідженні речових доказів, протоколах та інших матеріалах кримінальної справи, які йому надано слідчим (судом)². Ці вимоги підкреслюються й у нормативних актах. Так, за п. 2.3.2 Інструкції Міністерства юстиції України експерту забороняється самостійно збирати матеріали, які підлягають дослідженню³. Аналогічна вимога міститься в п. 5.2.2.3 Настанови про діяльність експертно-криміналістичної служби МВС України – експерту забороняється використовувати для обґрунтування висновків відомості або матеріали, отримані з непроцесуальних джерел; самостійно збирати додаткові матеріали, необхідні для проведення експертного дослідження⁴. Таким чином, використання експертом об'єктів з інформаційно-довідкових колекцій формально перебуває поза встановлених нормативами норм. Додержання відзначеної нормативної вимоги може поставити під сумнів достовірність експертних досліджень, можливість одержання доказової інформації й допустимість висновку експерта як доказу. Разом з тим, наприклад, важко уявити проведення судово-балістичної експертизи без використання натурних колекційних зразків вогнепальної зброї, боєприпасів, довідкових даних про сліди вогнепальної зброї на кулях і гільзах; при технічному дослідженні документів важливо мати зразки справжніх документів; дослідження наркотиків вимагає використання еталонних зразків наркотичних засобів і т. д. Фактично в кожному виді експертиз тією чи іншою мірою використовуються об'єкти інформаційно-довідкових колекцій, без яких не може бути вирішено багато питань, що ставляться перед експертом.

Чинне законодавство й відомчі інструкції побічно визначають можливість використання експертом при проведенні експертних досліджень інформаційно-довідкових колекцій. Так, відповідно до ст. 12 Закону України «Про судову експертизу» експерт зобов'язаний провести повне дослідження й дати

¹ Див.: Пахомов А. В. Коллекции в правоохранительных органах России : учеб. пособие / А. В. Пахомов. — М. : Юрлитинформ, 2001. — С. 29.

² Див.: Россинская Е. Р. Судебная экспертиза в гражданском, арбитражном, административном и уголовном процессе / Е. Р. Россинская. — М. : Норма, 2005. — С. 78.

³ Див.: Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень : наказ Міністерства юстиції України від 8 жовт. 1998 р. № 53/5 // Офіц. вісн. України. — 1998. — № 46. — Ст. 172 (із змінами згідно з наказами МЮ України від 30 груд. 2004 р. № 144/5; від 10 черв. 2005 р. № 59/5; від 29 груд. 2006 р. № 126/5; від 15 лип. 2008 р. № 1198/5; від 1 черв. 2009 р. № 965/5).

⁴ Див.: Настанова про діяльність експертно-криміналістичної служби МВС України : наказ Міністерства внутрішніх справ України від 30 серп. 1999 р. № 682 (із змінами згідно з наказами МВС України від 20 груд. 2000 р. № 900; від 10 груд. 2007 р. № 465) [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.test.ua-ru.net/diss/liter/33530.html>.

обґрунтований і об'єктивний письмовий висновок¹; за ч. 1 ст. 77 КПК України експерт зобов'язаний дати правильний висновок на поставлені питання; відповідно до п. 5.2.2.1 Настанови МВС України – застосувати рекомендовані техніко-криміналістичні засоби та експертно-криміналістичні методи для правильного й науково обґрунтованого вирішення поставлених перед ним питань; згідно з п. 2.1.2 Інструкції Міністерства юстиції України – провести повне дослідження, дати обґрунтований і об'єктивний висновок. У п. 9 постанови Пленуму Верховного Суду України від 30 травня 1997 р. підкреслюється: судам слід мати на увазі, що визначення способу проведення експертизи є компетенцією експерта². Таким чином, процесуальним обов'язком експерта є застосування таких засобів і методів дослідження, котрі забезпечують як повноту, так і об'єктивність, правильність, обґрунтованість висновків.

Отже, у чинній нормативній базі відносно використання інформаційно-довідкових колекцій є формальна суперечність: з одного боку, експерт зобов'язаний застосовувати засоби й методи для повного дослідження об'єктів, а з другого, – йому забороняється використовувати об'єкти з колекцій, отримані непроцесуальним шляхом. У зв'язку з викладеним розглянемо процесуальне становище й гносеологічну сутність натурних зразків та інформації як об'єктів довідково-інформаційних колекцій. Спочатку треба зіставити колекційні натурні зразки з речовими доказами (ст. 78 КПК України) і зразками для експертного дослідження (ст. 199 КПК України).

У літературі беззаперечним є положення, згідно з яким основною ознакою будь-якого речового доказу є його безпосередній зв'язок з подією злочину, речовий доказ формується внаслідок фізичних змін обстановки, викликаних цією подією³. Гносеологічна сутність речового доказу полягає в тому, що він допомагає безпосередньо встановити подію пригоди, є носієм інформації про фактичні обставини справи. Колекційні об'єкти не мають причинного зв'язку зі злочином, що розслідується. Ще однією істотною ознакою речових доказів є їхня незамінність. Це не притаманне натурним об'єктам, що складають колекції, які можуть доповнюватися, змінюватися, знищуватися. Крім того, речові докази формуються процесуальним шляхом, чого не можна сказати відносно колекційних об'єктів.

Щодо процесуальної природи зразків для експертного дослідження в юридичній літературі судження вчених неоднозначні. Ми солідарні з тими

¹ Див.: Про судову експертизу : Закон України від 25 лют. 1994 р. № 4038-ХІІ // Відом. Верхов. Ради України. — 1994. — № 28. — Ст. 232 (із змінами згідно із законами України від 3 квіт. 2003 р. № 662-IV // Там само. — 2003. — № 27. — Ст. 209; від 9 верес. 2004 р. № 1992-IV // Там само. — 2005. — № 1. — Ст. 4; від 20 груд. 2005 р. № 3235-IV // Там само. — 2006. — № 9–11. — Ст. 96; від 19 груд. 2006 р. № 489-V // Там само. — 2007. — № 7-8. — Ст. 66).

² Див.: Про судову експертизу в кримінальних і цивільних справах : постанова Пленуму Верховного Суду України від 30 трав. 1997 р. № 8 (із змінами згідно з постановою Пленуму Верховного Суду України від 25 трав. 1998 р. № 15).

³ Див.: *Грошевий Ю. М.* Докази і доказування у кримінальному процесі: наук.-практ. посібник / Ю. М. Грошевий, С. М. Стахівський. — К. : КНТ, 2006. — С. 211.

авторами, які відзначають їх похідний, допоміжний характер¹. Дійсно, надані слідчим експерту зразки для порівняльного дослідження, як і речові докази, є засобами встановлення події злочину, але ґносеологічна природа їх інша: на відміну від речових доказів вони не пов'язані з розслідуваною подією, можуть існувати до (вільні зразки) або бути отримані після (експериментальні зразки) учинення злочину. Крім того, зразки для експертного дослідження, на відміну від речових доказів, можна замінити. У разі необхідності вони також можуть бути доповнені за клопотанням експерта (ст. 77 КПК України). Однак це не означає, що вони взагалі аж ніяк не співвідносяться зі злочином. Зразки для експертного дослідження формуються під впливом тієї самої особи або об'єкта, що й речовий доказ, можуть бути пов'язані зі злочином через спільне з речовими доказами джерело походження. Зразки для експертного дослідження пов'язані з подією злочину «опосередковано, через іншу, аналогічну їй подію»². Установлення експертом того факту, що зразки для експертного дослідження походять від того самого об'єкта, що й речовий доказ, дозволяє слідству довести факт походження останнього від певного об'єкта (наприклад, факт походження виявленого на місці події сліду від конкретного взуття). Зразки для експертного дослідження формуються в спосіб, аналогічний способу формування речового доказу. Процес утворення таких зразків копіює, відтворює процес утворення речового доказу. Це надає можливість, вивчивши механізм формування зразків, визначити механізм утворення речового доказу. Отже, відзначена обставина свідчить про тісний зв'язок речових доказів і зразків для експертного дослідження. ґносеологічна сутність зразків для експертного дослідження полягає в тому, що вони можуть бути носіями інформації про джерело, що викликало формування речового доказу в механізмі утворення останнього. Нарешті, на противагу колекційним об'єктам зразки для експертного дослідження отримують проведенням слідчих дій.

Натурні зразки інформаційно-довідкових колекцій ні безпосередньо, ні опосередковано не пов'язані з подією злочину. Вони формуються не в результаті процесів, що зумовили виникнення речового доказу або зразків для експертного дослідження, а накопичуються протягом тривалого часу з урахуванням потреб, що виникають у процесі розслідування й розгляду кримінальних справ. Створенню таких колекцій передують узагальнення досвіду судово-слідчої та експертної практики та теоретичне його осмислення. Формування колекцій вимагає цілеспрямованої наукової й організаційної роботи:

¹ Див.: Белкин Р. С. Криминалистическая энциклопедия / Р. С. Белкин. — М. : Мегатрон XXI, 2000. — С. 137; Варфоломеева Т. В. К понятию производных вещественных доказательств // Криминалистика и судебная экспертиза. — К. : Вища шк., 1970. — Вып. 7. — С. 135–140; Орлов Ю. К. Судебная экспертиза как средство доказывания в уголовном судопроизводстве / Ю. К. Орлов. — М. : Ин-т повыш. квалиф. РФЦСЭ, 2005. — С. 30; Щербаковский М. Г. Классификация натуральных коллекций информационно-справочных учетов, используемых при проведении экспертных исследований / М. Г. Щербаковский, А. Э. Разумова // Вісн. Луганськ. держ. ун-ту внутр. справ. — 2007. — № 2. — Ч. 3. — С. 28–33.

² Див.: Орлов Ю. К. ґносеологічна сутність і процесуальна форма образцов для сравнительного исследования / Ю. К. Орлов // Труды ВНИИСЭ. — 1973. — Вып. 5. — С. 181.

з'ясування потреб експертів у колекціях; визначення призначення колекції (експертних підзавдань, які повинні вирішуватися з її допомогою); установа-лення безлічі об'єктів, з яких повинна провадитися вибірка потрібних зразків; визначення й класифікації властивостей об'єктів, які мають бути відображені в колекції; визначення обсягу колекції; розроблення її структури; вироблення методики пошуку та системи кодування зразків і, нарешті, збирання й розміщення зразків та ін.¹ До включення натурних зразків у колекції кожен екземпляр заздалегідь досліджується експертами: виділяються ті властивості й ознаки предметів, відомості про які важливі для вирішення ідентифікаційних, класифікаційних, діагностичних експертних завдань. Для більш глибокого пізнання властивостей використовуються дані з різних джерел (наукової та спеціальної літератури, стандартів, довідників тощо). Ця інформація аналізується й узагальнюється, тобто проходить попереднє аналітико-синтетичне перероблення. Особливістю колекційних натурних зразків є також те, що вони «відображають свої власні ознаки», тоді як зразки для порівняльного дослідження «відображають фіксовані ознаки іншого об'єкта»². Таким чином, оскільки колекційні натурні об'єкти формуються не під впливом змін у середовищі, викликаних подією злочину, а створюються за межами кримінального процесу, то вони мають непроцесуальний характер. Зразки зберігаються в інформаційно-довідкових колекціях експертних установ і використовуються в міру потреби для вирішення експертних та інших завдань. Отже, за своєю процесуальною природою зразки з колекцій не відповідають ні речовим доказам, ні зразкам для експертного дослідження.

Однією з цілей використання натурних об'єктів з колекцій є встановлення якісних або кількісних властивостей речових доказів, віднесення їх до певних груп (родів) предметів. Це здійснюється шляхом порівняння речового доказу зі зразками з колекцій, у результаті чого визначаються збіги й розходження їх родових ознак. Оцінювання цих збігів або розходжень дозволяє визначити, що досліджуваний речовий доказ належить (або не належить) до групи (роду, класу) відповідних предметів з колекції, що він виник унаслідок певного механізму слідоутворення та ін. Таким чином, не зв'язані безпосередньо з подією злочину зразки з колекцій є засобами одержання інформації про подію, що сталася³.

Виходячи з викладеного, видається можливим визначити місце об'єктів інформаційно-довідкових колекцій у процесі доказування. В експертному дослідженні натурні зразки з колекцій відіграють роль еталонів, наділених

¹ Див.: Шведова Н. Н. Процессуальные аспекты использования справочно-вспомогательных фондов в судебной экспертизе / Н. Н. Шведова, А. В. Пахомов // Криминалистика. XXI век : матер. науч.-практ. конф. : в 2 т. — М. : ГУ ЭКЦ МВД России, 2001. — Т. 2. — С. 200.

² Белкин Р. С. Эксперимент в следственной, судебной и экспертной практике / Р. С. Белкин. — М. : Госюриздат, 1964. — С. 167–168.

³ Див.: Горбачев И. В. Теоретические и организационно-технические вопросы информационного обеспечения судебно-баллистических экспертиз : дис. ... кан. юрид. наук : спец. 12.00.09 / И. В. Горбачев. — М., 1987. — С. 39; Исютин-Федотков Д. В. Образцы для сравнительного исследования // Криминалистический словарь-справочник / Д. В. Исютин-Федотков. — М. : Юрлитинформ, 2010. — С. 238; Криминалистика : учебник / [Т. В. Аверьянова, Р. С. Белкин, Ю. Г. Корухов, Е. Р. Россинская]. — М. : НОРМА, 2001. — С. 669–670.

властивостями, якими володіють (або не володіють) речові докази, а також слугують для визначення відповідності властивостей речових доказів певним стандартам. Правий Ю. К. Орлов, стверджуючи, що зразки з колекцій «у процесі доказування відіграють роль інструментів, обладнання, застосовуваних при дослідженні»¹. Вони дозволяють установлювати властивості не одного конкретного речового доказу, а групи схожих речей, предметів і виробів. Гносеологічне призначення натурних предметів з інформаційно-довідкових колекцій полягає в тому, що вони містять відомості про властивості об'єктів експертного дослідження. Такі самі відомості є, наприклад, у довідниках, проспектах, стандартах і под., але натурні зразки з колекцій дозволяють експертам безпосередньо досліджувати й спостерігати їх об'єкти. Отже, можна стверджувати, що натурні зразки інформаційно-довідкових колекцій є непроцесуальними, допоміжними об'єктами судових експертиз.

Іншою складовою інформаційно-довідкових колекцій, як уже зазначалося, є інформаційні дані, що містяться в них у вигляді каталогів, таблиць, у тому числі в засобах комп'ютерної техніки. Ця інформація є, на нашу думку, складовою спеціальних знань експерта про властивості об'єктів експертизи, методи й методики їх дослідження. Наприклад, сліди каналу ствола можуть бути описані, сфотографовані, зарисовані, аби нагадати експерту про властивості певної моделі вогнепальної зброї, які він не в змозі втримати в пам'яті. Експерт має право користуватися інформацією з джерел її зберігання, коли йому бракує даних, що складають власні знання. Він може збагачувати свої знання відомостями, почерпнутими з будь-яких джерел. Наукова інформація може міститися в підручниках, посібниках, статтях, зберігатися в комп'ютері або інформаційно-довідкових колекціях, але від цього її природа й процесуальне становище не змінюються – вона належить до спеціальних знань експерта².

Діяльність експерта при проведенні експертного дослідження з використанням інформаційно-довідкових колекцій здійснюється відповідно до загальноприйнятих правил. Він є основним суб'єктом дослідження, самостійно діє на всіх його етапах, для дослідження поданих об'єктів обирає методику й реалізує її в ході експертизи, установлює властивості об'єктів під час роздільного та порівняльного досліджень, перевіряє правильність отриманих даних, формулює висновок на основі внутрішнього переконання. Для проведення досліджень експерт використовує одержані з різних джерел, у тому числі з інформаційно-довідкових колекцій, відомості.

Ми згодні з висловленою в літературі пропозицією, за якою процедура й результати використання інформаційно-довідкових колекцій мають бути відображені у висновку експерта³. Відповідно до ст. 200 КПК України, а також відомчих нормативів експерт у висновку повинен указати використані при дослідженні матеріали. Перелік даних включає об'єкти та зразки, що підлягають

¹ Орлов Ю.К. Судебная экспертиза как средство доказывания в уголовном судопроизводстве. — С. 32.

² Див.: Надгорный Г. М. Гносеологические аспекты понятия «специальные знания» / Г. М. Надгорный // Криминалистика и судебная экспертиза. — К. : Вища шк., 1980. — Вып. 21. — С. 40.

³ Див.: Старушкевич А. В. Колекції довідково-допоміжних об'єктів: стадії та мета формування / А. В. Старушкевич, Є. Ю. Свобода // Право і суспільство. — 2008. — № 4. — С. 118.

дослідженню, нормативні акти й літературу, які використовуються експертом при вирішенні питань, та інші відомості. Видається, що у відомчих нормах повинна бути передбачена обов'язкова вимога про необхідність зазначення у вступі висновку експерта про використані при експертному дослідженні натурні об'єкти й (або) інформацію з інформаційно-довідкових колекцій, які знаходяться в експертній установі. Обов'язковою умовою відображення у висновку експерта даних про використання інформаційно-довідкових матеріалів, отриманих непроцесуальним шляхом, є вказівка джерела надходження об'єктів. Така процедура слугуватиме однією з гарантій об'єктивності та достовірності експертного висновку як джерела доказів. Достовірність використовуваних натурних зразків та інформації забезпечується також відповідальністю експерта за ст. 384 КК України згідно зі ст. 77 КПК України. На наш погляд, у зв'язку з можливою перевіркою слідчим, судом порядку проведення дослідження необхідно додержуватись офіційного порядку отримання інформації й натурних зразків. Тому в експертних установах повинні зберігатись супровідні листи, сертифікати якості та інші документи, що підтверджують офіційний порядок одержання об'єктів. Насамперед це стосується натурних зразків, які використовуються як еталони матеріалів, речовин, виробів.

З метою правового врегулювання використання інформаційно-довідкових колекцій при проведенні експертних досліджень уважаємо за необхідне доповнити ч. 3 ст. 77 КПК України правом експерта «використовувати при експертному дослідженні інформаційно-довідкові колекції». Аналогічне доповнення треба внести до п. 5.2.2.2 Настанови МВС України та п. 2.2. Інструкції Міністерства юстиції України.

ПРОЦЕСУАЛЬНАЯ СУЩНОСТЬ ОБЪЕКТОВ ИНФОРМАЦИОННО-СПРАВОЧНЫХ КОЛЛЕКЦИЙ

М. Г. Щербаковский

Рассмотрена природа объектов информационно-справочных коллекций – натуральных образцов и информационных данных. Показано отличие натуральных объектов от вещественных доказательств и образцов для экспертного исследования. Доказано, что натурные образцы информационно-справочных коллекций являются непроцесуальными, вспомогательными объектами судебных экспертиз, а информационные данные – составляющей специальных знаний эксперта о свойствах объектов экспертизы, методах и методиках их исследования.

PROCEDURAL ESSENCE OF INFORMATION AND REFERENCE COLLECTIONS ITEMS

M. G. Shcherbakovsky

The article deals with the nature of information and reference collections items – natural samples and information data. It illustrates the difference between natural samples as well as material evidence and samples for expert examination. The article proves that natural samples of information and reference collections are not procedural, but auxiliary items of forensic examinations whereas information data are the elements of an expert's knowledge on the properties of the items being examined, examination methods and techniques.

УЧРЕДИТЕЛЬНАЯ КОНФЕРЕНЦИЯ МЕЖДУНАРОДНОЙ ОБЩЕСТВЕННОЙ ОРГАНИЗАЦИИ «КОНГРЕСС КРИМИНАЛИСТОВ»

17 февраля 2012 г. (г. Харьков, Украина) в помещении Национальной академии правовых наук Украины состоялась Учредительная конференция Международной общественной организации «Конгресс Криминалистов». В мероприятии приняли участие делегаты от 16 местных организаций Украины, представители Российской Федерации, Литовской Республики, Республики Беларусь, а также руководители правоохранительных органов и юридическая общественность. На заседании Учредительной конференции присутствовали более 70 участников. Официальными языками Конгресса были установлены – украинский, русский и английский.

Учредительная конференция сопровождалась выставкой книжной продукции криминалистического направления. Также отделом редкой книги Национального университета «Юридическая академия Украины имени Ярослава Мудрого» было организована экспозиция научных работ Заслуженного профессора Н. С. Бокариуса.

Среди делегатов отделений Конгресса Криминалистов, находящихся на территории Украины, приняли активное участие ученые-криминалисты – доктор юридических наук, профессор, академик Национальной академии правовых наук Украины, иностранный член Российской академии естественных наук В. Ю. Шепитько (г. Харьков), доктор юридических наук, профессор, академик Национальной академии правовых наук Украины В. Е. Коновалова (г. Харьков), доктор юридических наук, профессор, член-корреспондент Национальной академии правовых наук Украины В. А. Журавель (г. Харьков), доктор юридических наук, профессор, член-корреспондент Национальной академии правовых наук Украины В. В. Тищенко (г. Одесса), доктор юридических наук, профессор, член-корреспондент Национальной академии правовых наук Украины В. Д. Берназ (г. Одесса), доктор юридических наук, профессор В. Г. Лукашевич (г. Запорожье), доктор медицинских наук, профессор В. В. Седнев (г. Донецк), доктор юридических наук, доцент А. М. Моисеев (г. Донецк), доктор юридических наук, профессор В. С. Кузьмичев (г. Киев), кандидат юридических наук А. М. Полях (г. Киев), доктор юридических наук, доцент В. В. Бирюков (г. Луганск), доктор юридических наук, профессор В. М. Стратонов (г. Херсон), доктор юридических наук, профессор Б. В. Щур (г. Львов), кандидат юридических наук В. Н. Шерстюк (г. Симферополь) и др.

В работе Учредительной конференции Конгресса Криминалистов также приняли участие представители Московского, Воронежского и Белгородского

университетов – доктор юридических наук, профессор, академик Российской академии естественных наук А. Р. Белкин (г. Москва), доктор юридических наук, профессор И. М. Комаров (г. Белгород), кандидат юридических наук В. В. Горский и кандидат юридических наук М. В. Горский (г. Воронеж).

С приветственным словом к участникам конференции обратились и. о. ректора, первый проректор Национального университета «Юридическая академия Украины имени Ярослава Мудрого» доктор юридических наук, профессор, академик Национальной академии правовых наук Украины Ю. П. Битяк; доктор юридических наук, профессор, академик Российской академии естественных наук А. Р. Белкин; и. о. прокурора Харьковской области, первый заместитель прокурора Харьковской области, старший советник юстиции В. С. Суходубов; депутат Харьковского городского совета Е. Ж. Гутков; начальник главного управления юстиции в Харьковской области, кандидат юридических наук, доцент С. М. Мохончук.

Доктор юридических наук, профессор, член-корреспондент Национальной академии правовых наук Украины, председатель Одесского отделения В. В. Тищенко зачитал поздравление от Председателя комитета Верховной Рады Украины по вопросам правосудия, президента Национального университета «Одесская юридическая академия», доктора юридических наук, профессора С. В. Кивалова. Кроме того, выступили председатели Киевского областного отделения (В. С. Кузьмичев), Донецкого отделения (В. В. Седнев), отделения по Автономной Республике Крым (В. Н. Шерстюк).

Создание Конгресса Криминалистов было документально поддержано Балтийским федеральным университетом имени Иммануила Канта (г. Калининград, Российская Федерация), Воронежским государственным университетом (г. Воронеж, Российская Федерация); Литовским обществом криминалистов (г. Вильнюс, Литовская Республика). Членами Конгресса выбраны также отдельные представители, известные ученые-криминалисты Российской Федерации, Литовской Республики, Республики Беларусь.

В ходе заседания Учредительной конференции было принято решение о создании Международной общественной организации «Конгресс Криминалистов», а также утвержден Устав организации. Целью деятельности Конгресса Криминалистов определено объединение усилий для содействия развитию криминалистики и других смежных областей знаний, а также популяризация криминалистических знаний.

Конгресс Криминалистов является неприбыльной и неправительственной международной общественной организации, которая на добровольных началах объединяет криминалистов, специалистов смежных отраслей знаний, практических работников правоприменительных органов, общественных деятелей для удовлетворения и защиты своих законных общих интересов и достижения цели, определенной Уставом. Штаб-квартира организации находится по адресу: ул. Пушкинская, 84, г. Харьков, Украина, 61024. На Учредительной конференции также были сформулирован девиз: «Facta sunt potentiora verbis» и утверждена эмблема Конгресса.

В ходе заседания Конгресса Криминалистов были избраны его Президент – доктор юридических наук, профессор, академик Национальной академии

правових наук України, іностранный член Российской академии естественных наук В. Ю. Шепитько (г. Харьков, Украина), вице-президент – доктор юридических наук, профессор, академик Российской академии естественных наук – Т. С. Волчецкая (г. Калининград, Российская Федерация). Пост вице-президента по вопросам международного сотрудничества было решено оставить вакантным. Дополнительно членами Президиума Конгресса Криминалистов был избран доктор юридических наук, профессор, академик Российской академии естественных наук О. Я. Баев (г. Воронеж, Российская Федерация); доктор юридических наук, профессор, академик Российской академии естественных наук А. Р. Белкин (г. Москва, Российская Федерация); доктор юридических наук, профессора, академик Национальной академии правовых наук Украины В. Е. Коновалова (г. Харьков, Украина) и председатель Литовского общества криминалистов, доктор права, доцент Г. Юодкайте-Гранскене (г. Вильнюс, Литовская Республика). Советником-секретарем был избран кандидат юридических наук М. В. Шепитько. В состав ревизионной комиссии вошли доктор юридических наук, профессор, член-корреспондент Национальной академии правовых наук Украины В. А. Журавель (г. Харьков, Украина), кандидат юридических наук, доцент А. В. Реуцкий (г. Севастополь, Украина) и кандидат юридических наук Д. В. Затенацкий (г. Харьков, Украина). На заседании Учредительной конференции был установлен размер вступительных и членских взносов. Кроме того, было принято решение о направлении документов для регистрации в Государственную регистрационную службу Украины.

*Материал подготовил М. В. Шепитько,
советник-секретарь Конгресса Криминалистов,
кандидат юридических наук*

МІЖНАРОДНА НАУКОВО-ПРАКТИЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ «СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ СУДОВОЇ ЕКСПЕРТИЗИ»

20–21 вересня 2012 р. на базі Кримського науково-дослідного інституту судових експертиз відбулася міжнародна науково-практична конференція «Сучасні тенденції розвитку судової експертизи», присвячена 10-річчю його створення, у якій узяли участь представники Верховної Ради України, Міністерства юстиції України, судово-експертних установ, вищих навчальних закладів та інших установ і організацій України, Російської Федерації та Республіки Білорусь.

Надіслані до організаційного комітету біля дев'яносто матеріалів наукових доповідей відомих учених і практиків у галузі судової експертизи дозволили виділити основні напрямки в роботі конференції та скомпонувати за розділами матеріали в збірнику, який видано й презентовано під час засідання.

Конференцію відкрила голова організаційного комітету міжнародної науково-практичної конференції «Сучасні тенденції розвитку судової експертизи», директор Кримського НДІСЕ **Г. В. Ярошеня**. З вітальним словом до

казывания как условия планирования, организации и проведения метода с учетом субъектно-объектной природы последнего; б) систему целей (задачу); в) средства – процессуальные и непроцессуальные (организационные и технические) действия и мероприятия, методы познания, специальные криминалистические методы (техничко-криминалистические и структурно-криминалистические), криминалистические рекомендации, технико-криминалистические и тактико-криминалистические приемы и др.; г) связи между приведенными компонентами (причинно-следственные, корреляционные, временные, пространственные, аналитико-статичные, индуктивные, закономерные, случайные, однозначные, многозначные, прямого и обратного направления, непосредственные, косвенные, многоступенчатые, связи условия с обусловленным, связи соответствия, функциональные связи, связи принадлежности вещей, логические и организационные связи).

Так в общем виде, по нашему мнению, выглядят структура содержания, функции, содержание структуры метода и некоторые другие положения частной теории криминалистических операций.

СТРУКТУРА Й ФУНКЦІЇ ОКРЕМОЇ ТЕОРІЇ КРИМІНАЛІСТИЧНИХ ОПЕРАЦІЙ У ДОСУДОВОМУ ПРОВАДЖЕННІ

І. М. Комаров

Розглянуто основні елементи структури окремої теорії криміналістичних операцій. Досліджено її зміст, виділено функції. Проаналізовано структуру методу криміналістичних операцій у досудовому провадженні.

THE STRUCTURE AND FUNCTIONS OF THE CRIMINALISTIC OPERATIONS SPECIFIC THEORY IN THE PRETRIAL PROCEEDINGS

I. M. Komarov

The article presents the basic structural elements of criminalistic specific theory, studies their content and functions and analyzes the structure of criminalistic operations method in the pretrial proceedings.

УДК 343.9.018

В. М. Шевчук, доцент кафедри криміналістики, Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», кандидат юридичних наук

НАУКОВІ ПІДХОДИ ДО РОЗУМІННЯ ТАКТИЧНОЇ ОПЕРАЦІЇ

Розглянуто сучасні наукові підходи до розуміння тактичної операції, поняття якої на сьогодні є одним із найбільш дискусійних у теорії криміналістики. Критично проаналізовано точки зору стосовно визначення поняття тактичної операції та деякі криміналістичні новації з досліджуваної проблеми.

Побудова будь-якої наукової концепції передбачає формулювання поняття досліджуваної категорії. Це аксіоматичне твердження характерне й для тактичної операції, визначення поняття якої має не тільки теоретичне, а й практичне значення. Водночас, розпочинаючи формулювання поняття «тактична операція», необхідно враховувати, що на сьогодні в теорії криміналістики поняття цієї категорії є одним із найбільш дискусійних, і це не може не позначитися на остаточному розробленні й дослідженні теорії тактичних операцій.

Передусім зауважимо, що в переважній більшості існуючих у літературі визначень висловлено думку, за якою тактична операція являє собою поєднання (сукупність, комплекс, систему) слідчих дій, оперативнорозшукових та організаційних заходів, спрямованих на вирішення проміжних завдань розслідування¹, що, як видається, є абсолютно справедливим. Разом із тим неузгодженою залишається позиція науковців щодо сутності цього поєднання, оскільки вони оперують такими різними за змістовним навантаженням термінами, як «сукупність», «система», «комплекс». Зазначене зумовлює необхідність більш поглибленого аналізу запропонованих в літературі визначень поняття «тактична операція».

Як видається, залежно від поглядів на цю криміналістичну категорію науковців можна згрупувати таким чином. Першу групу становлять учені-криміналісти (Н. Р. Божкова, В. Г. Власенко, А. В. Дулов, Є. П. Іщенко,

¹ Див.: *Баев О. Я.* Основы криминалистики : курс лекций / О. Я. Баев. — М.: Экзамен, 2001. — С. 218–219; *Здоровко С. Ф.* Розслідування вбивств, вчинених організованими злочинними групами (типові тактичні операції) / С. Ф. Здоровко ; за ред. В. Ю. Шепітька. — Х. : Гриф, 2004. — С. 15; *Комаров И. М.* Криминалистические операции досудебного производства в системе криминалистики : монография / И. М. Комаров. — М. : Юрлитинформ, 2010. — С. 39–72; Криміналістика. Академічний курс : підруч. / [Т. В. Варфоломєєва, В. Г. Гончаренко, В. І. Бояров та ін.]. — К. : Юрінком Інтер, 2011. — С. 260; Криміналістика : навч. посіб. / за ред. А. Ф. Волобуєва. — К. : КНТ, 2011. — С. 183; *Марочкин Н. А.* Тактические операции в теории и криминалистике и в практике расследования посягательств на имущество граждан : учеб.-метод. пособие / Н. А. Марочкин, В. Я. Решетников. — Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 2001. — С. 18; *Россинский С. Б.* Обыск в форме специальной операции : учеб. пособие для вузов / С. Б. Россинский ; под ред. В. Н. Григорьева. — М.: ЮНИТИ-ДАНА, закон и право, 2003. — С. 21; *Серова Е. Б.* Криминалистическое учение о тактических приемах, комбинациях и операциях / Е. Б. Серова // Курс криминалистики : в 3 т. Т. 1. Обще теоретические вопросы. Криминалистическая техника. Криминалистическая тактика / под ред. О. Н. Коршуновой и А. А. Степанова. — СПб. : Юрид. центр Пресс, 2004. — С. 482; *Фомина А. С.* Основные тактические операции при расследовании серийных убийств : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Уголовный процесс; криминалистика и судебная экспертиза; оперативно-розыскная деятельность» / А. С. Фомина. — Воронеж, 2003. — С. 10; *Чебуренков А. А.* Основы теории расследования : монография / А. А. Чебуренков. — М. : Юрлитинформ, 2010. — С. 68; *Шепітько В. Ю.* Криміналістика : курс лекцій / В. Ю. Шепітько. — Х. : Одиссей, 2003. — С. 140; *Він жеє.* Криміналістика : підруч. — К. : Ін Юре, 2010. — С. 183; *Яблоков Н. П.* Криміналістика : учеб. — [2-е изд., перераб. и доп.]. — М. : Норма, 2008. — С. 199; *Якушин С. Ю.* Криминалистическая тактика: вопросы теории и практики : учеб. пособие. — Казань : Изд-во Казан. ун-та, 2010. — С. 137–138 та ін.

В. І. Комісаров, С. Б. Росинський, М. О. Селіванов, А. Н. Халіков та ін.), що визначають тактичну операцію як сукупність слідчих дій, оперативних, ревізійних та інших заходів. Зокрема, А. В. Дулов під тактичною операцією розуміє сукупність слідчих, оперативних, ревізійних та інших дій, що розробляються й проводяться за єдиним планом під керівництвом слідчого з метою реалізації такого тактичного завдання, яке не може бути вирішене провадженням у справі окремих слідчих дій¹. М. О. Селіванов теж визначає тактичну операцію як оптимальну сукупність слідчих та інших дій, передбачених нормами права². Н. Р. Божкова, В. Г. Власенко й В. І. Комісаров під нею розуміють сукупність спланованих і узгоджених за своїми основними умовами дій слідчого й оперативно-розшукових органів, що здійснюються під єдиним керівництвом слідчого для вирішення завдань розслідування, які не можуть бути вирішені іншим шляхом³. С. Б. Росинський вважає, що досліджувана категорія – це сукупність слідчих дій, оперативно-розшукових, організаційно-технічних та інших заходів, спрямованих на вирішення конкретного завдання розслідування, зумовлена слідчою ситуацією, що склалась у справі⁴. На думку Є. П. Іщенко, тактична операція – це сукупність слідчих дій, організаційних і оперативно-розшукових заходів, що виконуються за єдиним планом у порівняно стислі строки, зумовлені криміналістичною характеристикою злочину, слідчою ситуацією, специфікою певного випадку, які є найбільш характерними для початкового етапу розслідування злочинів і спрямованими на встановлення й викриття винного, а також на з'ясування інших важливих для справи обставин, які не можуть бути встановлені іншим шляхом⁵.

Уважаємо, що в наведених дефініціях розглядуваного поняття містяться окремі дискусійні положення. Так, включення до суттєвих ознак тактичної операції таких її положень, як «сукупність дій, що виконуються в порівняно стислі строки», «зумовленість криміналістичною характеристикою злочину, специфікою певного випадку», «найбільш характерні для початкового етапу розслідування» та ін. Що стосується останнього, то, дійсно, провадження тактичних операцій притаманне початковому етапу розслідування. Водночас це не виключає можливості їх застосування й на наступному етапі

¹ Див.: Дулов А. В. Тактические операции при расследовании преступлений / А. В. Дулов. — Мн. : Изд-во БГУ, 1979. — С. 44; *Він же*. Основы расследования преступлений, совершенных должностными лицами. — Мн. : Изд-во «Университетское», 1985. — С. 111; *Він же*. Виды тактических операций // Криміналістика: учеб. / под ред. И. Ф. Крылова, А. И. Бастрыкина. — М. : Дело, 2001. — С. 436-447; *Він же*. Учение о тактической операции // Специализированный курс криминалистики (для слушателей вузов МВД СССР, обучающихся на базе ср. юрид. образов.) : учеб. — К. : НИИРЮ КВШ МВД СССР, 1987. — С. 204-213.

² Див.: Селиванов Н. А. Советская криминалистика: система понятий / Н. А. Селиванов. — М. : Юрид. лит., 1982. — С. 92.

³ Див.: Божкова Н. Р. Следственная (криминалистическая) тактика / Н. Р. Божкова, В. Г. Власенко, В. И. Комиссаров. — Саратов, 1996. — Ч. 1. — С. 116.

⁴ Див.: Росинский С. Б. Указ. праця. — С. 21.

⁵ Див.: Ищенко Е. П. К вопросу о понятии и структуре тактической операции / Е. П. Ищенко // Тактические операции и эффективность расследования: сб. науч. тр. — Свердловск : Изд-во Свердл. юрид. ин-та, 1986. — С. 45.

розслідування. Наприклад, при розслідуванні злочинів, що вчиняються організованими злочинними групами, на наступному етапі нерідко виникає потреба в проведенні тактичних операцій з метою встановлення співучасників злочину, нових епізодів злочинної діяльності та ін.

До другої групи можна віднести науковців (О. Я. Баєв, В. П. Бахін, О. Ю. Головін, С. Ф. Здоровко, Г. О. Зорін, Л. Л. Канєвський, І. Ф. Пантелєєв, Є. О. Підусов, Ю. О. Саламаха, О. Б. Серова, О. А. Чебуренков, М. А. Чернишов, В. І. Шиканов, М. П. Яблоков та ін.), які вважають, що тактична операція – це система слідчих дій, оперативно-розшукових і організаційних заходів. Так, О. Ю. Головін під нею розуміє систему слідчих дій, оперативно-розшукових і організаційних заходів, прийомів, спрямованих на вирішення завдань, що виникають при розслідуванні кримінальних справ¹. Як зазначає Г. О. Зорін, тактична операція – це система узгоджених дій (слідчих, оперативно-розшукових та ін.), які з дотриманням законності проводять правомочні посадові особи органів слідства й спеціальних служб органів внутрішніх справ для вирішення порівняно автономних тактичних завдань, підпорядкованих загальній меті розслідування злочину². І. Ф. Пантелєєв констатує, що останнім часом арсенал слідчої тактики поповнився новим тактичним засобом – «тактичною операцією», що являє собою систему дій і тактичних прийомів, спрямованих на вирішення більш чи менш великого тактичного завдання розслідування³. Що стосується останнього визначення, то незрозумілим є поділ автором тактичних завдань на «більш чи менш великі».

Третя група представлена вченими-криміналістами, які вважають, що тактична операція – це комплекс слідчих, оперативно-розшукових, організаційно-технічних та інших дій (П. Д. Біленчук, І. О. Возгрін, В. О. Князєв, В. Є. Корноухов, Н. В. Кручиніна, І. М. Лузгін, М. П. Малютін, Г. А. Матусовський, О. О. Михальчук, В. Я. Решетніков, В. В. Степанов, А. В. Шмонін, С. Ю. Якушин та ін.). Зокрема, І. О. Возгрін під тактичними операціями розуміє комплекси слідчих, оперативно-розшукових, превентивних, організаційно-технічних та інших дій, об'єднаних для вирішення окремого завдання розслідування кримінальної справи, що провадяться за єдиним для них планом⁴. На думку Г. А. Матусовського, доцільніше вживати термін «криміналістична операція» як своєрідний комплекс дій слідчого, спрямованих на вирішення тактико-криміналістичних і методико-криміналістичних завдань⁵. А. В. Шмонін тактичну операцію тлумачить як комплекс процесуальних та інших дій (заходів), спрямованих на вирішення завдань досудово-

¹ Див.: Головін А. Ю. Криминалистическая систематика / А. Ю. Головін. — М. : ЛексЕст, 2002. — С. 216.

² Див.: Зорин Г. А. Теоретические основы криминалистики / Г. А. Зорин. — Мн. : Амалфея, 2000. — С. 220–221.

³ Див.: Криминалистика : учебник / под ред. И. Ф. Пантелеева, Н. А. Селиванова. — М. : Юрид. лит., 1984. — С. 253.

⁴ Див.: Возгрин И. А. Общие положения криминалистической тактики / И. А. Возгрин // Криминалистика: учебник / под ред. И. Ф. Крылова, А. И. Бастрыкина. — М. : Дело, 2001. — С. 431.

⁵ Див.: Матусовский Г. А. Экономические преступления: криминалистический анализ : монография / Г. А. Матусовский. — Х. : Консум, 1999. — С. 154.

го слідства або зумовлених цим завданням і слідчою ситуацією¹. Н. В. Кручиніна пропонує вважати досліджуване поняття комплексом взаємопов'язаних слідчих дій і організаційно-підготовчих заходів, які в разі необхідності можуть бути доповнені оперативно-розшуковими, ревізійними й іншими діями та прийомами. Ця операція має вирішувати завдання тактичного значення, підпорядковані загальним цілям розслідування, і реалізовуватися за єдиним планом і під керівництвом слідчого, який несе персональну відповідальність за її підготовку й проведення, зокрема, за дотримання режиму законності².

За визначенням В. Є. Корноухова, тактичні операції – це багатоваріантні, багаторівневі комплекси слідчих дій, оперативно-розшукових та інших заходів, адаптованих до умов діяльності, які мають різну вирішальну пізнавальну здатність у виявленні свідчень щодо слідів злочину і спрямовані на вирішення системних завдань розслідування злочинів³. С. Ю. Якушин зазначає, що тактична операція являє собою комплексний тактичний засіб, є формою організації розслідування, що включає комплекс слідчих дій, відповідних тактичних прийомів і комбінацій, а також оперативно-розшукових та інших заходів, об'єднаних вирішенням конкретного проміжного завдання розслідування й здійснюваних за єдиним планом⁴. О. О. Михальчук і В. В. Степанов вважають, що ця криміналістична категорія становить комплекс узгоджених і взаємопов'язаних слідчих дій, організаційно-підготовчих, оперативно-розшукових, контрольно-ревізійних, тактичних та інших заходів, здійснюваних відповідно до відображеної в плані тактичної лінії слідчого або дізнавача і спрямованих на вирішення конкретного проміжного завдання, яке виникло на даному етапі розслідування в тій чи іншій слідчій ситуації, що проводиться за єдиним планом⁵. Як підкреслюють П. Д. Біленчук і В. І. Перкін, тактична операція – це комплекс слідчих дій, оперативно-розшукових, організаційно-технічних та інших заходів, спрямованих на досягнення конкретної мети в ході розслідування злочинів⁶.

¹ Див.: Шмонин А. В. Методология криминалистической методики : монография / А. В. Шмонин. — М. : Юрлитинформ, 2010. — С. 344.

² Див.: Кручинина Н. В. Проблемы теории и практики достоверности уголовно-релевантной информации в досудебном процессе : монография / Н. В. Кручинина. — М. : Вердикт-ИМ, 2003. — С. 69–71; Вона ж. Алиби. Теоретические проблемы и их прикладное значение в уголовном судопроизводстве / Н. В. Кручинина, В. И. Шиканов. — Иркутск : Изд-во Иркут. ун-та, 1992. — С. 167–174.

³ Див.: Корноухов В. Е. Методика расследования преступлений: теоретические основы / В. Е. Корноухов. — М. : Норма, 2008. — С. 94–97.

⁴ Див.: Якушин С. Ю. Тактические средства расследования преступлений: понятие и соотношение / С. Ю. Якушин // Российский следователь. — 2004. — № 10. — С. 4–6.

⁵ Див.: Михальчук А. Е. Соотношение тактических операций в криминалистике / А. Е. Михальчук, В. В. Степанов // Проблемы интенсификации деятельности по расследованию преступлений: сб. науч. тр. — Свердловск : Изд-во Свердлов. юрид. ин-та, 1987. — С. 32–34.

⁶ Див.: Біленчук П. Д. Тактичні прийоми, тактичні комбінації та тактичні операції в розслідуванні злочинів : навч. посіб. / П. Д. Біленчук, В. І. Перкін. — К. : Укр. акад. внутр. справ, 1996. — С. 16.

Зазначені позиції згаданих учених-криміналістів не є беззаперечними, оскільки цитовані дефініції не містять відмінностей між термінами «сукупність» і «система», а автори розглядають їх як синоніми, що, на нашу думку, є помилковим. Тактична операція має визначатися або як сукупність дій і заходів, або як їх система. Дуалістичне тлумачення є неприйнятним і не сприяє уніфікації поглядів на цю криміналістичну категорію.

Доктринальні підходи до визначення поняття тактичної операції не обмежуються наведеними інтерпретаціями. У криміналістичній літературі зустрічаються й відмінні від попередніх визначень поняття тактичної операції. Наприклад, Л. В. Галанова розглядає цю криміналістичну категорію як форму взаємодії слідчого з різними органами¹, а І. Ф. Герасимов вважає, що підхід до тактичної операції з позицій учення про взаємодію органів слідства й дізнання допомагає повніше розкрити сутність даної категорії². М. І. Скригонюк під цим поняттям розуміє спеціальну форму організації досудового розслідування кримінальної справи про злочин, що становить систему слідчих дій, оперативно-розшукових заходів, проведення яких супроводжується тактичними прийомами та здійснюється за єдиним планом³.

В. А. Журавель визначає тактичну операцію як своєрідну форму, організаційно-тактичний засіб проведення розслідування, що включає оптимальну сукупність взаємопов'язаних єдиною метою дій (слідчих, оперативно-розшукових, організаційних), які при їх комплексному застосуванні спрямовані на забезпечення найбільш ефективного вирішення тактичних (локальних, проміжних) завдань, що виникають у певній слідчій ситуації⁴. В. О. Образцов запропонував розглядати тактичну операцію як відносно самостійну специфічну структуру діяльнісного типу, реалізовану слідчим для вирішення якого-небудь завдання розслідування в умовах сформованої ситуації⁵.

Останнім часом доктринальні підходи до визначення поняття тактичної операції зазнали суттєвих змін. До певних криміналістичних новацій можна віднести пропозиції розглядати тактичні операції як програмно-цільовий

¹ Див.: Галанова Л. В. Следственные ситуации и тактические операции при расследовании преступлений, совершенных с вымогательством : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Уголовный процесс; криминалистика и судебная экспертиза; оперативно-розыскная деятельность» / Л. В. Галанова. — Саратов, 2000. — С. 18.

² Див.: Герасимов И. Ф. Тактические операции как форма взаимодействия органов предварительного следствия и дознания / И. Ф. Герасимов // Тактические операции и эффективность расследования : сб. науч. тр. — Свердловск : Изд-во Свердлов. юрид. ин-та, 1986. — С. 4–6.

³ Див.: Скригонюк М. І. Криміналістична термінологія : навч. посіб. / М. І. Скригонюк. — К. : Вид.-поліграф. центр «Київський університет», 2003. — С. 110.

⁴ Див.: Журавель В. Системи слідчих дій та тактичні операції в структурі окремої криміналістичної методики розслідування злочинів / В. Журавель // Вісн. Акад. правов. наук України. — 2009. — № 2 (57). — С. 197–208.

⁵ Див.: Образцов В. А. Криминалистика: модели средств и технологий раскрытия преступлений : курс лекций / В. А. Образцов. — М. : ИПМЭ-ПАБЛИШ, 2004. — С. 211.

метод, під яким у літературі¹ розуміються науковий аналіз і організація діяльності для одержання нових знань за допомогою заздалегідь розроблених типових криміналістичних програм. Так, Л. В. Пономарьова під тактичною операцією пропонує розуміти не що інше, як певну програму дій (метод) з розслідування, підпорядковану конкретним цілям, що досягаються в типових ситуаціях установлення істини в кримінальній справі, або як «програмно-цільовий метод» організації діяльності слідчого².

Відмінну й доволі оригінальну позицію щодо досліджуваної проблематики займає І. М. Комаров, який називає розглядувану операцію «криміналістичною» і визначає її як «обумовлений ситуаціями розслідування криміналістичний метод пізнання в практичній діяльності суб'єкта доказування при вирішенні системних завдань досудового провадження»³. Сутність даної категорії він розглядає з позиції філософсько-гносеологічного обґрунтування як «системний, поліфункціональний спосіб цілеспрямованої інформаційно-пізнавальної й конструктивної діяльності суб'єкта доказування у вирішенні завдань досудового провадження»⁴, як складну «синтетичну», комплексну побудову, яка має сталі властивості й зв'язки, що визначають походження, характер й напрямки її розвитку⁵.

Наведений погляд у сучасній криміналістичній науці є новаторським і, безумовно, заслуговує на додаткове поглиблене осмислення й ретельний аналіз. Водночас зайве захоплення автором власною інтерпретацією визначення поняття тактичної операції призводить до того, що він нехтує загально-визнаними, традиційними ознаками цієї категорії, зокрема, цілеспрямованістю тактичних операцій на розв'язання певних тактичних завдань, вирішення яких в інший спосіб є неефективним або взагалі неможливим. На нашу думку, такий підхід не зовсім повно й точно відбиває специфіку досліджуваної криміналістичної категорії.

Розмаїття запропонованих дефініцій поняття «тактична операція», доволі суб'єктивна інтерпретація науковцями цього поняття аж ніяк не сприяють

¹ Див.: Корсаков К. А. Программно-целевой метод / К. А. Корсаков // Курс криминалистики : в 3 т. Т. 2 Криминалистическая методика: Методика расследования преступлений против личности, общественной безопасности и общественного порядка / под ред. О. Н. Коршуновой и А. А. Степанова. — СПб. : Юрид. центр Пресс, 2004. — С. 211–212; Гаєнко В. І. Про перспективи використання програмно-цільового методу в криміналістиці / В. І. Гаєнко, О. М. Литвинов // Актуальні проблеми криміналістики : матер. міжнар. наук.-практ. конф. 25–26 верес. 2003 р. / за ред. М. І. Панова, В. Ю. Шепітька, В. О. Коновалової та ін. — Х. : Гриф, 2003. — С. 50–53; Лозовський Д. Н. Методы расследования преступлений : монография / Д. Н. Лозовский ; под науч. ред. О. В. Чельшевой. — М. : Юрлитинформ, 2010. — С. 99–102 та ін.

² Див.: Пономарева Л. В. Методика расследования изнасилований / Л. В. Пономарева. — М. : Юрлитинформ, 2002. — С. 79.

³ Комаров И. М. Криминалистические операции в досудебном производстве : монография / И. М. Комаров. — Барнаул : Изд-во Алт. ун-та, 2002. — С. 123.

⁴ Там само. — С. 44.

⁵ Див.: Там само. — С. 35–64; Він же. Криминалистические операции досудебного производства в системе криминалистики. — С. 72; Він же. Основы частной теории криминалистических операций досудебного производства : монография. — М. : Юрлитинформ, 2010. — С. 74.

остаточному формуванню наукової концепції тактичних операцій. Ось чому формулювання уніфікованого визначення поняття тактичної операції можливе за рахунок виокремлення її найбільш суттєвих ознак. Як зазначається в спеціальній літературі, оскільки зміст поняття становлять необхідні, істотні ознаки предмета, то визначити поняття означає з'ясувати суттєві ознаки предмета¹. Наприклад, М. О. Марочкин серед ознак, які можуть бути покладені в основу визначення поняття тактичної операції, називає: а) системність взаємопов'язаних слідчих, оперативно-розшукових та інших дій; б) обумовленість цієї системи дій слідчою (а інколи й дослідчою) ситуацією; в) планомірність їх реалізації; г) управлінську роль слідчого (за винятком оперативно-тактичних операцій, де керівником може бути також посадова особа органу дізнання); д) цілеспрямованість дій на вирішення конкретних тактичних завдань². О. А. Чебуренков зазначає, що тактичним операціям притаманні такі ознаки, як масштабність і тривалість реалізації, широке коло учасників, високий ступінь організованості їх діяльності³. В. О. Князев ознаками тактичної операції називає: а) сукупність слідчих дій; б) програмно-цільовий характер дій; в) узгодженість дій; г) комплексність дій; д) широке використання слідчих заходів; є) детермінованість слідчою ситуацією⁴. На думку В. Ю. Шепітька та В. А. Журавля, тактичні операції характеризуються вибірковістю, варіантністю, доцільністю застосування й ситуаційною зумовленістю. Вони спрямовані на оптимальне вирішення тактичного (проміжного) завдання розслідування, що досягається правильною організацією проведення слідчих дій та оперативно-розшукових заходів⁵.

Узагальнивши всі істотні ознаки тактичної операції, для визначення її поняття А. В. Дулов виділив такі: а) сукупність слідчих, оперативно-розшукових, ревізійних та інших дій; наявність мети і єдиного плану; б) тактичне завдання, яке не може бути вирішене провадженням окремих слідчих дій⁶. Він уважає, що тактична операція – це: а) сукупність тактичних засобів, через які реалізуються методи розслідування; б) засіб реалізації взаємодії слідчого з органом дізнання, державними установами й закладами, окремими

¹ Див.: Жеребкін В. Є. Логіка : підруч. / В. Є. Жеребкін. — [9-те вид., стереотип.]. — К. : Знання, КОО, 2006. — С. 48.

² Див.: Марочкин Н. А. Теоретические проблемы тактических операций в криминалистике / Н. А. Марочкин. — Саратов : Изд-во Сарат. ун-та. — С. 13.

³ Див.: Чебуренков А. А. Основы теории расследования. — С. 68; Він же. Общетеоретические положения и практические аспекты криминалистической тактики. — М. : Юрлитинформ, 2008. — С. 100–103.

⁴ Див.: Князев В. А. О понятии тактической операции / В. А. Князев // Криминалистика и судебная экспертиза. — К. : Вища шк., 1982. — Вып. 25. — С. 64–68; Він же. Проблемы тактических операций в методике расследования хищений государственного или общественного имущества : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Уголовный процесс, криминалистика и судебная экспертиза». — Х., 1986. — С. 6–7.

⁵ Див.: Шепітько В. Ю. Організаційно-тактичні засоби: поняття та значення / В. Ю. Шепітько, В. А. Журавель // Питання боротьби із злочинністю : зб. наук. пр. — Х. : Право, 2009. — Вип. 18. — С. 185–192.

⁶ Див.: Дулов А. В. Тактические операции при расследовании преступлений. — С. 43–44.

ми громадянами, необхідність у якому виникає в ході розслідування при вирішенні завдань; в) організаційний і тактичний засіб подолання протидії з боку правопорушника; г) засіб алгоритмізації процесу розслідування злочинів; д) засіб реалізації тактичних прийомів, які вимагають сукупність дій слідчого та представників інших органів¹.

Окрім з наведених А. В. Дуловим положень, на нашу думку, є спірними, на що вже зверталась увага в криміналістичній літературі². Зокрема, викликає заперечення теза, що «тактична операція – це сукупність тактичних засобів, через які реалізуються методи розслідування». Як видається, цією сукупністю, власне, і є тактична операція, у значному ступені синтезуюча криміналістична категорія, до складу якої входять слідчі дії й інші заходи, об'єднані єдиною метою та спрямовані на розв'язання певного тактичного завдання. У цьому сенсі тактична операція сама діє як особливий, комплексний організаційно-тактичний засіб пізнання в досудовому провадженні.

Багатоваріантність ознак тактичної операції, різна їх інтерпретація зумовлюють потребу в їх класифікації, передусім за ступенем значущості. Ураховуючи зазначений критерій, вважаємо за доцільне поділяти ознаки, притаманні такій криміналістичній категорії, як «тактична операція», на обов'язкові і факультативні. Обов'язковими (тобто базовими, відправними) є ознаки, що відбиваються у визначенні поняття «тактична операція». Факультативні ознаки хоча й не входять до змісту цього поняття, однак апріорні знання щодо них обумовлюють сутність цієї криміналістичної категорії.

Отже, до обов'язкових і найбільш суттєвих ознак тактичної операції, на наше переконання, можна віднести такі:

1. *Комплексність*. Тактична операція становить різновид тактико-криміналістичних комплексів. Поява цієї криміналістичної категорії викликана в першу чергу потребами практики щодо необхідності комплексного провадження слідчих дій, оперативно-розшукових, ревізійних та інших заходів з метою вирішення таких завдань, розв'язання яких іншими окремими засобами неможливе або неефективне. Тактична операція розглядається як підсистема, форма розслідування, як один з елементів окремих методик розслідування злочинів поряд з тактикою провадження окремих слідчих дій. Так, за визначенням Л. Я. Драпкина й В. М. Карагодіна, тактична операція – це *підсистема* (курсив наш. – В. Ш.) слідчих, організаційно-підготовчих, інших дій та оперативно-розшукових заходів, що провадяться за єдиним планом і спрямовані на вирішення окремих проміжних завдань, підпорядкованих загальним цілям розслідування³. На погляд В. О. Коновалової, «сьогодні серед теоретичних проблем криміналістичної тактики викликає інтерес концепція організаційних операцій як своєрідної форми розслідування, що об'єднує організаційні, слідчі й оперативно-розшукові дії для швидкого та ефектив-

¹ Див.: Дулов А. В. Тактические операции при расследовании преступлений. — С. 43.

² Див.: Комаров И. М. Криминалистические операции в досудебном производстве. — С. 35–64.

³ Див.: Драпкин Л. Я. Криминалистика : учебник / Л. Я. Драпкин, В. Н. Карагодин. — М. : ТК Велби; Проспект, 2007. — С. 179.

ного вирішення слідчих завдань»¹. Однак тактична операція не є обов'язковим засобом кожного конкретного етапу або ситуації розслідування. Вона має право на постановку й реалізацію лише тоді, коли саме даний комплекс дій і заходів, які складають операцію, може забезпечити найбільш ефективне вирішення конкретного тактичного, проміжного завдання розслідування. Ця обставина надала підстави В. А. Журавлю дійти висновку про те, що тактичні операції – це вибіркові, ситуаційно зумовлені утворення, які займають проміжну ланку серед елементів оптимальної системи слідчих дій та оперативно-розшукових заходів, доповнюють їх і спрямовані на вирішення лише одного проміжного завдання².

2. *Інтегративність*. Тактична операція як синтетична побудова належить до засобів організаційно-тактичної спрямованості, тобто засобів, що поєднують у собі як організаційно-управлінські, так і суто тактичні підходи до проведення досудового розслідування. Під організаційними підходами розуміється оптимальне взаєморозташування і взаємозв'язок елементів певного комплексу (операції), провадження яких обумовлене єдиною метою та здійснюється за певних умов місця й часу. Як зазначає Є. С. Вентцель, операція завжди є керованим засобом і безпосередньо від суб'єкта залежить вибір параметрів, що характеризують її організацію³. Тактичні підходи у свою чергу передбачають вибірковість, варіантність, ситуаційну залежність, доцільність у застосуванні певних засобів і спрямованість на вирішення локальних (проміжних) завдань розслідування⁴. При цьому комплексність завжди передбачає в кількісному відношенні проведення двох і більше дій або двох і більше заходів. Тому ми не можемо погодитися із твердженням В. М. Ісаєнка, що в окремих випадках у рамках тактичної операції можуть провадитись одиночні слідчі дії, необхідні для вирішення локального завдання, задля якого вона здійснюється⁵.

3. *Компонентність*. Тактична операція становить сполучення узгоджених між собою однійменних і різнійменних слідчих дій, оперативно-розшукових, організаційно-технічних, превентивних та інших заходів. До структури тактичної операції входить чітко визначене коло компонентів (атрибутів), комплексне застосування яких забезпечує розв'язання певного проміжного завдання розслідування. Ідеться про такі слідчі дії й різноманітні заходи, провадження яких передбачено чинним законодавством.

¹ Коновалова В. Е. Концепция криминалистической тактики: прогнозы развития / В. Е. Коновалова // Актуальні проблеми криміналістики : матеріали міжнар. практ. конф. — Х. : Гриф, 2003. — С. 68.

² Див.: Журавель В. А. Криміналістичні методи: сучасні наукові концепції : монографія / В. А. Журавель. — Х. : Вид. агенція «Апостіль», 2012. — С. 221.

³ Див.: Вентцель Е. С. Исследование операций: задачи, принципы, методология / Е. С. Вентцель. — М. : Мир, 1980. — С. 11–18.

⁴ Див.: Проблеми забезпечення ефективності діяльності органів кримінального переслідування в Україні : монографія / [кол. авт.] ; за заг. ред. В. І. Борисова, В. С. Зеленецького. — Х. : Право, 2010. — С. 277.

⁵ Див.: Ісаєнко В. Н. Проблемы теории и практики использования тактических комплексов в расследовании убийств (продолжение) / В. Н. Исаенко // «Черные дыры» в российском законодательстве. — 2004. — № 2. — С. 269–276.

4. *Системність.* У тактичній операції поєднання слідчих дій і заходів має системний характер. Це системоутворююча модель із жорсткою детермінацією й залежністю між елементами (атрибутами), провадження яких передбачає комплексність і неможливість виключення хоча б одного з них. Саме системність найточніше відбиває впорядкованість, злагодженість і взаємозв'язок цих елементів тактичної операції. З урахуванням викладеного можна стверджувати, що тактичні операції – це не просто сукупність різних дій з розкриття й розслідування злочинів, а система взаємопов'язаних, взаємозумовлених і взаємозалежних слідчих дій, оперативно-розшукових та інших заходів, здійснюваних за єдиним планом. Наголошуючи на цій обставині, Р. С. Белкін писав, що «в роботах А. В. Дулова, В. І. Шиканова, В. О. Образцова та багатьох інших авторів називається така тактична операція, як атрибуція трупа, тобто встановлення особи померлого. Засобами вирішення цього завдання, об'єднаними під назвою «операція», виступають: а) виявлення на трупі документів, що свідчать про особу померлого, та їх вивчення; б) пред'явлення трупа для впізнання; в) перевірка за заявами про безвісно відсутніх осіб; г) перевірка за обліком безвісно зниклих осіб з подальшим зіставленням ознак зниклої особи з ознаками трупа; д) перевірка за дактилоскопічним обліком; е) портретно-криміналістична експертиза з використанням фотозображень, рентгеновських знімків, кісткових залишків; є) судово-медична (стоматологічна) експертиза; ж) генна експертиза та ін. Усі ці дії нібито становлять комплекс, спрямований на досягнення єдиної мети, що й дає підстави називати його тактичною операцією. У дійсності ж тут немає ніякого комплексу, а є *перелік* (курсив наш. – В. Ш.) дій із встановлення особи померлого: при успішному проведенні будь-якої з них відпадає необхідність у провадженні наступних»¹. Ось чому при визначенні поняття тактичної операції треба виходити із системно-структурного аналізу цієї криміналістичної категорії.

5. *Ситуаційна зумовленість.* Тактична операція є утворенням, що детерміновано слідчою ситуацією. Саме слідча ситуація породжує тактичне (проміжне) завдання й у взаємовідносинах з останнім визначає спосіб дій, тобто зумовлює обрання даної операції. У зв'язку із цим доцільним є запровадження тріади «слідча ситуація – тактичне завдання – тактична операція».

6. *Цілеспрямованість і вибірковість.* Тактичні операції являють собою системи слідчих дій, оперативно-розшукових, організаційних та інших заходів, об'єднаних єдиним задумом і спрямованих на вирішення тактичних (проміжних, локальних) завдань, тобто вони є засобами оперативного вирішення постійно виникаючих тактичних завдань у ході розслідування злочину. У цьому розумінні тактична операція – це високого ступеня організації форма діяльності із застосуванням дій (заходів) різного характеру для вирішення конкретного тактичного завдання.

7. *Спланованість.* Як складне комплексне й системне утворення тактична операція передбачає необхідність ретельного планування її провадження.

¹ Белкин Р. С. Криминалистика: проблемы сегодняшнего дня. Злободневные вопросы российской криминалистики / Р. С. Белкин. — М. : НОРМА (Издат. гр. НОРМА – ИНФРА-М), 2001. — С. 89.

При цьому йдеться про наявність єдиного плану здійснення тактичної операції. Планування тактичної операції у свою чергу передбачає перш за все визначення оптимального кола слідчих дій і заходів, послідовності й комплексності їх провадження.

8. *Алгоритмічність*. Тактична операція – це модель алгоритмічної спрямованості, тобто науково обґрунтований припис щодо виконання в заданому порядку системи послідовних операцій, рекомендованих слідчому, для розв'язання завдань певного типу¹.

До факультативних (несуттєвих) ознак тактичної операції можна віднести: а) наявність єдиного керівництва з боку слідчого (за винятком оперативно-тактичної операції, де керівником може бути й посадова особа органів дізнання); б) швидкоплинність тактичної операції, тобто здійснення тактичної операції в порівняно стислі строки; в) застосування тактичних операцій головним чином на початковому етапі розслідування; г) зумовленість тактичної операції криміналістичною характеристикою злочину; д) здійснення тактичної операції з дотриманням принципів кримінально-процесуального закону; е) виконання тактичною операцією рольової функції відповідно до виду злочину; ж) формальність назв тактичних операцій та ін.

З огляду на викладене *тактичну операцію* доцільно визначати як криміналістичний комплекс організаційно-тактичної спрямованості, який являє собою зумовлену слідчою ситуацією систему слідчих дій, оперативно-розшукових, організаційно-технічних, превентивних та інших заходів алгоритмічного характеру, об'єднаних єдиною метою для вирішення окремого тактичного завдання, розв'язання якого в інший спосіб є неефективним або взагалі неможливим.

НАУЧНЫЕ ПОДХОДЫ К ПОНИМАНИЮ ТАКТИЧЕСКОЙ ОПЕРАЦИИ

В. М. Шевчук

Рассмотрены современные научные подходы к пониманию тактической операции, понятие которой в настоящее время является одним из наиболее дискуссионных в теории криминалистики. Критически проанализированы точки зрения относительно определения тактической операции и некоторые криминалистические новации по исследуемой проблеме.

SCIENTIFIC APPROACHES TO UNDERSTANDING TACTICAL OPERATIONS

V. M. Shevchuk

The article considers the modern scientific approaches to tactical operations, the notion of which is one of the most debated in the criminalistic theory now. It presents a critical analysis of defining the notion of a tactical operation and some criminalistic innovations on the issue under consideration.

¹ Див.: Шаталов А. С. Понятие криминалистической алгоритмизации и программирования расследования преступлений / А. С. Шаталов // Государство и право. — 2000. — № 8. — С. 34.

борах Президента РФ, Законом об основных гарантиях предусмотрены формы подписных листов для выборов депутатов законодательного (представительного) органа государственной власти субъектов РФ, при проведении выборов по единому избирательному округу (приложение 4) или по нескольким избирательным округам (приложение 5), форма подписного листа для выборов глав муниципальных образований (приложение 6), а также формы подписных листов для выборов представительных органов муниципальных образований, как при проведении выборов по единому избирательному округу (приложение 7), так и при их проведении по нескольким избирательным округам (приложение 8).

Однако на фоне общих позитивных изменений, направленных на единообразное понимание требований избирательного законодательства при проведении выборов различного уровня, Закон об основных гарантиях перенял и не совсем корректную, на наш взгляд, норму об участии специалиста-почерковеда.

ПРАВОВІ АСПЕКТИ КРИМІНАЛІСТИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ДОКУМЕНТІВ ВИБОРЧИХ КАМПАНІЙ

Ю. О. Осипова

Обговорено проблеми правового регулювання криміналістичного дослідження таких документів, як підписні листи, що фігурують на стадії висунення кандидатів. Розглянуто норми сучасного російського законодавства, які встановлюють процедуру залучення спеціаліста, формальні та методичні вимоги до дослідження підписних листів виборчих кампаній.

LEGAL ASPECTS IN THE FORENSIC EXAMINATION OF ELECTION CAMPAIGN DOCUMENTS

Y. A. Osipova

The article discusses problems in legal regulation of forensic examination of such documents as signature lists at the stage of candidate nomination and deals with the norms of the modern Russian legislation specifying the procedure of involving specialist, formal and methodological requirements to the examination of signature lists in election campaigns.

УДК 343.13

Г. В. Соловей, аспірант кафедри кримінального процесу та криміналістики Навчально-наукового інституту права та масових комунікацій Харківського національного університету внутрішніх справ,
В. І. Теремецький, доцент кафедри цивільно-правових дисциплін Харківського національного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ РЕФОРМУВАННЯ ДОСУДОВОГО КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ

Проаналізовано основні положення досудового кримінального провадження відповідно до нового Кримінального процесуального кодексу України. Розглянуто актуальні проблеми досудового розслідування.

Побудова правової держави в Україні можлива тільки за умови комплексного та системного реформування всіх сфер суспільного життя, складовою частиною якого виступає судово-правова реформа. Правова реформа зумовила перегляд низки положень різних галузей права, зокрема кримінально-процесуального. На сучасному етапі розвитку вітчизняного кримінально-процесуального права особливу увагу вчені та практики звертають на проблему реформування системи досудового провадження як у цілому, так і окремих його інститутів.

Багато науковців-процесуалістів неодноразово у своїх працях зазначали необхідність унесення змін до порядку досудового розслідування злочинів. На цьому акцентують Ю. М. Грошевий, В. С. Зеленецький, В. Т. Маляренко, М. А. Маркуш, А. О. Машковець, Є. С. Мірошниченко та ін. Однак новий Кримінальний процесуальний кодекс України¹ (далі – новий КПК) має на меті створити таку модель кримінального процесу, яка б дала змогу виключити можливість незаконного та необґрунтованого обмеження прав і свобод громадян перш за все в досудовому провадженні.

Метою статті є науковий аналіз основних положень нового КПК щодо реформування досудового розслідування злочинів.

Новий КПК досить суттєво реформує кримінально-процесуальну діяльність. Однією із суттєвих змін є скасування такої стадії процесу, як порушення кримінальної справи. Так, відповідно до ч. 2 ст. 214 та ст. 219 нового КПК досудове розслідування розпочинається з моменту внесення відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань (далі – Реєстр)². При цьому постанову про порушення кримінальної справи не складається, а закінчення досудового розслідування оформлюється обвинувальним актом, затвердженим або складеним прокурором. Слід відмітити, що провадження в кримінальній справі у Франції відкривається зі стадії дізнання, яка починається в момент одержання чи виявлення інформації про вчинений злочин, а закінчується ухваленням прокурором рішення про наявність чи відсутність підстав для порушення кримінального переслідування³. Отже, новий КПК закріпив систему, відповідно до якої після отримання інформації про злочин проводиться дізнання, а вже потім вирішується питання про порушення кримінального переслідування чи про відмову в такому.

Також у новому КПК зазначено, що слідчий чи прокурор невідкладно або не пізніше 24 годин після подання заяви, повідомлення про кримінальне правопорушення зобов'язаний унести відповідні відомості до Реєстру та розпочати розслідування (ч. 1 ст. 214)⁴, тобто скасовується дослідча перевірка повідомлень про вчинення злочину, тому при введенні в дію цієї правової

¹ Див.: Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13 квітня 2012 р. № 4651-VI [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/4651a-17>.

² Див.: Там само.

³ Див.: Микитін Ю. Л. Проведення на досудових стадіях кримінального процесу Франції та України / Ю. Л. Микитін // Наук.-інформ. вісн. — 2010. — № 2 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Nivif/2010_2/04.pdf.

⁴ Див.: Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13 квітня 2012 р. № 4651-VI.

норми потрібно буде негайно розпочинати розслідування справи при надходженні відповідних заяв. За таких обставин саме слідчі мають перевіряти такі заяви й повідомлення, а не відповідні органи дізнання чи підрозділи, які здійснюють оперативно-розшукову діяльність. Таким чином, може скластися ситуація, за якої слідчі будуть вимушені перевіряти несуттєві заяви про злочин, у той час коли відповідного їхнього реагування вимагатиме розслідування тяжких і особливо тяжких суспільно небезпечних діянь. Такі обставини не сприятимуть підвищенню якості досудового розслідування та ефективності захисту прав громадян правоохоронними органами. На підтвердження цього слід зазначити, що більшість заяв про вчинення злочину не підтверджуються в результаті їх попередньої перевірки. За даними МВС України, у 2011 р. правоохоронні органи зареєстрували 3346539 заяв і повідомлень про суспільно небезпечне діяння, що вчинені або готуються, з яких стосовно 2515389 прийнято рішення про відмову в порушенні кримінальних справ. Органи внутрішніх справ відмовляють у розслідуванні більш ніж 2,5 млн повідомлень про злочини¹.

Отже, за такої ситуації тільки міліція буде зобов'язана провести повне розслідування понад 3 млн кримінальних справ, більша частина з яких не матиме судової перспективи. Перевірка всіх заяв і повідомлень про злочини призведе до обмеження прав і свобод тих громадян, проти яких дійсно вчинено небезпечне діяння, тому що затягуватиметься розслідування тяжких злочинів.

На думку представника Президента України у Верховній Раді Ю. Р. Мірошніченка, цю ситуацію можна вирішити шляхом проведення декількох показових кримінальних процесів. Це означає, що в разі надходження до правоохоронних органів великої кількості неправдивих заяв про вчинення злочинів необхідно притягти несумлінних громадян до кримінальної відповідальності за ст. 383 КК². Суб'єктивна сторона цього злочину характеризується тільки прямим умислом, оскільки вказівка закону на завідомо неправдивий характер повідомлення припускає достовірне знання винним того, що ним надаються відомості, які не відповідають дійсності. Хибна думка особи про характер повідомленого, тобто її впевненість у тому, що факти правдиві, виключає відповідальність за ст. 383 КК³.

Уважаємо, що запропонований Ю. Р. Мірошніченком підхід до розв'язання цього завдання частково усуває проблеми щодо надходження великої кількості неправдивих заяв про вчинення злочинів. Однак правоохоронці в такому випадку повинні довести наявність складу злочину за ст. 383 КК, аби не виникло ситуацій, коли особи побоюватимуться заявляти про вчинення суспільно небезпечного діяння, оскільки в разі непідтвердження

¹ Див.: Стан та структура злочинності в Україні за 2011 рік [Електронний ресурс] / МВС України. — Режим доступу : mvs.gov.ua/mvs/doccatalog/document?id=488987.

² Див.: Мірошніченко Ю. Р. З новим КПК можуть з'явитися показові кримінальні процеси / Ю. Р. Мірошніченко // Закон і бізнес. — 2012. — № 19 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zib.com.ua/ua/...>

³ Див.: Кримінальний кодекс України: наук.-практ. коментар / [Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, С. Б. Гавриш та ін.] ; за заг. ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. — К. : Видав. Дім «Ін Юре», 2006. — 1184 с.

їх відомостей у ході досудового розслідування правоохоронні органи зможуть притягти таких заявників до кримінальної відповідальності.

Згідно з положеннями нового КПК змагальність забезпечуватиметься гарантуванням рівності сторін і створенням необхідних умов для реалізації сторонами їхніх процесуальних прав. У новому КПК передбачено норми, спрямовані на забезпечення реалізації цього принципу, зокрема нові процесуальні повноваження потерпілого. Так, суттєво змінюється процесуальний порядок визнання особи потерпілою. Відповідно до ч. 2 ст. 55 нового КПК права й обов'язки потерпілого виникають в особи з моменту подання заяви про вчинення щодо неї кримінального правопорушення або заяви про залучення її до провадження¹. На нашу думку, таке нововведення дозволить значно спростити процесуальний порядок визнання особи потерпілою, а також наблизить момент початку дії процесуальних гарантій для потерпілого до часу вчинення правопорушення.

За новим КПК розширюється обсяг поняття «потерпілий». Так, потерпілим у кримінальному провадженні може бути фізична особа, якій завдано моральну, фізичну та майнову шкоду, а також юридична особа, якій злочином спричинено майнову шкоду (ч. 1 ст. 55)². Дане нововведення надасть змогу захистити права й законні інтереси юридичної особи, оскільки за чинним КПК таким особам не було створено належні умови для відстоювання своєї правової позиції. У науковій літературі неодноразово висловлювалася думка щодо необхідності визнання потерпілим як фізичної, так і юридичної особи³. Така правова норма відповідає сьогоднішнім економічним та соціально-правовим умовам розвитку суспільства, цілком узгоджується із завданнями кримінального провадження, одним з яких проголошено застосування належної правової процедури щодо кожного учасника процесу (ст. 2 нового КПК). Слід зазначити, що в КПК Російської Федерації також визначено, що потерпілим від суспільно небезпечного правопорушення може бути як фізична, так і юридична особа (ст. 42)⁴.

Новий КПК надає потерпілому додаткові умови для забезпечення принципу змагальності та підвищує можливість щодо захисту ним своїх прав. Так, потерпілий має право застосовувати технічні засоби при проведенні процесуальних дій, у яких він бере участь. Однак щодо цього права в нього є певні обмеження. Слідчий, прокурор, слідчий суддя, суд мають право заборонити йому застосовувати технічні засоби при проведенні процесуальних дій чи на певній стадії кримінального провадження з метою нерозголошен-

¹ Див.: Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13 квітня 2012 р. № 4651-VI.

² Див.: Там само.

³ Див.: *Леви А. А.* Потерпевший в уголовном процессе: конспект лекций / А. А. Леви. — М. : РУДН, 2007. — 156 с.; *Джигза М.* Права та суть потерпілого в системі учасників кримінального процесу / М. Джигза, О. Михайленко // Вісн. прокуратури. — 2006. — № 4. — С. 63–69.

⁴ Див.: Уголовно-процессуальный кодекс Российской Федерации : Закон РФ от 18 декабря 2001 г. № 174-ФЗ [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.consultant.ru/popular/upkrkf/>.

ня даних, які містять таємницю, що охороняється законом чи стосується інтимних сторін життя людини (п. 12 ч. 1 ст. 56 нового КПК).

Новий КПК розширює перелік запобіжних заходів, які можуть застосовуватися до підозрюваного або обвинуваченого, передбачивши домашній арешт (п. 4 ч. 1 ст. 176), який полягає в забороні підозрюваному чи обвинуваченому залишати житло цілодобово або в певний період доби (ч. 1 ст. 180). Такий запобіжний захід може застосовуватися до осіб, котрі підозрюються або обвинувачуються у вчиненні злочину, за який законом передбачено покарання у вигляді позбавлення волі (ч. 2 ст. 180)¹.

Слід зазначити, що в 2001 р. уже робилася спроба запровадити домашній арешт, однак Президент Л. Д. Кучма скористався своїм правом вето – і закон не було прийнято. Одні науковці переконані, що введення цього заходу не матиме позитивного ефекту, оскільки і чинний КПК, і новий КПК містять запобіжні заходи, не пов'язані з позбавленням волі. Якщо ці заходи не спроможні забезпечити належну поведінку підозрюваного, обвинуваченого, то домашній арешт буде неефективним, адже, залишаючи житло на певний проміжок часу, така особа завжди матиме змогу ухилитися від слідства та суду, перешкодити встановленню істини й продовжувати займатися злочинною діяльністю.

Водночас інша група вчених переконана, що саме домашній арешт допоможе зменшити кількість арештантів у СІЗО на 20–30 %. У даний час на практиці спостерігається високий рівень застосування такого запобіжного заходу, як тримання під вартою. Наведемо таку статистику: тільки в грудні 2011 р. у слідчих ізоляторах утримувався кожен п'ятий підозрюваний. У тому самому році із СІЗО було звільнено 14314 осіб. Серед головних причин, за якими громадян звільняли з слідчих ізоляторів, були такі: призначення їм покарань, не пов'язаних з позбавленням волі (5943), призначення покарання у вигляді позбавлення волі, але на відносно короткий строк і, як правило, такий, який утримувана особа вже відбула, перебуваючи в СІЗО (4971). Водночас лише 15 осіб були звільнені із СІЗО у зв'язку з припиненням справ органами слідства та дізнання. При цьому понад ніж 1,3 тис. осіб перебували там більш ніж 1,5 роки – і за цей час жодного разу не були доставлені до суду для розгляду їх справ. Слід зазначити, що Державна пенітенціарна служба повідомила, що в 2011 р. витратила на утримання арештантів понад 85,3 млн грн².

Отже, введення домашнього арешту сприятиме реалізації таких засад кримінального процесу, як повага до людської гідності, презумпція невинуватості, забезпечення права на захист, оскільки дуже часто трапляються випадки, коли в підозрюваного чи обвинуваченого немає можливості спілкуватися із захисником у будь-який час, а це у свою чергу також призводить до порушення засади змагальності сторін у кримінальному провадженні. Установлення такого запобіжного заходу допоможе особі краще захистити свої права, а також знизити ризик застосування до неї

¹ Див.: Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13 квітня 2012 р. № 4651-VI.

² Див.: Букалов О. Дотримання прав ув'язнених в Україні – 2011: доповідь / О. Букалов. — Донецьк : Донецьк. меморіал, 2012. — 36 с.

психологічних, фізичних тортур та інших насильницьких дій з боку правоохоронців.

Новий КПК увів нового суб'єкта кримінального процесу – слідчого суддю, який реалізовуватиме судові функції в досудовому провадженні. Інститут слідчого судді відомий як романо-германській, так і англосаксонській системам права. Для правової сім'ї загального права характерно те, що слідчий суддя не втручається в досудове розслідування кримінальної справи, а здійснює свої функції лише на стадії її віддання до суду (наприклад, США, Велика Британія). Водночас у континентальній системі права такий суддя наділений досить широкими повноваженнями щодо вирішення різних процесуальних питань у досудовому провадженні (наприклад, Франція, Бельгія, Німеччина). Слід вказати й на те, що саме в кримінальному процесі Франції вперше було створено таку модель досудового розслідування кримінальних справ, у центрі якої знаходилася така процесуальна фігура, як слідчий суддя¹.

Відповідно до п. 18 ч. 1 ст. 3 нового КПК слідчий суддя повинен здійснювати судовий контроль за дотриманням прав, свобод та інтересів осіб у кримінальному провадженні. Фактично всі процесуальні дії, які можуть обмежити права людини й громадянина, наприклад, право надавати дозвіл на обшук, виїмку документів, проводити негласні слідчі дії (ч. 2 ст. 234, ст. 262, ч. 3 ст. 276), а також заходи, спрямовані на забезпечення кримінального провадження, які здійснюватимуться на підставі ухвали слідчого судді (ст. 132)². У науковій літературі неодноразово висловлювалися думки щодо доцільності запровадження інституту слідчого судді у вітчизняне кримінальне судочинство. Так, Ю. М. Грошевий зазначає, що слідчий суддя розглядав би скарги на рішення слідчого, вирішував би питання обрання запобіжного заходу у вигляді взяття під варту й продовження строків тримання під вартою, санкціонував обшук житла чи іншого володіння особи, накладення арешту на кореспонденцію та зняття інформації з каналів зв'язку, а також розв'язував би питання, що стосуються перевірки правомірності обмеження прав громадян під час досудового слідства³. О. О. Машовець відмічає: слідчий суддя зобов'язаний вирішувати всі спірні питання, що виникають між обвинуваченням і захистом, розглядати скарги на дії слідчого, прокурора, санкціонувати виконання окремих слідчих дій і застосування запобіжного заходу взяття під варту, інших

¹ Див.: Скрипіна Ю. В. Слідчий суддя в системі кримінально-процесуальної діяльності (порівняльно-правове дослідження) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза» / Ю. В. Скрипіна. — Х., 2008 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.nbuv.gov.ua/ard/2005/05kovpsk.zip>.

² Див.: Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13 квітня 2012 р. № 4651-VI.

³ Див.: Грошевий Ю. М. Проблеми удосконалення законодавства, що регулює кримінально-процесуальну діяльність / Ю. М. Грошевий // Вісн. Акад. правов. наук України. — 2003. — № 33–34. — С. 686–698.

заходів процесуального примусу, розглядати скарги на відмову в порушенні кримінальної справи, контролювати правильність закриття кримінальних справ, вирішувати питання про передання справи до суду для розгляду її по суті¹. Водночас деякі вчені-процесуалісти мають діаметрально протилежні думки стосовно введення в кримінальне судочинство інституту слідчого судді. Так, А. С. Барабаш наголошує на тому, що наявність судового контролю в досудовому провадженні втягне суддів в розслідування справ, позбавить їх об'єктивності та спричинить появу обвинувального ухилу в їх діяльності². Однак ми не погоджуємося з наведеним твердженням і вважаємо, що саме слідчий суддя забезпечить контроль на стадії досудового розслідування справи та його проведення в розумні строки, буде в кримінальному провадженні гарантом дотримання та захисту прав і свобод учасників кримінального процесу. Зазначимо, що незалежність у роботі слідчого судді полягає в тому, що він не належатиме до системи правоохоронних органів, які безпосередньо проводять розслідування. Тому вважаємо, що таке нововведення є цілком обґрунтованим, оскільки об'єктивне досудове слідство неможливе без наявності такого учасника кримінального судочинства.

Новий КПК має на меті обмежити права прокуратури на досудовому провадженні кримінальної справи. Однак основною фігурою досудового розслідування залишається державний обвинувач в особі прокурора. Це підтверджує ст. 36 нового КПК, де закріплено, що прокурор має стати процесуальним керівником досудового розслідування³. Водночас тільки прокурор вирішуватиме ключові процесуальні рішення на етапі досудового розслідування справи, а саме: повідомлення особі про підозру (п. 11) і затвердження обвинувального акта (п. 13). Також такі функції прокурора є по суті засобами здійснення кримінального переслідування⁴. Але при цьому не враховано, що Конституція України не покладає на органи прокуратури здійснення такої функції на етапі досудового розслідування. Тому ці положення суперечать п. 3 ст. 121 Конституції України, де зазначено, що прокуратура лише наглядає за додержанням законів органами, які проводять оперативно-розшукову діяльність, дізнання, досудове слідство⁵. Вважаємо, що перш ніж робити такі нововведення в новому КПК, потрібно було перед усім унести зміни до Конституції України та тільки потім упроваджувати дані положення в кримінально-процесуальне законодавство. Тому в разі

¹ Див.: Машовец А. О. Принцип состязательности и его реализация в предварительном следствии: автореф. дис. на соискание уч. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Уголовный процесс и криминалистика; судебная экспертиза» / А. О. Машовец. — Екатеринбург, 1994. — 21 с.

² Див.: Барабаш А. С. Природа российского уголовного процесса, цели уголовно-процессуальной деятельности и их установление: учебник / А. С. Барабаш. — СПб. : Юрид. центр Пресс, 2005. — 257 с.

³ Див.: Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13 квітня 2012 р. № 4651-VI.

⁴ Див.: Там само.

⁵ Див.: Конституція України від 28 черв. 1996 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/>.

надходження відповідного звернення до Конституційного Суду України є всі підстави для визнання останнім цієї норми такою, що не відповідає Конституції України.

Отже, концепція нового КПК щодо функцій і повноважень прокурора на досудовому слідстві не відповідає положенням Конституції України. У новому КПК так і не розв'язано проблему щодо відокремлення функцій кримінального переслідування від функції нагляду за законністю проведення досудового розслідування в органах прокуратури.

Підсумовуючи викладене, можна зробити такі висновки.

1. Правові норми нового КПК розширили дію принципу змагальності в досудовому провадженні кримінальних справ, скасувавши стадію порушення кримінальної справи, увівши нового суб'єкта кримінального судочинства – слідчого суддю, надавши більше процесуальних повноважень потерпілому. Однак норми права, які визначають основні повноваження прокуратури у досудовому розслідуванні, вимагають доповнень і доопрацювань. Для цього потрібно враховувати сучасні тенденції розвитку кримінально-процесуальних відносин, а також звертати увагу на думку вчених-процесуалістів.

2. Для того, щоб норми нового КПК спрацьовували перш за все потрібно підготувати всю судову систему до роботи в нових умовах, прийняти нові редакції законів «Про прокуратуру», «Про Службу безпеки України», «Про оперативно-розшукову діяльність» та ін. Ці нормативно-правові акти повинні кореспондуватися з новим КПК, аби уникнути суперечностей і прогалин у правозастосовній діяльності.

На нашу думку, перспективним у подальшому є наукове обґрунтування питань, пов'язаних з дослідженням особливості дії принципу змагальності на стадії попереднього розгляду справи судом, оскільки новий КПК не тільки реформує стадію досудового розслідування, а й розширює дію змагальних засад у судовому провадженні кримінальних справ.

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ РЕФОРМИРОВАНИЯ ДОСУДЕБНОГО УГОЛОВНОГО ПРОИЗВОДСТВА

Г. В. Соловей, В. И. Теремецкий

Проанализированы основные положения досудебного уголовного производства по новому Уголовному процессуальному кодексу Украины. Рассмотрены актуальные проблемы досудебного следствия.

TOPICAL PROBLEMS OF REFORMS IN PRETRIAL CRIMINAL PROCEEDINGS

G. V. Solovei, V. I. Teremetskyi

The article analyzes the basic provisions in pretrial criminal proceedings under the new Criminal Procedure Code of Ukraine and deals with the topical problems of pretrial investigations.

УДК 331.215.246.4

О. В. Степанова, молодший науковий співробітник Харківського НДІСЕ

ОСОБЛИВОСТІ ПРОВЕДЕННЯ СУДОВИХ ЕКСПЕРТИЗ ЩОДО ВСТАНОВЛЕННЯ СУМИ ЗАБОРГОВАНOSTІ КРЕДИТНИХ СПІЛОК

Розглянуто найбільш типові проблеми, пов'язані із поверненням кредитними спілками депозитних вкладів та додаткових пайових внесків, а також сплатою відсотків на внески.

З розвитком ринкових відносин в Україні динамічно почали розвиватися кооперативні організації (кредитні спілки) з видачі кредитів і виплати відсотків на депозитні вклади та пайові внески. У практичній роботі при проведенні судових експертиз трапляються непоодинокі випадки, коли різні кредитні спілки по-різному визначають свою фінансову політику, іноді всупереч чинному законодавству: Переліку внутрішніх положень та процедур кредитної спілки, затвердженому розпорядженням Державної комісії з регулювання ринків фінансових послуг України від 11 листопада 2003 р. № 116 (із змінами), Методичним рекомендаціям щодо ведення бухгалтерського обліку кредитною спілкою та об'єднаною кредитною спілкою, затвердженим розпорядженням Державної комісії з регулювання ринків фінансових послуг України від 18 грудня 2003 р. № 171, що у свою чергу призводить до прихвалення й розтрата, легалізації (відмивання) грошових коштів і злісного ухилення від сплати відсотків по депозитних вкладах та пайових внесках і поверненню вкладів.

У першу чергу для визначення фінансової політики кредитної спілки необхідно уважно ознайомитись із її статутом і Положенням про фінансове управління кредитної спілки. Статут кредитної спілки повинен бути затверджений рішенням спостережної ради кредитної спілки, відображеним у протоколі, та відповідати статтям Закону України «Про кредитні спілки» від 20 грудня 2001 р. № 2908-III щодо такої інформації.

1. Майно кредитної спілки повинно формуватися за рахунок:

- вступних, обов'язкових пайових та інших внесків членів кредитної спілки (крім внесків (вкладів) на депозитні рахунки);
- плати за надання своїм членам кредитів та інших послуг, а також доходів від провадження інших видів статутної діяльності;
- інших надходжень, не заборонених законодавством.

2. Майно кредитної спілки є її власністю. Кредитна спілка володіє, користується й розпоряджається належним їй майном відповідно до закону та свого статуту.

3. Внески (вклади) членів кредитної спілки на депозитні рахунки, а також нарахована на такі кошти та пайові внески плата (проценти) належать членам кредитної спілки на праві приватної власності.

4. Кошти, що належать членам кредитної спілки, обліковуються окремо та використовуються для надання кредитів її членам, а в разі наявності тимчасово вільних коштів членів кредитної спілки можуть розміщуватися

спількою на депозитних рахунках в установах банків, які мають ліцензію на право роботи з вкладами громадян, і об'єднаний кредитній спілці, а також у державні цінні папери, перелік яких установлюється уповноваженим органом.

5. Кожний член кредитної спілки має право одержати належні йому кошти відповідно до укладених договорів.

Положення про фінансове управління кредитної спілки повинно бути затверджено рішенням загальних зборів кредитної спілки, відображеним у протоколі, та містити інформацію щодо підстав для повернення додаткових пайових внесків. Відповідно до ст. 23 Закону України «Про кредитні спілки» внески (вклади) членів кредитної спілки на депозитні рахунки, а також нарахована на такі кошти та пайові внески плата (проценти) належать членам кредитної спілки на праві приватної власності.

Головними завданнями експертизи із встановлення суми заборгованості кредитних спілок по депозитних вкладах і додаткових пайових внесках перед її членами є дослідження документів бухгалтерського обліку кредитних спілок і встановлення документальної обґрунтованості відображення таких господарських операцій:

- прийняття вступних і обов'язкових пайових внесків;
- залучення на договірних умовах внесків (вкладів) своїх членів на депозитні рахунки як у готівковій, так і в безготівковій формі;
- залучення на бездоговірній основі додаткових пайових внесків;
- повернення депозитних вкладів і додаткових пайових внесків;
- нарахування та сплата процентів на пайові внески, депозитні вклади.

Для цього в першу чергу необхідно уважно ознайомитись з договорами на внесення депозитних вкладів і договорами на внесення пайових додаткових внесків, укладеними між головою правління кредитної спілки та її членами, у яких повинна міститись інформація стосовно:

- строку дії договору;
- розміру річних відсотків на суму вкладу;
- дня, з якого починається нарахування відсотків;
- періоду, за який розпочинається виплата нарахованих відсотків;
- закінчення строку дії договору та нарахування відсотків;
- правил внесення додаткових сум вкладів;
- механізму дострокового розірвання договору й повернення суми вкладу та відсотків за вкладом.

Згідно з Методичними рекомендаціями щодо ведення бухгалтерського обліку кредитною спілкою та об'єднаною кредитною спілкою за кредитом рахунків, на яких обліковуються внески (вклади) на депозитні рахунки, здійснюється збільшення (внесення) внесків (вкладів), за дебетом – зменшення (повернення, приспівання, списання тощо) внесків (вкладів).

Для обліку внесків (вкладів) на депозитні рахунки, що внесені на строк до 12 місяців, використовуються субрахунки 686 «Розрахунки з членами кредитної спілки по внесках (вкладах) на депозитні рахунки», 551 «Довгострокові внески (вклади) членів кредитної спілки на депозитні рахунки» (обліковується заборгованість кредитної спілки), 684/1 «Розрахунки

за нарахованими процентами на внески (вклади) на депозитні рахунки» (за кредитом обліковуються нараховані проценти за зобов'язаннями, за дебетом – сплата (приєднання, списання тощо) процентів), 852 «Витрати на нараховання процентів по внесках членів спілки на депозитні рахунки».

Надходження додаткового пайового внеску обліковується в Дт 301, 311, Кт 412, а його повернення – Дт 412, Кт 301, 311.

У звітних даних про фінансову діяльність кредитної спілки (додаток 2), складених за формою, визначеною в Порядку складання та подання звітності кредитними спілками та об'єднаними кредитними спілками до Державної комісії з регулювання ринків фінансових послуг України, затверджені розпорядженням Держфінпослуг від 25 грудня 2003 р. № 177 (із змінами), зазначаються суми: обов'язкових пайових внесків; депозитних вкладів; повернених пайових внесків; повернених депозитних вкладів; нарахованих відсотків на додаткові пайові внески; нарахованих відсотків на депозитні вклади; повернених відсотків на депозитні вклади; повернених відсотків на додаткові пайові внески.

Достовірність і повнота річної фінансової звітності та звітних даних підтверджуються аудитором (аудиторською фірмою), інформацію про якого (яку) внесено до реєстру аудиторів, що ведеться Держфінпослуг.

Для обліку розрахунків з членами по внесках, вкладах і нарахованих процентах кредитна спілка зобов'язана вести аналітичний облік за кожним з її членів. Проте не завжди в експертів є можливість досліджувати дані реєстрів синтетичного й аналітичного обліків за вказаними субрахунками, оскільки для вчинення подібних злочинів характерними є їх попередня обміркованість і ретельна підготовка, тому бухгалтерська документація в таких випадках, як правило, знищується. Незважаючи на наявність у матеріалах справи оборотних відомостей за рахунками, для документального підтвердження необхідні первинні документи бухгалтерського обліку кредитної спілки, які фіксують факти здійснення господарських операцій. У зв'язку з цим основним об'єктом таких досліджень є: сертифікати вкладів, книжки пайовиків, квитанції до прибуткових касових ордерів, квитанції до видаткових касових ордерів, заяви на повернення вкладів та інші розрахункові документи, вилучені в членів і контрагентів кредитної спілки. До експертного дослідження залучаються також банківські документи та книжки вкладників.

Сертифікати вкладу підтверджують права власності вкладників на паї в кредитній спілці та містять інформацію стосовно строку, на який членом спілки внесено внески та суми внесків.

У книжках вкладників міститься інформація стосовно сум унесених і повернених вкладів, що підтверджується квитанціями до прибуткових та видаткових касових ордерів, сум нарахованих і виплачених відсотків. На підставі даних книжки вкладника та квитанції до прибуткових касових ордерів відновлюється облік надходження й витрачання коштів у касі спілки.

У результаті документальної перевірки та зіставлення наданих на дослідження первинних документів при проведенні експертизи встановлю-

ються суми заборгованості кредитної спілки перед її членами за депозитними вкладками (внесками) і додатковими пайовими внесками.

З огляду на викладене при проведенні досліджень з питань, пов'язаних з установленням суми заборгованості кредитних спілок за депозитними вкладками та додатковими пайовими внесками перед її членами, необхідно дослідити дотримання умов договорів на внесення депозитних вкладів і договорів на внесення пайових додаткових внесків, проаналізувати нормативно-законодавчі акти, що діяли в період, який досліджується, та на підставі первинних документів установити відповідність унесеної у звітність інформації. Зазначені чинники є вирішальними при складанні висновку експерта.

ОСОБЕННОСТИ ПРОВЕДЕНИЯ СУДЕБНЫХ ЭКСПЕРТИЗ ПО УСТАНОВЛЕНИЮ СУММЫ ЗАДОЛЖЕННОСТИ КРЕДИТНЫХ СОЮЗОВ

Е. В. Степанова

Рассмотрены наиболее типичные проблемы, связанные с возвращением кредитными союзами депозитных вкладов и дополнительных паевых взносов, а также выплатой процентов на взносы.

PECULIARITIES OF FORENSIC EXAMINATIONS TO DETERMINE THE AMOUNT OF CREDIT UNIONS ARREARS

O. V. Stepanova

The article deals with the most typical problems involving the repayment by credit unions of deposits, additional shares and interest payments.

СУДОВО-ТЕХНІЧНА ЕКСПЕРТИЗА ДОКУМЕНТІВ : МЕТОДИЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИРІШЕННЯ ЗАВДАНЬ

УДК 343.148.6

Л. О. Сидоренко, старший науковий співробітник Науково-дослідного експертно-криміналістичного центру при УМВС України в Черкаській області

ТЕХНІЧНА ЕКСПЕРТИЗА КОЛЬОРОВИХ ЕЛЕКТРОФОТОГРАФІЧНИХ ЗОБРАЖЕНЬ ШЛЯХОМ ВИВЧЕННЯ КODOBИХ МІТОК ТА ЇЇ МОЖЛИВОСТІ В ОТРИМАННІ ДОКАЗОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ

Розглянуто особливості нового підвиду технічної експертизи документів – технічної експертизи кольорових електрофотографічних зображень шляхом вивчення кодових міток. Описано можливості та проблемні питання ідентифікаційних і діагностичних досліджень з метою отримання доказової інформації. Показано важливість формування криміналістичних обліків.

Стрімкий розвиток суспільних відносин веде до зростання документообігу, у результаті чого кількість різних документів, у тому числі правовстановлюючого чи посвідчуючого характеру, постійно збільшується. Усе частіше такі документи стають об'єктами несанкціонованого копіювання. Підробляються й окремі реквізити цих документів: відбитки печаток, підписи, номери, фрагменти записів або зображень. Ще більшу небезпеку становлять факти фальсифікації цінних паперів і паперових грошей.

Для здійснення підробок злочинці часто використовують кольорові електрофотографічні апарати (КЕА) – копіювальні апарати, принтери та багатофункціональні пристрої, які дозволяють отримувати високоякісні «фальшивки». Це пояснюється значним поширенням таких апаратів, їх технічною досконалістю, можливістю отримувати копії, близькі до оригіналів, а у сукупності із програмним забезпеченням – здійснювати монтаж.

Такі підробки все частіше стають об'єктами досліджень фахівців у галузі технічної експертизи документів. Разом з тим експертні можливості в дослідженні об'єктів, виготовлених за допомогою КЕА, ще досить обмежені. Ці обмеженості можна пояснити такими причинами: не вивчено та не систематизовано ознаки окремих вузлів і деталей механізмів друкувальних пристроїв, які відображаються в документі; не розроблено схеми й методики ідентифікаційних і діагностичних досліджень зазначених

документів; відсутнє відповідне інформаційне забезпечення цього підвиду експертизи¹.

З огляду на зазначене, виникає багато проблем у проведенні ідентифікаційних і діагностичних досліджень стосовно таких об'єктів². Так, існуючі методики дозволяють ідентифікувати КЕА за відображеннями дефектів світлочутливого вала³. Але такі дефекти в підробках зустрічаються досить рідко, оскільки використовувати кольорові зображення з наявними дефектами недоцільно. З іншого боку, ці дефекти не притаманні якимось видам апаратів.

Підійти до ідентифікації шляхом вивчення особливостей зображень (чіткості, насиченості, колірної гами, відтінків, наявності чи відсутності раstra, лінійності та ін.) поки що неможливо. Сукупність таких ознак може в певних випадках дати змогу визначити групу марок чи моделей.

Хімічне дослідження тонера ймовірноше за все дозволить установити лише його приналежність до якоїсь марки чи моделі апарата⁴. Такі дослідження можливі лише за наявності відповідного обладнання й повної інформаційної бази. З урахуванням цього та деяких інших чинників (зберігання в таємниці хімічного складу тонера, у результаті чого унеможливується створення відповідних баз даних; періодична заміна тонера як витратного матеріалу (конструкція деяких КЕА передбачає можливість навіть у процесі їх роботи досипати тонер); неможливість повної очистки картриджу від попереднього тонера, унаслідок чого змішуються тонери різні за хімічним складом; його постійне вдосконалення виробниками; несанкціоноване виробництво й використання іншого (неоригінального чи сумісного) тонера тощо) вирішення ідентифікаційних завдань навряд чи можливе.

Крім того, основним недоліком зазначених методів є те, що ідентифікаційні чи діагностичні завдання вирішуються стосовно не самих апаратів, а лише їх замінних частин (фоторецептора, картриджа, оптичної системи, предметного скла) чи витратного матеріалу (тонера)⁵.

¹ Див.: Щербаковская Л. П. Криминалистическое исследование документов, выполненных на полноцветных копировальных аппаратах / Л. П. Щербаковская, А. Ф. Дьяченко // Криминалистика и судебная экспертиза. — К., 2001. — Вып. 50. — С. 136–143.

² Див.: Стариков Е. В. Определение вида копировально-множительных устройств, используемых при подделке денежных билетов, ценных бумаг и документов : метод. рекоменд. / Е. В. Стариков, А. Г. Белоусов, Г. Г. Белоусов. — ГУ ЭКЦ МВД России, 2000; Сидоренко Л. О. Можливості ідентифікації повнокольорових копіювальних апаратів / Л. О. Сидоренко // Техническая экспертиза документов: проблемы и развитие : сб. матер. Междунар. науч.-практ. конф., Киев, 20–21 окт. 2005 г. / сост. К. Н. Ковалев, Т. В. Тимофеева. — К. : ИПЦ МВД Украины, 2006. — С. 103–114.

³ Див.: Дослідження документів, виготовлених за допомогою лазерних принтерів : метод. рекоменд. — К. : ДНДЕКЦ МВС України. — К., 2009. — 18 с.

⁴ Див.: Експертизи у судовій практиці : наук.-практ. посібник / за заг. ред. В. Г. Гончаренка. — [2-ге вид., перероб. і допов.]. — К. : Юрінком Інтер, 2010. — 400 с.

⁵ Див.: Сидоренко Л. О. Сучасні можливості діагностики та ідентифікації кольорових електрофотографічних апаратів / Л. О. Сидоренко // Криминалистика и судебная экспертиза. — К., 2011. — Вып. 56. — С. 101–109.

Разом з тим на Заході ще у вісімдесятих роках минулого століття для боротьби з незаконним використанням КЕА була розроблена система маркування проти підробок, яка дозволяє за наявності зразка для порівняння ідентифікувати апарат, на якому друкувалися кольорові зображення¹. Якщо ж зразок для порівняння відсутній, система дає змогу визначити не тільки марку та модель апарата, а і його серійний номер. Абсолютна більшість виробників КЕА з метою уникнення обмежень у реалізації цього обладнання, у рамках співробітництва з деякими урядовими установами, виконуючи їх вимоги щодо попередження несанкціонованого копіювання, стали обладнувати свої апарати системою маркування проти підробок². Так, повнокольорові копіювальні апарати фірми Херох маркують власну продукцію з 1993 р.

Маркування являє собою систему дрібних (близько 0,1 мм) точок, утворених тонером жовтого кольору. Через малі розміри та жовтий колір вони практично невидимі неозброєним оком і тому сукупності цих точок умовно називаються прихованими мітками. Мітки містять у собі закодовану інформацію про марку, модель та серійний номер апарата, тому і мітки, і точки іменують кодовими. Також до коду можуть входити дата й час друкування, а можливо, й інші дані: код користувача, код заводу-виробника, код продукту, код передбачуваного регіону реалізації. Маркування зумовлюється роботою «кодувальника» – спеціального процесора, який вбудовується в конструкцію кольорового електрофотографічного апарата для управління процесом автоматичного нанесення прихованих міток.

Розробники цієї системи створили декілька рівнів захисту, аби попередити несанкціоноване втручання в її роботу. Якщо хтось спробує примусити машину змінити чи відключити код, машина повністю вийде з ладу. Злочинці неодноразово намагалися втрутитися в роботу цієї системи, але марно. У КЕА з лихвою використовуються технічні та програмні засоби контролю для впевненості в тому, що код не змінено. А навіть якщо код вдасться змінити, то про його зміну може свідчити неправильно визначена контрольна цифра, яка є розрахунковою й використовується для контрольних функцій (за типом контрольної цифри в штрих-кодах на товари та VIN-кодах на автомобілях). Відповідна програма розкодування вкаже на помилку. Також програма вкаже й на неправильно відтворену ідентифікаційну кодову схему. Так, на одній із досліджених фальшивих купюр було виявлено ідентифікаційний код, схема якого надсилалась фахівцям корпорації Херох (США). Звідти надійшла відповідь, що схему відтворено неправильно (імовірно, при дослідженні не вдалося виявити всі кодові точки).

Фірми виготовляють також спеціальну техніку та програмне забезпечення для декодування прихованих міток. Так, спеціалізовану напіваавтоматичну програму Bitmap розроблено для зчитування та обчислення кольорового електрофотографічного зображення з метою отримання інформації першого

¹Див.: Сидоренко Л. О. Деякі шляхи по запобіганню використанню кольорових електрофотографічних апаратів для фальшування документів, цінних паперів та грошей / Л. О. Сидоренко // Криміналістичний вісник. — 2009. — № 2 (12). — С. 142–147.

² Див.: Schneider E. Color Copier Anticounterfeiting / E. Schneider. — Xerox corporation, 1999. — 7 p.

рівня у вигляді літеро-цифрового коду. У подальшому цей літеро-цифровий код за іншою програмою, доступною лише спецслужбам (наприклад, Інтерполу, Європолу, секретній службі США) підлягає декодуванню (розшифруванню) для отримання інформації другого рівня: марки, моделі, серійного номера та, можливо, деяких інших даних (кодів заводу-виробника, регіону реалізації, контрольної цифри, дати й часу друкування тощо).

Принципи розшифрування кодів, як і будова ідентифікаційних кодових схем, для різних марок апаратів можуть бути різними. Через таємний характер технології доступу до неї ні експерти України, ні експерти Росії¹, до цього часу не мають. Самостійно ж оволодіти методикою розшифрування коду та встановити зміст абсолютної більшості ідентифікаційних кодових схем поки що неможливо.

Незважаючи на відсутність зазначених засобів, нами з кінця 1998 р. досліджувалися кольорові електрофотографічні зображення: розроблялися методи виявлення й фіксації кодових точок; вивчалися зразки, надруковані на різних КЕА; досліджувалися підроблені документи та паперові грошові знаки; проводилися різні експериментальні дослідження; аналізувалася й узагальнювалася зібрана інформація; установлювалися алгоритми побудови кодових рисунків та ідентифікаційних кодових схем; розроблялися параметри контролю правильності відтворення ідентифікаційних кодових схем; складалися відповідні обліки тощо².

Відтак, навчившись виявляти кодові точки та встановлювати характер їх взаємного розташування, можна констатувати, що кодові точки покривають практично весь задрукований аркуш (навіть поза межами зображень), а їх певна впорядкована сукупність утворює ідентифікаційну кодову схему. У свою чергу повторювана сукупність ідентифікаційних кодових схем утворює кодовий рисунок.

Розмір ідентифікаційних кодових схем достатньо малий. Так, ідентифікаційні кодові схеми моделей Xerox 5760, 5765 мають лінійні розміри приблизно 8×15 мм; моделей Xerox DocuColor і багатьох моделей Epson – приблизно 15×8 мм; деяких моделей Minolta й Epson – приблизно $8,5 \times 12,5$ мм; деяких моделей апаратів HP і Canon – приблизно $13,5 \times 17,5$ мм. Отже, на аркуші паперу формату А4 таких схем налічуватиметься значна кількість, наприклад, для апаратів Xerox – більше 100. При цьому в одних кодових рисунках ідентифікаційні кодові схеми розташовуються суцільно, а в інших – через певні проміжки.

У першу чергу кодові точки слід шукати на чистих від зображення місцях. У зображеннях, які мають насичений колір, виявити точки дуже важко, часто неможливо. У зв'язку з тим, що кількість і взаємне розташування кодових

¹ Див.: Єфименко А. В. К вопросу об идентификации цветных цифровых электрографических устройств по скрытым меткам / А. В. Ефименко // Теория и практика судебной экспертизы в современных условиях : сб. матер. Междунар. науч.-практ. конф., Москва, 14–15 февр. 2007 г. — М. : МГЮА, 2007.

² Див.: Сидоренко Л. О. Використання спеціальних знань при розслідуванні злочинів, пов'язаних з виготовленням чи збутом підроблених грошей / Л. О. Сидоренко // Проблеми бізнесу : зб. наук. праць. — Черкаси : Черкаська акад. менеджменту, 2003. — Вип. 7.

точок в окремо взятій ідентифікаційній кодовій схемі завжди індивідуальні, така схема називається ідентифікаційною. Виходячи з цього, для ідентифікації достатньо навіть умовно виокремити повторювану частину кодового рисунку, узнявши за точку відліку будь-яку кодову точку. При цьому кількість кодових точок завжди залишиться однаковою, хоча взаємне розташування їх буде різним. Разом з тим, якщо в порівнюваних ідентифікаційних кодових схемах при однаковому принципі їх виокремлення встановлено різне розташування навіть однієї кодової точки, а експерт не може пояснити цю розбіжність, слід відмовлятися від вирішення питання, мотивуючи це відсутністю необхідної інформації науково-методичного чи довідкового характеру.

Для визначення марки й моделі апарата орієнтація кодового рисунка дуже важлива, а ось розшифрувати неправильно виокремлену та зорієнтовану ідентифікаційну кодову схему взагалі неможливо. Загальна кількість кодових точок в конкретній ідентифікаційній кодовій схемі алгоритмічно зумовлена для конкретних моделей КЕА і може бути:

- із наперед визначеною кількістю кодових точок (ідентифікаційні кодові схеми в більшості моделей марки Minolta й деяких Epson мають по 30 кодових точок, більшості Canon – по 18);

- тільки з непарною, але наперед не визначеною кількістю кодових точок (у більшості HP у досліджених ідентифікаційних кодових схемах коливається в межах 43–55; Xerox DocuColor – у межах 37–49; Ricoh – у межах 13–15);

- тільки з парною, але наперед не визначеною кількістю кодових точок (у багатьох Epson коливається в межах 32–44; у багатьох Gestetner – у межах 20–24; у багатьох NRG – у межах 16–24).

Набутий досвід дав змогу: визнати допустимим використання кодових міток, навіть за відсутності інформації про їх зміст¹; розробити відповідну термінологію; визначити загальні та окремі ознаки кодових рисунків, ідентифікаційних кодових схем і кодових точок; сформулювати типові питання, які можна ставити перед експертом, а також редакцію відповідей на них²; розробити методику нового підвиду технічної експертизи документів – діагностики та ідентифікації кольорових електрофотографічних апаратів шляхом дослідження кодових міток³. Все це забезпечило можливість прово-

¹ Див.: Сидоренко Л. О. Допустимість використання кодових міток (точок) для діагностики та ідентифікації кольорових електрофотографічних апаратів / Л. О. Сидоренко // Захист прав, свобод та законних інтересів особи на досудових стадіях кримінального судочинства України : матер. Всеукр. наук.-практ. конф., Херсон, 29–30 квіт. 2010 р. : у 2-х ч. — Запоріжжя : Юрид. ін-т ДДУВС, 2010. — Ч. І. — С. 149–153.

² Див.: Він же. Криміналістична ідентифікація кольорових копіювальних апаратів // Кримінальний процес в контексті європейських стандартів судочинства : матер. наук.-практ. конф., 7 груд. 2007 р. — К. : КНУВС, 2008. — С. 145–148.

³ Див.: Він же. Технічна експертиза кольорових електрофотографічних зображень шляхом використання кодових міток – новий підвид технічної експертизи документів // Плебологічне осмислення перспектив розвитку Української держави : матер. III Всеукр. наук.-практ. конф., 20 трав. 2010 р. — К., 2010. — Вип. 3. — С. 283–285; Він же. Про запровадження в експертну практику нового методу дослідження кольорових електрофотографічних зображень шляхом використання прихованих міток : доповідь 5 трав. 2011 р. на засід. координац.-метод. ради ДНДЕКЦ МВС України / Архів НДЕКЦ при УМВС України в Черкаській обл. — 6 с.

дити конкретні ідентифікаційні та діагностичні дослідження. Перші позитивні результати з ідентифікації було отримано ще в 1999 р. Тоді велику допомогу в проведенні досліджень надали фахівці з корпорації Херох (США), які на той час проводили до 98 % досліджень по всьому світу. Вони допомогли розшифрувати надіслані їм ідентифікаційні кодові схеми і встановити серійні номери декількох копіювальних апаратів, на яких виготовлялися фальшиві гривні та документи. Так, у грудні 1999 р. було встановлено, що велику кількість фальшивих купюр, які вилучалися в Україні починаючи з 1997 р., надруковано на апараті моделі Херох 5765, серійний № 3103733900. До кінця 2000 р. визначено ще два серійних номери двох копіювальних апаратів, на яких виготовляли фальшиві гривні та документи: Херох 5750, серійний № 3107011306 і Херох 5760, серійний № 3103600528.

Що стосується діагностичних досліджень (установлення марки й моделі апарата, заводу-виробника, серійного номера, дати та часу друкування, контрольної цифри тощо), то тут існує поки що дуже багато нерозв'язаних проблем через відсутність достатньої кількості зразків і достовірної інформації довідково-методичного характеру¹.

Наприклад, гр. М. за підробленим витягом з плеїнної книги собак передала цуценя за 2000 грн (у вісім разів дорожче). Цей документ (сам бланк, його заповнення, зображення відбитків печаток і штампів, а також підпису) було виготовлено на КЕА. У зображеннях було виявлено кодові точки, які утворювали ідентифікаційні кодові схеми, характерні для апаратів NRG або Gestetner. Більш точно визначитися з маркою використаного апарата, урахувавши наявність аналогів серед КЕА різних виробників, не вдалося можливим². Наприкінці березня 2012 р., досліджуючи випадкову візитну картку, було встановлено, що її надруковано на тому самому апараті. Установити через власника картки місце її друкування не було проблемою.

Цей метод дослідження надає унікальну можливість також установити єдине джерело походження не тільки серед однотипних об'єктів, наприклад банкнот, а й серед абсолютно різних. Так, при розробленні цього методу було встановлено єдине джерело походження таких підроблених об'єктів, виготовлених протягом декількох років: посвідчення учасника бойових дій, чорнобильські посвідчення, пенсійне посвідчення, посвідчення ветерана праці, німецька довідка-рахунок (Kaufgetrag), польська довідка-рахунок, німецький тимчасовий техпаспорт («малий бріф») на автомобіль, інформативні паперові вкладки для пакування дисків (контрафактна продукція). З часом було встановлено й сам апарат – Херох 5765 (Majestik), серійний № 3103715996.

¹ Див.: Сидоренко Л. О. Окремі можливості технічної експертизи документів у боротьбі з незаконним обігом наркотиків / Л. О. Сидоренко // Укр. вісник психоневрології. — 2008. — Т. 16. — Вип. 3 (56). — Додаток : Фармацевтичне право і доказова фармація в Україні : матер. наук.-практ. конф. (присвячена пам'яті проф. І. Т. Депешка), Харків, 14–15 листоп. 2008 р. — С. 136–137; Він же. Актуальні проблеми діагностики та ідентифікації кольорових лазерних принтерів, копіїрів та багатифункціональних пристроїв // Актуальні проблеми формування громадянського суспільства та становлення правової держави : зб. наук. праць. — Черкаси : Видавець Чабаненко Ю. А., 2010. — С. 304–306.

² Див.: Висновок експерта № 1/777 від 02.09.2011 / Архів НДЕКЦ при УМВС України в Черкаській обл.

В іншому випадку при дослідженні підроблених російських карбованців, виявлених в одному з районних центрів Черкаської області, було встановлено, що вони надруковані на тому самому апараті, на якому було надруковано велику кількість карбованців, виявлених на території різних регіонів Російської Федерації. Установлення такого факту стало можливим завдяки взаємному обміну інформацією (ідентифікаційними кодовими схемами) з російськими колегами із ЕКЦ по Іванівській області. Жодним іншим сучасним криміналістичним методом об'єднати в єдине джерело походження всі ці різнопланові об'єкти неможливо.

Дієвість методу використання кодових міток можна також проілюструвати на таких прикладах. Так, на дослідження надійшло посвідчення працівника міліції, начебто видане 24.06.2009. Проведенням дослідженням установлено, що посвідчення було надруковано 20.11.2009 о восьмій годині 59 хв (з можливою поправкою) на багатофункціональному апараті марки Xerox DocuColor із заводським № 250509. При цьому його було використано як копіювальний апарат, а не принтер¹.

Про важливість формування інформаційно-довідкових і оперативно-пошукових обліків ідентифікаційних кодових схем може свідчити ще один приклад. Так, на експертизу було надано диплом доктора наук, начебто виданий у 2003 р. На підставі раніше вивчених алгоритмів побудови ідентифікаційних кодових схем і зібраних протягом декількох років зразків було встановлено, що диплом надруковано на кольоровому електрофотографічному апараті NRG C7425dn PCL 5c, зразки з якого вже знаходилися в інформаційно-довідковому обліку².

Ще одну унікальну властивість прихованих міток, яку мабуть навіть самі розробники технології не могли передбачити, було встановлено в оді експериментальних досліджень. Вивчаючи ілюстрації в посібнику В. О. Комаха³, було встановлено таке. Кольорові ілюстрації виготовлено плоским офсетним друком. Разом з тим у багатьох з них було виявлено частки барвника жовтого кольору, які за формою та розмірами були схожими на кодові точки, а їх сукупності – на ідентифікаційні кодові схеми. Подальший аналіз дав підставу припустити, що для підготування поліграфічних ілюстрацій були використані кольорові електрофотографічні зображення з кодовими точками в них. При наступному їх фотографуванні для виготовлення офсетних зображень посібника кодові точки відтворилися. Отже, в офсетних ілюстраціях були виявлені не реальні кодові точки, а їх репродукція. Аналіз відображених кодових точок дав змогу виокремити ідентифікаційні кодові схеми двох типів, характерні для апаратів Konica Minolta й Ricoh.

Хоча в зазначеному посібнику було проаналізовано досить велику кількість ілюстрацій, що дало можливість отримати достовірний результат,

¹ Див.: Висновок спеціаліста № 1/472 від 24.09.2010 / Архів НДЕКЦ при УМВС України в Черкаській обл.

² Див.: Висновок експерта № 1/343 від 24.03.2011 / Архів НДЕКЦ при УМВС України в Черкаській обл.

³ Див.: Комаха В. О. Тактика попереднього дослідження криміналістичних об'єктів та призначення судових експертиз : навч.-практ. посібник / В. О. Комаха ; Одеська нац. юрид. акад. — Чернівці : Золоті литаври, 2009. — 652 с.

але все ж таки це було одне джерело. Для перевірки бажано було б дослідити й інші поліграфічні зображення, в основі яких були б об'єкти, виготовлені за допомогою КЕА. Таке джерело було знайдено. У двох номерах журналів «Банкноты стран мира» (№ 11 за 2002 р. і № 5 за 2003 р.) відповідно на сторінках 21 та 19 були зображені фальшиві білети банку Росії: 500 крб (б/з 051816 – вилучений у Москві) та 100 крб (е/к 1627818 – вилучений у Республіці Мордовія). При дослідженні цих поліграфічних ілюстрацій, виготовлених плоским офсетним друком, також були виявлені відображення кодкових точок, які утворювали ідентичні ідентифікаційні кодові схеми.

Порівнюючи об'єднані між собою ці дві ідентифікаційні кодові схеми із обліком ідентифікаційних кодкових схем, раніше виявлених на різних підробках, було встановлено тотожність із ідентифікаційною кодовою схемою, виявленою на великій кількості фальшивих банкнот (гривень, карбованців, доларів), виготовлених у 1999–2001 рр. на кольоровому електрофотографічному апараті Xerox Xerox 5765 Majestik, серійний № 9EE3103695987 (злочинна група була затримана у 2001 р. в одному із міст України).

Таким чином, найбільш суттєвою перевагою даного методу на відміну від зазначених, є те, що ідентифікується сам КЕА, а не якась його заміна частина (фоторецептор, картридж, предметне скло) чи витратний матеріал (тонер). Ідентифікація КЕА при порівнянні із зразком, як правило проблем не викликає. Один раз визначені в об'єкті кодовий рисунок та ідентифікаційна кодова схема зберігаються й можуть бути використані через необмежений проміжок часу для чергового порівняння, а сам об'єкт уже не потрібен. Можлива ідентифікація за відомим серійним номером у випадку, коли його можна розшифрувати. Можливе встановлення також єдиного джерела походження абсолютно різних об'єктів дослідження. У багатьох випадках можна виокремити групу апаратів чи їх моделей. При дослідженні зображень, отриманих на апаратах марки Xerox DocuColor, у певних випадках удається розшифрувати шість цифр серійного номера (власне заводського номера), установити дату та з певною поправкою час друкування (години, хвилини). Можна сформувати інформаційно-довідкову та оперативно-пошукову обліки.

Достовірність результатів, отриманих за розглянутою методикою, підтверджується:

- дослідженням експериментальних зображень, отриманих на конкретних апаратах з відомими серійними номерами;

- слідчими діями та оперативно-розшуковими заходами, якими були підтверджені результати експертиз чи досліджень.

Разом з тим на сьогодні основною проблемою, крім обмеженості достовірної інформації науково-методичного чи довідкового характеру, була і є відсутність достатньої кількості достовірних зразків. Немає також повного списку марок і моделей, які наносять чи не наносять кодові мітки. Через відсутність відповідних угод між Україною та Європолом, де з 2003 р. створено центр з ідентифікації принтерів, немає можливості оперативно обмінюватися відповідною інформацією¹. Все це суттєво обмежує можливості технічної експертизи документів у вирішенні діагностичних завдань.

¹ Див.: Сидоренко Л. О. Європол і Україна: перспективи співробітництва / Л. О. Сидоренко // Наука-2009: теоретичні та прикладні дослідження : матер. Міжнар. наук.-практ. конф., Черкаси, 23–24 квіт. 2009 р. — Черкаси : СУЕМ, 2009. — С. 121–122.

Як видно із проведеного аналізу, на нинішньому етапі розвитку судової експертизи жоден із згаданих методів сам по собі не забезпечує повне та ефективне вирішення всіх завдань стосовно дослідження кольорових електрофотографічних зображень. Разом з тим метод проведення діагностичних і особливо ідентифікаційних досліджень шляхом вивчення кодових міток, виявився найбільш ефективним для отримання доказової інформації, хоча й не виключає використання зазначених методів.

ТЕХНИЧЕСКАЯ ЭКСПЕРТИЗА ЦВЕТНЫХ ЭЛЕКТРОФОТОГРАФИЧЕСКИХ ИЗОБРАЖЕНИЙ ПУТЕМ ИЗУЧЕНИЯ КОДОВЫХ МЕТОК И ЕЕ ВОЗМОЖНОСТИ В ПОЛУЧЕНИИ ДОКАЗА- ТЕЛЬСТВЕННОЙ ИНФОРМАЦИИ

Л. А. Сидоренко

Рассмотрены особенности нового подvida технической экспертизы документов – технической экспертизы цветных электрофотографических изображений путем изучения кодовых меток. Описаны возможности и проблемные вопросы идентификационных и диагностических исследований с целью получения доказательственной информации. Показана важность формирования криминалистических учетов.

TECHNICAL EXAMINATION OF COLOR AND ELECTROPHOTOGRAPHIC IMAGES BY STUDYING CODE TAGS AND ITS APPLICATION IN GATHERING EVIDENCE

L. O. Sydorenko

The article deals with the new subtype in technical examination of documents – technical examination of color and electrophotographic images by studying code tags and describes its application as well as problems in identification and diagnostic examinations to gather evidence. The article also emphasizes the importance of compiling criminalistic records.

УДК 343.9:004.891.3

Ю. В. Гаврильченко, завідувач сектору
Дніпропетровського НДІСЕ

СУЧАСНІ МОЖЛИВОСТІ ВИЯВЛЕННЯ СЛАБКОВИДИМИХ ЗОБРАЖЕНЬ ЗА ДОПОМОГОЮ КОМП'ЮТЕРНИХ ТЕХНОЛОГІЙ

Розглянуто проблеми та можливості застосування цифрових технологій при дослідженні слабковидимих зображень.

Поява нових технічних засобів потребує розроблення нових технічних прийомів їх застосування. Науково-технічний прогрес дозволив створити цифрову фотографію, яка швидко витіснила «мокру» фотографію та має істотні переваги. Цифрова фотографія застосовується в криміналістиці для фіксації й дослідження різних слідів і речових доказів, що внесло зміни до структури криміналістичної фотографії. Нові методи все частіше замінюють

TRAFFIC ACCIDENT AS A RESULT OF A FUNCTIONAL FAILURE IN THE «MAN-VEHICLE-ENVIRONMENT» SYSTEM

V. V. Sabadash, D. I. Fokin

The article deals with the issue of a driver's functional state influence on the conditions of a traffic accident.

УДК 614.841

Е. В. Тарахно, начальник кафедры специальной химии и химических технологий Национального университета гражданской защиты Украины, кандидат технических наук, доцент,

В. Н. Сырых, доцент кафедры надзорно-профилактической деятельности Национального университета гражданской защиты Украины, кандидат технических наук, доцент,

Р. В. Тарахно, старший эксперт НИЕКЦ ЛУ УМВД Украины на железнодорожном транспорте

ПРИМЕНЕНИЕ РАСЧЕТНОГО МЕТОДА ИССЛЕДОВАНИЯ ВЗРЫВОВ В ПОМЕЩЕНИЯХ ПРИ ПРОВЕДЕНИИ СУДЕБНОЙ ПОЖАРНО-ТЕХНИЧЕСКОЙ ЭКСПЕРТИЗЫ

Определены возможность образования взрывоопасных смесей и время достижения опасных концентраций как в объеме всего помещения, так и в локальных зонах загазованности с учетом влияния газообмена в помещении.

Взрывы газопаровоздушных смесей в помещениях, как правило, приводят к катастрофическим последствиям, вызывая при этом значительные разрушения зданий и гибель людей. За последние годы на территории Украины произошла серия таких взрывов – в Днепропетровске, Луганске, Евпатории, Львовe, Херсоне, Харькове и других населенных пунктах страны. Судебно-экспертное исследование причины возникновения таких взрывов имеет комплексный характер и обуславливается решением ряда специфических задач. При этом на исследование пожарно-технической экспертизы могут быть поставлены следующие вопросы: Какие обстоятельства вызвали возникновение взрывоопасной газо- или паровоздушной смеси? Достаточно ли вещества для образования в объеме помещения (или в локальной зоне) взрывоопасной смеси? В каком месте помещения (пространства) произошло воспламенение образовавшейся взрывоопасной смеси? Какой источник зажигания вызвал воспламенение взрывоопасной смеси? и др.

В процессе проведения пожарно-технической экспертизы, исследуя динамику возникновения взрывоопасной газопаровоздушной смеси (ГПВС)

в помещении, определяются масса вещества, необходимого для образования такой смеси, и время, через которое средняя концентрация горючего газа в свободном объеме помещения достигнет значения нижнего концентрационного предела распространения пламени. При этом необходимо учитывать условия газообмена помещения с окружающей средой, так как часть горючего газа через отверстия помещения вытекает наружу и не участвует в формировании взрывоопасной смеси.

В существующей методике¹, для определения массы горючего вещества, принимающего участие во взрыве, используется детерминированный подход, предусматривающий введение коэффициента негерметичности помещения – K_n , который равняется 3. Выполняемые по данной методике расчеты имеют вероятностный характер в силу того, что масса горючего вещества, необходимого для образования взрывоопасных смесей в помещении, определяется без учета газообмена с окружающей средой. Приведенные в литературе² расчеты, учитывающие влияние вентиляции на формирование в помещениях взрывоопасного облака, не позволяют определить время, через которое средняя концентрация горючего газа в свободном объеме данного помещения достигнет предела взрывоопасности.

Возможность взрыва при выходе горючего газа создается при условии достижения в свободном объеме помещения концентрации не ниже нижнего концентрационного предела распространения пламени. Поэтому для определения возможности возникновения взрыва необходимо сравнить фактическую среднюю концентрацию горючего газа с его нижним концентрационным пределом.

Среднюю фактическую концентрацию газа, которая образовалась в помещении вследствие аварийного истечения, можно рассчитать по формуле

$$\varphi'_{\text{ср}} = \frac{m_{\text{г}}}{V_{\text{пом}}(1-\eta)} = \frac{m_{\text{г}}}{V_{\text{св}}}, \text{ кг} \cdot \text{м}^{-3} \text{ или } \varphi_{\text{ср}} = \frac{100m_{\text{г}}}{\rho_{\text{г}} V_{\text{св}}}, \%, \quad (1)$$

где $\varphi'_{\text{ср}}$, $\varphi_{\text{ср}}$ – соответственно массовая и объемная средняя фактическая концентрация газа в свободном объеме помещения; $m_{\text{г}}$ – масса газа, которая поступила в помещение за время аварийной ситуации, кг; $V_{\text{пом}}$ – общий объем помещения, м³; η – доля объема помещения, которая занята оборудованием или мебелью; $V_{\text{св}}$ – свободный объем помещения, м³; $\rho_{\text{г}}$ – плотность газа в помещении, кг/м³.

Для определения средней концентрации горючего газа необходимо знать его массу, которая поступила во время аварийного истечения в помещение с определенным массовым расходом $g_{\text{г}}^{\text{ист}}$ за определенное время развития

¹ См.: Норми визначення категорій приміщень, будинків та зовнішніх установок за вибухопожежною та пожежною небезпечною : НАПБ Б.03.002-2007. — К. : Держспоживстандарт України.

² См.: Комаров А. А. Условия формирования взрывоопасных облаков в газифицированных жилых помещениях / А. А. Комаров, Г. В. Чиликина // Пожаровзрывобезопасность. — 2002. — № 4. — С. 24–28; Мишуев А. В. Общие закономерности развития аварийных взрывов и методы снижения взрывных нагрузок до безопасного уровня / А. В. Мишуев, А. А. Комаров, Д. З. Хуснутдинов // Там же. — 2001. — № 6. — С. 8–19.

аварийной ситуации. Массовый расход газа при его истечении через отверстие и поступлении в помещение, можно рассчитать по формулам¹:

— если режим истечения докритический ($\frac{P_{\text{сис}}}{P_{\text{атм}}} < 2$)

$$g_{\Gamma}^{\text{ист}} = K_{\text{отв}} S_{\text{отв}} P_{\text{сис}} \sqrt{\frac{1}{R_{\text{г}} T} \cdot \frac{2k}{k-1} \left[\left(\frac{P_{\text{атм}}}{P_{\text{сис}}} \right)^{\frac{2}{k}} - \left(\frac{P_{\text{атм}}}{P_{\text{сис}}} \right)^{\frac{k+1}{k}} \right]} \quad \text{кг} \cdot \text{с}^{-1}; \quad (2a)$$

— если режим истечения критический ($\frac{P_{\text{сис}}}{P_{\text{атм}}} > 2$)

$$g_{\Gamma}^{\text{ист}} = K_{\text{отв}} S_{\text{отв}} P_{\text{сис}} \sqrt{\frac{1}{R_{\text{г}} T} \cdot \frac{2k}{k+1} \left(\frac{2}{k+1} \right)^{\frac{2}{k-1}}} \quad \text{кг} \cdot \text{с}^{-1}, \quad (2б)$$

где $K_{\text{отв}}$ – коэффициент сопротивления отверстия, через которое поступает газ (обычно $K_{\text{отв}} = 0,64$); k – коэффициент адиабаты горючего газа; $P_{\text{сис}}$ – давление в системе подачи газа, большее чем давление среды, в которую происходит истечение, Па; $P_{\text{атм}}$ – давление среды, в которую происходит истечение газа, Па; $S_{\text{отв}}$ – площадь отверстия, через которое вытекает газ, м²; T – температура газа, К; $R_{\text{г}}$ – удельная газовая постоянная, Дж·кг⁻¹·К⁻¹.

Следовательно, время, за которое средняя фактическая концентрация газа, образовавшаяся в помещении вследствие аварийного истечения и отсутствия газообмена с окружающей средой, достигнет значения нижнего концентрационного предела распространения пламени, можно определить по формуле

$$\tau_{\text{нкрп}} = \frac{m_{\Gamma}}{g_{\Gamma}^{\text{ист}}} = \frac{V_{\text{св}} \varphi'_{\text{н}}}{g_{\Gamma}^{\text{ист}}}, \quad \text{с}, \quad (3)$$

где $\varphi'_{\text{н}}$ – массовый нижний концентрационный предел распространения пламени горючего газа, кг·м⁻³.

При наличии проемов в помещении возникает газообмен вследствие различия температур газовой среды в помещении и снаружи, из-за чего часть горючего газа будет удаляться вместе с потоком воздуха. Расход горючего газа, который удаляется из помещения вместе с воздухом, пропорциональный текущему значению массовой доли горючего газа в смеси на данный момент времени.

Уравнение материального баланса горючего газа, который поступает в помещение, с учетом его вытекания через проемы с потоком воздуха можно выразить дифференциальным уравнением

$$\frac{dm_{\Gamma}}{d\tau} = V_{\text{св}} \frac{d\varphi'_{\Gamma}}{d\tau} = g_{\Gamma}^{\text{ист}} - g_{\Gamma\text{с}}^{\text{выт}} \frac{\varphi'_{\Gamma}}{\rho_{\Gamma\text{с}}}, \quad (4)$$

где φ'_{Γ} – средняя массовая концентрация газа в помещении на момент времени τ , кг·м⁻³; $g_{\Gamma\text{с}}^{\text{выт}}$ – массовый расход, с которой смесь воздуха и горю-

¹ См.: Рябова І. Б. Термодинаміка і теплопередача у пожежній справі / І. Б. Рябова, І. В. Сайчук, А. Я. Шаршанов. — Х. : АПБУ, 2002. — 352 с.

чего газа вытекает из помещения через проемы (рассчитывают в зависимости от схемы газообмена), $\text{кг} \cdot \text{с}^{-1}$; $\rho_{\text{гс}}$ – плотность газозвдушной смеси при данных условиях, $\text{кг} \cdot \text{м}^{-3}$.

Массовый расход, с которым газовая смесь вытекает через проемы помещения, можно рассчитать по формулам:

— если проемы расположены на одном уровне

$$g_{\text{гс}}^{\text{выт}} = \frac{2}{3} K_{\text{отв}} S_{\text{отв}} \sqrt{\frac{2gh_{\text{отв}} \rho_{\text{воз}} \rho_{\text{гс}} (\rho_{\text{воз}} - \rho_{\text{гс}})}{(\rho_{\text{воз}}^{0,33} + \rho_{\text{гс}}^{0,33})^3}}, \text{кг} \cdot \text{с}^{-1}, \quad (5a)$$

— если проемы расположены на разных уровнях

$$g_{\text{гс}}^{\text{выт}} = K_{\text{отв}} S_{\text{прит}} S_{\text{выт}} \sqrt{\frac{2gH \rho_{\text{воз}} \rho_{\text{гс}} (\rho_{\text{воз}} - \rho_{\text{гс}})}{\rho_{\text{воз}}^2 S_{\text{прит}}^2 + \rho_{\text{гс}}^2 S_{\text{выт}}^2}}, \text{кг} \quad (5б)$$

где $K_{\text{отв}}$ – коэффициент расхода отверстия, который учитывает потери кинетической энергии газового потока при проходе его через отверстия за счет трения, завихрения и т. п. и зависит от формы отверстия и толщины стенок (для оконных и дверных проемов принимается равным 0,6–0,65); $S_{\text{прит}}$ – площадь отверстия, которое работает на приток воздуха, м^2 ; $S_{\text{выт}}$ – площадь вытяжного отверстия, м^2 ; g – ускорение свободного падения, $\text{м}/\text{с}^2$; H – расстояние между центрами приточного и вытяжного отверстий, м ; $\rho_{\text{воз}}$ – плотность воздуха снаружи помещения, $\text{кг}/\text{м}^3$; $h_{\text{отв}}$ – высота проема, через который осуществляется газообмен в помещении, м .

Решение уравнения материального баланса (4) дает возможность определить массу газа, который скапливается в помещении за определенное время развития аварийной ситуации с учетом газообмена с окружающей средой:

$$m_{\text{г}} = \frac{g_{\text{г}}^{\text{ист}} \rho_{\text{гс}} V_{\text{св}}}{g_{\text{гс}}^{\text{выт}}} \left(1 - e^{-\frac{g_{\text{гс}}^{\text{выт}} \tau}{\rho_{\text{гс}} V_{\text{св}}}} \right), \text{кг}. \quad (6)$$

Решение уравнения (4) в пределах $\tau = 0$, $\varphi_{\text{г}} = 0$ и $\tau = \tau_{\text{нприт}}$, $\varphi_{\text{г}} = \varphi_{\text{н}}$ позволяет рассчитать время, через которое средняя концентрация горючего газа в свободном объеме помещения достигнет значения нижнего концентрационного предела распространения пламени, с учетом частичного истечения горючего газа через проемы помещения в процессе его аварийного поступления:

$$\tau_{\text{нприт}} = \frac{V_{\text{св}} \rho_{\text{гс}}}{g_{\text{гс}}^{\text{выт}}} \ln \frac{g_{\text{г}}^{\text{ист}}}{g_{\text{гс}}^{\text{выт}} - \frac{g_{\text{гс}}^{\text{выт}} \varphi'_{\text{н}}}{\rho_{\text{гс}}}}, \text{с}. \quad (7)$$

Из формулы (7) вытекает, что при определенных условиях газообмена время достижения взрывоопасной концентрации горючего вещества во всем

объеме помещения будет стремиться к бесконечности, т. е. взрывоопасная загазованность в помещении не будет создаваться. Такая ситуация возникнет, если

$$g_{\Gamma}^{\text{ист}} \leq \frac{g_{\Gamma\text{с}}^{\text{выт}} \varphi'_n}{\rho_{\Gamma\text{с}}}. \quad (8)$$

За определенное время истечения горючего газа нижний концентрационный предел распространения пламени может быть достигнут не во всем помещении, а только в его определенной части. Создается так называемая зона взрывоопасной загазованности. Радиус зоны взрывоопасной загазованности определяют по формуле

$$R_{\text{заг}} = 1,1314 \cdot L \cdot \sqrt{\ln \left(\frac{1,38 \varphi_o}{\varphi_n} \right)}, \text{ м}, \quad (9)$$

где L – длина помещения, м; φ_n – объемный нижний концентрационный предел распространения пламени горючего газа, %; φ_o – предэкспоненциальный множитель, который определяют по эмпирическим формулам:

— в неподвижной среде

$$\varphi_o = 3,77 \cdot 10^3 \frac{m_{\Gamma}}{\rho_{\Gamma} V_{\text{св}}}, \%, \quad (10a)$$

— в подвижной среде ($v_{\text{воз}} > 0,1 \text{ м} \cdot \text{с}^{-1}$)

$$\varphi_o = 300 \frac{m_{\Gamma}}{\rho_{\Gamma} V_{\text{св}} v_{\text{воз}}}, \%, \quad (10б)$$

где $v_{\text{воз}}$ – скорость движения воздуха в помещении, $\text{м} \cdot \text{с}^{-1}$.

Время, в течение которого при данных условиях аварийного поступления горючего газа в помещение зона взрывоопасных концентраций распространится к вероятному источнику зажигания (например, электрическому выключателю, установки с наличием открытого пламени и т. п.), можно рассчитывать, решая систему уравнений (3), (9), (10) по формулам:

— при условии отсутствия движения воздушных потоков

$$\tau = 1,92 \cdot 10^{-4} \frac{\rho_{\Gamma} V_{\text{св}} \varphi_n}{g_{\Gamma}^{\text{ист}}} e^{\left(\frac{R}{1,1314 L} \right)^2}, \text{ с}, \quad (11)$$

— в подвижной среде

$$\tau = 2,4 \cdot 10^{-3} \frac{\rho_{\Gamma} V_{\text{св}} v_{\text{воз}} \varphi_n}{g_{\Gamma}^{\text{ист}}} e^{\left(\frac{R}{1,1314 L} \right)^2}, \text{ с}, \quad (12)$$

где R – расстояние от источника истечения газа к вероятному источнику зажигания, м.

Применение при выполнении судебных пожарно-технических экспертиз приведенного расчетного метода исследования причины взрыва газопаровоздушной смеси позволяет учитывать влияние окружающей среды на воз-

возможность образования взрывоопасных смесей в помещении и определить время достижения опасных концентраций как в объеме всего помещения, так и в локальных зонах загазованности.

ЗАСТОСУВАННЯ РОЗРАХУНКОВОГО МЕТОДУ ДОСЛІДЖЕННЯ ВИБУХІВ У ПРИМІЩЕННЯХ ПРИ ПРОВЕДЕННІ СУДОВОЇ ПОЖЕЖНО- ТЕХНІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ

О. В. Тарахно, В. М. Сирих, Р. В. Тарахно

Визначено можливість утворення вибухонебезпечних сумішей і час досягнення небезпечних концентрацій як в об'ємі всього приміщення, так і в локальних зонах загазованості з урахуванням газообміну в приміщенні.

THE APPLICATION OF THE CALCULATION METHOD IN EXAMINING EXPLOSIONS WITHIN PREMISES WHILE CONDUCTING FORENSIC FIRE AND TECHNICAL EXAMINATION

Y. V. Tarakhno, V. N. Syrykh, R. V. Tarakhno

The article defines the possibility of forming explosive mixtures and the time of reaching the level of dangerous concentrations both in the premises on the whole and in local areas of high gas concentration taking into account the gas exchange effect in the premises.

УДК 343.346.12:614.841

Д. П. Сарюгло, заведуючий сектором
Київського НІИСЄ

ТЕПЛОВЫЕ РЕЖИМЫ РАБОТЫ ЭЛЕМЕНТОВ ТОРМОЗНОЙ СИСТЕМЫ И СЦЕПЛЕНИЯ КАК ПРИЧИНА ВОЗНИКНОВЕНИЯ ПОЖАРА НА АВТОТРАНСПОРТНЫХ СРЕДСТВАХ

Рассмотрены методы установления причины возникновения пожара на движущемся автотранспортном средстве в связи с перегревом рабочих поверхностей их тормозных механизмов и сцепления. Даны рекомендации по исследованию тормозных механизмов и сцепления автотранспортных средств относительно их причастности к возникновению пожара.

По месту возникновения пожаров незначительный процент занимает ходовая часть автотранспортных средств (АТС), куда входят тормозная система и сцепление. Для легковых автомобилей это составляет 3 %, а для грузовых – порядка 5 %¹.

Практика показывает, что, несмотря на невысокий процент возникновения пожаров на АТС в связи с неисправностями в элементах трансмиссии

¹ См.: Исхаков Х. И. Пожарная безопасность автомобиля / Х. И. Исхаков, А. В. Пахомов, Я. Н. Каминский. — М. : Транспорт, 1987. — 86 с.

УДК 340.113:001.4

Н. М. Ткаченко, начальник відділу Управління експертного забезпечення правосуддя Міністерства юстиції України

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ НАУКОВО-МЕТОДИЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СУДОВО-ЕКСПЕРТНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ

Розглянуто актуальні питання науково-методичного забезпечення судово-експертної діяльності в Україні. Проаналізовано проблеми ведення державного Реєстру методик проведення судових експертиз, запропоновано шляхи їх подолання.

Важливу роль у забезпеченні конституційного права громадян на судовий захист відіграють належна організація та ефективне здійснення судово-експертної діяльності. Судово-експертна діяльність – це діяльність держави, юридичних і фізичних осіб з метою забезпечення правосуддя України незалежною, кваліфікованою й об'єктивною експертизою, орієнтованою на максимальне використання досягнень науки, техніки, мистецтва, ремесла тощо.

У період становлення й розвитку судової експертології як самостійної наукової галузі одним з найактуальніших теоретичних питань є науково-методичне забезпечення судово-експертної діяльності. Така увага до порядку створення методик, їх структури, змісту, класифікації, а також застосування в експертній практиці пояснюється необхідністю оптимізації використання спеціальних знань у судочинстві з метою уникнення можливих експертних помилок і, як наслідок, ухвалення помилкових судових рішень. Адже в умовах глобального розвитку науково-технічного прогресу, коли під час розгляду справ будь-якої юрисдикції для з'ясування обставин, що мають значення для справи, виникає потреба в застосуванні спеціальних знань – призначається експертиза, наслідком проведення котрої є висновок експерта, до якого законодавством встановлено вимоги щодо повноти експертного дослідження, об'єктивності та обґрунтованості.

Висновок експерта як джерело доказів не має переваги перед іншими доказами, не є обов'язковим і підлягає критичному оцінюванню з боку особи, у провадженні якої перебуває справа, адже він, як і будь-який інший доказ, повинен ретельно, всебічно перевірятися й оцінюватися. Висновок експерта, як і будь-який інший доказ, може виявитися сумнівним або невірним, оскільки експерту можуть бути надані недостовірні вихідні дані або підроблені об'єкти, він може застосовувати неналежну методику і навіть припуститися помилок. Крім того, нажаль, не можна виключати ймовірності завідомо неправдивого висновку.

Тому оцінювання висновку судового експерта – досить складна процедура. Зокрема, під час цієї процедури, крім спільних для доказів критеріїв (дотримання процесуального порядку отримання доказу (призначення та проведення експертизи), його допустимості та визначення відповідності висновку іншим зібраним у справі доказам), слідчому або суду необхідно також оцінити висновок експерта з точки зору його повноти та наукової обґрунтованості. Тобто, під час оцінювання висновку експерта особа,

у провадженні якої перебуває справа, повинна встановити, чи вивчені експертом усі надані матеріали справи, зокрема об'єкти дослідження (порівняльні зразки, вихідні дані, зафіксовані належним чином, схеми, картограми, відповідні акти державних органів тощо). Повнота дослідження полягає також у застосуванні експертом існуючих відповідних конкретному виду досліджень методів і методик, їх наукової обґрунтованості, придатності для вирішення конкретного експертного завдання, а також правильності застосування як самих методик, так і спеціальної літератури, обладнання, програмних продуктів тощо, які надають можливість експерту дійти науково-обґрунтованого об'єктивного висновку.

Проблематиці наукової обґрунтованості висновку експерта приділяли увагу багато відомих учених. Зокрема, ці питання висвітлювалися в працях Т. В. Авер'янової, Л. Ю. Ароцкера, Р. С. Белкіна, А. І. Вінберга, В. Г. Гончаренка, Г. І. Грамовича, А. В. Дулова, О. О. Ейсмана, А. В. Іщенко, Н. І. Клименко, В. Я. Колдіна, В. П. Колмакова, Ю. Г. Корухова, В. К. Лисиченка, В. М. Махова, М. М. Міхеєнка, Ю. К. Орлова, А. Я. Паліашвілі, І. Л. Петрухіна, О. Р. Россинської, Т. В. Сахнової, М. Я. Сегає, З. М. Соколовського, М. С. Строговича, В. М. Тертишника, В. І. Шиканова, О. Р. Шляхова та ін.

Одним з перших до цієї проблеми звернувся Л. Ю. Ароцкер, який відзначив, що висновку експерта-криміналіста обов'язково мають бути притаманні дві якості: обґрунтованість і достовірність. Він підкреслював, що з висновку експерта повинно бути зрозуміло, які методики дослідження він застосував у даному випадку, чим пояснюється те, що він використав не всі, а тільки частину з них, з якої причини не використано методики дослідження подібних об'єктів, що рекомендовані в літературі¹.

На думку Р. С. Белкіна, одним із важливих і складних моментів у дослідженні й оцінюванні висновку експерта є аналізування його наукової обґрунтованості, під якою слід розуміти:

- а) відповідність висновків експерта проведеному дослідженню, наявність внутрішнього логічного зв'язку між змістом дослідження і його висновками;
- б) застосування експертом сучасних, найбільш ефективних методів дослідження;
- в) достатність досліджуваного матеріалу для зроблених висновків.

Автор також рекомендував установити, чи викликають сумніви самі по собі ті наукові положення й дані, на яких ґрунтується висновок експерта².

Узагальнюючи висловлені думки, можна сказати, що основні характеристики, які необхідно встановити під час оцінювання висновку експерта особою, що призначила експертизу, такі: чи має даний вид судової експертизи наукові засади, чи повно проведено експертом дослідження та чи обґрунтовано висновок експерта даними науки й спеціальними знаннями, а не припущеннями та власним уявленням експерта про властивості об'єкта

¹ Див.: Ароцкер Л. Е. Оценка Верховным судом СССР и Верховным судом УССР научной обоснованности заключения эксперта-криминалиста / Л. Е. Ароцкер // Криминалистика и судебная экспертиза. — К. : РИО МООП УССР, 1967. — Вып. 4. — С. 179–189.

² Див.: Белкин Р. С. Криминалистика: проблемы сегодняшнего дня / Р. С. Белкин. — М. : Норма: ИНФРА-М, 2001. — 237 с.

дослідження. Найголовнішим при цьому є встановлення того, чи вірно обрана та правильно застосована експертом методика проведення експертизи. В обґрунтування висновків мають бути покладені такі наукові положення й дані, що доведені теоретично та перевірені практикою, достовірність яких не повинна викликати сумніву. Адже, як вірно зазначив В. М. Тертишник, «процес дослідження істини у кримінальному процесі має бути істинним, забезпечувати отримання достовірних даних, а отже, такий процес має бути добре контрольованим на всіх його стадіях та добре вивченим. В усякому разі мають бути відомі механізми формування тих або інших висновків або інформаційних результатів, досліджені всі варіанти дії використаного методу залежно від різних змінюваних умов його застосування»¹.

Як показує практика, застосована експертом методика є предметом оцінювання з боку слідчого чи суду, які призначили експертизу, адвокатів і навіть сторін у цивільних та господарських справах. Так відбувається тому, що висновок експерта нерідко є основним доказом у справі. Питання щодо застосованої експертом методики часто постає в разі призначення повторної чи додаткової експертизи. Інформація про використану методику значно спрощує вирішення питань про якість і ефективність роботи експерта, тобто про його компетентність.

Загальновідомо, що методика проведення судової експертизи є основним документом, який одночасно регулює, інформаційно забезпечує та регламентує процес вирішення конкретного експертного завдання в межах проведення судової експертизи. Сформульовані в методиці регламентаційні умови при їх додержанні створюють об'єктивні засади для отримання достовірних та обґрунтованих висновків за результатами проведеного дослідження.

Слід зазначити, що джерелом формування експертних методів є природничі й технічні науки, право, потреби слідчої та судової практики, промисловість, побут тощо, тому відбувається інтеграція знань із різних галузей людської діяльності в судову експертизу. Інтеграція знань при проведенні судових експертиз різних видів – це використання теоретичних і емпіричних положень (методів, засобів) різних наук і розроблення на їхній основі своїх інтеграційних знань². При цьому всі методики проведення судових експертиз повинні відповідати як процесуальним принципам судової експертизи (вимогам норм процесуального законодавства), так і науковим принципам, таким як науково-практична спрямованість дослідження і його результатів, планомірність дослідження, достовірність і очевидність результатів, наочність і спостережливість перебігу й результатів дослідження, а також умотивованість застосування методів і технічних засобів³.

¹ Тертишник В. М. Гарантії істини та захисту прав і свобод людини в кримінальному процесі : монографія / В. М. Тертишник. — Дніпропетровськ : Юрид. акад. МВС України, 2002. — С. 126.

² Див.: Аверьянова Т. В. Интеграция и дифференциация научных знаний как источники и основы новых методов судебной экспертизы / Т. В. Аверьянова. — М. : Академия МВД РФ, 1994. — 123 с.

³ Лисиченко В. К. Использование специальных знаний в следственной и судебной практике : учеб. пособие / В. К. Лисиченко, В. В. Циркаль. — К. : Изд-во КГУ, 1987. — 100 с.

Крім того, методики проведення судових експертиз мають відповідати й переліку тільки їм притаманних вимог. Зокрема, вони повинні максимально забезпечувати збереження об'єкта дослідження, бути науково-обґрунтованими та експериментально апробованими, результати застосування методів повинні бути очевидними й наочними для всіх учасників кримінального (чи іншого) процесу¹.

В сучасних умовах глобального розвитку науково-технічного прогресу спостерігається постійна тенденція до збільшення кола об'єктів і завдань судово-експертних досліджень, а також їх якісних характеристик.

Як слушно зазначає С. Ф. Бичкова, інтеграційні процеси в судовій експертизі зумовлені насамперед зовнішніми чинниками, у тому числі потребами практики судочинства у вирішенні нових завдань і дослідженні нових об'єктів². Це призводить до появи нових, найефективніших прийомів і методів пізнання різних властивостей об'єктів дослідження. Разом з цим поява нових технічних і програмних засобів значно розширює можливості самої судової експертизи. Тому науковці експертних установ постійно здійснюють роботу, яка полягає у створенні нових та вдосконаленні існуючих методик проведення судових експертиз.

Результатом такої роботи стала поява великої кількості методик проведення судових експертиз. До недавнього часу навіть на рівні підзаконних актів не було передбачено порядку узгодження та визнання наукової обґрунтованості методик проведення судових експертиз усіма суб'єктами судово-експертної діяльності. Саме такі передумови стали підставою необхідності вирішення питання щодо відповідного впорядкування методик проведення судових експертиз.

В Україні вперше прийнято нормативний документ, який передбачає, по-перше, узагальнення всіх існуючих на теперішній час методик; по-друге, їх упорядкування за всіма видами судових експертиз і експертних спеціальностей, яких налічується близько 80-ти. Законодавцем установлено норму, згідно з якою методики проведення судових експертиз (крім медичних і судово-психіатричних) підлягають атестації та державній реєстрації в порядку, установленому Кабінетом Міністрів України (ч. 3 ст. 8 Закону України «Про судову експертизу»). На реалізацію цієї норми Законом постановою Кабінету Міністрів України від 2 липня 2008 р. № 595 затверджено Порядок атестації та державної реєстрації методик проведення судових експертиз, яким передбачено ведення Реєстру атестованих методик. Його використання судами, правоохоронними органами надасть суттєву допомогу в оцінюванні висновків судових експертів, у процесі якого слідчий або суддя, що не володіє спеціальними знаннями, зможе точно визначити, чи використав експерт науково-обґрунтовану методику.

Зазначену норму запроваджено з метою обліку науково-обґрунтованих методик, що застосовуються в експертній практиці, уникнення дублювання

¹ Див.: Винберг А. И. Общая характеристика методов экспертного исследования / А. И. Винберг, А. Р. Шляхов // Общее учение о методах судебной экспертизы : сб. науч. тр. — М. : ВНИИСЭ, 1977. — Вып. 28. — С. 54–94.

² Див.: Бычкова С. Ф. Становление и тенденции развития науки о судебной экспертизе / С. Ф. Бычкова. — Алмати : КазНИИСЭ, 1994. — С. 92.

новостворених методик і утворення інформаційного фонду методик проведення судових експертиз для забезпечення відповідною інформацією органів дізнання, досудового слідства, суду та інших заінтересованих юридичних і фізичних осіб.

Запровадження атестації та державної реєстрації методик проведення судових експертиз має також низку інших позитивних наслідків, зокрема, сприяє підвищенню ефективності діяльності експерта та значно полегшує пошук експертних методик. Маючи в своєму розпорядженні такий банк експертних методик, експерт отримує можливість у кожному конкретному випадку обирати й застосовувати найбільш ефективну методику для вирішення конкретного експертного завдання. Використання Реєстру забезпечує єдиний підхід до застосування експертних методик у навчанні молодих експертних кадрів і є визначальним орієнтиром для складання навчальних програм за кожним видом судових експертиз.

Організаційні та методологічні принципи ведення Реєстру за цим Порядком покладено на Міністерство юстиції України. На виконання постанови Кабінету Міністрів України наказом Міністерства юстиції України від 2 жовтня 2008 р. № 1666/5 затверджено Порядок ведення Реєстру методик проведення судових експертиз. Реєстр методик проведення судових експертиз – це офіційна електронна база даних, що ведеться з метою створення інформаційного фонду про наявність методик проведення судових експертиз, які атестовані та рекомендовані до впровадження в експертну практику.

У разі ухвалення Координаційною радою з проблем судової експертизи при Міністерстві юстиції України рішення про те, що методика підлягає державній реєстрації, їй присвоюється відповідний реєстраційний код і до Реєстру заносяться такі дані: реєстраційний код методики; вид (підвид, рід) експертизи або галузь знань; назва методики; найменування спеціалізованої установи, що є розробником методики; рік створення методики; дата ухвалення рішення про державну реєстрацію методики.

Інформація, яка міститься в Реєстрі, є відкритою для запитів правоохоронних органів, судів та зацікавлених юридичних і фізичних осіб. У разі надходження запиту від правоохоронних органів, судів та зацікавлених юридичних і фізичних осіб щодо реєстрації відповідної методики Міністерством юстиції України надається витяг з Реєстру. Тобто, процедура атестації методик проведення судових експертиз передбачає оцінювання наукового рівня методик, їх наукової обґрунтованості та перевірку ефективності застосування певної методики й можливості отримання достовірних результатів. При цьому державна реєстрація та ведення Реєстру методик проведення судових експертиз забезпечує облік таких методик і утворення для осіб та органів, що призначають судові експертизи, фонду відповідної інформації.

Досить цікавим є досвід підходу до впорядкування методик проведення судових експертиз у Російській Федерації, зокрема: «Як основний інформаційний документ, що містить коротку, але повну й точну характеристику кожної експертної методики, був запропонований реєстраційний паспорт цієї методики. Відповідно до спільного наказу ЕКЦ МВС Росії та

РФЦСЕ при МЮ Росії з 1997 р. проводиться підготовка таких паспортів на новостворювані в цих організаціях експертні методики з використанням типової форми паспорта й інструкції з його заповнення.

Робота з паспортизації експертних методик здійснюється під егідою створеної на громадських засадах Федеральної міжвідомчої координаційно-методичної ради з проблем експертної діяльності (м. Москва), що затверджує каталог реєстраційних паспортів методик, поданих відомствами, які є колективними членами Ради. Було ухвалено рішення, що паспортизувати треба й ті раніше розроблені методики, які знайшли загальне визнання серед експертів, пройшли перевірку часом»¹.

Уважаємо, що недоліком такого підходу є те, що в паспортизації методик не визначено критеріїв їх систематизації, тому вона здійснюється хаотично, що не розв'язує проблему пошуку та обрання експертами методик. При цьому сам паспорт методики містить більш розгорнуту інформацію про методику, що заслуговує на увагу та подальше впровадження.

Виходячи з практики Міністерства юстиції України, слід зазначити, що інформація, яка міститься в Реєстрі (а це нині 1033 методики), користується великим попитом, зокрема, на письмові запити правоохоронних органів, судів і громадян з моменту його відкриття на офіційному сайті Мін'юсту з 4 травня 2011 р. до кінця року надано 47 витягів з Реєстру, а в першому півріччі 2012 р. – 43. За цей час також було реалізовано близько 20 тис. запитів у режимі он-лайн. При цьому в запитах досить часто порушується питання щодо надання більш докладної інформації про зміст зареєстрованої методики, необхідної для оцінювання висновків експертів з точки зору їх повноти та наукової обґрунтованості.

Слід погодитися з думкою В. Я. Колдіна, за якою до знань, необхідних для правильного оцінювання висновку експертизи, належать знання про можливості, основні умови та методи дослідження². Тому разом з надзвичайно великим практичним значенням запровадження й ведення Реєстру, на нашу думку, залишається низка невирішених питань науково-методичного забезпечення судово-експертної діяльності, які потребують подальшого досконалого вивчення.

По-перше, необхідно з теоретичної точки зору опрацювати питання можливості застосування експертом під час дослідження методики, унесеної до Реєстру, сприймати як один із об'єктивних критеріїв доведення його наукової обґрунтованості; виробити критерії щодо обрання експертом тих чи інших методик, зокрема класичних (перевіраних часом) і новітніх (створених із застосуванням сучасного обладнання та програмних продуктів), а також можливості їх поєднання й забезпечення наукової обґрунтованості експертиз у разі відсутності конкретної методики. Результатами такої роботи можуть стати відповідні норми, що регламентуватимуть дії експерта при обранні методів і конкретної методики дослідження, а також дії експерта в разі відсутності такої методики.

¹ Усов А. И. Концептуальные основы судебной компьютерно-технической экспертизы / А. И. Усов. — М., 2002. — С. 137.

² Див.: Колдин В. Я. Оценка заключения криминалистической экспертизы по вопросу о тождестве, как судебного доказательства / В. Я. Колдин. — М., 1957. — С. 5.

Установлення обов'язку застосовувати єдині підходи (методики) для вирішення експертних завдань є досить актуальним у розрізі набуття чинності новим Кримінальним процесуальним кодексом України, згідно з нормами якого експерта може залучати як сторона обвинувачення, так і сторона захисту. У зв'язку з цим досить часто суду необхідно буде оцінювати висновки експертиз, проведених за аналогічними питаннями за дорученням сторін різними експертами. У разі розходження таких висновків питання застосованих експертом методик з точки зору їх наукової обгрунтованості, матиме вирішальне значення для врахування та покладення результатів експертизи в основу судового рішення.

На наш погляд, потребує опрацювання й питання стосовно єдиної координації, єдиних підходів до створення й використання експертних методик, іншими словами, стандартизації процесу відображення структури експертних методик, а також установлення єдиних вимог до термінологічного апарату, форми та змісту методик проведення експертиз у частині вироблення обов'язкових елементів, що мають містити методики за всіма видами досліджень, а також індивідуальних елементів, притаманних окремим видам експертиз. Виходячи з отриманих результатів, доцільно розглянути питання стосовно доповнення Реєстру більш розгорнутою інформацією про методики, що зробить їх доступними й зрозумілими для осіб і органів, які призначають судові експертизи, і значно спростить процедуру оцінювання висновків експертів з точки зору правильності застосування методики та повноти проведеного дослідження.

Важливими чинниками вдосконалення науково-методичного забезпечення судово-експертної діяльності є комплексний підхід до підготовки наукових і експертних кадрів, а також оптимізація її інформаційного забезпечення. Зокрема, доцільним є створення єдиної інформаційної бази, яка має забезпечувати безперервний процес накопичення, систематизації та надання інформації, необхідної для вирішення експертних завдань будь-якими суб'єктами судово-експертної діяльності. Наявність такої бази забезпечить значне скорочення строків проведення експертиз, а також сприятиме підвищенню якості експертних висновків.

АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ НАУЧНО-МЕТОДИЧЕСКОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ СУДЕБНО-ЭКСПЕРТНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В УКРАИНЕ

Н. Н. Ткаченко

Рассмотрены актуальные вопросы научно-методического обеспечения судебно-экспертной деятельности в Украине. Проанализированы проблемы ведения государственного Реестра методик проведения судебных экспертиз, предложены пути их преодоления.

TOPICAL ISSUES OF RESEARCH AND METHODOLOGICAL SUPPORT OF FORENSIC EXAMINATION ACTIVITY IN UKRAINE

N. M. Tkachenko

The article deals with the topical issues of research and methodological support of forensic examination activity in Ukraine, analyzes problems of the administration of the State Register of the methods for forensic examination and suggests the ways of overcoming them.

THE USE OF MICELLAR THIN-LAYER CHROMATOGRAPHY METHOD TO ANALYZE NARCOTIC AND PSYCHOTROPIC SUBSTANCES

G. P. Petiunin, A. V. Chubenko, N. V. Guzenko

The article provides experimental findings on the development of a method to examine certain narcotic and psychotropic substances with the use of a micellar thin-layer chromatography method in normal and reversed-phase modes.

ЕКСПЕРТНА ПРАКТИКА: МЕТОДИЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИРІШЕННЯ ЗАВДАНЬ ІЗ ДОСЛІДЖЕННЯ ХАРЧОВИХ ПРОДУКТІВ

УДК 343.347

А. М. Труш, доцент Харківської державної зооветеринарної академії, кандидат біологічних наук,

О. О. Прокопенко, завідувач лабораторії Харківського НДІСЕ, кандидат біологічних наук,

М. А. Труш, завідувач відділу Харківської регіональної державної лабораторії ветеринарної медицини, магістр

ЕКСПЕРТНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ДЕЯКИХ ХАРЧОВИХ (АРОМАТИЧНИХ) ДОБАВОК

Для диференціації біологічного товару (харчових продуктів, кормів для тварин), до складу якого входять органічні сполуки, від товару, що складається з неорганічних сполук або аналогів натуральних продуктів, отриманих синтетичним шляхом, запропоновано визначати відповідність такого товару за споживчою та енергетичною діями, установлюючи наявність в його складі аміногрупи NH_2 (або білка).

На митниці при митному оформленні чи пропуску продукції через митний кордон України часто виникають арбітражні (спірні) ситуації відносно визначення класифікації коду товару. При цьому товар, що складається з неорганічних сполук і не має жодних харчових властивостей, класифікують як товар, до складу якого входять органічні хімічні сполуки, харчові продукти або залишки та відходи харчової промисловості, готові корми, що використовуються для годівлі тварин (кормові добавки, еквівалентні за дією сирому протеїну).

У зв'язку з цим для розв'язання спірних ситуацій призначаються судові експертизи та експертні дослідження, а на вирішення фахівців ставляться такі питання:

1. Чи є кожна з наданих на дослідження речовин окремо або в сукупності кормом тваринного або рослинного походження?

2. Чи є товар органічною речовиною?

3. Яким характеристикам згідно з українським класифікатором товарів зовнішньоекономічної діяльності відповідає товар? (Це питання вирішується комплексно з експертами-товарознавцями).

4. Чи є наданий продукт окремою органічною сполукою?

5. Чи призначений продукт для годівлі тварин як кормова добавка?

6. Чи еквівалентний продукт за дією сирому протеїну?

7. Чи має продукт споживчу (енергетичну) дію?

8. Чи можливе використання заявленого товару як готового до вживання продукту?

9. Чи можливе використання заявленого товару як сировини для виготовлення продуктів харчування?

Для проведення експертних досліджень товар надходить у вигляді аналогів рослинних екстрактів – сухого порошку різного кольору зі специфічним запахом під назвами «Коріандр», «Паприка», «Перець Чилі», «Чорний перець», «Мускатний горіх», «Духмяний перець», «Часник», «Кардамон», а також як метіонін (незамінна амінокислота), хімічна назва якого сіль кальцію 2-гідроксі-4-метил-тіобутанової (масляної) кислоти, та інші, отримані синтетичним шляхом. На кожному пакеті такого товару є етикетка з написом найменування товару, дозування, складу (декстроза, ефірні олії, олеарозин, сіль харчова, антикомкувач Е-504 та ін.), застосування, зберігання. Усі ці об'єкти експертизи за зовнішніми органолептичними показниками (колір, запах, смак) нагадують натуральні продукти.

У зв'язку з цим для диференціації біологічних товарів, до складу яких входять органічні сполуки (харчові продукти, корма для тварин), від товарів, що складаються з неорганічних сполук або аналогів натуральних продуктів, які отримують синтетичним шляхом, запропоновано визначати відповідність таких товарів за споживчою та енергетичною діями, установлюючи наявність в їх складі аміногрупи NH_2 (або білка).

Ідентифікація – це процедура підтвердження відповідності органолептичних, біологічних, фізичних та хімічних параметрів і властивостей, специфічних для даного виду товару, тим параметрам і властивостям, які зазначаються при етикетуванні об'єкта дослідження, а також процедура підтвердження загально визнаної назви даного виду продукту, торговельної марки або комерційного (фірмового) найменування¹.

Для проведення ідентифікації біологічних властивостей товару нами запропоновано використовувати загальноприйнятий арбітражний метод – визначення в об'єктах експертизи кількості білка за азотом, розроблений К'ельдалем. Цей метод застосовується в трьох модифікаціях: мікрометод, напівмакрометод і макрометод, які використовують залежно від кількості білка та небілкових азотних речовин в об'єктах, що досліджуються². Загаль-

¹ Див.: Про внесення змін до Закону України «Про ветеринарну медицину» : Закон України від 16 листопада 2006 р. № 361-V; Про внесення змін до Закону України «Про якість та безпеку харчових продуктів та продовольчої сировини» : Закон України від 6 вересня 2005 р. № 2809-IV [Електронний ресурс]. — Режим доступу : [http://zakon1.rada.gov.ua/laws/...](http://zakon1.rada.gov.ua/laws/)

² Див.: Биохимический справочник / [Н. В. Кучеренко, Р. П. Виноградова, А. Р. Литвиненко и др.]. — К. : Вища шк., 1979. — 304 с.

ний вміст азоту в білках тваринних і рослинних тканин – показник переважно постійний. У тваринних об'єктах він складає 15–17 %, а в рослинних – 1–4 %.

Цей метод базується на визначенні кількості азоту в будь-якій біологічній пробі шляхом дії концентрованої сірчаної кислоти. Під час тривалого нагрівання наважки досліджуваного об'єкта в концентрованій сірчаній кислоті азот перетворюється на сульфат амонію, з якого потім дистиляцією у 33–40 % розчині їдкого лугу азот відганяється у формі аміаку. Аміак зв'язується титрованим розчином розведеної сірчаної кислоти. Прийнято, що в середньому суха речовина протеїну корму містить 16 % азоту. Коефіцієнт перерахунку азоту в сирий протеїн становить 6,25. За цим коефіцієнтом можна приблизно визначити вміст азоту в біологічних продуктах, кормах, а також інших об'єктах, які надходять на експертизу. Сирий протеїн кормових засобів, крім справжнього білка (складається в основному з амінокислот), містить у своєму складі інші азотисті речовини: аміді, вільні амінокислоти, солі амонію й азотної кислоти, сечовину та ін.¹

За рахунок визначення вмісту аміногрупи NH_2 в продуктах, кормах, а також інших об'єктах експертизи можна встановити, який товар надано на дослідження. Якщо в ньому є азот (білок), то продукт натуральний, органічний, який володіє споживчою та енергетичною діями. Товар, який є аналогом натурального продукту, отриманий синтетичним шляхом і не має у своєму складі NH_2 (відповідно білка), не володіє споживчою та енергетичною діями.

У ст. 1 Закону України «Про ветеринарну медицину», де надаються визначення основних термінів, зазначено, що корми – це продукти тваринного, рослинного, мікробіологічного та хімічного походжень, у тому числі готові корми та комбікорми, які використовуються для годівлі тварин самостійно або в суміші, містять поживні речовини в засвоюваній формі, основу яких становить білок тваринного або рослинного походження, і не справляють негативного впливу на здоров'я тварин.

При проведенні експертизи аналогів рослинних екстрактів – сухого порошку під назвами «Коріандр», «Паприка», «Перець Чилі», «Чорний перець», «Мускатний горіх», «Духмяний перець», «Часник», «Кардамон», а також метіоніну (незамінної амінокислоти) та інших, які отримані синтетичним шляхом, за визначенням наявності в них аміногрупи NH_2 (або білка) чи відсутності в їхньому складі цих компонентів, можна зробити висновок про те, що надані на дослідження об'єкти за своїми характеристиками не належать до органічних натуральних або готових харчових продуктів, які володіють споживчою та енергетичною діями. У цьому разі вони являють собою суміші запашних речовин, одержані на основі однієї або декількох таких речовин, що застосовуються як промислові речовини для використання в харчовій промисловості; суміші запашних речовин (ефірні олії, екстракти ефірних олій чи синтетичні ароматичні речовини) разом з доданими носіями². У нашому випадку носіями є декстроза

¹ Див.: Проваторов Г. В. Норми годівлі, раціони і поживність кормів для різних видів сільськогосподарських тварин : довідник / [Г. В. Проваторов, В. І. Ладика, Л. В. Бондарчук; за заг. ред. В. О. Проваторова]. — [2-ге вид., стереот.]. — Суми : Університет. книга, 2009. — 489 с.

² Див.: Про затвердження переліку харчових добавок, дозволених для використання у харчових продуктах : постанова Кабінету Міністрів України від 4 січня 1999 р. № 12 (із змінами) [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/12-99-п>; Пояснення до УКТЗЕД у 4 т. : наказ Державної митної служби України від 31 січня 2004 р. № 68. — К., 2004. — Т. 1, 2.

й поварена сіль, тобто це ароматичні добавки, що використовуються при виробництві харчових продуктів, у тому числі м'ясних, як допоміжний матеріал для сировини (коригенти смаку й запаху). Слід також зазначити, що метіонін гідрокси аналог (кормова добавка) є не амінокислотою, а з хімічної точки зору гідрокислотою, оскільки не містить у собі аміногрупу NH_2 , тобто білок.

Згідно з класифікацією товарів досліджувані суміші не належать до натуральних прянощів і приправ, які б могли використовуватись як продукти для приготування соусів і готові соуси, смакові добавки та приправи змішані¹. Відповідно до класифікації харчових добавок Комісії Кодексу Аліментаріусу надані на дослідження добавки належать до посилювачів смаку та аромату харчових продуктів (Е-600 та ін.); стабілізаторів, які зберігають задану консистенцію харчових продуктів (Е-400 та ін.); емульгаторів, які підтримують визначену структуру продуктів харчування (Е-500 та ін.)².

Отже, надані на дослідження об'єкти за своїми характеристиками не належать до готових харчових продуктів, а також кормів для тварин. Вони являють собою синтетичні ароматичні добавки (прянощі), що використовуються при виробництві м'ясних та інших продуктів, як допоміжний матеріал для сировини (коригенти смаку й запаху). Використання їх як готових для вживання продуктів неможливе, а можливим є використання як допоміжної сировини до основної промислової сировини при виготовленні харчових продуктів і кормів.

ЭКСПЕРТНОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ НЕКОТОРЫХ ПИЩЕВЫХ (АРОМАТИЧЕСКИХ) ДОБАВОК

А. М. Труш, А. А. Прокопенко, М. А. Труш

Для дифференциации биологического товара (пищевых продуктов, кормов для животных), в состав которого входят органические соединения, от товара, состоящего из неорганических соединений или аналогов натуральных продуктов, полученных синтетическим путем, предложено определять соответствие такого товара по потребительскому и энергетическому действиям, устанавливая наличие в его составе аминокислоты NH_2 (или белка).

EXPERT EXAMINATION OF CERTAIN FOOD (AROMATIC) ADDITIVES

A. M. Trush, O. O. Prokopenko, M. A. Trush

To differentiate biological products (food products, food for animals) containing organic compounds from products containing inorganic compounds or synthesized organic food analogs the article suggests the technique of determining the conformity of these products with the consumer and energy impacts by establishing the presence of NH_2 amides (or protein) in their contents.

¹ Див.: Сирохман І. В. Товарознавство продовольчих товарів / І. В. Сирохман, І. М. Задорожний, П. Х. Пономарьов. — К.: Лібра, 2003. — С. 194–200.

² Див.: Дмитриченко М. І. Експертиза качества и обнаружение фальсификации продовольственных товаров : учеб. пособие / М. И. Дмитриченко. — М., СПб., Н. Новгород, Воронеж, Ростов н/Д, Екатеринбург, Самара, Киев, Харьков, Минск : Питер, 2003. — С. 131–141.

УДК 340.130.54

С. В. Великанов, доцент кафедри криміналістики Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», кандидат юридичних наук

ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ТЕРМІНА «ФАКТИ ТА ОБСТАВИНИ» В КОНТЕКСТІ СТАТТІ 84 КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ

Досліджено термін «факти та обставини» в контексті новел, упроваджених до поняття доказів за Кримінальним процесуальним кодексом України. Висвітлено недоліки законодавчого визначення поняття доказів. Запропоновано нормативно-правові та інтерпретаційні шляхи виправлення ситуації, що склалася.

Кримінальний процесуальний кодекс України¹ порівняно із КПК 1960 р. містить чимало змістовних і конструктивних новел. Однією з таких новел є широке впровадження до тексту КПК групи термінів, пов'язаних із словом *факт*, однокореневі форми якого в цьому нормативно-правовому акті зустрічаються 57 разів. Не всі випадки використання термінів цієї групи в КПК є однозначними й систематичними, деякі входження цього слова в текст КПК є одиничними, такими, що не отримують подальшого роз'яснення, а інші – суперечать та конкурують із близькими за змістом термінами, такими, як *стан, дані, відомості, обставини, обстановка, подія, обґрунтування* тощо.

Велика кількість випадків несистемного використання слова *факт* утворює в кримінально-процесуальному законодавчому просторі ситуацію, яка відкриває шлях до інтерпретаційного розмаїття, що навряд чи є позитивною рисою не тільки КПК, а й будь-якого закону або норми права. З приводу подібних негативних рис законів Конституційний Суд України в п. 5.4 Рішення від 22 вересня 2005 р. № 5-рп/2005 висловився так: «Із конституційних принципів рівності і справедливості випливає вимога визначеності, ясності і недвозначності правової норми, оскільки інше не може забезпечити її однакове застосування, не виключає необмеженості трактування у правозастосовній практиці і неминуче призводить до сваволі». Саме до такої «сваволі» в обранні (часто не найбільш удалих) тлумачень багатозначних норм права приречені вчені та сторони кримінального судочинства із вступленням у дію КПК (із 19 листопада 2012 р.).

До виправлення ситуації інтерпретаційного розмаїття на нормативно-правовому рівні як тимчасове рішення видається за необхідне встановити та розрізняти змістовні контексти використання слова *факт*. Один із таких контекстів стосується основного напрямку діяльності сторін кримінального судочинства – роботи із доказами, якими відповідно до ч. 1 ст. 84 КПК є «фактичні дані, отримані у передбаченому цим Кодексом порядку, на підставі яких слідчий,

¹ У роботі використано такі скорочення: КПК – Кримінальний процесуальний кодекс України 2012 р.; КПК 1960 р. – Кримінально-процесуальний кодекс України 1960 р.; КПК РФ – Кримінально-процесуальний кодекс Російської Федерації.

прокурор, слідчий суддя і суд встановлюють наявність чи відсутність фактів та обставин, що мають значення для кримінального провадження та підлягають доказуванню». Запропонована в КПК нормативно-правова побудова поняття доказів може бути проаналізована як із лінгвістичної точки зору, так й із позиції науково-практичної традиції використання поняття доказів за ч. 1 ст. 65 КПК 1960 р., що визначає доказами в кримінальній справі будь-які фактичні дані, на підставі яких у визначеному законом порядку орган дізнання, слідчий і суд установлюють наявність або відсутність суспільно небезпечного діяння, винність особи, яка вчинила це діяння, та інші обставини, що мають значення для правильного вирішення справи. Як перше, так і друге визначення називають докази фактичними відомостями, окреслюють суб'єктів процесу доказування, указують на цільове призначення доказів. Таким чином, слід визнати, що в цілому ситуація із нормативно-правовим поняттям доказів на кращий бік не змінилась, і законодавець, на жаль, не сприйняв сучасні наукові розробки теорії доказів та не перейшов до їх інформаційної моделі.

Відмінності в близьких на перший погляд визначеннях дозволяє з'ясувати лінгвістичний аналіз їх формулювань. Порівняння семантичних структур формулювань демонструє, що використана в ч. 1 ст. 84 КПК граматична побудова складнопідрядного речення з послідовною підрядністю обтяжена багатозначними сурядними сполучниками та внаслідок цього на відміну від ч. 1 ст. 65 КПК 1960 р. не надає чіткої відповіді на питання: «Що саме встановлюють на підставі доказів – окремо факти, окремо обставини або факти разом із обставинами?» Отже, при інтерпретації ч. 1 ст. 84 КПК на додаток до потреби у встановленні змісту багатозначних лексичних одиниць підключається необхідність дослідження структури речення, яке внаслідок сурядності припускає неоднозначність і конкуренцію декількох варіантів інтерпретації внутрішньої будови.

Структура речення ч. 1 ст. 84 КПК залежить від функціонального навантаження сурядного сполучника *та* в словосполученні *факти та обставини*. Таке словосполучення саме по собі є новелою, що досі в Україні¹ не виходила за рамки законопроектної роботи на рівень чинних законів або кодексів. Синтаксична характеристика розглядуваного словосполучення включає два іменника в множині, а також сурядний сполучник *та*, який відповідно до тлумачного словника² може виконувати єднальні, приєднувальні, протиставні або перелічувальні функції. Найбільш імовірним в аналізованому словосполученні видається виконання сполучником *та* єднальних або перелічувальних функцій³.

¹ Англійський аналог терміна *факти та обставини* – *facts and circumstances* часто зустрічається в нормах матеріального й процесуального права США та може вважатися нормативною термінологічною парою.

² Див.: Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод., допов. та CD) / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. — К. : Ірпін: ВТФ «Перун», 2007. — С. 1425.

³ Відзначимо при цьому, що в КПК здебільшого ігноруються правила чергування сполучників *і*, *та*, *й*, тому однозначну системність у використанні зазначених трьох сполучників у КПК простежити важко. Показовим прикладом цього є розповсюджений у КПК зворот, у якому іменники *права, обов'язки* з'єднуються сполучником *та* 20 разів, а сполучником *і* сім разів, іншим прикладом є з'єднання найменувань міст *Київ, Севастополь* сполучником *та* 13 разів, а сполучником *і* два рази. Для порівняння – в Конституції України іменники *права, обов'язки* в усіх випадках з'єднано сполучником *і*, а найменування міст *Київ, Севастополь* – сполучником *та*.

Єднальна інтерпретація. Відповідно до першого функціонального навантаження утворюється варіант єднальної інтерпретації ч. 1 ст. 84 КПК, а словосполучення *факти та обставини* має розглядатись як складений термін:

(1) «Доказами в кримінальному провадженні є фактичні дані ... на підставі яких ... встановлюють наявність чи відсутність *фактів та обставин*, що мають значення для кримінального провадження та підлягають доказуванню».

Відтак, якщо слідувати єднальній інтерпретації, то ч. 1 ст. 84 КПК має бути надане таке тлумачення – *факти та обставини* розуміються як такі, що встановлюються на основі фактичних даних разом, цілісно й невід’ємно при дослідженні певного об’єкта або події. Тобто, використання кожного доказу має розумітись як таке, що спрямоване на одночасне й об’єднане встановлення яких-небудь фактів разом із деякими обставинами, що як єдиний (складений) термін «мають значення для кримінального провадження та підлягають доказуванню».

Законодавче поєднання фактів із обставинами ставить перед сторонами кримінального провадження складну проблему, оскільки в тексті КПК не надаються відмінності або однозначні співвідношення між *фактами* й *обставинами*. Отже, зміст ч. 1 ст. 84 КПК потребує або загальноновизнаного науково обґрунтованого доктринального тлумачення, або нормативного роз’яснення щодо відносин, які охоплюються означеним складеним терміном.

Інтерпретація складеного терміна має й мовознавчу специфіку, оскільки нашарування близьких семантичних значень використовуваних іменників, призводить до конфлікту інтерпретацій складеного терміна. Згідно з тлумачним словником слова *обставина* й *факт* мають відповідно п’ять та сім значень і варіативностей¹, а в одному зі значень *обставина* визнається синонімом *факту*. Зазначене наближує розглядуваний складений термін до плеоназму, стилістичної фігури, що визначається як «багатослів’я; нагромадження слів та зворотів з однаковим чи близьким значенням із метою увиразнення, поглиблення переконливості думки, її емоційного та звукового нагнітання»² або як «використання непотрібних додаткових слів; фраза, у якій зустрічаються непотрібні слова»³. Різновидом плеоназму є й тавтологія, а саме повторення спільнокорених або синонімічних слів, мовних зворотів з метою акцентування на них уваги читача⁴. Таким чином, установлення змісту складеного терміна *факти та обставини* потребує залучення знань про стилістичні прийоми, використання яких характерне для художньої, а не нормативної літературної практики.

Підтверджує вплив прийомів, більш притаманних художній стилістиці на специфіку законодавчої техніки кримінального процесуального закону таке

¹ Див.: Великий тлумачний словник сучасної української мови. — С. 819–820, 1526.

² Словник тропів і стилістичних фігур / автор-укладач В. Ф. Святовец. — К. : Академія, 2011. — С. 134.

³ Baldick C. The Oxford Dictionary of Literary Terms / C. Baldick — [3-rd edition]. — Oxford University Press, 2009. — P. 258.

⁴ Словник тропів і стилістичних фігур. — С. 160–161.

спостереження – у тексті КПК поєднання *фактів* і *обставин* сполучником *та*, крім ч. 1 ст. 84 КПК, більше не зустрічається, натомість (в однакових ситуаціях поєднання слів *факти*, *обставини*) широко застосовується синонімія сполучників. Так, у ч. 6 ст. 97, ч. 1 ст. 98, ч. 1 ст. 99 КПК використовується більш однозначний сполучник *чи*; до ч. 1 ст. 96 КПК залучено складений сполучник *а також*, між іншого, у ч. 1 ст. 358 застосовано сполучник *і*. Отже, законодавець з одного боку, використовує групу хоча й спільних за значенням (однак не тотожних) сполучників, а з другого – покладає обов'язок ухвалення остаточного рішення з їх інтерпретації на конкретного користувача нормою права. Покладання таких обов'язків зазвичай нехарактерне для нормативно-правових актів і наближує КПК не до структурованих наукових або законодавчих текстів, а скоріше до літературної творчості, що схильна до синонімії, використання мовних засобів, спрямованих не стільки на встановлення правил, а скільки на створення враження на читача.

Один з варіантів розуміння зазначеного складеного терміна надає гендіадис (від давн.-грец. *hen dia dyoin* – один через два) – стилістична фігура, яка використовується для інтерпретації тексту та в якій перший з двох послідовно поєднаних сполучником *та* іменників вживається замість прикметника¹. На основі цієї стилістичної фігури перший іменник складеного терміна *факти та обставини* отримує навантаження прикметника, внаслідок чого словосполучення в цілому читається як *фактичні обставини*. На користь цієї інтерпретації свідчать п. 1 ч. 1 ст. 184, п. 3 ч. 1 ст. 190, п. 6 ч. 1 ст. 277, п. 4 ч. 1 ст. 287, п. 5 ч. 2 ст. 291 КПК, що використовують зворот *виклад фактичних обставин*, а також ч. 1 ст. 338, у якій запроваджено зворот *нові фактичні обставини*. Виходячи із лінгвістичного тлумачення, прикметник *фактичні* надає іменнику *обставини* певну характеристику, що відрізняє *фактичні обставини* від будь-яких інших *обставин*, що не є фактичними².

Подальше з'ясування законодавчої онтології терміна *фактичні обставини* може бути проведено шляхом аналізу положень п. 6 ч. 1 ст. 277 КПК, у якій наголошується, що до кола *фактичних обставин* кримінального правопорушення, у вчиненні якого підозрюється особа, обов'язково входять час, місце його вчинення, а також інші суттєві обставини, відомі на момент повідомлення про підозру. Зазначені положення розглядуваної статті корелюють із переліком обставин події кримінального правопорушення, що перелічені в п. 1 ч. 1 ст. 91 КПК. При цьому слід відзначити, що так чи інакше всі встановлені та підтверджені обставини злочину отримують фактичний статус, тобто під час конкретного досудового розслідування здійснюється перехід від загальних обставин, які вказані в п. 1 ч. 1 ст. 91 КПК і які є універсальною вимогою для будь-якого розслідування, до фактичних обставин конкретного злочину. Зрозуміло, що такий перехід стосується й загальних обставин перелічених у п. 2–5 ч. 1 ст. 91 КПК, які після відповідного встановлення під час досудового розслідування перетворюються на фактичні обставини.

¹ Див.: Літературознавчий словник-довідник / за ред. Р. Т. Гром'яка, Ю. І. Ковалів, В. І. Теремко. — К.: Академія, 2007. — С. 151; Baldick С. Указ. праця. — Р. 150.

² Розбір змістовного навантаження *фактичних обставин* наводиться далі при вивченні його епістемологічної ролі.

На перший погляд законодавча онтологія доповнюється положеннями п. 5 ч. 2 ст. 291 КПК, у якій відповідно до обраної законодавцем побудови речення, фактичні обставини кримінального правопорушення можуть бути, по-перше, такими, які прокурор вважає встановленими; по-друге, такими, що не мають означеної характеристики. Отже, наприклад, фактична обставина часу може бути такою, що, на думку прокурора, є вже встановленою, а може бути також і такою, яка ще не встановлена. Однак зазначені положення п. 5 ч. 2 ст. 291 КПК є семантично надмірними, оскільки надання ознаки *встановленості* обов'язково передбачає існування деякого критерію або композиції критеріїв, виконання яких дозволяє вважати дещо встановленим. Єдиним раціонально можливим критерієм у даному разі є відповідність обставини об'єктивній дійсності, тобто кореляція встановленої обставини фактам. Таким чином, лінгвістичні конструкції, що зводяться до встановлених фактичних обставин, є тавтологічними, оскільки зрозуміло встановлена обставина є фактичною, а фактична обставина є встановленою.

Слід відзначити, що використання терміна *фактичні обставини* в КПК не є систематичним. Так, при складанні процесуальних документів зворот *виклад фактичних обставин* використовується для вказівки на існування одного із компонентів у сукупності передумов, необхідних для суттєвої зміни процесуальних прав і обов'язків сторін. Отже, КПК установлює, що виклад фактичних обставин потрібний при складанні клопотань за статтями 184, 277, 287, 291 КПК, ухвали за ст. 190 КПК, а також при зміні обвинувачення в суді за ст. 338 КПК тощо. Однак фактичність обставин кримінального правопорушення виявляється вже непотрібною при складанні низки інших документів, що не в меншому ступені впливають на процесуальні права та обов'язки сторін. Зокрема, це складання клопотань за статтями 150, 155, 160, 200, 234, 244, 248, 258, 295 КПК, ухвали за ст. 196 КПК, а також при внесенні відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань за ст. 214 КПК і при застосуванні запобіжного заходу за ст. 194 КПК тощо. Вивчення змісту вісімнадцяти перелічених у попередньому абзаці норм кримінального процесуального закону свідчить про те, що зворот *виклад фактичних обставин*, використовується не системно, а лише як звичайний мовний засіб, синонімічна еквівалентна заміна в першу чергу звороту *виклад обставин*, а також іншим зворотам, наприклад, такому, як *посилання на докази, які обґрунтовують ці обставини* (ст. 196 КПК) або *посилання на докази, якими обґрунтовується підозра* (ст. 295 КПК) тощо. Така термінологія є ще одним прикладом близькості тексту КПК скоріше до літературної, а не до законодавчої мовної практики.

З'ясувавши визначену кримінальним процесуальним законом онтологію фактичних обставин, перейдемо до аналізу їх епістемологічного навантаження. Зміст фактичних обставин найбільш яскраво виявляється у порівнянні з їх антиподом – гіпотетичними обставинами, причому останні кореспондують поняттю «криміналістична версія», яка є носієм припущення, тобто такої ймовірної думки, що пояснює злочин у цілому або його окремі обставини. При цьому відповідність виведених з версії наслідків наявним нині фактам

(фактичним відомостям), причинно пов'язаним із розташованою в минулому певною обставиною (подією) злочину, лише підлягає наступній перевірці. Виведені із версії наслідки перевіряються та при їх підтвердженні версія перетворюється на фактичне, конкретне знання, що відповідає фактам, пов'язаним із певною обставиною розслідуваного злочину.

Отже, основною ознакою фактичної обставини є підтвердження виведених з неї наслідків. Як правило, наслідки отримуються із використанням зв'язки «якщо ..., то ...». Так, із фактичної обставини – перебування певної особи в конкретному місці – можна утворити такі наслідки: якщо особа була в певному місці, то її мав би хто-небудь бачити; якщо особа була в певному місці, то вона мала б залишити там певні сліди та ін. З конструкції наслідків впливає можливість отримання для них суб'єктивних (наприклад, показань свідків, потерпілих тощо) і об'єктивних підтверджень (наприклад, наявність зображення із камери відеоспостереження; виявлення належних особі слідів пальців рук тощо). Отже, ідея фактичної обставини як змістовно, так і конструктивно кореспондує засадам теорії доказів, однак, як уже зазначалось, ступінь упровадження цієї ідеї до тексту КПК недостатня.

Підіб'ємо проміжні висновки на основі аналізу єднальної інтерпретації ч. 1 ст. 84 КПК:

- єднальне навантаження дозволяє розкрити надмірність і багатозначність словосполучення *факти та обставини*;
- терміни *факт, фактичні дані, докази, обставини, фактичні обставини* не мають систематичного застосування за текстом КПК;
- визначальною рисою тексту КПК є використання неприаманних нормативній практиці стилістичних прийомів.

Перелічувальна інтерпретація (два прочитання). У разі обрання варіанту інтерпретації, пов'язаного із перелічувальним функціональним навантаженням сполучника *та*, то речення, що складає ч. 1 ст. 84 КПК, отримує два незалежні прочитання, а саме:

(2-а) «Доказами в кримінальному провадженні є фактичні дані ... на підставі яких ... встановлюють наявність чи відсутність *фактів*, що мають значення для кримінального провадження та підлягають доказуванню»;

(2-б) «Доказами в кримінальному провадженні є фактичні дані ... на підставі яких ... встановлюють наявність чи відсутність *обставин*, що мають значення для кримінального провадження та підлягають доказуванню».

При аналізі прочитання (2-а) необхідно враховувати, що за текстом КПК законодавець безпосередньо не звертається до окреслення видів і роз'яснення змісту терміном *факт*. Робиться це скоріше опосередковано та фрагментарно, зокрема, у п. 2 ч. 3 ст. 171 КПК однією з вимог до клопотання цивільного позивача, слідчого, прокурора про арешт майна підозрюваного, обвинуваченого, іншої особи для забезпечення цивільного позову є посилання на «докази факту завдання шкоди і розміру цієї шкоди». У такий спосіб установлюється один із видів факту – факт завдання шкоди. Крім цього, певні стежки для з'ясування онтології фактів у КПК надають численні контексти

використання терміна *факт*, які можна умовно розділити на факти події злочину та факти власне кримінального судочинства¹.

За думкою М. Є. Шумили, висловленою в коментарі КПК, «факти – це подія, явище, що відбулося в дійсності. Обставини – це явище, супутнє чому-небудь, яке супроводжує що-небудь, ту чи іншу сторону справи. Якщо дотримуватися етимологічного та логічного значення цих понять у кримінальному процесуальному провадженні, то фактами слід вважати події, з приводу яких ведеться процес, а обставини – це те, що пов'язане із цими фактами, що їх характеризує. Так, подія злочину і вчинення його підозрюваним, обвинуваченим – це факт, а місце, час його вчинення – це обставини. Таке розмежування між фактами та обставинами у кримінальному процесуальному провадженні є умовним, оскільки вони є взаємозалежними. Без місця, часу і способу вчинення злочину не можна визначити факт установленням»². Однак, по-перше, навіть з урахуванням умовності розподілу такий підхід суперечить як найменуванню, так і змісту ст. 91 КПК, у якій у п. 1 ч. 1 серед обставин, що підлягають доказуванню в кримінальному провадженні, указується подія кримінального правопорушення. По-друге, зрозуміло, що факти можуть бути різного рівня спільності. Як факт може бути встановлена і подія конкретного злочину в цілому, і слід пальця руки на певному знарядді злочину.

Здійснена М. Є. Шумилом спроба інтерпретації нормативного визначення поняття факту висвітлює недосконалість і частковість установленого законодавцем зв'язку між ч. 1 ст. 84 та ст. 91 КПК. При цьому ще більше дивує, що проникнення слова *факт* до термінологічного апарату доказування в КПК не є суцільним. Так, слід констатувати, що слово *факт* у ст. 85 «Належність доказів», ст. 86 «Допустимість доказу», ст. 94 «Оцінка доказів» опущено, а замість нього використовуються варіанти звороту *обставини, що мають значення для кримінального провадження та підлягають доказуванню*. Отже, у нормативному забезпеченні процесу доказування присутня термінологічна фрагментація в іменуванні одних і тих самих об'єктів, яка неодмінно призводитиме до плутанини.

Однак непослідовність не є найбільшим недоліком, на який страждають як прочитання (2-а), так і варіант єднальної інтерпретації (1). В онтології фактів, що впливає з подібних конструкцій поняття доказів, існує проблема зі встановленням та інтерпретацією матеріалу емпіричного базису, оскільки наявність чи відсутність фактів установлюється на підставі фактичних даних. Якщо інтерпретувати фактичні дані, як такі відомості, що відповідають фактам, тоді нові (або раніше невідомі) факти виводяться за допомогою вже

¹ На підтвердження такої диференціації фактів, зокрема, свідчать положення ч. 1 ст. 96 КПК, у якій не конкретизується саме чого – події злочину чи фактів кримінального судочинства – стосуються факти, про які свідок дає показання, ст. 82 КПК щодо встановлення фактів про особу підозрюваного або обвинуваченого, ч. 5, 6 ст. 104 КПК щодо фактів відмови або неможливості підписання протоколу слідчої дії тощо.

² Кримінальний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар / за заг. ред. В. Г. Гончаренка, В. Т. Нора, М. Є. Шумила. — К. : Юстініан, 2012. — С. 224.

встановлених фактів. Таким чином утворюється система взаємопов'язаних фактів, одна група з яких включає відомості безпосередніх спостережень та експериментальні результати, а друга – базується на розумових висновках або інтерпретаціях фактів першої групи. Однак виникає запитання: на підставі чого – фактів або інших сутностей – мають установлюватися найперші, умовно кажучи, базові факти, що лежать в основі цієї системи? Видається, що завдяки такому законодавчому формулюванню ч. 1 ст. 84 КПК це питання якщо не тотожне, то знаходиться дуже близько від добре відомої проблеми із використанням одних доказів для доказування інших доказів¹.

Як спробу розв'язати проблему емпіричного базису М. С. Строгович запропонував подвійний (двоїстий) підхід до доказів, у якому доказами визнавались як власне факти, так і джерела надходження цих фактів, а відповідно до впливового нині інформаційного підходу до поняття доказів, що імплементовано до ч. 1 ст. 74 КПК РФ, ця проблема усувається шляхом використання терміна *відомості* замість терміна *фактичні дані*. На жаль, у вітчизняному нормоутворенні означений досвід теорії доказів кримінального судочинства (спрямований на уникнення очевидних недоліків) було проігноровано та в КПК (у 2012 р.) нормативно закріплено внутрішньо-суперечливу концепцію доказів.

У криміналістичній і кримінально-процесуальній науковій і навчальній літературі щодо інтерпретації змісту поняття факту, а також того, як він співвідноситься із доказами, фактичними даними висловлено чимало точок зору². Цікаво, що при цьому концепція факту в тому чи іншому вигляді супроводжувала розвиток теорії поняття доказу³. Спільним місцем у точках зору багатьох фахівців є звернення до тлумачення факту в логіці або філософії. Однак той дослідник, що відступить хоча б трохи в бік від визначення факту, наведеного в популярному серед вітчизняних фахівців у науках кримінального циклу логічному словнику М. І. Кондакова⁴, неодмінно

¹ Див.: *Поппер К.* Логика научного исследования / К. Поппер. — М. : АСТ: Астрель, 2010. — С. 104–105; Крім цього зазначена проблема є різновидом парадокса Расселла (докладніше про парадокс Расселла див., напр.: *Курант Р.* Что такое математика? / Р. Курант, Г. Роббинс. — [3-е изд., испр. и доп.]. — М. : МЦНМО, 2001. — С. 114–115; *Гарднер М.* А ну-ка, догадайся! / М. Гарднер ; пер. с англ. — М. : Мир, 1984. — С. 22–25.

² Див.: *Белкин Р. С.* Собираание, исследование и оценка доказательств. Сущность и методы / Р. С. Белкин. — М. : Наука, 1966. — 195 с.; *Строгович М. С.* Курс советского уголовного процесса / М. С. Строгович. — Т. I. Основные положения науки советского уголовного процесса. — М. : Наука, 1968. — 472 с.; *Лазарева В. А.* Доказывание в уголовном процессе : учеб.-практ. пособие / В. А. Лазарева. — [2-е изд., перераб. и доп.]. — М. : Изд-во Юрайт; ИД Юрайт, 2010. — 343 с.; *Соркин В. С.* Особенности процессуального доказывания в уголовном судопроизводстве : монография / В. С. Соркин. — Гродно: Изд-во ГрГУ, 2002. — 95 с; *Общая часть : учеб. пособие / автор-составитель У. А. Тухташева.* — Тюмень: Изд-во ТГЮИ, 2007. — 513 с.; *Коваленко Є. Г.* Кримінальний процес України : підручник / Є. Г. Коваленко, В. Т. Маляренко. — [2-е вид., перероб. і допов.]. — К. : Юрінком Інтер, 2008. — 712 с.

³ Напр., Ю. К. Орлов налічує чотири таких теорій (див.: *Орлов Ю. К.* Проблемы теории доказательств в уголовном процессе / Ю. К. Орлов. — М. : Юристъ, 2009. — 175 с.).

⁴ Див.: *Кондаков Н. И.* Логический словарь / Н. И. Кондаков. — М. : Наука, 1971. — С. 563.

зустрічається із широким діапазоном думок. У радянський період чимало філософів висловилися щодо проблеми факту¹. Під фактом у радянській філософії, як правило, розуміли явища, події, предмети, речі, а також відомості про матеріальні об'єкти. Дещо окремо серед цих радянських робіт стоїть праця Л. С. Мерзон, яка обстоювала місце факту в безпосередній дійсності, а також з філософської точки зору дослідила цікавий, у тому числі й для криміналістів, аспект співвідношення факту та фактуального знання². Не в менш скрутному становищі опиниться й зарубіжний дослідник, що зазірне для з'ясування змісту поняття факт не в традиційний юридичний словник Блека³, а до більш широкого кола джерел. Зарубіжна наукова думка має не менший діапазон позицій за цією проблематикою та протягом останнього сторіччя послідовно просувається в окресленні меж факту, відокремленні цього поняття від схожих за змістом сутностей. Так, Ч. С. Пірс відмежував факт від ситуацій і подій⁴, Б. Расселл сформулював вимоги щодо правильного висловлювання факту⁵. П. Ф. Стросон у межах дискусії щодо факту, яка сталася в нього із Дж. Л. Остіном у 50–60-х роках ХХ ст., застерігав від сплутування факту із речами, ситуаціями, станами справ, властивостями⁶. Показово, що У. В. О. Куайн розглядав факти в праці «Походження позначення» в розділі «Небажані сутності»⁷. Певна стримана обережність щодо надання однозначних визначень поняттю факту і його можливих перспектив існує в західній філософській думці й нині. У статті «Факт» Стенфордської он-лайн енциклопедії філософії К. Малліган і Ф. Кореа хоча й не надають формального визначення поняттю факт, однак, узагальнюючи думки філософів, зазначають, що факти протистоять теоріям і цінностям, є конкретними об'єктами певних психічних станів і дій, (факти) роблять істинними носії істини, кореспондують істині, а також факти є окремо взятими частинами світу⁸. На думку С. Варбуртона, перехід до мінімалістичної концепції

¹ Див.: *Философия марксизма и неопозитивизм: вопросы критики современного позитивизма* // Сб. статей под ред. Т. И. Ойзермана. — М.: Изд-во МГУ, 1963. — 542 с.; *Штофф В. А.* Современные проблемы методологии научного познания / В. А. Штофф. — Л.: Знание, 1975. — 40 с.; *Храленко Н. И.* Философско-методологические проблемы прогнозирования / Н. И. Храленко. — Л.: Изд-во ЛГУ, 1980. — 168 с. та ін.

² Див.: *Мерзон Л. С.* Проблемы научного факта: курс лекций / Л. С. Мерзон. — Л.: Изд-во ЛГПИ, 1972. — 189 с.

³ Див.: *Black's Law Dictionary* / ed. B. A. Garner. — 9-th edition. — West, 2009. — 1920 p.

⁴ Див.: *Пирс Ч. С.* Рассуждение и логика вещей: лекции для Кембриджских конференций 1898 года / Ч. С. Пирс. — М.: Изд. центр РГГУ, 2005. — С. 235-236.

⁵ Див.: *Расселл Б.* Избранные труды / Б. Расселл. — Новосибирск: Сибир. универ. изд-во. Сер.: Пути философии, 2009. — С. 126-127.

⁶ Див.: *Austin J. L.* Symposium: Truth / J. L. Austin, P. F. Strawson, D. R. Cousin // *Proceedings of the Aristotelian Society.* — Supplementary Volumes, Vol. 24, Physical Research, Ethics and Logic. — Wiley-Blackwell, 1950. — P. 133.

⁷ Див.: *Куайн У. В. О.* Слово и объект / У. В. О. Куайн; пер. с англ. — М.: Логос, Праксис, 2000. — С. 183-184.

⁸ Див.: *Mulligan K.* Facts / K. Mulligan, F. Correia // *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://plato.stanford.edu/entries/facts/>. — 18.10.2012.

факту¹, що спостерігається у філософії, є констатацією капітуляції наукової думки у визначенні поняття факт².

На основі викладеного зрозуміло, що найближчим часом створити зв'язну та несуперечливу концепцію поняття факту як у філософії, так й у правознавстві навряд чи можливо, тому способів виправлення нормативно-правової ситуації, що склалася з внутрішньою суперечливістю механізму доказування, не так уже й багато. Один із способів виправлення ситуації працює на рівні інтерпретації норми права, шляхом уведення до існуючого арсеналу фактів ще фактів-доказів і фактів-джерел у спосіб, розроблений М. С. Строговичем понад 60 років тому. Інший спосіб виправлення недоліків нормативного регулювання механізму доказування пов'язаний із внесенням змін до ст. 84 КПК на основі досвіду наук криміналістики та кримінального процесу шляхом виключення посилок на факти та фактичні обставини із механізму доказування.

Підваріант (2-6) певним чином наближений до поняття доказів, сформульованого в КПК 1960 р. Однак подібно до зв'язку між ст. 64 та 65 КПК 1960 р. у новому кримінальному процесуальному законодавстві з'єднання ст. 84 та 91 КПК теж є недостатньо сталим і частковим. Так, нормативне пояснення зазначеного в ч. 1 ст. 84 КПК поняття обставин, що мають значення для кримінального провадження та підлягають доказуванню, здійснюється лише в частині обставин, які підлягають доказуванню, перелік котрих надано в ст. 91 КПК.

Аналізування тексту КПК свідчить про аналогічність до поняття *факту* за своїми недоліками результати законодавчої роботи з окреслення широкого за змістом поняття *обставини кримінального провадження* та більш вузьких понять: *обставин кримінального провадження, що викривають підозрюваного*; *обставин кримінального провадження, що виправдовують підозрюваного* (ст. 9 КПК); *обставин кримінального провадження, що вимагають участі захисника* (ст. 49 КПК); *обставин вчинення кримінального правопорушення* (ст. 57 КПК); *обставин, які підлягають доказуванню у кримінальному провадженні* (ст. 91 КПК) та ін. Наведені види обставин кримінального провадження мають значне різноманіття й багатозначність, утворюють певну ієрархію та, вочевидь, складають один із перспективних напрямків критичних досліджень тексту КПК.

Отже, як було продемонстровано на прикладах слів *факт*, *фактична обставина*, *обставина* та інших, термінологія КПК характеризується надмірним різноманіттям, багатозначністю, синонімією, використанням одних і тих самих слів у значно відмінних контекстах, різних термінів для іменування одних і тих самих об'єктів. Крім цього, шляхом аналізування ч. 1 ст. 84 КПК та інших статей було показано, що мова КПК характеризується впровадженням стилістичних і синтаксичних засобів, і це не сприяє ні структурній однозначності використовуваних у тексті кримінального процесуального закону речень, ні взаємній узгодженості пов'язаних статей КПК.

¹ Мінімалістична концепція факту за думкою С. Варбуртона утворилась унаслідок браку відчутної центральної теми в теорії факту (див.: Blackburn S. The Oxford Dictionary of Philosophy / S. Blackburn. — [2-nd edition]. — Oxford University Press, 2008. — P. 235).

² Див.: Blackburn S. Указ. праця. — P. 129.

**ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ТЕРМИНА «ФАКТЫ И ОБСТОЯТЕЛЬСТВА»
В КОНТЕКСТЕ СТАТЬИ 84 КРИМИНАЛЬНОГО ПРОЦЕССУАЛЬНОГО
КОДЕКСА УКРАИНЫ**

С. В. Великанов

Исследован термин «факты и обстоятельства» в контексте новелл, введенных в понятие доказательств по Уголовному процессуальному кодексу Украины. Освещены недостатки законодательного определения понятия доказательств. Предложены нормативно-правовые и интерпретационные пути исправления сложившейся ситуации.

**INTERPRETATION OF THE TERM «FACT AND CIRCUMSTANCES» WITHIN
THE CONTEXT OF THE ARTICLE 84 OF THE CRIMINAL PROCEDURE
CODE OF UKRAINE**

S. V. Velikanov

The article studies the term «fact and circumstances» within the innovations introduced to the notion of evidence by the new Criminal Procedure Code of Ukraine and points out shortcomings in the legislature's definition of evidence, suggesting regulatory and interpretational ways of correcting the existing situation.

УДК 336.719.2:433.45

О. В. Курман, доцент кафедри криміналістики Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», кандидат юридичних наук

**ПРО КРИМІНАЛІСТИЧНУ ХАРАКТЕРИСТИКУ ЗЛОЧИНІВ,
ПОВ'ЯЗАНИХ ІЗ ПОСЯГАННЯМ НА ВІДОМОСТІ,
ЩО СТАНОВЛЯТЬ КОМЕРЦІЙНУ АБО БАНКІВСЬКУ
ТАЄМНИЦЮ**

Визначено типові елементи криміналістичної характеристики злочинних посягань на відомості, що становлять комерційну або банківську таємницю. Проаналізовано поняття «комерційна таємниця». Запропоновано систематизацію способів учинення та класифікацію особи злочинця. Розглянуто обстановку такого злочину.

На сучасному етапі розвитку суспільства проблема викрадення комерційних секретів є досить актуальною. Інформація про результати чужих прикладних і фундаментальних досліджень дозволяє заощадити власні сили й кошти і зосередити всю увагу на виробництві та маркетингу. Важливою умовою ефективності конкурентної боротьби є збереження

ПАМ'ЯТІ А. С. ЯЧИНОЇ

Колектив Харківського науково-дослідного інституту судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса висловлює глибокі співчуття рідним і близьким у зв'язку зі смертю судового експерта лабораторії судових почеркознавчих, авторознавчих, психологічних та мистецтвознавчих досліджень, кандидата психологічних наук, доцента, члена редколегії збірника наукових праць «Теорія та практика судової експертизи і криміналістики» Аліси Сергіївни Ячиної.

20 листопада 2012 р. на 70 році обірвалося життя Аліси Сергіївни Ячиної. А. С. Ячина пішла від нас, залишивши в пам'яті своїх колег, знайомих і друзів слід людини доброзичливої, дбайливої, працелюбної.

А. С. Ячина працювала в Харківському НДІСЕ з червня 1998 р. Загальний науковий стаж – 46 р. За час роботи в Харківському НДІСЕ Аліса Сергіївна виконала значну кількість судово-психологічних експертиз підвищеної складності, як первинних, так і повторних, наприклад, експертизи «моральної шкоди», посмертні тощо.

А. С. Ячина досконало володіла методиками психологічних досліджень. Надавала практичну та методичну допомогу співробітникам інституту, експертам-стажистам Харківського НДІСЕ. Підготувала програму для навчання судових експертів за спеціальністю 14.1 «Психологічні дослідження».

Постійно брала участь у науково-дослідній роботі. Підготувала науковий звіт за планом Міністерства юстиції України: «Встановлення кореляційної залежності між індивідуально-психологічними особливостями, емоційним станом та писемним мовленням автора тексту».

Усього нею опубліковано 70 наукових статей, з них 10 – за результатами наукових експертних досліджень.

Співробітники Харківського НДІСЕ висловлюють щирі глибокі співчуття рідним і близьким Аліси Сергіївни Ячиної.

Нехай буде в наших серцях вічна пам'ять про Алісу Сергіївну, а спогади про неї та її самовіддану працю ніколи не згаснуть.

СУДОВА ІНЖЕНЕРНО- ТРАНСПОРТНА ЕКСПЕРТИЗА: МЕТОДИЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИРІШЕННЯ ЗАВДАНЬ

УДК 343.346.47

В. П. Яковлев, заместитель директора
по экспертной работе Харьковского
НИИСЭ

ПРОБЛЕМНЫЕ ВОПРОСЫ ОЦЕНКИ ДЕЙСТВИЙ УЧАСТНИКОВ ДОРОЖНО-ТРАНСПОРТНОГО ПРОИСШЕСТВИЯ НА НЕРЕГУЛИРУЕМЫХ ПЕРЕКРЕСТКАХ

Применительно к действующим нормативным актам рассмотрены проблемные вопросы технической оценки действий участников дорожного движения при проезде нерегулируемых перекрестков.

В разных государствах правила дорожного движения имеют свои отличия, которые могут быть как несущественными, так и принципиальными. Это объясняется различными национальными, экономическими, историческими и иными факторами, что делает невозможным создание одинаковых для всех стран правил дорожного движения. В целях повышения безопасности дорожного движения на основе унификации различных правил дорожного движения 8 ноября 1968 г. в Вене были приняты Конвенция о дорожном движении¹ и Конвенция о дорожных знаках и сигналах². Указанные конвенции ратифицированы и действуют на территории Украины.

Конвенция о дорожном движении детально не регламентирует организацию дорожного движения в разных странах, а лишь концептуально определяет ее основные направления. Государства – участники Конвенции при разработке национальных Правил дорожного движения договорились придерживаться выработанной концепции организации дорожного движения. Одним из главных требований этой Конвенции является использование на дорогах государств-участников знаков дорожного движения, линий дорожной разметки, световых сигналов, а также средств организации дорожного движения, представляющих собой единую систему, понятную для всех участников дорожного движения. В соответствии с Конвенцией запрещено использование на средствах организации дорожного движения каких-либо

¹ См.: Конвенция о дорожном движении от 8 ноября 1968 г. [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_041.

² См.: Конвенция о дорожных знаках и сигналах от 8 ноября 1968 г. [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_902.

посторонних предметов, не имеющих отношения к дорожному движению. В Конвенции прописаны требования, которые должны соблюдать участники дорожного движения при проезде перекрестков. В частности, приближаясь к перекрестку, водитель должен быть предельно внимательным и выбирать скорость движения таким образом, чтобы в случае необходимости остановиться и пропустить тех участников дорожного движения, которые имеют преимущество проезда перекрестка.

В Украине единые требования к обеспечению безопасности дорожного движения устанавливает Закон «О дорожном движении»¹. Третий раздел этого Закона определяет права и обязанности участников дорожного движения, т. е. лиц, использующих автомобильные дороги, улицы, железнодорожные переезды или другие места, предназначенные для перемещения людей и перевозки грузов с помощью транспортных средств. В соответствии с основными положениями Закона к участникам дорожного движения относятся водители и пассажиры транспортных средств (ТС), пешеходы, велосипедисты, погонщики животных.

В соответствии с требованиями указанных конвенций и Закона Украины «О дорожном движении» введенные в январе 2002 г. в действие Правила дорожного движения (ПДД) устанавливают единый порядок дорожного движения на всей территории Украины. Требования этих нормативно-правовых актов обязывают водителей ТС как участников дорожного движения, знать и неукоснительно выполнять требования нормативных актов, касающихся вопросов безопасности дорожного движения.

Практика показывает, что к местам, требующим повышенного внимания со стороны участников дорожного движения, относятся перекрестки. Именно перекрестки – места пересечения, примыкания или разветвления дорог на одном уровне являются местами ДТП, вызывающими конфликты интересов различных участников дорожного движения. Поэтому требования ПДД содержат специальный раздел, посвященный проезду перекрестков. Перекресток, где очередность проезда определяется сигналами светофора или регулировщика, считается регулируемым, и на таком перекрестке знаки приоритета не действуют. На нерегулируемых перекрестках водители должны руководствоваться правилами проезда нерегулируемых перекрестков и установленными знаками приоритета.

В соответствии с требованиями ПДД и ДСТУ 4100-2002² для установления очередности проезда перекрестков применяются следующие знаки приоритета: 2.1 «Уступить дорогу», 2.2 «Проезд без остановки запрещен», 2.3 «Главная дорога», 2.4 «Конец главной дороги».

Дорожный знак 2.1 «Уступить дорогу» обязывает водителей уступить дорогу ТС, подъезжающим к нерегулируемому перекрестку по главной дороге. Дорожный знак 2.2 «Проезд без остановки запрещен» устанавливает-

¹ См.: Про дорожній рух : Закон України від 30 червня 1993 р. № 3353-ХІІ (із змінами та доповненнями) [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3353-12>.

² См.: Знаки дорожні. Загальні технічні умови. Правила застосування : ДСТУ 4100-2002 — [Чинний від 2003-01-01]. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://vzjatkamnet.at.ua/_ld/0/71_4100-2002.

ся непосредственно перед перекрестком в местах с ограниченной обзорностью главной дороги. Преимущественное право первоочередного проезда перекрестков предоставляет дорожный знак 2.3 «Главная дорога», а дорожный знак 2.4 «Конец главной дороги» отменяет право первоочередного проезда нерегулируемого перекрестка. В соответствии с требованиями ПДД знаки 2.1, 2.2, 2.3 устанавливаются непосредственно перед перекрестком, кроме того, знак 2.3 – в начале, а знак 2.4 – в конце главной дороги.

Требованиями ДСТУ 4100-2002 предусмотрено, что дорожный знак 2.3 «Главная дорога» должен использоваться для обозначения участка дороги, во время движения по которому ТС имеют преимущественное право проезда перекрестка, и устанавливается в начале такого участка дороги. В населенных пунктах знак 2.3 «Главная дорога» должен повторяться перед каждым перекрестком, где предоставлено преимущественное право проезда перекрестка (п. 10.4.4).

Требование ДСТУ 4100-2002 о том, что дорожный знак 2.3 «Главная дорога» должен повторяться перед каждым перекрестком, где предоставлено преимущественное право его проезда, логично объяснимо исходя из его назначения и целевой направленности – *предоставить преимущественное право первоочередного проезда конкретного нерегулируемого перекрестка*. Очевидно, что водитель до подъезда к перекрестку не может реализовать свое преимущественное право на первоочередное движение по отношению к другим участникам дорожного движения. Поэтому закономерно возникает вопрос: какое преимущественное право предоставляет дорожный знак 2.3 «Главная дорога», установленный в начале ее, задолго до перекрестка?

Ответ можно найти в ПДД, где в разделе «Знаки приоритета» указано, что дорожный знак 2.3 «Главная дорога» устанавливается непосредственно перед перекрестком, кроме того, знак 2.3 устанавливается в начале главной дороги. Правила дорожного движения не содержат требований о том, что знак 2.3 должен использоваться для обозначения участка дороги, во время движения по которому ТС имеют преимущественное право проезда перекрестка, до которого водитель не доехал. Требования ПДД прежде всего определяют необходимость установки дорожного знака 2.3 «Главная дорога» *непосредственно перед перекрестком*, а лишь затем в начале главной дороги. Бескомпромиссной признается норма, содержащаяся в требованиях как ДСТУ 4100-2002, так и ПДД, о необходимости в населенных пунктах *повторять непосредственно перед каждым перекрестком* дорожный знак 2.3 «Главная дорога».

Представим довольно часто встречающуюся ситуацию, когда водитель ТС, осуществляя длительное время движение по дороге, в начале которой был установлен дорожный знак 2.3 «Главная дорога», подъезжает к перекрестку, непосредственно перед которым отсутствуют какие-либо знаки приоритета. Такая расстановка дорожных знаков не предусмотрена ни требованиями ПДД, ни ДСТУ 4100-2002. Для обеспечения очередности проезда нерегулируемых перекрестков, требования ПДД и ДСТУ 4100-2002 обязывают непосредственно перед перекрестком устанавливать дорожный знак 2.3 «Главная дорога» либо знак 2.4 «Конец главной дороги», отменяющий право первоочередного проезда нерегулируемых перекрестков.

В населенних пунктах, як показує практика, дорожній знак 2.3 «Главная дорога» далеко не завжди встановлюється безпосередньо перед перехрестком, а знак 2.4 «Кінець головної дороги» – в її кінці. В зв'язі з цим існує різне думання, що встановлений тільки в початку дороги дорожній знак 2.3 «Главная дорога» надає право первоочередного проїзду нерегульованого перехрестка, навіть при відсутності знака 2.3 безпосередньо перед самим перехрестком. Це ніби пояснюється тим, що безпосередньо перед самим перехрестком відсутній знак 2.4 «Кінець головної дороги», скасовуючий право первоочередного проїзду нерегульованого перехрестка.

Вважаємо, що відсутність знака 2.4 «Кінець головної дороги» в рівній мірі як не скасовує право первоочередного проїзду нерегульованого перехрестка, так і не встановлює первоочередності його проїзду. Пріоритет проїзду перехрестка в даному випадку повинен визначатися знаком 2.3 «Главная дорога», встановленим безпосередньо перед самим перехрестком. Бездоказальним представляється і те, що водій при відсутності знака 2.3 «Главная дорога» безпосередньо перед самим перехрестком повинен орієнтуватися по дорожнім знакам, встановленим для ТС, що рухаються в перехрестних напрямках. При такому підході порушується один з головних принципів Закону України «О дорожньому русі», встановлюючий єдині вимоги до забезпечення безпеки дорожнього русі, а також конвенції про використання дорожніх знаків і засобів організації дорожнього русі, що представляють собою єдину систему, зрозумілу для всіх учасників дорожнього русі. Ця система зобов'язує встановлювати дорожні знаки таким чином, щоб їх легко і своєчасно могли розпізнати водії, *для яких вони призначені*. Дія кожного знака повинно поширюватися на проїжджу частину дороги для тих водіїв, для яких він безпосередньо призначений. Крім того, слід визнати, що для водія, у якого перед перехрестком знаки відсутні, можливість розпізнати знаки пріоритету, встановлені перед перехрестком на перетинаються дорогах, дуже обмежена. Це пояснюється особливостями дорожньої обстановки, серед яких можуть бути наступні: установка знаків за межами смуги рухомого ТС під кутом зору, що не дозволяє читати з них інформацію; можливість одночасної установки знаків на одній опорі, серед яких необхідно розпізнати знак пріоритету; наявність об'єктів, обмежуючих оглядовість; відсутність освітленості в темне час доби і т.д. В таких умовах водій заздалегідь зобов'язаний контролювати рух ТС і реагувати на зміни дорожньої обстановки по ходу його русі.

Це є основою для віднесення дороги к головної в місці її перетинання з іншою, що має покриття дорогою, то обставина, що в початку її встановлений знак 2.3 «Главная дорога», а з боку перетинається дороги водієві ніби заздалегідь відомо про установку знаків пріоритету 2.1 «Уступити дорогу» і 2.2 «Пріоритет без зупинки заборонено». Таке обґрунтування в захист своїх дій звичайно приводиться водієм після ДТП з посиланням на те, що він багаторазово їздив по даній ділянці

дороги. Экспертная практика показывает, что нередки случаи, когда перед перекрестками со стороны перекрестных направлений движения ТС знаки приоритета также отсутствуют или они не могут быть своевременно распознаны другими участниками дорожного движения.

В ПДД определено, что главная дорога – это дорога с покрытием относительно грунтовой или обозначенная дорожными знаками 1.22 «Пересечение с второстепенной дорогой», 1.23.1–1.23.4 «Примыкание второстепенной дороги» и 2.3 «Главная дорога». В населенных пунктах предупреждающие знаки 1.22, 1.23.1–1.23.4 устанавливаются до объекта на расстоянии 50–100 м, а вне населенных пунктов – за 150–300 м. Предупреждающие знаки заблаговременно информируют водителя о приближении к перекрестку, а знак приоритета 2.3 «Главная дорога» непосредственно предоставляет преимущественное право первоочередного проезда конкретного перекрестка. Поэтому пересечение дорог, имеющих покрытие, непосредственно перед которым отсутствует знак приоритета 2.3 «Главная дорога», следует считать равнозначным.

Исходя из приведенного, водители, по ходу движения транспортных средств которых непосредственно перед перекрестком отсутствуют дорожные знаки приоритета, устанавливающие очередность проезда перекрестков (2.1 «Уступить дорогу», 2.2 «Проезд без остановки запрещен», 2.3 «Главная дорога», 2.4 «Конец главной дороги»), должны руководствоваться требованиями п. 16.12 ПДД, где указано:

«На перекрестке равнозначных дорог водитель нерегулируемого транспортного средства обязан уступить дорогу транспортным средствам, приближающимся справа. Этим правилом должны руководствоваться и водители трамваев.

На любом нерегулируемом перекрестке трамвай, независимо от направления его дальнейшего движения, имеет преимущество перед нерегулируемыми транспортными средствами, приближающимися к нему по равнозначной дороге».

Безусловно, расстановка дорожных знаков перед нерегулируемыми перекрестками должна соответствовать требованиям нормативных актов, регулирующих дорожное движение. Но в условиях, когда не обеспечена надлежащая согласованность полученной информации участниками движения на стадиях приближения к перекрестку и его проезда, основным руководством к действию следует считать обеспечение безопасности движения, исходя из установленных требований. Так, ПДД в п. 16.15 предусмотрено, что если из-за дорожных условий невозможно определить главную дорогу по наличию дорожного покрытия, а знаки приоритета отсутствуют, то водитель должен считать, что находится на второстепенной дороге.

При надлежащей расстановке знаков приоритета в соответствии с требованиями ДСТУ 4100-2002 и ПДД очередность проезда нерегулируемых неравнозначных перекрестков определяется требованиями п. 16.11 ПДД, где указано:

«На перекрестке неравнозначных дорог водитель транспортного средства, движущегося по второстепенной дороге, должен уступить дорогу

транспортным средствам, приближающимся к данному пересечению проезжих частей по главной дороге, независимо от направления их дальнейшего движения».

Неправильная организация дорожного движения со стороны ответственных служб может создавать условия и причины для возникновения ДТП. Правила дорожного движения и Закон Украины «О дорожном движении» предоставляют право участникам дорожного движения на безопасные условия дорожного движения, возмещение убытков, причиненных вследствие несоответствия состояния автомобильных дорог, улиц, железнодорожных переездов требованиям безопасности движения.

Участник дорожного движения может обжаловать действия работников подразделений Госавтоинспекции МВД Украины, воинской инспекции безопасности дорожного движения Военной службы правопорядка в Вооруженных Силах Украины в случае нарушения ими действующего законодательства.

Действующим законодательством также предусмотрены мероприятия по устранению причин и условий, способствующих совершению административных правонарушений. Так, в ст. 282 Кодекса Украины об административных правонарушениях указано: «Орган (должностное лицо), рассматривающий дело, установив причины и условия, которые способствовали совершению административного правонарушения, вносит в соответствующий государственный орган или орган местного самоуправления, общественную организацию или должностному лицу предложения о принятии мер по устранению этих причин и условий. О принятых мерах в течение месяца со дня поступления предложения должно быть сообщено органу (должностному лицу), который внес предложение».

Единый подход при рассмотрении дорожно-транспортных ситуаций, возникающих на нерегулируемых перекрестках, необходим для решения вопросов, которые ставятся на разрешение автотехнической экспертизы при технической оценке действий участников дорожного движения.

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ОЦІНЮВАННЯ ДІЙ УЧАСНИКІВ ДОРОЖНЬО-ТРАНСПОРТНОЇ ПРИГОДИ НА НЕРЕГУЛЬОВАНИХ ПЕРЕХРЕСТЯХ

В. П. Яковлев

Відповідно до чинних нормативних актів розглянуто проблемні питання технічного оцінювання дій учасників дорожнього руху при проїзді нерегульованих перехресть.

PROBLEMS IN ASSESSING THE ACTIONS OF TRAFFIC ACCIDENT PARTICIPANTS AT THE UNREGULATED CROSSROADS

V. P. Yakovliev

The article deals with the problems of technical assessment of traffic participants' actions at the unregulated crossroads from the perspective of the laws and regulations in force.

Таким образом, при техническом анализе действий водителей при ДТП, которое имело место в темное время суток, экспертам необходимо учитывать факторы, влияющие на видимость проезжей части дороги и пешеходов, поскольку эти параметры влияют на результаты выводов экспертов.

ФАКТОРИ, ЩО ВПЛИВАЮТЬ НА ВИДИМІСТЬ ПРОЇЗНОЇ ЧАСТИНИ ДОРОГИ ТА ПІШОХОДІВ ПРИ ТЕХНІЧНОМУ АНАЛІЗІ ДІЙ ВОДІЯ

А. В. Лубенцов, О. О. Свідерський

Розглянуто деякі питання, що стосуються чинників, які впливають на видимість проїзної частини дороги та пішоходів у темну пору доби при технічному аналізі дій водія під час дорожньо-транспортної пригоди.

FACTORS INFLUENCING THE VISIBILITY OF THE CARRIAGEWAY AND PEDESTRIANS IN THE TECHNICAL ANALYSIS OF A DRIVER'S ACTIONS

A. V. Lubentsov, A. A. Sviderskii

The article deals with certain aspects involving factors that may influence the visibility of the carriageway and pedestrians in the nighttime during the technical analysis of a driver's actions in the traffic accident.

УДК 343.346.52

І. В. Юр'єв, судовий експерт Полтавського відділення Харківського НДІСЕ,
А. А. Ханяниц, завідувач сектору Полтавського відділення Харківського НДІСЕ,
А. Ю. Кріштон, завідувач сектору Харківського НДІСЕ

ОЦІНЮВАННЯ ДІЙ УЧАСНИКІВ ДОРОЖНЬО-ТРАНСПОРТНОЇ ПРИГОДИ ПРИ НАЇЗДІ НА ПІШОХОДА НА НЕРЕГУЛЬОВАНОМУ ПІШОХІДНОМУ ПЕРЕХОДІ

Розглянуто деякі аспекти аналізу дорожніх ситуацій при наїзді на пішохода в зоні нерегульованого пішохідного переходу. Запропоновано методичний підхід до вирішення питань, пов'язаних з визначенням технічної можливості уникнути наїзду на пішохода та встановленням причинного зв'язку між діями учасників і дорожньо-транспортною пригодою.

Основним завданням судової автотехнічної експертизи є встановлення механізму дорожньо-транспортної пригоди (ДТП) і його дослідження, у ході якого визначається причинний зв'язок між діями учасників дорожнього руху та подією ДТП. Механізм ДТП, пов'язаний з наїздом на пішохода, складається

з трьох стадій: процесу зближення, процесу безпосереднього контакту та процесу переміщення об'єктів (пішохода, транспортного засобу (ТЗ) після контакту. Експертна оцінка дій учасників дорожнього руху проводиться тільки з технічної точки зору. Основним нормативним актом, що регламентує їх дії, є Правила дорожнього руху України (далі – ПДР).

Згідно з п. 1.10 ПДР під терміном «пішохідний перехід» розуміється ділянка проїзної частини або інженерна споруда, призначена для руху пішоходів через дорогу. Пішохідні переходи позначаються дорожніми знаками 5.35.1–5.35.2 та дорожньою розміткою 1.14.1–1.14.2. За відсутності дорожньої розмітки межі пішохідного переходу визначаються відстанню між дорожніми знаками, а на перехресті за відсутності пішохідних світлофорів, дорожніх знаків і розмітки – шириною тротуарів або узбіч. На такому переході перевага в русі також належить пішоходам (звичайно, при дотриманні останніми вимог п. 4.13, 4.14 «а», 4.14 «г» ПДР для власної безпеки). При цьому забороняється перетинати перехрестя по діагоналі або іншій траєкторії, що виходить за межі цієї смуги для переходу (рис. 1). Якщо на перехресті в якомусь з напрямків рух пішоходів небезпечний, він обмежується за допомогою пішохідних огороджень (рис. 2).

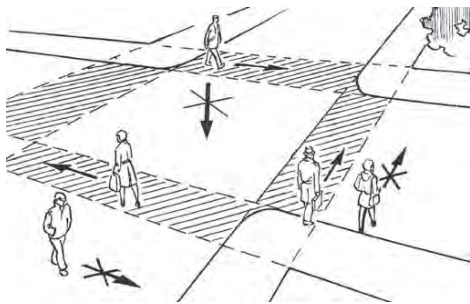

Рис. 1. Перехід проїзної частини по лінії тротуарів

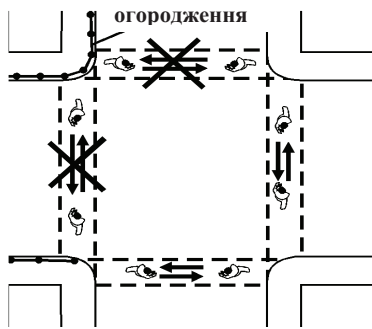

Рис. 2. Приклад заборони руху пішоходів за допомогою огородження

Обладнання нерегульованого пішохідного переходу має певні неузгодженості та при встановленні місця наїзду, а отже, і при проведенні експертизи можливе неоднозначне тлумачення розташування місця наїзду, тобто знаходження його в межах пішохідного переходу або за його межами. Для цього докладно розглянемо технічні умови обладнання пішохідного переходу як дорожніми знаками, так і дорожньою розміткою (рис. 3).

Відповідно до вимог п. 10.7.1 ДСТУ 4100-2002 «Знаки дорожні. Загальні технічні умови. Правила застосування» інформаційно-вказівні знаки застосовують для інформування учасників руху про особливості режиму руху або про розташування на шляху прямування населених пунктів та інших об'єктів. Також згідно з вимогами п. 10.7.33 знаки 5.35.1 і 5.35.2 «Пішохідний перехід» повинні застосовуватися для позначення місць, призначених для

організованого переходу пішоходів через проїзну частину, якщо інтенсивність руху автотранспорту перевищує 300 авт./год в обох напрямках і більше 100 пішоходів перетинають проїзну частину хоча б в одну годину будь-якого дня тижня. Дорожній знак 5.35.1 встановлюється для водія, що наближається до пішохідного переходу з правого боку дороги, а 5.35.2 – з лівого. Знаки повинні бути встановлені так, аби знак 5.35.1 розташовувався відносно ТЗ, що наближаються, на ближній межі переходу, а знак 5.35.2 – на дальній. Ширина нерозміченого пішохідного переходу, що міститься між поперечними перетинами дороги, де встановлено знаки 5.35.1 і 5.35.2, має визначатися залежно від інтенсивності пішохідного потоку з розрахунку 1 м на 500 піш./год, але становити не менше 4 м.

На регульованих перехрестях, зокрема й на тих, які позначено дорожньою розміткою 1.14.3 і на яких світлофорну сигналізацію не переводять у режим жовтого миготіння, знаки 5.35.1 і 5.35.2 допускається не встановлювати. На нерегульованих перехрестях з нерозміченими пішохідними переходами за умови, що внутрішня межа переходу збігається з краєм проїзної частини, знаки 5.35.1 і 5.35.2 допускається встановлювати тільки на зовнішніх межах переходу.

Також згідно з вимогами п. 4.1.3. ДСТУ 3587-97 «Безпека дорожнього руху. Автомобільні вулиці і залізничні переїзди. Вимоги до експлуатаційного стану» відстань видимості дорожнього знака має бути не менше 100 м по ходу руху, а в разі двостороннього розміщення дорожнього знака – в обидва боки.

Відповідно до вимог п. 3.2.16 ДСТУ 2587-94 «Розмітка дорожня. Загальні технічні умови. Методи контролю. Правила застосування» розмітка 1.14 застосовується для позначення місць, що виділені для переходу проїзної частини пішоходами. Дорожня розмітка 1.14.1, 1.14.2 – це лінії, що складаються з низки суцільних ліній (шириною 30 см і проміжками між ними 70 см), нанесених паралельно осі проїзної частини («зебра») (рис. 4). Розмітку 1.14.1, 1.14.2 застосовують у поєднанні з дорожніми знаками 5.35.1 і 5.35.2 «Пішохідний перехід» або самостійно. Якщо ширина пішохідного переходу менше 6 м, застосовується розмітка 1.14.1, а за ширини 6 м і більше – розмітка 1.14.2.

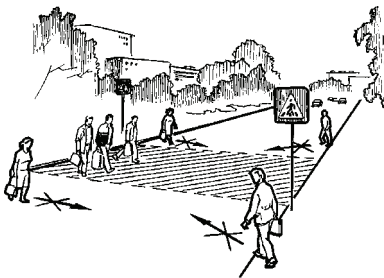

Рис. 3. Перехід проїзної частини на нерегульованому пішохідному переході

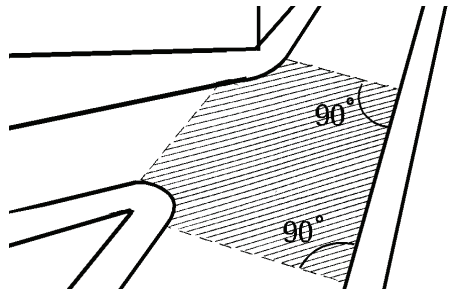

Рис. 4. Застосування дорожньої розмітки 1.14 на перехресті доріг під гострим кутом

Порівнюючи порядок розрахунку ширини нерегульованого пішохідного переходу, позначеного дорожніми знаками (500 піш./год – 1 м), із порядком розрахунку ширини нерегульованого пішохідного переходу, позначеного дорожньою розміткою (500 піш./год – 1 м), треба зазначити, що порядок розрахунку ширини пішохідного переходу в обох випадках практично однаковий. Ця обставина вказує на те, що незалежно від наявності дорожніх знаків і дорожньої розмітки ширина пішохідного переходу однакова, а відстань між дорожніми знаками 5.35.1 і 5.35.2 «Пішохідний перехід», яка визначає його ширину, має відповідати ширині дорожньої розмітки 1.14.1 або 1.14.2. Невідповідність установлення зазначених дорожніх знаків із нанесенням дорожньої розмітки не змінює статусу відрізка проїзної частини, яка розташована в подовжньому напрямку між дорожніми знаками 5.35.1 і 5.35.2 та визначається як пішохідний перехід незалежно від ширини дорожньої розмітки, тобто не визначає розташування місця наїзду за умови знаходження останнього поза дорожньою розміткою (зона А), але в межах дії дорожніх знаків як і за межами пішохідного переходу (рис. 5 а, б). Ця обставина тлумачиться неоднозначно й потребує уточнення на законодавчому рівні.

Крім того, як показує практика, трапляються випадки, коли при відсутності дорожньої розмітки встановлюються дорожні знаки на одному рівні в повздовжньому напрямку або один із дорожніх знаків. Останнє позбавляє водія при наближенні до пішохідного переходу можливості визначити його розташування та вжити заходів для запобігання наїзду на пішохода при перетинанні останнім проїзної частини.

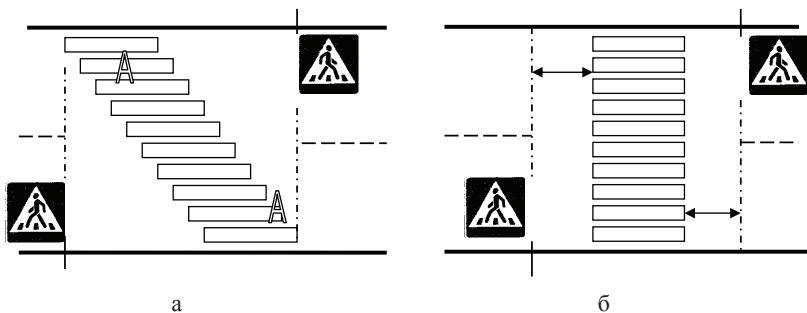

Рис. 5. Приклади застосування дорожніх знаків і дорожньої розмітки (а – кутова, б – прямолінійна) при обладнанні нерегульованого пішохідного переходу

В експертній практиці традиційно прийнято вважати, що оцінювання дій пішоходів не входить в компетенцію судово-автотехнічної експертизи, оскільки не вимагає застосування спеціальних технічних знань. Це повною мірою стосується й до оцінювання їх дій на відповідність тим вимогам ПДР, які не мають технічного аспекту. Таких вимог у розділі 4 ПДР більшість. Однак є й такі, що потребують розгляду, у тому числі з технічної точки зору, а саме п. 4.8 і 4.14 «а», у яких указано:

— 4.8. Якщо в зоні видимості немає переходу або перехрестя, а дорога має не більше трьох смуг руху для обох його напрямків, дозволяється пере-

ходити її під прямим кутом до краю проїзної частини в місцях, де дорогу добре видно в обидва боки, і лише після того, як пішохід упевниться у відсутності небезпеки.

— 4.14. Пішоходам забороняється:

а) виходити на проїзну частину, не впевнившись у відсутності небезпеки для себе та інших учасників руху.

Тут, вочевидь, вимагають уточнення (роз'яснення) з технічного боку вирази «в зоні видимості немає переходу або перехрестя», «дорогу добре видно» та «упевнитися у відсутності небезпеки».

Згідно з п. 1.10. ПДР термін «недостатня видимість» – це видимість дороги в напрямку руху менше 300 м у сутінках, в умовах туману, дощу, снігопаду тощо. Оскільки в ПДР відсутні інші вказівки про достатню зону видимості, то на загальних підставах відстань більша 300 м є достатньою для визначення відсутності пішохідного переходу, які обов'язково обладнуються дорожніми знаками, або перехрестя та вибору місця перетину проїзної частини пішоходом саме в обраному ним (для автодоріг поза населеними пунктами). Для населених пунктів згідно з вимогами п. 6.25 СНиП 2.07.01-89 ця відстань для магістральних вулиць і доріг регульованого руху складає 200–300 м за умови обладнання об'єктів дорожніми знаками та не менше 70 м за умови нанесення тільки дорожньої розмітки.

Відповідно до вимог п. 4.2.3 ДСТУ 3587-97 «Безпека дорожнього руху. Автомобільні вулиці і залізничні переїзди. Вимоги до експлуатаційного стану» дорожня розмітка має бути відновлена протягом 30 діб з моменту виявлення пошкодження за наявності таких умов: якщо фактичне значення відстані видимості розмітки виявиться менше нормативних значень, а саме в місцях, де дозволена швидкість менше 60,0 км/год – 70,0 м; в місцях, де дозволена швидкість менше 90,0 км/год – 135,0 м. Таким чином, видимість дорожньої розмітки 1.14.1. та 1.14.2 не повинна бути менше відповідно 70,0 м та 135,0 м.

Якщо для слідчого (суду) треба встановити цей факт точніше й обґрунтовано, необхідно провести слідчий експеримент за методикою визначення загальної видимості дороги в темний час доби, відправляючи статиста по черзі в обидві сторони від лінії руху пішохода до найближчого переходу (перехрестя). Наприклад, якщо відстань видимості дороги більше відстані до межі переходу (перехрестя), то на підставі цих даних експерт може зробити висновок про те, що дії пішохода в цій ситуації в частині вибору місця переходу, з технічної точки зору, не відповідали вимогам п. 4.8 ПДР. Якщо ж відстань видимості дороги менше відстані до переходу (перехрестя), то в діях пішохода немає невідповідностей вимогам цього пункту.

Крім того, важливою умовою перед початком переходу проїзної частини є відсутність для пішохода небезпеки. Ця обставина також потребує дослідження з технічного боку. Для цього необхідним є порівняння відстаней віддалення ТЗ в момент початку руху (момент виникнення небезпеки для водія) із зупинним шляхом за обраною швидкості руху ТЗ при наближенні до місця наїзду, оскільки безпечним є таке віддалення ТЗ від переходу (перехрестя), за якого водій може зупинити його, не вдаючись до екстреного

гальмування. Проте без даних про режим гальмування ТЗ (уповільнення ТЗ та інших параметрів) експерт не може визначити технічну можливість зупинити ТЗ до лінії руху пішохода. Він може це обґрунтовано розрахувати тільки для екстреного гальмування, параметри якого залежать від відомих йому технічних можливостей ТЗ і якостей дороги, а не від суб'єктивних рішень водія стосовно режиму гальмування.

Отже, виходячи з технічної можливості зупинити ТЗ шляхом екстреного гальмування в момент виходу пішохода на проїзну частину, експерт може оцінити дії пішохода на відповідність вимогам п. 4.8 і 4.14 «а» ПДР в частині відсутності небезпеки для себе лише в односторонньому напрямку. Якщо водій не мав технічної можливості у вказаний момент зупинити ТЗ до лінії руху пішохода екстреним гальмуванням, то зробити це в інший спосіб він тим більше не мав можливості, знаходячись на віддаленні, до відповідного положення пішохода в момент початку його виходу. Відтак, таке віддалення ТЗ для пішохода вже було небезпечним і його дії в частині відсутності небезпеки для себе, з технічної точки зору, не відповідали вимогам п. 4.8 і 4.14 «а» ПДР.

Вимоги до дій водія при наближенні до нерегульованого пішохідного переходу визначені в п. 18.1. ПДР, де зазначено: водій ТЗ, що наближається до нерегульованого пішохідного переходу, на якому перебувають пішоходи, повинен зменшити швидкість, а в разі потреби зупинитися, щоб дати дорогу пішоходам, для яких може бути створена перешкода чи небезпека. Крім того, слід звернути увагу на ту обставину, що у визначеннях ПДР відсутні терміни, які докладно визначають перешкоду або небезпеку для пішохода, оскільки в п. 1.10 ПДР указано: небезпека для руху – це зміна дорожньої обстановки (у тому числі поява рухомого об'єкта, який наближається до смуги руху ТЗ чи перетинає її) або технічного стану ТЗ, яка загрожує безпеці дорожнього руху та змушує водія негайно зменшити швидкість або зупинитися. Окремим випадком небезпеки для руху є рух у межах смуги ТЗ іншого ТЗ назустріч загальному потоку.

На загальних підставах, виходячи із терміна «дати дорогу» – вимога до учасника дорожнього руху не продовжувати або не відновлювати рух, не здійснювати будь-яких маневрів (за винятком вимоги звільнити займану смугу руху), якщо це може примусити інших учасників дорожнього руху, які мають перевагу, змінити напрямок руху або швидкість, можна визначити, що при одночасному русі через нерегульований пішохідний перехід пішохода та ТЗ, за умови незмінного напрямку й темпу руху пішохода, додержання безпечного інтервалу, у діях водія ТЗ невідповідностей п. 18.1 ПДР не вбачається (рис. 6). Якщо перед нерегульованим пішохідним переходом зупинився або уповільнив рух ТЗ, то водії інших ТЗ, які рухаються по сусідніх смугах, можуть продовжувати рух лише переконавшись, що перед ТЗ, який зупинився, немає пішоходів.

Як уже зазначалося, згідно з вимогами п. 18.1 ПДР небезпека для руху водію автомобіля виникає в момент початку руху (виходу) пішохода по пішохідному переходу, оскільки для водія вимога «дати дорогу» не має ніяких винятків і він зобов'язаний виконувати його відносно будь-якого пішохода, що вже знаходиться на переході та рухається по ньому. Виняток

становлять діти, які можуть у деяких випадках становити небезпеку й у більш ранній момент.

При аналізі наїзду на пішохідному переході, виходячи з вимог п. 18.4 ПДР, впливає таке. Небезпека для руху водію ТЗ, який рухається по сусідній смузі відносно ТЗ, що зупинився або зупиняється, як на смузі праворуч, так і ліворуч від нього, за умови обмеження видимості пішохідного переходу останнім, виникає в момент початку руху пішохода (виходу) по пішохідному переходу за наявності такого, а не з моменту відкриття водієм видимості (виявлення) пішохода, який знаходиться на переході. Це пов'язано з тим, що ТЗ, який зупинився або уповільнюється, є ознакою перебування пішохода на переході.

За наявності у водія технічної можливості запобігти наїзду на пішохода, який перетинає проїзну частину по пішохідному переходу, у момент виникнення небезпеки застосуванням екстреного гальмування, експерту рекомендується зробити висновок про невідповідність дій (бездіяльності) водія цього ТЗ вимогам п. 18.1 і (чи) 18.4 ПДР. За відсутності у водія технічної можливості запобігти наїзду на пішохода застосуванням екстреного гальмування в момент виникнення небезпеки слідчого (суд) нерідко цікавить питання: а чи не поставив водій сам себе в такі умови, що не мав технічної можливості запобігти наїзду, обравши швидкість руху автомобіля на ділянці розташування позначеного пішохідного переходу, яка не відповідає вимогам ПДР?

У ПДР відсутні вимоги, у яких було б безпосередньо вказано на необхідність зниження водієм швидкості при наближенні до пішохідного переходу при видимій відсутності на ньому пішоходів (крім п. 18.4, вимоги якого вже розглянуто раніше). Згідно з п. 12.1 ПДР, де вказано: під час обрання в установлених межах безпечної швидкості руху водій повинен урахувати дорожню обстановку, а також особливості вантажу, що перевозиться, і стан ТЗ, аби мати змогу постійно контролювати його рух та безпечно керувати ним. Швидкість мусить забезпечувати водієві можливість постійного контролю за рухом ТЗ для виконання вимог ПДР (згідно з вимогами п. 1.10 безпечна швидкість – це швидкість, за якої водій має змогу безпечно керувати ТЗ і контролювати його рух у конкретних дорожніх умовах, тобто цей термін означає, що для водія є необхідним дотримання такої швидкості, яка дозволить йому в разі потреби зупинитися перед перешкодою, а також виконати інші дії (наприклад, дати переважне право проїзду або переходу проїзної частини), уникнувши при цьому небажаних наслідків).

Момент виникнення небезпеки для руху встановлює слідство (суд), а зазначені технічні передумови мають рекомендаційний характер.

У п. 1.10 ПДР зазначено: дорожня обстановка – це сукупність факторів, що характеризуються дорожніми умовами, наявністю перешкод на певній ділянці дороги, інтенсивністю та рівнем організації дорожнього руху (наявність дорожньої розмітки, дорожніх знаків, дорожнього обладнання, світлофорів і їх стан), які повинен урахувати водій під час вибору швидкості, смуги руху та прийомів керування ТЗ. Таким чином, дорожня розмітка, знаки, таблички тощо, утворюють дорожні умови, які є складовою дорожньої обстановки,

з урахуванням яких водій повинен керувати ТЗ, обираючи швидкість руху. Проте у вимогах п. 12.1 ПДР не вказано, якої величини і яким конкретно чином водієві слід установлювати швидкість руху, відповідну дорожній обстановці. Вимоги п. 12.9 «г» ПДР забороняють водієві різко гальмувати, якщо це не потрібно для запобігання ДТП. Згідно з п. 12.3 ПДР уживати заходів щодо зниження швидкості, у тому числі шляхом екстреного гальмування, вимагається при виникненні небезпеки для руху, яку водій у змозі виявити. При цьому ПДР не містять указівок на ту обставину, що дорожні знаки 5.35.1 та 5.35.2 за відсутності на пішохідному переході пішоходів самі по собі свідчать про небезпеку для руху (у момент проїзду ТЗ переходу пішоходи на ньому можуть і не з'явитися). На підставі викладеного це питання може бути вирішено експертним шляхом з урахуванням наведених положень тільки в *односторонньому порядку* через доведення за допомогою розрахунків відсутності в діях водія з вибору швидкості ТЗ невідповідностей вимогам п. 12.1 ПДР.

За основу такого розрахунку береться запрошена в клопотанні експерта та встановлена слідчим (судом) відстань об'єктивної видимості (за відсутності визначеної раніше) з робочого місця водія в умовах, наближених до умов ДТП, відповідного знака 5.35.1 або 5.35.2 (ближнього до водія), у разі їх відсутності – відстань видимості розмітки пішохідного переходу, а за наявності попереджувального знака 1.32 «Пішохідний перехід» – відстань видимості цього об'єкта. Методично цю відстань визначають як відстань до нерухомого об'єкта на дорозі. Тоді суму відстані видимості знака (розмітки) і відстані від знака (початку розмітки) до місця наїзду експерт має право вважати максимально можливою, у межах якого водієві слід прийняти таку швидкість ТЗ відповідно дорожній обстановці (за відсутності інших обмежень), щоб у нього була технічна можливість запобігти на пішохідному переході наїзду на пішохода в момент виникнення небезпеки для руху.

Розрахунок може показати, що коли водій до настання видимості знака (розмітки, табло) слідував з неперевищеною швидкістю, а з моменту настання видимості почав реагувати, знижуючи швидкість екстреним гальмуванням, не мав можливості таким чином її знизити до значення, при якому б мав технічну можливість, за усіх інших умов, запобігти наїзду в момент виникнення небезпеки, то експерт має право зробити обґрунтований висновок про відсутність у діях водія причинно пов'язаних з настанням цього ДТП невідповідностей вимогам п. 12.1 ПДР у частині обрання швидкості, що відповідає цим дорожнім умовам. Отже, це, дійсно, граничний випадок, коли, установивши відсутність технічної можливості знизити швидкість до безпечної величини, експерт має підстави для такого висновку, оскільки до настання видимості знака, розмітки від водія ніяких дій стосовно зміни режиму руху ТЗ не вимагалось, і з цього моменту швидше, ніж шляхом екстреного гальмування, він знизити швидкість не міг.

Крім того, момент виникнення небезпеки для водія може виникнути за умови відсутності освітлення в темну пору доби, у момент появи пішохода в полі зору водія у світлі фар його ТЗ. Оскільки видимість залежить від багатьох чинників, то її визначають експериментально з урахуванням швидкостей руху як ТЗ, так і пішохода, та їх взаємного розташування відносно як меж проїзної частини, так і місця наїзду (рис. 7).

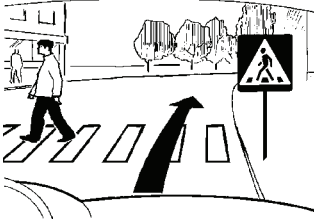

Рис. 6. Випадок, коли можливий рух через пішохідний перехід без зниження швидкості (гальмування, зупинки)

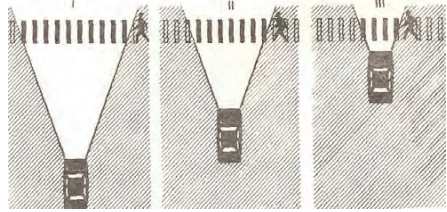

Рис. 7. Перехід проїзної частини пішоходом в темну пору доби на неосвітленій ділянці дороги

Зважаючи на викладене, пропонується така методика експертної оцінки дій водія на відповідність вимогам п. 12.1 ПДР при наїзді на пішохода на нерегульованому пішохідному переході.

1. Визначається відстань S_a від передньої частини (місця контактування) ТЗ у момент настання об'єктивної видимості знака 5.35.1 або 5.35.2 (ближнього до водія), у разі їх відсутності – дорожньої розмітки 1.14.1 або 1.14.2 та за наявності попереджувального знака 1.32 «Пішохідний перехід» до місця наїзду.

2. Розраховується віддалення ТЗ від місця наїзду S_a в момент виникнення небезпеки для руху з урахуванням часу t_n , який подолав пішохід з моменту виходу на пішохідний перехід (моменту появи в полі зору водія) до моменту наїзду за формулою

$$S_a = t_n \cdot \frac{V_a}{3,6}.$$

3. Розраховується допустима максимальна швидкість, за якої ТЗ мав би технічну можливість зупинитися від місця наїзду, від моменту виникнення небезпеки для руху, використовуючи рівняння $S_{od} = S_a$, із якого визначається V_o за формулою

$$S_{od} = \left(t_1 + t_2 + \frac{t_3}{2} \right) \cdot \frac{V_o}{3,6} + \frac{V_o^2}{25,92 \cdot J} = \frac{t_n \cdot V_o}{3,6}.$$

4. Визначається відстань S_{zn} від місця розташування ТЗ у момент настання об'єктивної видимості знака 5.35.1 або 5.35.2 (ближнього до водія), а в разі їх відсутності – дорожньої розмітки 1.14.1 або 1.14.2 та за наявності попереджувального знака 1.32 «Пішохідний перехід» до місця його знаходження в момент виникнення небезпеки для руху, тобто $S_{zn} = S_a - S_a$.

5. Розраховується відстань S_{zn1} , на якій водій ТЗ мав можливість за допомогою екстреного гальмування знизити швидкість від обраної V_a до допустимої максимальної швидкості V_o , за якої ТЗ мав би технічну можливість зупинитися до місця наїзду з моменту виникнення небезпеки для руху за формулою

$$S_{zn1} = \left(t_1 + t_2 + \frac{t_3}{2} \right) \cdot \frac{V_a}{3,6} + \frac{V_a^2 - V_o^2}{25,92 \cdot J}.$$

6. Порівнюється відстань ($S_{\text{зн}}$) від місця розташування ТЗ у момент настання об'єктивної видимості знака 5.35.1 або 5.35.2 (ближнього до водія), а при їх відсутності – дорожньої розмітки 1.14.1 або 1.14.2 та за наявності попереджувального знака 1.32 «Пішохідний перехід» до місця його знаходження в момент виникнення небезпеки для руху за формулою

$$S_{\text{зн}} = \left(t_1 + t_2 + \frac{t_3}{2} \right) \cdot \frac{V_a}{3,6} + \frac{V_a^2 - V_d^2}{25,92 \cdot J} \geq S_{\text{зн}}.$$

При виконанні нерівності експерт може зробити висновок про відсутність технічної можливості знизити швидкість ТЗ до допустимої максимальної швидкості V_d , а отже, про відсутність у діях водія невідповідностей вимогам п. 12.1. ПДР, які знаходилися б у причинному зв'язку з настанням події ДТП. При невиконанні нерівності експерт констатує, що визначити невідповідність дій водія ТЗ вимогам п. 12.1 ПДР, які знаходилися б у причинному зв'язку з настанням події ДТП, експертним шляхом неможливо, оскільки з раніше наведених причин результати проведених розрахунків потрапляють у зону невизначеності рішення. Такий розрахунок може бути проведений при дослідженні як перевірочний, і наведений у висновку в разі відсутності технічної можливості зниження швидкості до допустимої максимальної швидкості V_d .

Таким чином, розглянувши деякі аспекти аналізу дорожніх ситуацій при наїзді на пішохода в районі нерегульованого пішохідного переходу, пропонується методичний підхід до вирішення питань, пов'язаних з визначенням технічної можливості уникнути наїзду на пішохода, та встановлення причинного зв'язку між діями учасників і ДТП.

ОЦЕНКА ДЕЙСТВИЙ УЧАСТНИКОВ ДОРОЖНО-ТРАНСПОРТНОГО ПРОИСШЕСТВИЯ ПРИ НАЕЗДЕ НА ПЕШЕХОДА НА НЕРЕГУЛИРОВАННОМ ПЕШЕХОДНОМ ПЕРЕХОДЕ

И. В. Юрьев, А. А. Ханянц, А. Ю. Криштон

Рассмотрены некоторые аспекты анализа дорожных ситуаций при наезде на пешехода в зоне нерегулируемого пешеходного перехода. Предложен методический подход к решению вопросов, связанных с определением технической возможности избежать наезда на пешехода и установлением причинной связи между действиями участников и дорожно-транспортным происшествием.

ASSESSMENT OF THE ACTIONS OF AUTOMOBILE-PEDESTRIAN ACCIDENT PARTICIPANTS AT THE UNREGULATED PEDESTRIAN CROSSING AT THE UNREGULATED PEDESTRIAN CROSSING

I. V. Yuriev, A. A. Khanians, A. Y. Krishtop

The article deals with certain aspects of analyzing automobile-pedestrian accidents at the unregulated pedestrian crossings suggesting a methodological approach to issues of technical capacity of avoiding run down pedestrian and establishment of the correlation between the participants' actions and the traffic accident itself.

СУЧАСНІ ПРОБЛЕМИ КРИМІНАЛІСТИКИ

УДК 343.98.067

В. А. Журавель, професор кафедри криміналістики Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», доктор юридичних наук, член-кореспондент НАПрН України

ПРОБЛЕМИ АДАПТАЦІЇ КРИМІНАЛІСТИЧНИХ МЕТОДИК РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ

Розглянуто сучасні наукові підходи до розв'язання проблем адаптації криміналістичних методик до умов розслідування конкретного злочину. Запропоновано можливий алгоритм цієї адаптації. Викладено авторське бачення щодо таких його елементів, як розпізнання ситуації розслідування, її порівняння з типовим аналогом, обрання оптимальних тактико-методичних комплексів.

Аксіоматичним є твердження про те, що криміналістика безпосередньо не бере «участі» в боротьбі зі злочинністю. Її завдання полягає в сприянні цій боротьбі своїми положеннями та рекомендаціями. Як зазначав Р. С. Белкін, криміналістика – не «партнер» органу дізнання, слідчого, прокурора, а один з «інструментів» їх діяльності в рамках розслідування злочину. І від того, наскільки вміло вони ним користуються, залежить рівень боротьби зі злочинністю¹.

Також відомо, що розслідування конкретного злочину завжди має певні відмінності від типової методики. Крім того, процес розслідування досить значної кількості злочинів взагалі відбувається за відсутності відповідних криміналістичних методик, тобто розслідування здійснюється в так званих проблемних ситуаціях, що зумовлює специфіку як прийняття рішення, так і способу його виконання. Виходячи з наведеного, можна сформулювати два полярні припущення: (1) типова методика повністю збігається з розслідуванням конкретного злочину; (2) розслідування конкретного злочину взагалі не збігається з типовою методикою. Але ці припущення характеризують лише теоретичний аспект досліджуваної проблематики, у реальному ж процесі розслідування поєднуються загальне, особливе та одиначне, тобто розслідування конкретного злочину тією чи іншою мірою збігається з типовою методикою або тією чи іншою мірою відрізняється від неї. Ця обставина й визначає необхідність розроблення рекомендацій з адаптації типової методики до умов розслідування конкретного злочину, тим більше, що «правила цієї адаптації дотепер мало вивчені»².

¹ Див.: Белкін Р. С. Криминалистика и практика борьбы с преступностью / Р. С. Белкин // Эксперт. практика. — 1981. — № 17. — С. 4.

² Чурилов С. Н. Криминалистическая методика: история и современность / С. Н. Чурилов. — М. : Маркетинг, 2002. — С. 362.

У зв'язку із цим, на нашу думку, саму адаптацію типової методики до умов розслідування конкретного злочину можна визначати як своєрідну форму реалізації предметно-перетворюючої функції слідчого, сутність якої полягає передусім у розпізнанні¹ ситуації розслідування (кримінальної, слідчої), порівнянні її з типовими аналогами, що відображені в криміналістичних методиках, і обранні оптимальних комплексів методико-криміналістичних рекомендацій з провадження слідчих дій, тактичних операцій відповідно до кожної з визначених ситуацій. У розумінні С. Н. Чурилова, зазначену процедуру можна уявити у вигляді такого алгоритму: йти від з'ясування слідчої ситуації до її криміналістичного аналізу, а від його результатів до визначення напрямків розслідування, розроблення й реалізації тактичного рішення в кримінальній справі на основі набутого слідчого досвіду².

Процедура розпізнання ситуацій розслідування відбувається на основі таких їх ознак, як індивідуальність і повторюваність. Серед індивідуальних ознак кримінальної ситуації слід назвати її ретроспективний характер, унікальність (неповторність), відображення в матеріальних та ідеальних формах (у матеріальній обстановці події злочину та свідомості учасників кримінального процесу). У свою чергу повторюваність дає можливість виявляти загальні ознаки, характерні для всіх аналогічних подій (процесів), або можливі відхилення від цих ознак і їх причини.

На значення розпізнання кримінальної та слідчої ситуації, обставин події злочину в цілому як необхідну умову адаптації криміналістичних методик також звертали увагу й інші науковці. Зокрема, О. Р. Ратінов зазначав, що за таких обставин на перший план виступають розпізнання події злочину й порівняння його з еталонами, що відображені в криміналістичній літературі та зберігаються у свідомості слідчого³. В. О. Коновалова вважає, що важливим є те, наскільки конкретна ситуація збігається з криміналістичним еталоном події як можливе пояснення для визначення напрямку розслідування⁴.

Спираючись на наведене, вважаємо за можливе в структурі процесу розпізнання виокремити три стадії: аналітичну, порівняльну й оцінювальну.

1. Аналітична стадія передбачає аналіз вихідної інформації, що міститься в первинних матеріалах про злочин. Вона розпочинається з виокремлен-

¹ У криміналістичній літературі висловлена думка щодо доцільності використання більш загального терміна «діагностування», складовими елементами якого є «розпізнання», «розбіжність», «визначення». Під розпізнанням у цьому разі пропонується розуміти встановлення схожості досліджуваної ситуації з деякою типовою моделлю (типовою ситуацією) (Корухов Ю. Г. Основы теории криминалистической диагностики / Ю. Г. Корухов // Криминалистика : в 3 т. Т. 1. История, общая и частные теории / под ред. Р. С. Белкина, В. Г. Коломацкого, И. М. Лузгина. — М. : Акад МВД РФ, 1995. — С. 114–115).

² Див.: Чурилов С. Н. Методика расследования преступлений. Общие положения / С. Н. Чурилов. — М. : Юстицинформ, 2009. — С. 59–60.

³ Див.: Ратінов А. Р. Вопросы следственного мышления в свете теории информации / А. Р. Ратінов // Вопросы кибернетики и права. — М. : Юрид. лит., 1967. — С. 186.

⁴ Див.: Коновалова В. Е. Версия: концепция и функция в судопроизводстве : монография / В. Е. Коновалова. — Х. : Издатель ФЛ-П Вапнярчук Н. Н., 2007. — С. 64.

ня тих відомостей, які вказують на конкретні факти діяння, тобто на ознаки злочину. При цьому відправними, базовими є апріорні знання як з кримінального права, так і криміналістики. Такий аналіз є непростим, оскільки ознаки частіше за все не однозначні, а багатозначні, тобто можуть вказувати на ознаку не одного, а декількох злочинів. Підсумком такого аналізу є виокремлення системи слідчих ситуацій, що виникають передусім на вихідному й початковому етапах розслідування, зокрема, під час порушення кримінальної справи, тобто в такий спосіб утворюється розпізнаваний образ.

2. Порівняння реальної ситуації, яка є розпізнаваною системою (образом), з типовими вихідними ситуаціями, які являють собою розпізнані системи¹, передбачає з'ясування ступеня їх збігу та відмінності. «Шляхом порівняння інформації, що є у розпорядженні слідчого на певний момент розслідування, із криміналістичною характеристикою, – зазначає С. Ю. Косарев, – можна здійснити оцінку слідчої ситуації, приблизно компенсувати інформаційну невизначеність, побудувати ймовірні шляхи вирішення конкретних завдань розслідування, уточнити перелік питань, що підлягають з'ясуванню в ході розслідування, і намітити програму подальших дій, упорядкувавши, тим самим, процес розслідування»². На думку Г. О. Зоріна, правильна діагностика вихідної ситуації, як і правильно поставлений діагноз, дозволяє, використовуючи типovu криміналістичну характеристику злочинів, ліквідувати інформаційну невизначеність, правильно класифікувати ситуацію, яка зумовлює методологію роботи в цій ситуації, а правильно обрана методологія роботи включає раціональний набір методів, а також сприяє їх раціональному послідовному застосуванню³.

Для того щоб процес порівняння був продуктивним, у відповідних криміналістичних методиках необхідно мати максимально вичерпний перелік типових ситуацій. У зв'язку із цим слушними є зауваження М. О. Селіванова стосовно того, що більш високого рівня розвитку криміналістичні методики передбачають поглиблене вивчення слідчої практики, аби відповідно до конкретних видів злочинів описати значну кількість найрізноманітніших слідчих ситуацій, указати до кожної з них найбільш перспективні слідчі версії, оптимальний набір рекомендованих дій і найкращу послідовність їх проведення⁴.

Отже, правильне виділення типових слідчих ситуацій при побудові методики розслідування того чи іншого виду злочинів дозволяє сформулювати більш конкретні криміналістичні рекомендації з розслідування злочинів цієї категорії. Виділення типових слідчих ситуацій, що складаються на різних

¹ Див.: Корноухов В. Е. Методика расследования преступлений: теоретические основы / В. Е. Корноухов. — М. : Норма, 2008. — С. 178.

² Косарев С. Ю. История и теория криминалистических методик расследования преступлений / С. Ю. Косарев ; под. ред. В. И. Рошлина. — СПб. : Юрид. центр Пресс, 2008. — С. 309.

³ Див.: Зорин Г. А. Теоретические основы криминалистики / Г. А. Зорин. — Мн. : Амадея, 2000. — С. 65.

⁴ Див.: Селиванов Н. Криминалистическая характеристика преступлений и следственные ситуации в методике расследования / Н. Селиванов // Соц. законность. — 1977. — № 2. — С. 59.

етапах розслідування різноманітних категорій злочинів, забезпечує найбільш гнучкий, раціональний підхід до вироблення максимально конкретних і найбільш значущих для слідчої практики типових рекомендацій. Реалізація цих рекомендацій забезпечує отримання інформації з речових, документальних та особистісних джерел і дає підстави спочатку зробити умовне припущення «якщо ..., то ймовірно ...», а в подальшому з'ясувати всі обставини події злочину й довести винність конкретної особи.

3. Оцінювання реальної «слідчої картини» як підсумок пошуково-пізнавальної діяльності слідчого, а отже, і конкретної слідчої ситуації передбачає виявлення типового в особливому, звуження альтернатив і обрання на цій підставі оптимальних комплексів методико-криміналістичних рекомендацій з провадження слідчих дій, тактичних операцій відповідно до кожної з визначених слідчих ситуацій. Іншими словами, правильне оцінювання ситуації, яка склалася, дозволяє визначити перспективні напрямки діяльності з її розв'язання, тобто визначити поточні завдання розслідування, послідовність і засоби їх вирішення, що забезпечують поступовий перехід від неповного знання до більш точного.

У цьому процесі особливого значення набувають типові версії, що відповідають кожній слідчій ситуації. Ю. П. Гармаєв і О. Ф. Лубін наголошують на тому, що криміналіст-розробник має надати криміналісту-практику рекомендації не тільки із суто практичної, а й розумової діяльності, основним змістом якої є версійний аналіз інформації¹. На переконання В. О. Коновалової, саме типові версії дають можливість слідчому зосередити увагу на ознаках, характерних як для тієї чи іншої події, що має характер злочину, так і події, що не має ознак злочинного посягання. Така орієнтація важлива для цілеспрямованого пошуку слідів і речових доказів, уявного відновлення картини злочину, а також проведення невідкладних слідчих дій і оперативнорозшукових заходів, комплекс яких у всіх випадках визначається теоретичними положеннями методики розслідування окремих видів злочинів². Крім того, за допомогою типових версій слідчий з усіх наявних варіантів може обрати той типаж (або декілька типажів) особи злочинця, котрий найбільш повно відповідає картині досліджуваного злочинного діяння, і використовувати ці відомості для наповнення первісно сформованої моделі механізму злочину інформацією, якої бракує, і тим самим створювати передумови до більш активного та продуктивного використання накопиченої інформації для збирання додаткових фактичних даних. Межі пошуку можуть значно скоротися, якщо досліджувана в справі ситуація буде віднесена до однієї з тих, що мають схожі умови вирішення. У цьому плані використання типових версій є результатом аналогії між одиничним (конкретна ситуація) і загальним (досвід розв'язання схожих ситуацій).

Отже, розпізнання в реальній ситуації ознак типової дає підстави здійснити оцінювання щодо повного або часткового їх збігу та виступає вихідним

¹ Див.: Гармаєв Ю. П. Проблемы создания криминалистических методик расследования преступлений: теория и практика / Ю. П. Гармаєв, А. Ф. Лубин. — СПб. : Юрид. центр Пресс, 2006. — С. 108.

² Див.: Коновалова В. Е. Версия: концепция и функции в судопроизводстве / В. Е. Коновалова. — Х. : Консум, 2000. — С. 49.

моментом для обрання певного алгоритму розслідування. На думку І. О. Возгрин, «перехід від аналізу слідчої ситуації до розроблення алгоритму розслідування, а потім до втілення цього алгоритму в життя – це процес реалізації криміналістичної методики»¹.

Адаптація типової методики до умов розслідування конкретного злочину також передбачає застосування певної процедури реалізації в цьому процесі головних категорій криміналістичної методики й передусім криміналістичної характеристики злочинів. «Розглядаючи можливі варіанти вирішення цього питання, – пише В. Л. Синчук, – слід урахувати, що використання даних криміналістичної характеристики в практичній діяльності можливе двома шляхами. Перший пов'язаний з тим, що до криміналістичної характеристики звертаються безпосередньо на початку розслідування й на її підставі здійснюють побудову версій і визначають послідовність слідчих дій. Другий передбачає необхідність звернення до криміналістичної характеристики в разі одержання негативних результатів у ході проведення початкових слідчих дій. Останній вважаємо таким, що заслуговує на увагу, оскільки, природно, спочатку застосовується найбільш простий алгоритм дій і лише тоді, коли результату не досягнуто, звертаються до більш ускладненого. Крім того, побудова конкретних слідчих версій на підставі відомостей, що містяться в криміналістичній характеристиці, – достатньо складний в інтелектуальному плані процес, який потребує скрупульозного вивчення матеріалів справи і їх зіставлення з типовими аналогами»².

Зазначений варіант використання відомостей, що містяться в криміналістичній характеристиці, був застосований слідчими органами прокуратури Харківської області при розкритті та розслідуванні умисного вбивства гр-ки Ж., 1926 р. народження. У ході огляду її квартири було встановлено, що смерть потерпілої сталася вночі 4 лютого 2001 р. від численних колотиріаних ножових поранень (14 ран щілиноподібної форми) у поверхню живота.

Стосовно потерпілої була одержана така інформація: до даної місцевості переїхала недавно, проживала самотньо, близьких родичів не мала, останнім часом займалася виготовленням і реалізацією спиртних напоїв домашнього виробництва. Було також встановлено, що з квартири зникли тільки запаси спиртних напоїв домашнього виробництва та деякі частини самогонного апарату, виготовлені з кольорового металу. Спираючись на одержані відомості, були сформульовані такі слідчі версії.

1. Убивство вчинено мешканцями селища М. або інших населених пунктів, розташованих поблизу, у тому числі й неповнолітніми на ґрунті особистих неприязних стосунків, що раптово виникли, або з корисливості.

2. Убивство вчинено раніше засудженими чи особами із числа кримінально-злочинних елементів у момент придбання спиртних напоїв або з корисливості.

¹ Возгрин И. А. О соотношении следственных ситуаций и алгоритмов расследования преступлений / И. А. Возгрин // Вопросы профилактики преступлений : сб. науч. тр. — Л. : ВПУ МВД СССР, 1977. — С. 63.

² Синчук В. Л. Розслідування вбивств: шляхи вдосконалення / В. Л. Синчук ; за ред. В. А. Журавля. — Х. : Харків юрид., 2005. — С. 42–43.

3. Убивство вчинено особами із числа родичів чи близьких на ґрунті особистих неприязних стосунків або з корисливості.

Зазначені версії відпрацьовувалися паралельно, для чого було залучено значні сили співробітників прокуратури та МВС України, але позитивних результатів так і не було одержано. Для прискорення розв'язання ситуації, що склалася, було вирішено звернутися до типових версій у справах про вбивства, розроблених Л. Г. Видоновим¹. Головна мета, якої намагалися досягти слідчі органи, полягала в максимальній конкретизації кола осіб, що найбільш імовірно причетні до вчинення такого роду вбивств. Пошук необхідної інформації відбувався за схемою «жертва – обставини – злочинець». Вихідні відомості щодо справи, яка розслідувалась, зосереджено в таблиці під номером 14 з умовною позначкою МЗСЗ (26–84). Ураховуючи особу потерпілої, із числа версій щодо можливого злочинця були вилучені ті, що пов'язані з родичами та близькими знайомими, – чоловік, коханець, син, пасинок, донька, зять, коханець доньки, племінник, онук, наречена сина тощо.

З усіх відомостей особливу увагу було звернено на такі групи: а) сусідів або знайомих тих осіб, яких знали потерпілі; б) незнайомих. Що стосується першої категорії осіб, то вони характеризувалися такими показниками: стаття – чоловіча, вік – 15–23 роки (7,7 %), 23–46 років (4,2 %), 30–52 роки (5,4 %); стаття – жіноча, вік – 26–58 років (4,6 %); мешкали – за місцем учинення вбивства або в декількох десятках метрів від нього (знайомі осіб, яких знали потерпілі, мешкали на відстані одного кілометра від місця злочину); мотив у чоловіків – помста за образу або відмову виконати прохання чи вимогу, аморальна поведінка, корисливість, сексуальне домагання; мотив у жінок – ревність, корисливість. Молодшій групі чоловіків також притаманними були й такі риси, як пияцтво, антигромадська поведінка, наявність судимості за крадіжку або хуліганські дії. Відносно незнайомих у криміналістичній характеристиці були такі відомості: стаття – чоловіча, вік – 15–23 роки, мешкають – 10–12 км від місця вчинення злочину або без постійного місця мешкання, мотив – корисливість, сексуальне домагання.

Аналіз зазначених відомостей і їх порівняння з інформацією, що була одержана в ході розслідування вбивства гр-ки Ж., дозволили окреслити такий соціально-психологічний портрет імовірного злочинця. Це чоловік віком від 15 до 25 років, мешкає неподалік від місця вчинення вбивства, схильний до пияцтва, виявляє аморальну поведінку, має судимість за крадіжку або хуліганські дії, мотивом є помста за образу або відмову виконати прохання чи вимогу.

Одержана інформація дозволила сконцентрувати увагу саме на цій категорії осіб і ще раз більш ретельно перевірити їх. У процесі проведення оперативно-слідчих дій особливу увагу було звернено на гр-на Ю., 1983 р. народження, учня ПТУ, раніше засудженого за крадіжку (ч. 3 ст. 81 КК України

¹ Див.: Видонов Л. Г. Криминалистические характеристики убийств и системы типовых версий о лицах, совершивших убийство без очевидцев (методические рекомендации к использованию систем типовых версий) / Л. Г. Видонов. — Горький : Прокуратура Горьков. области, 1978.

в редакції 1961 р.), який мешкав у сусідньому під'їзді того самого будинку, де вчинено вбивство. Його спосіб життя, особливості поведінки повністю збігалися з типовим портретом імовірного злочинця. Результати перевірки алібі, а також проведеного обшуку (були вилучені запасні частини від самогонного апарата, одяг із плямами, схожими на кров) і криміналістичних експертиз дали підстави для його арешту. У подальшому слідством було доведено, що гр-н Ю. вчинив убивство гр-ки Ж. на ґрунті того, що остання відмовилася дати йому спиртні напої в борг, ображала його й виганяла з квартири.

Таким чином, використання узагальнених даних про раніше розслідувані вбивства, що відображені в криміналістичній характеристиці, дали можливість успішно розкрити та розслідувати тяжкий злочин. Безперечно, що далеко не завжди відомості криміналістичної характеристики збігаються з даними конкретного акту розслідування, оскільки злочин як явище індивідуальне може й не мати аналогів у минулому. Можна також стверджувати, що одного прикладу ще недостатньо для того, аби робити висновки стосовно рівня репрезентативності отриманих результатів. Але й поодинокі приклади розкриття такого тяжкого злочину, як вбивство, варті того, щоб ця проблематика стояла на порядку денному криміналістичних досліджень¹.

Ефективність адаптації криміналістичних методик як «стратегій діяльності з розслідування злочинів»² до умов конкретного розслідування прямо залежить від того класифікаційного рівня, до якого ці методики належать. Як уже зазначалося, найбільш наближеними до потреб слідчої практики слід уважати видові та підвидові методики (мікрометодики), тим більш якщо вони надані у формі певних програм розслідування. Це, дійсно, рекомендації прямої дії для слідчого, що чітко й лаконічно визначають послідовність і порядок провадження в кримінальній справі та найбільш спрощено адаптуються до умов конкретного акту розслідування. Інша справа з груповими (родовими, міжродовими, комплексними) методиками, адаптація яких має більш ускладнену процедуру, оскільки ці методики охоплюють декілька різновидів злочинних виявів, вирізняються достатньо узагальненою формою викладення методико-криміналістичних рекомендацій. «Адаптація групової методики, — пише С. Ю. Косарев, — відповідно до умов розслідування злочинів конкретного виду полягає в *паралельному* (курсив наш. — В. Ж.) використанні її положень і положень методики, присвяченої опису розслідування злочинів даного виду. Наприклад, при розслідуванні розбійних нападів, які вчиняються відносно іноземних громадян, слідчому доцільно користуватися двома методиками: методикою розслідування розбоїв і методикою розслідування злочинів, що вчиняються відносно іноземців. У цьому разі згадувані групова й видова методики доповнюватимуть одна одну, маючи загальну сферу використання»³. У зв'язку із цим процедура застосуван-

¹ Див.: Синчук В. Криміналістична характеристика в дії (з практики розслідування кримінальної справи) / В. Синчук // Вісн. Акад. правов. наук України. — Х. : Право, 2001. — Вип. 4 (27). — С. 219–223.

² Див.: Яблоков Н. П. Криміналістика: природа и система / Н. П. Яблоков, А. Ю. Головин. — М. : Юристъ, 2005. — С. 141.

³ Косарев С. Ю. Указ. праця. — С. 345–346.

ня криміналістичних методик такого рівня об'єктивно потребує більших інтелектуальних зусиль і професійного досвіду, а тому й побудову нових і модернізацію існуючих методико-криміналістичних рекомендацій слід здійснювати під кутом зору їх оптимальної адаптації до конкретних умов розслідування.

З метою більш продуктивного використання криміналістичних методик у слідчій практиці деякі науковці висловлюють пропозиції стосовно запровадження процедури їх реєстрації. Так, Б. В. Щур зазначає, що «проведення уніфікації окремих криміналістичних методик, визначення відповідності їх науково-практичному рівню можливі за рахунок їх державної реєстрації, визначення порядку цієї реєстрації та створення відповідної «бази знань слідчого»¹. Він також розробив проекти відповідних нормативно-правових актів, які мають регламентувати процедуру цієї державної реєстрації.

Не маючи категоричних заперечень проти пропозиції Б. В. Щура, уважаємо за доцільне звернути увагу на окремі аспекти цієї проблематики. По-перше, намагання надати положенням криміналістичної методики імперативної спрямованості (а саме так слід оцінювати ці пропозиції) суперечать традиційним поглядам на рекомендаційний характер самих методичних порад. По-друге, такого роду пропозиції викликають потребу в з'ясуванні низки питань, зокрема таких, як наявність відмінностей між процесуальною регламентацією та методико-криміналістичними рекомендаціями, ступінь відповідальності слідчих за відхилення від затверджених стандартів, допустимість доказів, одержаних з недотриманням цих стандартів, та ін.

Підсумовуючи викладене, вважаємо за можливе приєднатися до позиції В. В. Тищенко, який наголошує на тому, що розроблені в криміналістичній науці окремі методики розслідування застосовуються на практиці й адаптуються до умов конкретної слідчої ситуації з урахуванням дотримання таких положень:

1. Криміналістичний аналіз вихідної інформації, який дозволяє віднести подію, що розслідується, до кримінально-релевантних подій певного типу (роду, виду) і відкриває можливість правильно обрати й використати необхідну методику розслідування з урахуванням особливостей конкретного злочину.

2. Використання криміналістичної характеристики злочинів відповідної категорії для висунення загальних і окремих версій, з'ясування характеру слідової картини й напрямків пошуку слідів злочину та причетних до нього осіб.

3. Визначення предмета розслідування й кола обставин, що підлягають установленню. Уточнення, розширення або змінення цих обставин у міру отримання нової доказової інформації та з'ясування ознак учиненого злочину.

4. Оцінювання слідчої ситуації, що склалася на момент порушення кримінальної справи, віднесення її до типової ситуації та обрання програми

¹ Щур Б. В. Теоретичні основи формування та застосування криміналістичних методик : монографія / Б. В. Щур. — Х. : Харків юрид., 2010. — С. 258.

розслідування, яка включає типові версії, типові тактичні завдання й алгоритми їх перевірки та вирішення. Коректування програми розслідування залежно від особливостей злочину й діяльності з його розслідування.

5. Урахування особливостей змісту стратегічних і організаційно-тактичних завдань на перевірочному, початковому, наступному й завершальному етапах розслідування.

6. Планомірне здійснення всіх процесуальних, оперативно-розшукових і організаційних дій у певній послідовності. Коректування плану розслідування залежно від установлених обставин у кримінальній справі (установлення нових епізодів, зміна кола підозрюваних або обвинувачених, потерпілих, свідків).

7. Використання в міру необхідності відповідних форм взаємодії слідчого з органами дізнання, посадовими особами, фахівцями, населенням.

8. Використання техніко-криміналістичних засобів і тактичних рекомендацій з урахуванням виду злочину, що розслідується, особливостей тактичних завдань і ситуацій при ухваленні рішення щодо провадження певної слідчої дії або тактичної операції¹.

Отже, формування та реалізація сучасних криміналістичних методик розслідування злочинів мають відбуватися з обов'язковим урахуванням можливості їх ефективної адаптації до реальних умов розслідування конкретного злочинного вияву.

ПРОБЛЕМЫ АДАПТАЦИИ КРИМИНАЛИСТИЧЕСКИХ МЕТОДИК РАССЛЕДОВАНИЯ ПРЕСТУПЛЕНИЙ

В. А. Журавель

Рассмотрены современные научные подходы к решению проблем адаптации криминалистических методик к условиям расследования конкретного преступления. Предложен возможный алгоритм этой адаптации. Изложено авторское видение относительно таких его элементов, как распознавание ситуации расследования, ее сравнение с типовым аналогом, избрание оптимальных тактико-методических комплексов.

THE PROBLEMS OF ADJUSTING CRIMINALISTIC METHODS OF CRIME INVESTIGATIONS

V. A. Zhuravel

The article deals with the modern scientific approaches to solving the problems of adjusting criminalistic methods to the conditions of the investigation of a particular crime. It suggests a possible algorithm of this adjustment and presents the author's perspective on such elements as identifying the investigation situation, its comparison against typical cases and selection of optimum tactical and methodological methods.

¹ Див.: Тищенко В. В. О современных направлениях развития криминалистической методики расследования преступлений / В. В. Тищенко // Современное состояние и развитие криминалистики : сб. науч. тр. / под ред. Н. П. Яблокова и В. Ю. Шепитько. — Х. : Вид. агенція «Апостіль», 2012. — С. 249–250.

Зміст

<u>Від редакційної колегії</u>	<u>3</u>
<u>От редакционной коллегии</u>	<u>4</u>

СУЧАСНІ ПРОБЛЕМИ КРИМІНАЛІСТИКИ

<u>Журавель В. А. Проблеми адаптації криміналістичних методик розслідування злочинів</u>	<u>5</u>
<u>Комаров И. М. Структура и функции частной теории криминалистических операций в досудебном производстве</u>	<u>14</u>
<u>Шевчук В. М. Наукові підходи до розуміння тактичної операції</u>	<u>22</u>
<u>Веліканов С. В. Інтерпретація терміна «факти та обставини» в контексті статті 84 Кримінального процесуального кодексу України</u>	<u>34</u>
<u>Курман О. В. Про криміналістичну характеристику злочинів, пов'язаних із посяганням на відомості, що становлять комерційну або банківську таємницю</u>	<u>44</u>
<u>Одерій О. В. Криміналістична характеристика злочинів проти довілля: проблеми побудови та використання</u>	<u>51</u>
<u>Міронов С. В. Розслідування перевищення влади або службових повноважень співробітниками правоохоронних органів: правові та організаційні проблеми</u>	<u>60</u>
<u>Мышков Я. Е. Расследование взяточничества: планирование и организация</u>	<u>65</u>
<u>Капустіна М. В. Особа пацієнта в механізмі ятрогенного злочину</u>	<u>73</u>
<u>Осипова Ю. А. Правовые аспекты криминалистического исследования документов избирательных кампаний</u>	<u>81</u>
<u>Соловей Г. В., Теремецький В. І. Актуальні проблеми реформування досудового кримінального провадження</u>	<u>87</u>
<u>Будулуков О. Ю. Можливості використання математичних методів при прийнятті тактичних рішень у криміналістиці</u>	<u>95</u>
<u>Мусієнко І. І. Тактика використання матеріалів оперативно-розшукової діяльності в кримінальному провадженні</u>	<u>100</u>

ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ СУДОВОЇ ЕКСПЕРТИЗИ

<u>Моїсєєв О. М. Внутрішнє переконання в структурі експертних технологій</u>	<u>105</u>
<u>Щербаковський М. Г. Процесуальна сутність об'єктів інформаційно- довідкових колекцій</u>	<u>113</u>
<u>Ткаченко Н. М. Актуальні питання науково-методичного забезпечення судово-експертної діяльності в Україні</u>	<u>120</u>
<u>Репешко П. І. Питання державного регулювання судово-експертної діяльності в країнах пострадянського простору та реформування системи правоохоронних органів в Україні</u>	<u>127</u>
<u>Седнев В. В., Черногор П. А., Кондрашова Э. В. Критерии определения сложности экспертного исследования</u>	<u>135</u>
<u>Ким Э. П., Цой В. А. Проблемы комплексной экспертизы</u>	<u>145</u>

<u>Иванова Е. В. Понятие, классификация и критерии опасности веществ, используемых при совершении преступлений</u>	<u>153</u>
СУДОВІ ПОЧЕРКОЗНАВЧА, АВТОРОЗНАВЧА ТА ЛІНГВІСТИЧНА ЕКСПЕРТИЗИ: МЕТОДИЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИРІШЕННЯ ЗАВДАНЬ	
<u>Довженко О. В., Ковкіна Є. В., Дробишева О. С. Особливості дослідження підписів художників при вирішенні питання про атрибуцію картин</u>	<u>162</u>
<u>Гайдамакина Д. И., Максьюк Е. В. Об изменении признаков почерка при письме на необычной поверхности</u>	<u>168</u>
<u>Ковкіна Є. В., Смоліна О. М., Гріненко Л. О. Закономірності змін загальних і окремих ознак почерку при виконанні рукописних записів масляною крейдою на тканині та шпалерах</u>	<u>173</u>
<u>Костів І. В. Почеркознавчі дослідження рукописних записів і підписів, виконаних індоевропейською групою мов, зокрема перською мовою .</u>	<u>178</u>
<u>Подкатилина М. Л., Галяшина Е. И. Особенности формулирования вопросов судебной лингвистической экспертизы по делам об экстремизме</u>	<u>185</u>
<u>Кравченко О. М. «Картина світу», її роль у формуванні інтелектуальних навичок особистості, що відображаються в писемному мовленні</u>	<u>191</u>
СУДОВО-ТЕХНІЧНА ЕКСПЕРТИЗА ДОКУМЕНТІВ: МЕТОДИЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИРІШЕННЯ ЗАВДАНЬ	
<u>Сидоренко Л. О. Технічна експертиза кольорових електрофотографічних зображень шляхом вивчення кодових міток та її можливості в отриманні доказової інформації</u>	<u>197</u>
<u>Гаврильченко Ю. В. Сучасні можливості виявлення слабковидимих зображень за допомогою комп'ютерних технологій</u>	<u>205</u>
СУДОВА БАЛІСТИЧНА ЕКСПЕРТИЗА	
<u>Козаченко І. М. Застосування рентгенофлуоресцентного спектрального аналізу при визначенні виду та марки снарядів до пневматичної зброї</u>	<u>212</u>
<u>Коломийцев А. В. Баллистические характеристики пневматической винтовки Cricket калибра 5,5 мм</u>	<u>220</u>
СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА ВІДЕОЗВУКОЗАПISУ	
<u>Галяшина Е. И., Шамаев Г. П. Верификация результатов негласной видеозвукозаписи и обеспечение их достоверности как доказательства по уголовному делу</u>	<u>225</u>
<u>Бобрицький С. М. Дослідження мовленнєвого трафіку ІР-мереж</u>	<u>233</u>
СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА МАТЕРІАЛІВ, РЕЧОВИН ТА ВИРОБІВ: МЕТОДИЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИРІШЕННЯ ЗАВДАНЬ	
<u>Хлесткова О. О. Вибір схеми експертного дослідження ґрунтово-мінеральних об'єктів</u>	<u>239</u>
<u>Косміна Н. М. Алгоритми дослідження наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів</u>	<u>245</u>
<u>Руднев В. А., Климчук А. Ф., Нардид Л. В., Кривошеев В. И.,</u>	

<u>Карножицкий П. В. Установление идентифицирующих признаков бинарных смесей нефтепродуктов широкого фракционного состава ..</u>	253
<u>Петюнин Г. П., Чубенко А. В., Гузенко Н. В. Использование метода мицеллярной тонкослойной хроматографии для анализа наркотических и психотропных веществ</u>	262
Експертна практика: методичні підходи до вирішення завдань із дослідження харчових продуктів	
<u>Труш А. М., Прокопенко О. О., Труш М. А. Експертне дослідження деяких харчових (ароматичних) добавок</u>	267
<u>Полякова С. В. Исследование икры рыб в судебной экспертизе</u>	271
СУДОВА ІНЖЕНЕРНО-ТРАНСПОРТНА ЕКСПЕРТИЗА: МЕТОДИЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИРІШЕННЯ ЗАВДАНЬ	
<u>Яковлев В. П. Проблемные вопросы оценки действий участников дорожно-транспортного происшествия на нерегулируемых перекрестках</u>	276
<u>Ковкин В. Н., Варлахов В. А. Особенности экспертного исследования обстоятельств дорожно-транспортного происшествия на пересечениях с главной дорогой</u>	282
<u>Хоробрых П. Н., Казаров А. А., Хоробрых Е. Н. Проблемы, возникающие при проведении автотехнических исследований мототранспортных средств иностранного производства</u>	288
<u>Казаров А. А., Хоробрых П. Н., Лабинцев В. А. Установление механизма развития дорожно-транспортного происшествия с учетом результатов его воспроизведения</u>	294
<u>Дубенцов А. В., Свидаерский А. А. Факторы, влияющие на видимость проезжей части дороги и пешеходов при техническом анализе действий водителя</u>	299
<u>Юр'єв І. В., Ханяни А. А., Кріштон А. Ю. Оцінювання дій учасників дорожньо-транспортної пригоди при наїзді на пішохода на нерегульованому пішохідному переході</u>	306
<u>Криштон А. Ю., Куценко В. А., Степко В. А., Дьяченко А. Ф. Об определении скорости транспортных средств по следам торможения, деформациям и показаниям устройств, зафиксировавших параметры движения</u>	316
<u>Сарафанов В. В., Марков С. А., Руденко Е. С. О взаимосвязи технической возможности предотвратить дорожно-транспортное происшествие и водительского стажа</u>	320
<u>Бражник В. Ю., Войтенко В. І. Експертне оцінювання дій водіїв під час руху в темний час доби, в умовах недостатньої видимості (туману)</u>	324
СУДОВІ З БЕЗПЕКИ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ Й ОХОРОНИ ПРАЦІ, ПОЖЕЖНО-ТЕХНІЧНА ТА ЕКОЛОГІЧНА ЕКСПЕРТИЗИ	
<u>Кривченко Ю. О., Бордюгов Л. Г., Марченко І. М. Теоретичний базис судової інженерно-технічної експертизи в галузі охорони праці</u>	

та безпеки життєдіяльності	332
<u>Сабадаш В. В., Фокін Д. І.</u> Дорожньо-транспортна пригода як результат порушення функцій взаємодії в системі «Людина – Техніка – Середовище»	339
<u>Тарахно Е. В., Сырых В. Н., Тарахно Р. В.</u> Применение расчетного метода исследования взрывов в помещениях при проведении судебной пожарно-технической экспертизы	344
<u>Сариогло Д. П.</u> Тепловые режимы работы элементов тормозной системы и сцепления как причина возникновения пожара на автотранспортных средствах	349
<u>Рябінін І. М.</u> Дефлаграційні вибухи як предмет пожежно-технічного дослідження	357
<u>Бордюгов Л. Г.</u> История, современное состояние, тенденции и перспективы развития судебно-экологической экспертизы	363
СУДОВА БУДІВЕЛЬНО-ТЕХНІЧНА ЕКСПЕРТИЗА: МЕТОДИЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИРІШЕННЯ ЗАВДАНЬ	
<u>Пугачова Л. Ф., Міщенко І. П.</u> Вплив реконструкції та ущільнення житлової забудови на умови інсоляції	373
<u>Харченко В. В.</u> Причини виникнення конденсату на склі віконних блоків, виготовлених з полівінілхлориду	379
<u>Дудник Т. Г., Савельєв Д. Ю.</u> Проблеми визначення вартості грошової компенсації власнику земельної ділянки при проведенні на ній нового будівництва	383
СУДОВО-ЕКОНОМІЧНА ЕКСПЕРТИЗА	
<u>Хомутенко О. В.</u> Експертна економічна інформація як елемент інформаційної системи	389
Експертна практика: методичні підходи до вирішення завдань економічних досліджень	
<u>Криволапов О. В.</u> Особливості проведення судово-економічних досліджень щодо визначення доходу підприємства у зв'язку з реформуванням податкового законодавства	394
<u>Мамонтова Л. В.</u> Урахування змін у пенсійному забезпеченні інвалідів – ліквідаторів наслідків аварії на Чорнобильській АЕС при проведенні судово-економічних експертиз	399
<u>Савченко І. О., Глущенко С. І.</u> Проведення економічних досліджень, пов'язаних з визначенням фінансової можливості підприємств і організацій погашати заборгованість із заробітної плати	404
<u>Чумаченко Н. Л.</u> Межі компетенції судового експерта-економіста при визначенні шкоди, заподіяної державі внаслідок порушення природоохоронного законодавства	411
<u>Хомутенко С. В.</u> Практика проведення судових експертиз із питань податкового обліку збитків минулих років і від'ємного значення податку на додану вартість	416
<u>Буколова В. В.</u> Деякі особливості проведення експертного дослідження	

<u>щодо нарахування заробітної плати при виконанні підрядних робіт ...</u>	419
<u>Сабадаш І. В. Експертна практика проведення експертиз, пов'язаних з несвоєчасною виплатою заробітної плати</u>	424

<u>Ганенко І. С. Вирішення окремих питань судово-економічних досліджень стосовно нарахування й виплати заробітної плати</u>	428

<u>Степанова О. В. Особливості проведення судових експертиз щодо встановлення суми заборгованості кредитних спілок</u>	434

СУДОВА ТОВАРОЗНАВЧА ЕКСПЕРТИЗА: МЕТОДИЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИРІШЕННЯ ЗАВДАНЬ

<u>Новоселецкий И. Н. Анализ технического состояния кузовной составной до события происшествия при определении стоимости материального ущерба</u>	438

<u>Михальський О. О., Заніна Т. А. Визначення вартості аудіовізуальної продукції та програмного забезпечення</u>	445

<u>Донцова О. С., Мануленко О. В. Проблемні питання з оцінювання продуктів рослинництва при проведенні судово-товарознавчих експертиз</u>	451

СУДОВО-МЕДИЧНА ТА ПСИХОЛОГІЧНА ЕКСПЕРТИЗИ

<u>Ольховский В. А., Куприянова Л. С., Губин Н. В. Судебно-медицинская оценка посттравматической сенсоневральной тугоухости с учетом поражений вестибулярного анализатора</u>	457

<u>Егорова Т. М., Слипец Е. А. Особенности судебно-психологической экспертизы коммуникативной деятельности, зафиксированной в материалах видеозаписи процессуальных действий</u>	464

ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ СУДОВОЇ ЕКСПЕРТИЗИ ТА КРИМІНАЛІСТИКИ: ВИДАТНІ ОСОБИСТОСТІ

<u>Лозовий А. І., Сімакова-Єфремян Е. Б., Дереча Л. М. Життєвий шлях і науково-педагогічна діяльність професора Лева Юхимовича Ароцкера</u>	470

<u>Грузкова В. Г. Талантливый ученый, судебный эксперт и криминалист, коллега и человек (памяти профессора Льва Ароцкера)</u>	483

<u>Капустник К. В. Роль М. В. Салтевского в формировании экспертной школы Харьковского научно-исследовательского института судебных экспертиз</u>	491

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

<u>Учредительная конференция Международной общественной организации «Конгресс Криминалистов» (М. В. Шепитько)</u>	495

<u>Міжнародна науково-практична конференція «Сучасні тенденції розвитку судової експертизи» (В. В. Хоша)</u>	497

<u>Засідання «Круглого столу» за темою «Експертне дослідження пожеж та нещасних випадків. сучасний стан і перспективи розвитку» (В. В. Сабадаш)</u>	503

<u>«Ароцкерівські читання», присвячені 85-річчю від дня народження видатного вченого-криміналіста Л. Ю. Ароцкера (В. В. Хоша)</u>	507

НАШІ ЮВІЛЯРИ

<u>Володимир Петрович Бахін</u>	<u>513</u>
<u>Памяти профессора Г. А. Густова</u>	<u>515</u>
<u>Пам'яті А. С. Ячиної</u>	<u>517</u>